اصول الدين الاسلامي

زنجیرەی هزری هاوچەرخی ئیسلامی
55

بنەماکانی ئاینی ئیسلام

نووسینی
د. رشدی علیان
د. قحطان عبدالرحمن الدوري

بە کوردی کردنی
زێبار عزیز خان

بسم الله الرحمن الرحيم

بنەماکانی
ئایینی ئیسلام

بنەماکانی ئایینی ئیسلام

نووسینی:

د.رشدی علیان

مامۆستا لەکۆلیژی شەریعە

زانکۆی بەغداد

د.قحطان عبدالرحمن الدوری

مامۆستا له کۆلیژی شەریعە

زانکۆی بەغداد

بەکوردیکردنی

زێبار عزیزخان

ناوی کتێب : بنەماکانی ئایینی ئیسلام
وەرگێڕانی : زێبار عزیزخان
نەخشەسازیی : کۆمپیوتەری هیوا
خەت : نەوزاد کۆیی
بەرگ : أمين مخلص
نۆرە و ساڵی چاپ : یەکەم ١٤٣٤ك — ٢٠١٣ز
تیراژ : ١٥٠٠ دانە

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارەی سپیاردنی (٧٦٣) ساڵی ٢٠١٢ پێدراوە

مافی لەچاپدانەوەی پارێزراوە بۆ
نوسینگەی تەفسیر

نوسینگەی تەفسیر
بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن
هەولێر - شەقامی دادگا - ژێر ئوتێلی شیرین پالاس
Mob:00964 750 460 51 22
Tel: 0964 750 25 18 138
www.tafseer-pub.com
tafseeroffice@yahoo.com

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله والصلاة والسلام على سيدنا محمد رسول الله وعلى آله وأصحابه ومن والاه وبعد:

مەعلومـە کـە ئایینـە ئاسمانیـەکان گشـتیان بـۆ ئـەوە هـاتوون کـە سـەرفرازی ئادەمیزاد وەدەست بێنن و بۆ سودی بەندەکان هەناردراون بـۆ ئـەوەی بەخۆشـی ژیـان بەرنەسەر و لە ڕۆژی دواى دا بە بەهەشتی خودای مەزن شاد ببن.

ئەم ئاینە پیرۆزانە لـە ڕێگای پێغەمبەرانـەوە (درودی خودایـان لەسـەر بـێ) بـە ئوممەتـەکانیان ڕاگەیـەنراون، جـا هەنـدێك لـەم مرۆڤانـە باوەڕیـان هێنـاوەو ڕێگـای ڕاستیان هەڵبژاردووە کە لەگـەڵ فیترەتـی پـاك گونجـاوە، و هەندێکیشـیان سـەرکەش و عاصـی بوونــە و بەرهەڵســتی پێغەمبــەرانیان کــردووە و کێشــە و بەربــەرەکانیان نوانـدووە هـەر جـارێ بەشـێوازێك داوای جۆرێـك بەڵگـەیان کـردووە، نـەك بـۆ ئـەوەی بڕوا بێـنن بـەڵکو بـۆ بەرەنگاربوونـەوەو بەرپەرچدانەوەی داواکاری ئـەم پێغەمبـەرە پیرۆزانە بووە، و ئەم پێغەمبەرانە بە پاڵپشت بـە سـروش و وەحـی ئیلاهـی چـەندین موعجیزاتی جۆراوجۆریان نیشانداوە بـۆ سـەلماندنی ڕەوای داواکاریـەکانیان و بەڵگـەی ڕوون و ئاشـکرایان بـۆ هێنـاون بـەڵام گاورەکـان هـەر ئامـادە نەبوونـە کـە بـاوەڕ بـەم بەڵگانـە بهێـنن، و گـەورەترین بەربەسـت لـە بـەردەمیان چاولێکەری بـاوو باپیرانیـان بووە کە لەسەر بیروڕای هەڵە ژیاون و هەروەها لەخۆبایی بوونیـان بـووە بـە (عـەقڵ)، کە وایان زانیوە عـەقڵ دەبـێ حـاکم بـێ بەسـەر هـەموو شـتێکا، و هـەر شـتێك لەگـەڵ عەقڵی ئەوان گونجاو نەبێ ئەوا شیاوی باوەڕ پێ هێنان نییە...

کاتێك ئـاینی پـیرۆزی ئیسلام هات و لـە دوورگـەی عـەرەبی سـەری هەڵدا، ئـەم خەڵکـەی ئـەو کـات ئوممـەتێکی نەخوێنـدەوارو سـاکار بـوون، هیچیـان لـە ئاینـەکانی پێشـوو و فەلسـەفە نـەدەزانی، هەنـدێك یاسـای خێڵـەکی سـادە بـەڕێوەی دەبـردن، و لەڕووی بیروباوەڕدا بتە داتاشـراوەکانیان دەپەرسـتن کـە لـە بـەردو دارو قـوڕو خورمـا

دروستیان دەكـردن، بۆیـە كـە بانگهێشتی حـەق و ڕەوای ئیسلامیان بیست سەرسام بوون و ئۆقرەیان لێ براو زۆریان لا سەیر بوو كە باس لـە یەكتاپەرستی خودایـان بـۆ دەكرێ و باسی ژیانەوەی پاش مردن و بەهەشت و جەهەننـەم دەكرێ، جا پرسیاری سەیرو دژایـەتی جۆراوجۆریـان دەكـرد و بەرهەڵستی ئـەم دینـە ڕاست و ڕەوایـەیان دەكرد، پێغەمبەری خودا (درودی خودای لەسەر بێ) وەڵامی پرسیارەكانی دەدانـەوەو بەڵگەی حاشا هەڵنەگری بۆ دەهێنانەوە.

و كاتێك موسڵمانان كۆچیان كـرد بـۆ مەدینـەی پـیرۆز لەگـەڵ جۆرێكی تـر لـە گاورەكان بەرەنگاربوونەوە كە ئەویشجولەكەكانی مەدینە بوون كـە شـێوازێكی نوێیـان لـە پرسـیارو بەرهەڵسـتی نیشـان دەدا، وەك پرسـیار لـە (غـەیبیات)ی وەك (ڕۆح) و هـەواڵی ئوممـەتانی پێشـوو... هتـد، بـەڵام قورئـانی پـیرۆز وەڵـامی ئـەم پرسـیارانەی دەدانەوە..

جا ئەم كێشەی نێـوان ئـادەمیزادە باوەڕدارەكـان و بـێ بـاوەڕان و ئـەم بەڵگانـەی كە دەخرانەڕوو بۆ سەلماندنی ڕاستی ئاینەكان سەرەتای بنەمای ئاینیـان پێـك دەهێنـا. وە تاكو پێغەمبەرمان (درودی خودای لەسەر بێ) لـە ژیانـدا بـوو وەڵامـەكانی لـە ڕێـی وەحی دادەبەزین و خوای گـەورە بەڵگەكانی دادەبەزانـد و گاورەكـانی پـێ دەبەزانـدن، بەڵام پاش كۆچی دوایی پێغەمبەری خـودا (درودی خـودای لەسـەر بـێ) وەحـی پچـڕا، بۆیـە شـێوازێكی تـر لـە بەڵگـە پێویسـت بـوو بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی ئـەم هێرشـە فیكریەی دوژمنانی دین بەرپایان دەكرد كە ئەویش بەڵگەی عـەقڵی و فەلسـەفی بـوون وە لەوێ زانستی (كەلام) سەری هەڵدا، ئەمـەش لەسـەردەمی ئەمەویـەكان بـوو كاتێـك جۆرەها خەڵك هاتنە ناو بازنەی ئیسلام و هەندێكیان بـە پیلانـی داڕێـژراو هاتبوونـە ناو ئیسلام بۆ ئەوەی بیروبـاوەڕی موسڵمانان تێـك بـدەن، و جـەدەل و كێشمەكێش بـە توونـدی سـەری هەڵـدا بـە تایبـەت دەربـارەی (خـەلقی قورئـان) و (قـەزاو قـەدەر) و (سیفاتی ئیلاهی)... كە موعتەزیلە و خەواریجەكان ئەمـەیان وروژانـد و خـەریك بـوو ئوممەتی ئیسلام بەرەو هەڵدێرێكی ترسناك بەرن، و ئـەم شـەپۆڵە فیكرییـە ترسـناكە مـاوەی سـەدەیەكی خایانـد تـاوەكو دەرچـوونی پێشـەوا (أبـو الحسـن الأشـعري)/ ٢٦٠-٣٢٤كۆچــی/ كــە بــە بەڵگــەی (نــەقڵی و عــەقڵی) بۆچــوونەكانی موعتەزیلــەی

هەڵوەشاندەوە، هەروەها (أبو منصوری ماتریدی) /٣٣٣ كۆچی/ كە لەسەر بیروباوەڕی ئەهلی سوننە و جەماعە بوون و عەقائیدی ئیسلامیان بەجوانی ڕوون كردەوەو ئوممەتی ئیسلامیان ڕزگاركرد لە فیتنەی ئیعتزال و خەواریج. پاشان چەندین زانایانی پایەبەرز لەم مەیدانەدا هاتنە پێش بۆ چەسپاندنی عەقائیدی ئیسلام و بەرپەرچدانەوەی بۆچوونە هەڵەكان وەك: (ئیمامی غەزالی ٥٠٥ ك) و (ئیمام فخرالدین الرازی ٦٠٦ ك) و (ئیمام الحرمین الجوینی ٤٧٨ ك)كە ئەمانە گشتیان لەسەر بیروڕای ئەهلی سوننە و جەماعە بوون و زانستی (كەلام) لەسەر دەستی ئەوان زۆر گەشەی كرد.

ئەم زانستە پێویستی بە وشیاری تەواو و شارەزایی قووڵ هەیە و خوێندنەوەو كار لەسەر كردنی ئاسان نییە، دەبێ لەسەرچاوە باوەڕپێكراوەكان وەربگیرێ و لەو پەرتوكانە بخوێندرێ كە جێگای متمانەی ئوممەتی ئیسلامن بۆ ئەوەی تووشی هەڵە نەبین و لە ڕێی ئەهلی سوننە و جەماعە لانەدەین.

یەكێك لەم پەرتوكە سەردەمیانەی كە لە زانكۆكانی عێراق دەخوێندرێ پەرتوكی (أصول الدین الإسلامی)یە كە بەشێوازێكی زانستی و ئەكادیمی و بە زمانێكی سەردەمیانە ئەم بابەتەی تێدا ڕوون كراوەتەوە- خودا جەزای نووسەرانی بداتەوە -، و برای عەزیزمان كاكە (زێبار) هەڵساوە بە وەرگێڕانی بۆ زمانی كوردی - خودا جەزای ئەویش بداتەوەو تەوفیقی بدا بۆ زیاتر خزمەت كردن بە ئیسلام و موسڵمانان.

بێ گومان ئەم كارە پیرۆزە سودی بەرچاوی دەبێ بۆ قوتابیان و خوێندەواران بەگشتی كە ئارەزووی شارەزابوونیان هەبێ بۆ تێگەیشتن لە عەقائیدی ئیسلامی پیرۆز.

وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلم

د. مادح ملا محمد بەرزێوەیی

ڕەمەزان/ ١٤٣٣

پێش نووس

ڕاستیەك هەیە دەمەوێت بیخەمەڕوو ئەویش ئەوەیە هەر كاتێك باس و خواس هاتە سەر ئەو پەرتوكانەی كە لە زمانێكەوە بۆ زمانێكی دیكە وەرگێردراون خوێنەر ڕاستەوخۆ لە پەرتوكە وەرگێڕدراوەكە دوور دەكەوێتەوە بەهۆی خراپی هەندێك لە برا وەرگێڕەكانمان كە بەداخەوە دەڵێم بەبێ ئەوەی شارەزایی و پسپۆڕیان لە بواری وەرگێڕاندا هەبێت خۆ دەبەر ئەو كارە سەختە ڕادەكەن و سەرو گوێی لێ دەقرتێنن و خوێنەر لەخۆیان دەتۆرێنن. من خۆم یەكێك بووم لەو خوێنەرانەی كە لەگەڵ پەرتوكە وەرگێڕدراوەكاندا تەنیا بەڕوانین و تەماشاكردنیانەوە شەكەت و ماندوو ببووم، بۆیە دەخوازم ڕایبگەیەنم و بڵێم بەتۆی خوێنەری ئازیز كە وەرگێڕی ئەم پەرتووكە (بنەماكانی ئایینی ئیسلام) برای هێژام (زێبار عزیزخان) وێرای دەست خۆشی كردنم بۆ ئەو كارە دەگمەن و ناوازەیەی خوازیارم كارەكانی بە برشتر بن و شایەنی باسە كە ناوبراو هونەرێكی تایبەت بە خۆی گرتۆتەبەر بۆ وەرگێڕان، بەدڵنیاییەوە خوێنەر هەست بە شەكەتی و بێ زاری ناكات لە كاتی خوێندنەوەیاندا نەك هەر هەست بە شەكەتی و بێ زاری ناكات بەڵكو تام و چێژێكی لە ڕادە بەدەر لە وەرگێڕاوەكە وەردەگرێت خودا پاداشتی بەخێر بداتەوە.

ئەوەندە بە وردی و دانایی و سەلیقەوە كاری وەرگێردراوەكەی كردووەو بۆ دانیشتوە ئەگەرچی وەرگێڕان هونەرێكی گەلێك سەختە نەخاسمە نوسراوەكە لە مەڕ بیروباوەڕو ئەو گرێ كوێرە دەرونیانە بدوێت كە ساڵەهای ساڵە هەر دوو تەوژمی ئیمان و عەقیدە و كوفرو بێ باوەڕی دەبەریەك ڕاچوون و هەر یەكەیان بنیاتنانی بینای خۆیان لە دژی یەكتر فراوان و گەورە دەكەن تەنانەت كێشەی ئیمان و عەقیدە و كوفرو بێ باوەڕی هەموو جیهانی تەنیوەو تەواوی تەكنەلۆژیاو وزەی خەڵكیان لە پێناویدا خستۆتەگەڕ، بۆ یەك لاكردنەوەی گومان و دوودڵی لەلایەك و ڕەش كردنەوەی یەكتریان لەلایەكی دیكەوە لەگەڵ هەموو ئەمانەی ڕابرا وەرگێڕ توانیویەتی بەپێنووسی خۆی بیری خوێنەر بشڵەژێنێت و پەرش و بڵاو ئاڵۆزی بكات لە میانەی خوێندنەوەو تێكەڵبوونی لە نێو فیكرو ویست و خواست خەیاڵی

نوسەردا، خوێنەر لە یادو بیروەریدا نامێنێت ئاخۆ ئەم پەرتوكەی لە بەردەمیدایە وەرگێڕ لە زمانێكەوە بۆ زمانێكی دیكە وەرگێراوە كە بەوشێوە دانسقەیە لەگەڵ هەست و نەستیدا تێكەڵ بووە یان خۆی ئەم پەرتووكەی نووسیوەو كاری وەرگێڕانی نەكردووە، ئەمە وێڕای بەكارهێنانی زمانێكی پاراوو سوك و ئاسان و ڕوون و ڕەوان و ئاشكرا كە دەبێتە جێگەی ڕەزامەندی خوێنەرانی.

دیارە كاری وەرگێڕانیش پێویستی بە زمانێكی ڕوون و ڕەوانە كە گوزارشت لە بۆچوونەكانی نووسەری پەرتوكە وەرگێراوەكە بكات بەبێ شێواندن و تێكدان و تێك گیران و گۆڕینی ئەسڵی مەبەست كە وەرگێڕ خۆشبەختانە بە ئەمانەتی عیلمیەوە تەواوی ئەو بنەمایانەی ڕەچاوكردوون دوابەدوای بەسەرداچوونەوە (المراجعة) و خوێندنەوەی وەرگێڕدراوەكە بە فەخرەوە بە برای وەرگێڕم ڕاگەیاند بە ئەندازەیەك هەوڵ و ماندوبوون و شەونخونیت كردووە و مافی تەواوت بە وەرگێڕاوەكە داوە دەتوانم بڵێم ئەگەر لەمەودوا بە گریمانە (بشمریت) هیوادارم خوا دەست بە تەمەنیەوە بگریت بۆ زیاتر خزمەتكردن بە فەرهەنگ و كلتورو كەلەپوری ئیسلامی، ویژدانت ئاسودە بێت و پەرۆش مەبە هیچ نەبێت ئەم شاكارە وەرگێڕدراوەت لە دوای فەوتی خۆی جێ هێشتووە، بە حوكمی نزیكیم لە وەرگێڕەوە لە ڕێگەی خوێندنەوەو موتاڵاكردنی سەرجەم وەرگێردراوەكانی (بانگخوازەو پێغەمبەر نییە، تەوژمی فیكری سیاسی وەهابی، بنەماكانی ئایینی ئیسلام، بیروباوەڕی ئیسلامی و مەزهەبەكانی، گەشەسەندنی فیكری سیاسی شیعە لە ڕاوێژەوە بۆ ویلایەت فەقیە) هەستی ئەوەم بۆ دروست بووە كە بە قەناعەتەوە دەڵێم: هەروەك بڵێی خوای گەورە ناوبراوی تەنیا بۆ كاری وەرگێڕان خوڵقاندووە، بە هیوای تەمەن درێژی و لەش ساغی و كۆڵنەدان، ئیتر هەر سەكەوتوو بیت لە كارەكانتدا.

ڕەقیب ڕەسول ڕوستایی
پێش نوێژو وتارخوێن - سۆران
٢٠١٢/٧/٨

پێشەكی وەرگێڕ

سوپاس و ستایش بۆ ئەو خوایەی كە زانایە، دەسەڵاتداری زاڵی دانایە، هەربووی بێ سەرەتایە، نەبوون بۆ ئەو ئەستەمە، بێ كۆتای خاوەن توانایە، كات بەسەریدا نایە، درودو سڵاو وەك ڕێژنەی بارانی بەهار بڕژێ بەسەر گیانی ئەو پێغەمبەرەی كە فەوتێنەری ناحەقە، ڕۆشنكەرەوەی ڕاستیە بە بەڵگەی ئاشكراو ڕوون.

پاشان!

كاتێك مرۆڤ لە دایك دەبێت و یەكەم هەنگاو دەنێت بۆ ناو بازنەی ژیانی دونیا، ئەوا لەسەرەتای چاو هەڵێنانی بە ڕووخسارو دیاردەكان چەندین پرسیار لەگەڵ ئەمەدا لە دایك دەبن، ئەم پرسیارانە شتێكی سروشتین كە بەخوارسكی لە دەروون و فیترەتی مرۆڤدا جێگیر كراون، مرۆڤ هەر لە بچوكترین شت تا گەورەترینیان نیشانەی پرسیاری لەسەر دادەنێت، گرنگترین پرسیاریش لەناو ئەو كۆمەڵە پرسیارەدا ئەوەیە لە كوێ هاتووم؟ بۆچی هاتووم؟ بۆ كوێ دەچم؟ كێ منی بەدیهێناوە؟ ...تاد، بەڵێ ئەم پرسیارانە گرنگ و گەورەن بە ئەندازەی ئەو شتانەی پرسیاریان لەبارەوەكراوە، پرسیار لەبارەی مرۆڤ خۆی كراوە، پرسیارێكی گرنگە، چونكە مرۆڤ خۆی مەتەڵێكە و جیهانێكی بچوك كراوەیە، پرسیار لەبارەی بەدیهێنەر كراوە؟.

هەر پرسیارێك وەڵامێكی دەست دەكەوێت چ ڕاست یان هەڵە، جاری واش هەبوە پرسیارەكە بەبێ وەڵام ماوەتەوە. وەڵامەكانیش دەگۆڕێن بە هۆی جیاوازی عەقڵ و ژینگە و توانای مرۆڤەكان، بۆیە هەر یەكەو بە ئاوازێك لەبارەی ئەو شتانە دەیخوێند! تا وای لێهات زۆرێك لە مرۆڤ هەر لە گێژاوی گومڕاییدا خول دەخۆنەوەو بوونەتە دەنگێكی جیاوازو نامۆ لە ناو سەدای بوون و شانۆی ژیان!

بەهۆی كاریگەر بوونی عەقڵی مرۆڤ بە دەورووبەرو هەست و ئارەزووەكان و

سنوردارییەکەی، عەقڵ نەیتوانی ئەو ڕۆڵەی خۆی بگێڕێت کە بۆی دیاریکرابوو، بۆیە خوای گەورە پەیام و پەیامبەرانی (سەلامیان لێ بێت) نارد بۆ ئەوەی مرۆڤایەتی پێناسەی خۆی بزانێت، پێگەکەی دیاری بکرێت، لە هاوکێشەی ژیان و ئەرك و مافەکانی ڕوون بکرێنەوە.

پێغەمبەران (سەلامیان لێ بێت) بە ئارەقە و خوێن و ڕۆح و جەستەیان تێکۆشان لە پێناو گەیاندنی پەیامی ئاسمانی کە ڕاسپاردەی خوایی بوون بۆ مرۆڤەکان و ڕاستە ڕێکردنیانە بۆ سەرفرازی دین و دونیاو دوارۆژ.

خوای گەورە بەفەزڵ و بەخششی خۆی دوایین پێغەمبەر هاوڕێ لەگەڵ دوایین پەیامی ڕەوانەکرد بۆ مرۆڤایەتی، تا ئەو کۆتا پەیامە ببێتە دەستوری هەمیشەیی بۆ گوزەران و کلیلی نهێنیەکانی ژیان و تاکە ڕێگەی بەختەوەری و خۆشگوزەرانی، بەهاتنی ئەو پێغەمبەرە (ﷺ) جیهان هەنگاوی نا بەرەو قۆناغێکی نوێوەو مرۆڤایەتی دووبارە شادبووەوە بە نووری پێغەمبەرایەتی.

بەڵێ ئەم پێغەمبەرە (ﷺ) پایەبەرزو موبارەکە خاوەنی پەیامێکی کورت ماوەو دیاریکراو بۆ کات و شوێن و گەلێکی پێ نەبوو، بەڵکو هەڵگری مەشخەڵێك بوو کە جیهانی ڕووناك کردەوە، لەژێر چەتری پەیامەکەی هەموو چین وتوێژو نەتەوەو هۆزێك لە هەر سەردەمێك لەسەردەمەکان کۆدەبنەوەو جێگایان دەبێتەوە، هەر کەسێك چەندە برینی گومانەکانی قوڵ بن و نەخۆشی بێ باوەڕی سەخت بێت ئەوا دەتوانێت چارەسەری تەواوی دەست بکەوێت لە تیمارگەی ئەو پێغەمبەرە نازدارە (ﷺ).

ئەم پەیامەی پێغەمبەر (ﷺ) کانیاوێکە بەڵام جیاواز لە کانیاوەکانی تر، کە خەڵکی نەك بە خواردنەوە لێی تێر دەبن، تەنانەت لەکەناریشدا ئارام و دڵ دامەزراو دەبن، هیچ کەس لێ پاشگەز نەبۆتەوە، کە تامی ئاوی ئەو کانیاوەی نۆشی بێت، هیچ کەس تامی ئەو کانیاوەی نەکردووە، کە لێی پاشگەز بووبێتەوە.

ئەم پەیامە گرنگی زۆری داوە بە هەموو بوارەکانی ژیان بەتایبەت لایەنی بیروباوەڕو عەقیدە، چونکە ئەم لایەنە بناغە و ڕەگ و ڕیشەی کەسایەتی تاك و

كۆمەڵگەیـە، زانایـانی قوتابخانـەی قورئـان گرنگیـەكی زۆریـان داوە بـەم لایەنـە وەك ئـەركێكی ئـایینی سەرشـانیان، ئـەم كتێبـەش هەوڵێكـە لـەو هەوڵانـەی كـە هەمیشـە و نەبڕاوەیە بۆ ڕوون كردنەوەی ڕاستیەكانی بیروباوەڕ. لەبەر ئەوە بەندەی هـەژارو بـێ هێـزو لاواز هەڵسـا بـە بـەكوردی كردنـی تـا بتوانێـت بـەم كـارەی خزمـەتێك بـە ئارەزوومەنـدانی پێشـكەش بكـات و ببێتـە مایـەی دەوڵەمەنـد كردنـی كتێبخانـەی كوردی بە كتێبی نـاوازەو دەگمـەنی لـەو جۆرە خـوا پاداشـتی (دانـەران) بداتـەوەو بـە بەهەشتی پان و بەرینیان شاد بكات.

لـە كۆتاییشـدا بەپێویسـتی دەزانم كـە سوپاسـی ئـەم بەڕێزانـە بكـەم كـە بەهـەر شێوەیەك لە شێوەكان یارمەتیاندام: (د.ملا مـادح بـەرزێوەیی، م. انعـام محمـد طاهـر، م. نیعمەت بازید، م. ملا رقیب رەسول ڕۆستایی، ملا محمود) خوای گـەورە پاداشـتیان بداتەوە[(١)]، خوای گەورە ئەو كارەم بكاتە توێشوی دواڕۆژم.

زێیار عزیزخان

ســــــــۆران

(١) بۆ ڕاڤەی ئایەتەكانی قورئانی پیرۆز سوودم بینیوە لە: خوڵاصەی تەفسیری نامی، دانراوی مەلا عبدالكریمی مدرس. تەفسیری ئاسان بۆ تێگەیشتنی قورئان، نووسینی بورهان محمد أمین. شایەنی باسیشە كە لە وەرگێڕانی دەقێكدا، سوودم لە سەرچاوەیەك وەرگرتبێت بە هەر ناونیشانێكی بوو بێت ئاماژەم بۆ سەرچاوەو ژێدەرەكە كردووە.

لە كاتی نووسینی سەرچاوەكانی پەراوێزدا ڕاستەوخۆ ژمارەی بەرگ و لاپەڕەكەم نووسیوە. (وەرگێڕ).

دابەش كردنی كارەكان لە نێوان هەردوو نووسەرەكە

(د.رشدی علیان) ئەمانەی خوارەوەی نوسیوە:

١- بەشی یەكەم: چەند توێژینەوەیەكی ڕێخۆشكەر.

٢- لە بەشی سێیەم ئەمانەی نووسیوە:

دەروازەی یەكەم: عەقلی مرۆڤ و پێویستی بە ڕێنماییپێغەمبەرایەتی.

دەروازەی دووەم: مشتومڕ لەگەڵ ئەوانەی نكۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەكەن.

(د. قحطان عبدالرحمن الدوری) ئەمانەی خوارەوەی نوسیوە:

١- بەشی دووەم: خواناسی (ئیلاهیات).

٢- لە بەشی سێیەم ئەمانەی نووسیوە:

دەروازەی سێیەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەكی گشتی (النبوة العامة).

دەروازەی چوارەم: پێغەمبەرایەتی بە شێوەیەكی تایبەتی (النبوة الخاصة).

٣- بەشی چوارەم: ڕۆژی دوایی (الیوم الآخرة).

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

پێشەکی چاپی چوارەم

چاپی سێیەمی ئەم کتێبە وەك پەیڕەو (منهج) پەسەند کراوە، کە لە بابەتی بیروباوەڕو عەقائیدی ئیسلامی دا دەخوێنرێت لە زانکۆکانی عێراقدا ئەوا لە بەردەستدا نەما.

بۆ دابین کردنی پێداویستی قوتابیەکانمان، ئەم چاپە کە هەڵەکانی ڕاست کراونەتەوەو بژارکراوە دەیخەینە بەردەست، بە پێی پلانی وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی لە پێشخستنی کتێبە پەیڕەوی (منهجی)یەکان.

ئەمەش دوای کۆچی دوایی هاوەڵم (مامۆستا د. رشدی علیان) کە لە ئێوارەی یەك شەممە (٣)ی مانگی ڕەمەزانی (١٤٠٩) بەرامبەر (٩)ی نیسانی (١٩٨٩) چووە بەر ڕەحمەت و بەزەیی خوای گەورە، کە بەڕاستی باشترین برا و دراوسێ و هاوەڵم بوو، خوای گەورە بە ڕەحمەت و بەزەییەکی زۆر دایگرێت و نیشتەجێی بکات لە بەهەشتە پان و بەرینەکەی، بەڕاستی هەر ئەو بیسەر و وەڵامگۆی دوعایە.

د. قحطان عبدالرحمن الدوري
مامۆستا لە کۆلیژی شەریعە - زانکۆی بەغداد
١٤١١ك - ١٩٩٠ز

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

پێشەكی چاپی سێیەم

پاش ئەوەی لیژنەكانی زانستی لە زانكۆكانی وڵات ئەو كتابەی ناساند وەك پەیڕەو (منهج)ی خوێندن لە بابەتی عەقائیدی ئیسلامی و وەزارەتی خوێندنی باڵا، توێژینەوەی زانستی كردیە مۆڵكی خۆی ئەوا چاپی یەكەم و دووەمی ئەم كتێبە نەما و بەردەست نەكەوت.

بە پشت بەستن بە پلانی وەزارەت لە دانانی كتێبی پەیڕەو (منهج)ی و پێشخستنی، ئەوا ئەو كتێبەی خۆمان دەخەینە بەردەست بە بژاركراوی و زیادكراوی بەشێوەیەك ئەو چەمكانە لەخۆ بگرێت كە دانی پێدانراوە بۆ ئەوەی بخوێنرێت لەو بابەتە.

داوا لە خوای پایەبەرز دەكەین كە ئەو كارەمان بكاتە جێگای ڕەزامەندی خۆی، قوتابیانی خۆشەویست و خوێنەرانی بەڕێز سودی لێ ببینن، بەڕاستی پەروەردگار بیسەری نزاو دوعایە.

سوپاس و ستایش بۆ پەروەردگاری جیهانیان.

نووسەران

١٤٠٦ك - ١٩٨٦ز

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

پێشەكی چاپی دووەم

پاش ئەوەی لیژنەكانی زانستی تایبەت بە بابەتی عەقائیدی ئیسلامی لە زانكۆكانی وڵات، كاتێك لیژنەی پەیڕەوەكان (منهاج)ی فێركردن لە وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی وەك كتێبی پەیڕەو (منهج)ی ناساند و كردیە موڵكی خۆی،ئەوا پاش چەند مانگێكی كەم چاپی یەكەمی ئەم كتێبە نەما و بەردەست نەكەوت.

ئێمەش ئەو كتێبە دەخەینەڕوو بۆ چاپی دووەم بە بژاركراوی و زیادكراوی.

داوامان وایە لە خوای بەخشندە و باڵادەست و خاوەن شكۆ كە خوێنەری بەڕێزی لێ سوودمەند بكات، بەڕاستی خوای گەورە بیسەرو نزا وەرگرە، لەسەرەتاوە تاكۆتایی سوپاس بۆ پەروەردگاری جیهانیان.

نووسەران

١٤٠١ك - ١٩٨١ز

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

پێشەکی چاپی یەکەم

ماوەیەکی دوورو درێژە جیهان شەپۆڵ ئەدات بە چەند بیروباوەڕی فرەو جیاجیا، فیژەو هاواریەتی بە چەند هزرێکی ململانێکەری شڵەژاو، هەر یەك گومانی ئەوە دەبات کە ئەو ڕێنمایی کراوەو لەسەرچاوەی حەقیقەت تێرئاو بووە.

ئێمەی موسڵمانان بەم مرۆڤایەتیە وێڵەبەزییمان دێتەوە، کە هەواو ئارەزوو پاڵنەریەتی، ململانێکان دەوریان داوەو لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر بەرەو فەوتان کێشی ئەکەن، بەڵام ئێمە دەمانەوێ ئیسلام مرۆڤایەتی بنیات بنێتەوە، چونکە هەر ئیسلامە کە دەیگەیەنێتە سەربەرزی داواکراو (منشود) و ژیانی بەختەوەر، و پاکی دەکاتەوە لە پیسی ڕق و کینە و خۆویستی و خۆپەسەندی (أنانی) و گومڕایی، خوای پایەبەرز فەرموویەتی:﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ ١٠٧ ﴾ الأنبياء: ١٠٧. واتە: ("ئەی محمد (ﷺ)" ئێمە تۆمان ڕەوانە نەکردووە تەنها بۆ ئەوە نەبێت کە ببیتە ڕەحمەت و بەرەکەت بۆ هەموو جیهانییەکان). ئەو بەزەیی و ڕەحمەتە لەوە دەدرەوشێتەوە کە: باوەڕبوون بەخوای گەورە لەسەر گشت تاکێکی پێویست کردووە، تا باوەڕ بێنێت کە هەر خوای گەورە خاوەن سامان و موڵکە، ئەوەی مرۆڤ هەیەتی ئەوا لە دەستی دەچێت. خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ قُلِ ٱللَّهُمَّ مَٰلِكَ ٱلۡمُلۡكِ تُؤۡتِي ٱلۡمُلۡكَ مَن تَشَآءُ وَتَنزِعُ ٱلۡمُلۡكَ مِمَّن تَشَآءُ وَتُعِزُّ مَن تَشَآءُ وَتُذِلُّ مَن تَشَآءُۖ بِيَدِكَ ٱلۡخَيۡرُۖ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ ٢٦ ﴾ آل عمران: ٢٦. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بڵێ: خوایە تۆ خاوەنی هەموو شتێکیت، دەسەڵات دەبەخشیت بەهەر کەسێك کە بتەوێت و دەسەڵات وەردەگریتەوە لە هەر کەسێك بتەوێت هەر کەسێك بتەوێت باڵادەستی دەکەیت، هەر کەسێکیش بتەوێت زەلیل و بێ دەسەڵات و ژێر دەستی دەکەیت، هەرچی خێر هەیە هەر بەدەستی تۆیە، بێ گومان تۆ دەسەڵاتداری بەسەر هەموو

شتێکدا).

تـا بـاوەڕ بێنێـت کـە دوارۆژ لـەناو ناچێت و هـەر دەمێنێـت، خـوای پـاك و بـەرز فەرموویـەتی:﴿ وَٱلۡأٓخِرَةُ خَيۡرٞ وَأَبۡقَىٰٓ ١٧ ﴾ الأعلـی: ١٧. واتـە: (لـە کاتێکـدا قیامـەت و بەدەسـت هێنـانی بەهەشـت چـاکترە و بەردەوامیشـە). کـە خانـەی سـزاو پاداشـت و لێپرسینەوەیە، جا بۆیە پێویستە مـرۆڤ لێپێچینەوە بکات لەگـەڵ خـۆی بـەر لـەوەی خـوای گـەورە لێپێچـینەوەی لەگـەڵ بکـات لەسـەر کـارو کـردەوەی پێشـووی. خـوای پایەبـــەرز فەرموویـــەتی: ﴿ أَفَحَسِبۡتُمۡ أَنَّمَا خَلَقۡنَٰكُمۡ عَبَثٗا وَأَنَّكُمۡ إِلَيۡنَا لَا تُرۡجَعُونَ ١١٥ فَتَعَٰلَى ٱللَّهُ ٱلۡمَلِكُ ٱلۡحَقُّۖ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ ٱلۡعَرۡشِ ٱلۡكَرِيمِ ١١٦ ﴾ المؤمنـون: ١١٥، ١١٦. واتە: (ئایا گومانتان وادەبرد کـە بەڕاسـتی ئێمـە ئێوەمـان بـەبێ مەبەسـت دروسـت کـردووە و ئێـوە بـۆ لای ئێمـە ناهێنرێنـەوە؟!، بـەرزو بڵنـدی بـۆ خـوا، پاشـای ڕەوای حەق، هیچ خوایەك نیە جگەلەو زاتە، خاوەنی عەرشی شکۆدارو بەرزە).

ئەمەش بۆ ئەوەیـە تـا کۆمـەڵگای پـێ بنیـات بنێـت و مرۆڤایـەتی بـەو سیستەمە کامـەران بێـت کـە قورئـانی پـیرۆز هێناویـەتی و پێغەمبـەری خـوا (ﷺ) ڕوونـی کـردەوە. خـوای پایەبـەرز فەرموویـەتی:﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ ﴾ النسـاء: ٥٩. واتـە: (ئـەی ئەوانـەی باوەڕتـان هێنـاوە، فەرمانبـەردارو گوێڕایـەڵی خـواو پێغەمبـەر بکـەن). و خـوای گـەورە فەرموویـەتی: ﴿ وَمَآ ءَاتَىٰكُمُ ٱلرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَىٰكُمۡ عَنۡهُ فَٱنتَهُواْۚ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَۖ إِنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلۡعِقَابِ ﴾ الحشر: ٧. واتـە: (ئـەوەی پێغەمبـەر (ﷺ) پێـی بەخشـیوون وەری بگـرن، هـەر فـەرمانێکی پێـدان بـە گـوێی بکـەن، قەدەغـەی هـەر شـتێکی لـێ کـردن مەیکـەن، لـەخوا بترسـن؛ چـونکە بەڕاسـتی خـوا بەتووندی تۆڵە دەسێنێت). ئا لەو کاتەدا کەسایەتی ئیسلامی دروست دەبێـت کـە بـە هزرو بیروباوەڕەکەیەوە سەربەخۆیە، نەزانی ئاوێتە (الجهل المرکب)ی جولەکـە و قـین لە دڵان ئەوانەی دوژمنی عەرەب و ئیسلامن کاریگەری خۆی نابێت.

ئێمـە کـە ئـەو کتێبـە پێشـکەش بـە خوێنـەری بـەڕێز دەکـەین، مەبەسـتمانە کـە

شوێنێك بگرێ لەو دەریا گەورەیەی بیروباوەڕ، تاکو بەشدار بێت لەگەڵ ئەو کتێبانەی لەو گۆڕەپانەدا دانراون کە بیروباوەڕی ئیسلامیان خستۆتەڕوو، بەشێوەیەکی سادە و نزیك لە هۆش(ذهن)، ئەمەش بە لەبەرچاوگرتنی شێوازی پوخت و ڕوون و ئاشکرا و خۆبەدوور گرتن لە ڕاجیایی و چوونە ناو لق و پۆپەکان کە پێویستیمان پێی نیە و تەنها یەك مەزهەبیشمان نەخستۆتەڕوو، بەڵکو ڕای مەزهەبە جیا جیاکانی ئیسلامیمان خستۆتەڕوو، تا لێکۆڵەر پەیی ببات بە حەقیقەتی ڕاجیاییەکە و تا بشزانێت کە ئەو ڕاجیاییە تەنها لە بابەتە لاوەکیەکان بووە، کە زۆر گرنگ نین، مادام هەموویان کۆکن لەسەر سێ بنچینەکانی ئیسلام کە باوەڕبوونە بەخواو پێغەمبەر و ڕۆژی دوایی.

لەبەر ئەمە کتێبەکەمان دابەش کرد بۆ چوار بەش:-

بەشی یەکەم: بەشێکی ڕێخۆشکەرە. لە میانەی پەیدابوونی زانست و گەشەسەندنی بنەماکان لەلایەن مەزهەبەکانمان خستۆتەڕوو.

بەشی دووەم:خواناسی (الاهیات).

بەشی سێیەم:پێغەمبەرایەتی.

بەشی چوارەم: ڕۆژی دوایی.

ئومێدەوارین کە ئەو کتێبە بۆشاییەك لە پەرتوکخانەی عەرەبی و ئیسلامی پڕ بکاتەوە، داواکارین لە خوا، بمانپارێزێت لە هەڵخلیسکان و دوورمان بگرێت زیادەڕەوی، ڕێنماییمان بکات بۆ ڕێگای ڕاست ... بەڕاستی هەر خۆی وەڵامدەرەوەی دوعاکانمانە.

نووسەران

١٣٩٧ك - ١٩٧٧ز

بەشی یەکەم

لێکۆڵینەوەیە بەراییەکان

دەروازەی یەکەم : ناساندنی زانستی بنەماکانی ئایین

دەروازەی دووەم : مێـــژووی زانستی بنەماکانی ئایین

دەروازەی سێیەم : بـــــنەماکانی ئاییـــنی ئیسلام

دەروازەی یەكەم
ناساندنی زانستی بنەماكانی ئایین

سەرەتا (تمهید):

ئیسلام كۆتا پەیامی خواییە، هەر بۆیە بانگەوازێكی جیهانییە و ئایینێكە بۆ گشت خەڵك، بۆ ئەم مەبەستە ڕوون كردنەوەی بنەماكانی بیروباوەڕو عەقیدە و بنەماكانی ڕەوشت و یاسادانان بۆ لایەنی كرداری لە ئەستۆی خۆی گرتووە، كە ئەمانەش دەبنە هۆی ڕێكخستنی ژیانی خودی مرۆڤ و پەیوەندی لەگەڵ پەروەردگار و پەیوەندی لەگەڵ خانەوادە و ئەرك و مافەكانی بەرامبەر ئەو كۆمەڵگایەی كە تیایدا دەژی... تا هەست بكات بە حەسانەوەو ئارامی لە ژیانیدا و دڵنیاش بێت لە ئاكام و سەرەنجامەكەی لە دوای مردنی.

ئەوەی پەیامی ئایینی ئیسلام بپشكنێت دەبینێت سێ بەشی سەرەكی لەخۆ گرتووە:

١- بنەما ڕەوشتییەكان (المبادئ الخلقية).

٢- حوكمە كردارییەكان (الأحكام العملية).

٣- بنەما بیروباوەڕییەكان (الأصول الاعتقادية).

<u>بنەما ڕەوشتییەكان</u>: ئەو ڕەوشتانە لە خۆ دەگرێت كە پێویستە مرۆڤ لەخۆیدا بێنێتەدێ و خۆی پێ بڕازێنێتەوە كە دەبنە هۆی ئەوەی كاری چاكە و خێری لێبكەوێتەوە، وەك: دەستپاكی و دادپەروەری و چاكەكاری و خۆبەكەم زانین و یارمەتی پێشكەش كردن، و لێخۆش بوون و چاوپۆشین، و خۆشویستن و تێكەڵاوبوون... .

ئامانجی ئەم بنەمایانەش بریتیەلە بڵاوكردنەوەی چاكەكاری و ڕێز و دووركەوتنەوە لە خراپەكاری و پەستی و كاركردن لە پێناو هێنانە كایەی

كۆمەڵگایەكی مرۆیی نمونەیی واقیعی.

ئەو زانستەی كە ڕوونكردنەوەی ئەو بنەما ڕەوشتیانە لە خۆ دەگرێت بریتیە لە زانستی ڕەوشت (الاخلاق) و تەصەوف.

حوكمە كردارییەكان: بابەتی ئەم لایەنەش هەموو ئەو كردارانە لەخۆ دەگرێت كە مرۆڤ دەیانكات چ پەرستش بێت وەك: نوێژ و جیهاد .. هتد یان مامەڵە وەك: كڕین و فرۆشتن و ئەوەی پەیوەستە بە تاوانەكان.

ئامانجی ئەمەش بریتیەلە:- ڕێكخستنی كاروبارەكانی كۆمەڵگای مرۆیی لە هەر شتێ كە ژیانی مرۆڤ پێویستی پێیەتی لە گشت كات و شوێنێكدا.

ئەو زانستەی كە ئەركی ڕوونكردنەوەی ئەو یاسا (أحكامانە) لە خۆ دەگرێت بریتیەلە:- زانستی شەریعەت و ئەحكام یان زانستی فیقه.

بنەما بیروباوەڕییەكان: بابەتی ئەم لایەنەش زانراوە چەسپاندنی بیروباوەڕی ئایینیەكە پەیوەستە بە خواو سیفات و كردارەكانی و ئەوەی لەوەوە سەرچاوە دەگرێت هەروەها دەروازەكانی پێغەمبەرایەتی و دواڕۆژیش ... لەخۆی دەگرێت.

ئامانجی بریتیەلە: چەسپاندنی بیروباوەڕەی ئایینی بە بەڵگە دڵنیاكەرەوەو یەقینی و گومان هەڵنەگرەكانی و ڕێنمایی كردنی دینداران بە ڕوونكردنەوەی بەڵگە بۆیان و پابەندكردنی بێ باوەڕان بە بەرپاكردنی بەڵگە لەسەریان و پاراستنی بنچینەكانی ئایین نەوەك گومانەكانی بێ باوەڕان جێ پێ لەق بكەن.

ئەو زانستەی كە لە بنەما بیروباوەڕییەكاندەكۆڵێتەوە بریتیەلە- زانستی بنەماكانی ئایین (أصول الدين).

١- ناوەكانی ئەم زانستە و هۆیەكانی:-

ئەو زانستەی كە لە بیروباوەڕە ئایینیەكان دەكۆڵێتەوە بەچەند ناوێك ناونراوە:-

أ- **الفقه الأكبر**:ئیمامی ئەبوحەنیفە ئەو ناوەی لێناوەو بۆداناوە لە كتێبەكەی خۆید (الفقه الاكبر)[1] باسی كردووە كە: (تێگەیشتن لە ئایین چاكترە لە تێگەیشتن

(١) كتێبێكی بچوكە، چەند شرۆڤەیەكی بۆ كراوەو چەند جارێك چاپ كراوە.

لە زانست، چونکە تێگەیشتن لە ئایین بنچینە (اصل)ە، و تێگەیشتن لە زانست لق (فرع)ە، و پلەوپایەی بنچینە بەسەر لق و پۆپدا شتێکی زانراوە).

ب- زانستی تێڕامان و بەڵگە هێنانەوە (علم النظر و الاستدلال): بۆیە ئەو ناوەی لێنراوە، چونکە پشت دەبەستێت بە پەیڕەوی تێڕوانینی هزری، وبەڵگە هێنانەوەی عەقڵی وەك هۆیەك بۆ سەلماندنی ئەو بنەمایانەی بیروباوەڕ بە دەقە ئایینیەکان دەسەلمێنرێن بەکارهێناوە.

پ- زانستنی خوابەیەکزانین (التوحید) و سیفات (الصفات):بۆیە بەو ناوە ناوبانگی دەرکردووە، چونکە ئەمانە ناودارترین بەشەکانیەتی، تەنانەت بابەتی خوابەیەکزانین و سیفاتی خوایی گرنگترین و ترسناکترین دەروازەو بابەتن.

ت- زانستی بیروباوەڕ: بۆیە بەوناوە ناونراوە، چونکە هەڵدەستێت بە لێکۆڵینەوە لە عەقیدەو بیروباوەڕی ئایینی، و سەلماندنی بە بەڵگەی یەقینی و گومان هەڵنەگر، و بەرگری کردن لە بەرامبەر عەقیدە و هزرە دژەکانی.

چ- زانستی کەلام: بەهۆی چەند هۆیەکەوە بەو ناوە ناوبانگی دەرکردووە گرنگترینیان ئەمانەن[1]:

١- گرنگترین بابەت کە ڕاجیایی لێکەوتەوە و مشتومڕی زۆری لەسەری بوو لە چەرخی یەکەم بریتی بوو لە بابەتی (کەلامی خوا) ئایا هەربوو (ئەزەلی)یە و پەیوەستە بەزاتی خوای گەورەوە یاخود بەدیهێنراو و دروستکراوە؟ بۆیە ئەو زانستە ناونرا بە گرنگترین بابەت لەناو بابەتەکانی.

٢- یاخود بەهۆی لێکۆڵینەوەو گفتوگۆ لە نێوان هەر دوولای وتوێژکار دەستەبەر دەبێت، بەڵام جگەلەمە لەوانەیە بە ڕامان و خوێندنەوەی کتێب بەدەست بێت.

٣- لەوانەیە ڕاسترین هۆکار ئەوەبێت کە زانایانی کەلام دواون لەو شتەی کە

---

(١) سەیری ئەم سەرچاوانە بکە: التفتازانی/ شرح العقائد النسفية، ١٤، ١٥. و المواقف وشرحه. للسيد شريف ١٦. و مصطفى عبدالرزاق/ تمهيد لتأريخ الفلسفة الاسلامية ٢٦٧. و عبدالرحمن البدوى/ مذاهب الاسلاميين ١/ ٢٨.

پێشینان لە هاوەڵان (صحابة) و شوێنكەوتووان (تابعین) لە ئاستیدا بێ دەنـگ بوونـە. دواون دژی بێ دەنگییە، و موتەكەلیمەكان لە بابەتانێك دەدوان كە پێویست بـوو لێـی بێ دەنگ بن وەك لاسایی كردنـەوەی پێشـینانی ئـایین كـە بـە ئەندازەیـەكی زۆر كـەم نەبێت ئەوا نەچوونەتە قوڵایی بابەتە بیرباوەڕییەكان.

و- بنـــەماكانی ئـــایین (أصـول الـــدین): بۆیـــە بـــەوناوە نـــاونراوە، چـونكە بنچـینەی زانیارییەكانی ئایینە و ئەو زانیاریانە لەسـەری بنیـاد دەنـرێن، و لەبەرئـەوەی ئـەركی ڕوونكردنـــەوەی ئـــەو شـــتانە لـــە ئەســـتۆ دەگرێـــت كـــە لـــە بنـــەماكانی ئـــایین و بنچینەكانیەتی كە بەنـەبوونی بـاوەڕ دانامـەزرێت. لـە بەرامبـەر زانسـتی (فیقـه) كـە هەڵدەستێت بـە ڕوونكردنـەوەی لایەنـە ناسـەرەكی (فروع)یـە كرداریـیەكانی ئـایین، و لەبەرامبەر زانستی ڕەوشت و تەصەوف كـە گرنگـی دەدات بـە لایـەنی ڕەوشـت لەسـەر بنچینەی چێژی ڕۆحی و ویژدانی دەروونی و دڵ.

بۆیە ئەو ناوەمان هەڵبژارد و كردمانە ناونیشانی ئـەم كتێبـە، ئامانجمـان جـەخت كردنەوەیـــە لـــە لێكۆڵینـــەوەی بنـــەماكانی ئـــایین، نـــەك لێكۆڵینـــەوە لـــە بنـــەما مەزهەبیەكان، و بابەتە لاوەكیەكان چ تیۆری بن یان كرداری.

٢- پێناسەی زانستی بنەماكانی ئایین:-

بـەو پێیـەی كـە وشـەیەكی لێكـدراوی پـاڵ یەكـە، كـە وشـەی بنـەماكان (أصـول) خـراوە پاڵـە (مضـاف)، و وشـەی ئـایین (الـدین) پـاڵی دراوەتـە پـاڵی (مضـاف الیـه)، ئەمەش بەوە دەبێت هەر وشەیەك بەتەنیا پێناسـە بكـرێن (لـە ڕووی زمـان) و دووەم جار پێناسەی بكەین بەوەی ناوێكـە بـەكاردێت بـۆ زانسـتێكی تایبـەت لـە زانسـتەكانی ئایین (لەڕووی زاراوە).

بنەماكان (أصول):-

كۆیە، تاكەكەی بریتیەلە بنـەما (أصـل) مانـا زمانەوانییەكـەی بریتیـە لـەوەی كـە جگەلەخۆی شتێكی دیكەی لەسەری بنیاد دەنرێت. جـا ئـەو بنیادنانـە چ بەرجەسـتە بێت، وەك: ئەو بناغەیەی خانوی لەسەر دروست دەكرێت یـاخود بنیاتنانەكـە عـەقڵی بێت، وەك: بنیاتنانی حوكمە لاوەكی و بەشییەكان (فرعیات و جزئیـات) لەسـەر ڕێسا

(قواعد)ە گشتیەكان. زانایان دەستكاری وشەی بنەما (أصل)یان كردووە و لە مانا زمانەوانییەكەی كە ئاماژەكانی حەقیقین بەكاریان هێناوە بۆ چەند مانایەكی خوازراو (مجازی) مەجازی بەكاریان هێنانەوە. گرنگترینیان[1]:

وەك: ئەوەی بەرامبەر لق (فرع)، ڕێسا (القاعدة)، بەڵگە (الدليل)، پەسندترین ڕاو بۆچوون (الراجح من الأمور) بەكار هاتووە.

وشەی بنەما (أصل) لەو زانستەدا بە مانا زمانەوانییەكەی بەكاردێت، واتە: ئەوەی كە جگەلەخۆی لەسەری بنیاتدەنرێ، ئەمەش لەبەر ئەوەیە كە بەشەكانی تری ئایینی لەسەر بنیاتدەنرێ.

دروستیشە بە مانا خوازراو (مجازی)یەكەی یەكەم بەكاربێت، واتە: ئەوەی بەرامبەری لق (فرع)ە. چونكە بنەما (أصل) لەبەرامبەر زانستەكانی تری شەریعەتە. بە مانای خوازراو (مجازی) دووەمیش بەكاردێت، واتە: ئەو بنچینەیەی كە جگەلەخۆی لەسەری بنیاتدەنرێ، لەبەرئەوەی جگەلە بنەماكانی ئایینی لەسەر بنیاتدەنرێت.

ئایین (**الدين**):-

ناوێكی گشتییە لە زمانەوانیدا بۆ هەموو ئەو شتانەی كە خوای پێ دەپەرسترێت، هەروەك بۆ چەند مانایەكی جیا جیاش بەكاردێت، وەك: گوێڕایەڵی و ملكەچی و تەسلیم بوون، و بەمانای باڵادەستی و سامان و دەسەڵاتداری، و سزاو پاداشت، و نەریت و عادەت و دادوەری (القضاء) و مەزهەب و میللەت و بەرنامە (شەریعەت)یش بەكاردێت[2].

دەكرێ ئەو مانا جیایانەی وشەی ئایین بگەڕێنرێنەوە بۆ سەر سێ واتا كە نزیك و

(١) سەیری ئەم سەرچاوانە بكە: (قاموس المحيط مادة (أصل) و ارشاد الفحول ٣ و مباحث الحكم عند الأصوليين ٨ لمحمد سلام مدكور و الأصول العامة ٣٩ لسيد محمد تقى الحكيم.

(٢) سەیری: قاموس المحيط و لسان العرب و دائرة المعارف القرن العشرين ١٠٦/٤. بكە.

پەیوەست بن بەیەكەوە، جیاوازی نێوان ئەو واتایانە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە وشەی ئایین (الدین) لە ڕاستیدا یەك وشە نیە، بەڵكو سێ وشەیە، بە دەربڕینێكی ڕوونتر سێ فرمان (فعل) لەخۆی دەگرێت بە نۆرە.

ڕوونكردنەوەی ئەمەش بەوەیە كە وشەی ئایین (الدین) جار وایە لە فرمانێكی تێپەڕی لە خودی خۆی (متعدی بنفسه) (دانه یدینه)وەردەگیرێت: دەستی خست و بەڕێوەی برد، جارێكیش بە فرمانێكی تێپەڕ بە لام (دان له): بۆی ملكەچ بوو، جارێكیش بە فرمانی تێپەڕ بە (ب) (دان به): خۆی پێ ڕازاندەوە.

١- ئەگەر وتمان (دانه دیناً): مەبەستمان لەوە ئەوەیە كە كردی بە موڵكی خۆی و حوكمی كرد و بەڕێوەی برد و مشوری خوارد و زاڵبوو بەسەری و لێی پرسییەوە و بڕیاری لەبارەوە دا و پاداشتی دایەوەو بەخششی پێدا. جا وشەی (الدین) لەو شێوازە بەكارهێنانەدا دەخولێتەوە لە دەوری مانای سامان و موڵك و دەستكاری تێداكردنی هەروەك ئەوەی پاشاكان دەیكەن: لە سیاسەت و مشورگێڕی و حوكم و زاڵ بوون و لێپرسینەوەو پاداشت.وەك: ﴿ مَٰلِكِ يَوۡمِ ٱلدِّينِ ﴾ الفاتحة: ٤. وشەی (الدین) لەم ئایەتەدا بە واتای: ڕۆژی لێپرسینەوە و پاداشت و سزایە، لە فەرموودەشدا هاتووە: (الكيس من دان نفسه، و عمل لما بعد الموت، والعاجز من أَتْبعَ نفسه هواها، و تمنى على الله الأمانيّ)(١) واتە: زیرەك ئەوەیە كە نەفسی خۆی بگرێتەوەو كار بكات بۆ دوای مردنی، دۆڕاو و دەستەوەسانیش ئەوەیە كە جڵەوی دابێتە نەفسی خۆی ئەویش بەدوای هەواو ئارەزووەكانی كەوتبێت و كاری بریتیبێت لە هیواو ئاوات خواستن. (دان) واتە: جڵەوكەی گرتە دەست و ڕێكی خست. و (الديَّان) واتە: ناوبژیوانی دادوەر (الحكَم القاضي).

٢- ئەگەر وتمان (دان له) مەبەستمان ئەوەیە كە گوێڕایەڵ و ملكەچی بوو. ئایین

---

(١) أحمد و ترمذی و ابن ماجه و الحاكم له (المستدرك) دا له (شداد)ی كوڕی (أوس)یان گێڕاوەتەوە، و ئەم فەرموودەیە ڕاست (صحيح)ە / الجامع الصغیر ٩٨/٢.

لێرەدا بریتیە لە ملکەچی و گوێڕایەڵی و پەرستش و لەخواترسان.

٣- ئەگەر وتمان (دان بالشيء) ئەوا ماناکەی ئەوەیە کە ئەو شتەی کردووەتە ئایین و مەزهەبی خۆی. واتە باوەڕی پێیەتی یان خووی پێوەگرتووە یان خۆی پێ ڕازاندۆتەوە.

جا لەسەر ئەمە ئایین بریتیە لە مەزهەب و ڕێباز کە مرۆڤ بە تیۆری و بە کرداری گوزەری بەسەردا دەکات. مەزهەبی کرداری لەلایەن هەموو تاکێك نەریت و ڕێڕەو (سيرة)ەکەیتی، وەکدەوترێت: (هذا دینی و دَیْدَنی) واتە: ئەمە ئایین و نەریت و خووی منە. مەزهەبی تیۆریش لای ئەو بریتیە لەو بیروباوەڕو بۆچوونەی کە هەیەتی. وەك ئەو وتەیە: (دَیَّنْتُ الرّجلَ) واتە: ئەوم سپارد و دامە دەست ئایینەکەی. و شتێکی لێ بەناپەسەند نەزانی کە بە ڕەوای بزانێت بە بیروباوەڕی خۆی.

شاراوە نییە کە ئەو بەکارهێنانە پەیوەستە بە دوو جۆر بەکارهێنانەکانی پێشوو، چونکە ئەو نەریت (عادەت)ە یان ئەو بیروباوەڕەی کە مرۆڤ هەیەتی ئەوا دەسەڵاتی هەیە بەسەریدا تا وای لێدەکات ملکەچی باوەڕەکانی بێت و پەیوەست بێت بە شوێنکەوتنی.

پوختەی قسان لەسەر ئەو مانا زمانەوانیانە، ئەوەیە کە وشەی ئایین (الدین) لەلایەن عەرەب ئاماژە دەکات بۆ پەیوەندی نێوان دوو لایەن، کە یەکێکیان ئەویتر بەگەورە دەگرێت و بۆی ملکەچ دەبێت. جا ئەگەر لایەنی یەکەم بەوە وەسف کرا ئەوا دەبێتە ملکەچ و تەسلیم بوون. ئەگەر لایەنەکەی تر پێی وەسف کرا ئەوا واتای دەبێتە فەرمان و دەسەڵات و حوکم و پابەندکەر. ئەگەر لە میانەی ئەو وشەیە سەیری بەستەری کۆکەرەوەی نێوان هەر دوولایەنە بکەین ئەوا دەبێتە ئەو دەستورەی کە پەیوەندی نێوان هەردوولا ڕێك دەخات و ئەو ڕوخسارە دەخاتەڕوو.

ئێستا دەتوانین بڵێین: پێکهاتەی وشەکە هەر هەمووی لەدەوری ئەوە دەخولێتەوە کە پێویست بوونی ملکەچ بوونە، چونکە لە بەکارهێنانی یەکەمدا ئایین واتە پابەندکردنی بەوەی ملکەچ بێت، لە بەکارهێنانی دووەمدا بریتیە لە

ملکەچ بوون، لە حاڵەتی سێیەمدا ئەو بنەمایە دەگەیەنێت کە پێویستە ملکەچی بۆی بنوێنرێت.

ئەوەی مەبەستمانە لەو هەموو مانا بەکارهێنراوانە ئەوا دوو ماناکەی کۆتاییە، بەتایبەتیش بەکارهێنانی سێیەم. جا وشەی ئایین واتە ئەو ڕاستی و حەقیقەتە دەرەکییەی کە هەر ئومەتێك لە ئومەتەکان دەکرێت بۆی بگەڕێتەوە لەو بنەمایانەی کە ئایینداری پێوەدەکات چ بیروباوەڕ بێت یان کردارو ڕەفتار[1].

ئەوەی خستمانەڕوو بریتیبوو لە مانای وشەی ئایین (الدین) و بنچینەکەی لە زمانەوانیدا.

بەڵام لە نەریتی خەڵك و زاراوەیاندا، ئەوا ئیسلامییەکان پێناسەیان کردووە بەچەند پێناسەیەکی لەیەك نیزك لەڕووی دەربڕینەوە و هەر یەك مانا دەدەن بەدەستەوە، کە بریتین لەمانە:-

١- ئایین: پەیامێکی دانراوی خواییە کە ڕێنمایی دەکات بۆ ڕاستی و حەق لە بیروباوەڕ، بۆ چاك هەڵسوکەوت و ڕەفتارو سەوداکردن.

٢- ئایین: پەیامێکی دانراوی خواییە، کە خاوەن و عەقڵەکان ئاراستە دەکات، ئەمەش دوای ڕازی بوونی عەقڵمەندەکان بەوەی ئایینیان وەك پێشڕەو دەستنیشان کردووە بۆ ئەوەی بیان بات بەرەو حاڵێکی چاك و دەرەنجامێکی سەرکەوتوو.

تێبینی دەکرێت کە پێناسەی ئیسلامییەکان بۆ ووشەی ئایین کورت هەڵاتووە لە ئایینی ئاسمانی، لەبەر ئەوەی وشەی (پەیامی خوایی)یان بەکارهێناوە وەك قەیدو بەندێك لەگشت پێناسەکاندا. وەك ئەوە وایە کە ئەوان ئایینە داهێنراوو (دەستکردەکان) بە ئایین ناونەبەن، کە مرۆڤ بەخۆی دای ڕشتووە لە ڕێگەی هۆکاری مرۆیی وەك: ئایینی بتپەرستی و بوزی، لەگەڵ ئەوەی قورئانی پیرۆز بە ئایین ناوی بردوون، وەك دەفەرموویت:﴿ وَمَن يَبۡتَغِ غَيۡرَ ٱلۡإِسۡلَٰمِ دِينٗا فَلَن يُقۡبَلَ مِنۡهُ وَهُوَ فِي

(١) سەیری: د. محمد عبالله دراز/ الدین ٢٥. بکە.

ٱلْأٓخِرَةِ مِنَ ٱلْخَٰسِرِينَ ﴿٨٥﴾ ﴾ آل عمـران: ٨٥. واتـه: (ئـەوەی جگەلـە ئـایینی ئیسـلام پەیڕەوی هەر ئایینێكی تر بكات لێی وەرناگیرێت، لە قیامەتیشدا لە خەسارەتمەندو زەرەرمەندانـه). هـەروەها دەفـەرموویێت: ﴿ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ ﴿٦﴾ ﴾ الكـافرون: ٦. واته: (دینی خۆتان بۆ خۆتان و دینی خـۆم بـۆ خۆم).لەگـەڵ ئەوەشـدا ئیسلامییەكان پێناسـەی ئایینیـان كـورت كردۆتـەوە لـە ئـایینی ڕاسـت و دروسـت[1]، كـە ئـایینی دابەزێنراوە،بەڵام ئایینە دەستكردەكان بە تێڕوانینی ئیسلامیەكان پوچ و بـێ بنـەمان بەبێ لەبەرچاو گرتنی ناوەرۆك و پێكهاتەكەی.

زۆرێك لە ئیسلامیەكان چـەمكەكانی: ئـایین و ئیسلام و ئوممـەت و شـەریعەت و مەزهـەبیان بـە هاومانـا (مـترادف) دانـاوە، دەیـانبینی كـە دەڵـێن: ئـایینی ئیسـلام،

(١) زانایانی ئیسلامی ئایینیان بۆ دوو جۆر دابەش كردووە:-

أ- ئایینە ڕاست و دروستەكان: كە بریتین لەو ئایینانەی كە لەلایەن خواوە هاتوون، كە داوا لە شوێنكەوتووانی دەكەن تەنها خوای گەورە بپەرستن كە هەر ئەو خوایە، و فەرمانیان پێدەكات بە خۆڕازاندنەوە بە ڕەوشتی چاك و بەرز، و پابەندیان دەكات بە چەند جۆرێكی پەرستش و نەریت و دروشم، و كاری سەوداگەری و پەیوەندییەكانیان ڕێكوپێك دەكات...

ب- ئایینە پوچ و بێ بنەماكان: كە پێك دێن لە ئایینە سروشتی و داهێنراو دەستكردەكان، كە مرۆڤ - چ تاك یان كۆمەڵ - دایناوە بۆ بەڕێوەبردنی خەڵكی و ڕێكخستنی كاروباریان. مێژوونوسە ئایینەكان لە موسڵمانان ئەوانەی دەچنە ناو چوارچێوەی ئایینی ڕاست ناویان ناوە: (أهل الملل) واتە: شوێنكەوتووی ئایینی ڕاست. (ملل: كۆی: "ملة"ە واتە: ئایین - وەرگێڕ -). شوێنكەوتووانی ئایینی پوچ و بێ بنەماشیان ناوناوە (أهل النحل) واتە: شوێنكەوتووی بانگەشەو ڕێبازی دەستكردی خۆی. (نحل: كۆی: "نحلة"یە: واتە: ڕێبازو باوەڕ. -وەرگێڕ-). شهرستانی لە كتێبەكەیدا (الملل و النحل) و ئیبن حزم لە كتێبەكەی دا (الفصل في الملل و الاهواء و النحل) ئەو دوو چەمكەی بەكارهێناوە. شهرستانی ئەهلی كیتاب و موسڵمانەكانی بە ئەهلی (ملل) داناوە، بەڵام صابیئەكان و بتپەرست و ئەستێرە پەرست و بەراهیمەكانی بە ئەهلی (نحل) داناون. سەیری: شهرستانی - الملل و النحل ١/ ٤٤، و ئیبن حزم - الفصل في الملل و الاهواء و النحل ٩٥/١. بكە.

ئوممەتی ئیسلام، شەریعەتی ئیسلام، مەزهەبی ئیسلام[1].

لە ڕاستیدا چەمکی ئایین فراوانترە لەهەموو ئەو چەمکانەی باسکران و لە ئیسلامیش فراوانترە، چونکە ئیسلام ئایینە، و هەموو ئاینێکیش ئیسلام نیە. و فراوانتریشە لە ئوممەت و شەریعەت، چونکە ئەمانە دوو ناون بۆ پەرستش و ڕەفتارو سەوداکردن کە بیروباوەڕو عەقیدە لەخۆ ناگرێت. وە فراوانتریشە لە مەزهەب، چونکە واتای مەزهەب بریتیەلە کۆی ڕاو بۆچوونە ئیجتهادییەکان کە هەندێ لە زانایانی موسڵمانان هەڵیانهێنجاوە و زۆربەی کاری پێدەکەن وەك مەزهەبە ناسراوەکان.

ئەوەی باسمان کرد پێناسەی ئایین بوو بەشێوەیەکی گشتی. بەڵام ئایین بەشێوەیەکی تایبەتی بریتیە لە ئیسلام، کە ئەمەیە مەبەستمان لەو لێکۆڵینەوەیەدا، خوای پاك و بەرز فەرموویەتی: ﴿ وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلۡإِسۡلَٰمَ دِينٗاۚ ﴾ المائدە: ٣. واتە:(ڕازیم بەوەی کە تەنها ئیسلام ببێتە بەرنامەو دین و ئاینتان). هەروەها خوای پاك و تاك فەرموویەتی:﴿ إِنَّ ٱلدِّينَ عِندَ ٱللَّهِ ٱلۡإِسۡلَٰمُۗ ﴾ آل عمران: ١٩. واتە: (بەڕاستی دین و ئاینی پەسەند لای خوا تەنها ئایینی ئیسلامە). و دەفەرموویێت: ﴿ هُوَ ٱلَّذِيٓ أَرۡسَلَ رَسُولَهُۥ بِٱلۡهُدَىٰ وَدِينِ ٱلۡحَقِّ لِيُظۡهِرَهُۥ عَلَى ٱلدِّينِ كُلِّهِۦ ﴾ الفتح: ٢٨. واتە: (خوا ئەو زاتەیە کە پێغەمبەری خۆی ڕەوانە کردووە، هاوڕێ لەگەڵ ڕێنمووی و پەیامی ڕاست و دروستدا، بۆ ئەوەی زاڵی بکات بەسەر هەموو پەیام و بەرنامەیەکی تردا).

مانای وشەی ئیسلام لە زمانەوانیدا بریتیە لە گوێڕایەڵی و تەسلیم بوون و ملکەچی و دەستەوەسانی نواندن، هەروەك بەمانای سەلامەتی و ئارامی دێت.

بەڵام مانای ئیسلام لە نەریتی خەڵك و زاراوەکانی بریتیە لەو ئاینەی کە خوای گەورە دایناوەو ناردوویەتی بۆ بەندەکانی لەسەرزمانی کۆتا پێغەمبەر محمد (ﷺ)یان ئەو ئاینەیە کە خوای گەورە لە ڕێگای سروش (وحی) ناردوویەتی بۆ

---

(١) سەیری: التعریفات ٩٤ دانراوی: جرجانی. بکە.

محمد (ﷺ).

موسڵمانیش ئەو كەسەیە كە تەسلیم بووەو ملكەچە - لە ڕووكەشدا - بۆ ئەو پەیامەی پێغەمبەری بەڕێز هێناویەتی.

ئەو كەسەش كە بە ئەندامەكانی دیارو ڕووكەشی ملكەچ دەبێت و بە دڵیش ئەو پەیامە بەڕاست دادەنێت كە پێغەمبەر هێناویەتی ئەوا (باوەڕدارە).

كەواتە: باوەڕ بریتیە لە: (دانپێدانان بە زمان و بەڕاست زانینی دڵ و دەروون)، زۆربەی موسڵمانان ئەوەشیان خستەپاڵ (كاركردن بە ئەندامەكان)، هەندێكیان بۆ ئەوەچوون كە كردار پێویستیەكە لە پێویستیەكانی باوەڕ نەوەك بەشێك بێت لێی.

لەبەر ئەوە ئەو ئاینە ناونراوە بە ئیسلام، چونكە خوای پاك و بەرز فەرموویەتی: ﴿ وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلۡإِسۡلَٰمَ دِينٗا ﴾ المائدہ: ۳. **واتە: (ڕازیم بەوەی كە تەنها ئیسلام ببێتە بەرنامەو ئاینتان). هەروەها دەفەرمووێت:** ﴿ إِنَّ ٱلدِّينَ عِندَ ٱللَّهِ ٱلۡإِسۡلَٰمُ ﴾ آل عمران: ۱۹. **واتە: (بەڕاستی ئایینی پەسەند لای خوا تەنها ئایینی ئیسلامە).**

دوای ئەوەی تەواوبووین لە پێناسەی چەمكی: بنەماكانی ئاین (أصول الدین) وەك چەمكێكی لێكدراوی خراوەپاڵ، دەچینە سەر پێناسەی ئەو چەمكە وەك ناوێك بۆ زانستێكی تایبەت لە زانستەكانی ئایین.

زانایان ئەو زانستەیان بە شێوەی جیا جیا پێناسە كردووە، كە بەڵگەیە لەسەر جیاوازی تێڕوانینیان:-

۱- عضدالدین الایجي (لە ۷۵٦ككۆچی دوایی كردووە) بەو شێوەیە پێناسەی كردووە:-

(زانستێكە بەهۆیەوە دەتوانرێت بیروباوەڕو عەقیدەی ئایینی بچەسپێنرێت بە خستنەڕووی بەڵگە و لادانی گومانەكان.

مەبەست لە بیروباوەڕ خودی بیروباوەڕە نەك كردەوە. و مەبەست لە ئایینی ئەوەیە كە دراوەتە پاڵ پێغەمبەر محمد (ﷺ).جا ئەوەی دژەڕامانە ئەگەر بە

هەڵەشی دابنێین، ئەوا نایخەینە دەرەوەی چوارچێوەی زانایانی کەلام)[1].

٢- تهانوی (لە ١١٥٨ك کۆچی دوایی کردووە) بەوە پێناسەی کردوووە:-

(بێگومان زانستێکە بەهۆیەوە دەتوانرێت سەلماندنی بیروباوەڕە ئایینەکانئەنجام بدرێت لە بەرامبەر کەسی تر بەهێنانەوەی بەڵگەی جیا جیا و پوچەڵ کردنەوەی گومانەکان، هەروەها لە هەڵبژاردنی سەلماندنی بیروباوەڕەکان بۆ بەدەست هێنانی، ئەمەش ئاماژەیەکە بەوەی کە بەرهەمی زانستی کەلام سەلماندنیەتی لەسەر کەسی تر، بەوەش کە بیروباوەڕ دەبێت سەرچاوە بگرێت لە شەریعەت بۆ ئەوەی سەنگی شەرعی هەبێت، ئەگەرچی لە خودی خۆیدا لەو شتانەیە کە لە تایبەتمەندی عەقڵە)[2].

٣- شێخ محمد عبده (لە ١٩٠٥زکۆچی دوایی کردووە) بەوە پێناسەی کردووە:-

(خوابەیەکزانین: زانستێکە لە بوونی خوا و ئەوەی پێویستە بدرێتە پاڵی و ئەو شتەی دروستە پێی وەسف بکرێت، و ئەوەش کە پێویستە بۆی بەکار نەهێنرێت دەکۆڵێتەوەلە پێغەمبەران بۆ سەلماندنی ڕاستی پەیامەکان و تایبەتمەندییەکانیان و ئەوەی دروستە بدرێتە پاڵیان و ئەو شتانەی کە پێویستە نەدرێتە پاڵیان)[3].

٤- محمد فرید وجدی (لە ١٩٥٢زکۆچی دوایی کردووە) پێناسەی کردووە:-

(زانستی (أصول الدین): زانستێکە لەو بۆچوون و تێڕوانین و بیروباوەڕانە پێکهاتووە کە پێغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) بەڕاشکاوی دەری بڕین و بە بەڵگەی گومان هەڵنەگر و یەقینیچەسپاندی سەریشی خست، هەموو ئەو شتانەشی کە پێچەوانەی بوون پوچەڵی کردەوە)[4].

لە پێناسە و دەربڕینە جیاوازەکانی زانایان بۆ بابەت و باس و ئەرکی زانستی

---

(١) المواقف ١/ ٣٤.

(٢) كشاف اصطلاحات الفنون ١/ ٢٠.

(٣) رسالة التوحيد ٧.

(٤) دائرة المعارف القرن ١٤ك ٢٠ز ٦/ ٦٢٠.

بنـەماكانی ئـایین (أصـول الـدین) كـە ناسـراوە بـە (زانسـتی كـەلام) ئـەوا چـەند شـتێ بەدەست دێت، گرنگترینیان:-

١- زانستی بنەماكانی ئایین (أصول الدین) پشت دەبەستێت بـە پـەیڕەو مەنهـەجی تێـڕوانین و بەڵگەهێنانــەوەی عــەقڵی وەك هۆیــەك بــۆ چەســپاندنی بیروبــاوەڕو عەقائیدی ئایینی كە لەڕێی سروش (وحی) دەچەسپێت.

٢- ئـەركی سـەرەكی زانسـتی بنـەماكانی ئـایین (أصـول الـدین) بریتیـە لـە بەڵگـە هێنانەوەی عەقڵی لەسەر دروستی بیروباوەڕی ئیمانی، و لادانی گومانی دوژمنانە.

٣- ڕاجیـایی هەیـە لەسـەر ئـەوەی كـە ئایـا ئـەو زانسـتە بیروبـاوەڕی ئـایینی دەچەسپێنێت هـەروەك چۆن بەرگریشی لـێ دەكـات یـان ئـەركی بریتیـە لـەوەی دان بنێت بەوەی سروش هێناویەتی و گومان و شـوبهە لابـدات لەسـەر ئـەوەی بـە سـروش (وحی) چەسپاوە.

خاڵی ڕاجیایی لەوەدایە: كە بیروبـاوەڕ و عەقائیـدی ئیمـانی بـە شـەرع یـان بـە عـەقڵ چەسـپاون؟ پێشـینان (سـلف)[1] و ئــەهلی سـوننە[1] بۆچـوونیان وایـە كـە بەشــەرع

---

(١) پێشینان (سلف): بریتیە لە هاوەڵانی پێغەمبەر (ﷺ) و شوێنكەوتووانیان، و سەلەفیەكانیش: سەلەفیەكانیش: كۆمەڵێكی ئیسلامین ویستیان وابوو كە لێكۆڵینەوە لە بابەتی عەقائید بگەڕێتەوە بۆ ئەو حاڵەت و بارودۆخەی كە هاوەڵان و شوێنكەوتووان لەسەری بوون. و لەبەر ئەمەش ئەو دروشمەیان دووپات دەكردەوە كە هیچ ڕێگەیەك نیە بۆ زانینی عەقائیدی ئیمانی و گشت ئەحكام و یاساكانی تری شەرعی تەنها ڕێگەی قورئان و سوننەت نەبێت، و دەسەڵاتی عەقڵیش كورت دەكەنەوە لەوەی ملكەچ و دانپێدانەر بێت و ئەو دەقانەی گێڕدراونەتەوە شیان كاتەوە. تێكگیران نییە لە نێوان عەقڵ و دەق. عەقڵ دەبێتە گەواهیدەر نەوەك دادوەرو دەبێتە دانپێدانەر نەوەك هەڵوەشێنەرەوە، ئەو كۆمەڵەیە لە سەدەی چوارەمی كۆچی لەناو حەنبەلیەكان دەركەوتن، دواتر لە سەدەی حەوتەمی كۆچی ئەو ڕێبازەیان زیندوو كرایەوە لەسەر دەستی شێخ ئیسلام "ئیبن تیمیە" كە زۆر بەتووندی بانگەشەی بۆ ڕاو بۆچوونەكانی ئەوانی دەكرد، پاشان ئەو بۆچوون و تێڕوانیانە دەركەوتن لە دوورگەی عەرەبی لە سەدەی

چەسپاوەو ئەركی عەقڵ بریتیە لە تێگەیشتن لە شەرع و بەڵگە هێنانەوە لەسەری و لادانی گومانەكان.

ئەوانەی دەڵێن بە عەقڵ چەسپاوە، بریتیت لە: عەقڵانیەكان و لە سەروشیانەوە موعتەزیلەكان[2] و شیعە[3] ئەركی دەقە شەرعیەكانیان لەوە كورت كردەوە كە

دوازدەهەمی كۆچی لەسەر دەستی شێخ ((محمدی كوڕی عبدالوهاب))، و ئێستاش وەهابیەكان لەسەری بەجۆش و خرۆشن و بانگەشەی بۆ دەكەن.

(١) ئەهلی سوننە و جەماعە: زۆربەی موسڵمانان پێك دێنن و ڕێبازەكەیان لە چەسپاندنی عەقائید و دانپێدانانی وەك سەلەفیەت بوو، تا أبو حسن الأشعری هات (٢٦٠ك - ٣٢٤ك) و دەستی كرد بە سەرخستن و پشتگرتنی ڕاو بۆچوونەكانی ئەهلی سوننە بە بەڵگەی عەقڵی و دەمەتەقێی دەكرد لەگەڵ دژەڕاكانی ئەهلی سوننە كە موعتەزیلەكان بوون بە پشت بەستن بە بەڵگەی عەقڵی و نەقلی (كە قورئان و سوننەتە - وەرگێڕ -)، جا مەزهەبی ئەشعەری بڵاوبووەو پەرەی سەند، وای لێهات كە لەناو ئەهلی سوننەدا ئەو ڕایە ڕای زۆرینە و زاڵبوو بێت هەتا ئەمرۆش. و لە دیارترین كەسەكانی الغزالی و الباقلانی و الفخر الرازی و امام الحرمین.

(٢) موعتەزیلە: دەستەو تاقمێكی ئیسلامیە، ڕێبازیان لە زانینی عەقائید و چەسپاندنی و بەرگری لێكردنی عەقڵی بوو، متمانەیان ئەوەندە بە عەقڵ هەبوو هیچ شتێك سنوری بۆ دیارنەدەكرد تەنها ئەو ڕێزە نەبێت كە بۆ فەرمانەكانی شەرع هەیانبوو، جا هەر مەسەلەیەك لە مەسەلەكان ئەوا دەخەنە بەردەم عەقڵ جا هەر شتێ عەقڵ قبوڵی كرد ئەوانیش دانی پێدا دەنێن، و هەر شتێكیش عەقڵ قبوڵ نەكات تەئویلی بۆ دەكەن. ئەمەش ناچاری كردن كە هەندێ دەقی ئایینی تەئویل بكەن كە وا بەدەردەكەوێت لە ڕووكەشدا پێچەوانەی مەسەلەكانی عەقڵن، و دەركەوتنی ئەو تاقمە لەسەرەتای سەدەی دووەمی كۆچی بوو، كەسە سەرەتاكانی بریتی بوون لە: واصلی كوڕی عطاء (٨٠ - ١٣١ك) و عمروی كوڕی عبید لە ١٤٢ك كۆچی دوایی كردووە.

(٣) شیعة الرجل: شوێنكەوتوو و پشتیوانەكانی، هەر هۆزێك لەسەر شتێك كۆببنەوە ئەوا پێیان ئەوترێت شیعە، بەڵام ناوی شیعە زیاتر بۆ ئەوانە بەكاردێت كە پشتی عەلی و خانەوادەكەی ئەویان گرتووە - خوا لێیان ڕازی بێت - تا وای لێهات بووە ناوێكی تایبەت بەوان.

داندەنێن بە بیروباوەڕو عەقائیدە ئایینیەكان بە بەڵگە عەقڵیەكان.

ئیبن حزم واتای شیعایەتی (تشیع)ی دیاریكردووە، هەروەك دەڵێت: ((هەر كەسێ بۆچوونی یەكبگرێ لەگەڵ شیعە لەوەی عەلی - ڕەزای خوای لێبێت - چاكترین كەسە لە دوای پێغەمبەری خوا (ﷺ) و خۆی و منداڵەكانی شیاوترینن بۆ ئیمامەت ئەوا ئەو كەسە شیعەیە، ئەگەرچی لە شتەكانی تردا وەك گشت موسڵمانانی تر لە شیعە جیاواز بێت، بەڵام ئەگەر لەوەی باسمان كرد لەگەڵ شیعە ڕای جیاواز بو ئەوا شیعە نییە)) الفصل: ٢/١١٣. و شهرستانی لە كتێبی (الملل و النحل: ١/١٩٥) پێناسەی كردوون: ((ئەوانەن كە پشتی عەلیان گرت بە تایبەتی -سەلامی لێ بێت - و بۆچوونیان وابوو كە دەق "نص" هاتووەو وەسیەت كراوە بەوەی ئەو ئیمامە جا چ بە ئاشكرا چ بە نهێنی، بڕوایان وابوو كە ئیمامەت تەنها لە ناو نەوەكانی ئەودا ئەبێت، جا ئەگەر ئیمامەتی بەدەر لەوان بوو یان بە ستەمەكارییە یاخود بە بەكارهێنانی توقیەیە لەلایەن ئەو نەوەیەی كە مافیەتی)).

مێژوونوسان لە كۆن و نوێیەوە ڕاجیان لەسەر دیاریكردنی كاتی سەرهەڵدانی شیعەگەری لە ئیسلامدا هەیە، كۆمەڵێك بۆ ئەوە چوون كە شیعەگەری لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) سەریهەڵداوە، (النوبختی) و (العاملی) ئەو بۆچوونەیان هەیە.

كۆمەڵێكی تر بۆ ئەوەچوون كە شیعەگەری دوای كۆچی دوایی پێغەمبەر (ﷺ) سەری هەڵداوە، لە دەرئەنجامی ئەوە كە كێ دەبێتە جێنشینی، ئەوانەی ئەو بۆچوونەیان هەیە: ابن خلدون و أحمد أمين، و هەندێ ڕۆژهەڵاتناسان بۆ ئەوەچوون كە شیعەگەری لەسەردەمی عوسمان - خوا لێی ڕازی بێت - سەری هەڵداوە هاوشان لەگەڵ جوڵانەوەی فیتنەكە، (ولهوزن) ئەو بۆچوونەی هەیە. و بۆچوونم وایە كە شیعەگەری وەك تاقمێكی ئایینی كەسایەتی سەربەخۆ و بیروباوەڕی تایبەتی هەیە و وەك بزوتنەوەیەكی سیاسی ئامانج و فەلسەفەی تایبەتی هەیە، كە لە ساڵی ٦٢ك لە دەست پێكدا لە بزوتنەوە تۆبەكاران (التوابين) پاش شەهید بوونی ئیمامی حسین - ڕەزای خوای لێبێت - سەری هەڵدا.

دەروازەی دووەم

میــژووی زانستی بنەماكانی ئایین

سەرەتـا :

بۆمـان دەركـەوت كـە (زانسـتی بنـەماكانی ئـایین)[١] لـەو زانسـتە ئایینیانەیـە كـە ڕەنـگ كـراوە بـە ڕەنگـی عـەقڵی. بابەتەكـەی زانـراوە كـە پەیوەسـتە بـە چەسـپاندنی بیروبـاوەڕو عەقائیـدی ئـاینی. وە ئامانجیشـی بریتیـە لـە دان پێـدانان بـە عەقائیـدی ئیمانی و بەرگری لێ كردنی، زانستەكانی تری ئاینیش لەسـەری بنیاتـدەنرێن و لـق و پۆپ وەردەگرن، تەنانەت بنەمایە بۆ هەموو زانستەكانی ئایین.

ئـەوەی گومـان هەڵنـەگرە ئەوەیـە كـە (ئـەو جـۆرە زانسـتە ناسـراو بـووە لەلایـەن ئوممەتەكانی تری بەر لە ئیسلام، تەنانـەت لـەناو هـەر ئوممـەتێك ئەوانـەی كاروبـاری ئایینیـان بـەڕێوەدەبرد ئـەوا تێدەكۆشـان لـە پێنـاو پاراسـتن و بـەرگری لـێ كردنـی، و یەكەم ڕێگەش كە دەیانگرتەبەر بۆ ئەم مەبەستە بریتی بـوو لـە ڕوونكردنـەوە، بـەڵام لەگەڵ ئەوەشدا كەم وابوو لـەم ڕوون كردنەوەیانـدا پەنابەرنـە بـەر بەڵگـەی عـەقڵی و كەم وابوو ڕاو بۆچوونیان بنیاتنابا لەسەر ئەو شتانەی كە لەناو سروشـت دا هـەن یـان ئەوەی سیستەمی بونەوەر لەخۆی دەگرێت، بەڵكو عەقڵەكان ململانێیان بـوو لـە شـتە زانستیەكان و ئاینیش تێدەكۆشا بۆ پابەندبوون بـە بیروبـاوەڕو عەقائیـدەكان و نزیـك خسـتنەوەیان لـە هەسـت و سـوزی دڵ ئەمـەش وای كـرد كـە پێچـەوانەی یـەك بـن) و پەیڕەویان لە دانان بە بابەتەكانی ئەو زانستە دەوەستایە سـەر تەفسـیرو لێكدانـەوەی

---

(١) مەبەست لەو وشە و چەمكە ئەو زانستەیە كە لەو كتێبەدا هاتووە بەمانا زاراوەییەكەی كە لە دەقە كۆنەكاندا هاتووە كە بریتیە لە ((مەعریفە بەشێوەیەكی گشتی)) نەوەك مانا دیاریكراوەكە.

دەقەکان و تەئویل[(١)]کردنیان و قەناعەت هێنانی خەڵکی بە شتی دەراسا یان دروست کردنی خەیاڵات بۆیان[(٢)].

جا قورئانی پیرۆز هات و پەیڕەوێکی گرتە بەر لە ڕوونکردنەوەی ئایین بەشێوەیەکی گشتی و لە بواری عەقائیدیش پەیڕەوێکی تایبەت کە پێشتر کتێبە پیرۆزەکان لەسەر ئەم پەیڕەوە نەڕۆیشتوون، جا قورئانی پیرۆز تەنها باسی عەقائیدی ئیمانی نەکرد، و داوای لە خەڵکی نەکرد کە ملکەچ و تەسلیمی ببن لەبەر ئەوەی کە شت دەگێڕێتەوە، بەڵکو بەڵگەی خستەڕوو وەك پشتگیری، و لەهەمان کاتیشدا بیروباوەڕی دژەکانی خستەڕوو و بەڵگەشی هێنایەوە لەسەر پوچەڵیەکەی، و لەگەڵ عەقڵدا گفتوگۆی کرد و دوا، و فیکری بە ئاگا هێنایەوە، و سیستەمی بونەوەرو ئەو ڕێکوپێکی و جوانییەی تێدایە خستیە بەردەم تێڕوانینی عەقڵ، و

---

(١) واتای وشەی تەئویل: (وشەی تەئویل لە ئەصلی زمانی عەرەبی دا لە :(آل، یؤل، مآلاً، و تأولا) هاتوە، واتە: (رجع، یرجع، مَرْجعا) وشەی (مَرْجع) واتە: ئەو شوێنەی کە ئینسان بۆی دەگەڕێتەوە (مآل)یش هەر بەو مانایە دێت. وشەی تەئویل لەزمانی عەرەبی دا سێ واتا دەگەیەنێت: یەکەم: ئاکام و سەرەنجام (العقبة و المآل)، پەروەردگار بەم واتایەی بەکارهێناوە ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ﴾ الأعراف:٥٢.واتە: ئایا کافرەکان چاوەڕێی چی دەکەن هەر چاوەڕێی ئەوە ناکەن کە ئاکام و سەرەنجامی ئەوەی قورئان دە فەرمووێ بێ!. دووەم: بەمانای لێکدانەوەو تەفسیر کردن دێت وەك خوای تاك و پاك فەرموویەتی:﴿وَمَايَعْلَمُتَ أْوِيلَهُ إِلَّااللَّهُ﴾ آل عمران : ٧. واتە: تەفسیرو لێکدانەوەی ئەو جۆرە ئایەتانە تەنیا خوا دەیزانێ. سێیەم: واتای تەئویل بریتیەلە: لادانی وشەیەك لەمانای ڕواڵەتی یان حەقیقی خۆی بۆ مانایەکی پەنهان یاخود مەجازی لەبەر بەڵگەیەك کە ڕێگەمان نادات ئەو وشەیە بە مانای حەقیقی یەکەی یاخود بەمانای ڕواڵەتیەکەی بەکاربێنین، وەك خوای کاربەجێ دەفەرمووێ: ﴿وَمَايَعْلَمُتَ أْوِيلَهُ إِلَّااللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾ آل عمران : ٧. دەگونجێ وشەی تەئویل لێرەدا بەو مانایەی سێیەمیشیان بێت). سەیری: (ئیمان و عەقیدەی ئیسلامی لەبەر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت دا: م. عەلی باپیر، بەرگی سێیەم: خوا بەیەکگرتن لەناوو سیفەت و پەرستراوێتی دا، ١٥٥-١٦١) بکە. (وەرگێڕ).

(٢) سەیری: محمد عبده/ رساله التوحید ٨.

داواشی لێكرد كە لێی وورد بێتەوە تا بەوهۆیە بگاتە یەقین كە پەیامی قورئان ڕاستە و ئەو شتەی بانگەوازیشی بۆ دەكات دروستە.

مامۆستا (عقاد) لە كتێبەكەیدا (التفكير فريضة اسلامية) دەڵێت[1]:

(لە تایبەتمەندیە زۆرەكانی قورئانی پیرۆز، تایبەتمەندییەك هەیە كە ڕاجیایی لەسەر كەمتر دەبێتەوە لە نێوان موسڵمانان و غەیرە موسڵمانەكان، چونكە لە كاتی خوێندنەوەی ئایەتەكان قورئانی پیرۆز بەشێوەیەك ئایەتەكان دەچەسپێن كە ژمارەكانی ژمێریاری و ئاماژەو ماناكان پوخت و ساكارەكان پشتی ئایەتەكان دەگرن، بەر لە گەڕانەوە بۆ پشتگرتنی ئایەتەكان بۆ دەمەتەقێ و مەزهەبەكان كە ڕایەكان جیاوازن لەم بارەوە...

جا ئەو تایبەتمەندیەش بریتیە لە هۆشداری دان سەبارەت بە پلەی بەرزی عەقڵ و گرنگی دان پێی لە بابەتی بیروباوەڕ و عەقیدە و شوێنكەوتن و ڕاسپاردن، جا لە كتێبە ئایینیە گەورەكانی تردا ئاماژەی دیارو نادیار هەن بۆ عەقڵ یان هێز جیاكەرەوە، بەڵام بابەتەكە وەك پێویست باسی لێوە نەكراوە، تەنانەت خوێنەر لەهەندێك كاتدا ئەوەی تێدا بەدی دەكات كە گاڵتە و بێ ڕێزی بەعەقڵ دەكەن و هۆشداری دەدەن لەبارەیەوە، چونكە مەیدانی عەقڵ خلیسگە (مزلة)ی بیروباوەڕو عەقیدەیە و دەرگایەكە لەو دەرگایانەی كە بانگەشەی تری لێوە دەكرێ و خەڵكی بەهۆیەوە نكۆڵی دەكات...

بەڵام قورئانی پیرۆز كە باس لە عەقڵ دەكات بەوپەڕی ڕێزەوە لەبارەی دەدوێت و گەورەیی پلەوپایەكەی بەدەردەخات و تەنانەت ئاگاداریش دەدات كە پێویستە كار بە عەقڵ بكرێت و بۆی بگەڕێنەوە، و ئاماژە نەكراوە بە عەقڵ بەشێوەیەكی لاوەكی لە میانەی ئایەتەكەدا، بەڵكو لە زۆربەی ئەو جێگایانەی كە باسی عەقڵ دەكرێت بە جەخت لەسەر كراوەیی چ بە دەق چ بە مانا ئاماژەی بۆ كراوە، ئەم حاڵەتەش لە هەموو ئەو حاڵەتانە دووپات دەبێتەوە كە فەرمان و ڕێگری دەكرێت لە باوەڕدا لەو

(١) ٧ ، ٨.

شـتانەی کـە داوای لێکـراوە عـەقڵی خـۆی بکاتـە دادوەر یـان سەرزەنشـتی نکـۆڵی کـار دەکات بەهۆی ئەوەی عەقڵی فەرامۆش کردووە و دەرگاکانی داخستووە).

تێفکرە لەو ئایەتانەی کە تیایدا خوای گەورە تێڕوانینی مرۆڤ ئاراستە دەکات بۆ ئەو شتانەی لەناو بونەوەر دان، هەر لە بوون، و تەنانەت ڕێنمایشی دەکات بۆ ئەو ڕێگەیەی کە دەبێتە هۆی ئەوەی باوەڕ بەخوای پاك و بەرز بێنێت، وەك:﴿ إِنَّ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَٱخۡتِلَٰفِ ٱلَّيۡلِ وَٱلنَّهَارِ وَٱلۡفُلۡكِ ٱلَّتِي تَجۡرِي فِي ٱلۡبَحۡرِ بِمَا يَنفَعُ ٱلنَّاسَ وَمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مِن مَّآءٖ فَأَحۡيَا بِهِ ٱلۡأَرۡضَ بَعۡدَ مَوۡتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَآبَّةٖ وَتَصۡرِيفِ ٱلرِّيَٰحِ وَٱلسَّحَابِ ٱلۡمُسَخَّرِ بَيۡنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلۡأَرۡضِ لَأٓيَٰتٖ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ ١٦٤ ﴾ البقرة: ١٦٤. واتە: (بەڕاستی لە دروست کردنی ئاسمان و زەوی و ئاڵوگۆڕی شەوو ڕۆژدا و لەو کەشتیانەی کە دەگەڕێن بە دەریادا و بەهۆیەوە سوود بە خەڵکی دەگەیەنن و لەو ئاوەی کە خوا لە ئاسمانەوە دەیبارێنێت و ئینجا بەهۆیەوە زەوی پێ زیندوو دەکاتەوە دوای ووشك بوون و مردنی، هەروەها جۆرەها زیندەوەر و گیانلەبەر و مارو مێرووی لەسەر ڕووکاری زەویدا بڵاو کردۆتەوە و گۆڕاندن و هاتووچۆ پێکردنی باوو شەماڵ و ڕاگیر کردنی هەورەکان لە نێوان ئاسمان و زەویدا، ئەمانە هەموو بەڵگەو نیشانەی بەهێزن بۆ ئەوانەی کە عەقڵ و بیروهۆشیان دەخەنەکارو بیر لە دەسەڵاتی بێ سنووری خوا دەکەنەوە).

زیاتر لە هەشـتا ئایـەت لـەو چەشـنە هـەن، کـە هەرهـەموویان سـەرنج ڕادەکێشـن بـەرەو دیاردەکـانی بـوون و بـەدیهێنراوان و شـتە نـامۆو سـەر سـوڕهێنەکانی ژیـان و سیستەمی جیهان و ئەو ڕێکوپێکی و پەیوەندیە تۆکمەیەی هەیە لە نێـوان بەشـەکانی دا. بەتایبـەتی بـۆ ئـەو پەیوەندیـە تۆکمەیـەی هەیـە لـە نێـوان جیهـانی هەسارەکان و جیهانی سەرزەوی، و ئەو هەڵبەزو دابەزەی مرۆڤ لە ناو بووندا، پاشان داوا دەکـات کـە لەگشت ئەو دیاردانە تێفکیرن و ڕامان بێتـە کایـە کـە بەڵگـەن و دەکرێـت بەهۆیانـەوە بەرەو خوا مرۆڤ ڕێنمایی بکات و باوەڕ بە پێغەمبەرانی بکات.

نمونەی ئەو ئایەتانە ئەو فەرمایشتەی خوایە، کە دەفەرموێت:

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ فَالِقُ ٱلْحَبِّ وَٱلنَّوَىٰ ۖ يُخْرِجُ ٱلْحَىَّ مِنَ ٱلْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ ٱلْمَيِّتِ مِنَ ٱلْحَىِّ ۚ ذَٰلِكُمُ ٱللَّهُ ۖ فَأَنَّىٰ
تُؤْفَكُونَ ﴿٩٥﴾ فَالِقُ ٱلْإِصْبَاحِ وَجَعَلَ ٱلَّيْلَ سَكَنًا وَٱلشَّمْسَ وَٱلْقَمَرَ حُسْبَانًا ۚ ذَٰلِكَ تَقْدِيرُ ٱلْعَزِيزِ
ٱلْعَلِيمِ ﴿٩٦﴾ وَهُوَ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلنُّجُومَ لِتَهْتَدُوا۟ بِهَا فِى ظُلُمَٰتِ ٱلْبَرِّ وَٱلْبَحْرِ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا
ٱلْءَايَٰتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٩٧﴾ وَهُوَ ٱلَّذِىٓ أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَٰحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا
ٱلْءَايَٰتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ ﴿٩٨﴾ وَهُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَخْرَجْنَا بِهِۦ نَبَاتَ كُلِّ شَىْءٍ
فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُّخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُّتَرَاكِبًا وَمِنَ ٱلنَّخْلِ مِن طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ
وَجَنَّٰتٍ مِّنْ أَعْنَابٍ وَٱلزَّيْتُونَ وَٱلرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَٰبِهٍ ۗ ٱنظُرُوٓا۟ إِلَىٰ ثَمَرِهِۦٓ إِذَآ أَثْمَرَ وَيَنْعِهِۦٓ ۚ
إِنَّ فِى ذَٰلِكُمْ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٩٩﴾ ﴾ الأنعام: ٩٥ - ٩٩. واتە: (بەڕاستی خوا لەتکەری دەنك و دانەوێڵەیە بۆ ئەوەی بیپشکوێنێت و بڕوێت، زیندووش لە مردوو دەردەهێنێت، دەرهێنەری مردووشە لە زیندوو، ئا ئەوەیە خوای پەروەردگارتان، جا ئیتر بۆ کوێ لادەدرێن و بۆ کوێ وێڵ دەکرێن. (هەر ئەو زاتەیە) بەیانیان فەراهەم دەهێنێت و ئاسۆ ڕوناك دەکاتەوە و شەوی کردووە بەهۆی ئارامی و خامۆشی، ڕۆژو مانگیشی کردووە بەهۆی ڕاگرتنی حیساب، ئەو شتانە هەمووی بەنەخشەی خوای باڵادەست و زانا کێشراوە. هەر ئەو زاتە، ئەستێرەی بۆ فەراهەم هێناون تا ببێتە هۆی ڕێنموونیتان لەناو تاریکیەکانی سەر ڕووکاری وشکانی و دەریاکاندا، بەڕاستی ئێمە نیشانە و بەڵگەی زۆرمان (لەسەر دەسەڵاتی خۆمان و ڕێکوپێکی کارمان) ڕوون کردۆتەوە بۆ کەسانێك کە پێی بزانن و لێی تێبگەن. هەر ئەو زاتە ئێوەی بەدیهێناوە لە تاکە کەسێك، سەردەمێك (بەشێکتانی لە پشتی باوکتاندا) نیشتەجێ کردبوو (کە گوێزرانەوە بۆ ناو سکی دایکتان) ئەو شوێنە ئێوەی گرتە خۆ (تا تیایدا نەش و نما بکەن، یاخود بۆ ماوەیەك ئێوەی لەسەر ڕووکاری زەوی دانا، دوایی لە توێیدا شاردنیەوە تا ڕۆژی قیامەت) بەڕاستی ئێمە نیشانە و بەڵگەی زۆرمان (لەسەر دروستکردنی ئێوەو دروستکاری خۆمان هێناوەتەوە) بۆ کەسانێك کە تێفکرن و ووردبین بن. ئەو خوایە زاتێکە کە لە ئاسمانەوە باران دەبارێنێت (دەفەرمووێت):

جا بەهۆیەوە چرۆو چەكەرەی هەموو شتێكی پێ دەردەهێنین و شینی دەكەین، ئینجا لاسكی سەوزی لێ پەیدا دەكەین، زنجیرە دانەی سەفتەكراوی لێ دروست دەكەین (وەك گوڵەگەنم و چەڵتوك و گەنمەشامی ...هتد) لە دارخورماش لە هەندێ لق و چڵەپۆپی هێشووی خورما شۆڕ دەبێتەوە، هەروەها باخی هەمەجۆری ڕەزو ترێ، زەیتون و هەناریش، هەیانە لە ڕواڵەتدا لەیەك دەچێت، هەشیانە لەیەك ناچێت، جا تەماشای بەرەكەی بكەن كاتێك بەر دەگرێت، پێ دەگات، (سەرەتا هەندێكی گوڵە و دوایی خۆی هەڵدەپێچێت، ڕەنگ و قەبارەیەك دەگرێتە خۆی، دوای چەند مانگێك قەبارەشی گەورەتر دەبێت، ڕەنگیشی دەگۆڕێت، ئەوسا پێدەگات و تام و بۆنی سروشتی خۆی بۆ دروست دەبێت) بەڕاستی ئا لەو شتانەدا (كە ئاماژەی تێداكرا بۆتان) چەندەها بەڵگەو نیشانەی تەواون بۆ كەسانێك كە ئیمان و باوەڕیان دەهێنن (بەو بەدی هێنەرەی كە ئاسەواری دەستی قودرەت و بە دەسەڵاتی لە هەموو شتێكدا بەدی دەكرێت).

هەروەها خوای گەورە دەفەمووێت:

﴿ ٱللَّهُ ٱلَّذِی رَفَعَ ٱلسَّمَـٰوَ ٰتِ بِغَیۡرِ عَمَدࣲ تَرَوۡنَهَاۖ ثُمَّ ٱسۡتَوَىٰ عَلَى ٱلۡعَرۡشِۖ وَسَخَّرَ ٱلشَّمۡسَ وَٱلۡقَمَرَۖ كُلࣱّ یَجۡرِی لِأَجَلࣲ مُّسَمࣰّىۚ یُدَبِّرُ ٱلۡأَمۡرَ یُفَصِّلُ ٱلۡـَٔایَـٰتِ لَعَلَّكُم بِلِقَاۤءِ رَبِّكُمۡ تُوقِنُونَ ﴿٢﴾ وَهُوَ ٱلَّذِی مَدَّ ٱلۡأَرۡضَ وَجَعَلَ فِیهَا رَوَ ٰسِیَ وَأَنۡهَـٰرࣰاۖ وَمِن كُلِّ ٱلثَّمَرَ ٰتِ جَعَلَ فِیهَا زَوۡجَیۡنِ ٱثۡنَیۡنِۖ یُغۡشِی ٱلَّیۡلَ ٱلنَّهَارَۚ إِنَّ فِی ذَ ٰلِكَ لَـَٔایَـٰتࣲ لِّقَوۡمࣲ یَتَفَكَّرُونَ ﴿٣﴾ وَفِی ٱلۡأَرۡضِ قِطَعࣱ مُّتَجَـٰوِرَ ٰتࣱ وَجَنَّـٰتࣱ مِّنۡ أَعۡنَـٰبࣲ وَزَرۡعࣱ وَنَخِیلࣱ صِنۡوَانࣱ وَغَیۡرُ صِنۡوَانࣲ یُسۡقَىٰ بِمَاۤءࣲ وَ ٰحِدࣲ وَنُفَضِّلُ بَعۡضَهَا عَلَىٰ بَعۡضࣲ فِی ٱلۡأُكُلِۚ إِنَّ فِی ذَ ٰلِكَ لَـَٔایَـٰتࣲ لِّقَوۡمࣲ یَعۡقِلُونَ ﴿٤﴾ ﴾ **الرعد: ٢- ٤. واتە: (خوا ئەو زاتەیە كە بەچاوی خۆتان دەبینن چۆن ئاسمانەكانی بەبێ كۆڵەكە و ستوون بەرز كردۆتەوەو ڕاگرتووە، لەوەودوا لەسەر تەختی فەرمانڕەوایی وەستاوە، خۆرو مانگیشی ڕام هێناوە، هەر یەكەیان لە چەرخ و خولی خۆیدا بێوچان تا ماوەیەكی دیاریكراو دەسوڕێنەوە، هەر ئەو زاتە كاروباری جیهان هەر هەمووی بەڕێ دەكات و ڕێكی**

دەخات، هەروەها ئایەتەكانی قورئان بەووردی و دوورو درێژی دەخاتە بەرچاو بۆ ئەوەی دڵنیابن لە بەخزمەت گەیشتن و ئامادەبوونی بەردەم دادگای پەروەردگارتان (بۆ لێپرسینەوە).

لەكاتێكدا كە خوای گەورە بە تێروتەسەلی بنەماكانی بیروباوەڕو عەقیدەی ئیسلامی لە كتێبەكەی دا (كە قورئانی پیرۆزە) خستوەتەڕوو بە بەڵگە بەهادارەكانیەوە، ئەوا لەهەمان كاتیشدا بیروباوەڕی دژەكانیشی گێڕاوەتەوەو و بەڵگەی هێناوەتەوە لەسەر پوچییەكەی.

بەرپەرچی ئەوانەی داوەتەوە كە نكۆڵی لە ڕاستێتی پێغەمبەران دەكەن، هەروەك خوای گەورە دەفەرموویێت:

﴿ وَمَا مَنَعَ ٱلنَّاسَ أَن يُؤْمِنُوٓاْ إِذْ جَآءَهُمُ ٱلْهُدَىٰٓ إِلَّآ أَن قَالُوٓاْ أَبَعَثَ ٱللَّهُ بَشَرًا رَّسُولًا ﴿٩٤﴾ قُل لَّوْ كَانَ فِي ٱلْأَرْضِ مَلَٰٓئِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم مِّنَ ٱلسَّمَآءِ مَلَكًا رَّسُولًا ﴿٩٥﴾ ﴾ الإسراء: ٩٤- ٩٥. واتە: هیچ شتێك نەبووەتە كۆسپ لە ڕێگەی ئەوەدا خەڵكی باوەڕبهێنن- كاتێك هیدایەتیان بۆ هات - تەنها ئەوە نەبێت كە وتیان: ئایا خوا مرۆڤێكی بە فرستادە ناردووە؟!. پێیان بڵێ: ئەگەر لەسەر زەویدا فریشتە هەبوونایە بەدڵنیاییەوە هاتوچۆیان بكردایە و ژیانیان ببردایەتە سەر، ئەوا ئێمە هەر لە ئاسمانەوە فریشتەیەكمان دادەبەزاندە سەریان كە پێغەمبەرو فرستادە بێت بۆیان (چونكە دەبێت لە جۆری خۆیان بێت).

كاتێ بەرپەرچی ئەوانە دەداتەوە كە نكۆڵی دەكەن لە زیندوو بوونەوە، بەو فەرمایشتە:

﴿ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُۥ ۖ قَالَ مَن يُحْيِ ٱلْعِظَٰمَ وَهِيَ رَمِيمٌ ﴿٧٨﴾ قُلْ يُحْيِيهَا ٱلَّذِيٓ أَنشَأَهَآ أَوَّلَ مَرَّةٍ ۖ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ ﴿٧٩﴾ ﴾ يس: ٧٨ - ٧٩. واتە: (نمونەی لاوازی و بێ دەسەڵاتی بۆ ئێمە هێناوەتەوە و بەدیهاتنی خۆی لە بیر كردووە، دەیوت: كێ ئەم ئێسكانە زیندوو دەكاتەوە لە كاتێكدا كە ڕزیوو پرتوكاون؟!. پێیان بڵێ: ئەو زاتەی

كە یەكەمجار دروستی كرد، هەر ئەویش زیندووی دەكاتەوە، ئەو بەهەموو دروستكراوێك زانا و ئاگایە).

كاتێ بەرپەرچی ئەوانە دەداتەوە كە هەسارە پەرستن، بەو فەرمایشتە:

﴿ فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ ٱلَّيْلُ رَءَا كَوْكَبًاۖ قَالَ هَٰذَا رَبِّىۖ فَلَمَّآ أَفَلَ قَالَ لَآ أُحِبُّ ٱلْأَفِلِينَ ﴿٧٦﴾ فَلَمَّا
رَءَا ٱلْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هَٰذَا رَبِّىۖ فَلَمَّآ أَفَلَ قَالَ لَئِن لَّمْ يَهْدِنِى رَبِّى لَأَكُونَنَّ مِنَ ٱلْقَوْمِ ٱلضَّآلِّينَ
﴿٧٧﴾ فَلَمَّا رَءَا ٱلشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هَٰذَا رَبِّى هَٰذَآ أَكْبَرُۖ فَلَمَّآ أَفَلَتْ قَالَ يَٰقَوْمِ إِنِّى بَرِىٓءٌ
مِّمَّا تُشْرِكُونَ ﴿٧٨﴾ إِنِّى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذِى فَطَرَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ حَنِيفًاۖ وَمَآ أَنَا۠
مِنَ ٱلْمُشْرِكِينَ ﴿٧٩﴾ ﴾ الأنعام: ٧٦-٧٩. واتە: (ئینجا كاتێك شەو باڵی كێشا بەسەر ئیبراهیمدا ئەستێرەیەكی (گەشی گەورەی) بینی، بۆیە وتی: ئاگاداربن، وادابنێین ئەمە پەروەرگارمە، كاتێك ئەستێرەكەی لێ ئاوابوو وتی: من شتی لەبەرچاو ون بووم خۆش ناوێت و نایپەرستم. ئینجا كاتێك مانگی بینی هەڵهات، وتی: ئاگاداربن، وا دابنێین ئەمەیان پەروەردگارمە، كاتێك ئەویش ئاوابوو وتی: سوێند بێت بەخوا ئەگەر پەروەرگارم هیدایەتی نەدامایە، ئەوە بێگومان لە ڕیزی دەستەی گومڕاكاندا دەبووم. ئینجا كاتێك خۆری بینی هەڵهات، وتی: ئاگاداربن، وا دابنێین ئەمەیان پەروەردگارمە، ئەمەت گەورەتریشە كاتێك ئەویش ئاوابوو و وتی: ئەی خەڵكینە، ئەی خزمینە، بەڕاستی من بەریم لەو شتانەی ئێوە كردووتانە بەهاوەڵ (شەریك) بۆ پەروەردگار. بەڕاستی من ڕووی خۆم و دڵم لە پەرستندا كردۆتە ئەو زاتەی ئاسمانەكان و زەوی فەراهەم هێناوە، لە كاتێكدا ڕووم لە هیچ شتێكی تر ناكەم، بە دڵ ئارامی تەواویشتەوە (دەڵێم): هەرگیز من لە ڕیزی موشریك و هاوەڵگەڕاندا نیم).

كاتێ بەرپەرچی ئەوانە دەداتەوە كە فریشتە پەرستن، و بانگەشەی ئەوە دەكەن كە فریشتە كچی خوان (پاك و بێگەردی بۆ خوا)، بەو فەرمایشتە:

﴿ وَقَالُوا۟ ٱتَّخَذَ ٱلرَّحْمَٰنُ وَلَدًاۗ سُبْحَٰنَهُۥۚ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ ﴿٢٦﴾ لَا يَسْبِقُونَهُۥ بِٱلْقَوْلِ

وَهُم بِأَمْرِهِۦ يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ٱرْتَضَىٰ وَهُم مِّنْ خَشْيَتِهِۦ مُشْفِقُونَ ﴿٢٨﴾ وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّىٓ إِلَٰهٌ مِّن دُونِهِۦ فَذَٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ ۚ كَذَٰلِكَ نَجْزِى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٢٩﴾ ﴾ الأنبياء: ٢٦ - ٢٩. **واتە: (خوانەناسان دەیانوت: خوای میهرەبان کوڕی بۆ خۆی بڕیارداوە (فریشتەکان ڕۆڵەی ئەون)، پاکی و بێگەردی بۆ ئەو زاتەیە، بەڵکو ئەوانە بەندەی ڕێزداری ئەون. (ئەو فریشتانە ئەوەندە ڕەوشت بەرزن) هەرگیز (نافەرمانی ناکەن و) قسە لە قسەیدا ناکەن و لە گوفتاردا پێشی ناکەون، ئەوانە بە فەرمانی ئەو دەجولێنەوە و فەرمانی ئەو جێبەجێ دەکەن. هەر خوا دەزانێت ئەو خەڵکە لە ڕابردوودا چیان ئەنجامداوە و لە داهاتووشدا چی ئەنجام دەدەن (دنیا و قیامەت، ڕابردو و داهاتوو، بۆ ئەو زاتە چوونیەکە)، فریشتەکانیش تکاکار نابن تەنها بۆ ئەو کەسانە نەبێت خوا پێی ڕازییە و ئەو فریشتانە لە ترسی ئەو زاتە ناوێرن هیچ سەرپێچیەك ئەنجام بدەن. خۆ ئەگەر یەکێك لە فریشتەکان (لە خۆی غەڕڕا بێت) بڵێت: بەڕاستی منیش خوام بێجگە لەو، ئەوە پاداشتی دەدەینەوە بە دۆزەخ، هەر بەو شێوەیە پاداشتی ستەمکاران و یاخیەکان دەدەینەوە).**

کاتێ بەرپەرچی جولەکەکان دەداتەوە، بەو فەرمایشتە:

﴿ قُلْ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ هَادُوٓا۟ إِن زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَآءُ لِلَّهِ مِن دُونِ ٱلنَّاسِ فَتَمَنَّوُا۟ ٱلْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿٦﴾ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُۥٓ أَبَدًۢا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ۚ وَٱللَّهُ عَلِيمٌۢ بِٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٧﴾ ﴾ الجمعة: ٦ - ٧.**واتە: (ئەی پێغەمبەر (ﷺ)پێیان بڵێ: ئەی ئەوانەی لەسەر دینی جولەکەن، ئەگەر ئێوە بڕواتان وایە کە بەڕاستی ئێوە دۆست و لایەنگری خوان، جگەلە خەڵکی تر، کەواتە داوای مەرگ بکەن و ئاواتی مەرگ بخوازن. کەچی ئەوانە هەرگیزاو هەرگیز ئاواتی وا ناخوازن و مردن داوا ناکەن، چونکە خۆیان دەزانن چیان دەست پێشخەری کردووە، خوایش زانایە بەکارو کردەوەی ستەمکاران).**

کاتێ بەرپەرچی نەصرانیەکان دەداتەوە، بەو فەرمایشتە:

﴿ إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ ٱللَّهِ كَمَثَلِ ءَادَمَۖ خَلَقَهُۥ مِن تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴿٥٩﴾ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُن مِّنَ ٱلْمُمْتَرِينَ ﴿٦٠﴾ فَمَنْ حَآجَّكَ فِيهِ مِنۢ بَعْدِ مَا جَآءَكَ مِنَ ٱلْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا۟ نَدْعُ أَبْنَآءَنَا وَأَبْنَآءَكُمْ وَنِسَآءَنَا وَنِسَآءَكُمْ وَأَنفُسَنَا وَأَنفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَل لَّعْنَتَ ٱللَّهِ عَلَى ٱلْكَٰذِبِينَ ﴿٦١﴾ إِنَّ هَٰذَا لَهُوَ ٱلْقَصَصُ ٱلْحَقُّۚ وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا ٱللَّهُۚ وَإِنَّ ٱللَّهَ لَهُوَ ٱلْعَزِيزُ ٱلْحَكِيمُ ﴿٦٢﴾ فَإِن تَوَلَّوْا۟ فَإِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمٌۢ بِٱلْمُفْسِدِينَ ﴿٦٣﴾ ﴾ آل عمران: ٥٩ - ٦٣. واتە: (بەڕاستی نمونەی دروست بوونی عیسا لەلایەن خواوە؛ وەك نمونەی ئادەم وایە كە لە خاك دروستی كردو لەوەودوا فەرمانی داو پێی وت: ببە (بە ئینسان) ئەویش بوو. حەقیقەت و ڕاستی هەر ئەوەیە لەلایەن پەروەردگارتەوەیە، كەواتە نەكەیت بچیتە ڕیزی ئەوانەی كە گومان كاركردی هەیە لەسەریان. (دوای ئەوەی كە هەموو ئەو ڕاستیانەت پێگەیشت دەربارەی عیسا)، جا ئەگەر كەسانێك هەر موجادەلەیان كردوو لەسەری ڕۆیشتن و شتی ناڕەوایان دەربارەی عیسا وت: تۆش پێیان بڵێ: وەرن با كوڕانی ئێمە و كوڕانی ئێوە، ئافرەتانی ئێمە و ئافرەتانی ئێوە، خۆمان و خۆشتان بانگ بكەین و ئامادەبین (لە شوێنێكی تایبەتدا)، پاشان لە خوا بپاڕێینەوەو ئینجا داوا بكەین نەفرین و لەعنەتی خوا داببارێتە سەر درۆزنەكان. بەڕاستی هەر ئەمەیە بەسەرهاتی ڕاست و دروست (دەربارەی عیسا و دایكی)، هیچ خوایەك نیە جگە لە (الله)،بێگومان ئەو (الله)یە هەر خۆی باڵادەست و دانایە. (لەگەڵ ئەو هەموو بەڵگەو ڕاستیانەدا) ئەگەر ڕوویان وەرگێڕاو پشتیان تێكرد (ئەوە بزانە ڕاستی خواز نین)، خوایش زانا و ئاگایە بەوانەی كە تۆوی تاوان و خراپە دەچێنن).

سەرباری ئەوەی كە قورئانی پیرۆز بەڵگەی دەخستەڕوو لەسەر بیروباوەڕی ڕاست و بیروباوەڕی دژەكانی دەگێڕایەوەو بەڵگەشی لەسەر پوچەڵیەكەی دەهێنایەوە، و لەگەڵ عەقڵ دەدوا و فیكری بە ئاگا دەهێنایەوە، ئەوا مەیدانی دەمەتەقێ و جەدەلی فراوان نەدەكرد و لەو پێناوەشدا هاندانی نەبووە، بەڵكو بەپێچەوانەوە زۆر بەكەمی دەپرژایە سەر ئەو لایە، چونكە دەكرێت ببێتە هۆی ڕق

و کینەو دوژمنایەتی، هەر لەبەر ئەوەشە کە خوای گەورە فەرمانی بە پێغەمبەری بەڕێز کردووە کە نەرم و نیان بێت لەو کاتەی دژەڕاکانی بانگ دەکات بۆ سەر ڕێگەی ڕاست و لەو کاتەی گفتوگۆیان لەگەڵ دەکات، ئەمەش لە پێناو ئەوەی کە خۆشەویستی و تێکەڵاوی هەر بەردەوام بێت، و تا لە ڕێی بیرکردنەوەی ڕاست و ئامۆژگاری چاکەوە قەناعەتیان بێنێت، خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرمووێ: ﴿ ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُۚ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعۡلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِۦۖ وَهُوَ أَعۡلَمُ بِٱلۡمُهۡتَدِينَ ﴾ النحل: ١٢٥. واتە: (ئەی پێغەمبەر (ﷺ)، ئەی ئیماندار) بانگەواز بکە بۆ لای بەرنامە و ڕێبازی پەروەردگارت بە حیکمەت و دانایی و ئامۆژگاری جوان و بەجێ و گفتوگۆ و موجادەلە بە جوانترین شێوە، چونکە بەڕاستی پەروەردگارت هەر خۆی زانایە، کە کێ گومڕایە، هەروەها هەر خۆیشی زانایە بە هیدایەت وەرگران). خوای گەورە جەختی دەکردەوە بۆ پێغەمبەر (ﷺ) لەوەی بیروباوەڕەکەی ڕاستە و ڕێگاکەی دروستە، و دەمەتەقێیەی دوورو درێژ ئەنجام نەدات لەگەڵ دژەڕاکانی[1]، نمونەی ئەمەش ئەو فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿ لِّكُلِّ أُمَّةٖ جَعَلۡنَا مَنسَكًا هُمۡ نَاسِكُوهُۖ فَلَا يُنَٰزِعُنَّكَ فِي ٱلۡأَمۡرِۚ وَٱدۡعُ إِلَىٰ رَبِّكَۖ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدٗى مُّسۡتَقِيمٖ ﴿٦٧﴾ وَإِن جَٰدَلُوكَ فَقُلِ ٱللَّهُ أَعۡلَمُ بِمَا تَعۡمَلُونَ ﴿٦٨﴾ ٱللَّهُ يَحۡكُمُ بَيۡنَكُمۡ يَوۡمَ ٱلۡقِيَٰمَةِ فِيمَا كُنتُمۡ فِيهِ تَخۡتَلِفُونَ ﴿٦٩﴾ ﴾ الحج: ٦٧ - ٦٩. واتە: (بۆ هەر میللەتێك بەرنامەو پرۆگرامێکمان دیاری کردووە پەیڕەوی دەکەن و لەسەری دەڕۆن (بە گوێرەی کات و شوێن و بارودۆخیان، ئەم بەرنامەیەشمان ناردووە بۆ هەتا هەتایی) کەواتە با خاوەن ئایینەکانی تر نەیکەنە کێشە و ئاژاوە لەگەڵتاندا لەبارەی ئەم ئایینەوە، ئەی محمد (ﷺ) بەردەوام بانگەوازی خەڵکی بکە بۆ لای پەروەردگارت چونکە بەڕاستی تۆ لەسەر ڕێگە و ڕێباز و هیدایەتێکی ڕاست و

---

(١) بڕوانە: سید قطب، في ظلال القرآن ٦٢٦/٥.

دروستیت. خۆ ئەگەر موجادەلەت لەگەڵدا بكەن (ئەوە تۆ موجادەلە مەكە بەڵكو بڵێ: خوا خۆی چاك زانایە بەو كارو كردەوانەی ئەنجامی دەدەن. هەرخوا خۆی لە ڕۆژی قیامەتدا داوەری دەكات لە نێوانتاندا لەسەر ئەو شتانەی كە ئێوە كێشە و جیاوازیتان لەسەر دەكرد (لەوێ ڕاستیەكان بەتەواوی دەردەكەوێت).

پاش ئەوەی پەیڕەو ڕێبازی قورئانی پیرۆزمان زانی لەوەی چۆن عەقائیدی ئیمانی ڕوون دەكاتەوە و جێگیری دەكات و بەرگری لێ دەكات، ئەوا دەست دەكەین بە باس كردنی پوختەیەكی مێژووی لەسەر بارودۆخی عەقائیدی ئایینی لە سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) و خەلیفەكانی ڕاشدین و لەسەردەمی ئەمەوی و دواتر سەردەمی عەبباسیەكان، لەگەڵ ئاماژەدان بۆ ئەو قۆناغانەی كە چاخی تازە پێیدا تێپەڕی.

١- بارودۆخی عەقیدە و بیروباوەڕی ئیسلامی لەسەردەمی پێغەمبەرو خەلیفەكانی ڕاشدین:

أ- لە سەردەمی پێغەمبەر:

ئیسلام هات و بڕیاری دا كە ئایینی ڕاست هەر یەك ئایینە، كە ئەویش بریتیە لە سروش و پەیامی ڕەوانەكراوی خوایی بۆ سەرجەم پێغەمبەرانی، و بنەماكانی ئەو ئایینە ڕاستە چەسپاو و نەگۆڕن و پەیامبەرانیش لە بنچینە و بنەماكانـدا كۆكن و ڕاجیا نین. بە پێچەوانەی یاسا كردارییەكان كە لە پەیامی پەیامبەرێكەوە بۆ پەیامی پەیامبەرێكی تر جیاوازە، و ڕاست و دروست و حەقن مادام هەڵنەوەشێنرابنەوەو (نسخ) نەكرابن.

زەمەخشەری لە بارەی تەفسیری ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُۖ فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقۡتَدِهۡۗ ﴾ الأنعام: ٩٠. واتە: (ئەو (ناوبراوانە)، ئەو كەسانەن كە خوا (بەتایبەت) هیدایەت و ڕێنموونی كردوون، تۆش (ئەی محمد (ﷺ)، ئەی ئیماندار) شوێنی هیدایەت و ڕێنمووی ئەوانە بكەوە. دەفەرمووێت: (مەبەست لە

هیدایەتی پێغەمبەران ڕێبازەکەیانە لە باوەڕ بوون بە خوای گەورە و بەیەکزانینی و باوەڕ بوون بە بنەماکانی ئایین، بەدەر لە شەریعەتەکان کە جیاواز و هیدایەتن ئەگەر هەڵنەوەشێنرابنەوە، چونکە ئەگەر هەڵوەشێنرانەوە ئەوا بە هیدایەت نامێننەوە، بەپێچەوانەی بنەماکانی ئایین کە هەتا هەتا هەر هیدایەتە)[1].

لە واقیعدا ئایینی ئیسلامی لە دوو ڕەگەزی جیاواز و تایبەتمەند پێك هاتووە: بنەما (أصول)، و لق و پۆپ (فروع) و بەدەربڕینێکی تر: عەقیدە و شەریعەت.

جا عەقیدە: خوای گەورە لە کتێبە پیرۆزەکەی دا کە قورئانی پیرۆزە هەموو بنەماکانی باس کردووە و پێغەمبەری ڕێزداریش بەو پەڕی جوانییەوە لە ڕێگەی گوفتارو کردارییەوە ڕوونی کردۆتەوە. پێغەمبەر (ﷺ) گفتوگۆی لەگەڵ ئەهلی کیتاب دەکرد، و گفتوگۆ و موجادەلەشی لەگەڵ هاوبەش دانەران دەکرد، و وەڵامی پرسیارەکانی ئەوانی ئەدایەوە، بەو مەرجەی ئەو پرسیارانە تایبەتمەندی خاسیەتی جەدەل و سەرکەشی و عینادی پێوەدیار نەبوایە، جا ئەو پرسیارانەش بە ووردی بابەتەکانی عەقیدەیان لە خۆ دەگرت: لە بارەی ناسینی خوا، و قەدەر و ڕۆح، و زیندوو بونەوە و بەهەشت و دۆزەخ و پێغەمبەرێتی و حەقیقەتی باوەڕ، و پەیوەندی ئیسلام لەگەڵ ئایینەکانی تر[2].

هەروەها (ابن هشام) گێڕاویەتیەوە کە تاقمێك لە جولەکە هاتنە لای پێغەمبەری خوا و لێیان پرسی: ئەوە زانیمان خوا ئەو شتانەی بەدیهێناوە، ئەی کێ خوای بەدیهێناوە؟ پێغەمبەری خوا تورەبوو تا ڕەنگی تێکچوو، پاشان ئەو سورەتە دابەزی:﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ﴿١﴾ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ﴿٢﴾ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ﴿٣﴾ وَلَمْ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدٌۢ ﴿٤﴾ ﴾[3] واتە: (ئەی محمد (ﷺ)، ئەی ئیماندار) بڵێ: ئەو

(١) الزمخشري، الكشاف ٢/٣٤.

(٢) يحيى هاشم حسن فرغل، نشأة الآراء و المذاهب و الفرق الكلامية ٢٦٧.

(٣) بڕوانە: ابن هشام، السيرة النبوية ٢/٢٢٠.

خوایەی کە ناوی - الله -یە خوایەکی تاك و تەنهایە (بێ هاوەڵ و هاوتایە). خوا زاتێكی پایەدارو دەسەڵاتدارە، نیازی بەكەس نییە و هەمووان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانێت بەڵاو ناخۆشی لابەرێت و پێویستی و داخوازییەكانمان جێبەجێ بكات. هیچ كەسی لێ نەبووەو خۆیشی لە هیچ كەس نەبووە. هەرگیز هاوتاو هاوشێوەو دەسەڵاتدارێكی نییە كە لە بەرامبەریەوە بوەستێت و هاوشانی بێت).

كاتێ پێغەمبەری خوا ﷺ ئەو فەرمایشتەی خوای گەورەی خوێندەوە: ﴿ إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنتُمْ لَهَا وَٰرِدُونَ ﴿٩٨﴾ ﴾ الأنبياء: ٩٨. واتە: (بێگومان ئێوەو ئەو شتانەی لە جیاتی خوا دەتانپەرست سووتەمەنی دۆزەخن و سەڵكە بزوتی ئاگرن، دەبێت هەر بچنە ناوی و هەمیشە تێیدا بن). لەو كاتە تاقمێك لە هاوبەش دانەران لێیان پرسی: ئا هەموو ئەو شتانەی كە دەپەرسترێن و ئەوانەش بەندایەتیان بۆ دەكرد دەچنە دۆزەخەوە؟ ئەمە چۆن دەگونجێ لە كاتێكدا ئێمە فریشتە دەپەرستین، و جولەكەش عوزەیرو نەصرانیەكانیش عیسای كوڕی مەریەم دەپەرستن... جا پێغەمبەر (ﷺ) وەڵامی دایەوە: (هەر كەسێ پێی خۆش بێت بپەرسترێت جگەلە خوا ئەوا لەگەڵ ئەوانەی بەندایەتی بۆ دەكەن دەچنە ئاگری دۆزەخەوە)، جا ئەو ئایەتانە دابەزین: ﴿ وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّىٓ إِلَٰهٌ مِّن دُونِهِۦ فَذَٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ ﴾ الأنبياء: ٢٩. واتە: (هەر كەسێ بڵێت: بەڕاستی منیش خوام بێجگە لە - الله -، ئەوە پاداشتی دەدەینەوە بە دۆزەخ). تا ئەو فەرمایشتە: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا ٱلْحُسْنَىٰٓ أُوْلَٰٓئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ ﴿١٠١﴾ ﴾ الأنبياء:١٠١. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی هەر زوو بڕیارمان داوە چاكە بهێنینە ڕێیان (بەهۆی ئیمان و ئیمان و باوەڕو كردەوەی چاكەیان) ئەوانە دوورە پەرێزكراون لە دۆزەخەوە)[1].

(ابن مسعود) وتی: من لەگەڵ پێغەمبەری خوادا بووم (ﷺ) لە ناو كێڵگەیەكی

(١) بڕوانە: تفسير ابن الكثير ٣/ ١٩٨ و ١٣١/٤. و الواحدي: أسباب النزول القرآن ٣١٤.

مەدینە، پاڵی دابووەوە لەسەر ڕایەخێك، لەو کاتە هەندێ جولەکە بەلامان تێپەڕین، وتیان: لەبارەی ڕۆح پرسیاری لێ بکەن. هەندێکیان وتیان: پرسیاری لێ مەکەن چونکە بەشتێك ڕووبەڕوتان دەبێتەوە کە لەلاتان ناخۆشە، جا هەندێ لەو جولەکانە هاتنە لای وتیان: ئەی باوکی قاسم، چی دەڵێی لەبارەی ڕۆح؟ ئەڵێ پێغەمبەر (ﷺ) بێدەنگ بوو و دەستی خستە سەر نێوچەوانی، زانیم کە سروش دادەبەزێت بەسەریا، جائەو ئایەتە بۆ سەر پێغەمبەر (ﷺ) دابەزی: ﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلرُّوحِۖ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَآ أُوتِيتُم مِّنَ ٱلْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٨٥﴾ ﴾ الإسراء: ٨٥. واتە: (پرسیارت لێ دەکەن دەربارەی ڕۆح (کە چیە و چۆنە؟) بڵێ: ڕۆح بەشێکە لە فەرمانی پەروەردگارم و بەدەست ئەوە (من نازانم چیە و چۆنە) و هیچتان پێ نەبەخشراوە لە عیلم و زانست تەنها شتێکی کەم نەبێت).[(١)]

پێغەمبەری خوا (ﷺ) تەنها لە کاتی بانگ کردنی دژەڕاکانی بۆ سەر ئایینی نوێ و لادانیان لەسەر باوەڕە پوچەڵەکانیان پەنای دەبردەبەر گفتوگۆو موجادەلە و دەمەتەقێ، ئەمەش بەوەی کە بیزانیایە ئەو خوانەناسانە ئامادەباشیان تێدایە، سەرباری ئەمەش پێغەمبەر (ﷺ) ڕێگری دەکرد لە موسڵمانان لەوەی موجادەلە بکەن بە مەبەستی دەست خستنی هەندێ لە بنەماکانی باوەڕ، و لەبەرامبەردا فەرمانی دەکرد بەوەی دەست بگرن بەوەی کە بۆیان تەنیا لە ڕێگەی پەیام ڕوونکراوەتەوە.

شەریعەت: قورئانی پیرۆز بنەما و بنچینە گشتیەکان و زۆربەی ئەحکامە لاوەکیەکانی لە خۆ گرتووە، و پێغەمبەری ڕێزدار ئەو بنەمایانەی ڕوونکردۆتەوەو گەشەی پێداوە بەو بنەما گشتی و ئەحکامە لاوەکیانەی کە زیادی کرد، هەروەك دەرگاکەشی واڵاکرد بۆ نەشونما پێ کردنی، ئەمەش لە ڕێگەی دانپێدانان بە بنەمای

(١) بڕوانە: الواحدی، أسباب نزول القرآن ٢٩٩.

ئیجتهاد و تێڕامان[(١)].

هاوەڵانی پێغەمبەر تێگەیشتن لەو مانایانە، و بەناپەسەندیان دەزانی کە لێکۆڵینەوەو موجادەلە و دەمەتەقێ بکرێ لە بنەماكانی عەقیدە، و بۆچونیان وابوو کە ئەو شتانە تەنها بە سروش دانی پێدادەنرێ. کەچی پێیان ئاسایی بوو کە ئیجتهاد و کۆشش بکرێت لە یاسا و شەرعی کرداری[(٢)].

بەشێوەیەکی کورت و پوخت؛ سەردەمی پێغەمبەر بەسەرچوو، موسڵمانان هەر لەسەر ئەو بیروباوەڕو عەقیدەیە بوون کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتبوو، چونكە ئەوان (گەیشتبوون بەسەردەمی سروش و گەورەیی و شەڕەفی هاوەڵێتی پێغەمبەر، و ڕووناکایی و نوری هاوەڵێتی هەموو تاریکیەکی گومان خەیاڵی لابردبوو لەسەر عەقڵ و دڵ و دەروونیان)[(٣)].

(١) بڕوانە: مصطفى عبدالرزاق، تمهيد لتأريخ الفلسفة الاسلامية ٢٧٠. و د. عرفان عبدالحميد، دراسات في الفرق و العقائد ١٢٤.

(٢) هاوەڵانی هاوچەرخی پێغەمبەر کۆشش و ئیجتهادیان دەکرد تەنها لەکاتێك کە دووربوان لە پێغەمبەر، و ئیجتهادەکەیان سێ جۆر بوو:

١- ئیجتهاد و کۆشش بۆ تێگەیشتن لە مەبەستی پێغەمبەر (ﷺ).

٢- ئیجتهاد و کۆشش بۆ زانینی حوکمی شەڕعی واقیع و بارودۆخێك کە دەقێکی ئایینیان لەسەر پێنەگەیشتووە.

٣- ئیجتهاد و کۆشش بۆ یەکلاکردنەوەی کێشەکانی نێوان خەڵك.

سەیری: پەرتوکەکەمان بکە: العقل عند الشيعه ٢٠.

(٣) طاش كبرى زاده، مفتاح السعادة ٢/ ٣٢.

ب- لە سەردەمی خەلیفەكانی ڕاشدین (١١ - ٤٠ك):

بارودۆخی عەقائید لەو سەردەمەدا هەروەك سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) مایەوە و ڕاجیاییەكی وا نەهاتەكایەوە لە بابەتەكانی عەقیدەدا. بەڵكو ڕاجیایی بەشێوەیەكی گشتی ڕوویدا لە چەند بابەت و مەسەلەیەكی كرداری كە مەبەست لێی - وەك شهرستانی دەڵێت: (إقامة مراسم الشرع، و إدامة مناهج الدين)[١]. واتە: (جێبەجێ كردنی دروشم و بۆنەكانی شەرع، و بەردەوامی دان بە بەرنامەو پەیڕەوی ئایین). هەندێ لەو ڕاجیاییە كرداریانە گەورەبوون و مەترسیان مەزن بوو تا وای لێهات پەیوەست بوون بە مەسەلەكانی عەقیدەوە، تەنانەت دواتر بووە بناغە بۆ دروست بوونی دەستە و تاقمە ئیسلامیەكان. جا مەترسیدارترین ڕاجیایی كە ڕاستەوخۆ ڕوویدا لە دوای كۆچی دوایی پێغەمبەر (ﷺ) بریتی بوو لە ڕاجیاییان لەسەر خیلافەت. و بابەتەكەشی بریتی بوو: لەوەی كێ شیاوترین كەسە كە ببێتە جێنشینی پێغەمبەر و حوكمڕانی ئوممەتەكەی بكات...؟ ئایا پیاوێك لە پشتیوانان (أنصار) كە پشتگیر و پەناگە بوون بۆ كۆچكەران... یاخود پیاوێك لە كۆچكەران، ئەوانەی پێشەنگ بوونە لە موسڵمان بوون و ئازاریان چەشت و ئارامیان گرت... یان پیاوێك كە لە ڕەچەڵەك وئالوبەیتی پێغەمبەر (ﷺ) بێت... دواتر هەموو ڕاو بۆچوونەكان وەستان و كۆك بون لەوەی أبوبكر (ڕەزای خوای لێبێت) بكرێتە جێنشین و خەلیفە، و بەمەش ڕاجیایی دامركایەوە، تا دواتر سەرهەڵبداتەوەو ببێتە هۆیەك بۆ پەرت بوونی ڕیزی موسڵمانان لەمەودوا[٢].

موسڵمانان ڕاجیاییان تێكەوت لە سەردەمی أبوبكر لەوەی ئایا بجەنگن لەگەڵ ئەوانەی زەكات نادەن، كۆمەڵێك وتیان: لەگەڵیان ناجەنگین، و ئیمامی (عمر) (ڕەزای

---

(١) الشهرستانی، الملل و النحل ٢٠/١. و سەیری.: الاسفراییینی، التبصیر في الدین ٢٦. بكە.

(٢) بڕوانە: شیخ محمد أبو زهرة، تأریخ مذاهب الاسلامیة ١٢/١. و أبو حسن الأشعری، مقالات الاسلامیة و اختلاف المصلین ٢/١. و الاسفراییینی، التبصیر في الدین ٢٦.

خۆى لێبێت) وتى: چۆن بجەنگين لەگەڵيان دا كەچى پێغەمبەر (ﷺ) وتويەتى: (أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا اله الا الله، فاذا قالوها عصموا مني دماءهم و أموالهم[1]) واتە: (فەرمانم پێكراوە كە بجەنگەم لەگەڵ خەڵكيدا تا شايەتمان دێنن، جا ئەگەر شايەتمانيان هێنا ئەوا خوێن و ماڵيان پارێزراوە لەلاى من). و كۆمەڵێكى تر ووتى: لەگەڵيان دەجەنگين، تا أبوبكر (ڕەزاى خواى لێبێت) وتى: ئايا پێغەمبەر نەيوتووە: تەنها بە مافى ئەو نەبێت، مافى ئەويش بريتيەلە بەرپاكردنى نوێژ و بەخشينى زەكات، ئەگەر يەك بەچكە وشتر كە هى زەكاتە پێم نەدەن كە پێشتر دەياندا بە پێغەمبەر ئەوا لەسەر ئەمە لەگەڵيان دەجەنگم. بەخۆى چوو بۆ جەنگ كردن لەگەڵيان، و هاوەڵانيش هاتنە سەر ڕاى ئەو[2]. لە ڕاستيشدا ئەم ڕاجياييە بنچينە بوو بۆ ئەو ڕاجياييانەى - پاشتر - ڕوويدا لە بابەتى ئيمان دا، لەوەى كردەوە بەشێكە يان بەشێك نييە لە ئيمان[3].

---

(١) زانايان ڕاجياييان هەيە لەسەر ئەوەى كە جەنگان لەگەڵ ناموسڵمانان لەبەر خودى بێ باوەڕى و كوفرەكەيانە يان لەبەر ئەوەيە كە ئەوان نيەتى دەستدرێژى و جەنگ (حرابة)يان هەيە، لێرەدا مەبەستمان لە جيهادى كوشتار و جەنگە، جا زۆربەى زانايان بۆچوونيان وايە كە هۆى ئەنجامدانى جيهادى كوشتارى و جەنگ بريتيە لەوەى بێ باوەڕان نيەتى دەستدرێژى و جەنگ (حرابة)يان هەيە و ئەو جيهادەش بۆ نەهێشتى ئەو مەترسيەيە، و شافيعى و ئيبن حزمش لە ديارترين دوو بۆچوونەكانيان بۆ ئەوەچووە كە هۆيەكەى بێ باوەڕييە. سەيرى: (الجهاد في الاسلام كيف نفهمه؟ و كيف نمارسه؟ د. محمد سعيد رمضان البوطي، دار الفكر، دمشق، چ ٢، ٩٤ بكە. (وەرگێڕ).

(٢) سەيرى: الشهرستانى، الملل و النحل ٢٣/١. و مصطفى عبدالرزاق، تمهيد لتأريخ الفلسفة الاسلامية ٢٨٣. بكە.

(٣) موسڵمانان ڕا جيا بوون لەوەى كردەوە بە بەشێك لە ئيمان دابنێن يان نا، جا زۆربەى موسڵمانان بە بەشێك لە ئيمانى هەژمار كرد، و ئەم مانايەشە كە لە ڕيوايەتەكاندا هاتووە: ((باوەڕ: زانينە بە دڵ، دان پێدانانە بە زمان، كردەوەيە بە بنەماكان)) و بنەماكان بريتين لە

موسـڵمانان ڕاجیایـان تێکـەوت لـەوەی ئایـا أبـوبکر عومـەری دیـاریکرد وەك خەلیفە[1]، جا زۆربەی هاوەڵان پێی ڕازی بوون، کۆمەڵێکیشیان پێـی ڕازی نـەبوون، تـا یەکێکیان وتی: بەڕاستی کەسێکی گـرژو توونـدت کـردە حـوکمڕان بەسـەرماندا، بـەڵام دواتر لە ڕاکەیان پەشیمان بوونەوە بەو وتـەی أبـوبکر، کـە وتـی: ئەگـەر پـەروەردگارم پرسـیارم لـێ بکـات لـە قیامەتـدا ئـەوە دەڵـێم: چـاکترین کەسـیانم کردۆتـە حوکمڕانیان[2].

هـەروەها موسـڵمانان لـە سـەردەمی عومـەر (خـوا لێـی ڕازی بێـت) لـەبارەی زەوی

ئەو شتانەی کە ئیسلامی لەسەر بنیادنراوە وەك: نوێژ ڕۆژوو و هەموو واجبەکان، و هەندێکی تر کردەوەیان بە پێویستیەك (لازم) لە پێویستیەکانی باوەڕ داناوە نەوەك بە بەشێك لێی.

و وتیان: باوەڕ: بڕواهێنانە بە دڵ و دان پێدانانەبە زمان. و لەسەر ئەمە هەر کەسێك کردەوەی چاك ئەنجام نەدات ئەوا لەلای زۆربەی زانایان لاسار (فاسق)ە، و لەلایەن تاقمی ئەزارقە لە خەواریجەکان بێ باوەڕە و دەرچووە لە بازنەی باوەڕ و بێ باوەڕ بووە لەلایەن زۆربەی موعتەزیلە و زۆرێك لە خەواریج و زەیدیەکان کە بڕوایان بە پلەیەك هەیە لە نێوان دوو پلەکە (واتە لە نێوان باوەڕ و بێباوەڕیدا - وەرگێڕ -).

(١) د. حاکم المطیری، لە کتێبەکەیدا (ئازادی یان تۆفان) و. فاتح محمد سەنگاوی، لەو بارەوە دەڵێت: (بەهەمان شێوە عومەر تەنها بە پاڵاوتنی ئەبوبەکر لە کاتێ کە لە سەرەمەرگدابوو وەپاش ئەوەی ڕاوێژی بە هاوەڵان کرد و ئەوانیش ڕازی بوون یەکسەر نەبوو بە خەلیفە، بەڵکو کاتێ بوو بە خەلیفە کە موسڵمانان بەیعەتیان پێدا لە پاش کۆچی دوایی ئەبوبەکر بەڕەزامەندی هاوەڵان - خوایان لێ ڕازی بێت - ... شێخی ئیسلام ئیبنو تەیمیە فەرموویەتی:(هەروەها عومەر کاتێ ئەبوبەکر ئەو کارەی پێسپارد ئەو وەختە بووە ئیمام کە بەیعەتیان پێداو گوێڕایەڵیان بۆی دەربڕی، ئەگەر وا ڕێبکەوتایە ئەوان پێ سپاردنەکەی ئەبوبەکریان جێبەجێ نەکردایە و بەیعەتیان پێنەدایە ئەوا نەدەبویە ئیمام). ئەمەش تەئکید دەکاتەوە کە پێ سپاردن (عهد) تەنها پاڵاوتن (ترشیح)ە، ئوممەت بۆی هەیە پەسەندی کاو دانی پێدابنێ یان بەرهەڵستی بێ و پەسەندی نەکا). (سەرچاوەی ناوبراو ٤٨). (وەرگێڕ).

(٢) بڕوانە: الشهرستانی، الملل و النحل ٢٤/١.

ڕەشهەڵگەڕاو (سواد)ی عێراق و فارس ڕاجیاییان تێكەوت، هەندێ وتیان: دابەشی كە، و عومەر وتی: دابەشی ناكەم بەڵكو وەك موڵكی گشتی موسڵمانان بەجێی دەهێڵم، چونكە دەترسا لەوەی ئەو زەویانە هەر هەمووی ئەگەر دابەش بكات ئەوا لەوانەیە نەوەكان بێن و هیچ زەویەكیان دەست نەكەوێت، و لەبەر ئەوەی پێویستی بەو زەویانە هەیە بۆ پڕ كردنەوەی كەلێنەكان و پاراستنی وڵات، بەم هۆیە هاتنە سەر بۆچوونەكەی ئەو كۆك بوون لەسەری(١) .

موسڵمانان ڕاجیاییان كەوتە نێوان لەمەڕ ئەو سیستەمەی عومەڕی كوڕی خەتاب دایهێنا سەبارەت بە كاروباری خیلافەت بەوەی كردیە ڕاوێژ لە نێوان شەش لە هاوەڵان... تا كۆك بوون لەسەر بەیعەتدان بە عوسمان - ڕەزای خوای لێبێت -.

دواتر ڕاجیاییان تێكەوت لەمەڕ هەندێ كاری عوسمان، بەشێوەیەك كە كۆمەڵێك چەندین كاری ئەویان بە ناپەسەند دانا. لەوانە: گێڕانەوەی (حكم)ی كوڕی (أمیە) بۆ مەدینە، كەچی پێشتر پێغەمبەری خوا شاربەدەری كردبوو و تەنانەت ناونرابوو: (شاربەدەركراو بەفەرمانی پێغەمبەری خوا). و لەوانە: پەنادانی (عبدالله)ی كوڕی (سعد)ی كوڕی (سرح) دوای ئەوەی كە پێغەمبەر (ﷺ)خوێنەكەی ئەوی بەفیڕۆ دابوو، نەوەك هەر ئەمە بەڵكو عوسمان ئەوی كرد بە بریكاری خۆی لە میسر.

هەروەك چۆن ڕاجیابوون لە ڕاپەڕین دژی عوسمان و كوشتنی، كۆمەڵێك وتی: بە ستەم و دەستدرێژی كوژرا. و ئەوانی تر: ڕای تریان پێچەوانەی ئەمە هەبوو(٢) .

هەروەها دوای ئەوەی بەیعەتدرا بە عەلی كوڕی أبی طالیب، ئەوا خەڵكی ڕاجیا بوون لە هەمبەر ڕووداوی یاخی بوونی (طلحة) و (زبیر) و جەنگ لەگەڵ كردنیان لەلایەن ئیمامی عەلی، و سەبارەت بە معاویە كە نكۆڵی دەكرد لە ئیمامەتیەكەی و جەنگی لەگەڵ دەكرد، و لەبارەی ڕووداوی داوەری (تحكیم)، و ڕاجیایی خەواریج لەگەڵی و

(١) بڕوانە: شیخ محمد أبو زهرة، تأریخ مذاهب الاسلامیة ٢/١٤.

(٢) الشهرستانی، الملل و النحل ١/ ٢٤-٢٥.

یــاخی بوونیــان لــە گوێڕایــەڵی و فــەرمانی و تەنانــەت دوژمنایــەتی كردنــی[1]... لەسەردەمی ئەودا ڕاجیایی دروست بـوو لەسـەر زیادەڕۆچـووەكانی شیعەكان ئەوانـەی كە سنوریان بەزاندبوو لە پاك و پیرۆز ڕاگرتنی بەوەی بڕوایان وابوو كـە عـەلی خـوای بەدیهێنراوەكانــە... كــە ئەمـــەش وای كـــرد بیانكوژێـــت و هەنـــدێكیان بـــە ئـــاگر بسوتێنێت...[2].

(١) خەواریج: كۆی دەرچوو (خارجة)یە، ئەوانە ئەو كۆمەڵ و تاقمەن كە یاخی بوون و دەرچوون لە گوێڕایەڵی حوكمڕان و دەسەڵاتداری شەرعی. بەڵام هەر كە ناوی خەواریج بهێنرێت ئەوا = =بیرو هۆش دەچێتە لای ئەوانەی یاخی بوون و دەرچوون دژی ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێبێت) دوای ئەوەی كە داوەری (تحكیم)ی قبوڵ كرد. وە ئەوەی سەرسام و نامۆیە ئەوەیە كە هەر ئەو خەواریجانە بوون كە ئیمامی عەلیان ناچاركرد بۆ قبوڵ كردنی داوەری (تحكیم)ەی كە معاویە و سەربازەكانی بانگەشەیان بۆ كرد دوای جەنگی صفین كە نزیك بوو معاویە و سەربازەكانی ڕاكەن لە دەسەڵاتەكەی ئیمامی عەلی، بەڵام دوای مایەپوچی داوەری (تحكیم) ئەوا بە تاوانێكی گەورەیان دانا، و داوایان لە ئیمامی عەلی كرد تەوبە بكات لەو تاوانەی كە كردوویەتی، چونكە بێ باوەڕی و كوفری كردووە بەوەی داوەری قبوڵ كردووە هەروەك چۆن ئەوانیش كوفریان كردو پاشان تۆبەیان كرد. و لەو گومانەیاندا هەندێ عەرەبی دەشتەكی كە زۆربەیان لە هۆزی (تەمیم) بوون پشتی ئەوانیان گرت و ئەم دروشمەیان بەرزكردەوە (لا حكم الا لله) واتە: حوكم و فەرمان تەنها بۆ خوایە. دوای ئەوەی كە دەمەتەقێ و موجادەلەیان لەگەڵ عەلی كرد و قسەیان پێ دەبڕی ئەوا ئەم حاڵەتە گۆڕا بۆ جەنگ كردن لەگەڵی. دواتر دابەش بوون بۆ چەند تاقمێك: گرنگترینیان: (أزارقە) كە شوێنكەوتووی نافعی كوڕی أزرقی، كە لە هۆزی حنیفەیە، (الصفریە)، كە شوێنكەوتووی زیادی كوڕی أصفرە، (عجاردە)، شوێنكەوتووی عبدالكریمی كوڕی عجردە، و (اباضیة)، كە شوێنكەوتەی (عبدالله)ی كوڕی (اباض)ە، ئەمانە لە عوممان لە كەنداوی عەرەبی و لە بیابانەكانی جەزائیر بوونیان هەیە.

(٢) زیادەڕۆچوون (الغلو) لە زمانەوانیدا: بریتیە لە سنور بەزاندن و تێپەڕاندن و دەرچوون لە مەبەست، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَاتَغْلُوا فِي دِينِكُمْ﴾النساء: ١٧١. واتە: (ئەی خاوەنانی كتێب زیادەڕەوی مەكەن لە ئاینەكەتاندا). خوای گەورە ڕێگری و قەدەغەی كرد لەوەی

ئەمانـە دیـارتـرین ئـەو ڕاجیاییانـە بـوون كـە ڕوویانـدا لـە نێـوان موسـڵمانادا لـەو سەردەمەدا. هەروەك دەشـبینی كـە ئـەو ڕاجیاییـە لەسـەر بابەتـە كرداریيـەكان بـووە، تەنها هەندێكیان نەبێت وەك خیلافەت... بـووە بنچـینەیەك بـۆ ڕاجیـایی عەقائیـدی، و دواتر بووە هۆی سەرهەڵدانی زۆرێك لە تاقمە ئاینیەكان.

سـەبارەت بـە عەقیـدە ئـەوا مێـژوو هـیچ شـتێكی بـۆ ئێمـە نەگێڕاوەتـەوە لەسـەر دروست بوونی ڕاجیایی لەمەڕ ئەو بابەتە. پەیڕەویشیان لـە دان پێـدانانی عەقائیـد و بیروبـاوەڕی ئـاینی ئـەوا لـە زۆربـەی حاڵەتـدا دامـەزرابوو لەسـەر گێڕانـەوە (نقـل)، پـەنایان نـەدەبردە بـەر لێكۆڵینـەوەو تێڕامـان و ئەنجامـدانی گفتوگـۆو جـەدەل و دەمەتـەقێ تـەنها لـەو كاتانـەدا نـەبێت كـە بـانگی دژەكانیـان دەكـرد بـۆ وازهێنـان لـە

سنور ببەزێنرێ لە پیرۆز ڕاگرتنی مەسیح (سەلامی لەسەر بێت)، و هۆشداریشی داوە لەوەی قسە لە مەبەست لانەدرێ، و ئەو بانگەشەیەی نەصرانیەكانیشی بە زیادەڕەوی دانا لەبەرئەوەی سنوری بەزاندووە، و ئەو زیادەڕەوانەی كە بە ڕووكار خۆیان بە موسڵمان دەردەخست، هەر ئەوان بوون كە هەڵدەستان بەوەی سیفەتی خوایەتی یان پێغەمبەرێتیان دەدایە لای ئەمیری= =بڕواداران و پێشەواكانان (سەلامیان لەسەر بێت)، و تەنانەت پلەوپایەی ئاینی و دونیایی وایان بۆ بـڕیاردا كە هەموو سنورێكی شكاندبوو، و لە مەبەست دەرچوو بوو، كە بەڕاستی گومڕابووی بێ باوەڕن، و ئەمیری بڕواداران حوكمی كوشتن و سوتاندنی بەسەردا سەپاندن و ئیمام و پێشەواكانیان - سەلامیان لەسەر بێت - حوكمی كافرێتی و دەرچوون لە بازنەی ئیسلامیان بەسەردا دان. / شرح عقائد الصدوق، دانراوی: شیخ صدوق ٢٥٧. و سەیری: فرق الشیعە، دانراوی: نوبختی ٤٠-٦٠. تاقمە زیادەڕۆچووەكان زنجیرەیەك هزرو تیۆری كۆنیان لە خۆگرتبوو كە ئیسلام لەگەڵ ئەو هزرانە تێكگیرا و ڕووبەڕوو بوویەوە لە كاتی ڕزگار كردنی وڵاتان، جا ئەو هزرانە ئامانجی ئەوەبوو كە ڕووبەڕووی ئیسلام ببێتەوەو لە ناوەوەیدا بیڕوخێنێت، جا بۆ ئەم مەبەستە هەڵگرانی ئەو هزرە پوچانە بەڕووكەش خۆیان بە موسڵمان پیشان دا، و دروشمی پشتیوانی ئالوبەیتیان هەڵگرت، كە پاڵی نا بە ئیمامەكان - سەلامیان لەسەر بێت - كە خۆیان لەوان و هزرەكەیان بەری بكەن. سەیری: الغلو و الفرق الغالیه ٨٥ لدكتور عبدالله سلوم. و المقالات و الفرق ٥٥ لأبي خلف الاشعری، و أصل الشیعه و أصولها ٩٩، لآل كاشف الغطاء. بكە.

بیروباوەڕە پوچەکانیان و هاتنە سەر ڕێگەی ڕاست.

نموونەی ئەمەش وتەی أبوبكر لە داننان بەوەی کە خوای گەورە پێچەوانەی ڕووداوەکانە و خوای گەورە شێوەی نییە:

(العجز عن درك الادراك ادراك) واتە: (دەستەوەسانی و کوڵبوون لە پەیی پێبردن، ئەوا خۆی لەخۆیدا پەیی پێبردنە). جا (أسفرایینی) ئەو وتەیەی شیکردۆتەوە بەوەی: (ئەگەر بەڕاستی و دروستی بۆت دەرکەوت کە بەدیهێنەر ناناسرێت لە ڕێگەی وێنەکردن و ئاوێتەکردن و پێوانە و قیاس کردنی بە بەدیهێنراوان، ئەوا ئەوکاتەلەلات شتێکی ڕاست دەبێت کە بەدیهێنراو تەواو پێچەوانەی بەدیهێنراوانە)[1].

عومەر کاتێ ڕاوەستابوو وتاری دەدا بۆ خەڵك لە (جابیە) لەبارەی قەدەر، جا لە وتارەکەیدا وتی: (خوا کەسێ گومڕا دەکات کە بیەوێت و ڕێنمویی کەسێکیش دەکات کە ویستی لەسەر بێت) جا قەشەیەك وتی: ئەوە ئەمیرەکەتان چی دەڵێت؟ وتیان: خوا کەسێ گومڕا دەکات کە بیەوێت و ڕێنمویی کەسێکیش دەکات کە ویستی لەسەر بێت. جا قەشەکە وتی: هەڵەی کردووە، خوای گەورە لەوە دادگەرترە کە کەسێك گومڕا بکات، جا ئەم هەواڵە گەیشتە عومەر، ئەویش ناردی بەدوای قەشەکەدا و پێی وت: بەڵکو خوا گومرات بکات، ئەگەر ئەو پەیمانەت نەبووایە ئەوا ملەکەتم دەپەڕاند[2].

گێڕدراوەتەوە کە (أبو موسی الأشعری) دەمەتەقێ و گفتوگۆی لەگەڵ ئەوانە کردووە کە وتویانە: چۆن شتێك خوا ئەندازەگیری بکات و لەسەرم بنووسێت دواتریش سزام دەدات لەسەری؟ جا وەڵامی ئەوانەی داوە بەوەی وتی: ئەندازەگیری

---

(١) الاسفراینی، التبصیر فی الدین ٩٧.

(٢) بڕوانە: الخطیب البغدادی، تأریخ بغداد، ١١/٢٩٠. و ئایەتی: ﴿ أَفَمَن زُيِّنَ لَهُۥ سُوٓءُ عَمَلِهِۦ فَرَءَاهُ حَسَنًاۖ فَإِنَّ ٱللَّهَ يُضِلُّ مَن يَشَآءُ وَيَهۡدِي مَن يَشَآءُۖ فَلَا تَذۡهَبۡ نَفۡسُكَ عَلَيۡهِمۡ حَسَرَٰتٍۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمُۢ بِمَا يَصۡنَعُونَ ﴾ فاطر: ٨.

كـردوەو لەسـەر ئێـوەی نوسـیوە كـە زانیویـەتی و لێـی شـاراوە نـەبووە، سزاشـی داوە بەشێوەیەك كە ستەم و زۆرداری نەكردووە.

ئیمـامی عـەلی لـەناو هاوەڵانـدا لەهـەر هـەموویان زیـاتر پـەنای دەبـردە بـەر موجادەلـە و گفتوگـۆ، ئەمـەش بـۆ ئـەوەی دەگەڕێتـەوە كـە لـە هـەموو هاوەڵان زیـاتر بەشدار بوو لە چارەسـەر كردنـی ڕووداوەكان و لێكۆڵینـەوە لێـی، و لـە دیـارترین ئـەو كەسانەش بوو كە تەمەنیان درێژ بوو و گەیشتنە ئەو كاتەی كە كۆمەڵگەی ئیسلامی چووە قۆنـاغێكی نـوێی ترسـناكەوە، سـەرباری ئـەوەی كـە ئیمـامی عـەلی گـەورەترین كەسایەتی بوو كە ڕووداوەكانی ئاشوب و فیتنەی ئیسلامی وەك خولگەیەكیان دانا.

لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان كـردن زۆرێـك لـە ڕاو بۆچوونی لـەپاش خـۆی بـەجێ هێشت كە دەدوێن لـەبارەی مەسـەلە هـەرە ووردەكـانی بیروبـاوەڕو عەقیـدە دەدوێـین: لەبارەی زاتی خوای گەورە و سیفاتەكانی، و لەبارەی قەدەر، و بابـەتی دروسـت بـوونی قورئان (خلق القرآن)[1].

بەشـێوەكی گشـتگیر و پوخـت كـراو: موسـڵمانان لـەو سـەردەمەدا دەسـتیان هەڵنـەگرت لـە تێڕامـان لـە بابەتـەكانی بیروبـاوەڕ بـە مەبەسـتی ڕێنماییكردن و وەك ئامرازێكی ڕێنموونی، بەڵكو خۆیان بەدوور گرت لـە خـۆ هەڵقورتانـدن و پـەنا بردنـە بەر تێڕامان و گفتوگۆی بێ بەندوبار. تەنها لەو كاتەدا پـەنایان دەبـردە بـەر تێڕامـان و گفتوگۆ كـە خزمـەتی كردبایـە بـە چەسـپاندنی بیروبـاوەڕی ئـایین و بەرپەرچـدانی گومانی دژەكان.

(١) فرغل، نشأة الآراء و المذاهب و الفرق الكلامية ٥٠.

٢- بارودۆخی عەقیدەو بیروباوەڕی ئیسلامی لە سەردەمی ئەمەوییەکان (٤١ - ١٣٢ك)[١]:

بارودۆخی عەقائید و بیروباوەڕی ئیسلامی بەرەو پێشچوونێکی بەرچاو و گەورەی بەخۆیەوە بینی لەو سەردەمەدا، جا چەندین کێشەی عەقیدەیی دەرکەوتن کە بوونە هۆی پەرتەوازەیی و ڕاجیایی موسڵمانان، لە ئاکامدا مشتومڕو دەمەتەقێ لە نێوانیاندا پەرەی سەند، و پشت بەستنی تاقم و کۆمەڵێك لە چەسپاندنی عەقائید و بیروباوەڕ بەشێوەی گشتی و بنەماکانی ئایین بەشێوەیەکی تایبەتی بە پەیڕەو بەرنامەی تێڕوانینی هزری و بەڵگەهێنانەوەی عەقڵی وەك هۆکار بۆ ئەم مەبەستە. دیارترینی ئەو کێشانە، کە زۆرترین قسەو باسیهەڵگرتبوو باسی (قەزاو قەدەر) بوو، کە (معبد الجهنی)[٢] وروژاندی و دوای ئەو (غیلان الدمشقی)[٣] پەرەی پێدا، و هەردوو مەسەلەی بەدیهێنراوی قورئان (خلق القرآن) و سیفاتەکانی خوا (الصفات الالهیة) بازاریان گەرم بوو و (جعد)ی کوڕی (درهم)[٤] ئەم بابەتانەی وروژاند و

(١) سەردەمی ئەمەوییەکان، سەردەمی هاوەڵە تەمەندرێژەکانیش لەخۆ دەگرێت کە کۆتایی هات لە لە نێوان ساڵانی ٩٠ و ١٠٠ك و سەردەمی شوێنکەوتووان (تابعین).

(٢) معبد الجهنی، لە شوێنکەوتووان (تابعین)ەکان بوو یەکەم کەس بوو لەبارەی مەسەلەی قەدەر دوا، عبدالملك لە ساڵی ٨٠ك کوشتی. و حسنی بصری ڕێگری دەکرد لەوەی خەڵکی لە مەجلیسەکەی دابنیشن و دەیوت: کەسێکی گومڕابوو و گومڕاکەرە.

(٣) غیلانی کوڕی مسلمی تبطی دمشقی: باوکی خزمەتکاری عوسمانی کوڕی عفان بوو، لە ڕای زۆربەی لێکۆڵەڕان بە بانگەشەکەر و مژدەدەری حەقیقی دادەنرێت بۆ مەزهەبی (قەدەر)، هیشامی کوڕی عبدالملك لە دەروازەی دیمەشق هەڵیواسی و لەسێدارەی دا.

(٤) جعدی کوڕی درهم، لە خزمەتکارەکانی هۆزی (حکم) بوو، لەڕووی بنەچەوە فارسی بووە، پەروەردەکراوی مەڕوانی کوڕی محمد بوو کۆتا خەلیفەکانی ئەمەوی، (جعد) ئەو بیرۆکەی خۆی لە سەردەمی هیشامی کوڕی عبدالملك ئاشکرا کرد (١٠٥ - ١٢٥ك) و هیشام بەندی کردو ڕەوانەی کردە لای والی عێراق (خالد)ی کوڕی (عبالله)ی (قسری) و ئەویش لە ساڵی ١٢٠ك کوشتی.

دوای ئەویش (جهم)ی كوڕی (صفوان)[1] پەرەی پێدا، و مەسەلەی(گوناهە گەورەكان و حوكمی بكەرەكەی) كە خەواریجەكان وروژاندیان.

لە كتێبی (التبصر فی الدین)[2] دا هاتووە:

(لەسەردەمی هاوەڵە دواییینەكان بیرۆكەی نامۆی قەدەریەت دەركەوت، لێكۆڵینەوەیان دەكرد لە بابەتی قەدەر و تواناكەی، نمونەی ئەو كەسانەش (معبدی جهنی) و (غیلانی دمشقی) و (جعدی كوڕی درهم)، جا ئەو هاوەڵانەی كە مابوون سەرزەنشتی ئەوانەی ناوبراویان دەكرد بەهۆی ئەو كارەیانەوە، وەك: (عبدالله)ی كوڕی عومەر (٧٣ك مردووە) و (عبالله)ی كوری عەبباس (٦٨ك مردووە) و (عبدالله)ی كوڕی (أبی أوفا) (٨٧ك مردووە) و جابر (٥٠ك مردووە) و (أنس) كە (٩٣ك مردووە) و أبی هریرە (٥٨ك مردووە) و عقبەی كوری عامر (٥٨ك مردووە) و هاوتەمەنەكانیان، و ئامۆژگاری ئەوانەی دوای خۆیان دەكرد كە سەلامیان لێ نەكەن و نەچنە لایان كە نەخۆش كەوتن، و كە مردیشن نوێژیان لەسەر نەكەن).

لە كتێبی (مفتاح السعادة) دا هاتووە[3]:

پیاوێك بە ئیبن عومەری (كۆچی دوایی كردووە لە ٧٣ك) ووت: لەم سەردەمەی خۆماندا كەسانێ دەركەوتوون زینا دەكەن و مەیی دەخۆنەوە و ئەو نەفسە دەكوژن كە خوای گەورە حەڕامی كردووە، دواتر بەڵگەمان بەسەردا دەهێننەوەو دەڵێن: ئەو كارانەی ئێمە لە زانستی خوادا پێشتر هەبووە. ئیبن عومەر توڕەبوو و وتی: (پاك و بێگەردی بۆخوا؛ بەڵێ ئەو شتانە پێشتر لە زانستی خوادا هەبوون، بەڵام زانستی

---

(١) جهمی كوڕی صفوانی راسبی، نازناوەكەی: (أبو محرر) بوو، و قوتابی (جعدی كوڕی درهم) بوو، و نوسەری حارسی سریج بوو، كە لە كۆتاییەكانی ژیانی دا دەرچوو لە دژی دەوڵەتی ئەمەویەكان و سلمی كوڕی أحوزی مازنی لەساڵی ١٢٨ك كوشتی بە فەرمانی والی خوراسان نصری كوڕی سیار. و (جهم) بە سەرۆكی تاقمەكە دادەنرێت كە كاریگەرییەكی گەورەی هەبوو لە هزری ئیسلامیدا.

(٢) الإسفراییني، التبصیر فی الدین ٢٧-٢٩.

(٣) طائش كبرا زادە، مفتاح السعادة ٣٢/٢.

خوای گەورە ئەو تاوانانەی پێ ئەنجام نەداون).

له كتێبی (الرسالة الحموية) دا هاتووه[1]:

(یەکەم جار ئەو بیرۆکەو قسەی (نەفی کردنی سیفاتەکانی خوا) لـە جعدی کوڕی درهمەوە هات و جهمی کوڕی صفوانیش لەویەوە وەریگرت و دەریخست و هـەر لەبـەر ئەمەش بوو کە جەهەمیەتی درایە پاڵ).

پوختەی قسان: ئەوەیە کە لەو سەردەمەدا مشتومڕو ڕاجیایی هاتە کایـە لـەنێوان ئەو تاقمانەی کە ئاماژەمان بۆ سەرچاوەی سەرهەڵدانیان کرد لە سـەردەمی سـەلەف و قوڵبوونـەوەی ململانـێ لـە نێوانیانـدا. و ئـەو ململانێیـەش پشـتی بەسـت بەهـەموو هۆکارەکـانی بـەرگری کـردن کـە پشـتیان بەسـتبوو بـە بەڵگـەی عـەقلی و گێڕانـەوە (نـەقلی)، پاشـان چـەند مەسـەلەیەکی ئیعتقـادی لـەدایك بـوو کـە جێگـەی ڕاجیـایی و مشتومڕ بوو. و موسڵمانان لە دەرەنجامدا دابەش بوون بۆ چەند تاقمێـك، ئالەوکاتـەدا (تاقمی کەلام) دەرکەوت لەسەر دەستی ئەو تاقمانە وەك دژێکی موعتەزیلە[2].

له كتێبی (مفتاح السعادة) دا هاتووه[3]:

(بنچـــینەی بڵاوبوونـــەوەی مەســـەلەی کـــەلام بەدەســـتی موعتەزیلـــە و قەدەریەت[4] بوو لە دەورووبـەری سـاڵانی سـەدی کۆچـی. چـونکە دەرکـەوتنی فیکـرەی موعتەزیلە لەلایەن واصلی کوڕی عطاء بوو، واصل کۆچی دوایی کرد لـە سـاڵی ١٣١ك و

(١) ابن تيمية، رسالة الفتوى الحموية الكبرى ٢٣.

(٢) مصطفى عبدالرزاق، تمهيد لتأريخ الفلسفة الاسلامية ٢٨٧.

(٣) طائش كبرا زاده، مفتاح السعادة ٣٣/٢.

(٤) قەدەریەت: هەموو ئەوانە لە خۆ دەگرێت کە قەدەر نەفی دەکەن و دەڵێن خوا هیچ شتێکی ئەندازەو تەقدیر نەکردووە و دەیدەنە پاڵ مرۆڤ. واتە بڕوایان وایە کە مرۆڤ بە ڕەهایی و بێ سنور ئازادە و خۆیشی قەدەری خۆ دیاری دەکات. و لە ناودارترین کەسەکانی: معبدی جهنی و غیلانی دمشقی. و موعتەزیلەکان دواتر ڕای ئەوانی وەك بنچینەی مەزهەبی خۆ دانا و لە کەسە یەکەمەکانی واصلی کوڕی عطاء و عمروی کوڕی عبید (١٤٢ك مردووە).

له ساڵی ٨٠ك له دایك بووه، جا بەم پێیه ئەو قۆناغەی کە تیایدا قوتابی زانست بووەو توانای ئیجتهادی هەبووەو ئەوا نزیکە لە دەوروبەری ساڵی سەدی کۆچی بووبێت) و واصلی کوڕی عطاء یەکەم کەس بوو کە فیکرەی موعتەزیلەی دەرخست و بڵاوی کردەوە[1].

لەوەی خستمانەڕوو، ئەوا دەکرێ ئەو دەرەنجامانەی خوارەوەی وەربگرین:

أ- تێڕوانینی عەقلی لە عەقائید و بیروباوەڕەکانی ئایینی سەری هەڵدا لەسەر دەستی (جهنیه) و (جهمیه) و (قدریه) و (معتزله)ەکان، و ئەمە لە کۆتایی سەدەی یەکەم و سەرەتای سەدەی دووەمی کۆچی بوو.

ب- گرنگترین مەسەلە کە هۆی مشتومڕو ڕاجیاییین بریتین لە: مەسەلەی (سیفاتەکانی خوا)، و مەسەلەی (قەزاو قەدەر).

پ- ئەوانەی ئەو مەسەلانەیان وروژاند خزمەتکار (موالی) بوون، کە تازە موسڵمان ببوون و وازیان لە بیروباوەڕە کۆنەکەیان هێنابوو هاتبوونە ناو ئیسلام، و بەرفراوان بوونی جیهانی ئیسلامی بەهۆی پرۆسەی ئازادکردنی زەوییە نوێیەکان کاریگەری هەبوو.

ت- مەزهەبە سیاسیی و تاقمە ئاینیەکان کە لە سەردەمی پێشتر پەیدابووبوون، ئەوا گەشەیان کرد و کەسایەتیە هزر (فیکر)ی و بیروباوەڕو عەقیدەییەکەی جیاواز و تایبەتمەند بوو لەو سەردەمەدا.

---

(١) وتراوە واصلی کوڕی عطاء فیکرەی موعتەزیلایەتی لە (أبی هاشم)ی کوڕی (عبدالله)ی کوڕی (محمد)ی (حنفیه)ی (٩٨ك مردووە) وەرگرتووە، و (أبو هاشم) لە باوکیەوە (محمد)ی کوڕی حنفیه (٨١ مردووە) وەرگرتووە، و (محمد) لە باوکیەوە (علی) کوڕی (أبی طالب) (٤٠ك مردووە) وەرگرتووە.

گرنگترينيان:

شيعه و خەواريج و چەند تاقمێكی تری نوێی ئاينی دەركەوتن لەو سەردەمەدا گرنگترينيان: قەدەريه و جبريه[1] و المرجئه[2] و موعتەزيلە.

ج- نووسين و كتێب دانان لەو سەردەمەدا دەستی پێكرد لەسەر مەسەلەكانی كەلام، بەڵام هيچی نەگەیشتۆتە دەستی ئێمە.

٣- بارودۆخی عەقيدەو بيروباوەڕی ئيسلامی لە سەردەمی عەبباسيەكان (١٣٢ك) تا سەردەمی ڕابوونی هاوچەرخ:

سەردەمی عەبباسی بە سەردەم و چاخی زێڕين دادەنرێت لە نووسينەوەی زانست و زانيارييە ئيسلاميەكان، جا لەو سەردەمەدا نووسينەوەو دانانی پەيام و كتێب لە زانستی كەلامدا دەركەوت. ئەندامانی تاقمەكان لەو سەردەمەدا شتيان نووسی لەوانە: واصلی كوڕی عطاء كە ئەم كتێبانەی هەن: (أصناف المرجئة) و (المنزلة بين المنزلتين) و (الخطب في التوحيد و العدل)، عمروی كوڕی عبيد (١٤٢ك مردووە) باسی كتێبێكی ئەويان كردووە كە بەرپەرچی قەدەريەكانی داوەتەوە. و

---

(١) جبريه: ئەوانەن كە بانگەشەی ئەوەيان كرد مرۆڤ هيچ تواناو ويستێكی نييه و سەرپشك نييه، بەڵكو لە هەموو كردەوەكانی دا ناچاركراوە، خوای گەورە كردەوە لە مرۆڤدا دروست دەكات هەروەك لە گيانلەبەرو شتی بێ هەست (جماد) دا دروست دەكات، كە كردەوەكان دەدرێنە پاڵ مرۆڤيش ئەوا لە ڕووی مەجازەوەيە، تەنانەت پاداشت و سزا و پێسپاردن (تكليف)يش هەر ناچارييە و مرۆڤ هيچ شتێكی بەدەست و يستی خۆی نييە. لە يەكەم كەسەكان كە لەوبارەوە دوان: جهدی كوڕی درهم و جهمی كوڕی صفوان بوون.

(٢) مرجيئە: ئەوانەن كە حوكمدانيان دواخست لەسەر كەسێك تاوانی گەورە بكات، و حوكمەكەيان سپارد، لەبەرامبەر خەواريجەكان كە بكەری تاوانی گەورەيان بە كافر و بێ باوەڕ دادەنا، و موعتەزيلەكان كە دەيانوت: نە باوەڕدار و نە بێ باوەڕە، بەڵكو لە پلەيكدايە لە نێوان ئەو دوو پلەيەدا.

(هیشام)ی كوڕی (حكم) (١٩٩ك مردووه) - زانایەكی كەلامی شیعیی - چەند كتێبێكی هەن: (الامامة) و (الرد على الزنادقة) و (الرد على أصحاب الأثنين) و (التوحيد) و (الرد على من قال بامامة المفضول) و جگەلەمانەش، و ئیبن ندیم لە (الفهرست)(١) باسی كردووەو هەروەك چۆن باسی زانایانی كەلامی (جبری) و ئەو كتێبانەی دایانناوو كردووەو باسی زانا كەلامیەكانی خەواریج و كتێبەكانیانشی كردووه. و ئەوەی ئەهلی سوننە لە بارەی عەقائید نووسیویانە لەوانە (الفقة الأكبر) و (العالم و المتعلم) كە دراونەتە پاڵ أبی حنیفە (١٥٠ك مردووه) و كتێبی (الفقة الأكبر) كە دراوەتە پاڵ ئیمامی شافیعی (٢٠٤ك مردووه).

پەیڕەو (منهج)ی تێڕوانینی عەقلی پەرەی بەخۆوە بینی لە چەسپاندنی عەقائیدی ئاینی و بەرگری كردن لێی، و موعتەزیلە ئاڵای ئەو پەیڕەو و شێوازەی هەڵگرت و شیعەش لەم بوارەدا وەڵامیان دایەوەو شوێنیان كەوتن، هەر لەبەر ئەمەش تێڕوانینی هەردوولا لە زۆرێك لە مەسەلەكانی ئەو زانستەدا وەك یەك و كۆك بوون، وەك: نەفی كردن و بڕیاردانی ئەوەی كە خوای گەورە نابینرێت، و دروستكراوی قورئان، و دانان بەوەی كە خوای گەورە هیچ جۆرە دەسەڵاتێكی نیە بەسەر كردەوەی بەندەكانی بەڵكو بەندەكات تەواو ئازادن، و بنچینەی میهرو بەزەیی (اللطف)، و پێویست بوونی چاكترین (وجوب الأصلح)، و مەسەلەی چاك و خراپی كە دوو شتی عەقڵین، و دادگەری (العدل)، جا شتێكی سروشتی بوو كە هەردوو تاقم كۆكبن لە زۆرێك لە مەسەلە فیكری و عەقیدەییەكان، لەگەڵ ئەوەشدا موعتەزیلە زیاتر خۆیان داماڵی بوو لە بەندوبارو قەیدەكان و ڕێزی زیاتری یاسا و ئەحكامە عەقڵیەكانیان دەگرت، تەنانەت هەوڵی گونجاندی عەقڵ و (نەقڵ)یان نەدەدا لەكاتی تێكگیران و دژیەك بووندا، بەڵكو حوكمی عەقڵیان وەردەگرت و نەقڵەكەشیان تەئویل دەكرد بە پێچەوانەی شیعە كە هەوڵی گونجاندنی دەدەن ئەگەر كرا و ئەگەر نەكرا ئینجا نەقڵەكە تەئویل دەكەن، لەبەر ئەمە ئەم دوو تاقمە

(١) ٢٥٢، بڕوانە: مصطفى عبدالرزاق، تمهيد لتأريخ الفلسة الاسلامية ٢٨٨.

لە زۆرێك لە مەسەلە هزری و عەقیدەییەکان ڕاجیابوون و بەتایبەتی ئەوەی کە پەیوەستە بە ئیمامەتەوە وەك: پارێزراوی (العصمة) و دیارنەبوون (الغیبة).

بەم شێوەیە مەزهەبی موعتەزیلە بووە مەزهەبی باوو زاڵ لە نێوان مەزهەبە کەلامییەکان، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە پابەندی پەیڕەوی عەقڵییەو پشتیش دەبەستێت بە (مەنتیق) و موجادەلە و دەمەتەقێ، لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتی سیاسی پشتی گرت و سەری خست، ئەمەش بووە هۆی لاوازبوونی مەزهەبەکانی تر بەتایبەتی شیعەکان و سەلەفییەکان لەبەرئەوەی دەسەڵات بەخەستی دەیچەوساندنەوە، چونکە پشتیان بەپەیڕەوی نەقڵی بەستبوو.

سەرکردایەتی و ڕابەرایەتی زیاتر لە یەك سەدە بەدەستی موعتەزیلە بوو، بەڵام دواتر پاشەکشەی کرد و لاوازبوو، ئەمەش بۆ چەند هۆکارێك دەگەڕێتەوە، گرنگترینیان:

١- زیادەڕۆچوونی موعتەزیلە و تێپەڕاندنیان لە بەڵگە هێنانەوەی عەقڵی (الاستدلال العقلی).

٢- بەکارهێنانی دەسەڵات وەك ئامرازێك بۆ سەپاندنی ڕاوبۆچوونە ئاینی و تێڕوانینە هزریەکانیان.

٣- پەنا بردنەبەر چەوساندنەوەی دژەکانیان لە بیروباوەڕدا، بەتایبەتی ئەهلی سوننە.

ئەم هۆیانە و هەندێکی تریش ئۆپۆزیسیۆنی توونددوتۆڵ کردو وای لێکرد هەنگاو بنێت بۆ زاڵبوون بەسەریاندا... هەر وای لێهات. هێشتان جێنشینایەتی متوکل (٢٣٢ - ٢٤٧) تەواو نەبوو بوو، ئەوا فەرمانی دەرکرد (بەوەی وازبهێنرێت لە تێڕوانین و لێکۆڵینەوە لە ئاین، و وازبهێنرێ لەوەی خەڵکی پێیوە سەرقاڵ بوون لە سەردەمی (مأمون) و (معتصم) و (واثق)، و فەرمانی کرد کە خەڵکی ملکەچ بن و لاسایی و تەقلید بکەن، و فەرمانیشی کرد بە شێخە فەرموودە ناسەکان - هەڵگرانی

پەیڕەوی دەق و ڕێبازی نەقلّی - بە فەرمووده گێڕانەوەو دەرخستنی سوننەت)[1].

شەپۆلّی دژایەتی هزری موعتەزیلە دوای متوكل بەردەوام بوو، جا ئەو كودەتا سیاسیە كۆتایی هات بە كۆدەتایەكی تری هزری، ئەمەش بە چوونەدەرەوەی (أبی حسنالأشعری) (٢٦٠ - ٣٢٤) لە ڕیزەكانیاندا و زۆری بەرپەرچ دانەوەی ئەو بۆ موعتەزیلەكان دوای ئەوەی كە ماوەیەكی زۆر لەناویان مابوویەوە[2].

ئەشعەری سەردەمێكی نوێی دەست پێكرد، كە تیایدا دەسلاّتی موعتەزیلەكان كەوتە لەرزە، ئەویشبە كتێبەكانی دەستی كرد بە بەرپەرچ دانەوەی دژەكانی ئەهلی سوننە بەتایبەتی موعتەزیلە، و بەڕێبازی خۆی پشتی عەقائیدی ئاینی گرت لەسەر پەیڕەوی پێشینان (سلف) بە بەلگەی عەقلّی. و لەوبارەوە خاوەنی كتێبی (مفتاح السعادة) دەلّێت: (پالّی نا بەو كتێبانەی كە دانرابوون لەسەر مەزهەبەكانی ئەهلی سوننە، و موعتەزیلەكان بەر لەو كاتە سەریان بەرز كردبۆوە بەلاّم ئەشعەری سەركوتی كردن و تا چوونە ناوچالّەكانی سمسم)[3].

پوختەی قسە ئەوەیە كە سەركردایەتی پەیڕەو و ڕێبازی عەقلّ هەر لەدەستی موعتەزیلەدا مایەوە لە سەرەتای سەدەی دووەم تا كۆتایی سەدەی سێیەمی كۆچی، ئەگەرچی دەسەلاّتی سیاسی هەندێك لە زیادەڕەویی و لادانەكەی كەم كردەوە، بەلاّم لەگەلّئەوەشدا (أبی حسن)ی (أشعری) كە ڕێبازێكی میانڕەو و مامناوەندی گرتەبەر لەنێوان پێشینان (سلف) و زیادەڕەوی موعتەزیلە، و ئەشعەری هەلّسا بەچەسپاندنی عەقائیدی ئیمانی بە بەلگەی عەقلّی... ئەوا گەورەترین كاریگەری هەبوو لە هەژاندنی قەوارەی موعتەزیلەو سەركوت كردنی. و دوای ئەشعەری كۆمەلّە زانایەكی گەورەو پایەدار پشتیوانی مەزهەبی ئەویان كرد و سەریانخست، لەوانە:

---

(١) المسعودي، مروج الذهب ٢٦٩/٢.

(٢) بڕوانە: الدكتور عرفان عبدالحميد، دراسات في العقائد و الفرق لا ١٣٢.

(٣) طائش كبرا زاده، مفتاح السعادة ٢٣/٢. و بڕوانە: مصطفى عبدالرزاق، تمهيد لتأريخ الفلسفة الاسلامية ٢٨٩.

(القاضي باقلانی) (٤٠٣ك مردووە) و (الاسفرايينی) (٤١٨ك مردووە) و (أبو منصور البغدادی) (٤٢٩ك مردووە) و (امام الحرمين الجوينی) (٤٧٨ك مردووە) و (الغزالی) (٥٠٥ك مردووە) و (الشهرستانی) (٥٤٨ك مردووە) و (فخرالدين الرازی) (٦٠٦ك مردووە) و ناوی (أهل السنه والجماعة)یان نا لە مەزهەبەکە، و ئەوانە هەڵسان بە فراوان کردنی بۆچوون و ڕایەکانی تا بەهۆی کۆششەکانیان قوتابخانەی کەلامی دروست بوو کە هەڵگری ناوی (الاشاعرة و الأشعرية) و ئەو قوتابخانەیە توانی لەگەڵ قوتابخانە هاوشێوەکەی (الماتريدية)[1] دەسەڵات و چوارچێوەکەیان فراوان بکەن بەسەر جیهانی ئیسلامیدا لەسەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچییەوە. و لە نێوان هەر دوو قوتابخانەکە (الأشعرية) و (الماتريدية) ململانێ و ڕاجیایی هەبوو لە هەندێ مەسەلەی عەقیدەیی بەڵام بە تێپەڕبوونی کات چارە کراو گەیشتە خاڵی یەکگر.

بەڵام موعتەزیلە وەك قوتابخانەیەکی هزری ئەوا لەناوچوو، بەڵام بۆچوون و تێڕوانینەکانیان هەر ژیان لەناو ئەو تاقمە کەلامیانەی کە هزری ئیسلامی لەدوای خۆی بەجێهێشت بەتایبەتی شیعە کە ڕێبازی عەقڵی پەیڕەو دەکەن وەك موعتەزیلەکان، سەرباری ئەمە ئەو ڕاجیایی و مشتومڕەی لە نێوان هەردوو قوتابخانەی شیعە و موعتەزیلەدا هەیبووە زۆرتر پەیوەست بووە بە بابەتی ئیمامەت.

(کولد زیهر) دەڵێت: (هزری موعتەزیلایەتی تا ئەمرۆش هەر ماوەو جێگیر بووە لە کتێبەکانی شیعەدا، و هەر بەم هۆیەشەوە هەڵەیەکی گەورەیە - چ لەلایەنی مێژووی ئایینی یان مێژووی وێژەیی - کە واگومان ببەین بەوەی موعتەزیلایەتی

---

(١) بەناوی دانەرەکەیە کە (أبی منصور محمد)ی کوڕی (محمد)ی کوڕی (محمود)ی (ماتريدی)ە (٣٣٣ك مردووە)، ئەوانە کۆمەڵەی شەرعناسە حەنەفیەکانن کە موقەلیدەکانی ئیمام (أبی حنيفه) (١٥٠ك مردووە) و دوو هاوەڵەکەی: (أبی يوسف يعقوب)ی کوڕی (ابراهيم الحضرمی)، و (محمد)ی کوڕی (الحسن الشيبانی).

شـوێنەوارێكی بەرهەسـتی نیـە پـاش ئـەو سـەركەوتنە گـەورەو یەكلاكـەرەوەی كـە عەقیدەی ئەشعەری بەدەسـتی هێنـا. دانـراوی عەقیـدەیی زۆر هـەن لـەلای شیعە، كە لەسـەری دەڕۆن و تەنانـەت بەڵگەیـەكی بەردەستیشـن كـە ئـەو گومانـە پوچـەڵ دەكاتەوە، تەنانەت دەتوانرێ كتێبە عەقیدەییەكانی شیعی هەر بە كتێب و دانـراوی موعتەزیلی دابنرێن)[1] .

لەگەڵ ئەو پلەوپایەی قوتابخانەی ئەشعەری هەیەتی لە ناو جیهانی ئیسلامی دا، ئەوا ئاراستە و شەپۆلی دژایەتی كردنی تێڕوانینی عەقلی بۆ عەقائید هەر بەردەوام بوو لە ڕیـزی ئـەهلی (حـدیث) و بەتایبـەتی حەنبەلیـەكان، تەنانـەت لـەوان هـەبوون زۆر بەتوندی دەستیان دەگـرت بـە دەقـەوە بۆیـە هەنـدێ جار نـاودەنران دەقییـەكان (النصیّون) یان پیتگەڕاكان (الحرفیون) و نەقلّیەكان (النقلیون).

ئەو جەنگ و دژایـەتی و هەڵمەتـە بـۆ سـەر زانسـتی كـەلامی سوننی لـە پۆشـتەی ئەشعەری دا دەستی پێ كرد لە شێخی ئیسلام (أبو اسماعیـل الانصاری الهروی) (٤٨١ك مـردووە) كـە كتێبێكـی دانـا بەناونیشـانی (ذم الكـلام وأهلـه)، دواتـر هەڵمـەتی حەنبەلیـەكان بـۆ سـەر زانسـتی كـەلام بـەردەوام بـوو لـەدوای (هـروی) كـە خـۆی دەبینیـەوە لـە كتێبـەكانی (ابـن قدامـه المقدسـی) (٦٢٠ك مـردووە) و (ابـن صـلاح الشـهرزوری) (٦٤٣ك مـردووە) و (ابـن تیمیـه الحرانـی)[2] (٧٢٨ك مـردووە) و

---

(١) العقیدة و الشریعة ٩٩، و. د. محمد یوسف موسا و ئەوانی تر.

(٢) ابن تیمیه هەڵسا بە پشتگرتنی مەزهەبی پێشینان (سلف)، و زۆر زیاد بەرپەرچی مەزهەبی ئەشعەریەكانی دایەوە، و زۆر ڕەخنەی توندی لەوان و لە شیعە و لە صۆفیەكان گرت. جا خەڵكی لە ئاست ابن تیمیەدا بوون بە دوو بەشەوە: بەشێك لاسایی دەكاتەوەو هەمان بۆچوونی هەیە و كار بە ڕایەكانیشی دەكات و پێی وایە كە شێخی ئیسلام و لە دیارترین و گەورەترین لەبەركەر (حافظ)ەكانی ئوممەتی ئیسلامیە. و بەشەكەی تر بە بیدعەچی و گومڕای دادەنێت و ئەوەی بەتاوان لەسەری دادەنێت كە سیفاتەكان دەچەسپێنێت و ڕەخنەی لێ دەگرێت لە چەند مەسەلەیەكدا كە هەندێك لەو مەسەلانە پێشینەی هەیە و واگومان دەبەن كە لە هەندێكی تردا لە یەكدەنگی (اجماع) دەرچووە. شێخ محمدی كوڕی عبدالوهاب دامەزرێنەری بزوتنەوەی

قوتابیەکەی (ابن القیم الجوزیە)[1] (٧٥١ك مردووە).

ئەوانە کاریان کرد لەسەر زیندوو کردنەوەی مەزهەبی پێشینان (سلف) لەسەر ڕێبازی حەنبەلیەکان کە دامەزرابوو لەسەر وەرگرتنی عەقائید لە قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێز بەتەنها. جا بە توندی بەرگریان کرد لە بەرامبەر ئەو ڕێبازە عەقلیەی کە موعتەزیلە بانگەشەی بۆ دەکرد و لە قوتابخانەی شیعەدا ژیا.

هەروەك بەرگریان کرد لە بەرامبەر ڕێبازی ئەشعەریەکان کە دامەزرابوو لەسەر چەسپاندنی عەقائیدی ئیمانی بە بەلگەی عەقلی و زۆر بەتوندی ڕووبەڕووی ڕێبازی ئەشعەرییەکانی دوایین بوونەوە ئەوانەی ئالودەی لێکۆلینەوەی کتێبەکانی فەلسەفەبوون تا وای لێهات هەردوو زانستی (کەلام و فەلسەفە)یان لێ تێکەڵ بوو، و مەسەلەکانی کەلام ئاوێتەی هەندێ مەسەلەی فەلسەفی بوو بەشێوەیەك وای لێهات هیچ یەکێك لەو دوو زانست و هونەرە لەیەك جیا نەدەکرایەوە هەروەك (بیضاوی) (٦٦١ك مردووە) لە کتێبەکەی (الطوالع) و (عضدالدین الایجي) (٧٠٥ك مردووە) لە کتێبەکەی (المواقف)[2] کردوویەتی.

دواتر هیمەتەکان لاواز بوون لە لێکۆڵینەوەی بەهێز بۆ زانستی کەلام تا وای

وەهابی لە سەدەی دوازدەی کۆچی هزرو تێڕوانینەکانی ابن تیمیەی جێگیر کردەوەو پشتی پێ بەست و بانگەشەی بۆ کرد و بە جۆش و خرۆش بوو بۆی. ئەو وەهابیانە لە شانشینی عەرەبی سعودی دا زاڵن و شوێنکەوتوویان هەن لە وڵاتە جیا جیاکانی ئیسلامی دا.

(١) بڕوانە: الدكتور عرفان عبدالحميد، دراسات في العقائد و الفرق ١٣٩.

(٢) بڕوانە: الدكتور عرفان عبدالحميد، دراسات في العقائد و الفرق، ٢٩٤. دانراوی: شيخ مصطفى عبدالرزاق. و علم الكلام و بعض مشكلاته، دانراوی: تفتازانی: لە پێشەکیەکەی (لاپەڕە: ب)دا دەڵێت: ((لە ڕاستی دا موتەکەلیمەکانی ئیسلامی بەتایبەتی ئەوانەی دوایین نەوەستان لەلای سنوری چەسپاندنی عەقائید، بەڵکو سنوریان شکان و ڕۆچوون لە چەند مەسەلەیەکدا کە نزیکترە لەوەی بابەتێکی فەلسەفی تەواو بێت، و چەند مەسەلەیەکی سروشتیان وەك پێشەکی بۆ زانست داناوە وەك لێکۆڵینەوە لە جەوهەر(جوهر) و ڕووکەش (عرض) و ئەو بەشەی کە دابەش نابێت و گەردیلە (ذرة) و سروشتی بوونەوەر بەشێوەیەکی گشتی)).

لێهات دەتوانین بڵێین موسڵمانان شتێکی نوێیان نەهێناوە لەدوای ئەوکات و لە جیهانی (هزری ڕەسەن) شتێکیان دانەهێنا، و لە ناو لێکۆڵەرانی کتێبی پێشینان تەنها دربڕین گۆڕینەوەو شێواز گۆڕین ماوە، ئەمەش لە چەند کتێبێکی کەمدا بەدی دەکرێت کە بە لاوازی و کەموکوریەوە دیاریکردووە[1].

بەڵام ڕابوونی هاوچەرخی زانستی کەلام ئەوا وەستاوەتە سەر ململانێی نێوان دوو قوتابخانە کە یەکەمیان قوتابخانە ئیجتهادی (توفیقیە[2]) میانڕەوەکان لە ئەشعەری و ماتریدیەکان و دووەمیان شوێنکەوتووانی مەزهەبی دەق (نص)، کە شوێنکەوتووی ئیمام (تقي الدين ابن تيمية الحراني) و قوتابیەکەی (ابن قيم الجوزية) کە نازناوی سەلەفیەتیان لەخۆ نا، و سێیەم شوێنکەوتووانی مەزهەبی عەقڵی کە شیعەی دوازدە ئیمامی ئەمڕۆ نوێنەرایەتی دەکات [3].

---

(١) محمد عبده، رسالة التوحيد ٢٢.

(٢) بۆیە بەئیجتهادم لێکداوەتەوە، چونکە (توفیقی) واتە: شتێکی یەکلایی و جێگیر بوو نییە کە ڕاوبۆچوون هەڵنەرگرێت. و (توقیفی) ئەوەیە کە بواری ڕاو بۆچوون و ئیجتهادی تێدا نەبێت، پشت بە سروش ببەستێت. (وەرگێڕ).

(٣) الدكتور عرفان عبدالحميد، دراسات في العقائد و الفرق ١٤٩.

دەروازەی سێیەم

بنەماکانی ئایینی ئیسلام

مەبەستمان لە بنەماکانی ئایین ئەو بناغەو بنچینانەن کە ئایین جەختی لێ دەکاتەوەو لەسەری دادەمەزرێت و ئەو بنچینانەن کە باوەڕی لەسەر بنیاتدەنرێت، و بە نەمانی هەریەك لەم بنەمایانە باوەڕ نامێنێت.

موسڵمانان ڕاجیاییان هەبووە سەبارەت بەو شتەی کە لە بنەماکانی ئایین دادەنرێت و ئەو شتەش کە لێی ئەژمار ناکرێت، هەر لەبەرئەمەش بنەماکانی ئایین لەلایەن گرنگترین تاقمەکان دەخەمەڕوو، پاشان ئەوەی باس دەکەین کە هەموو تاقمەکان لەسەری کۆك بوونە و ئەوەش کە هەر تاقمێك بەتەنیا و تایبەت وەك بنەما دایناوە.

١- ئەهلی سوننە

زۆربەی ئەهلی سوننە یەکدەگن لەسەر ئەوەی بنەماکانی ئایین (بنەماکانی باوەڕ) شەشن کە بریتین لە:

١- باوەڕ بە خوا.

٢- باوەڕ بە فریشتەکان.

٣- باوەڕ بە کتێبە ئاسمانیەکان.

٤- باوەڕ بە پێغەمبەران.

٥- باوەڕ بە ڕۆژی دوایی.

٦- باوەڕ بوون بە قەدەر چ خێرو چاکە یان شەڕو خراپە بێت.

بنەمای یەکەم: باوەڕ بە خوا

بریتیە لەوەی مرۆڤ باوەڕی بەبوونی خوا و تاك و تەنهاییەکەی هەبێت، و باوەڕی بەوە هەبێت کە هەرگیز هاوشێوەو هاوێنەی نیە، و تەنها زاتی ئەوە خاوەنی

هەموو سیفاتی تەواو و كامڵ هەر لە دادگەری و حیكمەت و دانایی و زانست .... و پاك و بێ گەردە لە هەموو سیفاتە كەم و كورتەكان لە ستەم و بەدخویی ...

بنەمای دووەم: باوەڕ بە فریشتەكان

فریشتەكان جەستەیان نوورانیە، هێزێكی دەرئاسایان هەیە كە زۆر لە توانای هێزی مرۆڤ بەرزترە، چەند ئەركێكیان هەن بە ڕاستگۆیی و دڵسۆزی ئەنجامی دەدەن، و پارێزراون لەوەی هەڵەبكەن چ بە ئەنقەست چ بە لە بیرچوونەوە:﴿ لَّا يَعۡصُونَ ٱللَّهَ مَآ أَمَرَهُمۡ وَيَفۡعَلُونَ مَا يُؤۡمَرُونَ ﴾ التحريم: ٦.واتە: (نا فەرمانی خوا ناكەن لە هیچ شتێكدا كە فەرمانیان پێ بدات و هەرچی فەرمانێكیان پێ بدرێت ئەنجامی دەدەن). بوونی فریشتەكان بە بەڵگەی بڕەڕ (قطعي)ی قورئان و سوننەت چەسپاوە:﴿ ءَامَنَ ٱلرَّسُولُ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيۡهِ مِن رَّبِّهِۦ وَٱلۡمُؤۡمِنُونَۚ كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّن رُّسُلِهِۦۚ وَقَالُواْ سَمِعۡنَا وَأَطَعۡنَاۖ غُفۡرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيۡكَ ٱلۡمَصِيرُ ٢٨٥ ﴾ البقرة: ٢٨٥. واتە: (پێغەمبەرو ئیمانداران باوەڕیان هەیە بەوەی لەلایەن پەروەردگاریان هاتۆتە خوارەوە، هەموویان باوەڕیان هەیە بە خواو فریشتەكانی و كتێبەكانی و پێغەمبەرەكانی "دەڵێن" هیچ جۆرە جیاوازییەك ناكەین لە نێوان هیچ پێغەمبەرێك لە پێغەمبەرەكانی خوادا "لەباوەڕدا"، هەروەها وتیان: گوێڕایەڵ و ملكەچین (بۆ بەدیهێنەرمان) پەروەردگارا لێخۆشبوونی تۆمان دەوێت و سەرەنجام هەر بۆ لای تۆیە گەڕانەوە). و باوەڕ بوون بە فریشتەكان لەلایەن عەقڵ ناچێتە خانەی ئەو شتانەی ئەستەمن، بەڵكو دەچێتە خانەی ئەو شتانەی كە بوونیان دروست (جائز)ە لەلایەن عەقڵەوە: (ئالێرەدا نكوڵی كردن و باوەڕ نەبوون بە بوونی فریشتەكان كوفرە بە یەكدەنگی موسڵمانان، بەڵكو بەدەقی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَمَن يَكۡفُرۡ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ فَقَدۡ ضَلَّ ضَلَٰلَۢا بَعِيدًا ﴾ النساء: ١٣٦. واتە: (ئەوەی باوەڕی نەبێت بە خواو بە

فریشتەكانی و بەكتێبەكانی و بە پێغەمبەرانی و بە ڕۆژی دوایی، ئەوا بەڕاستی گومڕابووەو بەوپەڕی گومڕایی). باوەڕ بوون بە پێغەمبەرێتی محمد (ﷺ) و دابزینی قورئان بۆی باوەڕ بە فریشتەكان پێویست دەكات، چونكە نكۆڵی كردنی بوونی فریشتەكان نكۆڵی كردنە لە پێغەمبەرێتی محمد (ﷺ) و قورئانی پیرۆز بەیەكەوە)[١].

بنەمای سێیەم: باوەڕ بە كتێبە ئاسمانیەكان

شتێكی گومان هەڵنەگرە كە هەر پێغەمبەرێك كە بۆ گەلەكەی نێردراوە ڕاسپاردەی ئاسمانی پێ بوو كە ئامانجی بووە پەیوەندی تاكەكانی ئەو ئوممەتە ڕێكبخات لەگەڵ بەدیهێنەر. و دواتر ڕێكخستنی ژیانی تاكەكان و پەیوەندییان لەگەڵ یەكتری و لەگەڵ ئوممەت و گەلانی تردا، قورئانی پیرۆز ناوی چەند كتێبێكی لەوانە بۆ ئێمە باس كردووە كە ڕاسپارەی خوایی لەخۆی گرتووە لەوانە (صحف)ی (ابراهیم) و (توراة)ی (موسا) و (انجیل)ی عیسا.

ئیسلام داوای لە ئێمە كردووە كە باوەڕمان بە سەرجەم ئەو كتێبانە هەبێت كە ڕەوانە كراون بەشێوەیەكی گشتی بەڵام - خوای گەورە - لە قورئانی پیرۆزدا ئێمەی پابەند كردووە بە كاركردن بە قورئانی پیرۆز، چونكە هەموو ڕاسپاردە خواییەكان لەخۆ دەگرێت، و ناوەڕۆكی كتێبەكانی پێشخۆی لەخۆیدا هەڵگرتووە: ﴿ وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ بِٱلۡحَقِّ مُصَدِّقٗا لِّمَا بَيۡنَ يَدَيۡهِ مِنَ ٱلۡكِتَٰبِ وَمُهَيۡمِنًا عَلَيۡهِۖ فَٱحۡكُم بَيۡنَهُم بِمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُۖ وَلَا تَتَّبِعۡ أَهۡوَآءَهُمۡ عَمَّا جَآءَكَ مِنَ ٱلۡحَقِّۚ لِكُلّٖ جَعَلۡنَا مِنكُمۡ شِرۡعَةٗ وَمِنۡهَاجٗا ﴾ المائدة: ٤٨. واتە: (ئێمە قورئانمان هاوڕێ لەگەڵ هەموو حەقیقەت و ڕاستیەكدا بۆ تۆ دابەزاندووە، ڕاستی و دروستی كتێبەكانی پێش خۆیشی دیاری دەكات و چاودێرە بەسەر هەموویاندا "كاتێك خاوەنانی كتێب لە گاوڕو جوو گیروگرفتیان دەهێنن بۆ

---

(١) كبری الیقینیات الكونیة ٢٩٢، للدكتور محمد سعید رمضان البوطي.

لای تۆ" بەوبەرنامەیەی خوا ناردوویەتی داوەری بكە لە نێوانیاندا و شوێن ئارەزووەكانی ئەوان مەكەوەو لەو حەقە لامەدە كە بۆت ڕەوانەكراوە، بۆ هەر لایەكتان "موسڵمانان و خاوەنانی كتێب" بەرنامەو پرۆگرامی تایبەتمان بڕیارداوە).

بنەمای چوارەم: باوەڕ بە پێغەمبەران

حیكمەت و دانایی خوای گەورە وابوو كە بۆ هەموو نەتەوەو گەلێك پێغەمبەر ڕەوانە بكات، تا ئاشنابن بە پەیامی خواو فێری حیكمەت و بانگیان بكات بۆ پەرستی خوای بالادەست بەتەنها: ﴿ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ ﴾ النحل: ٣٦. واتە: (سوێند بەخوا بێ گومان ئێمە لەناو هەر گەل و نەتەوەیەكدا پێغەمبەرێكمان ڕەوانە كردووەو پێمان ڕاگەیاندووە، كە پێیان بڵێت: تەنها خوا بپەرستن و خۆتان دوورە پەرێز بگرن لە هەموو پەرستراوێكی تر). لە پێناو یەكێتی و یەكگرتوویی ئەو بانگەوازەی پێغەمبەران، ئەوا ئیسلام داوای لە شوێنكەوتووانی كردووە كە باوەڕ بە ڕاستێتی هەموو پێغەمبەرانی خوا بكەن - بەشێوەیەكی گشتی - و نكوڵی نەكەن لە پێغەمبەرێتی هیچ یەكێكیان ﴿ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ ﴾ البقرة: ٢٨٥. واتە: ("دەڵێن" هیچ جۆرە جیاوازییەك ناكەین لە نێوان هیچ پێغەمبەرێك لە پێغەمبەرەكانی خوادا "لە باوەڕدا"). هەروەك ئیسلام فەرمانی بە شوێنكەوتووانی كردوە كە بڕوا بێنن بەوەی ئەو پێغەمبەرانە خاوەنی باشترین و چاكترین سیفاتی مرۆیی بوونە لە دەستپاكی و ڕاستگۆیی و زیرەكی و پاك و دووریش بوونە لە ڕەوشتە نزم و پەست و كەموكورتەكان لە خیانەت و درۆ و گێلی.﴿ وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ ﴿٧٣﴾ ﴾ الأنبیاء: ٧٣. واتە: (هەموو ئەوانیشمان كردە پێشەواو بە فەرمانی ئێمە ڕێنموویی خەڵكیان دەكردو نیگامان بۆ كردن بە ئەنجامدانی كارو كردەوە چاكەكان و ڕاگرتنی نوێژ و زەكات دان، (بەڕاستی) ئەوان هەر ئێمەیان دەپەرست و هەر بەندایەتی ئێمەیان دەكرد).

بنەمای پێنجەم: باوەڕ بە ڕۆژی دوایی

بریتیە لەوەی مرۆڤ باوەڕی هەبێت بە بوونی ژیانێکی تر جگەلە ژیانی ئەم دونیایە، ئەمەش بەوەی خوای گەورە بوونەوەر زیندوو بکاتەوە پاش مردنیان بۆ لێ پێچینەوەو سزاو پاداشت:﴿ لِيَجْزِيَ ٱلَّذِينَ أَسَٰٓـُٔواْ بِمَا عَمِلُواْ وَيَجْزِيَ ٱلَّذِينَ أَحْسَنُواْ بِٱلْحُسْنَى ﴾ النجم: ٣١. واتە: (بۆ ئەوەی تۆڵە بسێنێت لەوانەی کە خراپەیان کردووە بەگوێرەی کردەوەکانیان، پاداشتی ئەوەش کە چاکەیان کردووە بە چاکترین شێوە بداتەوە).
﴿ زَعَمَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ أَن لَّن يُبْعَثُواْۚ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْۚ وَذَٰلِكَ عَلَى ٱللَّهِ يَسِيرٌ ﴿٧﴾ ﴾ التغابن: ٧. واتە: (ئەوانەی بێ باوەڕ بوون بە بۆچوونی خۆیان وتیان: هەرگیز زیندوو ناکرێنەوە، پێیان بڵێ: وا نییە، سوێند بە پەروەردگارم، بەڕاستی هەر زیندوو دەکرێنەوە، پاشان ئاگادار دەکرێن لە هەموو ئەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامتان دەدا ئەوەش بۆ خوا زۆر ئاسان و سادەیە).
﴿ قَدْ خَسِرَ ٱلَّذِينَ كَذَّبُواْ بِلِقَآءِ ٱللَّهِۖ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءَتْهُمُ ٱلسَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُواْ يَٰحَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَّطْنَا فِيهَا ﴾ الأنعام: ٣١. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی کە بڕوایان بە ئامادەبوونی بەردەم (دادگای) خوایی نەبوو زەرەریان کرد و خۆیان دۆڕاند، کاتێکیش قیامەت کتوپڕ یەخەیان پێدەگرێت، دەڵێن: ئاخ و داخ و پەشیمانی بۆ ئەو ڕۆژگارەی کە بە کەمتەرخەمی و (بەڕەڵایی و سەرکەشی و تاوان) بردمانە سەر). ﴿ قَٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِٱللَّهِ وَلَا بِٱلْيَوْمِ ٱلْأٓخِرِ ﴾ التوبة: ٢٩. واتە: ("ئەی ئیمانداران" دژی ئەوانەی کە باوەڕی "ڕاست و دروستیان" بەخواو بەڕۆژی قیامەت نییە بجەنگن).

بنەمای شەشەم: باوەڕ بە قەزاو قەدەر چ خێرو چاکە یان خراپە بێت

دوای ئـــەوەی حیکمـــەت و کارلـــەجێی خـــوای گـــەورە وای خواســـت بەنـــدەکان بەدیبهێنێت، ئەوا وازی لێ نـەهێنان بـە سـەرگەردانی بـەڵکو پێغەمبـەرانی بـۆ ڕەوانـە کـــــــردوون: ﴿ رُّسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى ٱللَّهِ حُجَّةُۢ بَعْدَ ٱلرُّسُلِ ﴾

النساء: ١٦٥. واتە: (پێغەمبەرانمان "ڕەوانە كردووە" كە مـژدەدەرن "بـە ئیمانـداران" و ترسـێنەرن بـۆ "یاخیـەكان"، تـا خـەڵكی هـیچ بەڵگەیـەكیان بەدەسـتەوە نـەمێنێت "لەسـەر بـێ دینـی و یـاخی بوونیـان" دوای ئـەوەی خـوا پێغەمبـەرانی بـۆ ڕەوانـە كردوون).

كتێبەكانی خۆی بۆ ڕەوانە كردووەو ئاكامی ڕێنمایی و هیدایەت و سەركەشی و یاخی بوونی بۆ ڕوون كردۆتەوە ﴿وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ﴾ البلد: ١٠. واتە: (ئایا سەرپشكمان نەكردوون لە شوێنكەتنی ڕێبازی ڕاست یان چەوت). و پاش ڕوونكردنەوەی ئەوە بۆیان... ئەوا ویستێكی سەربەخۆی پێبەخشیون تا بە ئازادیەكی تەواو لە ژیاندا هەڵسوكەوت بكەن، هەر شتێ یان هەر كارێ ویستی لەسەر بێت دەیكات و هەرچی ویستیشی لێ نەبێت نایكات ﴿وَقُلِ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ ۖ فَمَن شَآءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَآءَ فَلْيَكْفُرْ﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (پێیان بڵێ: حەق هەر ئەوەیە كە لەلایەن پەروەردگارتانەوە بۆتان ڕەوانەكراوە، جا ئەوەی دەیەوێت با باوەڕ بێنێت و ئەوەی دەیەوێت با كافرو بێ باوەڕ بێت). بەڵام خوای گەورە ئاگاداری هەموو كردەوەی بەندەكانیەتی و ئەوەی زانیوە بە زانستە فراوانەی كە هیچ شتێك دەوری نادات، كە بەندەكانی چاكە یان خراپە ئەنجام دەدەن، و هیدایەت یاخود گومڕایی قبوڵ دەكەن، گشت ئەم شتانە لە كتێبێكدا تۆماری كردوون﴿لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحْصَىٰهَا﴾ الكهف: ٤٩. واتە: (هیچ گوناهێكی وردو درشت بەجێ ناهێڵێت بەڵكو هەمووی تۆمار كردووە). ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَىْءٌ فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا فِى ٱلسَّمَآءِ ﴿٥﴾﴾ آل عمران: ٥. واتە: (بێگومان هیچ شتێك لە خوا وون نابێت نە لە زەوی و نە لە ئاسماندا).

قەزا، بریتیە : (لەو زانستەی خوا كە فراوانەو دەوری هەموو شتێكی داوە لـەوەی كە بووەو دەبێت، و هەرچیش ڕوودەدات تا ڕۆژی سزاو پاداشت).

قەدەر: بریتیە لە: (ڕوودانی ڕووداوەكانە لە كات و كەسـەكاندا بـەپێی ئـەوەی كـە

له زانستی خوای دانا و كارلەجێ دا هەبووه).

واتای باوەڕ پێبوونیان: ئەوەیه بڕوات وابێت كه هەر شتێك تووشی مرۆڤ دێت له چاكه و خراپه ئەوا به پێی ئەندازەگیری و زانستی خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ ڕوودەدات.

ئەوەی جێگای هۆشداری دانه لەسەری ئەوەیه كه خوای گەوره زانستی تەواوی هەیه لەبارەی بەندەكانی چی دەكەن و چیان لێ دەپشكوێتەوه بەپێی ئەو زانست و ئەندازەیه، ئەوه مانای وانیه كه بەندەكان ناچارن لەو كردەوانەیاندا، و پابەندن به ئەنجامدانی ئەو كارانه، چونكه ئەگەر ئەوه ڕوویدا ئەوا پرۆسەی سزاو پاداشت و مژده و ترساندن و فەرمان و هەڕەشه پوچەڵ دەبێتەوه، بەڵكو مرۆڤ خۆی هێڵی كارەكانی دیاری دەكات و ڕێگای خۆی هەڵدەبژێرێت:﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ﴿٧﴾ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴿٨﴾ ﴾ الزلزلة: ٧ - ٨. واته: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاكەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوه. ئەوەش كه بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت دەیبینێتەوه).

بنەماكانی ئیسلام لەلایەن ئەهلی سوننه بریتین لەو بنەمایانەی كه له فەرمایشتی پیرۆزی پێغەمبەردا هاتوون: (ئیسلام لەسەر سێ بنەما و كۆڵەگە دامەزراوه:

١- شایەتی دان كه هیچ پەرستراوێك نییه جگەله - الله - و محمد نێردراوی خوایه.

٢- نوێژ بەرپاكردن.

٣- زەكات دان.

٤- گرتنی ڕۆژووی مانگی ڕەمەزان.

٥- حەج كردن و چوون بۆ ماڵی خوا [(١)]، بۆ ئەو كەسەی كه توانای هەیه).

---

(١) متفق عليه، (بخاری) و (مسلم) له كتێبی (ایمان) دا هێناویانه./ اللؤلؤ و المرجان في ما اتفق عليه الشيخان ٣-٤.

٢- شیعەی ئیمامی

زۆربەی شیعەی دوازدە ئیمامی کۆکن لەسەر ئەوەی بنەماکانی ئایین پێنجن، کە بریتین لەمانە:

١- خوابەیەکزانین.

٢- دادگەری.

٣- پێغەمبەرێتی.

٤- ئیمامەت.

٥- ڕۆژی دوایی.

بنەمای یەکەم: خوابەیەکزانین

بریتیە لە باوەڕ بوون بەوەی خوا تاکە و بێ هاوەڵ و هاوتایە، و خوابەیەکزانین (توحید) دابەش دەبێت بۆ چوار بەش:

١- خوا بەیەکزانین لە زاتی پیرۆزیدا (توحیده في الذات): بریتیە لە باوەڕ بوون بەوەی خوای پاك و بێگەرد هیچ هاوەڵێکی نیە کە بەخودی خۆی بوونی پێویست بێت.

٢- خوا بەیەکزانین لە سیفاتدا: بریتیە لە باوەڕ بوون بەوەی کە سیفاتەکانی خوای گەورە هاوێنەی نیە، و سیفاتەکانی خودی زاتی خوای گەورەن.

٣- خوا بەیەکزانین لە پەروەردگارێتی و کردەوەدا: باوەڕ بوون بەوەی هیچ کارتێکەر و کاریگەرێکی حەقیقی لە بووندا نیە جگەلە خوای گەورە، هەر خوا بەدیهێنەرو ڕۆزیدەرو ژیێنەرو مرێنەرە..... تاد.

٤- خوا بەیەکزانین لە پەرستراوێتی و پەرستشدا: بریتیە لەوەی تەنها خوای گەورە بپەرسترێت و هیچ کەسێك لەمەدا نەکرێتە هاوبەشی:﴿ وَٱعۡبُدُواْ ٱللَّهَ وَلَا تُشۡرِكُواْ بِهِۦ شَيۡـًٔا ﴾ النساء: ٣٦. واتە: ("ئەی خەڵکینە" تەنها خوا بپەرستن و هیچ جۆرە شەریك و هاوەڵێکی بۆ بڕیار مەدەن). ﴿ أَنِ ٱعۡبُدُواْ ٱللَّهَ مَا لَكُم مِّنۡ إِلَٰهٍ غَيۡرُهُۥٓۚ أَفَلَا تَتَّقُونَ ﴾ المؤمنون: ٣٢. واتە: (تەنها خوا بپەرستن، جگەلەو زاتە خوایەکی ترتان نیە).

بنەمای دووەی: دادگەری

دادگەری لە زمانەوانیدا پێچەوانەی ستەمە، و وشەی ڕاستی (حق) و ئینصاف هاومانای دادگەرین، و ستەم لە زمانەوانیدا بەچەند واتایەك لێکدراوەتەوە، لەو واتایانە: دانانی شت لە غەیری جێگای خۆی، و ماف خواردن، هەروەك لەو فەرمایشتەی خوای گەورەدا هاتووە:﴿ وَلَمۡ تَظۡلِم مِّنۡهُ شَيۡـٔٗا ﴾ الکهف: ٣٣. واتە: (هیچی لێ خەسار نەبووە)[١].

بەڵام ستەم لە زاراوەی شەرعیدا، لە کاتی توێژینەوەو تەفسیری ئەو ئایەتەدا ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَظۡلِمُ مِثۡقَالَ ذَرَّةٖۖ وَإِن تَكُ حَسَنَةٗ يُضَٰعِفۡهَا وَيُؤۡتِ مِن لَّدُنۡهُ أَجۡرًا عَظِيمٗا ﴾ النساء:٤٠. واتە: (بەڕاستی خوا بە قەدەر تۆزقالێك ستەم (لە ئادەمیزاد) ناکات، خۆ ئەگەر چاکەیك هەبێت "بەرەکەتی بەسەردا دەڕێژێت و" چەند بەرابەری دەکات و لەلایەن خۆیەوە پاداشتی گەورەو بێ سنور دەبەخشێت "بەچاکە خوازان"). ئەوا شێخ (طبرسی) ستەمی بەوە لێکداوەتەوە:(ستەم ئەو ئازارایە کە سودی نیە و لەسەری دەمرێت، و لادانی هیچ زیانێك لەو گەورەتر نیە چ لە ئێستا چ لە داهاتوودا، و شیاو نییە، وەك خۆی نایەتەجێ، بنچینەکەی بریتیە لە دانانی شت لە غەیری شوێنی خۆی، و وتراوە بنچینەکەی لە خەسار بوون و بەفیڕۆدان (انتقاص) هاتووە لەو فەرمایشتەی خوای گەورە ﴿ وَلَمۡ تَظۡلِم مِّنۡهُ شَيۡـٔٗا ﴾، جا بەم پێیە ستەم بریتیە لە فەوتاندن و بەفیڕۆدانی ماف) تا دەڵێت:(خوای گەورە ستەم هەڵنابژێرێ و ستەم کردن بۆ خوای گەورە نەشیاوە، چونکە خوا زانایە کە ستەم ناشرینە و تەنانەت پێویستیشی پێ نیە، و زاناشە کە خۆی دەوڵەمەندە و پێویستی بە ستەم نیە، چونکە کەسێك شتی ناشرین و خراپ هەڵدەبژێرێت کە خۆی نەزان بێت بە ناشرینی و

(١) دانەر مەبەستی لە خستنەڕووی ئایەتەکە ڕوونکردنەوەی ستەم و زۆرداریيە، بەڵام من کە لە تەفسیری ئاسان: بورهان محمد أمین، نەقڵم کردووە وەك خۆیم داناوەتەوە بۆ ئەوەی ناوکۆ (سیاق)ی ئایەتەکە تێك نەچێت. (وەرگێڕ).

خراپی ئەو شتە یان بۆ ئەوە پەنا بۆ ئەو شتە خراپە دەبات تا زیانێك لەسەر خۆی لابدات یان سودێك دەستبخات یاخود نەزانە بەوەی پێویستی پێی نیە، و خوای گەورە پاکە لە هەموو ئەو شتانە و پاکە لە هەموو ئەو سیفاتانەی کەموکورتن و پاکیشە لەدەستەوەسانی)[1].

بنەمای سێیەم: پێغەمبەرایەتی

پێغەمبەرایەتی ئەرکێکی خواییە، خوای گەورە تایبەت دەیبەخشێت بەو بەندەیەی کە خۆی ویستی لەسەرە، ئەمەش میهرو بەخششی (لطف) خواییە کە بەسەر بەندەکانی دا دەرێژێت، و مەبەست لە میهرو بەزەیی (لطف) ئەوەیە کە مرۆڤ لەگەڵیدا نزیکتر دەبێت لە گوێڕایەڵی و دوورتر دەکەوێتەوە لە تاوان، و پێغەمبەر ئەو سوودە بەرپا دەکات، و ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات: ﴿ وَلَوۡ أَنَّآ أَهۡلَكۡنَٰهُم بِعَذَابٖ مِّن قَبۡلِهِۦ لَقَالُواْ رَبَّنَا لَوۡلَآ أَرۡسَلۡتَ إِلَيۡنَا رَسُولٗا ﴾ طه: ١٣٤. واتە: (خۆ ئەگەر بەڕاستی ئێمەیش پێش ناردنی قورئان بۆ پێغەمبەر لەناومان ببردنایە، ئەوە دەیانوت: پەروەردگارا، بۆچی پێغەمبەرێکت بۆ ڕەوانە نەکردین). جا مادام وایە حاڵەتەکە وادەخوازێت کە خوای گەورە پێغەمبەر ڕەوانە بکات بۆ ڕوونەکردنەوەی ئەحکام و یاساکان، و حەڵاڵ و حەرامیان پیشان بدات، و سزای تاوانەکان جێبەجێ بکات و مافی ستەملێکراو لە ستەمکار وەربگرێت و داوەری بکات لە نێوان خەڵکدا بە دادپەروەرانە:﴿ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى ٱللَّهِ حُجَّةُۢ بَعۡدَ ٱلرُّسُلِ ﴾ النساء: ١٦٥. واتە: (تا خەڵکی هیچ بەڵگەیەکیان بەدەستەوە نەمێنێت).

پێویستە لەسەر موسڵمان باوەڕی هەبێت بە گشت پێغەمبەرانی خوا - بەگشتی - و باوەڕی هەبێت بە پێغەمبەرێتی محمد (ﷺ) بەشێوەیەکی تایبەت، چونکە باوەڕ بوون پێی بنەمایەکە لە بنەماکانی ئایینی ئیسلام.

---

(١) مجمع البيان: ٣/٤٨.

بنەمای چوارەم: ئیمامەت

بریتیە لە سەرۆكایەتی گشتی لە كاروباری دین و دونیا، ئەمەش بۆ كەسێك دەبێت وەك بریكارو جێگرەوەی پێغەمبەر، و شیعەی ئیمامی باوەڕی وایە كە ئیمامەت پلەیەكی خواییە، هەروەك چۆن بۆیە خوای گەورە كەسانێك هەڵدەبژێرێت بۆ پێغەمبەرێتی و پەیامبەری بەو یستی خۆی، ئەوا بەهەمان شێوە بۆ ئیمامەتیش ئەو كەسە هەڵدەبژێرێت كە ویستی لەسەرە، و فەرمان بە پێغەمبەرەكەی دەكات كە بە دەق (نص) دیاری بكات، و بیكاتە ئیمامی خەڵكی لە دوای خۆی، بۆ هەڵسان بە ئەنجامدانی ئەو ئەرك و كاروبارانەی كە پێغەمبەر پێی هەڵدەسێت، تەنها ئەوە نەبێت ئیمام سروش و نیگای بۆ نایەت وەك پێغەمبەر، بەڵكو ئەحكام لە پێغەمبەرەوە وەردەگرێت خوای گەورەش ڕاستەڕێ دەكات، جا پێغەمبەر پەیامی خوا دەگەیەنێت، و ئیمامیش پەیامی پێغەمبەر دەگەیەنێت[(١)].

بنەمای پێنجەم: ڕۆژی دوایی

واتە خوای گەورە بوونەوەر زیندوو دەكاتەوە لەدوای مردن بۆ ژیانێكی تر تا هەر كەسێك پاداشت و سزای لەسەر ئەوە وەربگرێتەوە كە پێشتر ئەنجامی داوە، و پێویستە لەسەر تاكی موسڵمان كە باوەڕی هەبێت كە خوای گەورە بوونەوەر زیندوو دەكاتەوە دوای مردن بۆ سزاو پاداشت بە ڕۆح و جەستە لەسەر ئەو شێوەی كە هەیانبووە لە دونیادا:﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ﴿٧﴾ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴿٨﴾ ﴾ الزلزلة: ٧ - ٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاكەی ئەنجام دابێت. ئەوەش كە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت دەیبینێتەوە).

---

(١) أصل الشيعة و أصولها ٩٨، دانراوی: شيخ محمد حسين آل كاشف الغطاء.

٣- موعتەزیلە

موعتەزیلە كۆكن لەسەر ئەوەی بنەماكانی ئایین پێنجن، كە بریتین لە:

١- خوابەیەكزانین.

٢- دادگەری.

٣- پلەیەك لە نێوان دوو پلەكە.

٤- پەیماندان بە باوەڕداران و هەڕەشە لە یاخی و بێ باوەڕان (الوعد و الوعید).

٥- فەرمان بەچاكە و ڕێگری لە خراپە[١].

بنەمای یەكەم: خوابەیەكزانین

بریتیە لە نكۆڵی كردن لە بوونی چەند خوایەك و باوەڕبوون بەوەی خوای گەورە تاكە، هیچ شتێ جگەلە زاتی ئەو بەشدار نیە لەو سیفاتانەی كە شیاوی ئەون چ بە بوونی یان بە نەبوون. و پێویستە دان بنرێت بەمەدا، بۆیە جەنگیان دژی بتپەرستانی فارس گەرم بوو كە باوەڕیان بە بنەمای ڕووناكی و تاریكی هەیە، و موعتەزیلە نكۆڵیان كرد لە سیفاتە كۆنەكان كە زیادن لە زاتی پەروەردگار، بۆیە وتیان: خوا بە زاتی خۆی زانایە و بەتوانایە و زیندووە، نەوەك بە زانست و توانا و ژیان[٢].

بنەمای دووەم: دادگەری

واتای ئەوەیە كە خوای گەورە دادگەرە، مادام دادگەرە - مرۆڤی ئەركدارو ڕاسپاردووە - ئەوا پێویستە توانا ویستێكی وای پێ ببەخشێت كە مرۆڤ خۆی ببێتە دروستكەری كردەوەكانی كە بەرپرسە لێی و خوای گەورە كاریگەری نەبێت لەمەدا، ئەو بنەمایەش ئاراستەیە دژی (جبریە)كان كە دەیان وت: خوا بە دیهێنەری هەموو شتێكە و تەنانەت بكەرو ئەنجامدەر (فاعل)ی هەموو شتێكە و ئەنجامدەری كارەكانی

(١) بڕوانە: هذه الأصول في شرح الأصول الخمسة للقاضي عبدالجبار بن أحمد.

(٢) بڕوانە: الملل و النحل ١/ ٤٤، للشهرستانی. و مذاهب الاسلاميين ١/ ٥٨، للدكتور عبدالرحمن البدوی.

مرۆڤیشه. بەشێوەیەك كه مرۆڤ ناچار (مجبر) و دەستەمۆ (مسیر) دەبێت لە هەموو شتێكیدا وەك هەر شتێكی ناو سروشت.

بنەمای سێیەم: پلەیەك لە نێوان دوو پلەكە

واتاكەی ئەوەیە، كە كەسێ گوناهی گەورە بكات باوەڕدار نیە هەروەك (مورجئەكان) بۆی دەچن و بێ باوەڕیش نیە هەروەك خەواریجەكان دەڵێن، بەڵكو لە پلەیەكدایە لە نێوان كوفرو باوەڕدا، كە بریتیە لە پلەی لاسار (فاسق)ی.

بنەمای چوارم: پەیماندان بە باوەڕداران و هەڕەشە لە یاخی و بێ باوەڕان (الوعد و الوعید)

واتە: خوای گەورە پەیمانی بە پاداشتی هەر شتێك دابێت و هەرەشەی لەسەر هەر شتێك كرد بێت ئەوا دەیهێنێتەجێ، جا خوای گەورە پەمانی داوە پاداشتی گوێڕایەڵان بداتەوە بەچاكە، و هەڕەشەی سزای دۆزەخی كردووە لە یاخی و تاوانبارەكان.

بنەمای پێنجەم: فەرمان بەچاكە و ڕێگری لە خراپە

مەبەست لە فەرمان بەچاكە: بەرپاكردنی چاكەیە. مەبەست لە ڕێگری لە خراپە: لابردن و نەهێشتنی خراپەیە، جا ئەو بنەمایە فەرمان دەكات بە جیهاد كردن و تێكۆشان لەگەڵ هەموو ئەو كەسانەی پێچەوانەی حوكمی خوا یان فەرمان و ڕێگری خوایی كاردەكەن.

ئەو بنەما ئایینیانەی كە موسڵمانان لەسەری كۆكن

لەوەی ڕابرد بۆمان دەركەوت كە ئەو بنەما ئایینانەی موسڵمانان لەسەر كۆكن سەرباری جیابوونی تاقم و مەزهەبەكانیان، و ئەو بنەمایانەی كە باوەڕ بەبێ ئەوان دانامەزرێت بریتین لە:

١- باوەڕ بوون - بە پوختی - بە بوونی خوا و سەرجەم سیفاتەكانی كە چەسپاون و دەگەڕێنەوە بۆ ئەوەی كە خوای گەورە خاوەنی هەموو سیفاتە تەواو و كامڵەكانە،

و هەموو سیفاتە پێچەوانەکان (سلبی) کە دەگەڕێنەوە بۆ ئەوەی کە خوای گەورە پاکە لە هەموو کەموکورتیەك، و باوەڕ بوون بە تێڕوتەسەلی ئەمە پێویست نیە.

٣- باوەڕ بوون بە پێغەمبەریێتی (محمد) و دان پێدانان بەوەی کە بەپوختی ڕاستگۆیە لەگەیاندنی پەیامی خوا.

٤- باوەڕ بوون بە زیندوو بوونەوەو لێپرسینەوەو سزاو پاداشت.

٥- بەمەرج گیراوە لە باوەڕدا نکوڵی نەکرێت لەو شتەی کە لە ئاییندا بە پێویست دانراوە وەك باوەڕ بە فریشتەکان و کتێبە ئاسمانیەکان و پێغەمبەرانی پێشوو و نوێژو زەکات و حەج .... و هاوێنەی‌ئەمانە لە فەڕزەکانی ئایین کە بە بەڵگەی سەلمێنراو (قطعي) لە کتێبی خواو سوننەتدا چەسپاوە، ئەم شتانە مەرجە کە نکوڵیان لێ نەکرێت لە ئیمان و ئیسلام دا، جا مەبەست باوەڕ بوون نیە بە هەریەك لەو فەڕزانە بەڵکو لەبەر ئەوەی کە ئەو شتانە مەرجن لە ئیمان و ئیسلامدا چەسپاون بە بەڵگەی سەلمێنراو و بڕەڕ (قطعي) و لەبەر ئەوە نکوڵی کردن لەو شتانە پێچەوانەی بەڕاست دانانی پێغەمبەر (ﷺ) و شەریعەتەکەیە کە جێگایی بایەخە لە ئیماندا.

پوختەی قسە: هەر کەسێ دانی نا بەو بنەمایانە ئەوا بە باوەڕدار و موسڵمان دادەنرێت، و باوەڕی هێنا بەشێوەیەکی پوخت بەو پەیامەی پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی، و نکوڵی نەکرد لە شتێك کە بە پێویست دانراوە لە ئاییندا، و هەر کەسێ باوەڕی بەو بنەمایانە نەبێت ئەوا بە بێ باوەڕ دادەنرێت یان نکوڵی بکات لە شتێ کە بەپێویست دانراوە لە ئاییندا، ئەمەش بەچەند جۆرێك:-

١- نکوڵی بکات لە قبوڵ کردنی ئەو شتەی کە بەپێویست دانراوە لە ئاییندا.

٢- نکوڵی بکات کە لەوەی کە بەشێك بێت لە پەیامی پێغەمبەر (ﷺ).

٣- نکوڵی بکات کە کۆکە و بەپێی حیکمەت و دانایی و بەرژەوەندییە.

ئەو بنەمایانەی ڕاجیاییان لەسەرە

ئەو بنەمایانەی کە موسڵمانان لەسەری کۆك بوون، جا ئەو بنەمایانەی لەوان باسکران ئەوا یان دەگەڕێنەوە بۆ سەر هەمانئەو بنەمایانە، بەڵام هەندێ تاقم ئەو بنەمایانەی وەك بنچینەی سەربەخۆ داناوە بە لەبەر چاوگرتنی چەند شتێکی تایبەت کە پەیوەستە پێیەوە یان بەڵگەیەك لەلایان هەیە کە ئاماژە بۆ سەربەخۆییەکەی دەکات و بە لقێك لە بنەمایەکی دانەناوە.

بۆ نمونە باوەڕ بە فریشتەکان و کتێبەکانی ئاسمانی و پێغەمبەران کە ئەمانە بنەمای سەربەخۆن لەلایەن ئەهلی سوننە، و دەشکرێ ئەوەی باسکرا بخرێتە خانەی باوەڕ بە پێغەمبەر، چونکە باوەڕ بەو شتانە بەشێکە لە پەیامی پێغەمبەر کە هێناویەتی، و ڕای گەیاندووە کە باوەڕ بوون بە فریشتە و کتێبەکانی ئاسمانی مەرجن بۆ دروستی باوەڕو ئیسلام لەلایەن گشت تاقمە ئیسلامیەکان، و هەر کەسێ نکوڵی لەوانە بکات یان لەهەر شتێکی تر کە لە ئایینىدا بە پێویست زانراوە (ضرورة)[1] ئەوا بەبێ باوەڕ دادەنرێت بە یەکدەنگی موسڵمانان، چونکە نکوڵی کردن کردن لێی ئەوە پێویست دەکات کە نکوڵی بکات لە پێغەمبەرێتی محمد (ﷺ)و لەو قورئانەی کە بۆی دابەزیوە.

---

(١) پێویستی (ضرورة): لە زمانەوانیدا بە مانای بەڵگە نەویست (بدیهی) دێت، بەڵام لە زاراوەدا ئەوا هەندێکیان پێناسەیان کردووە بەوەی بریتیە لەو شتانەی کە لەلایەن کەسانی دیندار نادیار و لێڵ نین بەڵکو ڕوونن.و هەندێکی تر دەڵێن: بریتیە لەو شتانەی کە شەرعیەت و ڕەوابوونی شاراوە نییە لەلایەن دینداران. و هەندێکی تر دەڵێن: ئەو شتەیە کە پێویست بووە پێغەمبەر (ﷺ) دەرببڕێت و پێویستیش لە تەواتوری بێ گومانی مانا ڕوون بەدەست دێت، دەکرێت ئەمە ڕووبدات بەهۆی زۆر گوێبستن و زۆری بۆری هەروەك هەواڵەکانی بوونی وڵاتان یان بەهۆی ئاماژەو قەرینەیەك کە مانای برەڕو بێ پێچ و پەنا هەڵبگرێت، جا شتە پێویستەکانی ئایین وەك یەکە چ بیروباوەڕی یاخود کرداری بێت وەك نوێژ، چونکە هەردوو لایەنەکە وەك یەکن ئەگەر نکوڵی لە هەر یەکێکیان بکرێت ئەوا بێ باوەڕی کوفرو دەرچوونە لە ئایین.

باوەڕ بە قەدەر چ خێر و چ شەڕ ئەوا بنەمایەكی مەزهەبیە لەلایەن ئەهلی سوننە كە ئاراستە كراوە دژی (جهمیە)كان ڕایان وایە كە مرۆڤ بەڕەهایی ناچاركراوەو هیچی بەهیچ پێ ناكرێت، و دژی موعتەزیلەكان كە ڕایان بە سپاردن (تفویض) (ویستی ئازاد و ڕەهای مرۆڤ) هەیە، و دژی شیعە كە ڕایان وایە لەسەر بە پلەیەك لە نێوان دوو ڕای پێشوو.

دادگەری خوایی كە بنەمایەكی سەربەخۆیە لەلایەن شیعە و موعتەزیلە ئەوا دەچێتە ناو چوارچێوەی بنەمای یەكەم (خوا بەیەكزانین) و زانیمان كە پێویستە لەسەر باوەڕدار باوەڕی هەبێت بە بوونی خوا، و باوەڕی هەبێت بەوەی خوای گەورە خاوەنی هەموو سیفاتێكی تەواوو كامڵە، كە دادگەریش یەكێكە لەو سیفاتانە، و پاك و بێگەردە لە سیفاتە ناشیاو كەموكورتەكان لەوانەش سیفەتی ستەم و زۆرداری.

پەیمان (وعد) و هەڕەشە (وعید) بنەمایەكی سەربەخۆن لەلایەن موعتەزیلەكان كە دەكرێ بگەڕێنرێتەوە بۆ ناو چوارچێوەی سیفەتی دادگەری كە سیفەتی تەواو كامڵی خوای گەورەیە، چونكە پەیمان و هەڕەشە (بریتیە لەوەی كە خوای گەورە ئەگەر پەیمانی پاداشتی دا بە گوێڕایەڵان و هەڕەشەی سزادانی یاخی و تاوانبارانی كرد، ئەوا پێویستە ئەو پەیمان و هەڕەشەیەی بێنێتەجێ، چونكە لە دادگەریەوەیە كە پەیمان شكێنی و درۆ نەكات)[1].

سەبارەت بە فەرمان بە چاكە و ڕێگری لە خراپە كە موعتەزیلە بە بنەمایەكی سەربەخۆیان داناوە لەناو ئەو شتانەی كە بە پێویست زانراون لە ئاییندا، و زانیمان نكۆڵی نەكردن لەوشتانە مەرجە بۆ هاتنەجێی ئیسلام و ئیمان و باوەڕ لەلایەن گشت مەزهەبەكانەوە، جا واجب بوونی فەرمان بەچاكە و ڕێگری لە خراپە چەسپاوە بە قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەپێز و یەكدەنگی.

بەڵگە لە قورئانی پیرۆز ئەو فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿ كُنتُمۡ خَيۡرَ أُمَّةٍ

---

(١) شرح أصول الخمسة، ١٢٣ للقاضي عبدالجبار.

أُخۡرِجَتۡ لِلنَّاسِ تَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَتَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ ﴾ آل عمـــران: ١١٠. واتـــه: ("بەڕاسـتی" ئێـوە چـاكترین ئوممـەتێكن كـە بـۆ (سـوودی) خـەڵكی هێنراونەتـە مەیدانەوە، چونكە فەرمان بەچاكە دەدەن و قەدەغەی خراپە دەكەن).

بەڵگە لە سوننەتی پێغەمبەر (ﷺ)ئەو فەرمایشتەیە: (لیس لعـین تـری الله یعصـی ان تطرف حتی تغیر أو تنتقل) واتە: چاوێك بۆی نیە خوا ببینێت، لەكاتێكدا خراپـە بكرێت و ئەویش چاوی لە ئاست بپۆشێت تا ئەو تاوانە دەگۆڕێت یان دەگوازرێتەوە.

یەكدەنگی هیچ كێشەیەكی تێدا نییە، چونكە موسڵمانان كۆكن لەسەری.

سـەبارەت بـە پلـەی نێـوان دوو پلەكـە (واتـە پلـەی لاساری لـە نێـوان هـەر دوو پلـەی بـاوەڕداری و بـێ بـاوەڕی)[1] ئـەوە بنەمایـەكی مەزهەبیـە لەلایـەن موعتەزیلـەوە، ماناكەشـی ئەوەیـە كـە ئەنجامـدەری تـاوانی گـەورە نـاوێكی هەیـە لـە نێـوان هـەردوو ناوەكـە و حـوكمێكی هەیـە لـە نێـوان دوو حوكمەكـە، ئەمـەش ئاراسـتەكراوە دژبـە خەواریجـەكان كـە ئەنجامـدەری تـاوانی گـەورەیان بـە بـێ بـاوەڕ و كـافر دادەنـا و مورجئەكان كە بە باوەڕداریان دادەنا.

ئیمامەت (هـەروەك ڕای لێكۆڵـەرەكانی شیعەشـی لەسـەرە كـە بنەمایـەك نییـە لـە بنـەماكانی ئـایین، واتـە بنچینەیەك نییـە لـە ئیمـان یـان ئیسلام، بـەڵكو بنەمایـەكی مەزهەبیە لە بنەماكانی مەزهەبی شیعە، بەو واتایەی هـەر كەسێك نكـۆڵی بكـات لـەو بنەمایە ئەوا نابێتە تاكێكی شیعە - نەوەك نەبێتە باوەڕدار یاخود موسڵمان)[2].

بنەمای ئایینی و بنەمای مەزهەبی

بۆمـان دەركـەوت كـە هەنـدێ لـە بنـەماكانی عەقیـدە هـەن بـریتین لـە بنـەمای ئایینی بەو واتایەی كە زانـراوە لەلایـەن گشت ئەوانـەی شوێنی ئـاین دەكـەون، وەك: خوا بەیەكزانین، و پێغەمبەرێتی ...

---

(١) وەرگێڕ.

(٢) أصول الدين الاسلامي ٢٥ للشيخ محمد على ناصر. والاسلام و الخلافة، لنا ٤٨، ٥٥.

هەندێ لەو بنەمایانـەش هەیـە کـە بنـەمای مەزهـەبین، بـەو وتایـەی کـە زانـراوە لەلایـەن گشـت شـوێنکەوتوانی هـەر مەزهـەبێك لـەو مەزهەبانـە وەك بـاوەڕ بەقـەدەر لەلایـەن زۆربـەی ئـەهلی سـوننە، بـاوەڕ بـە پلەیـەك لـە نێـوان دوو پلەکـە لەلایـەن موعتەزیلە، و ئیمامەت لەلایەن زۆربەی شیعەی ئیمامی.

جیاوازی نێوان بنەمای ئایینی و بنەمای مەزهەبی بریتیە لە:

بنەمای ئاینی: نکۆڵی لێکردنی مرۆڤ دوچاری بـێ بـاوەڕی و دەرچـوون دەکـات لـە ئـاین. و بنـەمای مەزهـەبی: نکـۆڵی لێکردنـی مـرۆڤ دووچـاری دەرچـوون دەکـات لـە مەزهەب، مرۆڤ دوچاری بێ باوەڕی و دەرچوون ناکات لە ئایین، تـەنها ئـەو کاتـە پێـی بێ باوەڕ دەبێت کە بڕوای وابێت ئەو شتە بەڕاسـتی لـە پێغەمبـەرەوە (ﷺ) هـاتووە، چـونکە نکـۆڵی لێکردنـی لـەو کاتـەدا دەبێتـە نکـۆڵی کـردن لـە بنەمایـەکی ئـاینی، و ئەوەش وا لە بکەرەکە دەکات کە دەربچێت لە ئاین و بێ باوەڕ بێت.

ئا بەم شێوەیە دێینە کۆتایی ئەم بەشـە: کـە چـەند توێژینەوەیـەکی ڕێخۆشـکەرن بـۆ لێکۆڵینـەوە لـە بنـەماکانی ئـاایینی ئیسـلام، دوای ئـەوە بـۆ هـەر بنەمایـەك لـەو بنەمایانـەی کـە یەکـدەنگی لەسـەرە ئـەوا بەشـێکی تایبـەتی بـۆ تـەرخان دەکـەن و بـە کەمێك درێژە پێدانەوە... بەم شێوەیەی خوارەوە:

بەشی دووەم: لەبارەی ئیلاهیاتەوە.

بەشی سێیەم: لەبارەی پێغەمبەرێتیەوە.

بەشی چوارەم: لەبارەی ڕۆژی دوایی.

بەشی دووەم

خواناسی (الالهیات)

لە دوو دەروازە پێك دێت:

دەروازەی یەکەم: بوونی خوا و سیفاتەکانی. ئەمەش دوو باس لەخۆ دەگرێت:

باسی یەکەم: بوونی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ.

باسی دووەم: سیفاتەکانی خوا، کە بریتین لە:

١- سیفاتی خودی (نفسی)

٢- سیفاتی پێچەوانە (سلبی)

٣- سیفاتی واتایی (معانی)

دەروازەی دووەم: دەرەنجام و بەرهەمی باوەڕبوون بە سیفاتەکانی خوا، ئەمەش لە چەند باس پێکدێت:

باسی یەکەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە نەبوو و ئەستەمن

باسی دووەم: ئەو شتانەی بۆ خوای گەورەدروستن.... بینین (الرؤیة)

باسی سێیەم: قەزاو قەدەر

خواناسی (الإلهيات)

باوەڕ بە خواو تاك و تەنهاییەکەی، بنەمای یەکەمە لە بنەماکانی ئیسلام و بنچینەی سەرەکی هەموو باس و بابەتەکانی بیروباوەڕییە بە گشتی.

هەر بۆیە ئێمە لێرەدا تویژینەوە دەکەین لە باسی بوونی خوا و سیفاتەکانی، ئەو عەقیدە و بیرو باوەڕەی کە لەسەری بنیاتدەنرێ، لەو توێژینەوەیەماندا تەنها ئەو باسانە دەخەینەڕوو کە پێویستە بۆ لێکۆڵەرو توێژەر ئەو ڕاستییە بزانێت، ئەمەش بە گرتنەبەری دوو ڕێگە کە لە دەرەنجامدا توێژەر دەگەیەننە ئەو حەقیقەتەی کە نکۆڵی لێ ناکرێت:

یەکەمیان: وەرگرتن و نەقڵ کردنی ئایەتەکان لە قورئانی پیرۆز، کە لە خوای گەورە بە ئێمە گەیشتووە لە ڕێگەی نیگا و سروش ناردن بۆ پێغەمبەر (ﷺ). بەڵگەی بڕەڕ (قاطع) لەوبارەوە کە چەسپاون لە کاتی گفتوگۆ کردن لەبارەی سروش و ئیعجازی قورئان لەو کتێبەدا.

وەرگرتن و نەقڵ کردن لە سوننەتی پێغەمبەر(ﷺ) کە چەسپاوە ڕاست و صەحیحە و لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتووە، و بەخۆ دوورگرتن لەو فەرمایشتانەی کە تانەیان لێدراوە (جرح) کراون یان لاوازن.

دووەمیان: تێڕوانینی عەقڵی سەلامەت و تەندروست، بریتیە لە بناغەی کۆشك و قەڵای بیروباوەڕی ئیسلامی. بەم شێوەیە عەقیدەی ئیسلامی دادەکوتێ و جێگیر دەبێت لە دەروونـدا لەسەر بناغەیەکی توونـدو تۆڵی وەستاو بە بەڵگەی عەقڵی یەقینی و بێ گومان کە مشتومڕ هەڵنەگرێت.

دەروازەی یەکەم
بوونی خواو سیفەتەکانی

باسی یەکەم
بوونی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ

لە کۆن و نوێدا باس و بابەتی بوونی خوای پاك و بەرز هزرو فیکری مرۆڤی سەرقاڵ کردووە، جا لە ئەنجامی ئەو گێژاوەی کە خەڵکی تێدابووە ئەوا باوەڕ بە بوونی خوای پاك و بەرزیلێکەوتەوە ئەمەش پاش ئەوەی عەقڵی خۆیان کردبووە دادوەرو دووریان خستبووەوە لە ئارەزوو و لادان، ورد ببوونەوە لە ڕێکوپێکی بوونەوەر و نهێنیەکانی.

گومڕابوو و گومڕاکەرەکان نکۆڵیان کرد لە بوونی خوا، بەبانگەشەی ئازادی عەقڵ، لەبەر ئەوەی هەستەکان پەییان نەبردووە بە خوای گەورە، غەیب پشتی پێ نابەسترێت لە چەسپاندنی بوونی خوادا...

بۆیە زانایان ڕووبەڕووی نکۆڵی کاران بوونەوەو بەرپەرچیان دانەوە، زۆر بەڵگەی تەواو و ڕاشکاوی نەقڵی و عەقڵیان خستەڕوو، کە بوونی خوای پاك و بەرز بۆ کەسی خاوەن عەقڵ چەسپان و ئەوەشیان خستەڕوو کە خوای گەورە هۆکاری بوونی بوونەوەیە.

گرنگترین ئەم بەڵگانە ئێستا دەیانخەینەڕوو:

بەڵگەکانی بوونی خوای پاك و بەرز

زانایان چەندین بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر بوونی خوا ئەوا گرنگترینیان دەخەینەڕوو:

بەڵگەی یەكەم: بەڵگەی بەدیهاتن و پەیدابوون (الحدوث)

زانایانی كەلام ئەم بەڵگەیەیان بنیاتناوە لەسەر دوو پێشەكی:

پێشەكی یەكەم: جیهان بەدیهێنراو و پەیدابوو (حادث)ە[1].

پێشەكی دووەم: هەر بەدیهێنراوێك پێویستی بە بەدیهێنەر هەیە.

دەرەنجام: ئەم جیهانە پێویستە بەدیهێنەرێكی هەبێت، واتە: بوونەكەی بەسەر نەبوونەكەی دا زاڵ بێت، ئەویش خوای پاك و بەرزە.

بۆئەوەی دروستی ئەو دەرەنجامەمان بۆ دەركەوێت، ئەوا پێویستە لەسەرمان بەڵگە بێنینەوە لەسەر دروستی هەردوو پێشەكیيەكەی پێشوو.

بەڵگەی ئەوەی كە جیهان بەدیهێنراو و پەیدابووە

دەكرێت بەڵگەی بەدیهێنراوی جیهان لەم دوو بەڵگانەدا دابڕێژین:

یەكەم: جیهان لە گۆڕاندایە.

هەر گۆڕاوێك بەدیهێنراوە.

كەواتە جیهان بەدیهێنراوە.

دووەم: جیهان پێكهاتووە لە كرۆك (جوهر)[2] و ڕووپۆش (عرض)[3].

هەر یەكێك لە كرۆك و ڕووپۆشەكان لە گۆڕاندان.

---

(١) جیهان: بریتیە لە غەیری خوای پاك و بەرز.

بۆیە ناونراوە بە بەدیهێنراو، چونكە بەدیهاتووەو پەیدابووە پاش ئەوەی كە نەبووە، ئەمەش بەهۆی هۆیەك كە بەدیهێناوەو پەیدای كردووە.

جا بەدیهێنراو بریتیە لە: هەر شتێك كە نەبووە و پاشان بەدیهێنراوە. / المسامرة لابن أبي شريف، شرح مسايرة للكمال بن همام، چاپخانەی (الاستقامة) لە میسر، ١٧.

(٢) كرۆك (جوهر): بریتیە لەوەی كە پشت بەخۆی ئەبەستێت و سەربەخۆیە.

(٣) ڕووپۆش (عرض): بریتیە لەوەی سەربەخۆ نیە و پشت بە جگەلە خۆی دەبەستێت وەك ڕەنگەكان و جوڵە و ڕاوەستان. بۆ نمونە بەرد هەم كرۆك (جوهر)ە و هەم ڕووپۆش (عرض)یشە، چونكە ماددەكی كرۆك (جوهر)ە، و ڕەنگەكانی و جوڵە یان ڕاوەستانی ڕووپۆش (عرض)ن.

کەواتە جیهان لە گۆڕاندایە.

ڕووپۆش (عرض)ەکان بەدیهێنراون بە بەڵگەی:

أ- بینینی ئەوەی کە لە گۆڕاندایە لە بوون بۆ نەبوون بەهەمان شێوە لە نەبوونەوە بۆ بوون و لە وەستانەوە بۆ جوڵە و لە جوڵەوە بەرەوە وەستان، گۆڕان نیشانەی بەدیهێنراوی و پەیدابوونە.

ب- پێویست بوونی بە زاتێك کە کاتی بەدیهاتنی دیاری بکات، چ پێش بوونی و چ دوای بوونی، ئەوا پێویستی بە پەسەندکەرێك هەیە کە وابکات کە لەو کاتە بەدیبێت، چونکە پەسەند کردن (ترجیح) بەبێ پەسەندکەر (مرجح) شتێکی نەشیاو نەبووە.

پ- پێویست بوونی بە جەستەیەك تا پێی هەڵسێت.

کرۆك (جوهر)یش بەهەمان شێوە بەدیهێنراون، بۆ نمونە:

کرۆك (جوهر)یش پەیوەستی بە ڕووپۆش (أعراض)ەکانەو لێی جیا نابێتەوە، و بەبێ جوڵە و ڕاوەستان و ڕەنگ نابێت، و هەروەك پێشتر باسمان کرد ڕووپۆش (أعراض)ەکانیش بەدیهێنراون، ئەوەی پەیوەست بێت بە شتی بەدیهێنراو بەهەمان جۆر بەدیهێنراوە.

جا ئەگەر سەلمێنرا کە کرۆك (جوهر) و ڕووپۆش (أعراض)ەکان بەدیهێنراون ئەوا ئەو جیهانەی کە لەو دووانە پێکهاتووە ئەوا بەهەمان جۆر بەدیهێنراوە.

بەم شێوەیە پێشەکی یەکەممان بۆ دەسەلمێنرێت کە :(جیهان بەدیهێنراوە).

بەڵگە لەسەر ئەوەی هەر بەدیهێنراوێك پێویستی بە بەدیهێنەر هەیە:

ئەمەش بریتیە لەوەی کە ئەگەر شتێك ڕوویدا و بەدیهات ئەوا پێویستی بە بەدیهێنەر هەیە، ئەگەر وانەبوو ئەوا بوونەکەی پەسەند دەبوو بەسەر نەبوونەکەیدا بەبێ ئەوەی پەسەندکەرێك هەبێت، ئەمەش بێ گومان نەشیاو و

نەبووە[1].

واتای پەسەند كردن بەبێ پەسەندكەر: بریتیە لەوەی شتێك لە ئاڕاستەیەكی دیاریكراو بڕوات، دواتر لە ئاڕاستەكەیدا بگۆڕێت، لەسەر ئاڕاستەكەی لابچێت بەبێ بوونی هیچ بگۆڕێك.

پوچەڵیەكەی دیارە، چونكە هەموو عەقڵمەندان دەزانن كە بۆ لادان و گۆڕانی شتێك لە بارو حاڵەتی پێشووی ئەوا پێویستی بە بگۆڕو كارتێكەرێك هەیە، تا ئەو بارودۆخ و حاڵەتە نوێیەی بەسەردا بسەپێنێت و حاڵەتی كۆنەكەی لەناو ببات.

ئەگەر هەر دوو لای تەرازو بەیەكسانی ڕاگیر كران كە هیچ لایەك گرانتر نەبێت لەلاكەی تر، ئا لەو كاتەدا واگومان ببەیت لایەك پەسەند و گران بووە بێ ئەوەی قورسایی تێدابێت و بێ ئەوەی كاریگەرییەكی دەرەكی كاری تێبكات وەك: پاڵدانی هەوا یان بەرد... ئەگەر وا بەخەڵكی ڕاگەیاندرا كە ئامێری ڕادیۆ هەواڵی جیهانی پێدای بەبێ ئەوەی دەمەوانە (صمام)ەكەی بەڕێوە ببەیت، ئەوا پێت پێ دەكەنین و تەنانەت بەزەییان پێتدا دەهێتەوە.

بەم پێیە دەڵێین: بەرلەوەی جیهان بێتە خانەی بوونەوە ئەوا نەبوون باڵی كێشابوو بەسەریدا، بۆیە نەبوون (عدم) پەسەندترە لە بوون (وجود)ی لەبەر ئەوەی نەبوون پێش بوون بووە، بەڵام كاتێك ئەو جیهانە دروستكرا ئەوا بوونەكەی بەسەندتر بوو لە نەبوونەكەی، جا بوون و نەبوون دوو شتی یەكسانن، و پەسەند كردنی یەكێك بەسەر یەكێكی تردا بەبێ پەسەندكەر ئەوا بێ گومان شتێكی نەشیاو نەبوو و پوچەڵە.

---

(١) سەیری ئەم بەڵگەیە بكە لەم سەرچاوانە: المواقف للعضد و حاشية السيد شريف جرجانی عليه، عليه، استانبول ١٢٨٦ك، ٤٦٦. و المسامرة على المسايرة ١٧-٢١ و حاشية قاسم بن قطلو بغا على المسايرة ١٨-١٩. و العقائد العضدية و حاشية المرجانی و جلالی الدواني عليه. و الكلنبولی على الدواني، استنبول ساڵی ١٣١٦ك، ١، ٢٢٦-٢٢٩. و شرح الدردير على خريدة البهية و حاشيه الصاوی عليه ٤٦-٤٩ و ٥٥. و الرازي مفسرا - د. محسن عبدالحميد ٢٨٢.

وتنـی ئـەوەی كـە نـەبوون گـۆڕاوە بـۆ بـوونی جیهـان بـەبێ ئـەوەی ئـەو بوونـە هۆكارێكی هەبێت، ئەوا شتێكی نەشیاو و نـەبوو و پوچـەڵە وەك بانگەشـەكەی خـاوەن تەرازو ڕادیۆكە[1].

بـەم شـێوە پێشـەكی دووەمیشـمان بـۆ دەسـەلمێنرێت، كە:(بریتیـە لـەوەی هـەموو بەدیهێنـراوێك پێویستی بە بەدیهێنەرە).

* * *

بەڵگەی دووەم: بەڵگەی پێویست بوون (الوجوب)

بەدیهێنـەری ئـەم بوونـەوەرە یـان حوكمەكـەی پێویسـتە (واجـب) یـان ئەسـتەمە (مستحیل) یـاخود شـیاوە (ممكن). هـەموو شـتێك دەبێـت یـەكێك لـەو سـێ حوكمـەی پێشـوی بەسـەردا بچەسـپێت و حـوكمی چـوارەمی نییـە، چـونكە ئەمانـە بەشـەكانی حوكمی عەقڵین[2].

---

(١) كبرى اليقينيات الكونية سالی ١٣٩٠ك، ٨١ و٨٣.

(٢) حوكم: بریتیە لە چەسپاندنی شتێك یان نەهێشتنی، ئەمەش بەهۆی: شەرع یان نەریت و عادەت یاخود عەقڵ دەبێت، كەواتە دەبێتە سێ بەش:

١- حوكمی شەرعی: ((هۆی چەسپاندنی شەرعە))، وەك چەسپاندنی واجبێتی نوێژ.

٢- حوكمی ئاسایی و عادەتی (العادی): ((هۆی چەسپاندنی بریتیە لە نەریت و عادەت و ئەزموون)) وەك چەسپاندنی سیفەتی سوتاندن بۆ ئاگر.

٣- حوكمی عەقڵی: ((هۆی چەسپاندنەكەی عەقڵە))، وەك چەسپاندنی سیفەتی جووتی بۆ ژمارە (٢) و (٤) .... و حوكمی عەقڵی كۆڵەگەی سەرەكییە لە لێكۆڵینەوەكەمان لە بواری عەقیدەدا.

حوكمی عەقڵی:

دابەش دەبێت بۆ: ١- پێویست (واجب) ٢- نەبوو و نەشیاو (مستحیل) ٣- شیاو و دروست (ممكن و جائز).

١- پێویست (واجب): بریتیە لەوەی كە چەسپاوەو نەبوون قبوڵ ناكات یاخود بریتیە لەوەی كە عەقڵ ئەندێشە و تەصەوری نەبوونیەكەی ناكات. وەك پێویست بونی توانا بۆ خوای گەورە، و وەك پێویست بوونی سیفەتی جووتی بۆ (٤).

١- ناكرێت بەدیهێنەری جیهان شتێك بێت كە شیاوی نەبوون (مستحیل) بێت، چونكە شتی نەشیاو و نەبوو، هەرگیز ناتوانرێت بوونی ئەندێشە بكرێت، چونكە نەبووی ڕووتە (عدم محض)، ناتوانێت جگە لەخۆی بەدیبهێنێت، كەواتە بەدڵنیاییەوە (فاقد الشئ لا یعطیه) كەسێ شتێكی نەبێت پێی نابەخشرێت، جا چۆن شاوی نەبوون (مستحیل) دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ بوون؟

٢- ناكرێت و دروست نیە بەدیهێنەری جیهان شیاوی بوون (ممكن) بێت، چونكە تەنها كاتێك شیاوی بوون (ممكن) دێتە بوون كە هۆی بوونی هەبێت، جا ئەگەر هاتوو ئەو هۆیەش چووە خانەی شیاوی بوون ئەوا لەوكاتەدا پێویستی بە هۆیەكی تر هەیە ... تاد بەم شێوەیە. ئەمەش خول (دور) و زنجیرەیی (التسلسل) پێویست دەكات، كە هەردووكیان پوچەڵن - هەروەك ڕوونیان دەكەینەوە پاش كەمێكی تر -، جا هەر شتێكیش سەر بۆ هەر دووكیان بكێشێت ئەوا پوچەڵە، بەم پێیە پێویست بوو كە بەدیهێنەری ئەم جیهانە شیاوی بوون نەبێت.

٣- ئینجا كە سەلمێنرا و چەسپا كە بەدیهێنەری ئەم جیهانە نە ئەستەم (مستحیل)ە و نە شیاوی بوون (ممكن)ە، ئەوا پێویست دەكات كە بەدیهێنەری ئەم

٢- ئەستەم (مستحیل): بریتیە لەو شتە نەبوەی كە لە شیاوی بوون و چەسپانی نییە، چونكە ناكرێت هەرگیز ببێت، هەرگیز ناتوانرێت ئەندێشە بكرێت كە ببێت یاخود بریتیە لەوەی كە عەقڵ ئەندێشە و تەصەوڕی بوون وپەیدابوونی ناكات. وەك چەسپاندنی هاوبەش بۆ خوا، و پێشكەوتنی كوڕ بەپێش باوكی لە بووند.

٣- شیاو و دروست (ممكن و جائز): ئەوەیە كە جارێك بوون و جارێكی تر نەبوون قبوڵ دەكات بەڵام لە دواییەك. وە بریتیە لەوەی كە لە عەقڵدا بوون و نەبوونی وەك یەكە، ناهێتە خانەی بوونیش مەگەر بەهێزێكی پەسەندكەر نەبێت. وەك بوونی بەهەشت ئێستا. و بوونی تۆ ئێستا لەم ژوورەدا))/ الباجوری علی السنوسیة ١٠-١٤ و المعتقد المنتقد ١٣-١٥.

جیهانە پێویستە بوون (واجب الوجود)[1] بێت. کە بوونی نەوەستێتە سەر هۆیەك، بەڵکو هۆی هەموو هۆکارەکانە و هۆی بوونی جیهانە[2].

مانای خول (دور) و بەڵگەی پوچەڵیەکەی

خول (الدور): بریتیە لەوەی دوو شت هەر یەکەیان هۆکاری بوونی ئەوی تر بێت[3].

وەك ئەو وتەیەی کە دەڵێت: زەید عەمروی بەدیهێناوە، عەمرو زەیدی بەدیهێناوە.

بوونی هەریەك لە زەید و عەمرو دەوەستێتە سەر ئەوەی تر. کە ئەمەش خولی پوچەڵە[4]، بەڵکو هەر دووکیان هەر بە نەبوو دەمێننەوە تا هێزێکی کاریگەری دەرەکی کاری تێدەکات.

---

(١) واتای چەمکی پێویستە بوون (واجب الوجود): بریتیە لەوەی کە هەرگیز نەبوون باڵی بەسەردا ناکێشێت، هەرگیز نەبوون قبوڵ ناکات بە هەربوو و هەتا هەتایی. سەیری: شرح الخريدة للدردير ٥٥، الباجوري في شرح الجوهرة ٤٧/١. بکە.

(٢) بڕوانە: المواقف و شرحه: سيد شريف ٤٦٦ و حاشية الدواني و الكلنبولي عليه ٢٢٧/١ و الرازي مفسرا ٢٨٢ و الباجوري على الجوهرة ٤٧/١-٤٨.

(٣)المواقف ١٧٧.

(٤) خولی پوچەڵ (الدور الباطل) وەك یەکە چ: لەیەك پلەدا بێت، کە پێی دەوترێت خولی ڕاشکاو، وەك (أ) دەوەستێتە سەر (ب) و بەپێچەوانەوە.

یان لە چەند پلەیەکی جیاواز دابن:((کە ناو دەبرێت بە خولی نادیار)) وەك (أ) دەوەستێتە سەر (ب) و (ب) لەسەر (ج) و (ج) لەسەر (أ).

بڕوانە: التعريفات - سيد شريف الجرجاني، میسر بەچاپی گەیاندووە لەساڵی ١٩٣٨ لا ٩٤ وشەی (دور). بەم واتایە هاتووە لە: مقاصد الطالبين و شرحه لسعد الدين التفتازاني، چاپی استنبول ساڵی ١٣٠٥ك، ١٦٤/١.

هۆی پوچەڵی خول (دور):

پێویست دەکات کە هەر یەکێك لەو دووانە پێش ئەوەی تر بکەوێتەوە، واتە لەیەك کاتدا لە پاش و لەدوای هاوەڵەکەیتی.... ئەمەش مانای وایە کە شتەکە پێش بوونی خۆی هەبوو بێت ئەمەش تێکگیران و دژیەکبوونە[1].

جا بوونی عەمرو دەوەستێتە سەر زەید، و بوونی زەیدیش دەوەستێتە سەر عەمرو. ئەمەش مانای وایە کە بوونی عەمرو دەوەستێتە سەر خودی عەمرو، پاش لادانی لایەنی ناوەڕاست کە (زەیدە).

ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە پێش بوونی خۆ ببێت واتە: پێویست دەبێت عەمرو لە پێش بوونی خۆی هەبێت، چونکە بەدیهێنەرو بەدیهێنراوە و پێشکەوتوو (سابق) و پاشکەوتوو (مسبوق)ە، جا پێویست دەبێت عەمرو هەبێت بەرلەوەی هاتبێتە خانەی بوون و ئەمەش بێ بنەماو پوچەڵە.

نمونە لەسەر پوچەڵی خول (دور):

بوونی هێلکە بەندە و پەیوەستە بە بوونی مریشکەوە. و بوونی مریشکیش پەیوەستە بە بوونی هێلکەوە. ئەگەر وادامان نا کە هیچ هۆیەك نییە بۆ بوونی هێلکەکە یان مریشکەکە ئەوا ئەوکاتە شتێکی بێ گومانە کە هەر دووکیان بەنەبووی دەمێننەوە، تا کارتێکەرێکی دەرەکی دێت و هێلکەکە و مریشکەکە دێنێتە بوون، ئا لەوکاتە خولەکە تەواو دەبێت.

ئەگەر وترا:

هۆی بەدیهاتنی جیهان بریتیە لە: کارلێکی ناوەخۆیی ڕووتی ناو بوونەوەر، بەهۆی کاریگەری پاڵەپەستۆ و گەرما و ساردی لە ڕێگەی تێپەڕبوونی کات.

بەمە وەڵامی دەدەمەوە:

ئەمە بریتیە لە خول (دور)ی پوچەڵ، چونکە واتاکەی بریتیە لەوەی: کە

---

(١)ا لمواقف ١٧٧ و المقاصد ٤٨/١ والدردير على الخريدة ٦١ و الباجوري على الجوهرة ٤٨/١ و الوسيلة في شرح الفضيلة للشيخ عبدالكريم بيارة چاپی بەغداد ساڵی ١٩٧٢، ٤٦١.

بـوونی جیهـان بەنـدە و بەسـتراوەتەوە بـە بەشـێكی وەك:(پاڵەپەسـتۆ، گـەرما، ساردی....)، و بوونی هەندێك بەشی تر پەیوەستە بە جیهانەوە. ئەمەش مانـای وایـە: شـتێەكە پـێش بـوونی خـۆی كەوتۆتـەوە، ئەمـەش پوچـەڵە هـەروەك پێشـتر خستمانەڕوو.

واتای زنجیرەیی (التسلسل) و بەڵگەی پوچەڵیەكەی:

زەنجیرەیـی (التسلسـل): بریتیـە لـەوەی شـتی شـیاو (ممكـن) بـۆ بـوونی خـۆی پێویسـتی بـە هۆیـەكی كارتێكـەری هـەبێت، و ئـەو هۆیـە كارتێكـەرەش پێویسـتی بەهۆیەكی تری كارتێكەر هەبێت، بەم شێوەیە تا ئەو ئەندازەیەی كۆتایی نایەت[1].

جـا زنجیرەیـی (تسلسـل) واتـە: بـەدیهێنـراوان لەیـەكترەوە بـەدیهاتوون، تـا ئـەو ئەندازەیـەی كۆتـایی نایـەت، بەشـێوەیەك كـە هـەر یەكـە بـەهۆی ئـەوەی پـێش خـۆی بەدیهاتبێت و هۆی بەدیهاتنی ئەوەی پاش خۆیشی بێـت، بـەبێ ئـەوەی ئـەو زنجیرەیـە سەرچاوە بگرێت لە هۆیەكی كۆكەرەوەو پێویستە بوون (واجب الوجود)[2].

بەڵگەی پوچەڵی زەنجیرەیی (تسلسل):

١- گریمان و بیرۆكەی زنجیرەیی (تسلسل) سەردەكێشێت بۆ بوونی چەندین خـوای بێ كۆتا، كە هەر هەموو خواكانیش خاوەنی چـەند سـیفەتێك بـن وەك: بـەدیهێنـراوی و هەژاری و دەسەوەسانی، كە ئەمەش پوچەڵە بەنیسبەت خواوە، چـونكە پێچـەوانەی پلەوپایەی خوایەتیە كە خاوەنی هەموو توانایەكـە و دەوڵەمەنـد و بـێ بـاكی ڕەهایـە، چونكە دەستەوەسانی هەژار ناكرێت ببێتە بەدیهێنەری جیهان و داهێنـەری ئـەو شـتە سەرنجڕاكێش و بێ كەموكورتانە بێت[3].

٢- بیرۆكـەی زنجیرەیـی (تسلسـل) بـە بەڵگـەی هەسـت و بیـنین بـێ بنـەماو هەڵوەشـاوەیە، چـونكە چـەندین بـەدیهێنـراو هـەبوون كـە لەناوچـوون و نـەماون، جـا

(١) المواقف ١٧٩.

(٢) كبری اليقينيات الكونية ٨٤.

(٣) الدردير علی الخريدة ٦١.

ئەگەر ڕاست بووایە کە بوونەوەر بەشێوەیەکی زنجیرەییە بەبێ کۆتایی هاتن - بەشێوەیەك کە هەر بازنەیەك لەوەی پێشەخۆی هاتبێتە بوون و خۆیشی هۆی بوونی ئەوەی دوای خۆی بێت - ئەوا ئەو بوونەوەرانە لەناو نەدەچوون، چونکە بازنەی کۆتایی تەنها کاری تێکراوەو وەك ئەوەی پێش خۆی هۆیەکی کارتێکەر نەبووە[1].

٣- بەڵگەی جێبەجێ کرد، ئەمەش ناودارترین بەڵگەی زانایانی کەلامە، کە بریتیە لە:

گریمان ئەگەر تۆ دوو زنجیرەت دانا، یەکێکیان سەرەتاکەی لە ئێستادا دەستپێبکات تا بێ کۆتایی هاتن. دووەمیشیان لە کاتی تۆفانەکە داتنا تا بێ کۆتایی هاتن.

هەردووك زنجیرەکەت بەرامبەر یەك دانا بەوەی لە سەرەتاوە تاکەکانی هەر دوو زنجیرەکەت هێنانە بەرامبەر یەك.

جا کە هەر بازنەیەکت لە ئێستاوە (لەکاتی ئێستادا) خستەڕوو و لەبەرامبەریشیدا بازنەیەکی تۆفانت وەك ئەو دانا ئەوا ...

بەدەر نییە لەوەی:

یان هەردوو زنجیرەکەی بەیەکەوە کۆتایی دێن، ئا لەوکاتەدا هەردووکیان کۆتاییان دەبێت،ئەمەش پێچەوانەی گریمانەکەیە. ئەگەر هەردوو زنجیرەکەش بەیەکەوە کۆتایی نەیەن - هەروەك وادامان نابوو - ئەوا پێویستە ناتەواو (ناقص) و تەواو (کامل) بەیەکسان دابنێین، کە بێگومان ئەمەش پوچەڵە.

جا ئەگەر زنجیرەی تۆفانەکە لە پێش ئێستادا کۆتا هات، ئەوا ئەو کاتە تۆفانەکە دەبێتە خاوەنی خاڵی کۆتایی، ئێستاش بەهەمان شێوە خاوەنی خاڵی کۆتاییە، چونکە بە ئەندازەیەکی کۆتایی هاتوو زیاترە تۆفانەکە کە بریتیە لەکاتی تۆفانەکە تا ئێستا، و شتێکی زانرویشە کە شتێك بە ئەندازەیەکی کۆتایی هاتوو زیاتر بێت لە

(١) کبری الیقینیات الکونیة ٨٤ و لاپەڕەکانی دواتر. سەیری: موقف العقل و العلم و العالم من رب العالمین لاساذ الشیخ مصطفی صبري ١٨٢/٢. بکە.

شتێکی کۆتایی هاتوو ئەوا ئەو شتە زیادەیەش دەبێتە خاوەنی خاڵی کۆتایی[(١)] .

نمونە لەسەر پوچەڵی گریمانەی زنجیرەیی (تسلسل):

أ- ئەگەر ژمارەیەکی ژمێریاری دوورو درێژت دانا، لە تەنیشتیدا ئەندازەیەکی زۆر لە (سفر) دابنێیت، جا تۆ خێرا بەرلە هەموو شت تەماشای ژمارەی یەکەم دەکەیت، جا ئەگەر چاوت نەکەوێتە سەر ژمارەی یەکەم، ئەوا هیچ نرخێك نادەیت بەو هەموو (سفر)ە، ئەگەر ئەو (سفرانە) نرخ و قیمەتیان پێشتر وەرنەگرتبێت لە ژمارەیەك کە نرخ و قیمەتەکەی لە خودی خۆیەوە دەستکەوتبێت، چونکە ئەو ژمارەی کە نرخەکەی خودییە و لە خۆیەوە سەرچاوەی گرتووە هەر ئەمە ژیان و نرخ و قیمەت دەداتە ئەو (سفر)انەی کە بەشێوەی زنجیرەیی ڕیزکراون لەلا تەنیشتی ڕاستیەوە، کەواتە زنجیرەی ئەو (سفر)انەی کە دەسپێکی لە ژمارەکی قیمەتدارەوە نەبێت ئەوا هیچ نرخێکی نییە، ئەگەر واش دابنێین کە ئەو (سفرانە) زنجیرەیەکی بێ کۆتایی پێك دێنن ئەوا ئەو گریمانە هیچ نرخێکی پێ نابەخشێت.

ب- ئەگەر بانگەشەی ڕاستیەکی زانستیم کرد لەلای تۆ، تۆش داوای بەڵگەت لێکرم، منیش وەڵامی تۆم دایەوە بەبەڵگەیەك کە پشتی بەستبێت بە بەڵگەیەکی تر (واتە: بەڵگەکەش پێویستی بەوە هەبێت بەڵگەی بۆ بهێنرێتەوە[(٢)])، کاتێك تۆ پرسیار لە بەڵگەکەی دووەم دەکەیت من وەڵامت بدەمەوە بە بەڵگەیەکی تر کە ئەوەیش پشتی بەستبێت بە بەڵگەیەکی تر .... بەم شێوەیە، ئەوا تۆ ئەم بانگەشەیەی من بە درۆ دادەنێیت، بەڵکو بوونی ئەم ڕاستیە زانستیەش بە درۆ دەزانیت.

جا هەموو ئەو بەڵگە زنجیرەییانە، کە خستمانەڕوو کە کۆتاییان نییە، ئەوا تەنها چەند سێبەرێکن کە چاوەڕوانی بنچینەو ڕەگی یەکەم دەکەن. جا ئەگەر ئەو

---

(١) الباجوري على الجوهرة ٤٨/١. و سەیری: الواقف: ١٧٩ و لاپەڕەکانی دواتری بکە. و المقاصد ١٦٥/١ و لاپەڕەکانی دواتری، و الوسيلة ٤٦١-٤٦٥.

(٢) وەرگێڕ.

ڕەگ و بنچینەیە نەبێت، ئەوا ئەو سێبەرانەش بوونیان نییە، بەهەمان جۆر ئەو ڕاستیەی بانگەشەی بۆ دەکرێت بوونی نییە.

جا کە گریمانی خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) پوچەڵیەکەیان دەرکەوت، ئەوا ئەو شتەش پوچەڵ دەبێت کە سەر دەکێشێت بۆ ئەم دوو گریمانە، ئەویش بریتیە لەوەی بەدیهێنەری ئەم جیهانە شیاوە بوون (ممکن) بێت، بەڵکو پێویستە لەوکاتەدا بەدیهێنەر پێویستە بوون (واجب الوجود) بێت. ئەو بەڵگەیەش کە هەندێ لە فەیلەسوفەکانی خۆرئاوا باسیان کردووە لە چوارچێوەی ئەم دوو بەڵگەیە ناچێتەدەر، ئەو بەڵگەیەش بەهێزترین و کاریگەرترین بەڵگەیە لەلای ئەوان، کە ناونراوە بە بەڵگەی بەدیهێنان (خلق) یاخود بەڵگەی گەردوونی(١).

---

(١) پوختەی ئەو بەڵگەیە ئەوەیە: کە ئەو بوونەوەرو بەدیهێنراوانە پێویستیان بە بەدیهێنەرێك هەیە، چونکە ئێمە دەبینین کە بوونی هەر بوونەوەرێك پەیوەستە و دەوەستێتە سەر ئەوەی تر یان جگەلەوە دەوەستێتە سەر بوونەوەرێکی تر، بەبێ ئەوەی ئێمە پێویستیەك ببینین کە بوونی ئەو شتە بەخودی خۆی پێویست بکات.

سەیری: کتێبی (الله) دانراوی: عقاد: ١٩٢-١٩٣ بکە کە لەوبارەوە دواوە، و یەکێك لە ڕێگەکانی ئەو بەڵگەیەی خستوەتەڕوو کە بریتیە لە: بەڵگەی جوڵە (بەڵگەی: ئەو جوڵێنەرەی کە خۆی بێ جوڵەیە) و ناوەرۆکی ئەم بەڵگەیە ئەوەیە: کە هەر شتێك بجوڵێت ئەوا پێویستی بە جوڵێنەر هەیە، شتی جوڵاو پێویستە هێز لە غەیری خۆی بەدەست بخات، بەم شێوەیە تا عەقڵ لە خزمەت یەك جوڵێنەردا دەوەستێت، کە ئەو جوڵێنەرە بۆی دروست نییە جوڵەی بەسەردا بێت، چونکە لە دەرەوەی سنوری شوێن و کاتە، ئەویش خوای گەورەیە.

سەیری: (دراسات في الفرق و العقائد السلامیة - د. عرفان، ١٧٤ و لاپەڕەکانی تریش) بکە: دوو ڕێگەی لەو پێنج ڕێگەیانەی خستۆتەڕوو کە قەشە (توما الاکوینی) پوختی کردۆتەوە، ئەویش بریتین لە: بەڵگەی جوڵە، و بەڵگەی توانای بەدیهێنان (الامکان) و پێویستی (الوجوب).

بەڵگەی سێیەم: بەڵگەی زانستی

بەڵگەی چاودرێری (عناية) و داهێنان (إختراع)

ئـەم بەڵگەیـە دیـارترین و ئاشـكراترین بەڵگەیـە لەسـەر بـوونی خـوای گـەورە. ئـەمیش بریتیـە لـەو بەڵگەیـەی كـە ئـیبن رشـد لـە (منـاهج الأدلـة)دا باسـی كـردووە، ئەوەشی خستوەتەڕوو كە دەكرێ:

أ- زۆرینـە بیگرێتەبـەر وەك ڕێبـاز و ڕێگـە بـۆ چەسـپاندن و سـەلماندنی بـوونی خوای گەورە، جا لـە میانەیـدا تـەنها ئـەوە لەبەرچاو بگیرێت كە بـە زانینـی سـەرەتا دەست دەكەوێت كە ئەویش لەسەر هەستەكان بنیاتنراوە.

ب- زانایـان، ئـەو شـتانەی كـە بـە بەڵگـە دركیـان پـێ دەكـەن دەخەنەسـەر ئـەو شتانەی پەییان پێدەبرێت بە هەستەكان.

ئەم بەڵگەیـە قورئـانی پـیرۆز هۆشـداری لـەبارەی داوەو سـەرنجی بەلایـدا ئاراسـتە كردووە، هاوەڵانیش - خوا لێیان ڕازی بێت - گرتویانەتەبەر، بەم شێوەیەی خـوارەوە ئـەو بەڵگەیە ڕوون دەكەینەوە:

بەڵگەی چاودێری (عناية):-

ئەم بەڵگەیـەش لـەوەوە دیاردەكـەوێت كـە تـا چـەند گرنگـی بـە مـرۆڤ دەدرێـت و بوونەوەرو بـەدیهێنـراوان لـە پێنـاوی ئـەودا بـەدیهێنـراون و بـۆی ڕام كـراون. جا ئـەم بەڵگەیە لەسەر دوو بنچینە دەوەستێت:

أ- هەموو بونەوەرانی كە هەن كۆك و تەبان لەگەڵ بوونی مرۆڤ.

ب- بـوونی تـەبایی و گونجـان پێویسـتیەكە لەلایـەن ئـەو زاتـەی كـە بكـەرە و مەبەستی وابووەو ویستی لەسەر بووە، چونكە بوونی ئەم تەباییە ناهێتـە كایـە تـەنها بە ڕێكەوتن نەبێت.

گونجان و تەبایی بەوە دەبێـت وەك گونجـان و تـەبایی ڕۆژو شـەو و خـۆر و مـانگ لەگەڵ بوونی مرۆڤ، بەهەمان شێوە گونجانی ئەو كـات و شـوێنەی كـە مـرۆڤ تێیدایـە، گونجـانی گیانلەبـەر و ڕووەك و شـتی بـێ گیـان و بارانـەكان و ڕوبـارو دەریـا و ئـاگرو

هەوا....

بەهەمان شێوە چاودێری و گرنگی دان بەدەردەكەوێت لە ئەندامەكانی جەستەی مرۆڤ و گیانلەبەر. واتە: ئەندامەكانی تەواو ڕێك و گونجاون لەگەڵ ژیان و بوونی.

چەند ئایەتێك لەو ئایەتانەی كە ئەو بەڵگەیەیان ڕوونكردۆتەوە:

أ- ئـەو فەرمایشـتەی خـوا: ﴿ تَبَارَكَ ٱلَّذِي جَعَلَ فِي ٱلسَّمَآءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَٰجًا وَقَمَرًا مُّنِيرًا ﴿٦١﴾ ﴾ الفرقان: ٦١. **واتە: (زۆر گەورەو مەزنە ئەو زاتەی لە ئاسماندا چەندەها خولگەی گەورەی "بۆ هەسارە و ئەستێرەكان" بەدیهێناوە، هەروەها چرایەكی پڕشنگدار، كە خۆرە و مانگێكی ڕووناكیشی بۆ زەوی دابین كردووە).**

ب- ﴿ وَٱلْجِبَالَ أَوْتَادًا ﴿٧﴾ وَخَلَقْنَٰكُمْ أَزْوَٰجًا ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا ﴿٩﴾ وَجَعَلْنَا ٱلَّيْلَ لِبَاسًا ﴿١٠﴾ وَجَعَلْنَا ٱلنَّهَارَ مَعَاشًا ﴿١١﴾ وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا ﴿١٢﴾ وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًا ﴿١٣﴾ وَأَنزَلْنَا مِنَ ٱلْمُعْصِرَٰتِ مَآءً ثَجَّاجًا ﴿١٤﴾ لِّنُخْرِجَ بِهِۦ حَبًّا وَنَبَاتًا ﴿١٥﴾ وَجَنَّٰتٍ أَلْفَافًا ﴿١٦﴾ ﴾ النبأ: ٦ - ١٦.
واتە: (ئایا زەویمان وەك لانكە بۆ فەراهەم نەهێناوە؟. "ئایا" كێوەكانمان وەك مێخ بۆ دانەكوتاون؟. "ئایا" ئێوەمان بە جووت دروست نەكردووە؟. خەوتنمان بۆ نەكردوون بەهۆی سرەوتن؟. "ئایا" شەوگارمان بۆ نەكردوون بە داپۆشەر وەك پۆشاك، تا تیایدا بشاردرێنەوە؟. "ئایا" ڕۆژیشمان بۆ نەكردوونەتە كاتی بەدەستهێنانی ڕزق و ڕۆزی؟. "ئایا" حەوت چین ئاسمانی بەهێزو پتەومان بە سەرتانەوە دروست نەكردووە؟. چرایەكی پڕشنگدارمان بۆ فەراهەم نەهێناوە؟. "ئایا" لە هەورە گوشراوەكان بارانێكی زۆرمان نەباراندووە؟. تا بەهۆی ئەو بارانەوە جۆرەها دانەوێڵە و ڕووەك بڕوێنن. هەروەها چەندەها باخی چڕو پڕ لەیەك ئاڵاو بەدی نەهێناوە).

پ- ﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ إِلَىٰ طَعَامِهِۦٓ ﴿٢٤﴾ أَنَّا صَبَبْنَا ٱلْمَآءَ صَبًّا ﴿٢٥﴾ ثُمَّ شَقَقْنَا ٱلْأَرْضَ شَقًّا ﴿٢٦﴾ فَأَنۢبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ﴿٢٧﴾ وَعِنَبًا وَقَضْبًا ﴿٢٨﴾ وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا ﴿٢٩﴾ وَحَدَآئِقَ غُلْبًا ﴿٣٠﴾ وَفَٰكِهَةً وَأَبًّا ﴿٣١﴾ مَّتَٰعًا لَّكُمْ وَلِأَنْعَٰمِكُمْ ﴿٣٢﴾ ﴾ عبس: ٢٤ - ٣٢. **واتە: (دەبا ئادەمیزاد سەیری خواردنەكەی بكات و سەرنجی**

بدات و بیری لێبكاتەوە. بێگومان ئێمە ئاومان بۆ داباراندۆتە خوارەوە، چۆن دابارینێك. لەوەودوا زەویمان بۆ لەت لەت كرد بە چەكەرەی ناسكی ڕووەك. ئینجا دانەوێڵەمان تیایدا ڕوواند. هەروەها ترێ و سەوزەمان. هەروەها زەیتوون و دارخورمایش. باخچەی دەوردراو بە داری خورما یان درەختی تر یاخود باخی چڕو پڕ. جۆرەها میوە، هاوڕێ لەگەڵ ئەو هەموو گژو گیایانەی كە خواكردە و ماڵات دەیخوات لە لەوەڕگاكاندا. - هەموو ئەمانەمان ئامادە كردووە - تا خۆتان و ماڵاتەكانتان سوودی لێ وەربگرن).

بەڵگەی داهێنان (اختراع):-

بریتیە لە بەدیهێنانی كرۆك (جوهر)ی بوونەوەر و بەدیهێنراوان، ئەمەش وەك داهێنانی ژیان و هەستی پەیی پێبەر و عەقڵ لە بێ گیاندا.

بوونی سەرجەم گیانلەبەر، و ڕووەك و ئاسمانەكانیش دەچنە ناو ئەو بازنەوە. ئەم بەڵگەیە لەسەر دوو بنچینە دادەمەزرێت كە بەهێز بوونیان هەیە لە ناو فیترەتی خەڵكی كە بریتیە لە:

أ- ئەو بوونەوەرانە بەدیهێنراون، جا ئێمە چەند جەستەیەكی بێ گیان دەبینین و دواتر ژیانی بەبەردا دەكرێت، ئەوا لەو كاتە بە بێگومان دەزانین كە ژیاندەرێك هەیە و ژیان دەدات و دەبەخشێت ئەویش خوای بەرزو مەزنە.

سەبارەت بە ئاسمانەكان، بەهۆی بەردەوامی جوڵەكەی دەزانین كە فەرمانی پێكراوە پارێزەری ئەو شتانە بێت كە لە ناویدایە و دەستەمۆ كراوە بۆ مرۆڤ، و شتێكی بێ گومانە كە شتێك داهێنراو بێت و فەرمان پێكراو بێت ئەوا بێ چەندو چوون لەلایەن زاتێكی تر جگەلە خۆی دروست كراوە.

خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدۡعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَن يَخۡلُقُواْ ذُبَابٗا وَلَوِ ٱجۡتَمَعُواْ لَهُۥۖ﴾ الحج: ٧٣. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی كە هانا و هاواریان لێدەكەن لە جیاتی خوا، هەرگیز ناتوانن تاكە مێشێك دروست بكەن، هەر چەندە بۆ ئەوكارە كۆببنەوە).

ب- هەر داهێنراوێك داهێنەرێکی هەیە، جا کە یەکێك دەیەوێت بە تەواوی خوای گەورە بناسێت ئەوا پێویستە زانیاری دەست بخات و شارەزا بێت لە کرۆکی شتەکان، تا هەڵوەستە بکات لەسەر داهێنانی حەقیقی لە تێکڕای بوونەوەردا، چونکە ئەوەی شارەزای حەقیقەتی شتەکان نەبێت ئەوا نازانێت حەقیقەتی داهێنان چیە.

خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ أَوَلَمۡ يَنظُرُواْ فِي مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَمَا خَلَقَ ٱللَّهُ مِن شَيۡءٖ ﴾ الأعراف: ١٨٥. واتە: (ئایا بۆ سەرنجیان نەداوە لەو هەموو دەسەڵاتە گەورەیەی خوا لە ئاسمانەکان و زەویداو ئەو هەمو شتانەی خوا بەدی هێناون؟).

فەرموویەتی: ﴿ فَلۡيَنظُرِ ٱلۡإِنسَٰنُ مِمَّ خُلِقَ ٥ خُلِقَ مِن مَّآءٖ دَافِقٖ ٦ ﴾ الطارق: ٥ - ٦. واتە: (با ئادەمیزاد تەماشا بکات و سەرنج بدات کە لەچی دروست کراوە؟!. دروستکراوە لە ئاوێکی هەڵقوڵاو "کە مەنی پیاوەو هێلکۆکەی ئافرەتە، هەردوو لایان، هەڵدەقوڵێن بۆ پێکهاتنی ئادەمیزاد، بەویستی خوا").

فەرموویەتی: ﴿ أَفَلَا يَنظُرُونَ إِلَى ٱلۡإِبِلِ كَيۡفَ خُلِقَتۡ ١٧ ﴾ الغاشية: ١٧. واتە: (ئایا ئەوە سەرنجی وشتر نادەن چۆن دروست کراوە؟!).

ئەمەش چەند نمونەیەك لەو ئایەتانەی قورئان کە هەر دوو بەڵگەکە بەیەکەوە کۆ دەکەنەوە:

أ- ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱعۡبُدُواْ رَبَّكُمُ ٱلَّذِي خَلَقَكُمۡ وَٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَتَّقُونَ ٢١ ٱلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ٱلۡأَرۡضَ فِرَٰشٗا وَٱلسَّمَآءَ بِنَآءٗ وَأَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءٗ فَأَخۡرَجَ بِهِۦ مِنَ ٱلثَّمَرَٰتِ رِزۡقٗا لَّكُمۡۖ فَلَا تَجۡعَلُواْ لِلَّهِ أَندَادٗا وَأَنتُمۡ تَعۡلَمُونَ ٢٢ ﴾ البقرة: ٢١ - ٢٢. واتە: (ئەی خەڵکینە پەروەردگاری خۆتان بپەرستن، ئەو زاتەی کە ئێوەو پێشینانی ئێوەشی بەدیهێناوە، بۆ ئەوەی ڕێبازی خواناسی و تەقواو پارێزکاری بگرنە بەر. هەر ئەو زاتەش زەوی کردووە بە فەڕش و جێگای نیشتەجێ بوون و ژیان بۆتان، ئاسمانی وەك سەقفێك بەسەرتانەوە ڕاگیر کردووە، لە ئاسمانەوە ئاوی بۆ باراندوون، جا بەهۆیەوە جۆرەها بەرهەمی (درەخت و گژوگیای) بەدەرهێناوە تا ببێتە ڕزق و

ڕۆژی بۆتان، كەواتە شەریك و هاوتا بۆ خوا بڕیار مەدەن، كە خۆشتان دەزانن پەرستراو دەبێت بەدیهێنەر بێت).

ئەو فەرمایشتەی خوا كە ئەفەرمووێت: ﴿ ٱلَّذِى خَلَقَكُمْ وَٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ ﴾ واتە: (ئێوەو پێشینانی ئێوەشی بەدیهێناوە). هۆشداری دان و سەرنج ڕاكێشانە بۆ بەڵگەی داهێنان.

ئەم فەرمایشتەیشی: ﴿ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلْأَرْضَ فِرَٰشًا وَٱلسَّمَآءَ بِنَآءً ﴾ واتە: (هەر ئەو زاتەش زەوی كردووە بە فەڕش و جێگای نیشتەجێ بوون و ژیان بۆتان، ئاسمانی وەك سەقفێك بەسەرتانەوە ڕاگیر كردووە). هۆشداری دان و سەرنج ڕاكێشانە بۆ بەڵگە و ئاماژەی چاودێری.

ب- ﴿ ٱلَّذِينَ يَذْكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَٰطِلًا سُبْحَٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ ٱلنَّارِ ﴿١٩١﴾ ﴾ آل عمران: ١٩١. واتە: (ئەوانەی یادی خوا دەكەن لە كاتێكدا كە بەپێوەن یان دانیشتوون یان ڕاكشاوون (لەهیچ حاڵەتێكدا یادی ئەو زاتە فەرامۆش ناكەن)، هەمیشە بیر دەكەنەوە لە دروست بوونی ئاسمان و زەوی (دەڵێن): پەروەردگارا تۆ ئەم هەموو دروست كراوانەت بێ هودە و بێ ئامانج دروست نەكردووە، پاكی و بێگەردی شایستەی تۆیە، دە تۆش بمانپارێزە لە سزای ئاگری دۆزەخ)[(١)].

زانایان لە چەرخی ئێستادا بەتایبەتی جەختیان كردۆتەوە لەسەر بەڵگەی زانستی، ئەمەش دوای ئەوەی چوارچێوەی زانست فراوان بوو، و چەندین دەزگای داهێنراوی هاوچەرخ بەدەركەوتن كە هۆیەك بوون بۆ ئاشكراكردنی ئاسۆكانی بۆشایی ئاسمان و هەڵوەستە كردن لەمەڕ نهێنیەكانی سروشت، پەیی بردن بە

(١) منهاج الأدلة في العقائد الملة لابن رشد تحقيق: د. محمود قاسم، چاپی ٣ ساڵی: ١٩٦٩، ١٥١-١٥٥ و نقله الدكتور عرفان عبدالحميد في دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية. هێناویەتی، چاپخانەی (ارشاد)، بغداد، ساڵی ١٩٦٧، ١٦٥-١٦٩.

شاراوەکانی، ئەمەش بووە هۆی بانگهێشت کردنی زانایان لە سەرجەم مەیدانەکانی تا بدوێن لە بارەی توانا و داهێنان و گەورەیی خوایی گەورە و سەرسوڕمانی عەقڵی مرۆڤ لەبەرامبەر ئەو نهێنیانە کە لە هەموو بەدیهێنراواندا هەن.

ئەوەی لێرەدا باسی دەکەین، تەنها چەند تێڕوانینێکن لە هەندێ لە مەیدانەکانی زانستدا، هەڵوەستە کردنی زانایان لەمەڕ هەندێ لە نهێنیەکانی بوونەوەر، ئەمەش تەنها کلیلێکە بۆ عەقڵ و هۆش، تا پاڵی بنێت بۆ تێڕامان و وردبوونەوە لە کاروباری ئەو بوونەوەرە پانوپۆڕە، گومانیش لەوەدا نیە کە هەر بەشێکی بچوك لێی گۆیایە و ئاماژەدەرە بۆ پەروەردگارێتی (بەدیهێنەرایەتی) خواو تاك و تەنهاییەکەی.

فیا عجبا کیف یعصی الاله   أم کیف یجحده الجاحد
و في کـــل شيء له آیـــة   تـدل علی أنه واحد

واتە: چەند سەرسوڕهێنە کە چۆن تاوان لەبەرامبەر خوا ئەکات یاخود نکۆڵیکار نکۆڵی لە بوونی دەکات، کەچی لە هەر شتێکدا بەڵگە و نیشانە هەیە، کە ئاماژە دەدات بۆ ئەوەی کە تاك و تەنهایە.

چەند نمونەیەك لەو بەڵگە زانستیانە لەم بارەوە:

١- ئەستێرەکان، بریتین لە تۆپەڵەیەکی گڕگرتووی دوور لە هەسارەی زەوی.

جا نزیکترین ئەستێرە لە ئێمەوە بە ئەندازەی چوار ساڵ و چواریەکێکی ساڵی تیشکییە[1]. ڕووناکترین ئەستێرە کە لە ئاسماندا دەیبینین بریتیە لە ئەستێرەی (شعری الیمانیة) کە هەندێ لە عەرەب بەر لە ئیسلام دەیانپەرست، ئەو

(١) ساڵی تیشکی: بریتیە لەو ماوەیەی کە تیشك دەیبڕێت لە ماوەی ساڵێکدا، کە دەکاتە نزیکەی شەش ملیۆن ملیۆن میل، بۆ زانیاریش تیشك بە ئەندازەی (١٨٦) هەزار میل دەبڕێت لە یەك چرکەدا. (وەرگێڕ: سەیری: العقیدة الإسلامیة ومذاهبها، د. قحطان عبدالرحمن الدوري ٢١٨ بکە).

ئەستێرەیەش لە ئێمەوە دوورە نزیكەی هەشت ساڵ و نیوی تیشكی[1].

لەم دواییانەدا گەردونناسان ڕایانگەیاند كە ڕوانگە (رصد)یان داوەتە سەر ئەستێرەیەك كە دوازدە و نیو بلیۆن (بلیۆن: ملیۆن ملیۆنە) ساڵی تیشكی لە ئێوە دوورە[2].

پلەكانی گەرمی ڕووی ئەستێرەكان جیاوازن، بۆیە ڕەنگەكانیان جیاوازن لە سورێكی تۆخەوە بۆ سورێكی كراوە تا پرتقالی بۆ زەرد تا سپی تا شین، جا ئەستێرە زەردەكان پلەی گەرماییەكەیان لە ڕووەكەیاندا دەگاتە دەیان هەزار پلە.

پلەی گەرمی سەر ڕووی ئەستێرەی (شعری الیمانیة) دەگاتە یازدە هەزار پلەی سەدی.

سەبارەت بە قەبارەیشیان هەیانە دەگاتە قەبارەی خۆر، هەیشیانە بچوكترە یان زیاترە بە دەیان یان سەدان بەڵكو هەزاران و ملیۆنان جار.

٢- كاكێشان (مجرة): مامۆستا (جامو) دەڵێت كە (هبل) بەڕێوبەری ڕوانگە (مرصد)ی (مونت ولسن)، بە ڕوانگەكەی سەیری ماوەیەكی كردووە نزیكە لە (٥٠٠) ملیۆن ساڵی تیشكی، لەو ناوەندەدا نزیكەی (١٠٠ ملیۆن) كاكێشانی دەرەكی ژماردووە،لەوانەیە كاكێشانی تریش هەبن دوورتربن كە (هبل) نەی بینیبێت. دەڵێت: تیرەی كاكێشانی ئێمە دەگاتە سەد هەزار ساڵی تیشكی.

٣- بۆشایی گەردوون بەشێوەیەكی زۆر گەورە فراوان دەبێت. ئەندازەكەیشی - هەروەك سیر جیمس جینز - دەڵێت نزیكەی سەد و پێنج میل لە یەك چركەدا، كە هەر دووریەكیش نزیكەی ملیۆنێك ساڵی تیشكییە[3].

٤- هەموو هەسارە گەڕۆكەكانی ناو كۆمەڵەی خۆری ئێمە لەسەر خولگەیەكی

---

(١) التفسیر العلمي للآیات الكونیة في القرآن: اساذ حنفی أحمد، چاپخانەی: العارف، كە لە میسرە ٥٦ و ٥٩ و٦٢.

(٢) بڵاوكراوەی هەواڵی گەردوونی لە بەڕێوبەرایەتی چاودێری زانستی - بغداد.

(٣) التفسیر العلمي للآیات الكونیة في القرآن ٥٦-٦٩.

تایبەت و دیاریکراو دێن و دەچن، لەو خولگەیە لانادەن، چونکەئەگەر کەمێك لابدەن ئەوا هاوسەنگی تێکدەچێت و دەبێتە هۆی ئەوەی هەسارەکان بەریەك بکەون و ژیان لەناو بچێت.

کۆمەڵەی خۆری ئێمە یەکێکە لەو کۆمەڵە خۆرانەی کە بڵاوبونەتەوە لە گەردووندا و لە ژمار نایەن.

٥- ئەم خۆری خۆمان، قەبارەکەی دەگاتە نزیکەی نیو ملیۆن و سێ سەد جاری قەبارەی زەوی. پێکهاتووە لە تۆپەڵێك بەردو ماددەی شل و گازی سوتاو، کە پلەی گەرمی سەر ڕووەکەی دەگاتە شەش هەزار پلەی سەدی، پلەی گەرمای چەقەکەی دەگاتە بیست ملیۆن پلەی سەدی.

هێزی گەرمییەکەی - بەهەمان شێوەی خۆر ئەستێرە گەورەکانیش - بەهۆی کارلێکی ناوەکی و نەوەویی گەرمە کە لە چەقەکەی دا ڕوودەدات، ئەمەش بەهۆی تێکشکانی گەردیلە لەناوەوەی خۆر، لەژێر کاریگەری گەرمای زۆر بەرز[١].

پریشکەی گڕەکەی دەگاتە (١٤٠کم) لەکاتی ئاسایی، بەڵام لە بارودۆخی تەقینەوەی بەردەوامدا ئەوا دووری پریشکە دوور هاوێژەکانی دەگاتە هەزاران میل.

٦- مانگ لە خولگەی خۆیدا بە ئەندازەی ٢٣٠٠ میل لە کاتژمێرێك دا دەڕەوات، و لەهەر سوڕانەوەیەکی مانگانەدا جارێك بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە، و بۆیە بەیەك ڕوو و لاتەنیشت بەرامبەر زەوی دەوەستێت، بەم هۆیە چەندین ڕووی ڕووناکی جیا جیا دەبینین، هەر لە کەوانەیی (هلال) و پڕشنگداری (بدر) و بەپێچەوانەوە[٢].

مانگ شوێنکەوتووی زەویە، و بەئەندازەی (٢٨٦ هەزار میل) لێی دوورە، ئەگەر (٥٠) میلی تر دوور بوبایە لە زەوی، ئەوا ئاو ڕووی زەوی دادەپۆشی بە قوڵایی میل و نیوێك و قەبارەی هەوا زیاتر درێژ دەبووەوە کە ئەمەش دەبووە هۆی ڕوودانی

---

(١) التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن ٦٥ و٧٣ و٧٥ و٨٥. و العلم يدعو للايمان لكريس موريسون: ج ٤، ٥٥. و مع الله في السماء ١٤٦.

(٢) التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن ٦٧-٦٨.

باوزریان لە هەموو ڕۆژێكدا ... تاد. چونكە كێشندەی مانگ - لە حاڵی ئێستادا - ئاوی زەریاكان كێش دەكات تا شەست پێ لە هەندێك شوێندا، ڕۆژانە بەرەو ڕووی دەرەوە توێكڵی زەوی دووجار كێش دەكات بە ئەندازەی چەند ئینجێك (بوصات)[1].

٧- زەوی بەدەوری خۆردا دەسوڕێتەوە بە خێرایی نزیكەی (١٨٫٥) میل لەیەك چركەدا، لەسەر خولگە درێژەكەی كە (٦٠٠) ملیۆن میلە.

زەوی بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە بە خێرایی (١٠٠٠) میل لەیەك كاتژمێردا (واتە هەر بیست و چوار جار لە ٢٤ كاتژمێردا).

ئەگەر وا دایبنێین كە بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە بە ئەندازەی (١٠٠) میل لە یەك كاتژمێردا، ئەوا ئەوكاتە ڕۆژو شەوەكانمان دەیان جار درێژتر دەبن لەوەی ئێستا، و خۆریش ڕووەكەكان بە ڕۆژ دەسوتێنێت و لە شەویشدا دەبەستن.

ئەگەر وادابنێین كە زەوی بەدەوری خۆردا دەخولێتەوە بە خێرایی (٦ میل) لە چركەیەكدا یان (٤٠) میل، ئەوا نزیكی و دووریمان لە خۆر وای دەكرد كە ژیانمان بەهیچ شێوەیەك نەبێت[2].

٨- ئەگەر توێكڵی زەوی دە پێ ئەستور ببێت ئەوا ئۆكسجین لەناو دەچوو و ژیان نەدەبوو.

ئەگەر دەریاكان چەند پێیەك لەوەی ئێستا قوڵتر بووبان، ئەوا ئۆكسجین و دووەم ئۆكسیدی كاربۆنی هەڵدەمژی و ژیان نەدەما.

ئەگەر بەرگە هەوای زەوی تەنكتر بوایە لەوەی ئێستا، ئەوا نەیزەكەكان زۆر بە ئاسانی بەر زەوی دەكەوتن و زەوی دەسوتا،[3] چونكە نەیزەكەكان و تیر ئاگرەكان لە هەر ڕۆژێكدا بە ملیۆنان دە پرژێنە ناو هەوای دەرەكی، و هەر یەك لەو نەیزەكانە بە خێرایی شەش میل تا چل میل لە یەك چركەدا دەبڕێت، جا ئەگەر ئەو بەرگە

---

(١) العلم يدعو للايمان ٥٧-٥٨.

(٢) التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن ٦٧. و العلم يدعو للايمان ٥٥.

(٣) الاسلام يتحدى - وحيدالدين خان، قاهرة چاپی ٤ ساڵی ١٩٧٣، ٥٩.

هەوایە ڕێگر نەبووایە ئەوا زەوی و ئەوەی لە ناویـەتی دەسـوتا، چونكە ئەگـەر مـرۆڤ تیرئاگرێكی بچوكی بەربكەوت كە خێراییەكەی حەفتا جار لە خێرایی گولـە زیـاترەو، ئەوا مرۆڤ پارچە پارچە دەكات تەنها بە گەرمایی ڕۆیشتنەكەی[1].

٩- ئەو ئاوەی كە (٥/٤) زەوی پێك دێنێت، ئەوا پێكهاتووە لـە گـاز: دوو گەردیلـەی هایـدرۆجین و گەردیلەیـەكی ئۆكسـجین H_2O، هـەوا لـە چـەند ڕەگـەزێك، بـە چـەند ڕێژەیـەكی دیـاریكراوی زۆر گـرنگ بـۆ ژیـان، كـە ئەگـەر جیاوازیـان تێبكـەوێت ژیـان جێگیر نابێت.

١٠- ژیانی مرۆڤ نابێت بەبێ خوێ خـواردن، پێكدێت لـە ترسـناكترین دوو ڕەگـەز، كە بریتین لە: صۆدیۆم كە دەكرێتە ناو پێكهاتەی مادەی تەقینـەوە، كلـۆر كـە گـازێكی خنكێنەری بكوژە (NACI).

١١- ئەگەر لە وردبینەوە تەماشای دڵۆپێك ئـاوی سروشـتی بكـەیت، ئـەوا جیهانێـك لە ژیانی سەر سوڕهێنەر بەدی دەكەیت[2].

١٢- زەردەواڵـە (الزنبـور): كاتێـك كوللـە مەشـكە (جنـدب) ڕاو دەكـات، ئـەوا بـێ هۆشـی دەكـات و هـەڵی دەگرێـت تـا دەرخـواردی بێچـوەكانی بـدات لـەكاتی لـە دایـك بوونیان[3].

١٤- هێلانەی هەندێ لـە جالْجالۆكـەكان لـە ژێـر ئـاودان لەسـەر شـێوەی بـالۆن، كـە ئەوا بە بڵقی ئاو فوی تێدەكات، كە لە ناو مموەكانی ژێر جەسـتەیدا هـەڵی گرتـووە، و لـەو كاتەشـدا بێچـوەكانی لـەدایك دەبـن، و هەڵسـانی بایـەكانی كاریگـەری لەسـەر نابێت[4].

١٤- شەمشەكوێر (خفاش) - هێزی بینینـی لاوازە - بەشـەو دەفڕێـت، كەچـی خـۆی

---

(١) العلم يدعو للايمان ٦٥.

(٢) ئەمە چەند شتێكی سەرەتایین كە قوتابی لە زانستی كیمیادا دەیخوێنن.

(٣) الله - سعيد حوى، چ ٣، ساڵی ١٩٧٢، ٧٦.

(٤) العلم يدعو للايمان ١١٩.

بەهیچ شتێكدا نادات، چونكە چەند لەرەیە (هزة)ك دەنرێت و كاتێك ئەو لەرانە بۆی دەگەڕێنەوە كە خۆی بە جەستەیەكی بەرامبەردا دەدەن، بەو شێوەیە هەستی پێ دەكات بێ ئەوەی بەدی بكات، ئەمە وەك ڕادارە[١].

١٥- ئەگەر دوو مێش بەردەوام بێچویان ببێت و مردن بەسەر ئەوان و بێچوەكانیادا نەیەت، ئەوا دوای پێنج ساڵ، چینێك لە مێش لە دەوری زەوی دروست دەبێت بە بەرزی (٥ سم). جا مێش یەك ڕەگەزە ئەی سەبارەت بە هەموو بوونەوەرەكانی تر ئەگەر مردنیان بەسەردا نەیەت[٢]؟

١٦- مرۆڤ، ئەو نهێنی مەتەڵەیە كە عەقڵ دێنێتە سەر سوڕمان، لە چەند ڕەگەزێك پێك دێت كە ڕێژەكەی نزیكەی:- بەرمیلیكی بچوكەی ئاوە، لەگەڵ ڕەگەزە كانزاییەكان كە چەند مێخ و بزمارێك (مسمار)ێكی بچوك پێك دێنن، و سەری شقارتەیەكە لە كبریت، و ئەندازەیەك لە قسڵ گەچ (كلس) كە دەتوانرێ دیواری پێ گەچ بكرێت، چەند ڕەگەزێكی تری كەم كە نرخەكەی نیو دینار ناكات، جا نهێنیەكەی شاراوە نیە لە جۆرێتی ماددەكان، بەڵكو نهێنیەكە لە پێكهێنان و ڕێكوپێك كردنەكەیدایە، و لەو گەردیلانەدایە كە خانە پێك دێنن، دواتر پێكهاتە زیندوو و لەدایك بووەكانی جەستەی لێدەكەوێتەوە[٣].

جا مرۆڤ دەتوانێ شت ببیسێت لە ڕێگەی چونە ژوورەوەی دەنگ بۆ ناو چاردی گوێچكەكەی و دواتر بۆ ناوەوەی گوێچك، و بەبەشێكدا تێپەڕ دەبێت كە بریتیە لە (٤٠٠٠) چەماوە، بە پیلكانەكانی مۆسیقا ئەچێت، لەوێشوە دەنگ دەگوازێتەوە بەشێوەیەك لە شێوەكان بۆ مێشك[٤]، بەڵام ئایا چۆن مرۆڤ لەو دەنگە دەگات كە

---

(١) الله - سعید حوی ٩٨.

(٢) هەمان سەرچاوە ٩٢.

(٣) الطب محراب للایمان ٥٩.

(٤) العلم یدعو للایمان ١١٩.

بیستراوە؟ و چۆن ئەو دەنگە جۆراو جۆرانە لەیەكتری جیا ئەكرێنەوە؟ و كۆگای بیستن دەكەوێتە كوێوەی مێشكەوە....؟ هێشتان نەگەیشتوون پێی[1].

بەم جۆرە سەبارەت بە گشت هەستەكانی تر.

ملیۆن ملیۆن خانە لەلاشەی مرۆڤ دا هەیە، و لاشە لە ماوەی یەك چركەدا نزیكەی (١٢٥) ملیۆن خانە سەرف دەكات. ژمارەی گشتی خانەكانی شادەمارە ناوەندیەكان (مێشك: مخ. و مێشكۆكە: مخیخ. و قەدی مێشك: الجذع الدماغي) ئەندازە دەكرێت بە نزیكەی ١٤ ملیار (ملیار: یەكسانە بە هەزار ملیۆن) خانەی دەمار (خلية عصبية)، جا ئەم خانانە زاڵن بەسەر چالاكی و كارەكانی لەش، و چالاكی هزری و كەسی مرۆڤیش دەچێتە ناویەوە[2].

پەنجەمۆر و نەخشەی سەر پەنجەی هەر كەسێك ئافرەت منداڵ یان پیاو، بە نەخشەی پەنجەی یەكێكی تر ناچێت، بۆیە لێكۆڵینەوە لە تاواناكان پەنجە مۆر بەكار دێنن بۆ ئاشكرا كردنی ناسنامەی تاوانباران.

ئەو كارە ووردو سەرسوڕهێنانەی كە لە چاو، و هەستەكان، و دروست بوونی مرۆڤ، پێكهاتنی خانە، و وەزارەتەكانی جەستە و جگەلەوانیشی ئەنجام دەدرێت، ئەوا پێنوس دەسەوەسان و بێ توانایە لەوەی وەسف و باسی بكات، چونكە هەر هەموویان مەتەڵی سەر سوڕهێن نهێنی سەرنج ڕاكێشن، زۆر شتی شاراوە ماوە لە ناو دوو توێ بێ دەنگی و كپی، تا كاتی ئەوە دێت شتی تری لێ ئاشكرا بكرێت.

ئەگەر مەبەستتە كە بەشێك لەو زانیاریانە بەدەست بخەیت، ئەوا كتێبی (الطب محراب الإيمان) دانراوی (خالص كنجو) بخوێنەرەوە، كە داینـاوە بۆ دەست خستنی نامەی دكتۆرا لە پزیشكیدا، بە سەرپەرشتی (د. محمد فايز المط) مامۆستای كۆلیژی پزیشكی لە زانكۆی دیمشەق، جا كتێبی ناوبراو چاكترین كتێبی ئاسانكراوە كە لەو

(١) الطب محراب للايمان للد. خالص كنجو. مؤسسة الرسالة، ساڵی ١٩٧١، ١٩١-١٩٢.

(٢) الطب محراب للايمان لا ٩٤ و لاپەڕەكانی دواتر و٤٠-٤٢.

بوارەدا نوسراوە.

لەدوای ئەمـەدا دەڵـێین: ئەمـە چـەند نمونەیـەکی کـەمن[1] لـەوەی زانایـان باسـیان کردووە لە تێڕوانینەکانیان بۆ ئەو بوونەوەرە پانوپۆڕە، کە مرۆڤ لـە بەرامبەریـدا بـە سەرسـوڕمان و مەندەهۆشـەوە دەوەسـتێت و پرسـیار دەکـات لەباریـەوە: کـێ ڕێکـی خسـتووەو بـەڕێوەی دەبـا؟ و کـێ بـەدی هێنـاوە؟ کـێ بـەو شـێوە شـیاو و گونجـاوە دەسـتەمۆی کـردووەو ڕێکـی خسـتووە؟ جـا زانسـت ڕۆژ دوای ڕۆژ شـتە سـەر سوڕهێنەکانی ئەم سیستەمە کە بوونەوەر لەسەری بەڕێوەدەچێت ئاشکرا دەکات، جا ئایا ئەمە لە دەستکردی مرۆڤە کە خۆی بێ توانایە لـە ئاسـت لابردنـی شـتی نـاخۆش لەسەر خـۆی؟ دەستەوەسـانە لـەوەی ئـەو شـتانەی کـە بـارودۆخی زاڵـن بگۆڕێـت وەك: باران و باوبۆڕان و لافاو.... تاد.

کەسی ژیـر پـەیی بـەوە دەبـات کـە ئـەو هاوگونجـانی ئـەم پێکهاتـە لاوەکیانـە بـەم شێوەیە، کە دەدرەوشێتەوە لـە وێنـەی ژیانـدا، و ئـەم گونجانـە و ژیانـە کـە بەردەوامـە بە درێژایی ڕۆژگار، کە نە ساردو سوڕی و نەخاوبوونـەوەی تێدەکـەوت، ئـەوا هـەموو ئەمانە دەستکردی سروشتی کەڕو کوێر بن.

تەفسیری حـەقیقی بـۆ ئـەم سیسـتەمە، بریتیـە لـەوەی کـە بـاوەڕت هـەبێت بـە توانایەکی دەراسا و هێزێکی زاڵ و مەزنایەتی خوایی، کە دەسـتەکانی کردبێتـەوە، جا بوونەوەر بەڕێوە ببات بەوشێوە سەر سوڕهێنەی کە دەیبینین.

بەڵگەی چاودێری و داهێنان هەندێ لە فەیلەسوفەکانی خۆرئـاوا بـەناوی بەڵگـەی مەبەسـتی (الغائیـة)یـان نـاوبردووە، کـە ئـەم بەڵگەیـە بـەدیهێنراو و بوونـەوەر وەك

---

(١) بڕوانە نمونەی تر لەو کتێبانەی کە ئاماژەمان پۆکردووە. و بڕوانە کتێبی (الله یتجلی في عصر العلم لجماعة من العلماء. و مع الله في السماء:د. أحمد زکی، و الانسان ذلك المجهول: د. الکسیس کارل، و کتێبەکانی عبدالرزاق نوفل، و قصة الایمان لشیخ ندیم جسر. و الطریق الی النجوم لفان درویت وللی وەرگێڕانی د. عمر فروخ، و النجوم في مسالکها للدکتور جبنز.

بەلگەیەك دەخاتەڕوو لەسەر بوونی خوای بەدیهێنەر. ئەم بوونەوەرە مەبەستی بەدیهاتن و حیكمەتی دەستەمۆ كردن و بەڕێوەبردنی خۆیان نیشان دەدەن، چونكە سیستەم و مەبەست و گونجان و حیكمەت ئاشكران لە سروشت و ڕوخسارە جۆر بەجۆرەكانی دا، كە ئەمەش ڕێگەیەكی ڕوونە بۆ چەسپاندن و سەلماندنی بوونی خوا[1].

***

بەڵگەی چوارەم: بەلگەی بوونی (وجودی)

ئەم بە بەلگەی داواكردنی بەرزی (استعلاء) و بەلگەی تەواو كردن (استكمال) یاخود بەلگەی نمونەی هەرە بەرز (المثل الأعلى).

قەشە (أنسلیم) لە وێنەی یەكەمیدا دایڕشتووە، كە سەرچاوەی گرتووە لە بنەمایەك كە دانی پێدانراوە لەلایەن باوەڕدار و یاخی و خوانەناسان بە گشتی، ئەویش بریتیە لەوەی: هزرو بیرۆكەی خوا لە ناو عەقلدا بوونی هەیە، جا خوانەناسان نكۆڵی لە ئەندێشەكردنی خوا ناكەن، بەلكو نكۆڵی لە بوونی خوا ئەكەن.

ئەوانەی دوای قەشە (أنسلیم) هاتن ئەو بەلگەیەیان بەجوانی تۆكمە تر كرد، تا وای لێهات تەواو كامڵ بوو لە ناو چوارچێوەی فەلسەفەی دیكارت دا، تەنانەت وای لێهات بدرێتە پاڵی، جا ناوەرۆكی لە وێنەیەكی كۆكەرەوەدا بەم شێوەیەیە:-

عەقڵی مرۆڤ هەر كە ئەندێشەی شتێكی گەورە بكات، ئەوا ئەندێشەی شتێكی گەورەتر لەو دەكات، چونكە وەستان لە پلەیەك كە بێ توانایی و دەستەوەسانی تێدابێت پێویستی بەهۆ هەیە، عەقڵی مرۆڤیش هۆی بێ توانایی و دەسەوەسانیەكە نازانێت، چونكە هەر شتێكی تەواو و كامڵ هەبێت ئەوا عەقڵی مرۆڤ هەوڵی پەیی بردن دەبات بەوەی لەو شتە تەواو و كامڵترە و شتێكی لەوەش زیاد كامڵتر تا بێ كۆتایی، كە ئامانجی كامڵی ڕەهایە كە نە زیاد دەكات و نەكەم. ئەم بوونە كامڵە

---

(١) الله - عقاد: ١٩٦-١٩٧. و دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية- د. عرفان ١٧٩.

ڕەهایە بەبێ چەندوچوون هەیە، چونکە بوونی لە ئەندێشەو تەصەوەڕدا کەمترەو تێرو تەسەلە وەك بوونی ئەو نییە لە حەقیقەتدا، چونکە لە ڕاستیدا بوونی هەیە. لەبەر ئەوە سیفەتی کامڵی ڕەهای لێ دەسەنرێتەوە، چونکە خۆی نەبووە، بەم هۆیە نابێتە خاوەنی هیچ پلەیەکی کامڵ و تەواو، بەڵکو کەموکورتییەکی ڕەهایە، کە بریتیە لە نەبوون. جا تەنها وێنەو ئەندێشە کردنی ئەم کامڵیە بەڵگەی چەسپاندنی بوونەکەیەتی[1].

بەڵگەی پێنجەم: بەڵگەی ڕەوشتی (الأخلاقي)

فەیلەسوفی ئەڵمانی (کنت) ئەو بەڵگەیەی پێوانە کردووەو کێشاویەتی. وێنەکەیشی بەم جۆرەیە:

نیشانەی دوررخستنەوەو ڕێگری (وازع)ی ڕەوشتی یان بەڵگەی پێویست بوون یاخود نیشانەی دەروون ناکرێت بوونی هەبێت بەبێ بوونی خوا، چونکە چۆن دەکرێ خودی مرۆڤ خواناسی بکات بە حەق، لە کاتێکدا لە بوونەوەردا پێوانەیەکی نەبێت بۆ حەق و لە دەروونیدا ئەم بوونەی نەڕواندبێت؟ تەنانەت چۆن لە سروشتی مرۆڤدا ئەوە جێگیر دەبێت، کە شتێکی واجب و فەرز کە بێزی لێدەکاتەوە لە پێشترە لەلای ئەو لەوەی گوێڕایەڵ ببێت بۆ هەواو هەوەسی خۆی کە خۆشەویستە لەلای، ئەگەر کەسیش پەیی بەو نهێنیە دەروونیەی ئەو نەبات؟

ئەگەر وترا: نەریتی کۆمەڵایەتیە کە ئەم هەستەی لە دەرووندا چەسپاندووە، تا گۆڕاوە بۆ ویستێکی قبوڵ کراوە، ئەوا لە وەڵامدا دەڵێم:

زانینی هۆ نابێتە هۆکاری پوچەڵی ئامانج و مەبەست یاخود نابێتە هۆکاری لاچوونی دانایی و حیکمەت، ئێمە دەزانین: کە شەمەندەفەڕ بەهۆی کوڵاندنی مەنجەڵەکەی دەڕواتە ڕێ. ئەندازیار شیش (قضبان)ەکەی درێژ کردۆتەوە، چونکە

---

(١) الله - عقاد ٢٠٠. و سەیری: دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية. بکە ڕای قەشە (أنسلم) و (دیکارت) و (سپینوزا) و جگەلەوانیش لەوبارەوە خستوەتەڕوو لە ١٧٠-١٧٤.

بەهۆی كاریی درێـژ كردنەكـەوە كرێـی دەسـت دەكـەوێت، بینـەری وێـستگەكە جوڵـەی شـەمەندەفەڕەكە دیـاری دەكـات، چـونكە ئەگـەر بەچـاكی ئـەنجامی بـدەن پاداشـت دەدرێن و ئەگەر كارەكەیان فەرامۆش كردبێت سزا دەدرێن.

بـەڵام هـەموو ئـەو شـتانەی باسمـان كـرد، مەبەسـتەكە پوچـەڵ ناكەنـەوە، مانـای وانییە ڕێڕەوی شەمەندەفەڕەكە بەتاڵە لە حیكمـەت و كارەكـەش هـەموو بـەبێ ڕامـان ئەنجام دراوە[1].

***

ڕێكەوت (المصادفة)

وتیـان: كـە ڕێكـەوت بوونـەوەری بـەدیهێناوەو ئـەوەی لەناویشـیدایە بـەڕێوەی بردووە بەم شێوەیەی كە هەیە.

وەڵامەكەیشی ئەوەیە: پێویستە جیاوازی بكەین لە نێوان دوو شت:

یەكەمیان: بەدیهێنانی شت. بیرۆكەی ڕێكەوت زۆر لێی دوور ئەكەوێتـەوە، چـونكە سەر دەكێشێت بۆ بەڵگەی خولی پوچەڵ، هەروەك پێشتر خستمانەڕوو.

دووەمیان: ڕێكخستنی شت و ئاوێتە و پێكهێنانی. ئەمە ئەو بابەتەیـە كـە جێگـای تێڕەوانین و توێژینەوەیە.

داڕشتەی یاسای ڕێكەوت پیت بە پیت بریتیە لە:

(ان حظ المصادفة من الاعتبار يزداد و ينقص، بنسبة معكوسة مع عـدد الامكانـات المتكافئة المزدحمة) واتە: بەشی ڕێكەوت بەشێوەیەك ڕەوچاو دەكرێت كـە زیـاد و كـەم دەبێـت، بەشـێوەیەكی پێچـەوانە لەگـەڵ ئەنـدازەی ئـەو توانـا و گونجانـە هاوتـاو چۆنیەكەی كە كەڵەكە بووە.

بـەڵام جێبـەجێ كردنـی ئـەم یاسایە، دەبێـت لەسـەر مـاددەی بـێ گیـان بێـت، جـا توێژینـەوەی گریمانەكـە لەسـەر پەسـتانی گـاز بـۆ نـاو دەفـر یـان بۆریچـكەیەك یـان

(١) الله - عقاد ٢٠٠-٢٠١. و بە تێرو تەسەلی سەیری ئەم وتەیە بكە لە: دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ١٨٣-١٨٦.

گازێكی ئاوێتە ئەوا دەكرێت شتێكی دروست بێت، بەڵام ئەم توێژینەوەیە لەسەر خانە و زیندەكانی تر دەوەستێت و ناكرێت، چونكە پەیوەندی خانە لەگەڵ دیاردەی ژیان شتێكی دەراسا و سەر سوڕهێنە، تا ئەو ئاستەی كە یاسای ڕێكەوت لەو بوارەدا هیچ كاریگەیەكی نییە[1].

تا لەو یاسایە بگەین و شارەزا ببین كە ئەم یاسایە جێگای نابێتەوە لە ژیاندا، ئەوا چەند نمونەیەك دەخەینەڕوو:

١- مامۆستا (كریسی موریسون) دەڵێت: دە پسولەی ژماردار بخەرە ناو یەك گونیە و توورەكە (كیس)ەوە و دواتر ڕایانكێشە، دەبینیت كە:

هەڵی ڕاكێشانی ژمارە (١) بەڕێژەی (١) بۆ (١٠)ەیە، چونكە دەكرێت هەر ژمارەیەك بەختی ڕاكێشانی بەر بكەوێت.

هەڵی ڕاكێشانی ژمارە (١) و (٢) بە ڕیزبەندی بریتیە بە ڕێژەی (١) بۆ (١٠٠)ە.

هەڵی ڕاكێشانی ژمارە (١) و (٢) و (٣) بەدوای یەكدا بەڕێژەی (١) بۆ (١٠٠٠)ە.

هەڵی ڕاكێشانی ژمارە (١) و (٢) و (٣) و (٤) ڕیزبەندی بە ڕێژەی (١) بۆ (١٠٠٠٠٠)ە.

بەم شێوەیە.... تا هەڵی ڕاكێشانی ژمارە (١) بۆ (١٠) ڕیزبەندی بە ڕێژەی (١) بۆ (١٠) ملیار دەبێت[2].

٢- گریمان ئێمە ئەندازەیەكی زۆر پیتمان هەبوو، تۆش هەزاران جار هەوڵت دا كە پیت دوای پیت لەو كۆگا گەورەیەدا ڕابكێشیت، بەڕیزبەندی بێ پێش و پاش پیتەكانت بەدوای یەكدا نووسیەوە، ئایا ئەگەر چەند جار ئەمەت دووبارە كردووە، ئەوا ئەو پیتانە دیوانی (متنبی) لێ دروست دەبێت یاخود دیوانی (الیادە)ی (هومیروس) یاخود قورئانی پیرۆزی لێپێك دێت.....؟

٣- مامۆستا (فرانك الن) دەڵێت: پڕۆتینەكان لە پێكهاتە سەرەكیەكانن لە گشت

(١) الطب محراب للایمان ١٤.

(٢) العلم یدعو للایمان ٥١. و سەرچاوەی پێشوو ١٥.

خانە زیندووەکاندا. جا پێك دێن لە پێنج ڕەگەزی سەرەکی کە بـریتین لـە: (کـاربۆن) و (ئایدرۆجین) و (نایترۆجین) و (ئۆکسجین) و (کبریت).

ژمــارەی گەردیلــەکان لــە بەشــی پــڕۆتین دا دەگاتــە (٤٠٠٠ر٤٠) گەردیلــە، جــا لەبەرئــەوەی ڕەگــەزە کیمیاییــەکان لــە سروشــتدا (٩٢) ڕەگــەزن و بەشــێوەیەکی هەڕەمەکی بڵاوکراونەتەوە، ئەوا گریمانی کۆبوونەوەی ئـەو پێـنج ڕەگـەزە، بـۆ ئـەوەی بەشێکی پڕۆتین پێك بێنێت، ئـەوا دەکرێـت حیساب بکرێـت، بـۆ زانینـی ڕێـژەی ئـەو ماددەیەی کە پێویستە بە بەردەوامی ئاوێتە ببێت، تا ئەو بەشە پێك بێـت، دواتـر بـۆ زانینـی درێـژی ئـەو ماوەیـەی کـە پێویسـتە بـۆ ئـەوەی کۆبونـەوەی گەردیلـەکانی نـاو یەك بەش.

زانـای بیرکـاری سویسـڕی (تشـارلز یـوجین جـای) هەڵسا بـە حیسـاب کردنـی ئـەم هۆکارانە بەشێوەیەکی باش، لە دەرەنجامدا بۆی دەرکەوت:

ڕێکەوت و هـەڵ بـۆ دروسـت بـوونی بەشـێك لـە تـاکێکی پـڕۆتین فەراهـەم نابێـت مەگەر بەنیسبەت (١) بـۆ $(١٠)^{١٦٠}$ (واتـە: بەڕێـژەی ١ بـۆ ١٠ کـە ١٦٠ جـار جارانی خـۆی کرابێتــەوە) بەمــەش ژمارەیــەك دێتــە کایــە کــە ناتوانرێــت بوترێــت یــان بــە وشــە گوزارشتی لێ بکرێت.

پێویستە بۆ هاتنەجێی گریمانی ڕێکەوت، ئەوا بـۆ هاتنـە کایـەی ئـەم کارلێکـە بـە ڕێکەوت پێویسـتە ڕێـژەی ئـەو ماددانـەی بەشـێك لـە پـڕۆتین پێـك دێـنن زۆر زیـاترو فراوانتر بێت بە ملیۆنان جار لەو بوونەوەرە.

دروست بوونی ئەم بەشە لەسەر ڕووی زەوی بەتەنها لە ڕێگەی ڕێکەوت بـە ئەنـدازەی $(١٠)^{٢٤٣}$ (واتە: ١٠ × ٢٤٣).

بۆیە شـتێکی شـیاوی نەبوونـە بـەپێی عـەقڵ کـە ئـەو هـەموو ڕێکەوتانـە دروسـت ببن تا یەك بەش لە پڕۆتین دروست دەبێت. بەڵام پـڕۆتین تـەنها ماددەیـەکی کیمـایی نییە کە بەکەڵکی هاتنە ژیان نـەبێت، بـەڵام ژیانیشـی نایەتەبـەر تـا ئـەو نهێنیـە سـەر سوڕهێنەی نەیەتەبەر، کە هیچ نازانین لە نهێنیەکەی، ئەویش بریتیە لـە عـەقڵی بـێ

کۆتا کە بریتیە لە خوای گەورە بەتەنها[1].

٤- زانا (جون کلیفلاند کوثران) دەڵێت: ئاشکراکردنی پێکهاتەی گەردیلە ئەوەی چەسپاندووە کە ئەو کارلێکە کیمیاویانەی ئێمە دەیبینین بەتایبەت کە ئێمە تێبینی دەکەین، هەموویان دەگەڕێنەوە سەر بوونی چەند یاسایەکی تایبەت، نەوەك بۆ

---

(١) الله يتجلى في عصر العلم، و. د. دمرداش: چ ٣، ساڵی ١٩٦٨، ٩-١٠.

مامۆستا (ليثز) لە بەشی (فزیولوجي) لە زانکۆی (أکسفورد) لە ساڵی ١٩٣٦ لە وتاری سەرەتای ساڵانەیدا ئەمەی وت: هەر پرۆتینێك پێکهاتووە لە زنجیرەیەك کە بریتیەلە سەدان یەکە، هەر یەکەیەکیش لە چەندین گەردیلەیەك پێکهاتووە، و چەقی یەکەکە بریتیە لە ترشێك لە ترشەکانی ئەمینی (نوشادری)، ئەویش ئەو ترشانەن کە بیستیان ناسراون، و دەشکرێت هەریەکەیان شوێنێکی جیا بگرێت و بە ڕێژەو ڕیز بوونێکی جیا، بەڵام کە سەیری ئەکەین دەبینین هەموویان بەیەك ڕیز و ڕێژە بەبێ جیاوازی و کەموکوری ڕێکخراون، جا ئایا دەتوانیت ئەندازەی ووردی پێکهاتەکە بەخەیاڵی خۆتدا بێنیت کە ڕاست بپێکیت لە ناو ئەو هەموو گریمانە لە ژمارە نەهاتووانەی کە ئاماژە دەکەن بۆ هەڵە پێکان؟

ئەوە بەسە بۆ ئەوەی ووردی پێکهاتەکە لە خەیاڵ نزیك بکەینەوە، بەوەی ئەوە باس بکەین کە ژمارەی پیتە (ئەبجەدی)یەکان لە هەموو زمانەکانی مرۆڤایەتی لە (٣٠) پیت تێناپەڕێت، بەڵام بە پێکهاتەی جیاواز لە هەر نەتەوەیەك بە وشەو دەربڕینی جیاواز گوزارشتی لێدەکات، ئەگەر هەر خانەی پرۆتین لە قەبارە نادیارەکەی لەباربێت بۆ چەندین دووبارە بوونەوە لەگەڵ ئەوەش تەنها یەك وشە و بەیەك ڕیزبەندی نەگۆڕ دەبینین، ئەو کاتە بەشێوەیەکی نزیك خەرەوە واتای ئەو ڕاست پێکانە دەبینین لە ڕێك و پێکی و پێکهاتەدا.

مامۆستا (ليثز) بۆ نزیکتر کردنەوەی خەیاڵ دەڵێت:

تیشك لە تەنیشت و لەوپەڕی کاکێشانەوە تا دەگاتە تەنیشتەکەی تری سێ سەد هەزار ساڵی تیشکی پێ دەچێت، ئەگەر ویستمان نمونەی ڕاسپێکانی خانە بە نمونەیەکی تێگەیشتوو بچوێنین، ئەوا ئەو ڕاست پێکانە وەك ئەوە وایە کە گولەیەك لە زەویەوە دەربچێت و بەر ئامانجێك بکەوێت لە دەریای کاکێشاندا بە ئەندازەی چاوی گا و هیچ جارێك نیشانەکە هەڵە نەکات، ئەمەش لە کاتێکدا ئەگەر یەکەکانی خانە (٥٠) یەکە بن نەوەك سەدان یەکە./ الله ٢٠٦-٢٠٧.

ڕێکەوتی کوێر....

سەرباری ئەوەی کە ئالۆزی دیارە لە پێکهاتەی هەر گەردیلەیەك لە گەردیلەکانی ئەو هەموو ڕەگەزە زۆرانە، ئەوا لەگەڵ ئەوەشدا هەر لە خودی سێ بەشە کارەباییەکان پێك دێن، کە بریتین لە: (پرۆتوناتی موجەب) و (ئەلکترۆناتی سالیب) و (نیترونات)، کە ئەم سێ بەشەش لە ئەنجامی یەکگرتنی یەك (پرۆتۆن) و یەك (ئەلیکترۆن) دروست بووە. هەموو (پرۆتۆنات) و (نیترۆنات)ی خاوەن گەردیلە دەکەونە ناو ناوکی ناوەندی، بەڵام (ئەلیکترۆنات) بەدەوری خولگەی خۆیاندا دەخولێنەوە، لە خولگە جیاکانی دا بەدەوری ناوکدا، بە مەودای فراوان، کە بە کۆمەڵەی خۆری بچوك کراو دەچێت. وە بەم پێیە قەبارەی زۆربەی گەردیلەکان بە بۆشایی دادەنرێت، هەروەك ئەمە بەدی دەکەین لە کۆمەڵەی خۆردا.

جیاوازی لە نێوان گەردیلەی ڕەگەزێکی دیاریکراو و گەردیلەیەکی تر، دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی لە ژمارەی (پروتونات) و (نیترونات) کە لە ناو ناوکدان، و جیاوازی ڕێگەی پێکهاتەی (ئەلیکترونات) لە دەرەوەی ناوکدا[1].

زانایان دەڵێن کە (ئەلیکترۆن) بە دەوری (پرۆتۆن) دەسوڕێتەوە بە خێرایی (١) لە بەرامبەر (١٠٠ خێرایی تیشك)، بەڵام ناتوانرێت لە کاتی دیاریکراودا شوێنی (ئەلیکترۆن) دیاری بکرێت؟

لەلایەن کێشەوە:

کێشی (پرۆتۆن): بریتیە لە نزیکەی بەشێك لە ملیۆن ملیار ملیار غرام.

کێشی (نیترۆن): کێشەکەی نزیکی کێشی (پرۆتۆنە).

کێشی (ئەلیکترۆن): جا (پرۆتۆن) نزیکەی (١٨٣٧) جار یەکسانە بەکێشی (ئەلیکترۆ).

لەلایەنی مەوداوە:

گەردیلە شێوەیەکی بازنەیی هەیە، کە تیرەکەی یەکسانە بە بەشێك لە (سەد

(١) الله يتجلى في عصر العلم ٢٣-٢٤.

ملیۆن) لە (سنتیمتر)، و تیرەی ناوك زۆر بچوكترە لە تیرەی گەردیلە بە (دە هەزار جار).

جا بۆشاییەكی گەورە هەیە لە نێوان (پرۆتۆنات) و (ئەلیكترۆنات)، كە سەر تیایدا سوڕ دەمێنێت، جا ئەگەر (دە ملیۆن) گەردیلە بە تەنیشت یەكەوە كۆبكرێنەوە، ئەوا درێژی ئەندازەكەی دەگاتە یەك (ملیمتر).

یەك غرام لە (هایدرۆجین) دەگاتە (٦٠٠) هەزار ملیار ملیار گەردیلە[١].

٥- دكتۆر (واین أولت) دەڵێت: ئایا ئامێری ڕادیۆ بە هۆی ڕێكەوتەوە هاتە كایە و داهێنرا یاخود لە ڕێگەی دروست كردن و داهێنان؟

دەڵێین: ئایا ئەو ئامێرەی ڕادار، كە هەیە لە جەستەی شەمشەمە كوێردا، كە پێویستی بە ئاگادار كردنەوەی نییە لە گیانلەبەر، تەنانەت پێویستی بە چاكردنەوەش نییە، لەدوای خۆیشی بۆ نەوەكانی دەمێنێتەوە بەپێی نەوەكان؟ ئایا هەموو ئەمە لە ڕێگەی ڕێكەوتەوە بووە یاخود لە ڕێگەی دروست كردن و داهێنان؟ بێگومان ئەزموونی زانستی مرۆڤ لە پێكهێنان و پەیی بردن بەهۆكارەكان سەرچاوە دەگرێت، بەم پێیە ئەوەی سەرقاڵی زانستەكانە: ئەوا شتێكی لۆژیكیە كە پێویستە خۆی یەكەم كەس بێت كە ملكەچی بوونی عەقڵێكی داهێنەر بێت كە زانست و توانستی بێ سنور بێت و لە هەموو شوێنێك ئامادە بێت و بە چاودێری خۆی دەوری بەدیهێنراوەكانی دابێت[٢]. بۆیە:

بیركاری ناسی گەورە (جوزیف برترند) وتی: ڕێكەوت نە ویژدان و نە مێشكی هەیە[٣].

(بول كلارنس أبرسولد) وتی: ئەو سیستەمە ڕێكو پێكە هەستپێكراوەی كە لەو

(١) الطب محراب للایمان ١٤. و لاپەڕەكانی دواتری و سەیری بكە كە دەدوێت لەبارەی گەردیلە و پێكهاتە و كێش و مەودا و نهێنیە سەر سوڕهێنەكانی.

(٢) الله یتجلى في عصر العلم ١٣٢.

(٣) الطب محراب للایمان ١٤.

بوونـەوەرەدا هەیـە، ملكەچـی یاسـایەكە كـە دەسـتكردی مـرۆڤ نییـە، تەنانـەت موعجیزەی ژیان بەخۆی سەرەتای هەیـە، هـەروەك لـە پشت ئـەو ژیانـەوە ڕێنمـایی و بەڕێوەبردن و ئاراستە كردنێك هەیە كە لە مرۆڤ بەدەرە[١].

گـەورە زانایـەكی سروشـتناس وتـی: زانسـت هـیچ تەفسـیرێكی بـۆ حەقیقـەت و ڕاستییەكان پێ نییە، وتنی ئەوەی كە ئـەو بوونـەوەرە بـە ڕێكـەوت هاتۆتـەبوون ئـەوا وەك دژایەتی و تێكگیرانی لەگەڵ بیركاریی (ریاضیات) هەیە[٢].

(شادفاش) وتی: دەكرێ پرسیار بكـەین لـە هـەر كەسـێكی كـە بـاوەڕی بـەخوا هـەبێت یان نا، بەوەی چۆن ئەو هاوسەنگیە لە بەرزەوەندی ئەودا خراوەتەگەڕ، ئەگـەر ڕاسـت بێت كە بە ڕێكەوتی ڕووت هاتبێتە بوونەوە؟[٣].

ئـەفلاتۆن لـەو فەیلەسـوفە سـەرەتاییانە ژمێـردراوە كـە بـاوەڕی بـەخوای گـەورە هـەبووە و بـاوەڕی وابـووە كـە خـوای گـەورە بەدیهێنـەری جیهانـە و بەڕێوبـەری كاروبارەكانیـەتی، چـەندین بەڵگەشـی لەسـەر ئـەم بیروبـاوەڕەی خـۆی هێناوەتـەوە، گرنگترینیان: بەڵگەی سیستەمە، لەوبارەشەوە دەڵێت:

ئەم جیهانە، نیشانەیەكە بۆ ئەوپـەڕی جوانی و قەشـەنگی و یاسایی دا. هـەرگیز نابێـت لـە ئاكـامی هۆكـاری ڕێكـەوتن بێـت، بـەڵكو عـەقڵێك بـەدیهێناوە، تـەواوە، خێرمەندە، هەموو شتێكی بە مەبەست و دانایی و حیكمەت ڕێكخستووە[٤].

دەزگاكانی هەواڵ و لەناویانـدا دەزگـای هـەواڵی (تـاس)ی سـۆفیەتی لـە سـاڵی ١٩٥٩ ئەو هەواڵەی خوارەوەیان گواستەوە:

---

(١) الله يتجلى في عصر العلم ١٣٢.

(٢) الاسلام يتحدى ٦٠.

(٣) هەمان سەرچاوە ٥٦.

(٤) قصة الايمان - نديم الجسر ٤٠.

سەیری: الأديان - د. رشدي عليان و سعدون الساموك ٧٧. و دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ١٨٠ نقلاعن قصه الايمان.

کە (ألکسندر أوبارین) سەرۆکی پەیمانگەی کیمیای زیندەگەری لە ڕوسیا دوای (٣٧) ساڵ لێکۆڵینەوە لە بنچینەی ژیان و گەڕان بەدوای ئەوەی کە ئایا دەکرێت خانەی سەرەتا لە ڕێگەی کارلێکی کیمیای بدۆزرێتەوە، ڕایگەیاند:(ژیان ناکرێت لە نەبوونەوە سەرچاوە بگرێت یان لەکارلێکی کیمیایی لە دایك بێت و بە شێوەیەکی ناوەخۆیی بێتە کایە، و زانست نابێت بکۆڵێتەوە لەو شتانەی کە لە دەرەوەی سنورو چوارچێوەی ماددەن)(١).

دوای هەموو ئەمانە دەڵێین.

پاش ئەوەی گریمانی ڕێکەوت (ڕێکەوتن) نەما لە بەدیهاتنی بوونەوەر و ڕێکخستنە تۆکمەکەیدا، و دوای ئەوەی بەڵگە بەرپاکرا لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە بەدیهێنەری بوونەوەرو بەڕێوبەری کاروبارەکانیەتی، ئەوا بە بەڵگەی عەقڵی و زانستی گومان هەڵنەگر چەسپێنرا، کە خوای گەورە پێویستە بوون (واجب الوجود)ە، هەر خوای گەورەیە هۆی بەدیهاتنی بوونەوەران و سەرچاوەی ژیانبەخشی بەدیهێنراوانە.

خوای گەورە فەرموویەتی:﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ۝١ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ۝٢ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ۝٣ وَلَمْ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدٌۢ ۝٤ ﴾ الإخلاص: ١ - ٤. واتە: (- ئەی محمد(ﷺ)، ئەی ئیماندار - بڵێ: ئەو خوایەی کە ناوی - الله -یە خوایەکی تاك و تەنهایە "بێ هاوەڵ و هاوتایە". خوا زاتێکی پایەدارو دەسەڵاتدارە، نیازی بەکەس نییە هەمووان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانێت بەڵاو ناخۆشی لابەرێت و پێویستی و داخوازیەکانمان جێبەجێ بکات. هیچ کەسی لێ نەبووەو لە کەسیش نەبووە، هەرگیز هاوتاو هاوشێوەو دەسەڵاتدارێکی تر نییە کە لە بەرامبەریەوە بوەستێت و هاوشانی بێت).

و فەرموویەتی: ﴿ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ ۚ لَا تَأْخُذُهُۥ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ ۚ لَّهُۥ مَا فِى

---

(١) کبری الیقینیات ١٣١.

ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ ۗ مَن ذَا ٱلَّذِى يَشْفَعُ عِندَهُۥٓ إِلَّا بِإِذْنِهِۦ ۚ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ ۖ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَىْءٍ مِّنْ عِلْمِهِۦٓ إِلَّا بِمَا شَآءَ ۚ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ ۖ وَلَا يَـُٔودُهُۥ حِفْظُهُمَا ۚ وَهُوَ ٱلْعَلِىُّ ٱلْعَظِيمُ ﴿٢٥٥﴾ البقرة: ٢٥٥. واتە: (خوا زاتێکە جگە لەو هیچ خوایەکی تر نییە کە شایەنی پەرستن بێت و هەمیشە زیندووەو ڕاگرو سەرپەرشتیاری "هەموو دروستکراوەکانیەتی"، نە وەنەوز دەیگرێت و نە خەو - چونکە ڕاگرو سەرپەرشتیاری بونەوەرە -، هەرچی لە ئاسمانەکان و هەرچی لە زەویدا هەیە هەر ئەو زاتە خاوەنیانە، کێیە ئەوەی "دەتوانێت" تکا بکات لەلای ئەو، بەبێ مۆڵەتی خۆی، دەشزانێت چی لە ئێستاو داهاتوو و ڕابووردودا ڕوویداوەو ڕوودەدات، هیچ کام لە دروستکراوانی زانست و زانیاری تەواویان نییە دەربارەی زانیاری و زانستەکانی ئەو، مەگەر بەوەی کە خۆی بیەوێت فێریان بکات، فەرمانڕەوایی و دەسەڵات و زانینی ئەو زاتە هەموو ئاسمانەکان و زەوی گرتۆتەوە و پارێزگاریان بەلای خوای گەورەوە هیچ گران نیە و ماندووی ناکات و هەر خوایە بەرزو بڵند و گەورەیە).

لە هۆش (ذهن)ی کراوەدا جێگای بێ باوەڕی نابێتەوە

د. جون کلفلاند کوثران، وتی:

لۆرد کلیفی - یەکێکە لە زانا سروشتناسە هەرە دیارەکانی جیهان - ئەو ڕستەیە بایەخدارەی ووت: (ئەگەر بەشێوەیەکیووردو زۆر قووڵ بیر بکەیتەوە، ئەوا زانستەکان ناچارت دەکەن کە باوەڕ بێنیت بە بوونی خوا)، بەپێویستی دەزانم کە تەواوی ڕەزامەندی خۆم ڕابگەیەنم لەسەر ئەم وتەیە[1].

فەیلەسوفی ئینگلیزی (بیکون) دەڵێت:

(١) الله يتجلى في عصر العلم ٢١، و زانای سروشتناس (أوليفر وندل) وتەیەکی نزیك لەو جۆرەی وتوە: ٥٢.

(كـەمێك و سـەرتایەك لـە فەلسـەفە مـرۆڤ بـەرەو بـێ بـاوەڕی دەبـات، بـەڵام بـە قوڵبوونەوە لە فەلسەفەدا مرۆڤ بەرەو ئایین دەباتەوە)[1].

(د. وتــز) ڕاگــری كۆلیــژی پزیشــكی لــە پــاریس و ئەنــدامی ئــەكادیمیای زانســت و كیمیایگەری دەڵێت: (ئەگەر هـەر كاتێـك لـە كاتـەكان وا هەسـتم كـرد كـە بـاوەڕی مـن بــەخوا لــەرزی تێكــەوتووە، ئــەوا ڕووی خــۆم ئەكەمــە ئــەكادیمیای زانســتی بــۆ چەسپاندنی).

(باسكال) وتویەتی:

(تەنها دوو بەش لە خـەڵكی پێوەیستە بـە خـاوەن عـەقڵ ناویـان بـەرین: یەكـەم: ئەوانەن كە خوا ئەناسن، دووەم: ئەوانەن دەكۆڵنەوە لە بوونی خوا چونكە نایناسن).

(أنشتاین) وتویەتی:

(باوەڕ بەهێزترین و بەنرخترین دەرەنجامی لێكۆڵینەوە زانستیەكانە).

بەهەمان شێوە وتویەتی:

(بـاوەڕ بـەبێ زانسـت وەك كەسـێكی شـەل دەچـێتە ڕێ. زانسـتی بـێ بـاوەڕ، وەك دەست كوتان و دەستگێڕانی كەسی كوێرە).

(أدمـون هربـرت) زەوی ناسـێكی بەناوبانگـە، و مامۆسـتایە لـە زانكـۆی (السـوربون) دەڵێت:(ناكرێـت زانسـت مـرۆڤ بـەرەو بـێ بـاوەڕی و ماددەگـەرایی و گومانـداری كـێش بكات)[2].

ئەمەیـە ڕاسـت پێكـان، چـونكە حـەق و ڕاسـتی شـاراوە نییـە لەلایـەن زانـا عـەقڵ ڕووناكـەكان، ئەوانــەی كــە پــەیی بــەو بەڵگانــە دەبــەن كــە كــەمێك پــێش ئێســتا خستمانەڕوو، ئەو بەڵگانەی كە بوونی خوای گەورە دەچەسپێنن و دەسەلمێنن.

بـەڵام ئەوانـەی نكـۆڵی بـوونی خـوا دەكـەن، بەبەڵگـەی ئـەوەی بـە هەسـتەكانیان پـەییان بـەخوا نـەبردووە، ئـەوا ئەوانـە وا ئەندێشـە دەكـەن كـە تـەنیا هەسـتەكان

---

(١) هەمان سەرچاوە ٣٥.

(٢) الطب محراب للإیمان ٢٥٧ وروح الدین الإسلامي ٦١.

بریتین لە سەرچاوەی زانین.

بـەڵام واقیعـی ئـەوان ئـەو بانگەشـەیەیان بـەدرۆ دەخاتـەوە: باوەڕیـان بـە هێـزی كێشندە و موگناتیسی و كارەبایی هەیە، باوەڕیان بە بـوونی (ئـەلیكترۆن) و (پرۆتـۆن) و (نـیترۆن) و (عـەقڵ) هەیـە، كەچـی هـیچ یـەكێك لەمانـەیان نـەبینیوە، تـەنها شوێنەواری ئەوانیان بینیوە.

هەرچیش نكۆڵی بوونی خوای گەورە بكات بـەوەی كـە نـەیبینوە، باوەڕیشی بـەو ڕاستیە زانستیانە بـوو، ئـەوا ئـەو كەسـە تـەنها فێـڵ لـە خـۆی دەكـات، چونكە عـەقڵ پەیی بەو شتانە بردووە نەوەك هەستەكان، چونكە هەستەكان هەندێ جار بەهەڵەدا دەچـن، هەسـتەكانیش تـەنها بـریتین لـە چـەند ئامرازێـك و ئامرازەكـانی حوكمیشی داوەتە دەست عەقڵ تا حوكمی خۆی دەربكات.

هەڵخەڵتان و بەهەڵە داچوونی هەستەكان

ناكرێـت پشـت ببەسـترێت بـە هەسـتەكان، چـونكە زۆرجـار خاوەنەكـەی هـەڵ ئەخەڵەتێنێت. نمونە لەمبارەوە زۆرن، لەوانە:

هەڵخەڵتانی چاو:

١- ئەو دارەی نقومی ناو ئاو كراوە بینەر وا دەزانێت شكاوە.

٢- چاو شوشەی صافی تەواو پاك نابینێت، لەگەڵ ئەوەی شتێكی بینراوەو هەیە.

٣- نەخۆش چەند تارمایی و كەسێك (شبح) دەبینێت كە كەسانی تر نایبینن.

هەڵ خەڵەتانی گوێ:

گـوێ دەنگـی زۆر نـرم نابیسـێت هـەروەك دەنگـی زۆر توونـدو تیـژیش نابیسـێت، وەك دەنگی كەڵە ئەستێرەكانی ئاسمان، هـەروەك بۆمبـای گـەردیلـەیی دەتەقێنرێتـەوە ئـەوا گـوێ تـەنها ئاگـای لـە دەنـگ و هاڕژنی یەكـەم دەبێـت، ئاگـای لـە تەقینـەوەكانی دواتـر نابێـت، سـەرباری ئـەوەی ئامڕازەكـان ژمـارەی زۆر بـەرزیان تۆمـار كـردووە، ئەمـەش لەبـەر ئـەوەی بەشـی (اوتـار كـورتی) لـە گوێـدا تـەنها لەرەیـەكی دیـاریكراو دەتوانێت ببیسێت و ناتوانێت نزمتر یان بەرزتر لەمە ببیسێت.

هەڵ خەڵەتانی دەست لێدان:

ئەگەر ئاوی گەرم و شیلەتین و ساردت كردە ناو سێ دەفرەوە، دواتر دەستت كردە ناو ئاوی گەرمەوەو پاشان خستتە ناو ئاوی شیلەتینەكە، ئەوا هەست بەسارد بوونی دەكەیت. ئەگەر لە شیلەتنەوە بگوازیتەوە بۆ ساردەكە ئەوا هەست بەسارد بوونی زۆر دەكەیت، ئەمەش لە هەڵ خەڵەتاندنی هەستی دەست لێدانە.

هەڵ خەڵەتانی هەستی تامكردن:

١- ئەگەر شتێكی زۆر شیرینت خوارد، دواتر شتێكت خوارد كە شیرینیەكەی كەمتر بوو لەوەی یەكەم، ئەوا هەست ناكەیت كە دووەمەكە شیرین بێت.
٢- هەر دوو هەستی دەست لێدان و تامكردن ناتوانن ترشەكان و پێكهاتە كیمیاییە سوتێنەرەكان بناسن[1].

ئەم نمونانە و نمونەكانی تریش ئەوەمان بۆ ڕوون دەكەنەوە كە زۆر جار هەستەكان هەڵ دەخەڵتێن، و ناكرێت پشتی پێ ببەسترێت لە ئاشكرا كردنی ڕاستیەكاندا، لەبەر ئەمەشە كە عەقڵ حوكمڕان و حوكمدەرە بەسەر هەستەكان دا. كەواتە هەستەكان تەنها ئامرازن و بەس.

ئینجا چۆن دەكرێت بوترێت: كە خوای گەورە بەر هەستەكان ناكەوێت، بۆیە پێویست نییە باوەڕی پێبهێنرێت؟ ئەم وتەیە تەنها كەسێكی نەزانی نەفام دەیكات كە هیچ عەقڵی نەبێت.

هۆكارەكانی بێ باوەڕی و گومڕایی

باوەڕ بوون بە بوونی خوای گەورە، بریتیە لەهەمان ئەو بیروباوەڕە فیتڕیەی كە خەڵكی لەسەری بەدیهێنراوە. بنچینەی هەموو ئەو لق و پۆپانەیە كە ئایینی ئیسلامی لێ پێك دێت. قورئانی پیرۆز هۆكارەكانی لادانی دیار كردووە، لەم خاڵانەی خوارەوەدا:

(١) نداء الروح ٢٣-٢٧.

١- **خۆ بەزلزانین:** خوای گەورە دەفەرموویت:﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا لَوْلَآ أُنزِلَ عَلَيْنَا ٱلْمَلَـٰٓئِكَةُ أَوْ نَرَىٰ رَبَّنَا ۗ لَقَدِ ٱسْتَكْبَرُوا۟ فِىٓ أَنفُسِهِمْ وَعَتَوْ عُتُوًّا كَبِيرًا ﴿٢١﴾ يَوْمَ يَرَوْنَ ٱلْمَلَـٰٓئِكَةَ لَا بُشْرَىٰ يَوْمَئِذٍ لِّلْمُجْرِمِينَ ﴾ الفرقان: ٢١ - ٢٢. واتە: (ئەوانەی کە بە ئومێدی دیداری ئێمە نین وتیان: ئەوە بۆ فریشتە دانەبەزێنرا بۆ لامان - تا دڵنیابین لە حەقیقەتی قورئان و پێغەمبەر - یاخود پەروەردگارمان بەچاوی خۆمان ببینین، سوێند بەخوا بێگومان ئەوانە لە دەروونی خۆیاندا خۆیان بەگەورە دەزانن، لە سنور ترازاون و سەرکەشیان بێ ئەندازەیە. ئەو ڕۆژەی کە فریشتەکان دەبینن هیچ جۆرە مژدەیەك بۆ تاوانباران نییە).

لەم ئایەتەدا: ئەوە ڕوون کراوەتەوە، کە خۆ بەزلزانین ئەوانی هانداوەو پاڵناوە بۆ ئەوەی وا ئەندێشە بکەن کە ژیان هەموو شتێکە و نەمانی لە دواوە نییە.

٢- **لادان و یاخی بوون:** خوای بێ وێنە دەفەرموویت:﴿ وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَـٰهَـٰمَـٰنُ ٱبْنِ لِى صَرْحًا لَّعَلِّىٓ أَبْلُغُ ٱلْأَسْبَـٰبَ ﴿٣٦﴾ أَسْبَـٰبَ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ فَأَطَّلِعَ إِلَىٰٓ إِلَـٰهِ مُوسَىٰ وَإِنِّى لَأَظُنُّهُۥ كَـٰذِبًا ۚ وَكَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوٓءُ عَمَلِهِۦ وَصُدَّ عَنِ ٱلسَّبِيلِ ﴾ غافر: ٣٦ - ٣٧. واتە: (فیرعەون بە هامانی وت: ئەی هامان بورجێکی بەرزم بۆ دروست بکە، بۆ ئەوەی هەندێ هۆکارم دەست بکەوێت!!. هۆکاری بەرز بوونەوە بۆ ئاسمانەکان، تا لەوێوە سەرکەوم و نهێنیەکانی شارەزا ببم سەردانێکی خوای موسا بکەم و بیبینم!! هەر چەندە من دڵنیام کە درۆزنە!!، ئابەو شێوە کارو کردەوە ناشرینەکان لای فیرعەون جوانکراو، لە ڕێبازی ڕاست و دروست لادرا).

لە ئایەتەکەدا ئەوە ڕۆشنکراوەتەوە، کە ڕێبازی فیرعەون ڕێبازێکی هەڵەیە، یاخی بوونەکەی بووە هۆی دەرچوون لە ڕێگەی ڕاست، کە لەوێوە خوای گەورە دەناسرێت.

٣- **ستەم:** خوای مەزن دەفەرموویت:﴿ فَقَدْ سَأَلُوا۟ مُوسَىٰٓ أَكْبَرَ مِن ذَٰلِكَ فَقَالُوٓا۟ أَرِنَا ٱللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ ٱلصَّـٰعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ﴾ النساء: ١٥٣. واتە: ئەوانە بەڕاستی داوای

گەورەتریان لە موسا كرد، وتیان: دەمانەوێت خوامان بە ئاشكرا نیشان بدەیت، ئەوسا هەورە بروسكەیەك لێیدان لە سەرەنجامی ئەو ستەمە ناڕەوایە.

جا وشەی (بەهۆی ستەمیان) ئەوە ڕوون دەكاتەوە كە ئەو پاڵنەرەی پاڵی پێوەناون تا ئەو جۆرە داوایە بكەن بریتیە لە ستەم، ستەمی دووری لە ڕاستی، چونكە ڕاستی دەناسێت و خۆیشی لێ نەناس دەكات.

ستەم (غەیری دادگەرییە) پاڵی بە بێ باوەڕانەوە نا تا تۆمەت بۆ باوەڕداران هەڵبەستن كە: خەیاڵاوی و خەڵەفاو درۆزنن و كەسانێكی هەست و نەست جۆش و خرۆش دراو.... هەر هەمان تۆمەت ئەمرۆش دەیبینین كاتێك دەڵێن: ئەوانە زانستی نین، ڕاستگۆ نین، شڵەژاون، و هەڵ خەڵەتاون.

٤- **نەزانین**: خوای بێ وێنە دەفەرموویێت:﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَعۡلَمُونَ لَوۡلَا يُكَلِّمُنَا ٱللَّهُ أَوۡ تَأۡتِينَآ ءَايَةٞۗ كَذَٰلِكَ قَالَ ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِم مِّثۡلَ قَوۡلِهِمۡۘ تَشَٰبَهَتۡ قُلُوبُهُمۡۗ قَدۡ بَيَّنَّا ٱلۡأٓيَٰتِ لِقَوۡمٖ يُوقِنُونَ ١١٨ ﴾ البقرة: ١١٨. واتە: (جا ئەوانەی نەفام و نەزانن دەیان گوت: بۆ خوا لەگەڵ ئێمە گفتوگۆ ناكات؟! یان موعجیزەو نیشانەیەكمان بۆ نایەت؟! (شایەنی باسە) كەسانی تریش پێش ئەمان هەمان قسەیان دەوت، ئەمانە دڵەكانیان چوونیەكەو لەیەك دەچێت (شێوازی دەربڕینیان جیاوازە)، بێگوكان ئێمە چەندەها بەڵگەو نیشانەی ئاشكراو ڕوونمان دیاری كردووە بۆ ئەو كەسانەی كە ڕاستی خوازن و بەشوێن حەقیقەتدا دەگەڕێن).

لەم ئایەتەدا ئەوە ڕوون كراوەتەوە كە ئەمە وتەی كەسانێكی نەزانە نەك زاناسان، و تەنانەت شتێكی نوێ نییە، بەڵكو ئەمە بەردەوام لۆژیك و مەنتیقی تاكی بێ باوەڕە، بەهۆی وێكچوونی دڵەكانیان، و ئەوەشی چەسپاند كە ڕێگەی بەرەو خواچوون بریتیە لەو شوێنەوارو نیشانانەی ئاماژەن بۆی[1].

ڕۆژێك لە ڕۆژان زانست بانگەوازی نەكردووە بۆ بێ باوەڕی و كوفر، چونكە

(١) الله: سعید حوی چاپی ٣، ١١-١٣.

ڕێبازو پەیڕەوێکی سەلامەت دەگرێتەبەر بۆ گەیشتن بە ڕاستیەکانی بوون و ڕووخسارەکانی بوونەوەر، ڕۆژێك نەیوتوە کە ئەم سیستەمەی جیهانی لەسەر دەڕوات بە ڕێکەوت دروست بووە، چونکە ڕێکەوت پشێوییە. ئەو زانایەی شیکاری بکات لە تاقیگە یان لەگەڵ ڕوانگە (مرصد)ژیاوە یاخود هەڵسوکەوتی کردبێت لەگەڵ ژمارەدا ... دان نانێت بەهیچ شتێکی تر جگەلە سیستەم، و بەستنەوەی هۆ و هۆکار و پێشەکی و دەرەنجام بەیەکەوە، و بەدڵنیاییەوە دان دەنێت بەوەی کە یاساکانی سروشت وەك کێشندە و کارەبا و لاسلکی... جگەلەمانەیش ملیۆنان وێنە، هەموو ئەمانە تەنها بریتیە لە چەندین شوێنەوار کە ئاماژە و نیشانەن بۆ کارتێکەر و کاریگەرەکە کە خوای پاك و بەرزە... زانایان جەختی زۆریان لەم لایەنە کردۆتەوە بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا.

د. ماریت شانلی کونجدن، یەکێکە لە گەورە زانایانی سروشت ناس، دەڵێت: (هەموو ئەو شتانەی لە ناو بوونەوەردان شایەتی و گەواهی دەدەن لەسەر بوونی خواو تواناو مەزنایەتیەکەی، و کاتێك ئێمەی زانایان هەڵدەستین بە شیکردنەوەی ڕوکارەکانی بوونەوەر و توێژینەوە لێی و ئەگەر ڕێگەی بەڵگە هێنانەوەش بەکاربێنین، ئەوا ئێمە تەنها سەرنجی شوێنەواری دەستی توانست و قودرەت و گەورەیی خوای گەورە دەدەین).

کاتێك (أنشتاین) لە کتێبخانەی ئەو زانکۆیەدا دانیشتبوو کە قوتابی بوو لێی، ڕۆژنامەنووسێك پرسیاری لێکرد: ئایا لە زانستەوەیە کە باوەڕت بەخوا هەبێت، و ئەمە بیروباوەڕی هزرێکی نامۆیە، کە ملکەچی تاقیگەی زانست نییە؟

وەڵامی دایەوە: سەیری ئەم کتێبخانەیە بکە کە ملیۆنان کتێبی تێدان، ئایا هەر کتێبێك نووسەرێکی نییە؟

وتی: بەڵێ.

وتی: ئەگەر منداڵێك چووە ناو کتێبخانەوە، ئایا پەیی دەبات بەو زانست و زانیارییەی کە لەو کتێبانەدا هەیە؟

وتی: نا.

وتی: ئايا نووسەرەكانی دەناسێت؟

وتی: نا.

وتی: ئايا پەيی نەبردنی عەقڵ بە كتێب و نووسەرەكانيان، بەبەڵگەيەكی زانستی دەچێت لەسەر نەبوونی كتێبخانەكە؟

وتی: نا.

وتی: بەهەمان شێوە بوونەوەر بەو هەموو وێنەو ڕوخسارو ياسايانە وەك نموونەی پێشووە. كە عەقڵە سادە نەزانەكان پەيی نابەن و ڕانامێنن لە بەديهێنەرەكەی، ئەوا ئەمە نابێتە بەڵگەيەكی زانستی لە سەر ئەوەی كە بوونی نيە. دواتر (أنشتاين) باسی وردی و ڕێكوپێكی ئەو سيستەمی بوونەوەری دەكرد كە سەرنجی داوەو هيچ كەلێنێك ناهێڵێتەوە بۆ گومان هەبوون لە بوونی خوای پايەبەرز.

لەوانەيە هەندێ كەس وای بۆ بچن كە ئەمانە تەنها چەند نموونەيەكن لە نموونەكان، چەند كەسێكی وای لەپشتەوە نەبووە كە سەرنج ڕاكێش بن لەناو ئەو ژمارە زۆرەی بێ باوەڕاندا.

بەڵام لە ڕاستيدا: زۆربەی زانايان ئەو مەزهەبەيان هەڵبژاردووەو جەختيان كردۆتەوە كە زانست ڕێگەی باوەڕە، زانای ئەڵمانی (د. دينرت) لێكۆڵينەوەيەكی بڵاوكردەوە، تيايدا بۆچوونی گەورە زانايانی ڕوونكردەوە لە چوار سەدەی كۆتايی و لە بيروباوەڕی ئەوانی كۆڵيوەتەوە و بۆی دەركەوت لە دەرەنجامی لێكۆڵينەوە لەسەر (٢٩٠) زانا كە:

٢٤٢ زانا لە كتێب و لێكۆڵينەوەكانياندا ئەوەيان ڕاگەياندووە كە باوەڕيان بەخوا هەيە.

٢٨ زانا بەهيچ بيروباوەڕێك نەگەيشتوون.

هەروەها ٢٠ زانا بێ ئايين بوونە و گرنگيان بەلايەنی ئايينی نەداوە.

واتای وايە كە (٩٢٪)ی زانايان باوەڕيان بەخوا هەبووە.

دەتوانی بگەڕێيتەوە بۆ كتێبی (الله، بحث في نشأة العقيدة الالهية - عقاد) و

(عقائد المفكرين في القرن العشرين - عقاد) و (العلم يدعو للايمان - كريس موريسون) و (الله يتجلى في عصر العلم) دانـراوی كۆمەڵە زانایەكە، (قصة الايمان - شێخ نديم جسر)، ئەوا ناوی زۆرێك لە زانایان دەبینی كە جەخت دەكەنەوە لەسەر باوەڕ بوون بەخوای گەورە.

دواتر زۆرێك لەو زانایانەی كە تۆمەتبار كراون بە بێ باوەڕی و بێ دینی، ئەوا بە تێڕوانینی زانست بێ دین نەبوونە، بەڵكو بە تێڕوانینی كلێسا بێ دین و ئاین بوونە كە هەر كەسێك ڕای پێچەوانەی كلێسا بووبێت ئەو حوكمەی بەسەردا دراوە، وەك (تولستوی) كە بێ دین بووە بە تێڕوانینی كلێسا، لەڕاستیدا باوەڕێكی قوڵی هەبووە بە خوای گەورە، هەروەك ئەمە لە كتێبەكەیدا (اعترافات تولستوي) دا دیارە.

ئەو زانایانەی كە بێ باوەڕ بوونە بەخوای گەورە، ئەو بێ باوەڕ بوونەیان دەرەنجامی لێكۆڵینەوەیەكی زانستی وورد نەبووە، بەڵكو لەبەر چەند شتێك بووە لەوانە:-

أ- ئەو هەڵوەستە توونددو تیژەی كلێسا لە بەرامبەر زانایان و پشتگیری نەكردنی هزری ئازاد، حوكمی بێ باوەڕی و بێ دینیان بەسەر درا، بەشێوازێكی زۆر دڕندانە حوكمی سوتاندن و ناشرین كردن و كوشتن بەسەر دەیان كەسدا جێبەجێ كرا و كتێبەكانیان سوتێنران، و هەڕەشەی كوشتنیشیان كرد لەوەی كە كتێبانەی لەلا بێت.

لە كتێبی (قصة النزاع بين الدين و الفلسفة) دانـراوی: د. توفيق طويل چەند لیستێكی تێدا هەن ناوی ئەو زانایانەی تێدا نووسراوە كە زۆر بە دڕندەیی و دوور لە خەیاڵ سوتێنران، تا ئەمە لە هۆشی هەندێ لە زانایان جێگیر بوو كە بانگەشە كردن بۆ بێ دینی شتێكی زۆر پێویستە بۆ ڕزگار كردنی زانایان لەو دڕندەیی و ترسناكییە.

لە ڕاستیدا بێ دینی ئەو زانایانە وەك بنەمایەك نەبووە، بەڵكو هەڵوێستێك بوو لە بەرامبەر كلێسادا، تا ئەو كاتەی كە ئەو ترس و دڵەڕاوكێیە نەما ئەوا گەڕانەوە سەر هاندان بۆ باوەڕ هێنان، ئەمەش بە بەڵگەی ئەوەی كە ژمارەی ئەو زانایانەی كە باوەڕیان بە خوای گەورە هەیە ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر دەبێت.

ب- هەڵوێستی ستەمكاری كلێسا لە بەرامبەر چەوساوەو كۆیلە و ستەم لێكراوان، بەوەی كە هەڵوێستی ناوبراو لە پاڵ پاشا و داگیركار و دەرەبەگەكان بوو، پاپاكانیش خاوەنی دەسەڵاتی ڕاستەقینە و سەروەت و سامان و پسولەی لێخۆش بوون....

ئەم هەڵوێستە زۆرێك لە هزرمەندانی پاڵنا بۆ بانگەوازی كردن فڕێدانی كلێسا، هەڵبژاردنی بێ دینی بۆ ڕزگاركردنی ستەمدیدە و ژێردەستەكان لەو ستەم و ئازارەی كە دەیانچەشت.

پ- پەلهاویشتنی جولەكەی جیهانی لە ڕێگەی (ماسۆنیەت)، كە هزری بێ دینی دەچەسپاند بۆ زاڵ بوون بەسەر كۆمەڵگەی مەسیحی، و ئەم ئاراستەیە هەمان ئاراستەی ماسۆنیەتی بێ دینە كە زۆر بەڕوونی بەدەركەوت لە كۆمەڵەی (انسكلوپیدیا) و شوێنەكەوتوو و قوتابیەكانی دا، شۆڕشی فەڕەنسی لەسەر شان و باڵی ئەوانەوە هەڵسا.

ت- بێ دینی لە هەموو كات و شوێنێكدا ڕێگەیەكە بۆ بەرەڵایی و خۆدزینەوە لە نمونەی بەرز، بۆیە بێ دینی پەناگەی هەواو هەوەسباز و ڕەوشت لادەرەكانە.

پوختەی قسە:

ئەوەیە كە بێ دینی هەڵوێستێكی ڕەسەنی زانست نەبووە، بەڵكو چەند بارودۆخێك دروستی كردووە، و ڕێبازو پەیڕەوی زانستی خاڵی دەسپێكی باوەڕ هێنان و ناسین و ڕێزگرتن و مافدانی تەواوە بەخوای گەورە(١).

***

(١) العلم لیس كافرا - د. محسن عبدالحمید، گۆڤاری پەروەردەی ئیسلامی بە ژ ٣ ساڵی ١٩٧٣، ٨ و لاپەڕەكانی تردا بڵاوكرەوە. و بەپەیامێكی سەربەخۆ بڵاوكرایەوە. و بڕوانە: ئاماری (دینرت) بكە لە: كتاب روح الدين الاسلامي ٦٠، دانراوی طبارة، و الطب محراب للايمان ٢٥٦.

باسی دووەم
سيفاتەكانی خوا

هەندێ لە زانايانی كەلام سيفاتەكانی خوايان دابەش كردووە بۆ:

١- سيفاتی خودی (نفسی): كە بريتيە لە سيفەتی بوون (الوجود).

٢- سيفاتی پێچەوانە (سلبی): كە پێنجن:

لەمێژينە و دێرينی (القدم)، نەمری و هەرمان (البقاء)، پێچەوانەی پەيدابووان (مخالفة الحوادث)، بێ نيازيی و بەخۆوە ڕاوەستان (القيام بالنفس)، تەنهايی (وحدانية)،

٣- سيفاتی واتايی (معانی): كە بريتين لە:

توانا (القدرة) و ويست (الارادة) و ژيان (الحياة) و بيستن (السمع) و بينين (البصر) دوان (الكلام). ڕاجياييان هەيە لەبارەی سيفەتی بەديهێنان (تكوين)، لەجێی خۆی ڕوونی دەكەينەوە[(١)].

* * *

(١) بەشی چوارەميش هەيە، كە بريتيە لە: ((سيفاتی مەعنەوی))، ئەم سيفاتانەش بريتين لە:

ئەوەی خوای گەورە: بە توانايە، زانايە، ويستەر، زيندووە، بيسەرە، بينەرە، قسەكەرو بێژەر (متكلم)ە. لەسەر ئەم بەشە زانايان ڕاجياييان هەيە و نامانەوێت بچينە ناويەوە. تەنها ئەوە نەبێت دەڵێن: سيفاتی مەعنەوی بەرهەمی سيفاتی وتايی (معانی)ە.

سەيری ئەم جۆرە دابەش كردنە بكە لە: شرح خريدة البهية للدردير أبي البركات و حاشية الصاوي عليها ٥٨ و لاپەڕەكانی دواتری، و شرح الباجوری علی جوهرة التوحيد ميسر: ساڵی ١٩٦٤، ٤٧/١ و لاپەڕەكانی دواتر، و رسالة في التوحيد و الفرق المعاصرة لشيخ كمال الدين الطائي بەغداد ١٩٧٢، ٢٤ و لاپەڕەكانی دواتر.

١- سیفەتی خودی (نفسی): سیفەتی بوون (الوجود)

بوونی خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ

سعدالدین التفتازانی ئاوا پێناسەی كردووە:

(صفة ثبوتية، يدل الوصف بها على نفس الذات، دون معنى زائد عنها) واتە: سیفەتێكی هەمیشەیی و جێگیرە، وەسف كردن بەم سیفەتە، ئاماژەیە بۆ خودی زاتی پاكی خوا نەوەك بۆ واتاو شتێكی زیاد و بەدەر لە زاتی خوا.

شرۆڤەكردنی پێناسەكە:

سیفەت (صفة): ڕەگەزە، هەموو سیفاتەكان لەخۆ دەگرێت.

هەمیشەیی و جێگیر (ثبوتية): ئەدرێتە پاڵ جێگیربوون (ثبوت)، چونكە ئەمە جێگیرو چەسپاوە لە هۆشدا. بەمەش سیفاتی پێچەوانە (الصفات السلبية) لەم چوارچێوەیە دەچنە دەر وەك: دێرینی و لەمێژینە (القدم) و نەمری و هەرمان (البقاء)...

بەهۆیەوە (بها): لەو سیفەتە دەتاشرێ و دروست دەبێت نەوەك بەخودی سیفەتەكە، بۆیە دەڵێین: خوا هەیە (موجود)ە، ناڵێین: خوا بوون (وجود)ە.

ئاماژەیە بۆ خودی زاتی خوا (على نفس الذات): واتە ئاماژە ناكات بۆ شتێكی بەدەر لە زاتی خوا، چونكە زاتی خوای گەورە ئەندێشە ناكرێت بەبێ بوونی ئەم سیفەتە، بۆیە ناونراوە سیفەتی بوون (وجود)ی. بەمەش سیفاتی واتایی (معانی) و معنوی لەم سیفەتەدا دەردەچن.

بەبێ ئەوەی ئاماژە بكات بە واتا و شتێكی بەدەر و زیاد لە زاتی خوای (دون معنى زائد عنها): شرۆڤەی وتەی: ئاماژەیە بۆ خودی زاتی خوا (على نفس الذات)[(١)] .

بوونی خوای گەورە بوونێكی تەواو و كامڵ و خودیی سەربەخۆیە، واتە: بە خۆی خۆی هەیە، هیچ هۆیەك كاریگەی تێ نەكردووە. لە تایبەتمەندییەكانی

(١) شرح الدردير على خريدة البهية و حاشيه الصاوى عليه ٥٨. و شرح الباجورى على جوهرة التوحيد ٤٩/١.

خودیی (ذاتي) ئەوەیە: کە نەبوون قبولْ نەکات.

بـوونی شـتەکانی تـر (هـەموو شـتێك جگەلـە خـوای گـەورە) ئـەوا بوونیـان بـە ناتـەواوی هەیـە و شـوێنکەوتوو (تبعـی)ن، واتـە: بـوونی خۆیـان لـە غـەیری خۆیـان دەسـت دەخـەن، پەیوەسـتن بـە بەدیهێنەرەکەیانـەوە. چـونکە لـە تایبەتمەندیـەکانی شـوێنکەوتن (تبعـی) بریتیـە لـەوەی کـە پـێش و پاشـی نـەبوون بێـت واتـە: خـۆی لـە نێوان دوو نەبووندا بێت[1].

پێشتریش بە تێروتەسەلی لە باسی یەکەمدا دوایـن لەسـەر بابـەتی (بـوونی خـوای باڵادەست و خاوەن شکۆ).

٢- سیفاتی پێچەوانە (سلبية)

بریتین لە پێج سیفات:-

لەمێژینـە و دێرینـی (القِـدَم)،نـەمری و هـەرمان (البقـاء)، پێچـەوانەی پەیـدابووەکان (مخالفـة الحـوادث)، بـێ نیـازیی و بـەخۆوە ڕاوەسـتان (القیـام بـالنفس)، تـەنهایی (وحدانية)[2].

کە دەڵێین سیفەتی (سلبی) مانای وانیە کە ئەو سـیفاتانە لـە خـوای گـەورەدا نـین و ئەو سیفاتانە بۆ خوای گەورە بڕیار نـادرێن، ئەگـەرنا ئـەو کـات پێویسـت دەبـوو کـە سنوور بڕیار بـدەین بـۆ خـوای گـەورەو بڵێین کـە لـە ناوچـوونی بەسـەردا دێـت و بـە بەدیهێنـراوان دەچـێت، بـەڵکو مەبەسـت لـە (سـلبی) ئەوەیـە: کـە هـەر سـیفەتێك لـەو سیفەتانە شتێکی لەو شتانەی ڕەتکردەوە کە شایەنی خوای گەورە نین[3].

---

(١) کبرى اليقينيات الكونية ١١٣.

(٢) الباجوري لە(شرح الجوهرة ١/٥٠). و الدردير لە(شرح الخريدة و صاوي عليه ٥٨). و الطائي لە (رسالة في التوحيد ٢٥). بەو شێوەیەیان دیاریکردووە.

(٣) الصاوي على الدردير ٧٦.

جا سیفەتی لەمژینە و دێرینی (القِدَم) ئەوە ڕەت دەكاتەوەو دژی ئەوەیە كە خوای گەورە سەرەتای هەبووبێت، سیفەتی نەمری و هەرمان (البقاء) دژی ئەوەیە كە خوای گەورە كۆتایی هەبێت..... بەم شێوەیە. لە ڕاستی دا سیفاتی پێچەوانە (سلبی) لەم پێنج سیفاتەدا كۆرت نابنەوە، هەروەك ئەمانەش دەچنە ڕیزی سیفاتە پێچەوانە (سلبی) كە خوای گەورە كوڕ و خێزانی نییە، نە پێكهاتەیەكی سادە (بسیط) و نە لێكدراو و ئاڵۆز (مركب)ە، لە ناو شوێن و كاتدا نیە، ناكەوێتە تەنیشت و ڕووێكەوە، چەندی تریش بەڵام لەبەر ئەوە تەنها لەم پێنجانەدا كورتیان كردۆتەوە، چونكە ئەمانە سەرچاوەی ئەوانی ترن[1].

هەموو زانایان كۆكن لەسەر ئەم سیفاتانە و هەمووشیان باوەڕیان پێی هەیە.

١- لەمێژینە و دێرینی (القِدَم):

سیفەتی لەمێژینە و دێرینی (القِدَم) بۆ خوای گەورە بە واتای ئەزەلی و هەر بووی دێت، واتە خوای گەورە سەرەتایەكی نیە كە لەوێوە بوون دەستی پێكردبێت و مەبەست لەم سیفەتە درێژی نیە بەپێی چەرخ و كات، چونكە كات و چەرخ دوو سیفەتی بەدیهێنراوەكانن[2].

یان بە دەربڕینێكی تر:

واتای لەمێژینە و دێرینی (القِدَم): نەبوون (عدم) پێش بوونی خوای گەورە نەكەوتۆتەوە، جا خوا سەرەتای نییە[3].

سیفەتی لەمێژینە و دێرینی (القِدَم): پێچەوانەو دژی بەدیهاتن و دروست بوونە.

---

(١) هەمان سەرچاوە ٦٠. و الباجوري على الجوهرة ١/٥٠.

(٢) المسامرة على المسايرة ٢٢.

(٣) هەمان سەرچاوە، و شرح ابن قُطلُوبُغا على المسايرة،لە پەڕاوێزی: المسامرة

بەڵگەی عەقڵی لەسەر لەمێژینە و دێرینی (القِدَم) خوای پاك و بەرز:

خوای گەورە ئەگەر دێرین و لەمێژینەو بێ سەرەتا نەبێت ئەوا ئەوسا دەبێتە بدیهێنراو و لێکەوتە، چونکە یان بەدیهێنەرو لەمێژینەیە یاخود بەدیهێنراو لێکەوتەیە و ناوەڕاستی نیە. و ئەگەر خوای گەورە بەدیهێنراو بوایە ئەوا پێویستی بە بەدیهێنەر دەبوو تا بەدی بێنێت، بەدیهێنەرەکەش خۆیشی پێویستی بە بەدیهێنەر دەبوو... بەم شێوەیە. لەو کاتە خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) پێویست دەبێت و هەر دووکیشیان ئەستەمن، بۆیە پێویستە کە خوای گەورە کۆن و لەمێژینە بێت[1].

بەڵگەی نەقڵی لەسەر لەمێژینەیی و دێرینی(القِدَم) خوای پاك و بەرز:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿ٱلۡأَوَّلُ﴾ لە ئایەتی: ﴿هُوَ ٱلۡأَوَّلُ وَٱلۡأٓخِرُ﴾ الحديد: ٣. واتە: (ئەو خوایە یەکەمینە و لەسەرەتاوە هەر هەبووەو کەس پێش ئەو نەبووە، دواهەمینە و کۆتایە، کەس دوای ئەو نامێنێت "بەڵام ئەو هەر دەمێنێت").

ئەندێشەو تەصەوڕ کردن سیفەتی لەمێژینەیی و دێرینی(القِدَم):

شتێکی ئاسانە لەلای مرۆڤ کە تێبگات لە سیفەتی بەزەیی و دادپەروەری و شکۆداری... لەبارەی زاتی خوای گەورەدا، چونکە مرۆڤ لە شوێنەواری ئەو سیفاتانە تێدەگات، و دەتوانێت پەیی ببات بە واتاکانی لە ژیاندا بەهۆی هەستەکانی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شتێکی شیاوی نەبوونە کە مرۆڤ پەیی ببات بە سیفەتی لەمێژینە و دێرینی (القِدَم)، و سیفەتی نەمری و هەرمان (البقاء)، چونکە هیچ وێنەیەکی وای

(١) شرح المواقف ٤٨٠، و المسامرة ٢٢ و شرح الخريدة للدردير ٦٠-٦١ و الباجوري على الجوهرة ٥٠/١ و الاقتصاد في الاعتقاد - امام الغزالي بيروت ساڵی ١٩٦٩، ٩٢.

لەلا نییە لە ژیانی دا، لەبەرئەوەی تایبەت و پەیوەستن بە زاتی خوای پاك و بەرز. بەڵام مانای وانییە كە بەخەیاڵیش هەر ناتوانرێت ئەندێشەی ئەو دوو سیفەتە بكرێت، چونكە عەقڵ پێداگیری دەكات لەسەر چەسپاندنی ئەم دوو سیفەتە - هەروەك لە بەڵگەی عەقڵیدا ئەوەمان ڕوون كردۆتەوە -.

لەوانەیە عەقڵ پەیی ببات بە هاتنە بوونی یان بە نەبوونی، لە هەمان كاتیشدا عەقڵ خۆی بێ توانایە لە ئەندێشە كردن و پەیی بردن بە ناوەرۆكەكەی، لە كۆنەوە فەیلەسوفەكان و سەرجەم زانایان وتویانە: (عدم وجدان للشيء لا يستلزم عدم وجوده في الواقع) واتە: پەیی نەبردن بەشتێك مانای وانیە شتەكە لە واقیعدا بوونی نییە[1].

٢- نەمری و هەرمان (البقاء):

واتاكەی: ئەوەیە كە خوای گەورە هەمیشەیی و نەمرە و هەر دەمێنێت، و بوونەكەی كۆتایی نیە، و ناكرێت نەبوون و لەناوچوونی بەسەردا بێت[2].

نەمری و هەرمان (البقاء): پێچەوانەی لەناوچوون و نەمانە.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر نەمری و هەرمان(البقاء)ی خوای پاك و بەرز:

١- ئەگەر خوای گەورە نەمر نەبوایە، ئەوا مردنی بەسەردا دەهات، و تووشی لەناوچوون دەبوو.

ئەگەر تووشی لە ناوچوون بوبایە ئەوا پێویست دەبوو بەدیهێنراو بێت، و ئەگەر بەدیهێنراو بوایە ئەوا پێویستی بە بەدیهێنەر دەبوو، و بەدیهێنەرەكەش پێویستی بە بەدیهێنەرێكی تر دەبوو... بەم شێوەیە، ئەو كاتە خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) دروست دەبێت و هەر دووكیشیان پوچەڵن، هەر بۆیە هەرمان و نەمری خوای گەورە چەسپاوە.

---

(١) كبرى اليقينيات الكونية ١١٨-١١٩.

(٢) المسامرة ٢٤.

٢- ئەگەر خوای گەورە مردن و لەناوچوونی بەسەردا هاتبووایە ئەوا بێ سەرەتا و لەمێژینە نەدەبوو، و لەبەر سەلماندن و چەسپاندنی ئەوەی كە خوای گەورە بێ سەرەتایە و لەمێژینەیە ئەوا لەبەر ئەمە ناكرێت كۆتایی هەبێت و لەناوچوونی بەسەردا بێت[1].

٣- ئەگەر دروست بوایە خوای گەورە نەبوبایە، ئەوا لە ناوچوونی دوای ئەوەی كە هەبووە پێویستی بە هۆیەك دەبوو، و ئەمەش شتێكی شیاوی بوون نییە، چونكە پەسەند كردن بێ ئەوەی بەسەندكەرێكی هەبێت شیاوی بوون نییە و ناكرێت.

٤- ئەگەر دروست بێت كە خوای گەورە لەناو بچێت، ئەوا یان ئەوەتا لەناو دەچێت:

أ- بەخودی خۆی (بەوەی لەناوچوونی خۆی دەرەنجامی توانای خۆی و بەهۆی هێزی خۆی بێت) ئەمەش شتێكی پوچەڵە، چونكە سەلمێنرا كە خوای گەورە هۆی بوونی بوونەوەرانە، لەناوچوون قبوڵ ناكات بەهیچ شێوەیەك، بۆیە پێویستە نەمرو هەمیشەیی بێت هەروەك چۆن لەمێژینە و بێ سەرەتا بووە.

ب- نەبوو (معدم)ێكی پێچەوانەو دژی بێت، ئەمەش هەر پوچەڵە، چونكە دژەكە یان:

١- كۆنە (قدیم): ئەو كاتە پێویستە خوای گەورە بەتەواوی لەگەڵ ئەو نەبوونە لەناو بچێت هەر لەسەرەتاو لە بنەڕەتدا، چونكە دوو شتی پێچەوانەو دژیەك هەرگیز كۆنابنەوە، بێگومان بوونی خوای گەورەش سەلمێنرا.

٢- لێكەوتە و بەدیهاتوو (حادث)ە: ئەو كاتە پێویستە شتە بەدیهاتووەكە لە دژەكەی كە كۆن و مێژینەیە هەڵبچێت، چونكە شتی كۆن و لەمێژینە بەهێزترە لە شتی بەدیهاتوو[2].

---

(١) الدردير على الخريدة والصاوي عليه ٦١.

(٢) المسامرة ٢٤-٢٥. سەیری ئەمانەش بكە: الإقتصاد في الإعتقاد ٩٢ والباجوري على الجوهرة ٥١/١، والمواقف ٤٧٠.

بەڵگەی نەقڵی لەسەر نەمری و هەرمان(البقاء)ی خوای پاك و بەرز:

ئـەم فەرمایشـتەی خـوای گەورەیـە: ﴿وَٱلْـَٔاخِرُ﴾لـە ئایـەتی: ﴿هُوَ ٱلْأَوَّلُ وَٱلْـَٔاخِرُ﴾ الحدید: ٣. واتە: (ئەو خوایە یەکەمینـە و لەسـەرەتاوە هـەر هـەبووەو کـەس پـێش ئـەو نەبووە، دواهەمینە و کۆتایە، کەس دوای ئەو نامێنێت "بەڵام ئـەو هـەر دەمێنێـت").

ئەم فەرمایشتە:﴿كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُۥ﴾ القصص: ٨٨. واتـە: (هەرچـی شـت هەیـە تیاچووەو لەناوچووە جگـە لـەو زاتـە). و: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ ﴿٢٦﴾ وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو ٱلْجَلَٰلِ وَٱلْإِكْرَامِ ﴿٢٧﴾﴾ الـرحمن: ٢٦ - ٢٧. واتـە: (هـەموو ئـەو کەسـانەی لەسـەر ڕووی زەویـن، هـەر هـەمووی فـەوتاوو تیاچـووەو دەبێـت بمـرن. تـەنها زاتـی پـەروەردگاری خـاوەن بڵندی ڕێزداری تۆیە کە دەمێنێتەوە).

٣- پێچەوانەی پەیدابووان (مخالفة الحوادث)

واتاکەی: ئەوەیە کە خوای گەورە بەهیچ یەکێك لە شـتە بـەدیهێنراوەکان ناچـێت چ لە بووندابن یان بەڕەهایی نەبووبن. جا مەبەست لێی:

خـوای گـەورە نـە تـەن و جەسـتە (جـرْم) و نـە ڕووکـەش (عـرض) و نـە گشـتی (الكلیة) و نە بەشیی (جزئیة)، بـەڵکو پێویسـتییەکانی ئـەم ناوبراوانـەش ناکرێـت بـۆ خوای گەورە بڕیار بدرێن[1].

تـەن و جەسـتە (جـرْم) تایبەتمەندییەکـەی ئەوەیـە شـوێنێك دادەگرێـت (تحیّـز)، ڕووکەش (عرض) تایبەتمەندییەکەی ئەوەیە کە پشـت بـە جگەلـەخۆی دەبەسـتێت، و پێویسـتی و تایبەتمەنـدی گشـتی (الكلیـة) بریتیـە لـە گـەورەیی و تایبەتمەنـدی و پێویستی بەشیی (جزئیة) بریتیە لە بچوکی[2].

دژەکەی سیفەتی پێچەوانەی پەیدابووان: بریتیە لە هاوێنەی پەیدابووان.

---

(١) واتە: خوای گەورە هیچ شتێك نییە لەمانەی باسمان کرد.

(٢) الباجوری علی الجوهره ٥٢/١.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

١- ئەگەر خوای گەورە پێچەوانەی پەیدابوو و بەدیهێنراوان نەبوایە ئەوا هاوێنە و چوونیەك دەبوو لەگەڵیاندا، ئەگەر هاوێنەو چوونیەك بوایە ئەوا ئەوکات دەچووە خانەی پەیدابووانەوە، ئەگەر پەیدابوو و بەدیهێنراو بوایە ئەوا پێویستی بە پەیداکەر و بەدیهێنەرێك دەبوو، بەدیهێنەرەکەیشی پێویستی بە بەدیهێنەر دەبوو... بەم شێوەیە، ئەو کاتەش خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) پێویست دەبوو، و هەر دووکیشیان بێ گومان پوچەڵن، بەم پێیە سەلمێنرا و چەسپا کە خوای گەورە پێچەوانەی پەیدابووانە.

٢-هەر شتێ لەمێژینە و بێ سەرەتا بوو ئەوا تیاچوون و لە ناوچوونی بۆ نیە، و هیچ شتێکی پەیدابووش نیە تیانەچێت، چونکە شتێك لەم پەیابووانە بێ سەرەتا و لەمێژینە نین بۆیە پێویستە خوای گەورە پێچەوانەی پەیدابووان بێت[١].

بەڵگەی نەقڵی:

ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿لَيۡسَ كَمِثۡلِهِۦ شَيۡءٞ﴾ الشورى: ١١. واتە: (هیچ شتێك نییە لە وێنەی ئەو زاتە "کە خوای بێوێنەیە").

نەچواندنی خوای گەورە بە پەیدابووان، ئەم شتانە بەدوای خۆیدا دێنێت:

١- خوای گەورە ڕووکەش (عرض) نییە، چونکە:

أ- ڕووکەش پێویستی بە جەستەیە تا بەهۆیەوە دەربکەوێت و بێتە کایە، بۆیە هەرگیز پێش بوونی جەستە ڕووکەش ناکرێت هەبێت، و سەلمێنرا و چەسپا کە خوای گەورە بەدیهێنەریەتی.

ب- لەبەر ئەوەی پێویست بوون بە شتێك تا پێی ڕاوەستێت و بێتە بوون سیفەتی پەیدابووە.

---

(١) هەمان سەرچاوە.

٢- خوای گەورە بەهەمان شێوە كرۆك (جوهر)یش نییە:

أ- چونكە كرۆك (جوهر) پەیوەستە بە ڕووەكەشەوەو ڕووكەشیش پەیدابووە كەواتە كرۆك (جوهر)یش پێویستە پەیدابوو بێت.

ب- لەبەرئەوەی ئەندێشەی پێكهاتن لە چەند بەشێك و مانای شوێنگرتن دەبەخشێت.

٣- خوای گەورە جەستە نییە:

لەبەر ئەوەی جەستە پێكهاتووە لە كرۆكەكان (جواهر) و ڕووكەشەكان (أعراض)، و پێشتر سەلماندمان كە هەر دوو ناوبراو پەیدابوو و بەدیهێنراون. بەپێچەوانەی:

(مجسمە)كان كە باوەڕیان وابوو خوای گەورە جەستەیەكی ڕاستەقینەیە، بەڵام ڕاجیا بوون: هەندێكیان وتیان: لە گۆشت و خوێن پێكهاتووەو هەندێكی تریان وتیان: نورو ڕووناكیەكی درەوشاوەیە وەك دارێژراوێكی سپی (السبیكة الابیضاء)ە و هەندێكی تریان وتیان: لەسەر وێنەی گەنجێكی بێ مووە، و هەندێكی تر وتیان: لەسەر وێنەی بەساڵاچوو و پیرەمێردێكی ڕیش و قژ سپییە... پاك و بەرزی بۆ خوا لەو قسە پوچانەی لەبارەیەوە دەیڵێن.

٤- خوای گەورە وێنە و ڕەنگ و بۆن و حاڵەتی دەروون و نەفسی (عوارض النفس)ی نیە وەك چێژو ئازار و شادی، چونكە ئەمانە تایبەتن بە جەستەوە.

٥- خوای گەورە وەسف ناكرێت بە بچوكی یان گەورەیی (مەبەست لە گەورەیی، گەورەیی بەرهەست نەك گەورەیی واتایی و مەعنەوی هەروەك ئەو فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز:﴿ وَهُوَ ٱلۡعَلِيُّ ٱلۡكَبِيرُ ﴾سبأ: ٢٣. واتە: (هەر خوا بەرزو بڵندو گەورەیە).

٦- شوێنگر نییه[١]:

ئەوەی له فەرمووده قودسیەکەدا هاتووه: (ما وسعني أرضي و لا سمائي، و انما وسعني قلب عبدي المؤمن) واته: زەوی و ئاسمان منيان له خۆ نەگرت بەڵکو دڵی بەندەم منی لەخۆ گرت. مەبەستی ئەوەیه که دڵی بەندەی من هەیبەت و ڕێزو شکۆ و ڕەحمەت و بەزیی منی له خۆ گرت.

فەرمووده قودسیەکەی تر: (وما يزال عبدي يتقرب الي بالنوافل حتى أحبه، فاذا أحببته كنتُ سمعَه الذي يسمع به، و بصرَهُ الذي يُبْصِر به، و يده التي يبطش بها و رجله التي يمشي بها. و ان سألني أعطيته، و استعاذ بي لَأُعِيذَنَّه) واته: بەندەی من بەردەوام بەهۆی ئەنجامدانی سوننەتەکانەوه لێم نزیك دەکەوێتەوه تاکو خۆشمدەوێت، جا ئەگەر خۆشم ویست، دەبمه ئەو گوێیەی که پێی دەبیستێ و ئەوو چاوەی که پێی دەبینێ و ئەو دەستەی که شتی پێ دەگرێت و ئەو لاقەی که پێی دەڕوات و هاتوچۆی پێ دەکات. مەبەستی ئەوەیه: که خۆشەویستی خوا هەموو کەسەکه دادەگرێت و ئاوێته دەبێت لەگەڵ خۆشەویستی بەنده، تا پێویستی بەوه نابێت بە سەیر جگەله خوای گەوره بکات.

٧- خوای گەوره ناکەوێته تەنیشت و لا (جهة)تێك، لەبەر ئەوەی:

أ- چونکه هەر شەش تەنیشت و لا (جهة)ەکه پەیدابوو و بەدیهێنراون بە هاتنە کایەی مرۆڤ و جگەلەویش، جا واتای سەروو (فوق): بریتیه له بەرامبەر بوونی لەگەڵ سەری مرۆڤ واته لەسەری مرۆڤەوه بەرەو ژوور یان سنوری ئاسمان دەست پێدەکات له ئاست خاڵی هەره بەرزی پشتی ئەو گیانلەبەرەی که لەسەر چوار پەل دەڕووات، ئا بەمه ئەڵێن ئاسمان، واتای خواروو (السفل): بریتیه لەوەی که لەلای زەوی یەکسانه لەگەڵ پێیەکانی مرۆڤ.

---

(١) بڕوانه: سیفەتی بەخۆوه ڕاوەستان (القيام بالنفس).

فەرموودەی: ((بەردەوام بەندەی من ....)). بخاری له: (كتاب: الرقائق - التواضع) گێڕاویەتیەوه. فتح الباري ١١/٣٤٠.

ئینجا تەنیشت و لایەکان بەشێوەیەکی ڕێژەیی دیاری کراون و ڕاستەقینە نین، جا ئەگەر مێروو بە بانێك هەڵچوو ئەوا ڕووی زەوی بۆ ئەو دەبێتە لای سەروو، چونکە بەرامبەر پشتیەتی. ئەگەر هەر شتێکی پەیدابوو بازنەیی بوایە وەك تۆپ ئەوا هیچ یەکێك لەو تەنیشت و لایانە بوونیان نەدەبوو.

ب- خوای گەورە بەبێ سەرەتا هەر هەبووەو هیچ یەکێك لە بوونەوەرانیش نەبوون، چونکە جگەلە خوای گەورە هەموو شتێك پەیدابووە، هەروەك بەڵگەمان لەمبارەیەوە خستەڕوو.

ج- تەنیشت و لا (جهة) تایبەتمەندی ئەو شتانەیە کە شوێن دادەگرن، شوێن داگرتنیش تایبەتە بە کرۆك (جوهر) و جەستەوە و پێشتر ئەوەمان خستەڕوو کە خوای گەورە لەم شتانە پاکە.

ئەگەر وترا: بۆچی دەستەکان بەرەو ئاسمان بەرز دەکرێنەوە؟ وەڵامی ئەدەمەوە: بەوەی کە ئاسمان ڕووگەی دوعا نزایە، هەروەك چۆن کەعبە ڕووگەی نوێژە. جا خوای گەورە لە تەنیشت و لایەك نیە، بە پێچەوانەی بۆچوونی:

کرامیەکان: لای سەروویان بۆ خوای گەورە بڕیارداوە، بەبێ ئەوەی لەسەر عەرش جێگیر بووبێت.

(مشبهە) و (مجسمە)ەکان: بۆچوونیان وایە کە خوای گەورە جێگیر بووە لەسەر عەرش[(1)].

به یەکدەنگی عەقڵمەندان ئەمە پوچەڵ و بێ بنەمایە.

٨- خوای گەورە ناچێتە ناو چوارچێوەی کاتەوە، و کاتی بەسەردا نایەت.

٩- جوڵان و جێگۆڕین شیاوی زاتی پاکی خوای گەورە نین.

---

(١) سەرباری ئەوەی کە دەڵێن خوای گەورە جەستەی نیە، ئەوا زۆرێك لە حەنبەلیەکان باوەڕیان بەوەیە کە خوای گەورە لەلای سەرەوەیە و لەسەر عەرش وەستاوە. وە سەیری بەڵگەکانیان و وتەی زاناکانیان بکە لەم بارەوە لە: شرح العقيدة الطحاوية ٢٥١/٣ و لاپەڕەکانی دواتریش. و لوامع الأنوار البهية - سفاريني، جدة ساڵی ١٣٨٠ك، ١٩٠/١ و لاپەڕەکانی دواتری.

١٠- پەیوەنـدی نێـوان خـودی زاتـی خـوای گـەورە نییـە: چـونکە خـوای گـەورە پێکهاتەیـەکی بـەش بـەش نیـە تـا بەشـەکانی پەیوەنـدی بەیـەکترەوە بکـەن و بلکـێن بەیـەکترەوە... زاتـی خـوای گـەورە پەیوەنـدی ناکـات و نالکـێت بـە شـتەکانی تـر: بـۆ نمونـە زاتـی پـاکی خـوای گـەورە نـا لکـێت بـە جیهانـەوە، بـەوەی زاتـی خـوای گـەورە ئاوێتە ببێت لەگەڵ جیهانەوە یان بێت و بچێت تیایدا.

١١- زاتـی پـاکی خـوای گـەورە شـتێك نیـە لـە جیهـان جیـا بووبێتـەوە، چـونکە پێکـــەوەلکان و جیابوونـــەوەو... هتـــد، ســـیفات و تایبەتمەنـــدی پەیـــدابوو و بەدیهێنـراوەکانن و خوای گەورە پەیدابوو نییە.

١٢- خوای گەورە وەسف ناکرێت بـە ڕەنـگ و شـێوەیەك. بەپێچەوانەی بۆچوونی (مشبهة)کان، کە خوای گەورەیان ئەچوواند بە بوونەوەرو پەیدابووەکان.

١٣- خـوای گـەورە یـەك ناگریـت و ناچـێتە نـاو هـیچ شـت و جەسـتەو تەنێکـەوە، بەپێچەوانەی:

نەصرانیەکان، باوەڕیان وایە زاتی خوا یەکی گرتووە لەگەڵ جەستەی مەسیح[(١)].

زیادەڕۆچووە شیعەکان دەڵێن زاتی خوای گەورە ئاوێتە بووە لەگەڵ عـەلی و کـوڕو نەوەکانی.

زیادەڕۆچووە صۆفیەکان باوەڕیان وایە زاتـی خـوای گـەورە ئاوێتـە و تێکـەڵ بـووە

---

(١) وەك ئەمانەتی زانستی، ئەوا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بەوە بدەم کە دەقە عەرەبیەکە بەم شێوەیەیە: (النصارى القائلين باتحاد جسده بجسد المسيح) ئەم دەقە عەرەبیە وا ئەگەیەنێت کە خوای گەورە جەستەی هەیە (پەنا بەخوا)، بەڵام من وشەی (جسده) بە زاتی خوام لێك دایەوە، چونکە کرۆکی باسەکە خۆی لەخۆیدا پاکڕاگرتن و بەدوورگرتنی خوایە لەوەی کە جەستەی هەبێت. (نووسەر) وشەی جەستەی لێردا بەکارهێناوە گوزارشتە لە بیروباوەری نەصرانیەکان. (وەرگێر).

لەگەڵ ئەوانەی لە ڕێگای بەرەو خواچووندا گەیشتوونەتە كۆتایی و ئاكام[1].

ئەوەی خستمانەڕوو بریتییە لە بیروباوەڕو بۆچوونی سەرجەم پێڕو تاقمە ئیسلامیەكان: لە موعتەزیلەكان، ماتریدیەكان، ئەشعەرییەكان و شیعەكان، بێجگە لە (مشبهة) و (مجسمة)ە و جگە لەوانیش كە ناومان بردن.

ئەو دەق (نص)انەی كە لە ڕووكەشدا ئاماژەی وێچواندن (مشابهە)یان تێدایە:

چەند دەقێك لە قورئانی پیرۆز و سوننەتی بەڕێزدا هاتوون، كە چەند سیفەتێكی خەبەری[2] دەدەنە پاڵ پەروەردگار، كە ئەو سیفاتانە ئاماژەی وێچواندنیان تێدایە وەك وەستان و جێگیر بوون (استواء) و هاتن (مجیء) و دابەزین (نزول)... كە پاش كەمێكی تر دەخرێنەڕوو.

---

(١) بڕوانە: المسامرة ٢٥ و٣١ و شرح قاسم بن قُطلُوبُغا على المساير ٢٥. و مواقف و شرحه للجرجاني ٤٧٣ و٤٧٤ و٤٧٨ و الدردير و الصاوي عليه ٦٣ و٧٣ و مقاصد الطالبين و شرحه ٦٥/٢ و لاپەڕەكانی دواتریش، و عقائد الامامية للشيخ المظفر، دار نعمان - نجف ٣٦.

(٢) سیفەتە خەبەریەكان: لە سۆنگەی ئەوەوە كە سیفەتەكانی دیكەی خوای بێ وێنە (سبحانه و تعالى) عەقڵ دەزانێ كە دەبێ پەروەردگار ئەو سیفەتانەی هەبن و تاڕاددەیەك عەقڵ پێیان ئاشنایە و لەگەڵ چەمك و واتاكانی دەگونجێ، بەڵام سیفەتە خەبەریەكان، مەرج نییە عەقڵ بە پێویستی بزانێ كە خوای كاربەجێ ئەو سیفەتانەی هەبێت، واتە: نە لە عەقڵدا جێگایان دەبێتەوە كە بزانێ چۆنن، نە عەقڵ پێویستیشیان دەكات، ئەگەر گریمان خوای گەورە بۆ خۆی نەیفەرمووبایە من ئەو سیفەتانەم هەیە، عەقڵ نەیدەزانی كە هەیەتی! كەواتە: بۆیە پێیان دەگوترێ سیفەتە خەبەریەكان، چونكە ئەو سیفەتانە لە ڕێگەی خەبەرو هەواڵی پێغەمبەری خواوە (ﷺ) بە ئێمە گەیشتوون و ئێمە دەزانین كە خوا ئەو كۆمەڵە سیفەتەشی هەیە، ئەگەرنا عەقڵ ئەو سیفەتانە پێویست ناكات). ئەم پێناسەیەم وەرگرتووە لە كتێبی: (ئیمان و عەقیدەی ئیسلامی لەبەر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت دا: م. علی باپیر ٢١٧/٣ و٢١٨). (وەرگێڕ).

سەرباری كۆك بوون و یەكدەنگیان لەسەر ئەوەی خوای گەورە بە پاك و بەرز و دوور بگرن لەو شتانەی شایەنی زاتی پیرۆزی ئەو نین، ئەوا لەگەڵ ئەوەشدا لە بارەی ئەم دەقانەوە زانایان زانستی كەلام دابەش بوون بۆ سێ ڕاو بۆچوون[(١)]، كە بریتین لەمانە:

یەكەم: ڕاوەستان و خۆتێ هەڵ نەقورتاندن (التوقف):

واتە ڕەواستانی تەواو و بێ پەنابردنە بەر تەئویل كردن یان كەوتنە ناو وێچواندن (تشبیە)، ئەمە مەزهەبی پێشین (سلف)ە، ئەوانە باوەڕیان بەو سیفاتە خەبەریانە هەبووە، و چۆنە وەك خۆی بەڕێیان كردووەو تێیان پەڕاندووە، و خۆیان تێ هەڵ نەقورتاندووە بۆ زانینی ماناكەی یان تەئویل كردنی، لەگەڵ ئەوەی ئەو دەقانەی كە پاك و بەرزی دەسەلمێنن و دەچەسپێنن زۆر زیاتر و زاڵتر بوونە لەلای ئەوان، بەهۆی ڕوونی نیشانە و ئاماژەو زۆری و بۆریان، و شارەزا بوونیان لەوەی كە وێچواندنی خوای گەورە بە پەیدابووان شتێكی شیاوی بوون نییە و نادروستە. بۆیە زۆرێك لە پێشینان وتویانە: (چۆن هاتووە ئاوا بیخوێننەوە) واتە: باوەڕتان وابێت كە لەلایەن خوای گەورە دابەزێنراوە، خۆتان هەڵ نەقورتێنن لە تەئویل و تەفسیر و شرۆڤەكەیدا[(٢)].

لەبەر ئەوەی تەئویل كردن شتێكی گوماناوی (ظني)ە لەوانەیە هەڵەبێت، بۆیە

---

(١) ابن جوزی باسی ئەم سێ بۆچوونەی كردووە، وتویەتی: ((چەسپاندنی ڕووكەشی ئەم دەقانە لە دوو جۆر دەرناچێت یان مەبەست لە چەسپاندنی ڕووكەشی ئەم دەقانە حەقیقیەكەیەتی كە ئەمەش دەبێتە وێچواندن (تشبیە)، چونكە ئاماژەی هەستی هەڵدەگرێت یاخود مەبەستی لایەنی ڕاستەقینەكە نییە ئەمەش بریتیە لە تەئویل. ئینجا چ وێچواندن چ تەئویل ڕێگەو ڕێبازی پێشنان نییە، بەڵكو ڕێبازی پێشین (سلف) بریتیە لە خۆ هەڵ نەقورتاندن، مەبەستی ئەو دەقانە بەبێ پەنابردنە بەر تەئویل یاخود كەوتنە ناو وێچواندن))./ دراسات في الفرق و العقائد الاسلامیة ١٩٦ وەریگرتووە لە: دفع شبهة التشبیە دانراوی: ابن جوزی.

(٢) مقدمة ابن خلدون چاپخانەی مصطفی محمد ٤٦٣.

ناکرێت سیفاتەکانی خوای گەورە بە تەئویل شرۆڤە بکرێن، بۆ ئەوەی خۆی دوور بگرێت لە لادان و لەڕێ دەرچوون، پێویستە مانای ئەم سیفاتانە بەخوای گەورە بسپێرین.

ئیمامی (مالك)ی کوڕی (أنس) ئەم فەرمایشتە: ﴿ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ﴾ طه: ٥. واتە: (خوای گەورە بەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی خۆیەوە وەستاوە). بەم وتەیەی تەفسیر کردووەو دەڵێت: (الاستواء معلوم، و الایمان به واجب، والكيفية مجهولة، و السؤال عنها بدعة) واتە: (استواء) زانراوە، باوەڕ پێبوونی پێویستە، و چۆنیەتیەکەی نەزانراو و شاراوەیە، وپرسیار کردن لەم بارەوە بیدعەیە.

(ابن رشد) لەمبارەیەوە دەڵێت: (سەرەتای چەرخی یەکەم گەیشتە گەورەیی و چاکەی تەواو، بەهۆی بەکارهێنانی ئەم وتانە - مەبەستی وتەی هاوشێوەی وتەکەی ئیمامی مالیکە[1]- بەبێ ئەوەی پەنابەرن بۆ تەئویل کردن).

ئەم ڕاو بۆچوونە بەردەوام بوو تا ڕۆژانی (أحمد)ی کوڕی (حنبل) و (يحيا)ی کوڕی (مَعِين) و (اسحاق)ی کوڕی (راهوية)، ناوبراوان پشتی ئەم بۆچوونەیان گرت، هەر زۆری نەخایاند، چونکە ئەم بۆچوونە ئەوە لەخۆی دەگرێت کە: (حەواڵەکرن و گواستنەوە بۆ شتی نەناسراو کە هیچ مەبەست و ئامانجێکی دیاری نییە و لێی تێ ناگەین) تەنانەت (ابن حزم) ئەم بۆچوونەی داناوە بە (دەروازەیەك کە کۆتایەکەی بە وێچواندن - تشبيه - کۆتایی دێت)[2].

دووەم:کەوتنە ناو وێچواندن (تشبيه) و قوڵبوونەوە تیایدا:

کەسانێ زاتی خوای گەورەیان بەشتی تر چواند بەهۆی باوەڕ بوونیان بەوەی گوایە خوای گەورە دەست (يد) و پێ (قدم) و ڕووی (وجه) و.... هەیە، بەمەش

---

(١) وەرگێڕ.

(٢) دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ١٩١ و١٩٤ و وتەی (ابن رشد) له بەشی (المقال) هاتووە، چ دار المعارف، ٦٥.

كەوتنە ناو بازنەی جەستە بڕیاردانی ڕاشكاوانە بۆ خوای گەورە، پێچەوانەی ئەو ئایەتانەیە كە بە ڕەهایی خوای گەورەیان پاكگرتووە لەو شتە ناشیاوانە.

هەشیان بووە لە بابەتی سیفاتدا كەوتۆتە ناو وێچواندنەوە وەك: چەسپاندنی لا و تەنیشت (جهة) و ڕاوەستان (استواء) و دابەزین (نزول) و دەنگ و پیت و هاوشێوەكانیان بۆ خوای گەورە، جا ئەم بۆچوونەیان سەری كێشا بۆ بڕیاردانی جەستە بۆ خوای گەورە، ئەمەش بەهۆی تووند دەست گرتنیان بە تەفسیرو شرۆڤەی پیت (حرف)ی بۆ ئەو ئایەت و فەرموودانەی لە ڕووكەشدا وێچواندن و جەستە ئەگەیەنن[1].

ئیبن جوزی حنبلی (یەكێكە لەوانەی كە دەڵێت وێچواندن (تشبیه) نییە و ڕەتی دەكاتەوە) دەڵێت: (بزانە كە بەگشتی فەرموودەناسان (محدثین) ئەوەی تایبەتە بە سیفاتەكانی خوای گەورەوە بەشێوەی هەستی وەریان گرتووە، بۆیە كەوتوونەتە ناو وێچواندنەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو كە تێكەڵی شەرعزانان نەبوو بوون، تا بزانن ئەو ئەو ئایەتانەی فرەواتا (متشابه)ن بەپێی حوكمی خۆی هەڵسوكەوتی لەگەڵ بكرێت نەك بە ڕووكەش)[2].

ئەوانە چەند تاقم و پێڕێكن، بۆ نمونە: (أصحاب الحدیث)، (الحشویة) و لەناو ئەواندا: مقاتلی كوڕی سلیمان ساڵی ١٥٠ك توێژەرەوە (مفسیر). و (مشبهه)كانی شیعە، وەك: (هشامی كوڕی حكم) كە لە ساڵی ١٧٩ك مردووە، و تاقمی (كرامیة) شوێنكەوتووانی (ابن كرام السجستانی) كە لە ساڵی ٢٥٥ك مردووە[3].

---

(١) مقدمة ابن خلدون ٤٦٤.

(٢) تلبیس ابلیس ابن جوزی چاپخانەی (المنیریة) چ ٢، ١١٣.

(٣) الملل و النحل - الشهرستانی (لەگەڵ پەڕاوێزی: الفِصَل) چ (أفیست المثنی) ١٣٧/١ و لاپەڕەكانی دواتر. و بڕوانە: دراسات في الفرق و العقائد الاسلامیة ١٩٨-٢٠٠.

سێیەم: تەئویل کردن (تأويل):

ئەمە بۆچوونی موعتەزیلە بوو و دواتر - لەگەڵ چەند دەستکارییەکی کەم - موسڵمانان بەگشتی بە شیعە و ئەهلی سوننە: ماتریدیەکان و ئەشعەریەکان، دەستیان بەم بۆچوونەوە گرت، و ئیمامی ڕازی لەمبارەوە دەڵێت: (هەموو پێڕو تاقمە ئیسلامیەکان دان دەنێن بەوەی: پێویستە ڕووکەشی هەندێ ئایەتی قورئان و هەواڵ تەئویل بکرێت)[1].

لەبەر ئەوەی بە بەڵگەی عەقڵی لەلای ئەوان چەسپاوە کە خوای گەورە پاکە لە جەستە و تایبەتمەندیەکانی جەستە و شوێن و لا و تەنیشت (جهة)، و هیچ ڕێگەیەك نیە بۆ نەهێشتنی وێچواندن (تشبيه) تەنها ئەو ڕێگەیە نەبێت کە بریتیە لە تەئویل کردنی ئەو سیفاتە خەبەریانەی کە لە دەقەکاندا هاتوون.

کاتێك زانایان بینیان کردنەوەی دەرگای تەئویل زیانێکی گەورەی هەیە بۆیە چەندین یاسا و بنەمایان دانا بۆ تەئویل، تا سەر نەکێشێت بۆ یاری کردن بە دەقەکان بەپێی هەواو هەوەس و بێ گوێدانە بنەماکانی شەریعەت و مەبەستەکانی[2].

شێخ (عزالدین)ی کوڕی (عبدالسلام) وتی: (ڕێگەو ڕێبازی تەئویل کردن بە مەرجی خۆیەوە نزیکترە لە ڕاستی و حەق لە ڕێگەکەی تر)[3].

لە نمونەی ئەو تەئویلانەی کردوویانە بۆ دەقەکانی فرەواتا (متشابه) کە یەکدەگرێت لەگەڵ حەقدا و خوای گەورە بە پاك دەگرێت لەو شتانەی لە زاتی پاك و پیرۆزی ناوەشێتەوە:

---

(١) أساس التقديس - الرازي ٧٩، قاهرة ١٩٣٥.

(٢) دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ٢٠٣-٢٠٤. و بڕوانە: مقدمة ابن خلدون، ٤٦٤. المسايرة: ٣٤ و لاپەڕەکانی دواتر.

(٣) المسايرة ٣٤.

ئەو دەقانەی كە لە ڕووكەشدا مانای شوێن و تەنیشت (جهه) دەگەیەنن :

١- ﴿ ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ ۝٥ ﴾ طه: ٥.

(إسْتَوَاء) بریتیە لە: زاڵ بوون و دەست بەسەردا گرتن (استیلاء) و دەسەڵاتدار و فەرمانڕەوایی (الملك). وەك وتەی شاعیر:

قد استوى عَمْرو على العراق   من غير سيف و دم مُهْراق

واتە: عەمرو زاڵبوو بەسەر عێراقدا بەبێ شمشێر و خوێن ڕشتن.

٢- ﴿ يَخَافُونَ رَبَّهُم مِّن فَوۡقِهِمۡ وَيَفۡعَلُونَ مَا يُؤۡمَرُونَ ۝٥٠ ﴾ النحل: ٥٠.

لەلای سەرەوە بوون (فوقیة) واتاكەی بریتیە لە: بەرزێتی لە گەورەیی و مەزنیدا، واتە: فریشتەكان لە خوای گەورە دەترسن لەبەر بەرزی و بڵندێتیەكەی لە گەورەیی و مەزنیدا.

٣- ﴿ فَإِنِ ٱسۡتَكۡبَرُواْ فَٱلَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُۥ بِٱلَّيۡلِ وَٱلنَّهَارِ وَهُمۡ لَا يَسۡـَٔمُونَ ۝٣٨ ﴾ فصلت: ٣٨.

لەلابوون (عندیة): واتە هەڵبژاردن و ڕێزگرتن.

٤- ﴿ إِلَيۡهِ يَصۡعَدُ ٱلۡكَلِمُ ٱلطَّيِّبُ ﴾ فاطر: ١٠.

واتە: خوای گەورە پێی ڕازی دەبێت. و گوفتاری شیرین (كلم الطیب) ڕووكەش (عرض)ە، و ڕووكەشیش نا گوازرێتەوە.

٥- ﴿ تَعۡرُجُ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ وَٱلرُّوحُ إِلَيۡهِ ﴾ المعارج: ٤.

واتە: بەرز بوونەوە بۆ ئەو پلەیەی كە بە ئەنجامدانی پەرستش تیایدا نزیك دەبێتەوە.

٦- ﴿ ءَأَمِنتُم مَّن فِي ٱلسَّمَآءِ أَن يَخۡسِفَ بِكُمُ ٱلۡأَرۡضَ ﴾ الملك: ١٦.

(من في السماء): واتە حوكم و دەسەڵاتەكەی یان ئەو فریشتەیەی ڕاسپێراوە بە سزا.

٧- ﴿ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ ﴿٨﴾ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ ﴿٩﴾ ﴾ النجم: ٨.

(الدنو): نزیك بوونەوەی پێغەمبەر (ﷺ) لە خوای گەورە بە پەرستش، نزیك بوونەوەش ئەندازە كراوە بە (دوو كەوان و كەمتریش) ئەوەی بۆ ئەوە عەقڵەكان بتوانن ئەندێشە و تەصەوری بكەن بەهۆی شتی بەرهەست.

٨- ئەو فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) كە بە كەنیزە لاڵەكەی فەرموو: ((أین الله؟)) واتە: خوا لە كوێیە؟، جاریەكەش ئاماژەی بۆ ئاسمان كرد.

پێغەمبەر (ﷺ) پرسیاری كرد و فەرمووی ((لەكوێیە؟)) بۆ ئەوەی بوو تا بیروباوەڕی ئاشكرا بكات، جا كە كەنیزەكە ئاماژەی كرد بۆ ئاسمان، پێغەمبەر (ﷺ) ئەوەی زانی كە كەنیزەكە بتپەرست نیە، و ئاماژەی كەنیزەكەیشی بەوە وەرگرت كە خوا بەدیهێنەری ئاسمانە، بۆیە حوكمی باوەڕداری بەسەر جاریەكەدا.

ئەو دەقانەی كە لە ڕووكەشدا مانای جەستە دەگەیەنن:

١- ﴿ وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا ﴿٢٢﴾ ﴾ الفجر: ٢٢.

واتە: فەرمانی گشتگیری خوا هات كە پاداشت و سزا لەخۆی دەگرێت.

٢- ﴿ وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا ﴿٢٢﴾ ﴾ البقرة: ٢١٠.

واتە: سزای خوا بێت.

٣- ئەو فەرمایشتەی لە (صحیحین)دا هاتووە: ((ینزل ربنا تبارك و تعالی كل لیلة الی السماء الدنیا حین یبقى ثُلُثُ الآخر فیقول: من یدعوني فأستجیب لە، و من یسألني فأعطیه، و مَن یستغفرني فأغفر لە))[1] واتە: پەروەردگاری پاك و بەرزمان لە سێ یەكی كۆتایی هەموو شەوێ دادەبەزێت بۆ ئاسمانی دونیا، و دەفەرمووێت: كێ لێم

(١) البخاری كتاب الدعوات - باب الدعاء نصف اللیل - فتح الباري ١٢٩/١١).

وكتاب التوحید - باب قوله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ ﴾ فتح الباري ٤٦٤/١٣.

وصحیح مسلم - و بێژەكەی هی ئەوە - باب الترغیب في الدعاء و الذكر في آخر اللیل و الاجابة فیه ٥٢١/١.

دەپاڕێتەوە تا وەڵامی بدەمەوە، و کێ داواکاری هەیە تا پێی ببەخشم، و کێ داوای لێ خۆش بوون دەکات تا لێی خۆش بم.

واتە: فریشتەی پەروەردگارمان دادەبەزێت و لە جیاتی خوا دەڵێت.

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای وێنە (صورە) دەگەیەنن :

ئەو فەرمایشتەی کە (أحمد) و (شێخان) گێڕاویانەتەوە: کە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((اذا قاتل أحدكم أخاه فَليجتنبِ الوَجه، فإن الله خلق آدم على صورته))[1].

واتە: ئەگەر یەکێك بە کێشە چوو لەگەڵ براکەی با خۆی دوور بگرێت لەوەی ئازار بە دەموچاوی ببات، خوای گەورە ئادەمی لەسەر وێنەی خۆی دروست کردووە.

مەبەست لە وێنە (صورة): سیفەتە، وەك سیفەتی بیستن و بینین و ژیان و زانست، واتە بەناو و بەشێوەیەکی پوخت هەمان سیفەتی هەن[2].

ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا مانای ئەندام (جوارح) دەگەیەنن :

١- ﴿ وَيَبۡقَىٰ وَجۡهُ رَبِّكَ ذُو ٱلۡجَلَٰلِ وَٱلۡإِكۡرَامِ ٢٧ ﴾ الرحمن: ٢٧.

(وجه) واتە: زاتی.

٢- ﴿ يَدُ ٱللَّهِ فَوۡقَ أَيۡدِيهِمۡ ﴾ الفتح: ١٠.

(اليد) واتە: هێزو توانا.

ئەو فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): ((إن قلب بني آدم كلها، بين اصبعين من أصابع الرحمن كقلب واحد، يصرفه حيث يشاء))[3]. واتە: دڵی هەموو ئادەمیزادەکان وەك یەك

---

(١) مسند أحمد ٢٤٤/٢. و البخاری - كتاب الاستأذان - باب بدء السلام. / فتح الباري ٣/١١.
و صحيح مسلم اللفظ له، كتاب البر - باب النهي عن ضرب الوجه ٢٠١٧/٤.

(٢) دەکرێ ڕاناوەکە لە وشەی (صورتە) بۆ خودی ئادەم بگەڕێتەوە. (وەرگێڕ).

(٣) مسلم هێناویەتی: - كتاب القدر - باب تصريف الله تعالى القلوب كيف شاء ٢٠٤٥/٤.

دڵ لە نێوان دوو پەنجەی خوادان، و چۆن ویستی لەسەر بێت بەوشێوەیە دەیگۆڕێت.

مەبەستە لە دوو پەنجە (اصبعین): دوو سیفەتن لە سیفەتەكانی خوا، كە بریتیە لە توانا (القدرة) و ویست (الارادة)(١).

بەمە ڕوون دەبێتەوە كە زۆربەی موسڵمانان لە پێشین (سلف) و پاشین (خلف) كۆكن لە پاكدانان و دوورگرتنی لە وێچواندن (تشبیه)، لەگەڵ ئەوەشدا ڕاجیا بوون لەبارەی ڕێگەی تەفسیرو شرۆڤەی دەقە فرەواتا (متشابه)ەكان، ئەم ڕاجیایەش بە پێی چەرخ و سەدەی خۆیان بووە كە تیایدا ژیاون، ئەویش تەنها ڕاجیاییەكی لاوەكی و شكلی بووە.

تەنها (مشبهەكان) لەمەدا ڕای جیاوازیان هەبووە، كە زاتی خوای گەورەیان بەوێنە چواندووە، بەم هۆیەوە سیفەتی جەستەییان دەدا پاڵ خوای گەورە، بەڵام ئەو (مشبهانە) قیمەت و نرخ بۆ بۆچوونەكەیان دانانرێت و حیسابی بۆ ناكرێت لە تەرازووی ڕەخنەیی زانستی دا كاتێ بەراورد دەكرێت بە دەقەكان، خوای گەورە فەردوویەتی: ﴿ هُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ عَلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ مِنۡهُ ءَايَٰتٞ مُّحۡكَمَٰتٌ هُنَّ أُمُّ ٱلۡكِتَٰبِ وَأُخَرُ مُتَشَٰبِهَٰتٞۖ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمۡ زَيۡغٞ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَٰبَهَ مِنۡهُ ٱبۡتِغَآءَ ٱلۡفِتۡنَةِ وَٱبۡتِغَآءَ تَأۡوِيلِهِۦۖ وَمَا يَعۡلَمُ تَأۡوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُۗ وَٱلرَّٰسِخُونَ فِي ٱلۡعِلۡمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلّٞ مِّنۡ عِندِ رَبِّنَاۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ ٧ ﴾ آل عمران: ٧. واتە: (ئەو خوایە زاتێكە كە قورئانی بۆ سەر تۆ "ئەی محمد (ﷺ)" ناردە خوارەوە، بەشێك لە ئایەتەكانی دامەزراو پایەدارو ڕوون و ئاشكران، ئەوانە بناغە و بنچینەی قورئانەكەن و هەندێكی تریشی واتای جۆراوجۆر هەڵدەگرن و بە ئاسانی نازانرێن، جا ئەوانەی لە دڵیاندا لاری و لادان هەیە، حەز لە حەق و ڕاستی ناكەن، ئەوانە شوێن ئەو ئایەتانە دەكەون كە مانای جۆراو جۆرو فراوانیان هەیە، بۆ ئەوەی فیتنە و ئاشوب و ناكۆكی و دووبەرەكی دروست بكەن یان

(١) بۆ ئەم تەئویلانە سەیری: المواقف و شرحه ٤٧٣ و المسامرة ٣٥-٣٦ و الباجوري على الجوهرة ٨١/١-٨٤. بكەن.

بۆ ئەوەی لێکدانەوەی هەڵەی بۆ هەڵبەستن، لە حاڵێکدا کە لێکدانەوەی ئەو جۆرە ئایەتانە هەر خوا خۆی بە تەنهایی دەیزانێت).

٤- بێ نیازیی و بەخۆوە ڕاوەستان (القیام بالنفس):

بێ نیازیی و بەخۆوە ڕاوەستان (القیام بالنفس) دوو مانا دەگرێتە خۆ:

یەکەمیان: بریتیە لەوەی پێویستی بەشوێن نەبێت.

شوێن دوو تەفسیری هەیە:

١- ئەو خودو زاتەی کە پێی ڕاوەستاوە نەوەکو شوێن، چونکە نیشانەیەکە لەوەی کە پێچەوانە و جیاوازە لەگەڵ پەیدابووان.

٢- خود (ذات) و شوێن بەیەکەوە. (الغنیمی) وا ئەڵێت.

دووەمیان: بریتیە لەوەی کە پێویستی بە بەدیهێنەر نییە تا پەیدای بکات[1].

پێچەوانەی سیفەتی بێ نیازی و بەخۆوە ڕاوەستان (القیام بالنفس) بریتیە لە: پێویست بوون بە غەیری خۆی.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

١- بەڵگە لەسەر ئەوەی کە پێویستی بە پەیداکەرێك نییە:

ئەگەر پێویستی بە پەیداکەرو بەدیهێنەرێك بوایە ئەوا ئەوسا دەبووە پەیدابوو و بەدیهێنراو، جا ئەمە چۆن ئەبێت کاتێك پێشتر ئەوەمان خستەڕوو کە خوای گەورە پێویستە بوونە و بێ سەرەتا و بێ کۆتایە بە زات و سیفاتەوە؟

٢- بەڵگە لەسەر ئەوەی کە پێویستی بە شوێن نییە:

أ- ئەگەر پێویستی بە شوێن هەبوایە، ئەوا دەبووە سیفەت.

ئەگەر سیفەت بوایە، ئەوا ئەوسا خوای گەورە وەسف نەدەکرا بە سیفەتی واتایی (معانی)، کەچی ئەو سیفەتانە پێویستە لە خوای گەورەدا هەر بێنەجێ، بەهۆی

---

(١) الباجوري على الجوهرة ٥٣/١.

جەخت كردنەوە بەڵگەكان پێداگیریان لەمبارەیەوە كردووە، ئەمەش پوچەڵە هەر بۆیە سەلمێنرا كە خوای گەورە پێویستی بە شوێن نییە[1].

ب- شوێنگر و جێگیر بوو (متمكن) پێویستی بە شوێن هەیە، چونكە بە نەبوونی شوێن ئەویش شیاوی بوون نیە، بەڵام شوێن پێویستی بە شوێنگر نیە چونكە دروستە شوێن بەتاڵ و بۆش بێت، بۆیە ئەو كاتە گریمانی بوونی پێویست (إمكان الواجب) شیاوی بوون و نەبوون بێت و پێویست بوونی شوێن دێتە كایە، كە هەردووكیان پوچەڵن[2].

بەڵگەی نەقڵی لەسەر ئەمە:

ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ أَنتُمُ ٱلْفُقَرَآءُ إِلَى ٱللَّهِ ۖ وَٱللَّهُ هُوَ ٱلْغَنِىُّ ٱلْحَمِيدُ ﴿١٥﴾﴾ فاطر: ١٥. واتە: (ئەی خەڵكینە ئێوە هەژارو نەدارن و هەمیشە ئاتاجی خوان، هەر تەنها خوایە كە بێ نیازە و شایەنی سوپاسە). و ئەو فەرمایشتە: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَغَنِىٌّ عَنِ ٱلْعَـٰلَمِينَ﴾ العنكبوت: ٦. واتە: (بەڕاستی خوا بێ نیازە لە هەموو خەڵكی).

ئەگەر وترا: چۆن ئەندێشە و تەصەوڕ دەكرێت كە خوای گەورە لە هیچ شوێنێكدا جێگیر نەبووبێت و شوێنگر نەبێت؟

وەڵامەكە بریتیە لە: ئەندێشە و تەصەوڕكردنی شوێن بۆهەر جەستەیەك، لە دەرەنجامی تێڕوانین و خوێندنەوەیە بۆ بارو حاڵەتی جەستەكان كە دەیبینین شوێنێكیان داگرتووە، بەڵام پێوانە و قیاس كردنی خوا لەسەر جەستەكان تا بسەلمێنین شوێنگرە، ئەوا بێگومان قیاسێكی پوچەڵە، چونكە هیچ هۆ (علة)ێكی كۆكەرەوە نیە لە نێوان بنچینە (ئەصڵ) و لق و پۆپ (فرع) دا، لەبەر ئەوە:

عەقڵی مرۆڤ سنوردارە، و كەم توانایە لە پەیی بردن بە زۆر شت، هەر چەندە بڕیار دەدات لەسەر بوونی چەند شتێكی زۆر وەك ڕۆح و عەقڵ لە ناو جەستەدا و

(١) هەمان سەرچاوە، و الدردير في شرح الخريدة ٦٢.

(٢) المواقف و شرحه ٤٧٢.

كارەبا لەو تەلانەی كە بۆ پێدا ڕۆیشتنی ئامادەكراوە.... تاد، ئەگەر چی كرۆك و حەقیقەتەكەی نەزانراوە و نهێنیەكەی پەیی پێی نابردرێت.

كەواتە عەقڵی مرۆڤ ناتوانێت پەیی بە زۆر شتی دەوروبەری ببات، جا كەواتە چۆن دەتوانی ئەندێشەی بكات كە خوای گەورە ناچێتە ناو شوێنەوەو شوێنگر نیە؟ لەگەڵ ئەوەی كە عەقڵ بەبێ گومان دانی ناوە بەبوونی خوای گەورە، كەچی ناتوانێت پەیی بە خودی خوا ببات و تەصەوری بكات و تێی بگات؟

ئەوە بەسە بۆ مرۆڤ باوەڕی هەبێت بە بوونی خوای گەورە و سیفەتەكانی، دواتر دۆش دادەمێنێت و سەرسوڕمانی دایدەگرێت لە ئاست تێگەیشتن و ئەندێشە كردنی. ئا ئەمەیە حەقیقەتی باوەڕ بە غەیب كە خوای گەورە فەرمانی بە بەندەكانی كردووە كە باوەڕیان پێی هەبێت[(١)].

٥- تەنهایی (وحدانیة).

واتاكەی: بریتیە لە تەنهایی خوا لە زات و سیفەت و كردەوەدا.

خوا بەیەكزانین لە زاتدا: بریتیە لە نەفی كردن و دوورخستنەوەی چەندی لكاو (كم المتصل) كە بریتیە لە پێكهاتن، واتە: پێكهاتنی زات لە چەند بەشێك. ڕەتكردنەوەی (كم المنفصل) كە بریتیە لە زۆرتر بوون لە یەك (تعدد)، واتە بوونی دوو خوا یان زیاتر.

خوا بەیەكزانین لە سیفەتەكان دا: چەندی جیا (الكم المنفصل) ڕەتدەكاتەوە، كە بریتیە لە بوونی دوو سیفەت لە یەك ڕەگەز وەك بوونی دوو توانا و زیاتر.

چەندێتی جیا (الكم المنفصل) ڕەت دەكاتەوە، كە بریتیە لە چەسپاندنی سیفەتی خوا بۆ غەیری خوا بەهۆی وێكچوونی سیفەتەكە، وەك ئەوەی زەید توانایەكی هەبێت شتی پێ بەدیبێنێت و شتیش لە ناوبەرێت وەك توانای خوای گەورە یان تایبەت كردنی ویست بە هەندێ شتی شیاوی بوونن (ممكنات).

---

(١) كبرى اليقينيات الكونية ١٢٠-١٢١.

خـوا بەیـەكزانین لـە كـردەوەدا: چـەندێتی جیـا (كـم المنفصـل)[1] بەتـەنها ڕەتدەكاتـەوە، كـە بریتیـە لـە چەسـپاندنی كـردەوەی بـەدیهێنان و دروسـت كـردن بـۆ غەیری خوای گەورە[2].

پێچەوانەی ئەم سیفەتە: بریتیە لە فرەیی و زۆر بـوون لـە زات و سـیفات (لكاو و جیا) و كردەوەدا بەجیا بوونە (انفصالا).

بەڵگەی پوچەڵی و ڕەتكردنەوەی هەر پێنج چەندێتییەكان

یەكەم: بەڵگەی ڕەتكردنەوەی چـەندێتی لكاو (الكـم المتصـل) لـە زاتـی خوادا:

مەبەست لە ڕەتكردنەوەی چەندێتی لكاو بریتیە لەوەی كـە: (خـوای گـەورە پێـك نەهاتووە لە چەند بەشێك).

ئەگەر خوای گەورە لە چەند بەشێك پێك هاتبوایە، ئەوا ئـەو كاتـە خـوای گـەورە پێویستی بـەو بەشـانە دەبـوو كـە لێـی پێكهاتووە و پێویسـتی بـەوەش دەبـوو كـە ئـەو بەشانەی پێك هێناوە، جا لەوكاتەدا خوای گەورە دەبێتە پەیـدابوو، بێگومـان ئەمـەش گریمانەیـەكی پوچـەڵە، لەبـەر ئـەوەی پێشـتر ئـەوەمان سـەلماند و چەسـاند كـە خـوای گەورە پێویستە بوونە (واجب الوجود).

دووەم: بەڵگەی ڕەتكردنەوەی چەندێتی جیا (الكـم المنفصـل) لـە زاتـی خوادا:

مەبەست لە ڕەتكردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل) لـە زاتـی خـوادا بریتیـە لەوەی كە: (خوای گەورە تاكو تەنهایـە و هـیچ هاوشـێوەو هاوبەشـی نییـە كـە بەشـدار بێت لەگەڵیدا لە بەڕێوەبردنی بوونەوەردا).

---

(١) الدردیر، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) الدردیر، سەرچاوەی پێشوو.

ئەگەر خوای گەورە تاك و تەنها نەبووایە ئەوا دەبوایە زۆر خوا هەبووبان، بەوەی دوو خوا یان زیاتر هەبووبان، ئینجا ئەگەر دوو خوا یان زیاتر هەبووبان ئەوا یان دەبوایە كۆك و تەبابوبان لەگەڵ یەكدا یاخود ناكۆك و دژیەك دەبوون:

١- ئەگەر هەر دووكیان كۆك بووبان لەسەر بەدیهێنانی شتێك، بۆ نمونە:

أ- ئەوا یان بەیەكەوە ئەو شتە بەدیدێنن، ئەو كاتە پێویست دەبوو كە دوو هێزی كاریگەری تەواو كۆببنەوە لەسەر یەك شوێنەوار، بێگومان ئەمە پوچەڵە.

ب- یان ئەوەتا بە ڕیزبەندی بەدیدەهێنن (بەوەی خوای یەكەم لە سەرەتادا بەدی بهێنێت و خوای دووەمیش دووبارە هەمان شت بەدی بهێنێتەوە)، ئەو كاتیش بەدەستهێنانی هەمان ئەنجام (تحصیل حاصل) دێتە كایە، كە بەبێ بەڵگە ئەو گریمانە پوچەڵیەكەی دیارە.

پ- یان ئەوەتا خوایەك لە دوو خوا شتەكە بەدی دەهێنێت، و لەوكاتەدا بەدیهێنەرەكە دەبێتە خوا و ئەوەی دووەم پوچەڵە.

ت- یان ئەوەتا هەر یەك لە دوو خوا بەشێك لە شتەكە بەدی بێنن، ئەو كاتیش دەسەوەسانی و بێ توانایی دەدرێتە پاڵ هەردوو خوا، چونكە كاتێك توانای یەكێكیان تایبەت دەبێت بە بەشێك ئەوا دەبێتە ڕێگر لە بەردەم ئەوەی خواكەی تر توانای بەسەر ئەو بەشەدا بچێت، واتە هەر یەكەیان توانای بەسەر بەشەكەی خۆیدا دەشكێت و هیچ یەكیشیان ناتوانن كاریگەری لە بەشەكەی تر بكەن، بۆیە هیچ یەكێك ناتونێت ڕێگە لەوەی تر بگرێت، بێگومان ئەمەش بێ تواناییە، هەموو ئەو گریمانانە پوچەڵن و ئەو ڕێگانەی كە سەریش دەكێشن بۆ ئەم گریمانانە بەهەمان جۆر پوچەڵن، بۆیە گریمانی بوونی دوو خوای كۆك و تەبا لە بنەڕەتدا پوچەڵە.

ئەم بەڵگەیە پێی دەوترێت بەڵگەی هاودەنگی (برهان التوارد)، لەبەر دروستبوونی هاودەنگیان لەسەر شتەكە.

٢- ئەگەر هەردوو خوا ناكۆك بوون لەگەڵ یەكتر، بەوەی یەكێ بیەوێت جیهان بەدی بێبنێت و ئەوەی تریش بیەوێت جیهان هەر بە نەبوویی بمێنێتەوە:

أ- یان ئەوەتا ویستی هەر دوو خوا بەیەكەوە جێبەجێ دەبێت، ئەو كات پێویست

دەبێت كە دوو دژیەك كۆببنەوە، ئەمەش بەبێ گومان پوچەڵە.

ب- یان ئەوەتا ویستی یەكێكیان جێبەجێ دەبێت، لەو كاتەشدا ئەوەی ویستەكەی جێبەجێ نەبووە ئەوا پێویست دەبێت كە بێ توانایی بدرێتە پاڵی، و ئەوەی تریش بێ توانایی دەدرێتە پاڵی بەهۆی وێكچوونیان. (ابن رشد) وتویەتی: ئەوەی فەرمانەكەی جێبەجێ بووە، ئەو خوایە و ئەوەیتر خوا نییە.

پ- ئەگەر ویستی هیچ یەكێكیان جێبەجێ نەبوو، ئەوا پێویستە بێ توانایی بدرێتە پاڵ هەموویان، و ئەو كاتە پێویست دەبێت كە دوو شتی دژیەك بەیەكەوە لا بچن، و ئەمەش پوچەڵە.

بۆیە هەموو ئەو شتانەش پوچەڵن سەربكێشن بۆی كە بریتیە لە بوونی دوو خوای ناكۆك. ئەو بەڵگەیە پێی دەوترێت بەڵگەی تێكگیران (برهان التمانع)، بەهۆی تێكگیران و ناكۆك بوونیان.

جا كەواتە بوونی دوو خوای كۆكو تەبا یاخود ناكۆك و ناتەبا پوچەڵ بووەوە، بۆیە پێویستە خوا تاك و تەنها بێت[(١)].

دەكرێ ئەمە دیاری بكەین بەوەی ئیمامی (غزالی) لە كتێبی (احیاء علوم الدین)دا وتویەتی: (بەڵگەكەی ئەم فەرمایشتەی خوایە: ﴿ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾ الأنبیاء: ٢٢. واتە: (ئەگەر لە هەر دووكیاندا (لە ئاسمان و زەویدا) چەند خوایەكی تر هەبوایە غەیری (الله)، ئەوە كاوڵ و وێران دەبوون و بەسەریەكدا تێكدەچوون). شرۆڤەكەی بریتیە لەوەی كە ئەگەر دووبن - هەر یەكەیان خاوەنی سیفەتی خوایی بن، وەك ویست و توانای تەواو - و یەكێكیان ویستی لەسەر شتێك بێت: جا ئەگەر ئەوەی دووەمیش ناچاربوو یارمەتی ئەوەی یەكەم بدات، ئەوا دووەمەكە تێكشكاو بێ توانایە، خوایەك نییە كە بە توانا بێت، ئەگەر ئەوەی دووەم

(١) بڕوانە: المقاصد و شرحه ٢/٦١-٦٣. و الدردير شرح الخريدة ٦٤-٦٥ و الصاوي عليه. و الباجوري شرح الجوهرة ١/٥٥ و الوسيلة ٤٨٤.

توانـای سەرپێچـی کردنـی ئـەوەی یەکـەمی هـەبێت و ویسـتەکەی ئـەویتر جێبـەجێ نەکات، ئەوا ئەو کاتە ئەوەی دووەم بە توانا و تێکشکێنەرە، ئـەوەی یەکـەمیش لاواز و بێ توانایە بۆیە نابێت خوابێت)[1].

سێیەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی لکاو (کم المتصل) لە سیفەتەکانی خوادا:

بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی لکاو (کم المتصل) لە سیفەتەکانی خـوادا بریتیـە لەوەی کە: ئەگەر خوای گـەورە دوو سـیفەتی لەیـەك ڕەگـەزدا هـەبوو، بـۆ نمونـە وەك بوونی دوو توانا:

یان ئەوەتا یـەك لـەو دوو توانایـە تـەواو و کامڵـە، لـەو کاتیشـدا توانـای دووەم بـێ هودە و بەفیڕۆچوو و بێ کەڵکە.

یان ئەوەتا هەر دوو توانایە نا تەواون، لەو کاتیشـدا کـەم و کـوری دروسـت دەبێـت و هەموویشی بێ کەڵکە و کەموکوریش لە سیفەتی خوادا شتێکە شیاوی بوون نییە.

یاخود ئەوەتا هـەر دوو توانـا تـەواو و کـامڵن، ئـەو کـات پێویسـت دەبێـت کـە دوو هێـزی کاریگـەر کۆببنـەوە لەسـەر یـەك شـوێنەوار، ئەمـەش پوچـەڵە، بۆیـە گریمـانی بوونی دوو سیفەت لەیەك ڕەگەز شتێکی پوچەڵە.

چـوارەم: بەڵگـەی ڕەتکردنـەوەی چـەندێتی جیـا (الکـم المنفصـل) لـە سیفەتەکانی خوادا:

ئەگەر هەر شتێك جگەلـە خـوای گـەورە سـیفەتێکی هـەبوو کـە بـە سـیفەتی خـوا بچێت، ئەوا ئەو کاتە خوا بە پەیدابووەکان دەچوو.

ئەگەر بە پەیدابووان بچێت ئەوا دەبێت خواش پەیدا بووبێت،

ئەگەر پەیدابوو بێت پێویسـتی بـە پەیداکـەرێك هەیـە، پەیداکەرەکـەی پێویسـتی بە پەیداکەر هەیە....

(١) احیاء علوم الدین للامام الغزالي: چ میسر، ساڵی ١٩٣٩، ١/١١٣-١١٤. و المسامرة ٤٥.

بەم شێوەیە ئەو کاتە پێویستە خولی (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) ڕووبدات، کە هەر دووکیشیان پوچەڵن.

بەم پێیە ئەو وتەیە پوچەڵ دەرچوو کە دەڵێت سیفەتی هاوشێوەی سیفەتی خوای گەورە بوونی هەیە.

پێنجەم: بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل) لە کردەوەکانی خوادا:

بەڵگەی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل) لە کردەوەکانی خوادا، بریتیە لەوەی کە: ئەگەر جگەلە خوای گەورە کردەوەیەك لە کردەوەکان - وەك بەدی هێنان و لەناوبردن -ی هەبێت ئەوا دەبووە هاوەڵ و هاوبەشی خوا، و بوونی هاوبەش شتێك نیە کە شیاوی بوون بێت، هەروەك پێشتر خرایە ڕوو لە باسی ڕەتکردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل) لە زاتی خوادا.

بەڵگەی نەقڵی لەسەر یەکتایی خوای پاك و بەرز:

ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ﴿١﴾ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ﴿٢﴾ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ﴿٣﴾ ﴾ الإخلاص: ١ - ٤. واتە: ("ئەی محمد(ﷺ)، ئەی ئیماندار" بڵێ: ئەو خوایەی کە ناوی - الله -یە خوایەکی تاك و تەنهایە "بێ هاوەڵ و هاوتایە". خوا زاتێکی پایەدارو دەسەڵاتدارە، نیازی بەکەس نییە هەمووان ئاتاجی ئەون، هەر ئەو دەتوانێت بەڵاو ناخۆشی لابەرێت و پێویستی و داخوازیەکانمان جێبەجێ بکات. هیچ کەسی لێ نەبووەو لە کەسیش نەبووە، هەرگیز هاوتاو هاوشێوەو دەسەڵاتدارێکی تر نیە کە لە بەرامبەریەوە بوەستێت و هاوشانی بێت).

﴿ وَإِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَٰحِدٌ لَّآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلرَّحْمَٰنُ ٱلرَّحِيمُ ﴿١٦٣﴾ ﴾ البقرة: ١٦٣. واتە: (خوای ئێوە خوایەکی تاك و تەنهایە، جگە لەو زاتە خوایەکی تر نییە، هەر ئەو خوایەش بەخشندە و میهرەبان و بەبەزەییە). ﴿ وَإِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَٰحِدٌ لَّآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلرَّحْمَٰنُ ٱلرَّحِيمُ ﴿١٦٣﴾ ﴾ محمد: ١٩. واتە: (ئەی ئینسان!! دەی کەواتە چاك بزانە و دڵنیابە

جگەلە خوا، هیچ خوایەكی تر نییە). ﴿ لَوۡ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ﴾ الأنبياء: ٢٢. واتە: (ئەگەر لە هەر دووكیاندا (لە ئاسمان و زەویدا) چەند خوایەكی تر هەبوایە غەیری - الله -، ئەوە كاولْ وێران دەبوون و تێكدەچوون بەسەر یەكدا). ﴿ مَا ٱتَّخَذَ ٱللَّهُ مِن وَلَدٖ وَمَا كَانَ مَعَهُۥ مِنۡ إِلَٰهٍۚ إِذٗا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَٰهِۭ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعۡضُهُمۡ عَلَىٰ بَعۡضٖۚ سُبۡحَٰنَ ٱللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ ٩١ ﴾ المؤمنون: ٩١. واتە: (هەرگیز خوا كەسی نەكردووە بە ڕۆڵەی خۆی و هیچ خوایەكی لەگەڵدا نیە، چونكە ئەو كاتە هەر خوایەك دەچوو بەلای دروستكراوەكانی خۆیەوە و هەندێكی خۆی بڵند دەكرد بەسەر هەندێكی تردا (ئەوسا بوونەوەر تێكدەچوو)، پاكی و بێگەردی بۆ زاتی خوایە لەبەرامبەر ئەو شتانەوە كە (خوا نەناسان) هەڵی دەبەستن و دەیلێن).

كاریگەری عەقیدەو بیروباوەڕی یەكتاناسی لە ژیاندا

بیروباوەڕو عقیدەی یەكتاناسی كاریگەری گەورەی هەیە لە ژیانی موسڵماندا. كە دەیهێنێتە دەر لە تاریكی و دەیخاتە ناو ڕووناكیەوە، جیاوازی ژیانی موسڵمان لەگەڵ ژیانی بێ دین و هاوبەش دانەر، لەم خاڵانەی خوارەوە دەردەكەوێت:

١- باوەڕ بوون بەخوای گەورە، بەوەی كە تاك و تەنهایە و زانیاری بە مرۆڤ دەدات كە: ئاسمانەكان و زەوی پەروەدگارێكی هەیە كە سەرپەرشتی و چاودێری ئەو شتانە دەكات كە تیایاندایە و ڕزق و ڕۆزیان پێ دەبەخشێت و پەروەردەیان دەكات.

و فێری دەكات كە هیچ شتێك لەو بوونەوەرەدا نییە كە بێ نیاز بێت و پێویستی بەخوای گەورە نەبێت.

بەڵام هاوبەش دانەرو بێ دین ئەو بۆچوون و بیروباوەڕەی نییە.

٢- باوەڕ بوون بە یەكتایی خوای گەورە سەربەرزی و عیزەت لە ناخی مرۆڤدا دەچێنێت و گەشەی پێدەدات. هەر خوای گەورە خاوەن توانایە و هیچ زیان گەیەنەر و سوود گەیەنەر و ژیێنەرو مردن بەخشێك نیە جگەلە خوای گەورە، بۆیە موسڵمان سەری خۆی بۆ هیچ كەسێك نا چەمێنێتەوە و لەبەر دەرگانەی هیچ كەسێك ناپاڕێتەوەو ناكوزێتەوە، لە شكۆیی هیچ كەسێك غەیری خوای گەورە ترس

دایناگرێت.

بەڵام هاوبەش دانەر و بێ دین وای بۆی دەچێت كە جگەلە خوای گەورە كەسانی تریش توانای سود و زیان گەیاندنیان هەیە، بۆیە دەپارێتەوەو لێی دەترسێت.

٣- باوەڕ بوون بە یەكتایی خوای گەورەو خۆ بەكەمزانین و خاكی بوون (تواضع) لە ناخی مرۆڤدا دەڕوێنێت. بۆیە نابینیت كە فیز لێبدات بە سەروەت و سامان و توانا و دەسەڵات و لێهاتویی و توانا. بەڵكو دەڵێت: ئەمە بەخششە لەلایەن خوای پاك و پایەبەرزەوە.

بەپێچەوانەی هاوبەش دانەر و بێ دین كە فیز لێ دەدات كاتێ بەخشش و نیعمەتێكی كەم خایەنی پێدرا، بە لووت بەرزی بەسەر غەیری خۆی هەڵدەكێشێت.

٤- باوەردار بۆچوونی وایە كە سەركەوتن و سەرفرازی تەنها بەهۆی پاكسازی نەفس و دەروون و ئەنجامدانی كردەوەی چاك و چاكەكاری و پارێزكاری و تەقوا، بەدەست دێت.

بەڵام هاوبەش دانەر دەڵێت: كوڕی خوا بووەتە كەفارەت و تاوان هەڵوەڕێنمان یان ئێمە كوڕو نەوەو خۆشەویستی خواین، بۆیە بەهۆی تاوانەكانمان سزامان نادات یاخود داوای شەفاعەت دەكەین لە گەورەو پیاوچاكانمان یان بەهۆی نەزرو قوربانی كردن بۆ خواكان.

كەسی بێ دین، دەڵێت: ئێمە پرسیارمان لێناكرێت لەبارەی كردەوەكانمانەوە، چونكە هەواو ئارەزووی نەفسی و دەروونی خوای ئەوانەیە.

٥- باوەڕدار بێ ئومێدی تووش نابێت، بەڵكو دڵنیایە و دەروونی پڕە لە ئارامی و ئومێد، ئەگەر سوكایەتی پێ بكرێت و سزاش بدرێت.

بەڵام هاوبەش دانەرو بێ دین ناتوانێ دڵی خۆی ڕابگرێت لەكاتی ناخۆشی و چەرمەسەری دا و لەوانەیە بێ ئومێدی وای لێبكات پەنا بەرێتە بەر خۆكوشتن.

٦- باوەڕدار هێزێكی گەورەی هەیە لەوڕووەوە بەرەو پێشچوون و ئارامگری و چەسپاوی و پشت بەخوا بەستن، و ئەگەر دادوەربوو تەنها مەبەستی دەستخستنی ڕەزامەندی خوای باڵادەست و خاوەن شكۆیە، و خەمی تەنها بەرپاكردنی

دادپەروەریـە، چـونكە هێزێكـی بـەرزی لـە پشـتە كـە پشـتی دەگرێـت و چـاودێری و ئاراستەی دەكات.

بەڵام هاوبەش دانەرو بێ دین چاوەڕێی ئەو شێوەو جۆرە هێـزە ناكـات، بۆیـە لـەو كاتەدا ئەو وورەو هێزو پشت بەخوا بەستنەی نابێت كە باوەڕدار خاوەنیەتی.

٧- بـاوەڕدار چاونەترس و بـوێرە، چـونكە ئـەوەی مـرۆڤ ترسـنۆك دەكـات و ورەی دادەمركێنێتەوە، دوو شتە:

أ- خۆشویستنی نەفس و سەروەت و سامان و خانەوادە.

ب- بـاوەڕی وایـە كـە یـەكێك هەیـە جگەلـە خـوا بیمرێنێـت، و توانـای هەیـە بـە فێڵێك لە فێڵەكان مردن لەسەر خۆی لاببات.

بـاوەڕدار بـڕوای وایـە كـە خـاوەنی نـەفس و سـەروەت و سـامان و خانـەوادە هـەر خوای گەورەیـە، خـوای مـەزن مـردن دەبەخشێت لـەو كاتـەی كـە بـێ دواكـەوتن بـۆی دیاری كردووە، لەو كاتەدا پیاو لـە جـەنگ ناترسێت، بۆیـە هـیچ كەسێك نیـە بـوێرو چـاونەترس بـە ئەنـدازەی بـاوەڕداری ڕاستەقینە. بـە پێچـەوانەی كەسـی بـێ دیـن و هاوبەش دانەری ترسنۆك، كە تـرس دەیگرێـت لـەكاتی پێكدادانی هێزەكـان و بینینـی دوژمن.

٨- بـاوەڕ ڕێـزی مـرۆڤ زیـادو بـەرز دەكـات، و قەناعـەت و بـەرزی و بـێ نیـازی لـە ناخی دا دەڕوێنێت، دڵی لـە چاوچـنۆكی وڕژدی و چـرووكی و هەسـت و سـۆزی نـزم و پەست و سیفەتی ناشرین پاك دەكاتەوە، ڕزق و ڕۆزی تەنها بەدەسـتی خوایـە، هـەموو سەركەوتن و ژێركەوتنێك بە دەستی خوای گەورەوەیە.

بـەڵام كەسـی بـێ دیـن و هاوبـەش دانـەر، بەنـدەی چاوچـنۆكی و خراپەكەیـەتی، خەفەت و خواستێكی بەدەستهێنانە چ بە ڕێگەی شەرعی یاخود ناشەڕعی.

٩- باوەڕ وا لەمرۆڤ دەكات كە پابەند بێت بە یاسای خـوای گـەورە، و ئـەو یاسـایە بپارێزێت. جا ئەگەر شەو و ڕۆژ خۆی بەتەنها بێـت، ئـەوا دەزانێـت كـە خـوای گـەورە چـاودێری دەكـات و لێـی دەپرسـێتەوە لەسـەر هـەموو شـتێكی بچـوك و گـەورە، بۆیـە دەیبینـی خێرایـە لـە ئەنجامـدانی چاكەكان و فـەرمان بەچـاكە و ڕێگـری لـە خراپـە

دەكات. ڕێنماكارە دەروونیەكەی هانی دەدات لەسەر چاكەكاری و ڕێگری لێ دەكات لە هەر خراپەیەك. بەڵام بێ دین و هاوبەش دانەر بڕوای بەهیچ شتێكی لەوجۆرە نییە[١].

٣- سیفەتە واتاییەكان (معاني)

بریتین لە حەوت سیفەت:

توانا (القدرة)، ویست (الارادة)، ژیان (الحیاة)، بیستن (السمع)، بینین (البصر)، دوان (الكلام)[٢].

مەبەستمان لەوەی ئەوانە سیفاتی واتایی (معانی)ن: بریتیە لەوەی كە هەر یەكێك لەم سیفەتانە بوونێكی واتایی (معنىً وجودي)ە، و پەیوەستن بەزاتی خوای پاك و بەرزەوە. بۆیە ناونراوە سیفەتی زاتی: چونكە لێی جیا نابێتەوە.

كە دەڵێین بوونی (وجودی)ە: واتە بوونێكی لە مێژینەو كۆنی هەیە لە خودی خۆیدا وەك زانستی خوای گەورە، و بوونێكی پەیدابووشی هەیە وەك زانستی ئێمە[٣].

لەسەر ئەم بەشەیە كە موعتەزیلە و ئەشعەری و هاوڕاكانیان مشتومڕیان هەیە[٤].

***

---

(١) مبادیء الاسلام ٧١-٧٧.

(٢) ماتریدیەكان سیفەتێكی تریان بۆ سەر ئەو حەوت سیفەتە زیاد كردووە كە بریتیە لە سیفەتی بەدیهێنان (تكوین) كە لەو فەرمایشتەی خوای گەورەدا ئاماژەی بۆ كراوە: ﴿كُن فَيَكُونُ﴾ واتە: ببە ڕاستەوخۆ شتەكە دەبێت. مەبەستی ماتریدیەكان لەمە: سیفەتێكی كۆن و لە مێژینەی خوایە و پەیوەستە بە زاتی پیرۆزەوە و تایبەتە بەو شتانەی دەچنە شیاوە بوون (الممكنات)، و كاریگەری دەكات لەو شتەدا بەوەی بەدی دەهێنێت بەپێی ویستی خوا، وەك بەدیهێنان و ژیان بەخشین و مراندن و دیاری كردنی خۆشبەخت یان بەدبەخت.

(٣) الدردیر والصاوي علیه ٧٦ و الوسیلة ٤٩١.

(٤) شرح المقاصد ٢/٧٢.

مشتومڕ لەسەر سیفەتە واتاییەكان (معانی)

هەموو موسڵمانان بە فەیلەسوف و زانایانی كەلامەوە، كۆكن لەسەر ئەوەی خوای گەورە یەكە و تاكە، و خاوەنی هەموو ئەو سیفەتانەیە كە تەواو و كامڵ و پەیوەستن بەزاتی خوای پاك و بەرزەوە، ئەو سیفەتانەش كە خوای گەورە پاڵی داوەتە لای خۆی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕاجیا بوون لە لێكدانەوەو تەفسیر كردنی سیفەتە واتاییەكان، و بۆ دوو ڕا دابەش بوون:

یەكەم: ڕای زۆربەی ئەشعەری و ماتریدیەكانە، كە بریتیە لەوەی:

خوای گەورە بیسەرە بەو سیفەتەی كە ناوی بیستن (سمع)ە، بینەرە بەو سیفەتەی كە ناوی بینین (بصر)ە، زانایە بە سیفەتی زانین (علم)، بەتوانایە بە سیفەتی توانین (قدرة)، زیندووە بە سیفەتی ژیان (حیاة).

ئەم سیفەتانە:

١- بێ سەرەتان، واتە: پەیدابوو نین، چونكە خوای پایەبەرز پێویستە بوون (واجب الوجود)ە، بۆیە شتی پەیدابوو بە خودی خۆی ڕاوەستاو و بێ نیاز نییە.

٢- ڕاوەستاون بە زاتی خواوە، واتە ئەو سیفەتانە شتێك نین بێ نیازو بەخۆوە ڕاوەستاو بن، واتە: بوونێكی دەرەكی سەربەخۆ نین.

٣- ئەو سیفەتانە شتێكی جیا نین لە زاتی خوای گەورە، و خودی زاتی خوای گەورەش نین، بەڵكو زیادن لەسەر زاتی خوای گەورە[1]. واتە: ئەندێشەو تەصەوڕ ناكرێت كە زات و سیفات لەیەك ناترازێن لە ڕووی بوونەوە، ئەگەرچی لە ڕووی واتا زات جیا بێت لە واتای سیفەت[2].

لەوكاتەدا سەر ناكێشێت بۆ گریمانی بوونی چەند خوایە، چونكە نامۆیی و لێك ترازان لە نێوان سیفەت و زاتدا نیە، و هیچ گوێزرانەوەو هەڵوەشانەوەیەك نییە لە

(١) المسامرة ٧٠ و المواقف ٤٧٩.

(٢) المسامرة٧٢ و الصاوي على الدردير ٨٩.

نێوانیان دا[1].

هەندێ لە بەڵگەكانیان، ئەمانەن:

١- خوای گەورە لە كتێبەكەی دا و لەسەر زمانی پێغەمبەرەكەی ئەو سیفەتانەی پاڵداوەتە لای خۆی، و مەبەست لە واتای وشەی زانا (علیم) لە زماندا: بریتیە لەو زاتە كە زانستی هەیە، واتای بەتوانا (قدیر): بریتیە لە زاتێك خاوەن توانا بێت.... تاد هەموو ئەو سیفەت و هاوەڵناوانەی كە داتاشراون. تەنانەت شتێكی نەگونجاو مەحاڵە لەلایەن زانایانی زمانەوە: زانایەك هەبێت بەبێ زانست، و هەروەك ئەستەمە زانست هەبێت بەبێ بوونی زانراو، و ناشكرێت هیچ یەكێك لەم وشانە واتاكەیان بگۆڕیت مەگەر بە بەڵگەیەكی بڕەر (قطعی) نەبێت، هیچ گومانێ نەبوو تا پاساو بدات بە گۆڕینی واتاكان چ جای بوونی بەڵگە[2].

٢- ئەگەر سیفەتی زانست خودی زات بوایە، و سیفەتی توانا خودی زات بوایە، هەروەك ئەوانی تر ئەڵێن، ئەوا ئەوسا پێویست دەبو كە سیفەتی زانست خودی سیفەتی توانا بوایە، هەردووكیان هەر یەك واتایان دەگەیاند، ئەمەش بێگومان پوچەڵە، هەمان حاڵەت لەسەر هەموو سیفەتەكانی تریش جێبەجێ دەبێت كە بانگەشەی ئەوەیان كردووە كە بریتین لە خودی زاتی خوای گەورە[3].

٣- ئەگەر سیفەتی زانستی خوای گەورە خودی زات بوایە، ئەوا سیفەتی زانست - بۆ نمونە - دەبووە پێویستە بوون و پەرستراو بەدیهێنەری جیهان و خاوەنی هەموو

---

(١) لەبەر ئەمە پێویست بوو كە نەصرانیەكان بەكافر دابنرێن، چونكە بڕوایان وابوو كە زات لەگەڵ سیفەت دوو شتی لەیەك جیان، دەكرێت گوێزرانەوەو لێكترازان لە نێوان زات و سیفەتدا ببێت./شرح رمضان أفندي على العقائد النسفية، استنبول ساڵی ١٣١٤ك، ١٢٢-١٢٣، و الصاوي لا ٨٩ و دراسات في الفرق ٢٤٠.

(٢) المسامرة ٧١.

(٣) المواقف و شرحه ٤٨٠.

سیفەتێکی تەواو کامڵ[1].

دووەم: ئەمە مەزهەبی موعتەزیله و فەیلەسوف و ئیمامیەكانه:

كه بریتیه له لابردن و نەفی كردنی هەموو ئەو سیفەتانەی غەیری زات،

واته خوا زانایه بەزاتی خۆی بەبێ زانست، به توانایه به زاتی خۆی بەبێ هێز و توانا، بیسەره بەزاتی خۆی بەبێ بیستن، ئەوانه وتیان: تەنها یەك زات كۆن و لەمێژینەیه و دروست نییه چەند زاتێك بەیەكەوه كۆن و لەمێژینەو بێ سەرەتابن[2].

(۱) المقاصد و شرحه ۷۳/۲.

(۲) المواقف و شرحه ٤٨٠. و شرح ابن قطلوبغا على المسايرة ۷۱ و الاقتصاد في الاعتقاد و شرحه ١٥٠ و١٥٥ وحاشية محمد محيي الدين عبدالحميد على المسايرة ۷۰-۷۳ و المقاصد و شرحه ۷۲/۲ و العقائد المامية: شيخ محمد رضا مظفر ۳۹ و الشيعة بين الأشاعرة و المعتزلة: الحَسَني۱۹۲/۱ وەریگرتووه له: كشف الحق و نهج الصدق: علامة الحِلّي ۲۱.

بەڵام موعتەزیله تێكگیران له مەسەلەی ڕەتكردنەوەی هەر دوو سیفەتی دوان و قسەكردن (كلام) و ویست (ارادة)، چونكه ئەو دوو سیفەتەیان به سیفەتی واتایی دانا به جیا له زاتەوه، و وا بۆی چوون كه دوو سیفەتن پەیدابوو و بەدیهێنراون بەخودی خۆیان ڕاوەستاون - بەزاتی خواوه ڕانەوەستاون - جا سیفەتی ویست شت بەدی دێنێت بەبێ بوونی شوێن، بەڵام سیفەتی دوان (كلام) له جەستەی بێ گیاندا پەیدا دەكات، بۆیه بەو سیفەته دەدوێت ./ سەیری: المواقف و شرحه ٤٩٣ و٤٩٦ و الاقتصاد في الاعتقاد ١٥٠ و ابن قطلوبغا ۷۱ و شرح المقاصد ٩٤/١ و١٠٠. الاقتصاد في الاعتقاد. بكه.

بەڵام فەیلەسوفەكان تەنها لەبارەی سیفەتی كەلام تێكگیراون و مشتومڕیان هەیه، و تویانه:

خوای گەوره قسەكەرو وتەبێژه، بەو واتایەی: له زاتی پێغەمبەردا (ﷺ) بیستنی چەند دەنگێكی ڕێكخراو بەدیدەهێنێت ئەمەش یان ئەوەتا له نوستندا یاخود له حاڵەتی بێ داریدا، و ئەو دەنگانه بوونێكی دەرەكیان نیه، هەروەك كەسی نوستوو كه هەندێ كەس ئەبینێت یان هەندێ دەنگ ئەبیستێ كه له دەرەوەدا هیچ بوونیان نیه، بەڵكو تەنها لەناو دەماغی نوستووەكەدا بوونی هەیه. بەرپەرچی ئەو ڕایه دراوەتەوه بەوەی:

ئەم بەڵگانەیان بۆ پشتگیری ڕای خۆیان هێناوەتەوە:

بوونی چەند شتێکی لەمێژینە و بێ سەرەتا - زات و سیفەتەکان - بە یەکدەنگی کوفرە، بەم هۆیەش بوو حوکمی کوفر بەسەر نەصرانیەکاندا درا، کاتێ بڕوایان هێنا بەسێ زاتی لەمێژینەو بێ سەرەتا.

بەرپەرچی ئەم بەڵگەیە دراوەتەوە:

بەوەی کە کوفرە ئەگەر بوونی چەند زاتێکی لەمێژینە و بێ سەرەتا و کوفر نییە کاتێ بوونی زاتێکی بێ سەرەتا و لەمێژینە دەسەلمێنێت لەگەڵ بوونی چەند سیفەتێکی لەمێژینەی بێ سەرەتا[1].

ئەگەر سیفەتەکان ڕەتبکەینەوە ئەوا خوایەتی دەبێتە هزرو فیکرێکی ڕووتی بێ ناوەڕۆك، کە وەك ئەوە وایە هەر نەبوو بێت.

فخری رازی وتویەتی: (ئەوەی مشبیهەیە بت دەپەرستێت، (معطّل) ئەوەی سیفەتەکانی خوا لەکار دەخات ئەوا نەبوو - عدم - دەپەرستێت)، (ابن تیمیە) وتویەتی: (چەسپاندنی بوونی زیندووی زانای بەتوانای دانای بیسەری بینەر، بەبێ بوونی ژیان و زانست و توانا و دانایی و بینین و بیستن، بەربەرەکانێی عەقڵە وەك چەسپاندنی نوێژکەر بەبێ بوونی نوێژ، و ڕۆژگر بەبێ بوونی ڕۆژوو و ڕاوەستاو

أ- ئەگەر خوای گەورە بێژەرو قسەکەر بێت بە دوان و قەسەکردنی کەسێکی غەیری خۆی، ئەوا ئەو کاتە پێویست دەبوو کە بجوڵێت و دەنگی هەبێت وەك بە جوڵە و دەنگی غەیری خۆی، و ئەمەش مەحاڵە و شیاوی بوون نیە.

ب- ئەگەر زانیاری پێغەمبەرمان (ﷺ) گێڕایەوە بۆ سەر خەونی پڕوپوچ، ئەوا ئەو کاتە زانیاری و زانستەکەی نابێتە زانست و زانیاری، بەوهۆیەش دەبێت هەموو شەرع ڕەتکەینەوە، چونکە متمانەی پێ ناکرێت./ الاقتصاد في الاعتقاد ١٥٥ و حاشیە محمد محیی الدین ٧٠-٧١.

(١) المواقف و شرحه ٤٨٠ و المقاصد ٢/ ٧٥-٧٧.

بەبێ ڕاوەستان)[١].

(سید شریف جرجانی) وێنەی مەزهەبی موعتەزیلەو هاوڕاکانیانی کردووە بەم وتەیەی خۆی: (ئەگەر وتت: چۆن ئەندێشەو تەصەوڕ دەکرێت سیفەتی شتێك بریتی بێت لە خودی حەقیقەتی شتەکە، لەگەڵ ئەوەی کە وەسفکراو و سیفەت خۆیان گەواهی دەدەن لەسەر جیاواز بوونیان؟ بەڕاستی ئەمە تەنها وتەیەکی خەیاڵاویە، ناکرێت بڕوای پێ بکرێت، وەك سەرجەم بابەتە خەیاڵاویەکانی تر، کە ناکرێت بڕوای پێ بکرێت؟ بۆیە پێویست ناکات هەڵسین بە هێنانەوەو خستنەڕووی بەڵگە لەسەر پوچەڵیەکەی.

دەڵێم: ئەوەی کە ئەوان باسیان کرد ماناکەی بریتی نیە لەوەی کە زاتێك هەیە و خاوەن سیفەتە و هەمووشیان یەکیان گرتووە، هەروەك تۆ وای بۆچوویت، بەڵکو مانای بریتیە لەوەی: کە زاتی خوا ئەوەی لێ ساز دەبێت کە بەهۆی زات و سیفەت بەیەکەوە ساز دەبێت. بۆ نمونە: زاتی تۆ ناتوانێت شتەکانت بۆ ئاشکرا بکات، بەڵکو پێویستی بە سیفەتی زانست هەیە، کە بەتۆوە ڕاوەستاوەو پەیوەستە، بە پێچەوانەی زاتی خوای گەورە کە بۆ ئاشکرا کردنی شتەکان و دەرخستنیان پێویستی بە سیفەتێك نیە کەبە زاتی ئەوەوە پەیوەست بێت، بەڵکو هەموو واتاکان بەگشتی لە پێناو زاتی ئەو ئاشکران، جا بەم پێیە زاتی خوا دەبێت بریتی بێت لە حەقیقەتی زانستەکەی، و بەهەمان شێوە تواناکەی دەبێت بریتی بێت لە خودی زاتی خوا، کەواتە زاتی خوای گەورە کارتێکەرو کاریگەر بێت بە خودی زاتەکە، نەوەك بە سیفەتێکی زیادی جگەلە زات، هەروەك ئەمە لە خودی ئێمەدا هەیە جا بەم دانانە

(١) دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ٢٣٢ و٢٣٧ و لەم سەرچاوەدا تەماشای: جیاوازی و بنەماکەی بکە لە نێوان نەفی کردنی ڕووتی سیفەت لەلایەن فەیلەسوفەکان کە سەردەکێشێت بۆ لەکارخستنی کامڵی ئەو سیفەتانە، و لە نێوان نەفی میانڕەو کە موعتەزیلە دەیکەن، کاتێ هەڵدەستن بە چەسپاندنی ئەوەی کە سیفەت خودی زاتە و نەفی ئەویان کرد کە سیفەت شتێکی زیادبێت لەسەر زات.

دەبێت توانا خود وحەقیقەتی زات بێت، بەم پێیە دەبێت زات و سیفەتەکان لە ڕاستیدا یەکگر و ئاوێتەبن، و بە واتا و چەمك لەیەك جیابن، سەرچاوەی ئەمە ئەگەر بێتەجێ: دەگەڕێتەوە بۆ ڕەتکردنەوەی سیفەت و لەگەڵ هاتنە کایەی بەرهەم و دەرەنجامەکانی سیفاتەکان تەنها لە زاتدا)[١].

ئەو ڕاجیاییە لە نێوان تاقمە ئیسلامیەکان بەوە کۆتایی دێت کە دان دەنێن بە یەکتایی خوای گەورە و پاك و بەدوور گرتنی لە هەموو ئەو شتانەی کە شایەنی ئەو نین.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سیاسەتی موعتەزیلە لە سەردەمانی (مأمون) و (المعتصم) و (واثِق)، ئاراستەیەکی توندی وەرگرت دژی دژەڕاکانیان، بەمەش درزی ڕاجیایی لە نێوان هەر دوو لا زیادی کرد.

بەڵام کاتێك مەشخەڵەکان ڕوونـاك بوونـەوە، گوفتارەکان لە یەکتر جیاکرانەوەو پاڵفتە کران، دەروونەکان ئارام بوونەوە، زانایانی کەلام ڕایان گەیاند کە ئەم ململانێیە نابێتە هۆکاری تەکفیر کردنی هیچ لایەك.

ئیمامی (دوانی) لە (حاشیة)کەیدا لەسەر (العقائد العَضُدیة) دەڵێت:

(بزانە مەسەلەو بابەتی زیاد بوونی سیفەت و زیاد نەبوونی لەو بابەتانە نییە کە بەهۆیەوە تەکفیری یەکێك لە لایەنەکان بکرێت. گوێم لە هەندێ لە پیاوچاکان و دەروون سازو پاکەکان بووە کە وتویانە:

لەلای من بابەتی زیاد بوون یان زیاد نەبوونی سیفات، پەیی پێنابردرێت مەگەر بەهۆی دەرکەوتن و کەشف نەبێت، و هەر کەسێ ئەم بابەتە بداتە پاڵ غەیری کەشف، ئەوا ئەو شتەی بۆ دەردەکەوێت کە زاڵبووە بەسەر تێڕوانینن و هزری و فیکریەکەی، من هیچ زیانێك نابینم لەو مەسەلەیەدا لەوەی چ نەفی بێت یان بی چەسپێنێت)[٢].

(١) شرح المواقف ٤٨٠.

(٢) حاشية الدواني على العقائد العضدية ١/ ٣٠٠-٣٠١.

تەنانـەت پێشـەوا (محمـد عبـده) ڕێگـری کـردووەو فـەرمانی کـردووە بـە خـۆ دوورگـرتن لـە خـۆ هەڵقورتانـدن لـەو بابەتـەدا، چـونکە لێکۆڵینـەوە لـەو بابەتـەدا لـە مەبەستی شەرع دوورە، لەوبارەوە وتویەتی:

(سەبارەت بە بابەتی زیادبوونی سیفات لەسەر زات.... کە یەکێکە لـەو بابەتانـەی دروسـت نییـە موسـڵمان لێـی قـوڵ ببێتـەوە، چـونکە عـەقڵی مرۆڤـەکان نـاتوانن پێـی بگەن، بەڵگـە هێنانـەوەش لەسـەر هـەر بەشـێکی ئـەم بابەتـە بـە وشـەو بێـژەی هـاتوو لاوازی عەقڵ دەسەلمێنێت و فریودانە بە شـەرع، چـونکە بـەکارهێنانی زمـان تـەنها لـە لایەنی حەقیقی دا کورت هەڵنایەت، چونکە ئەگەر لەو لایەنەدا کورت بوبایـەوە ئـەوا بــارودۆخی زمــان ڕەچــاوی بوونــەوەرەکانی نــەدەکرد بــە نــاوەرۆك و لایەنــە شاراوەکانیان، بـەڵکو ئەوانـە ڕێبـازی فەلسـەفین ئەگـەر چاکترینیشـیان تیایـدا گـومڕا نەبێت، ئەوا تاقمێك تیایدا نەگەیشتووە بەشتێکی دڵگیرو دڵنیاکەرەوە)[1].

زۆریش بەخێرایی بەسەر ئەو ڕاجیاییەدا تێپـەڕین، تـا بـۆ خوێنـەر ڕاسـتی وتـەی ئیمـامی (دوانـی) دەربکـەوێت، شـارەزای ڕێبـازی زانایـانی کـەلامیش ببێـت لـە تەفسیر کردنی سیفاتدا.

هۆکاری سەرهەڵدانی کێشەو مشومڕ:

توێژەران دوو ڕای جیاوازیان هەیە لەمەڕ هۆکـاری سـەرهەڵدانی کێشـەو مشـتومڕ لە سیفەتەکانی خوادا:

یەکەمیان: کێشە و مشتومڕ لەو بابەتـە سـەری هەڵـدا بـەهۆی کاریگـەری بیـانی و دەرەکی، بەڵام ڕاجیابوون لەسەر ئەم سەرچاوەیە، کە بەهۆی:

١- زانسـتی کـەلامی مەسـیحی بـوو. بەتایبـەتی لـە ڕێگـەی کتێبـەکانی قەشـەی دیمەشقی (یوحنا)، بـە بەڵگـەی: بـوونی ڕووی لێکچوون لـە نێـوان هـزری مەسـیحی و ئیسلامی، بەوەی زیاتـر لە هزرێکیان پێك دەچێت لە چارەسەر کردنی ئـەم کێشـەیەدا،

---

(١) رسالة التوحيد للشيخ محمد عبده چ ١٧ (دار المنار) ميسرِ ٥٢.

و ئەوەی پشتی ئەم ڕایە دەگرێت:

ئەوەیە کە (شهرستانی) وتویەتی لەکاتی بەرپەرچدانەوەی (أبـي هُذَيْل العلاّف): (ئەگەر "أبي هذيل" ئەو سیفەتانە بچەسپێنێت وەك چەند ڕوویێکی زاتی خوا، ئەوا ئەو بۆچوونەی بریتیە لە خودی سێ خواکەی نەصرانیەکان).

٢- هزری جولەکە، بەبەڵگەی:

وتەی موعتەزیلەکان، کە دەڵێن: (قورئان بەدیهێنراوە)، وەرگیراوەو هەڵێنجراوە لە وتەی جولەکەکان، کە دەڵێن (تەوڕات بەدیهێنراوە).

(ابن أثير) لە کتێبەکەیدا (الكامل) دەڵێت: (یەکەم کەس کە ئەو بیرۆکەیەی کە (قورئان بەدیهێنراوە)، بڵاوکردەوە (لبيد)ی کوڕی (الأعصم) بوو، دواتر خوشکەزاکەی (طالوت) ئەو بیرۆکەیەی لێ وەرگرت، و کتێبی نووسی لەبارەی قورئان بەدیهێنراوە. بۆیە یەکەم کەس بوو ئەمەی کردووە لە ئیسلامدا، جا ئەو (طالوت)ە بێ دین بوو، بۆیە بێ دینی بڵاو دەکردەوە).

(ابن قتيبة) باسی کردووە کە: (یەکەم کەس باسی ئەو بیرۆکەیەی کرد کە (قورئان بەدیهێنراوە) بریتی بوو لە (مغيره)ی کوڕی (سعيد العجلي)، ناوبراو یەکێك بوو لە شوێنکەوتووانی (عبدالله)ی کوڕی (سبأ)ی جولەکە).

٣- فەیلەسوفەکان:

بەهۆی بوونی پەیوەندی هزری و فیکری لە نێوان فەیلەسوف و زاناکانی کەلام، بەتایبەتی لە نێوان موعتەزیلە و فەیلەسوفەکانی یۆنانی.

دووەمیان: ئەم کێشەو مشتومڕە سەریهەڵدا وەك دەرەنجامێك بێ پیچوپەنای گەشەی هزری لەناو خودی ئیسلامدا، بە بەڵگەی ئەوەی:

١- بەهۆی ئەو گفتوگۆو دەمەتقێی ئایینی کە سەریهەڵدا، کە ڕوویدا لەنێوان ڕیزەکانی خەواریجەکان لەبارەی حوکمی ئەنجامدەری تاوانی گەورە، کە ئەمەش سەری کێشا بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی بابەتی قەزاو قەدەر، دواتر کێشەو مشتومڕی سیفەتەکانی خوا.

٢- پابەندبوون و وابەستەبوون بە سیفەتە خەبەریەکان کە لە قورئانی پیرۆزدا

هاتوون، لێکدانـەوەو تەفسیر کردنـی ئـەو سیفەتانە بـە شێوەیەکی حـەقیقی نـەوەکو مەجازی، ئەمەش گەشەی سەند لە کێشەیەکی زمانەوانیەوە بـۆ کێشـەیەکی فەلسـەفی بە واتا زاراوەییەکەی[1].

مێژووی کێشەو مشتومڕەکە:

دەڵێن یەکەم کەس کە نـەفی سیفەتەکانی خـوای گەورەی کـرد دوو کـەس بـوون: (جعـد)ی کـوڕی (درهـم)، و (جهـم)ی کـوڕی (صـفوان)، و (جعـد) فیکـرەی خـۆی دامەزراند لەسەر دوو بنچینە کە بریتین لە:

أ- لایەنی زمانەوانی: وتی: هاوێنە بوون (المماثلة) بریتیە لـە: بـەژداربوون لـە نـاو (اسـم). دەیـوت: خـوای گـەورە بـە سیفەتێك وەسـف ناکـەم لـە کاتێکدا دروسـت بێـت غـەیری خـوای گـەورە پێـی وەسـف بکرێـت وەك: سـیفەتی زینـدوویی و زانـایی و ویست.... بۆیـە (جهـم) سـیفەتی توانـا و بـەدیهێنانی دایـە پـاڵ خـوای گـەورەو بـۆی چەسپاند، چونکە هیچ یەکێك لە بوونەوەر بەمانە وەسف ناکرێن.

٢- لایەنی فەلسەفی: (جهم) جەبری بوو، بۆیە توانا و هێـزی مرۆڤـی نـەفی کـرد و نکۆڵی لێکرد، بڕوای وابوو کە مرۆڤ ناچارکراوە لە کارەکانی دا.

موعتەزیلـەکانیش هـاتن و سـیفەتەکانی خوایـان ڕەتکـردەوەی. و (واصـلی کـوڕی عطـاء) بـە شـێخی موعتەزیلـە دادەنرێـت، لەبـەر ئـەوەی یەکـەم موعتـەزیلی بـوو کـە سـیفەتەکانی ڕەتکـردەوە، وتـی: (هـەر کەسـێ بـڕوای بـەبونی واتـا یـان سـیفەتێکی لەمێژینە و کۆن هەبوو ئەوا بڕوای وایە دوو خوا هەن)[2].

***

---

(١) دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ٢١٤-٢١٩. و ئاماژەی داوە بۆ: الكامل ابن أثير ٤٩/٧ و عيون الأخبار لابن قتيبة الدينوري ١٤٨.

(٢) دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ٢١٩-٢٣١.

سیفەتی واتاییەكان (معاني)

١- توانا (القدرة)

سیفەتێكی هەر بوو (أزلی)ە، كە لە میانەیدا هەموو شتە شیاو (ممكن)ەكان بەدیدەهێنرێن و لەناویش دەبرێت[1].

دژەكەشی بریتیە لە: دەسەوەسانی و بێ توانایی.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

أ- ئەگەر خوای گەورە خاوەنی توانا نەبێت، ئەوا دەبوایە بێ توانا بوایە.

ئەگەر بێ توانا بوایە، ئەوا هیچ شتێك لەو پەیدابووانە كە بە شێوەیەكی زۆر قەشەنگ و تووندو توكمە و رێك و پێك دروست كراو نەدەهاتنە بوون، و بێگومان گریمانی نەبوونی ئەو پەیدابووانە پوچەڵە هەر بە بینین.

ب- ئەگەر خوای گەورە بێ توانا بوایە، ئەوا بە كەموكورتی و كرچ و كاڵی وەسف دەكرا، بوونی كەموكوری لە خوادا شتێكی شیاوی بوون نییە ئەستەمە.

پ- ئەگەر بێ توانا بوایە، ئەوا بە كەموكورتی دەبوو، ئەگەر بە كەموكورتی وەسف كرا، ئەوا پێویستی بەیەكێك دەبوو كە كاملی بكات و كەموكورتیەكانی نەهێلێت، تەواوكەرەكەی خۆیشی پێویستی بە تەواوكەرێك هەیە.... بەم شێوەیە ئەو كاتە گریمانی خول (دور) و زنجیرەیی (تسلسل) خۆی دەسە پێنێت، و بێگومان هەر دوو گریمانەكەش پوچەڵن[2].

ت- خوای گەورە دروستكەرو لە مێژینەو بێ سەرەتایە، خاوەنی دروستكراوێكی پەیدابووە، دروست بوونی بەدیهێنراو لە لایەن زاتێكی لە مێژینەو بێ سەرەتا تەنها لە رێگەی توانا دەبێت، جا كەواتە توانا پێویستە بۆ خوای گەورە[3].

---

(١) شرح الدردير على الخريدة ٧٨.

(٢) المواقف و شرحه ٤٨١ و حاشية محيي الدين على المسيارة ٥٨.

(٣) المقاصد و شرحه ٢/٧٩-٨٠ و الباجوري على الجوهرة ١/٥٩.

بەڵگەی نەقڵی:

ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ ﴾ البقرة: ١٠٩. واتە: (بێگومان خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

و ئەو فەرمایشتە: ﴿ وَمَا كَانَ ٱللَّهُ لِيُعۡجِزَهُۥ مِن شَيۡءٖ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَلَا فِي ٱلۡأَرۡضِۚ إِنَّهُۥ كَانَ عَلِيمٗا قَدِيرٗا ﴾ فاطر: ٤٤. واتە: (وەنەبێت خوا هیچ شتێك دەستەوەسانی بکات لە ئاسمانەکان، یان لە زەویدا، چونکە بەڕاستی ئەو زاتە هەمیشە و بەردەوام زانایە و بەدەسەڵات و توانایە).

چەند سودو وەدەستهاتوێک:

١- توانای خوای گەورە تەنها پەیوەستە بە شتی شیاو (ممکن) بەدەر لە شتی پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحیل)[(١)].

واتە توانای خوای گەورە تەنها کار لە شتی شیاو (ممکن) دەکات، چونکە شتی شیاو دێتە بوون و لەناو دەچێت واتە بوون و نەبوون قبوڵ دەکات.

بەڵام شتی پێویست (واجب): هیچ کاریگەریەك قبوڵ ناکات، چونکە هەیە و نەبوون قبوڵ ناکات.

بەهەمان شێوە شتی ئەستەم (مستحیل): هیچ کاریگەریەك قبوڵ ناکات، چونکە نەبووەو بوون قبوڵ ناکات.

ئەگەر کەسێك پرسیاری کرد: ئایا خوای گەورە توانای بەدیهێنانی خوایەکی هاوێنەی خۆی هەیە؟ یان شتێکی لەو جۆرەو دەتوانێت کاریگەری دروست بکات لە شتی پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحیل)؟

وەڵامەکەی ئەوەیە: ئەوەی تۆ وتت بە شێوەی پرسیار هاتووە ئەگەرنا لە ڕاستیدا پرسیار نیە، بەڵکو بریتیە لە ڕێکخستنی قسەیەکی بۆش و پوچ، چونکە ئەگەر خوای گەورە هاوەڵێکی بۆ خۆی بەدیهێنابوایە ئەوا ئەو هاوەڵە نەدەبووە

---

(١) المواقف و شرحه ٤٨٤ و المقاصد و شرحه ٨٥/٢ و المسامرة ٦٢ و الباجوري على الجوهرة ٥٨/١.

پێویستە بوون (واجب الوجود)، چونكە نەبوون (عدم) پێش ئەو هاوەڵە كەوتۆتەوە.... جا ئەم پرسیارە وەك وتەی كەسێكە كە پێت بڵێت:

گەر زەحەمەت نەبێت لەبەر خاتری من لەبەردەممدا ڕاوەستە و ونیش بە لەیەك ساتدا؟ جا ئەمە پرسارێكە هچ واتا و سودێكی نییە، بەڵكو وەك گشت وتە بێ سەروبەرو تێكەڵ و پێكەڵەكانی ترە، قسەكەرەكە وتەیەكی وای نەوت كە وەڵامدانەوەی پێویست بێت، بەڵكو ئەندێشەیەكی خەیاڵاویە وەك پرسیاری منداڵێك وایە كە بۆش و بەتاڵە و هیچ مانایەكی نییە.

تەنانەت پرسیاركەرەكە پێویستی بەوە هەیە فێری ئەوە بكرێت كە شتی ئەستەم (مستحیل) و پێویست (واجب) و شیاو (ممكن) چییە، جا وەڵامی تۆ بۆ پرسیارەكە بریتیە لە فێركردنی كەسێكی نەزان نەك وەڵامی پرسیاركەرەكە[١].

(باجوری) وتویەتی:

بۆیە (سنوسی) لە (شرح الصغری) زۆر بەتووندی هێرشی كردۆتە سەر (ابن حزم) ڕەخنەی لێ گرتووە، لەسەر ئەو وتەیەی: كە وتویەتی خوای گەورە توانای هەیە كە منداڵێك بۆ خۆی بڕیاربدات، و ئەگەرنا دەبوایە خوا بێ توانا بوایە[٢].

واتای پەیوەست بوون بریتیە لە:

ئەم سیفەتە ویستن و پەیوەستن بوون بە شتێكی زیاد سەرباری پەیوەست بوون و ڕاوەستانی بەزاتی خواوە، جا سیفەتی توانا پەیوەستە بەشتێك كە لە چوارچێوەی تواناداا بێت و سیفەتی ویست پەیوەستە بەشتی ویستراو، سیفەتی بیستن و بینین پەیوەستن بە شتی بینراو بیستراو، زانست پەیوەستە بەشتی زانراو، سیفەتی دوان (كلام) پەیوەستە بە واتا (مدلول)ەوە، بەڵام سیفەتی ژیان تەنها پەیوەستە بە زاتی خوای گەورە بەدەر لە شتی تر[٣].

---

(١) كبری الیقینیات الكونیة ١٣٧-١٤٠

(٢) الباجوري على الجوهرة ٥٨.

(٣) شرح الدردير على الخريدة ٨٥.

٢- سیفەتی توانا (القدرة) دوو جۆر پەیوەست بوونی هەیە:

یەكەمیان: پەیوەست بوونێكی گونجاوی (صلوحی) لەمێژینەی بێ سەرەتایە.

واتە: توانای خوای گەورە بێ سەرەتا و لە ئەزلدا گونجاو بووە بۆ ئەوەی شتی شیاو بێنێتە بوون و لەناوی ببات بەردەوام ئەو توانایەی هەر هەیە و گونجاوە لە ئەزەلەوە بۆ ئەوەی بوونەوەر بێنێتە بوون و لەناویان ببات.

دووەمیان: پەیوەستبوونێكی جێبەجێكەر (تنجیزی) پەیدابووە:

واتە: خوای گەورە شتی شیاو (ممكن) دێنێتە بوون و لەناوی دەبات كە بەردەوام لە ژێر توانای ئەودان[١].

٣- سیفەتی توانا ئەركی جێبەجێ كردنی ئەو شتەیە كە سیفەتی ویست (ارادة) دیاری كردووە، وەك هێنانەدی شتی شیاو (ممكن) لە نەبوونەوە بۆ بوون، ئەگەر سیفەتەكە ئاراستەكرا بۆ بەدیهێنانی، بەڵام ئەگەر ئاراستە كرا بۆ گۆڕینی لە بوونەوە بۆ نەبوون، ئەمەش ئەگەر سیفەتی ویست بڕیاری دا نەبێت[٢].

٢- ویست (الارادة)

سیفەتێكی هەربوو و بێ سەرەتایە، شتی شیاو (ممكن) تایبەت دەكات بە بەشێك لەو شتانەی كە دروست و ڕەوان بۆی، لە بوون یان نەبوون، و ئەندازە و كات، و شوێن و ئاراستەكەی[٣].

دژەكەیشی: زۆری لێكردن و ناچار كردن (الاكراه)ە.

---

(١) الباجوري على الجوهرة ٥٨ و الباجوري على السنوسية میسر چ ١ ساڵی ١٣٦٩ك، ٢١ و رسالة في التوحيد للطائي ٤١.

(٢) رسالة في التوحيد للطائي ٤٨.

(٣) الدردير على الخريدة ٧٨.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

١- خوای گەورە سەرپشك بووە لە دروست كردوونی جیهان، و هەر كەسێكیش سەرپشك بووبێت دەبێت خاوەنی ویست (ارادة) بووبێت، كەواتە پێویستە خوا خاوەن ویست (ارادة) بێت[1].

٢- ئەگەر خوای گەورە خاوەن ویست نەبوایە، ئەوە دەبوو ناچاركراو بوایە، و ئەگەر ناچاركراو بوایە، ئەوا بێ توانا دەبوو، و ئەگەر بێ توانا بوایە، ئەوا هیچ یەكێك لەم بوونەوەرانە نەدەبوون، و نەبوونی ئەو بوونەوەرانە شتێكی پوچەڵە هەر بە بینین، بەم جۆرەی سەلمێنرا كە خوای گەورە خاوەن ویستە.

٣- ئەگەر خوای گەورە خاوەن ویست نەبوایە، ئەوە دەبوو ناچاركراو بوایە، و پاڵدانی ناچار بوون بۆ خوا كەموكوریە، و بێگومان ئەمەش پوچەڵە.

٤- ئەگەر خوای گەورە ناچار كراو بوایە ئەوا نەدەبوو خاوەن توانا بوایە، چونكە پەیوەست بوونی توانا بەستراوەتەوە بە پەیوەست بوونی سیفەتی ویست (واتە: مەبەست بۆ ئەنجامدانی كارێك)، كەواتە سیفەتی توانا پەیوەستە بەو شتەی كە سیفەتی ویست پێیەوە پابەندبووە.

بەڵگەی نەقڵی:

ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ ﴿١٦﴾ ﴾ البروج: ١٦. واتە: (هەرچی بیەوێت ئەنجامی دەدات، هەرچی بیەوێت كەس ناتوانێت بهێنێتە رێی).

و ئەو فەرمایشتەی:﴿ يُرِيدُ ٱللَّهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ ﴾ البقرة: ١٨٥. واتە: (خوا ئاسانكاری بۆ ئێوە دەوێت و نایەوێت (پەرستن و فەرزەكانتان) لەسەر قورس و گران بكات). ﴿ إِنَّمَآ أَمْرُهُۥٓ إِذَآ أَرَادَ شَيْـًٔا أَن يَقُولَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴿٨٢﴾ ﴾ یس: ٨٢. واتە: (بێگومان هەر كاتێك فەرمانی خوا دەرچوو، ویستی شتێك جێبەجێ

---

(١) شرح الباجوري على الجوهرة ١/٦٠ و شرح المقاصد ٢/٩٤.

بکات و بهێنێتە دی، پێی دەڵێت ببە؟! ئەویش دەستبەجێ بێ دواکەوتن پێش دێت و ئەنجام دەدرێت و دروست دەبێت).

چەند سودو وەدەستهاتوێک:

١- هەندێ کەس هەندێ کات چەمکی (ارادة) (مشیئة) بەکاردێنن[١].

٢- سیفەتی ویست (ارادة) وەك سیفەتی توانا (قدرة) وایە تەنها پەیوەستە بە شتی شیاو (ممکن)ەوە، پەیوەست نییە بەشتی پێویست (واجب) و ئەستەم (مستحیل)[٢].

٣- پەیوەست بوونی سیفەتی ویست (ارادة) جێبەجێ کاری لەمێژینەو بێ سەرەتایە.

واتە: سیفەتی ویست (ارادة) لە کۆن و ئەزلەوە پەیوەست بووە بە تایبەت کردنی ڕووداوەکان بە کاتەکانیانەوە[٣]، بەو سیفەتانەی کە دەزانێت ئەو شتانە بەهۆیەوە پەیدا دەبن[٤].

جا خوای گەورە لە ئەزەلەوە ویستویەتی کە: تۆ ببیت، و محمدیش وەك نێردراوی خۆی ڕەوانە بکات.

---

(١) الباجوري شرح الجوهرة ٥٩/١.

(٢) الباجوري شرح الجوهرة ٦٠/١.

(٣) المسايرة ٦٤.

(٤) الباجوري شرح الجوهرة ٥٩/١.

مەبەست لە جێبەجێ کاری لە سیفەتی ویست بریتە لە تەواو پەیوەست بوونی سیفەتی ناوبراو بە شتێکی شیاو لە شتە شیاوەکان (ممکنات)، جا ئەو شتە شیاوە هاتبێتە بوون یاخود هێشتان نەهاتبێتە بوون، دەکرێ ویستی مرۆڤ پەیوەست بێت بە کارێك لە کارەکان، کەچی جێبەجێی ناکات و چەند ساڵێکی زۆر دوای دەخات، جا ئەمە پێی دەوترێت ویستی جێبەجێ کاری، واتە: تەنها گونجانی تەواو نییە، بەڵکو ئاراستە کردنێکی جێبەجێ کارییە بۆ مەبەستێکی دیاریکراو/ کبرى اليقينيات الكونية ١٢٦.

٤- ویست (ارادة) پەیوەست نییە ڕەزامەندی (الرضا).

ئەو بۆچوونەی ئەهلی سوننە و جەماعەتی لەسەرە، ئەوەیە کە: خوای گەورە ویستی لەسەر ئەوەیە کە کەسی بێ باوەڕ کوفر بکات، بەڵام ڕازیش نییە بە کوفر و خۆشیشی ناوێت، جا کوفری دەوێت و ویستی لەسەرە وەك یاسایەکی گەونی و بوونەوەری نەك پێی ڕازی بێت وەك دین و ئایین[1].

---

(١) بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەو بابەتە چەند دێڕێك لە کتێبی (ئیمان و عەقیدەی ئیسلامی لەبەر ڕۆشنایی قورئان و سوننەت) دانراوی (م. علی باپیر) دەخەمەڕوو، کە بەڕاستی کتێبێکی ناوازەو بەهێزە، خوای گەورە پاداشتی بداتەوە بە چاکە، جا دانەر لە کتێبی ناوبراوا لە (بەرگی سێیەم ٣٩٨-٤٠٠) دەڵێت : (ئەم واقیعە و هەر واقیع و کارو کارەسات و ڕووداوی چاك یان خراپ هەر بەویستی خواو بەگوێرەی نەخشەو بەرنامەیەك کە خوا دایناوە دێنەدی، بەڵام هەر ئەو خوایەی کە ئەو یاسا سروشتیانە (القوانین التكوینیة)ی داناون کە بەپێی وان هەموو شتێك (چاك و خراپ) دێتەدی، هەمان خواش چەند یاسایەکی شەرعی (القوانین التشریعیة)ی داناون، کە فەرمانمان پێدەکەن ڕاپەڕین و هەر واقیعێك و هەر دیاردەیەك کە لەگەڵ بەرنامەو شەرعی خوادا نەگونجاون لابەڕین. ئینجا دەبێ بزانین کە ویست و ڕەزامەندی (الارادة و الرضى)ی خودا مەرج نیە هەموو دەمێ پێکەوە گونجاوو پەیوەست بن، بەڵکو جاری وایە لێك دەترازێن و دژی یەکدی دەوەستن، بۆ وێنە خوا لە قوڕئانێ دا دەفەرمووێ: (مەی مەخۆنەوە)، بەڵام ویستی وایە کە شەڕاب خۆرەکان بیخۆنەوە، لێرەدا ویست و ڕەزامەندی خوا لێك جودان! کەواتە: مەرج نییە هەر واقیعێك کە بەویستی خوا دروست بوو، بەپێی ڕەزامەندی خواش بێ، بەڵکو دەبێ بۆ ئەوەی داخۆ فڵان واقیع یان فڵان کردەوە خوا پێی ڕازییە یان نا، لە بەرنامەکەیدا بۆی بگەڕێین، چونکە بەرنامەو ئایینی خوا هەموو دەمێ لەگەڵ ڕەزامەندی دا پێکەوە جووتن و لێك ناترازێن. کەواتە پوختەی قسان: لەبەر ئەوەی خوا بەدیهێنەرو پەروەرگاری هەموو شتێکە، ناگونجێ هیچ شتێك بەبێ ویست و توانای وی دروست بێ و هەرچی پەیدا دەبێ چاك و خراپ هەر بەپێی ویستی خواو بەهۆی توانای وییەوەیە، بەڵام مەرج نییە هەرچی بەپێی ویستی خوا پەیدابوو، خوا لێی ڕازی بێت.

بەپێویستی دەزانم بۆ پتر ڕوون بوونەوەی مەبەست وێنەیەك بێنینەوە (لە ژیانی ڕۆژانەماندا) بۆ چۆنیەتی لێك جیا بوونی (ویست و ڕەزامەندی): =

(قدرییەکان) و (معتزیلەکان) لەمەدا ڕایان جیاواز بوو، وای بۆچوون کە خوای گەورە ویستویەتی کەسی بێ باوەڕو کافر باوەڕ بێنێت بەڵام کافرەکە کوفری هەڵبژاردووە، جا لەبەرئەوە ئەو دوو تاقمە بۆ ئەم ڕایە چوون، تا نەڵێن: ویستی کافر کوفر هەڵبژێریت و سزاشی دا لەسەر کوفرەکەی، جا ئەوانە وەك ئەوایان بەسەرهات پەنایان بردە بەر گەرمای ئاگر، لەبەر شتێك هەڵاتن کەوتنە ناو شتێکی لەو خراپتر، بەپێی بۆچوونەکەی ئەوان ئەوا پێویست دەبێت کە ویستی کافرەکە زاڵ ببێت بەسەر ویستی خوای گەورە، و خوای گەورە ویستویەتی باوەڕ بێنێت - بە پێی بۆچوونی ناوبراوان - بەڵام کافر کوفری هەڵبژاردووە، بەم جۆرە ویستی کافرەکە هاتەجێ و یستی خوای گەورە نەهاتەجێ، ئەمەش خراپترین بیروباوەڕو بۆچوونە، وتەیەکی بێ بەڵگەیە، تەنانەت پێچەوانەکەی بەڵگەیە.

= بابێك دوو کوڕی هەن پێیان دەڵێ: ڕۆڵەکانم ئەوە باڵغ بوون و لەمڕۆ بەدواوە پیاون و تەکلیفی شەرعیتان لەسەرە، جا داواتان لێدەکەم موسڵمانی چاك بن و بێفەرمانی خواو پێغەمبەر (ﷺ) مەکەن، هەر کامێکتان پیاوی چاك بێ و بێ فەرمانی خوا نەکات، با لە ماڵی مندا بمێنێتەوە، بەڵام هەر کامێکتان بێ فەرمانی و سەرخەری بکات و ڕێی خوارو خێچ و هەڵەت و هەڵدێر بگرێ، لێی تورە دەبم و لە ماڵی خۆم وەدەری دەنێم، پاشان نەڵێن ئاگادار نەبووین و نەمانزانی!! پاشان دوای ماوەیەك یەکیان ڕێی چاکە و خواپەرستی گرت و یەکیشیان سواری کەرێ شەیتانی بوو و نەهاتە ژێربار، جا هەرچەندە بابەکە چەند جاری دیکەش ئامۆژگاری کرد و ئاگاداری کردەوەو ترساندی، بەڵام فایدێی نەبوو!! تا لە ئاکامدا بابەکە کوڕە بەدفەڕەکەی لە ماڵێ وەدەرنا!! جا سەرنج بدەین! بێگومان هەم مانەوەی کوڕە گوێڕایەڵ و موسڵمانەکە و هەم دەرکرانی کوڕە بەدفەڕو لاسارەکەش، هەردووکیان بەویستی بابەکە هاتنەدی، بەڵام دیارە بابەکە هەرچەندە لە مانەوەی کوڕە چاکەکەدا ڕەزامەندی هەبوو، بەڵام لە دەرکرانی کوڕە بەدکارەکەیدا ڕەزامەندی نەبوو، واتە مانەوەی کوڕە چاکەکەی پێ خۆش بوو، بەڵام دەرکرانی کوڕە بەدەکەی پێ خۆش نەبوو، کەواتە: ڕاستە جاری وایە ئینسان شتێك دەکات و ویستی لەسەر پەیدابوونی شتێکە، بەڵام پێی خۆش نییە و لێی ڕازی نییە!). بەکەمێك دەستکارییەوە (وەرگێڕ).

(عمرو) كوڕی (هیـثم) گراویەتیـەوەو وتویـەتی: لـە كەشـتیەكدا لەگـەڵ كەسـێكی قەدەری و یەكێكی مەجوسـی گەشـتمان كـرد، جا قەدەریەكـە بـە مەجوسـیەكەی وت: موسـڵمان بـە. لەوەڵامـدا مەجوسـیەكە وتـی: تـا خـوا ویستـی لەسـەر نـەبێت موسـڵمان نابم. قەدەریەكە وتی: خوا ویستی لەسەرە، بـەڵام شـەیتان ویسـتی لەسـەر نیـە. ئینجا مەجوسیەكە وتی: خوا ویستی و شـەیتانیش ویسـتی بـەڵام ویسـتی شـەیتان هاتـەجێ. بەڕاسـتی ئـەو شـەیتانە بـەهێزە. لـە ڕیوایـەتێكی تـردا هـاتووە: كـە مەجوسـیەكە وتویەتی: من لەگەڵ بەهێزترینیانم.

عەرەبێكی دەشتەكی ڕاوەستا لەلای كۆمەڵێك خەڵك كە (عمـرو)ی كـوڕی (عبیـد) لەناویانـدا بـوو، وتـی: ئـەی خەڵكینـە، وشـترەكەم دزراوە، بـۆم لـە خـوا بپاڕێنـەوە تـا وشترەكەم بۆ بگەڕێنێتەوە. جا (عمرو)ی كوڕی (عبیـد) وتـی: خوایـەگیان تـۆ ویسـتت لەسەر نەبووە كە وشترەكەی بدزرێت بەڵام وشترەكە هەر دزرا، خوایـە داوات لێدەكـەم بـۆی بگەڕێنیتـەوە. عەرەبـە دەشـتەكیەكە پێـی وت: پێویسـتیم بـە پاڕانەوەكـەی تـۆ نییە. وتی: بۆچی؟ وتی: ئەترسم هەروەك چۆن خوای گەورە ویستی نـەدزرێت بـەڵام هەر درزا، بەهەمان شێوە خوای گەورە بیەوێت بیگەڕێنێتەوە بەڵام نەگەڕێتەوە.

سەرچاوەی ئەو گومڕاییـەش بریتیـی بـوو لـە وەك یـەك دانـان و یەكسـان كردنـی ویست (الإرادة و المشیئة) و ڕەزامەندی و خۆشویستن (الرضا والمحبة)یە.

جـا (جبریـە) و (قدریـە)كان ئـەم چـەمكانەیان وەك یـەك دانـا، دواتـر ڕاجیاییـان تێكەوت:

جبریـەكان وتیـان: بـوون بـە قـەزاو قـەدەری خوایـە بۆیـە خۆشەویسـتەو جێگـای ڕەزامەندییە.

قەدەریـــەكانیش وتیـــان: لەبەرئـــەوەی تـــاوان و خراپـــە لەلایـــەن خـــوای گـــەورە خۆشەویست نـین و هـۆی ڕەزامەنـدی ئـەو نـین، بۆیـە تـاوان و خراپـەكان بـە قـەدەرو قەزای خوا نـین، كەواتـە تـاوان و خراپـە لـەدەرەوەی ویسـتی خـوای گـەورەن و خـوای گەورە بەدییان ناهێنت.

بەڵام ئەهلی سوننە و جەماعەت جیاوازیان كـردووە لـە نێـوان ویسـت (مشیئة) و

خۆشویستن (محبة)، و چەند بەڵگەیەكیان هێناوەتەوە لەسەر ویست، وەك:

١- ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز:﴿ وَمَا تَشَآءُونَ إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُ ﴾ الإنسان: ٣٠، و التكوير: ٢٩. واتە: (ویستی ئێوەش نایەتەدی مەگەر كاتێك خوای پەروەردگاری جیهانیان بیەوێت).

٢- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ مَن يَشَإِ ٱللَّهُ يُضْلِلْهُ وَمَن يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَىٰ صِرَٰطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴾ الأنعام: ٣٩. واتە: (بێگومان ئەوەی خوا بیەوێت گومڕای دەكات، و ئەوەش كە بیەوێت دەیخاتە سەر ڕێبازی ڕاست و ڕەوان).

٣- و ئەم فەرمایشتە:﴿ فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهْدِيَهُۥ يَشْرَحْ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ ۖ وَمَن يُرِدْ أَن يُضِلَّهُۥ يَجْعَلْ صَدْرَهُۥ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِى ٱلسَّمَآءِ ﴾ الأنعام: ١٢٥. واتە: (جا ئەو كەسەی خوا بیەوێت هیدایەتی بدات، ئەوە سینەی ساف و پاك و ئامادە دەكات بۆ ئایینی ئیسلام، ئەو كەسەش خوا بیەوێت گومڕای دەكات، ئەوە دڵی دەگوشێت و سنگی توووند دەكات و هەناسەی سوار دەبێت، هەر وەك ئەوەی بەرەو ئاسمان بەرز دەبێتەوە).

چەند بەڵگەیەكیان هێناوەتەوە لەسەر خۆشویستن و ڕەزامەندی، وەك:

١- ئەم فەرمایشتەی خوا:﴿ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ ﴾ البقرة: ٢٠٥. واتە: (بێگومان خوا فەسادو خراپە و تاوانی ناوێت).

٢- ئەم فەرمایشتە:﴿ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ ٱلْكُفْرَ ﴾ الزمر: ٧. واتە: (ڕازی نابێت كە بەندەكانی بێ باوەڕ بن و ڕێبازی خوانەناسی بگرن).

٣- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە لەدوای ئەوە هاتووە كە ڕێگری كردووە لە هاوبەش دانان و ستەم و كاری خراپە و خۆبەزل زانین:﴿ كُلُّ ذَٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُۥ عِندَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا ﴿٣٨﴾ ﴾ الإسراء: ٣٨. واتە: (هەموو ئەو شتانەی كە لە ئایەتەكانی پێشوودا باسمان كرد، خراپەكانی لای پەروەردگارت ناپەسەندو نابەجێیە).

٤- و ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): ((ان الله كره اليكم ثلاثاً: قيل و قال، وكثرة السؤال، و اضاعة المال))[١] واتە: خوای گەورە سێ شتی بۆ ئێوە بە ناپەسەند داناوە، قسەو قسەلۆك، و پرسیاری زۆر، بەفیرۆدانی ماڵ و سامان.

٥- و ئەم فەرمایشتەی تری پێغەمبەر (ﷺ): ((ان الله يحب أن يؤخذ برخصه، كما يكره أن تؤتى معصيته))[٢] واتە: خوای گەورە پێی خۆشە ئەو شتانە ئەنجام بدەن كە مۆڵەتی پێداوە، هەروەك چۆن پێی ناخۆشە سەرپێچی ئەو بكەن.

ئەگەر وترا: چۆن خوا ویستی لەسەر شتێك دەبێت، كەچی خۆشی ناوێت و پێی ڕازیش نیە؟ ئەی چۆن دەیوێت و پێكی دێنێت؟ و چۆن ویستی لەسەر ئەو شتە دەبێت و ڕق لێ بوونەو پەسەند نەكردیشی بەیەكەوە كۆ دەكرێنەوە؟ وەڵامی دەدەمەوە:

بەوەی ویست دوو جۆرە: ئەو شتەی كە بە خودی خۆی ویستراوە، ئەو شتەی كە لەبەر خودی خۆی ویستراو نەبێت.

ئەو شتەی كە بە خودی خۆی ویستراوەت: ئەو شتە ویستراوە لە خودی خۆیدا خوشەویستە و هەموو ئەو شتانەی كە چاكن، جا ویستی مەبەست و ئامانجەكانە.

ئەو شتەی كە بە خودی خۆی ویستراو نەبێت: دەكرێ بە خودی خۆی ویستراو نەبێت، كە تەماشای خودی شتەكە دەكرێت هیچ بەرژەوەندیەكی تێدا بەدی نەكرێت. ئەگەر هۆكارێك بێت بۆ مەبەست و ئامانجەكەی، ئەوا بە خودی خۆی ویستراو نییە، بەڵكو لەڕووی قەزای خوداو گەیشتن بە مەبەستەكەی ویستراوە. جا هەردوو شتەكە كۆ دەبنەوە: ڕق لێ بوونەوەو و ویستنی، ڕق لە شتێك بوونەوەو لەهەمان كاتدا ویستنی یەكتر ڕەت ناكەنەوە، چونكە لە ڕووی پەیوەست بوونەوە جیاوازن. نمونەی ئەمەش وەك دەرمانی نەویستراو و ناخۆشەویستە، ئەگەر دەرمان وەرگرەكە زانی كە چارەسەرو شیفاكەی لەو دەرمانەدایە، بڕینی ئەندامە

(١) متفق علیه، بخاری له (استقراض) و مسلم له (الأقضية) گێڕاویانەتەوە.

(٢) أحمد و جگەلەویش بە سەنەدێكی صەحیح و ڕاست گێڕاویانەتەوە.

داخوراوەكەی ئەگەر زانی بەو بڕینە لاشەكەی ساغ و سەلامەت دەبێت، بڕینی ڕێگایەكی قوڕس و گران ئەگەر زانی دەیگەیەنێتە مەبەست و خۆشەویستەكەی.

تەنانەت كەسی عاقڵ ئەو شتە نەویستراو ناخۆشە پەسەند دەكات بە گومانە زاڵبووەكەی ئەگەر سەرەنجامەكەی لێ شاراوە بێت، ئەی چی دەڵێی بۆ ئەو زاتەی كە هیچ شتێكی لێ شاراوە نیە.

خوای گەورە شتێكی خۆش ناوێت، لەگەڵ ئەوەشدا مانای وانیە ویستی لەسەر نییە ئەمەش لەبەر غەیری خۆی، و لەبەر ئەوەی هۆكارە بۆ شتێك كە بەرزترە لەو شتە نەویستراوە[1].

٣، ٤- بیستن (السمع) و بینین (البصر)

سیفەتی بیستن (سمع): سیفەتێكی هەربووی بێ سەرەتای ئەزەلییە، كاریشی بریتیە لە پەیی بردن بە هەموو شتێكی بیستراو، ئەگەر ئەو شتە بیستراوەش شاراوە بێت[2].

ئەمە سیفەتێكە شتی بیستراو ئاشكرا دەكات بەبێ ئامرازو ئامێر. جا هیچ شتێك شاراوە نابێت لەلایەن سیفەتی بیستنی خوای گەورە ئەگەر زۆر نادیریش بێت، بەبێ بوونی زەردەواڵەكانی گوێچكە (أصمخة) و دەنگ و بانگ (آذان).

دژەكەی ئەم سیفەتەش: بریتیە لە نەبیستن و كەڕبوون.

سیفەتی بینین (بصر): سیفەتێكی هەربووی بێ سەرەتای ئەزەلییە، كاری ئەم سیفەتە پەیی بردنە بەهەموو بینراوێك، ئەگەر بینراوەكە زۆر ورد (لطیف)یش بێت[3].

ئەمە سیفەتێكە شتی بینراوی پێ ئاشكرا دەكرێت بەبێ ئامراز، جا هیچ شتێكی

---

(١) شرح العقیدة الطحاویة ٢١٥ و لاپەڕەكانی دواتر.

و بڕوانە: شرح المقاصد ٩٧/٢.

(٢) المسامرة ٦٨ و بڕوانە: الباجوری علی الجوهرة ٦٦/١.

(٣) المسامرة سەرچاوەی پێشوو، و بڕوانە: الباجوری سەرچاوەی پێشوو ٦٧.

بینـراو هەرچـەندە زۆر ووردیـش بێـت ئـەوا لەلایـەن ئـەو سـیفەتە شـاراوە نابێـت، و تـاریکی ڕێگـەی بینینـی لـێ ناگرێـت، و بـەبێ ڕەشـێنەی چـاو (حـدقـة) و پێڵوەکـان (أجفان) دەبینێت.

دژەکەی ئەم سیفەتەش: بریتیە لە نەبینین و کوێری.

ئەم دوو سیفەتە سنوردار نین، بەپێچەوانەی گوێچکە (ئامرازی بیستن[١]) و چـاو (ئامرازی بینین[٢])ی مرۆڤ.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

أ- سیفەتی بیستن و بینین دوو سـیفەتی کـامڵن، بـەدیهێنـراو و پەیـدابوانیش بـەم دوو سـیفەتە وەسـف دەکـرێن، کەواتـە خـوای گـەورە شـایەنترە کـە بـەو دوو سـیفەتە وەسف بکرێت. ئەگـەرنا ئەوکاتـە پێویسـت دەبێـت کـە بـەدیهێنـراو وەسـف بکرێـت بـە چەند سیفەتێکی کامڵ کەچی ئەو کات بەدیهێنەر خاوەنی ئەو دوو سیفەتە نابێت.

ب- ئەگـەر خـوای گـەورە وەسـف نـەکرێت و خـاوەنی سـیفەتی بیسـتن و بیـنین نەبێت، ئەوکات پێویست دەبێـت کـە بەپێچـەوانەی ئـەو دوو سـیفەتە وەسـف بکرێـت، ئەگـەر چەسـپێنرا کـە خـوای گـەورە خـاوەنی دوو سـیفەتی پێچـەوانەی دوو سـیفەتە ناوبراوەکەیـە، ئـەوا کـەموکوری ڕودەدا لـە خـوای گـەورەدا، و بـوونی کوموکـوری لـە خوای گەورە شتێکی ئەستەمە.

کەواتە چەسپا کە خوای گەورە خاوەنی سیفەتی بیستن و سیفەتی بینینە.

پ- ئەگەر چەسپا کە خوا نابیسـتێ و نـابینێ، ئـەوا کـەموکورتی لـە زاتـی دا ڕووی ئـەدا، و ئەگـەر خـوا کـەموکورتی تێبکـەوێت، ئـەوا پێویسـتی بـەوە دەبـوو کـە کـامڵی بکـات، و کامڵکارەکـەی خۆیشـی پێویسـتی بـە یـەکێك هەیـە تـا کـامڵی بکـات.... بـەم شـێوەیە ئـەو کـات گریمانـەی خـول (دور) و زنجیرەیـی (تسلسـل) پێویسـت دەبـوو، و

---

(١) وەرگێڕ.

(٢) وەرگێڕ.

هەردووكیشیان پوچەڵن[1].

بەڵگەی نەقڵی:

ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعُۢ بَصِيرٌ﴾ الحج: ٧٥، لقمان ٢٨.
واتە: (بەڕاستی خوا بیسەرو بینایە).

و ئەم فەرمایشتە:﴿وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْبَصِيرُ﴾ الشورى: ١١. واتە: (هیچ شتێك لەوناچێت، هەر ئەویش بیسەرو بینایە).

چەند سودو وەدەستهاتوێك:

١- ئاشكرا كردنی هەموو بوونەوەران بە سیفەتی بیستن و بینین، جیاوازە لەگەڵ سیفەتی زانست، هەروەك ئاشكرا كردن بە یەكێك لە دوو سیفەتی ناوبراو جیاوازە لەگەڵ ئەوەی تر[2].

٢- باجوری و سنوسی بۆچوونیان وایە كە: سیفەتی بیستن و بینین پەیوەستن بە هەموو بوونەورانەوە بە پەیوەست بوونێكی زیاتر لە سیفەتی زانست، جا سیفەتی بیستن و بینینی خوا پەیوەستن بەهەموو ئەو شتانەی كە بە نیسبەت ئێمە شیاوی بیستن و بینینن و بەو شتانەش كە بۆ ئێمە شیاوی بیستن و بینین نین.

بەڵام ئیمام (سعد الدين التفتازانی) وتویەتی:

سیفەتی بیستن پەیوەستە بە شتە بیستراوەكان، و سیفەتی بینین پەیوەستە بە شتە بینراوەكان، لەو كاتەدا پەیوەست نین بەسەرجەم ئەو شتانەی كە هەن.

سەبارەت بەو شتانەش كە نەبوو (معدوم)ن، زانایان كۆكن كە هەردوو سیفەتی ناوبراو پەیوەست نین پێیانەوە، چونكە ناچێتە عەقڵەوە، و ئەگەر پەیوەست بووبان بە شتی نەبوو (معدوم)ەوە ئەوكاتە شتی نەبووش دەچووە ناو چوارچێوەی

(١) المسامرة سەرچاوەی پێشوو ٦٩،

(٢) الدردير على الخريدة ٨٣.

ئەو شتانە كە هەن[١].

٥- زانست (العلم)

سیفەتێكی هەربووی بێ سەرەتای ئەزەلییە، كە زانیاری ئاشكرا دەكات لەوكاتەی پێیەوە پەیوەست دەبێت[٢].

دژەكەی ئەو سیفەتەش: بریتیە لە نەزانین، و ئەو شتانەی ئەچنە ڕیزیەوە وەك گومان و دودڵی و ئەندێشە و وڕبوون و بێ ئاگایی و لەبیرچوونەوەو بەهەڵەداچوون[٣].

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

أ- كارەكانی خوای گەورە لەوپەڕی ڕێكوپێكی و جوانی و توونـدو تۆڵی دان، ئەمە شتێكی دیارو بەرچاوە بۆ كەسێك كە تەماشای ئاسۆكان و خودی مرۆڤ و زیندەوەرەكانی كردبێت، بێگومان ئەوەی كاری ڕێكوپێك و قەشەنگ بێت ئەوا زانایە.

چونكە هەر كەسێ ڕستەیەكی بینی كە پێكهاتبێت لە وشەی شیرین و قەشەنگ و پاراو و هەڵگری چەند واتایەكی ورد، بێگومان بەبێ چەندوچوون زانیویەتی كە نووسەرەكەی زانایە[٤].

ب- ئەگەر خوای گەورە زانا نەبوایە، ئەوا دەبوو نەزان بوایە، و ئەگەر نەزانیش بوایە، ئەوا ئەو جیهانە بەو سیستەمە ووردو ڕێكوپێكە نەدەبوو، كە نیشانە و بەڵگەیە لەسەر ئەوەی بەدیهێنەرەكەی زانایە بە بەرژەوەندیەكانی ئەو جیهانە بە

(١) كبرى اليقينيات الكونية ١٢٨ و١٤٠.

(٢) شرح العقائد النسفية ٧٥.

(٣) رسالة التوحيد: الطائي ٤٨.

(٤) المواقف و شرحه ٤٨٧ و المقاصد و شرحه ٨٧/٢.

زانینێكی تەواو.

بۆیە چەسپا كە خوای گەورە زانایە[(١)].

پـ- ئەگەر خوای گەورە نەزان بوایە، ئەوا كەموكورت لە زاتی دا دەبوو، و بوونی كەموكورتی لەخوای گەورەدا شتێكی ئەستەمە.

ت- ئەگەر كەموكورتی لە خوادا هەبوایە ئەوا پێویستی بە یەكێك دەبو تا كامڵی بكات، و ئەوەی كە كامڵیشی دەكات پێویستی بەیەكێكی تر هەیە تا كامڵی بكات.... بەم شێوەیە، ئەوكاتە گریمانەی خول (دور) یان زنجیرەیی (تسلسل) پێویست دەبێت، هەردوو گریمانەكەش پوچەڵن، كەواتە سەلمێنرا كە خوای گەورە خاوەن زانستە[(٢)].

بەڵگەی نەقڵی:

ئەو فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمُۢ بِذَاتِ ٱلصُّدُورِ﴾ لقمان: ٢٣. واتە: (بێگومان خوا ئاگادارە بەهەموو ئەو شتانەی كە لە سینەو دڵ و دەروونەكاندا حەشاردراون).

و فەرمایشتی: ﴿وَهُوَ بِكُلِّ شَيۡءٍ عَلِيمٌ﴾ البقرة: ٢٩. واتە: (هەر خۆیشی بەهەموو شتێك زاناو ئاگادارە).

فەرمایشتی: ﴿إِنَّكَ أَنتَ عَلَّٰمُ ٱلۡغُيُوبِ﴾ المائدة: ١٠٩، ١١٦. واتە: (بەڕاستی خوایە هەر خۆت ئاگات لە هەموو نهێنی و شاراوەكانە و بەهەموو پەنهانێك دەزانیت).

فەرمایشتی: ﴿وَعِندَهُۥ مَفَاتِحُ ٱلۡغَيۡبِ لَا يَعۡلَمُهَآ إِلَّا هُوَۚ وَيَعۡلَمُ مَا فِي ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِۚ وَمَا تَسۡقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلَّا يَعۡلَمُهَا وَلَا حَبَّةٖ فِي ظُلُمَٰتِ ٱلۡأَرۡضِ وَلَا رَطۡبٖ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَٰبٖ مُّبِينٖ ٥٩﴾ الأنعام: ٥٩. واتە: (كلیلی هەموو شاراوەكان و زانینی هەموو نهێنیەكان بەدەست خوایە و هەر لای ئەوە، كەس نایزانێت جگەلەو زاتە هەرچی لەسەر

(١) المواقف سەرچاوەی پێشوو.

(٢) بڕوانە: الباجوري شرح الجوهرة ٦٢/١ و ابن قطلوبغا على المسايرة ٦٠ و٦٢.

وشکانیە خوا پێی دەزانێت، هەروەها هەرچی لە دەریاکانیشدا هەیە ئاگای لێیەتی و هیچ گەڵایەك ناکەوێتە خوارەوە خوا پێی نەزانێت، هەروەها دەنکێك یان تۆوێك لە تاریکیەکانی زەویدا نیە، ئەو دەنکە چ شێدار بێت یان وشك بێت، هیچ شتێك نیە لە خوا پەنهان بێت و لە (لوح المحفوظ)دا، یاخود لە دۆسیەی و دەزگای تایبەتدا تۆمار نەکرابێت).

چەند سودو وەدەستهاتوێک:

١- سیفەتی زانست پەیوەستە بە هەموو چەمکەکان چ ئەوانەی هەن چ ئەوانەی نین، واتە: پەیوەستە بە شتە شیاو (ممکن) و پێویست (واجب) و ئەستە (مستحیل)ەکان، کەواتە خوای گەورە زانایە بە هەموو شتەکان بە لایەنی وردو درشتیانەوە[١].

٢- پەیوەست بوونەکەی سیفەتی زانست جێبەجێ کاری لەمێژینە و بێ سەرەتایە:

جا خوای گەورە زانایە بەشتەکان وەك خۆیان هەر لە ئەزەلەوە. ئینجا پەیدابوونی ئەو شتانەی کە لە ڕابردوو داهەبوون یاخود کە لە ئێستادا هەن یان لە داهاتوودا پەیدا دەبن، هەموو ئەوانە تەنها چەند قۆناغێکن لە زانیاری، چونکە هیچ گۆڕانکارییەك پێویست ناکات لە پەیوەست بوونەکەی سیفەتی زانست دا.

و سیفەتی زانست: پەیوەست بوونی گونجاوی (صلوحی) نییە، چونکە ئەگەر ئەم سیفەتە گونجاویی بوایە ئەوا خوای گەورە بە نەزان وەسف دەکرا، چونکە شتێك شیاوی زانین بێ نابێتە زانا، سیفەتی زانست بەهەمان شێوە جێبەجێ کاری پەیدابوو نییە، چونکە ئەگەر وابوبایە ئەوا دەبوایە پێش زانین خوای گەورە بە نەزانین وەسف بکرابایە[٢].

٣- شتی شیاوە بوون، ئەکرێ بێتە بوون و لە ناویش بچێت بەڵام بەدوای یەکدا،

---

(١) المسامرة ٦٠ و٦٢ و المواقف و شرحه ٤٨٨ و شرح المقاصد ٩٠/٢.

(٢) شرح الباجوري على الجوهرة ٦١/١ به لاسایی کردنەوەی سنوسی، و رسالة التوحيد: الطائي ٤٨.

جا ئەگەر حاڵەتی شتەكە گۆڕا ئايا زانستی خوای گەورەش دەگۆڕێت؟ و چۆن زانستی خوای گەورە دەگۆڕێت كەچی لەمێژینەو بێسەرەتايە؟

وەڵام: سيفەتی زانست ناگۆڕێت، بەڵكو ئەو شتەی بەو سيفەتە پەيوەستە دەگۆڕێت (كە بريتيە لە: زانراوەكە).

٤- زانستی خوای گەورە بێ سەرەتا و لەمێژينەيە ناكرێت لەگەڵ زانستی شتە پەيدابووەكان قياس بكرێت و بپێورێت، خوای گەورە زانايە بە شتەكان بەر لە بەديهێنانيان وەك ئەو حاڵەتەی كە لەسەری بەديان دەهێنێت[1].

٦- دوان (الكلام)

سيفەتێكە ئاماژە و نيشاندەری هەموو زانياريەكانە.

و ڕاجيايی زانايانی كەلام لە دياريكردنی ئەم سيفەتە دەخەينەڕوو.

دژەكەی ئەم سيفەتەش: لاڵييە.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

ئەگەر خوای گەورە نەيتوانيبوايە بدوێت، ئەوا پێويست بوو بە پێچەوانەی ئەم سيفەتە وەسف كرابايە، كە لاڵيە، و گريمانەی ئەوەی كە خوا لاڵ بێت ئەوا كەموكوريە، و بوونی كەموكورتی لە خوادا پوچەڵە، چونكە نەك خوا تەنانەت بەديهێنراويش ڕازی نابێت بە كەموكوری، كەواتە چەسپا كە خوای گەورە خاوەنی سيفەتی دوان (كلام)ە[2].

بەڵگەی نەقڵی:

ئەم فەرمايشتەی خوای پايەبەرز: ﴿ وَكَلَّمَ ٱللَّهُ مُوسَىٰ تَكۡلِيمٗا ﴾ النساء: ١٦٤.

واتە: (بەڕاستی خوای گەورە خۆی لەگەڵ موسادا گفتوگۆی يەكسەری و ڕاستەوخۆی

(١) شرح الباجوري سەرچاوەی پێشوو.

(٢) رسالة في التوحيد: الطائي ٥٢.

ئەنجامداوە).

ئـەم فەرمايشـتـە: ﴿ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ ٱللَّهُ إِلَّا وَحۡيًا أَوۡ مِن وَرَآيِٕ حِجَابٍ أَوۡ يُرۡسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذۡنِهِۦ مَا يَشَآءُ ﴾ الشـورى: ٥١. واتــە: (كـەس بـۆى نيـە هـيـچ كـات "لـە دنيادا" خواى گەورە وتوێژى ڕاستەوخۆى لەگەڵدا بكات مەگەر لە ڕێگەى وەحى و نيگاوە، يان لە پشتى پەردەوە، وەك موسا، يان نێردراوێكى وەك فريشتە - جوبرەئيل - دەنێرێت كە بە گوێرەى فەرمان و مۆڵەتى خوا چى پێ سپێردراوە دەيگەيەنێت، بەڕاستى ئەو زاتە خوايەكى بڵندو داناو كاربەجێيە).

زانايانى زانستى كەلام ڕاجيا بوونـە سـەبارەت بـە سيفەتى دوان (كلام)ى خـواى گەورە بۆ چەند ڕايەك:

١- ئەهلى سوننە و لەوناويشياندا ئەشعەرى و ماتريديەكان:

وتويانە كە وتەى پەروەردگار دوو جۆرە:

أ- وتـەى نەفسـى: ئەمـە لـە ڕاسـتيدا وتـە و قسـەيە، كـە بـەهۆى چـەند بێـژەو دەربڕينێك دەردەبڕدرێت، و لە ڕەگەزى دەنگەكان و پيتـەكان نيـە، بـەڵكو سيفەتێكى هـەربويى ئەزەلييـە و پەيوەسـتە بـە زاتـى خـواى گـەورە، ئـەوەى دوور دەخاتـەوە كـە خواى گەورە هێزى دوان و قسەى نەبێت، هەروەك چۆن كەسى لاڵ و منـداڵ نـاتوانن بە قسـە بـێن، و خـواى گـەورە بـەم سيفەتە فـەرمان دەكـات و شـت قەدەغـە دەكـات و هەواڵ دەدات، و جگە لەمانەش[١].

ئەمـە سـيفەتێكى لەمێژينـەى بـێ سـەرەتايە، (چـونكە شـتى پەيـدابوو بـە زاتـى خواوە ڕاناوەست و وابەستەى نابن).

ئەم سيفەتە ڕاوەستاوەو وابەستەيە بەزاتى خواوە. ئەم سيفەتە بريتى نيە لە:

دەربڕين: چونكە دەربڕينەكان دەگۆڕێن بـەهۆى كـات و شـوێن و هۆزەكـان، بـەڵكو دەكرێـت شـت دەربڕيـت بـەهۆى ئامـاژە و نووسـين، هـەروەك دەربـڕين و داواكـارى

(١) شرح المقاصد ٢/٩٩.

نیشانەن لەسەری.

بریتی نیە لە زانست: لەوانەیە شتی وا بە مرۆڤ بڵێت كە نایزانێت، بەڵكو شتێكی پێچەوانەی دەزانێت یان گومانی لێی هەیە.

بریتی نیە لە ویست: چونكە لەوانەیە فەرمان بە مرۆڤ بكات بەشتێ كە خۆی ویستی لەسەر نییە، وەك تاقیكردنەوەی بەندەكەی، ئایا پێی دەبەخشێت یان نا[(١)]؟

وتەی نەفسی وێنەیەكە بۆ زانستی خودی لە دەروونـدا، هەروەك زانست وێنەیەكە بۆ زانراو، بۆیە وتەی پەروەردگار كۆتایی بۆ نییە وەك زانستەكەی[(٢)].

وتە و قسەی نەفسی لە ڕووی زمانەوە چەسپاوە، چونكە شتێكی بڵاو و باوە كە ناوی وتە و قسە بەكاردێنن بۆ واتایەكی ئامادە هەبوو لە دەروونـدا، هەروەك لە وتەی (أخطل)دا هاتووە:

ان الكلام لفي الفؤاد و انما   جُعل اللسان على الفؤاد دليلاً

واتە: بەڕاستی وتە لە دڵ و دەروونـدایە، بەڵام زمانیش كراوە بە ڕێنیشاندەر و ئاماژە بۆ دڵ و دەروون.

لە قورئانی پیرۆزیشدا هاتووە:﴿ وَيَقُولُونَ فِيٓ أَنفُسِهِمۡ ﴾ المجادلة: ٨. واتە: (لە دەروونی خۆیاندا دەڵێن).

ئەم وتەیەشیان كە دەڵێن: (زوَّرْتُ في نفسي مقالة) واتە: لە دەروونی خۆمدا قسەیەكم گۆڕی. و: (في نفسي كلام)[(٣)] واتە: لە دەروونمدا قسەیەك هەیە.

٢- **وتەی بیژەیی و دەربڕین** (لفظي): ئەمە پێكهاتووە لە پیت و دەنگ، و ڕایان وایە ئەم جۆرەی دووەم پەیدابووە و بە زاتی خواوە ڕانەوستاون و وابەستەی نین،

---

(١) المواقف و شرحه ٤٩٦ و المسامرة ٧٧.

(٢) لە: تعليقات محمد رشيد رضا على رسالة التوحيد - محمد عبده ٤٥.

(٣) شرح المقاصد ١٠٢/٢. و الباجوري على الجوهرة ٦٥/١.

کە بریتین لە قورئانی پیرۆزو گشت کتێبە دابەزێنراوەکانی تر[1].

جا قورئانی پیرۆز بە واتای وتەی نەفسی پەدابوو و بەدیهێنراو نییە، بەڵام قورئان بە واتای وتەی بێژەیی و دەربڕین (لفظي) کە ئێمە دەیخوێنینەوە ئەوا بەدیهێنراوە. بەڵام ناکرێت و نابێت بوترێت: قورئان بەدیهێنراوە. مەبەست لێی ئەو بێژەو دەربڕینەیە کە دەیخوێنینەوە، تەنها لەوکاتە دروستە کە بۆ فێربوون بێت، چونکە لەوانەیە وا خەیاڵ بکرێت کە قورئان بەو واتایەی کە فەرمایشتی خوا بەدیهێنراوە، و بۆیە تاقیکردنەوەکەی (ابن حنبل) و (شعبی) و (بخاری) و (عیسا)ی کوڕی (دنیار) ڕوویدا.....[2].

٢- موعتەزیلە و شیعەی ئیمامی:

وتە و قسەی خوای گەورە پێکهاتووە لە پیت و دەنگ، و وابەستە و ڕاوەستاوە نییە بە زاتی خوا، بەڵام خوای گەورە بەدیدەهێنێت لە غەیری خۆیدا وەك تۆماری پارێزراو (اللوح المحفوظ) یان لە فریشتە جوبرەئیل یاخود لە پێغەمبەردا، کەواتە وتەی پەروەردگار پەیدابوو و بەدیهێنراوە[3].

جا موعتەزیلە بۆچوونیان وایە کە وتە پەیدابوو و بەدیهێنراوە، چونکە گومانیان وایە کە لە پێداویستیەکانی وتە و دوان بریتیە لە پیت و دەنگ، و بوونی پیت و دەنگ بۆ خوای گەورە شتێکی نەبوو و مەحاڵە، جا لەلای موعتەزیلەکان فەرمایشتی خوای گەورە بەدیهێنراوە، چونکە خوای گەورە لە هەندێ تەن (أجرام)دا بەدیدەهێنێت[4].

---

(١) المواقف و شرحە ٤٦٩.

(٢) الباجوري على الجوهرة ٨٤/١.

(٣) المواقف و ابن قطلوبغا و المسامرة، سەرچاوەکانی پێشوو، و بڕوانە: الشيعة بين الأشاعرة و المعتزلة: هاشم الحسني چ ١ ساڵی ١٩٦٤، ١٨٩ بە وەرگرتن لە کتێبی: كشف الحق للعلامة الحلّي ١٨ و١٩ و توحيد الصدوق ٢٨٨ و أوائل المقالات: الشيخ المفيد ١٩.

(٤) الباجوري على الجوهرة ٨٤/١.

ئەشعەرییەکان بەرپەرچیان داوەتەوە:

بـەوەی ئـەو قسـە و بۆچـوونە بـە ناپەسـەند نـازانین، بـەڵکو ئێمـەش وا دەڵـێین هەمان ڕای ئێوەمان هەیە بەڵام ناوی دەنێین وتـەی بێـژەیی (لفظـي)، بـەڵام ئێمـە لـە پشتی ئەم وتە و دوانەی ناوبراو وتە و دوانـی نەفسی دەچەسپێنین، کـە بـە بێـژەکان (ألفاظ) دەری دەبڕین[1].

بەڵام موعتەزیلەکان وتیان: ئـەوەی کـە ئێـوە نـاوی ئـەنێن (وتـە و دوانـی نەفسـی) دەگەڕێتەوە بۆ سیفەتی زانست ئەگـەر واتاکـەی هـەواڵ بێـت، و ئەگـەر فـەرمان (أمـر) یان ڕێگری (نهی) بوو ئەوا دەگەڕێتەوە بۆ سیفەتی ویست[2].

کـاتێ موعتەزیلـە ئـەو ڕاو بۆچـوونانەیان پەسـەند کـرد، وتیـان: قورئـانی پـیرۆز فەرمایشت و وتەی بەدیهێنـراوی خوایە.

موعتەزیلـە تێڕوانینیـان وابـوو بـۆ بۆچـوونی ئـەهلی سـوننە، کـە پێـی وابـوو قورئان فەرمایشت و وتـەی خوایـە و بەدینـەهێنراوە، کە لەوانەیـە نەصـڕانیەکان بـە بەڵگـەی بێننـەوە یـان وەك هۆکارێـك بـەکاری بێـنن بـۆ بڵـاو کردنـەوەی گومـان، تـا موسـڵمانان ناچـار بکـەن بـۆ بـاوەڕ هێنـان بـەوەی: مەسـیح خوایـە یـاخود مەسـیح لەمێژینە و هەربووە.

گێردراوەتەوە لە (یوحنـا)ی (دمشـقی) کـە هەنـدێ لـە مەسـیحیەکانی فێردەکـرد، بـۆ ئـەوەی مشـتومڕو دەمەتـەقێ بکـەن لەگـەڵ موسـڵماناندا، جـا دەیـوت: (ئەگـەر موسـڵمانێك پێـی وتـی: چـی دەڵێـی سـەبارەت بـە مەسـیح؟ تـۆش بڵـێ: فـەرمانی خـوا (کلمة الله)یـە. دواتـر بـا نەصـڕانیەکە لـە موسـڵمانەکە بپرسـێت: ئایـا مەسـیح بەچـی ناونراوە لە قورئاندا؟ لەو کاتـەدا نەصـڕانیەکە بـا هـەموو وتـەکانی موسـڵمانەکە ڕەت بکاتەوە تا موسڵمانەکە وەڵامی دەداتەوە، لەو کاتەشدا ناچار دەبێت کـە بڵێـت: ﴿إِنَّمَا

---

(1) المواقف و شرحه ٤٩٦ و المسامرة ٧٧ و ابن قطلوبغا ٧٩.

(2) کبری الیقینیات ١٣١.

ﭐلۡمَسِيحُ عِيسَى ٱبۡنُ مَرۡيَمَ رَسُولُ ٱللَّهِ وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلۡقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرۡيَمَ وَرُوحٞ مِّنۡهُۖ ﴾ النســـــاء: ١٧١. واته: (بەڕاستی مەسیح، عیسای کوڕی مەریەم جگە لەوەی کە فرستادەی خوایە "شتێکی تر نەبووە"، لە دایك بوونەکەی بە فەرمانی خوا بووە کە لە مەریەمدا "بەرجەستە بوو"، عیسا ڕۆح و گیانێکی "تایبەتە" لەلایەن خواوە بەخشراوە). ئەو کاتە با نەصرانیەکە بپرسێت لە بارەی ئەوەی کە: فەرمانی خوایە تایبەت لەلایەن ئەو بەخشراوە (کلمة الله و روحه)، کە ئایا بەدیهێنراوە یان بەدیهێنەرە؟ ئەگەر وتی بەدیهێنراوە، ئەوا با بەرپەرچی بداتەوە بەوەی: کە خوای گەورە هەر هەبووە و هیچ فەرمان (کلمة) و بەخششی تایبەت (ڕوح) نەبوون. ئەگەر ئەمەت وت ئەوا موسڵمانەکە دەبەزێت، چونکە بە تێڕوانینی موسڵمانان کەسێك کە بۆچوونی وابێت شتێکی تر لە مێژینە و بێ سەرەتایە وەك خوای گەورە ئەوا بە بێ دین ئەژمار دەکرێت)[1].

کاتێ موعتەزیلە بۆچوونیان وابوو کە قورئان بەدیهێنراوە، ئەوا لە ڕاستیدا بۆ بەرپەرچ دانەوەی نەصرانیەکان نەبوو، بەڵکو ئەم بۆچوونەی موعتەزیلەکان سەرچاوەی گرت لە بابەتێکی فەلسەفی کە ڕوون دەبێتەوە لەوەی پێشتر خستمانەڕوو لەبارەی بۆچوونی ئەوان لەمەڕ سیفەتی دوان (کلام). بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا موعتەزیلەکان وای بۆچوون: وتنی ئەوەی کە قورئان بەدیهێنراو نییە لەوانەیە سەر بکێشێت بۆ هەمان بۆچون کە نەصرانیەکان سەبارەت بە مەسیح هەیانە، بۆ باوەڕ بوون بە هەبوونی چەند شتێکی لە مێژینە و بێ سەرەتا (تعدد القدماء)، هەروەك ئەمە زانراوە لە بۆچوونی موعتەزیلەکان لەمەڕ نەفی کردنی سیفەتەکان هەروەك پێشتر خرایە ڕوو.

بەڵام سەبارەت بە ئایەتی: ﴿ إِنَّمَا ٱلۡمَسِيحُ عِيسَى ٱبۡنُ مَرۡيَمَ رَسُولُ ٱللَّهِ وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلۡقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرۡيَمَ وَرُوحٞ مِّنۡهُۖ ﴾ النساء: ١٧١. واتە: (بەڕاستی مەسیح، عیسای کوڕی

(١) المذاهب الاسلامية - أبو زهرة ٢٦٠ و ئەم دەقەی وەرگرتووە لە کتێبی (تراث الاسلام).

مەریەم جگە لەوەی کە فرستادەی خوایە "شتێکی تر نەبووە"، لە دایك بوونەکەی بە فەرمانی خوا بووە کە لە مەریەمدا "بەرجەستە بوو"، عیسا ڕۆح و گیانێکی "تایبەتە" لەلایەن خواوە بەخشراوە). ئینجا مەبەست لە دەستەواژەی (كَلِمَتُهُ) لە ئایەتەکە بریتیە لەوەی: کە عیسا هاتۆتە بوون بە وشەی (ببە: کن) بەبێ ئەو مادە کە عادەت وایە مرۆڤ لێی بەدیبێت، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ إِنَّمَآ أَمۡرُهُۥٓ إِذَآ أَرَادَ شَيۡـًٔا أَن يَقُولَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴿٨٢﴾ ﴾ یس: ٨٢. واتە: (بێگومان هەر کاتێك فەرمانی خوا دەرچوو، ویستی شتێك جێبەجێ بکات و بێنێتەدی، پێی دەڵێت ببە، ئەویش دەستبەجێ و بێ دواکەوتن پێش دێت و ئەنجام دەدرێت و دروست دەبێت).

ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار: ﴿ إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ ٱللَّهِ كَمَثَلِ ءَادَمَۖ خَلَقَهُۥ مِن تُرَابٖ ثُمَّ قَالَ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ ﴿٥٩﴾ ﴾ آل عمران ٥٩. واتە: (بەڕاستی نمونەی دروستبوونی عیسا لەلایەن خواوە؛ وەك نمونەی ئادەم وایە کە لە خاك دروستی کرد و لەوەو دوا فەرمانی دا و پێی وت: ببە - بە ئینسان - ئەویش بوو).

ئیمامی غەزالی وتویەتی: هەموو لە دایك بوویێك هۆکارێکی نزیك و دووری هەیە، جا هۆکاری یەکەم کە هۆکاری نزیکە: بریتیە لە نۆواو (منی)، دووەم: ووتنی وشەی (ببە: کن)ە. کاتێ بەڵگە ئاماژەی دا بۆ ئەوەی کە هۆکاری نزیك نەبووە سەبارەت بە عیسا (سەلامی لێ بێت)، ئەوا پەیدابوونی عیسای داوەتە پاڵ هۆکاری دوور، کە بریتیە لە فەرمانی (ببە: کن)، ئەمەش وەك ئاماژەیەکە بۆ ئەوەی کە هۆکاری نزیك لە پەیدابوونی عیسادا بوونی نەبووە. خوای پاك و بەرز بەم فەرمایشتە ڕوونی کردۆتەوە: ﴿ أَلۡقَىٰهَآ إِلَىٰ مَرۡيَمَ ﴾ النساء: ١٧١. واتە: لە مەریەمدا بەرجەستەی کردووە پێ گەیاندی وەك ئەو تۆواوەی فڕێدەدرێتە ناو ڕەحمەوە[١].

(١) روح المعاني ٢٤/٢ و بڕوانە: ١٦٠/٣.

بنچینەی ڕاجیایی لە نێوان موعتەزیلە و ئەهلی سوننە لەسەر بابــەتی دوان (كلام):

تفتـازانی لـە (شـرح المقاصـد)دالە كـاتی ڕوون كردنــەوەی بنچـینەی ڕاجیـایی لـە نێوان موعتەزیلە و ئەهلی سوننەدا وتویـەتی: (لـە كاتی لێكۆڵینـەوە لـەم ڕاجیاییـەدا بەدەردەكـەوێت كـە دەگەڕێتــەوە بـۆ چەسـپاندن یـان نەچەسـپاندنی وتــەو قسـەی نەفسی، ئایا قورئان فەرمایشتی نەفسییە یان ئەوەیـە كـە پێكهاتووە لـەو پیتانـەی كـە بریتین لە وتەی بەرهەست، ئەگەرنا هـیچ ڕاجیاییـەكیان نییـە لـە بـارەی پەیـدابوونی وتــەی بەرهەســت و لەمێژینــەیی وتــەی نەفســی بــەو مەرجــەی وتــەی نەفســی بچەسپێت)[1].

كەواتـە ئـەو ڕاجیایـەی كـە هەیـە لـە نێـوان ئـەهلی سـوننە و موعتەزیلـە كـورت هەڵدێت لە ناونانی وتەو فەرمایشت بە نەفسی.

جا موعتەزیلە دەڵێن وتەو قسەی نەفسی پێـی ناوترێـت وتـەو فەرمایشـت، بـەڵكو ئەگـەر واتاكـەی فـەرمان (أمـر) یـان ڕێگـری كـردن (نهـی) بـوو ئـەوا دەگەڕێتـەوە بـۆ سیفەتی ویست، ئەگەر هەواڵ بێت ئەوا دەگەڕێتەوە بۆ سیفەتی زانست.

بـەڵام ئـەهلی سـوننە دەڵێـت: ئێمـە نـاوی دەنـێین: وتـەو فەرمایشـتی نەفسـی، سیفەتێكی سەربەخۆیەو ڕاوەستاوەو وابەسـتەیە بـە زاتـی خـواوە و پاشـكۆی سـیفەتی ویست و زانست نییە.

٣- حەنبەلیە بیدعەچییەكان:

وتویانە كە فەرمایشتی خوای گەورە پێكهـاتووە لـە پیـت و دەنـگ، ڕاوەسـتاون بـەهۆی زاتی پاكی بەرزی خواوە، فەرمایشـەكەی بـەو وەسـفەی لەمێژینـە و بـێ سـەرەتایە، تـا

---

(١) شرح المقاصد ٢/١٠٠. و بڕوانە:

المواقف و شرحه ٤٩٦ و المعتقد الايماني شرح منظومة الشيباني ١٥-١٦.

هەندێکیان بە نەزانی زۆر زیادەڕەوی زیاتریان کرد، بەوەی وتیان ڕووپۆش و بەرگی قورئانیش لەمێژینە و بیٚ سەرەتایە چ جای خودی قورئان[1].

ئەم بۆچوون و قسەیە پوچەڵە لەبەر ئەوەی:

دروست بوون و هاتنە کایەی هەر پیتێك نایەتەجیٚ تەنها لەدوای کۆتایی هاتنی پیتی پێش خۆیدا نەبێت، بەم جۆرەش پیتی یەکەم لە ناوچوو دەبێت و ئەوەی کە لەدوای ئەویشدا هاتووە یەکەمە. زانیمان ئەو شتەی کە لە ناودەچێت و کۆتایی دێت یان سەرەتای هەبێت، ئەوا هەرگیز نابێت کە لەمێژینەو بیٚ سەرەتا و کۆن بێت، بەڵکو دەچێتە ڕیزی پەیدابوو و بەدیهێنراوانەوە[2]، ئەو شتەی بەدەر نەبێت لە پەیدابووەکان ئەوا خۆیشی پەیدابووە.

٤- کەڕامیەکان:

ئەم تاقمەش کۆك و هاوڕابوون لەگەڵ حەنبەلیەکان لەوەی فەرمایشت و وتەی خوای پاك و بەرز پێکهاتووە لە پیت و دەنگ، بەڵام ناویان نا فەرمایشتی خوا، و دانیان نا بەوەی کە پەیدابووە، وتیان: ڕاوەستاوەو وابەستەیە بە زاتی خوای گەورە چونکە پێیان دروست بوو کە شتی پەیدابوو وابەستەی زاتی خوا بێت، بێگومان بۆچوونێکی پوچەڵە[3]، چونکە ئەو شتەی کە پەیدابوو وابەستەیەتی ئەویش پەیدابووە، و پێشتر خستمانەڕوو کە چەسپێنراوە خوای گەورە لەمێژینە و بیٚ سەرەتایە.

پەیوەست بوونی سیفەتی دوان (کلام):

سیفەتی دوان (کلام) پەیوەستە بە شتی پێویست (واجب) و شیاو (ممکن) و ئەستەم (مستحیل)، چونکە پەیوەست بوونی ئەم سیفەتە بریتیە لە پەیوەست بوون لە

---

(١) المواقف و شرحه ٤٩٥ و المسايرة ٧٧ و ابن قطلوبغا على المسايرة ٧٩.

(٢) المواقف و شرحه ٤٩٦ و ابن قطلوبغا سەرچاوەی پێشوو.

(٣) المواقف سەرچاوەی پێشوو. و المسامرة ٧٧ و ابن قطلوبغا على المسايرة ٧٩.

ڕووی واتا و ڕوونکردنەوە یان فەرمان و (أمر) و ڕێگری کردن (نهی)، و ڕوونکردنەوەو فەرمان و ڕێگری (نهی)یەکەی خوای گەورە بەتەواوی باسی شتی پێویست (واجب) و شیاو (ممکن) و ئەستەم (مستحیل) لەخۆ گرتووە، هەروەك ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز گەواهی لەسەر ئەمە دەدەن[1].

٧- ژیان (الحیاة)

سیفەتێکی هەربوو و ئەزەلییە، دروستی سیفەتی زانست و ویست و سەرجەم سیفاتە واتایی (معانی) و (معنوی)ەکانی تر پێویست دەکات[2]. و کە ژیان پاڵ دەدەینە لای پەروەردگار مانای بەو شێوەیە نییە وەك کەسێکی سروشتگەڕا بۆی دەچێت چونکە سیفەتی ژیانی خوا بریتی نیە لە هێزی هەست و هەرس کردن و ئەو هێزەی پاشکۆی هاوسەنگی جۆریە[3]، هەروەك خوای گەورە بەبێ گیان و ڕۆح دەژیەت بەپێچەوانەی پەیدابووانەوە کە ژیانیان وابەستەیە بە ڕۆحەوە[4].

دژەکەی ئەم سیفەتەش، بریتیە لە: مردن.

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

أ- ئەگەر خوای گەورە وەسف نەکرابوایە بە سیفەتی ژیان و خاوەن ژیان نەبوایە، ئەوا نەدەبوایە وەسفی بکرێت بەوەی خاوەنی توانا و ویست و زانستە، چونکە ناچێتە عەقڵەوەو ئەندێشە ناکرێت کە ئەو سیفەتانە هەبن بەبێ بوونی سیفەتی ژیان، بێگومان بوونی ئەم سیفەتانە بەبێ ژیان شتێکی نەبوو مەحاڵە[5].

---

(١) کبری الیقینیات الکونیة ١٣٦-١٣٧.

(٢) الدردیر علی الخریدة ٧٨ و صاوي علیه.

(٣) المسامرة ٦٢.

(٤) الصاوي علی الدردیر ٧٨.

(٥) المواقف ٤٩٢ و المقاصد و شرحه ٩٧/٢ و الباجوري علی الجوهرة ٦٤/١.

ب- ژیان سیفەتی كامڵیە، پێچەوانەی ئەو سیفەتە كەموكورتییە، خوای گەورەش پاك و دوورە لە كەموكورتی[1].

پ- ئەگەر خوای گەورە وەسف بكرێت بە سیفەتێك بە پێچەوانەی سیفەتی ژیان، ئەوا دەبێتە هۆی ئەوەی كە خوای گەورە بەخشەری ژیان نەبێت، چونكە كەسێك خۆی شتێكی نەبێت چۆن دەتوانێت ببەخشێت[2].

بەڵگەی نەقڵ:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡحَيُّ ٱلۡقَيُّومُ ﴾ البقرة: ٢٥٥. واتە: (خوا زاتێكە جگە لەو هیچ خوایەكی تر نییە كە شایەنی پەرستن بێت و هەمیشە زیندووە و ڕاگرو سەرپەرشتیاری هەموو دروست كراوەكانیەتی").

ئەم فەرمایشتە:﴿ هُوَ ٱلۡحَيُّ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ فَٱدۡعُوهُ مُخۡلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَۗ ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ ﴿٦٥﴾ ﴾ غافر: ٦٥. واتە: (ئەو زاتە هەمیشە و بەردەوام زیندووە، جگەلەو خوایەكی تر نییە، كەوابوو هاناو هاوارو نزاتان ڕوو لەو بێت، ملكەچ و فەرمانبەرداری بەرنامە و ئاینەكەی ئەو بن).

پەیوەست بوونی سیفەتی ژیان (الحیاة):

سیفەتی ژیان پەیوەست نیە چ بەو شتانەی كە هەن (موجود)ن چ ئەوانەی نەبوو (معدوم)ن، جا پێویستی بەشتێكی زیاد نیە تا یارمەتی بدات بەڵكو ئەم سیفەتە بەخۆی بێ نیازە، هەروەك پێشتر لە باسی پەیوەست بوونی ئەم سیفەتەدا خستمانەڕوو.

***

(١) ابن قطلوبغا على المسايرة ٦٢.

(٢) رسالة في التوحيج: الطائي ٤٩.

دەروازەی دووەم
دەرەنجام و بەرهەمی باوەڕ بوون بە سیفاتەكانی خوا

باسی یەكەم
ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە نەبوو و ئەستەمن

دژەكانی سیفەتە پێویست (واجب)ەكان كە پێشتر خستمانەڕوو و چەسپاندمان ئەستەمن بۆ خوای گەورە، كە بریتین لە:

نەبوون دژی سفەتی بوون و هەبوونە، پەیدابوون دژی لەمێژینەیی و بێ سەرتا بوونە، لە ناوچوون و فەوتان دژی هەرمانە، هاوشێوەبوون وێكچوون بە بەدیهێنراوان دژی سیفەتی پێچەوانە بوونە لەگەڵ بەدیهێنراوان، پێویست بوون بە شوێن دژی سیفەتی بەخۆوە ڕاوەستان و بێ نیازییە، فرەیی دژی یەكتاییە، دەستەوەسانی دژی توانایە، ناچاریی دژی سیفەتی ویستە، نەزانین دژی زانین و زانستە، مردن دژی سیفەتی ژیانە، نەبیستن دژی بیستنە، كوێری دژی بینینە، لاڵی دژی دوانە(١).

بەڵگە لەسەر ئەمە:

هەموو شتێك یان بەشێكن لێی یان دژ و پێچەوانەیتی:

خوای گەورە قابیلی ئەم سیفەتە پێویستانەیە، ئەگەر وەسف نەكرێت بەم سیفەتانە ئەوا پێویستە كە بە سیفەتە دژ و پێچەوانەكان وەسف بكرێت، و ئەم سیفەتە دژانەش كەموكورتین، بوونی كەموكورتی لەخوای گەورەدا شتێكی

(١) الدردير شرح الخريدة ٩٢-٩٣ و الباجوري شرح الجوهرة ٨٦ بە شوێنكەوتنی سنوسی، و رسالة في التوحيد - الطائي ٢٧.

ئەستەمە.

كەواتە بوونی ئەو سیفەتە دژو پێچەوانانە ئەستەمن بۆ خوای مەزن[1].

باسی دووەم
ئەو شتانەی بۆ خوای گەورەدروستن

دروستە بۆ خوای گەورە كە هەر كارێك شیاوی بوون (ممكن) بێت بیكات یان نەیكات، وەك بەدیهێنان و ڕەحمەت و سزا و مراندن و زیندوو كردنەوە....

هیچ شتێك لەسەر خوای گەورە پێویست نابێت، بەڵكو خوای گەورە كاراو ئەنجامدەری سەرپشكە بە ویستی خۆی چۆن دەیەوێت ئاوا هەڵسوكەوت لە موڵك و بەدیهێنراوانی خۆیدا دەكات، هیچ كەسێك بەژدار نییە لەگەڵیدا لە بەڕەێوەبردندا، و هیچ كەسێك لە ژێر سەرپەرشتی و دەسەڵاتی ئەو دەرناچێت و بەدەر نییە.

كردەوەكانی خوای گەورە هەموویان سەرتاپایان دانایی و حیكمەت و دادگەری و ڕاستپێكانن، جا تۆ ئەو دانایی و حیكمەتە بزانیت یان نەزانیت[2].

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

ئەگەر ئەنجامدانی هەر شتێكی شیاوی بوون (ممكن) لەسەر خوای گەورە پێویست بوو یان مەحاڵ بوو بۆی، ئەوا ئەو كاتە شێرازەی حوكمە عەقڵیەكان تێكدەچوون و شیاوی بوون (ممكن) دەبووە پێویست (واجب) یان دەبووە ئەستەم (مستحیل)، بێگومان ئەمەش پوچەڵە[3].

بەڵگەی نەقڵی:

ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ ﴾ القصص:

(١) الباجوري على السنوسية ٣٨.

(٢) رسالة التوحيد - الطائي ٢٧ و غاية المرام في عقائد أهل الاسلام - الحاج حمدي الأعظمي ج ٢، ٣٠.

(٣) الباجوري على السنوسية ٣٨.

٦٨. واتە: (پەروەردگاری تۆیە هەر چیەکی بوێت دروستی دەکات و هەڵی دەبژێرێت).

ئـەم فەرمایشتـە: ﴿ رَّبُّكُمۡ أَعۡلَمُ بِكُمۡۖ إِن يَشَأۡ يَرۡحَمۡكُمۡ أَوۡ إِن يَشَأۡ يُعَذِّبۡكُمۡ ﴾ الإسـراء: ٥٤.
واتە: (ئەگەر بیەوێت ڕەحمتان پێ دەکات یان ئەگەر بیەوێت سزاتان دەدات).

ئــــەم فەرمایشـــتە: ﴿ وَإِن يَمۡسَسۡكَ ٱللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُۥٓ إِلَّا هُوَۖ وَإِن يُرِدۡكَ بِخَيۡرٍ فَلَا رَآدَّ لِفَضۡلِهِۦۚ يُصِيبُ بِهِۦ مَن يَشَآءُ مِنۡ عِبَادِهِۦۚ وَهُوَ ٱلۡغَفُورُ ٱلرَّحِيمُ ﴿١٠٧﴾ ﴾ يــونس: ١٠٧.
واتە: ("ئەی ئینسان" ئەگەر خوا تووشی ناخۆشی و زیانێکت بکات، ئـەوە هـیـچ کـەس ناتوانێت فریات بکەوێت و لەسەرتی لابـەرێت جگـە لـەو زاتـە یـاخود ئەگـەر بیـەوێت تووشی خێرو خۆشیەکت بکات، ئـەوە هـیـچ کـەس ناتوانێـت بـەری فـەزڵ و بەخششی خوا بگرێت، هەر کام کە بیەوێت لە بەندەکانی بـەهرەوەر دەکـات - لـە نـازو نیعمـەتی بێ شومار - ئەو زاتە هەمیشە لێ خۆشبوو و میهرەبانە).

***

بینینی خوای پاك و بەرز

تاقم و پێڕەکانی موسڵمانانان ڕایـان جیـاواز بـووە لـەبارەی بینینـی خـوای پـاك و بەرز لە ڕۆژی دواییدا، و لەم بارەوە بۆ دوو بۆچوون دابەش بوون:

بۆچوونی یەکەم:

ڕای زۆربەی موسڵمانانە، پێی وایە کە بینینی خـوای گـەورە شـتێکی دروسـتە، بـە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی.

وتیان: خوای گەورە دەبینـرێت بەبێ هیچ چۆنیەتیەك لـەو چـۆنیەتیانەی کـە لـە بینینـی جەسـتەکاندا پێویسـتە و بـەبێ ئـەوەی بـەو بینینـەی دەوری بـدات، بـەڵکو بەندە سەرسام دەبێت لەبەر گەورەیی و شـکۆداریەکەی، تەنانـەت وای لێـدێت ناویشی نازانێـت، و هەسـت بـە بوونـەوەری دەوروبـەری ناکـات، چـونکە عـەقڵ لـەو حاڵـەتـەدا دەستەوەسان و بێ توانـا دەبێـت لـە تێگەیشـتن، هـەموو شـتێك دەپوکێتـەوە لـە ئاسـت

گەورەیی خوای پاك و بەرز[1].

بەڵگەی نەقڵی هەڵگرانی ئەم بۆچوونە:

١- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ﴿٢٢﴾ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ﴿٢٣﴾ ﴾ القیامة ٢٢ - ٢٣.

(نَاضِرَةٌ): واتە جوان و قەشەنگە، و (نَاظِرَةٌ): لە تەماشاكردنەوە هاتووە واتە بینین.

چونكە ئەگەر (النظر):

سنووری بەزاند (تعدی) كرد بە (الی) ئەوا بەواتای بینین دێت، هەروەك لەم ئایەتەدا هاتووە.

ئەگەر (النظر):

بەخودی خۆی سنوور بەزێنی (تعدی) بكات، ئەوا بەمانای چاوەڕوانی دێت، هەروەك لەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرزدا هاتووە: ﴿ انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ ﴾ الحدید: ١٣.واتە: (چاوەڕێیەكمان بكەن تا لە نووری ڕوخسارتان بەهرەوەر ببین).

ئەگەر (النظر):

بە (في) سنوور بەزێنی (تعدی) بكات، ئەوا بەمانای زۆر بیركردنەوەو بایەخدان دێت، بۆنمونە، دەڵێیت: تەماشای پەرتوك و كارەكەم كرد.

بەمانای میهرەبانیش دێت ئەگەر سنوور بەزێنی (تعدی) كرد بە (لام)، بۆ نمونە: حوكمڕان بە چاوی میهرەبانیەوە ڕوانیە فڵانە كەسە[2].

---

(١) الباجوري على الجوهرة ١٩/٢. بڕوانە: الدردیر شرح الخریدة و الصاوي علیه ١٠٠ و لە: المسایرة على المسامرة ٤٣: هاتووە: (بینین جۆرێكە لە زانستی تایبەت كە خوای گەورە لە تاكی زیندوودا بەدی دەهێنێت، مەرجدار نییە بە بەرامبەر بوون و هەر مەرجێكی تر).

(٢) الدَواني على العقائد العضدیة ١٧٦/٢ و شرح العقیدة الطحاویة ١٤٣ و حادي الأرواح لابن القیم چ ٤ ساڵی ١٩٦٢، ٢٣٠ و بڕوانە: أصول الدین - بغدادي ١٠٠.

٢- ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز:﴿ لِّلَّذِينَ أَحۡسَنُواْ ٱلۡحُسۡنَىٰ وَزِيَادَةٌ ﴾ يونس: ٢٦. (الْحُسْنَى): بەهەشتە، و (وَزِيَادَةٌ): بریتیە لە بینینی خوای پاك و بەرز، هەروەك ئەمە چەسپاوە بە فەرموودەی ڕاست (صحيح) كە موسلیم گێڕاویەتیەوە[(١)].

٣- ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز: ﴿ لَن تَرَىٰنِي ﴾ الأعراف: ١٤٣.بەڵگە هێنانەوە لەسەر بینینی خودا بەم ئایەتە لە چەند ڕوێكەوەیە دەبێت:

أ- گومان نابرێت بە موسا كە لەگەڵ خوای گەورە دواوە (كليم الله)یە و نێردراو و پێغەمبەریەتی، و شارەزاترین كەسی سەردەمی خۆی بووە سەبارەت بە پەروەردگاری، پرسیار بكات و داوای شتێك بكات لە خوای گەورە كە شیاو و دروست نەبێت بۆی، تەنانەت ئەمە هەر زۆر نەبوو و ئەستەمە[(٢)]چونكە ناكرێت كە هیچ یەكێك لە پێغەمبەران شارەزایی نەبێت بە ئەحكامەكانی ناسینی خوایەتی و بیروباوەڕ[(٣)]. جا چۆن دەكرێت كەسی موعتەزیلی - كە نكۆڵی دەكات لە بینینی خوا هەروەك دەخرێتەڕوو - لە موسا زیرەكترو شارەزاتر بێت، لەبارەی ئەوەی كە چ شتێك پێویستە و چ شتێكیش ناشیاو مەحاڵە بەنیسبەت خوای گەورە، لەگەڵ ئەوەی ئامانج و مەبەست لە ڕەوانەكردنی پێغەمبەران (عليهم السلام) بانگەوازی كردنە بوو بۆ عەقیدەو بیروباوەڕی ڕاست و ڕەوان و كارو كردەوەی چاك[(٤)].

ب- خوای پاك و بەرز فەرموویەتی:﴿ لَن تَرَىٰنِي ﴾ نەیفەرمووە: من نابینرێم یان بینینی من دروست نییە یاخود من شتێكی بینراو نیم.

جیاوازی لە نێوان هەر دوو وەڵامەكە ڕوون و ئاشكرایە، ئایا نابینیت كە كەسێك

---

(١) شرح العقيدة الطحاوية ١٤٣-١٤٤ و لوامع الأنوار البهية - السَّفَّاريني ٢/٢٤٠ و لاپەڕەكانی دواتریش و الباجوري على الجوهرة ٢/١٧.

(٢) شرح العقيدة الطحاوية سەرچاوەی پێشوو، و حادي الأرواح ٢٢٣ و المسامرة على المسايرة ٤٠.

(٣) الباجوري على الجوهرة ٢/٢٠، و بڕوانە: المواقف ٥٠٤.

(٤) المسامرة لا ٤١، و الدَّوَّاني ٢/١٦٨.

بەردێکی لە دەمدابوو و کەسێکی تر واگومانی برد خواردەمەنیە، جا وتی: بدەرە منیش، جا وەڵامی ڕاست ئەوەیە: کە ناخورێت. بەڵام ئەگەر خواردەمەنی بوو، دروستە بووترێت: تۆ نایخۆیت. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە خوای گەورە بینراوە (مرئی)ە بەڵام تواناو هێزی موسا -لەم دونیایەدا- بەرگری ئەو بینینە ناکات بەهۆی لاوازی توانای مرۆڤ لەم دونیایەدا لە بەرامبەر بینینی خوای پاك و بەرز. جا ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە ئەمە ڕوون دەکاتەوە:﴿ وَلَٰكِنِ ٱنظُرۡ إِلَى ٱلۡجَبَلِ فَإِنِ ٱسۡتَقَرَّ مَكَانَهُۥ فَسَوۡفَ تَرَىٰنِيۚ ﴾ الأعراف: ١٤٣. واتە: (بەڵام سەیری ئەم چیایە بکە، جا ئەگەر مایەوە لە جێگەی خۆیدا ئەوا لەوەو دوا تۆش من دەبینیت). بە موسای ڕاگەیاند کە چیاکە لەگەڵ ئەو هێزو توونودو تۆکمەییەی کە هەیەتی ئەوا بەرگە ناگرێت لە بەرامبەر درەوشانەوە (تجلی)یەکە لەم دونیایەدا، جا چی ئەڵێی بۆ ئەو مرۆڤەی کە بەلاوازی دروست کراوە[1].

٤- ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و بەرز:﴿ لَّا تُدۡرِكُهُ ٱلۡأَبۡصَٰرُ وَهُوَ يُدۡرِكُ ٱلۡأَبۡصَٰرَۖ ﴾ الأنعام: ١٠٣.

ڕووی بەڵگە هێنانەوە بەم ئایەتە: خوای گەورە ئەمەی باس کردووە لە میانەی مەدح و ستایش، زانراویشە مەدح و ستایش بە سیفاتی نەفی و چەسپاویش بێت، ئەگەر شتێکی بوون (وجود)ی بوو وەك: ڕەتکردنەوەی وەنەوزە و نوستن کە ئەمەش بەدەرخستنی تەواوی راگری و سەرپەرشتاریی (قیومیة)ە، ڕەتکردنەوەی مردنە کە تەواو و کامڵی ژیان دەگەیەنێت....

جا ئایەتەکە ئاماژەو بەڵگەیە لەسەر تەواو و کامڵی گەورەیی خوا، و ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە گەورەترە لە هەموو شتێك، بەڵام لەبەر ئەوەی خوای گەورە سنوردار نییە و بێ سنورو جێگەیە، ئەوا چاو ناتونێت پەیی پێ ببات و دەوری بدات، خوای گەورە

(١) حادي الأرواح ٢٢٣ و شرح العقيدة الطحاوية ١٤٥ و سەیری چەند لایەنێکی تریش بکە جگەلەوەی من باسم کردن.

فەرموويەتی:﴿ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِۦ عِلۡمٗا ﴾ طە: ١١٠. واتە: (هەرگيز ناتوانن ئاگاداری زانست و زانياری بێ سنوری ئەو زاتە پەيی پێ ببەن).

٥- فەرموودەی ڕاست (صحيح)ی (أبي هريرة) - ڕەزای خوای لێبێت -: هەندێ لە خەڵكی بە پێغەمبەريان وت: ئايا پەروەردگارمان لە دواڕۆژدا ئەبينين؟ جا پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموو: ((هل تضارون في القمر ليلة البدر؟)) واتە: ئايا بە بينينی مانگی چواردە لەشەودا سەغڵەتتان دەكات. وتيان: نا ئەی پێغەمبەری خوا، جا فەرمووی:((فهل تضارون في الشمس ليس دونها سحاب؟)) واتە: ئايا بە بينينی خۆر كە دەوری بە هەور نەگيرابێت سەغڵەتتان دەكات. وتيان: نا ئەی پێغەمبەری خوا، فەرمووی: ((فانكم ترونه كذلك)) واتە: جا خوای گەورە بەڕۆشنی و بێ گومان وەك وێنەی ئەمانە دەبينن.

٦- فەرمودەی ڕاست (صحيح)ی (صهيب): وتويەتی پێغەمبەر (ﷺ) ئەم ئايەتەی خوێندەوە: ﴿ لِّلَّذِينَ أَحۡسَنُواْ ٱلۡحُسۡنَىٰ وَزِيَادَةٞۖ ﴾ يونس: ٢٦. واتە: (بۆ ئەوانەی چاكەيان كردووە، پاداشتی چاكترو بەهەشتی بەرين و زياتريش ئامادەيە بەچەندەها قات). جا فەرمووی: ((اذا دخل أهل الجنةِ الجنة و أهلُ النارِ النار، نادى منادٍ: يا أهل الجنة ان لكم عند الله موعداً، يريد أن ينجزَكُموه، فيقولون: وماهو؟ ألَم يُثقل موازينَنا، ويُبَيض وجوهنا، ويُدخلنا الجنة، و يُجرنا من النار؟ قال فيكشف لهم الحجاب، فينظرون اليه، قال: فوالله ما أعطاهم شيأً أحب اليهم من النظر اليه و لا أقر بأعينهم))[1] واتە:

(١) شرح العقيدة الطحاوية: ١٤٣-١٤٨ و لوامع الأنوار البهية ٢/٢٤٠ و لاپەڕەكانی دواتريش، و الباجوري شرح الجوهرة ٢/ ١٧.

زانايان وتويانە: وێچواندنەكە بۆ بينينەكەيە كە بينەرە نەوەك بۆ بينراوەكە، واتاكەی بريتيە لەوەی: ئێوە پەروەردگارتان دەبينن بەشێوەيەك گومان ناهێڵێت و دوودڵی لەناودەبات، وەك چۆن مانگ دەبينن بەبێ گومان و دوودڵی./ لوامع الأنوار ٢/٢٤٣. و فەرموودەكەی صهيب لە: (مسند)ی (أحمد)دا هاتووە و بێژە (اللفظ)ەكەش هی ئەوە، صحيح مسلم لە (كتاب الايمان - باب اثبات رؤية المؤمنين في الآخرة ربهم سبحانه ١/١٦٣ و سنن الترمذي -كتاب صفة أهل الجنة - باب ما

دوای ئەوەی بەهەشتیەکان چوونە بەهەشت و نیشتەجێ بوون و خەڵکی دۆزەخیش چوونە دۆزەخەوە، ئەوا بانگدەرێك بانگدەکات: ئەی دانیشتووانی دۆزەخ خوای پایەبەرز پەیمانێکی بەئێوە دابوو دەیەوێت پاداشتتان بداتەوە بەم هۆیەوە، جا دانیشتووانی بەهەشت دەڵێن: دەبێت چی بێت؟! ئەدی کردەوە چاکەکانمانی گران نەکردووە و ڕوومانی گەش و جوان نەکردووە؟! ئەدی نەیخستووینەتە بەهەشتەوەو، و لەدۆزەخ ڕزگاری نەکردین، وتی: ئینجا پەردە لا دەچێت، تەماشای خوای گەورە دەکەن و دەیبینن، و وتی: سوێند بەخوا هیچ شتێکیان نەدراوەتێ و خۆشەویستر بێ لە تەماشا کردنی پەروەردگاریان، و چاویان بە هیچ شتێك ئۆقرە ناگرێت بە ئەندازەی ئەم تەماشا کردنە.

و ئیبن قیم لە کتێبی (حادي الأرواح) گێڕەڕەوە (رواة)ەکانی ئەم فەرموودەیەی ژماردووە کە گەلەك زۆرن[1] (نزیکەی سی هاوەڵ گێڕاویانەتەوە)[2].

یەکدەنگی (الاجماع):

هاوەڵانی پێغەمبەر و شوێنکەوتووان یەکدەنگ و کۆك بوون لەسەر: ئەوەی خوای گەورە لە دوارۆژدا دەبینرێت، و ناوبراوان زۆر بەجۆش و خرۆش بوون و دەپاڕانەوەکە خوای گەورە خۆشی و چێژی بینیی خۆی بەوان ببەخشێت و باوەڕیان بەمە هەبوو، ئەمەش بەهۆی چەند ئاماژەیەك لە حاڵی پێغەمبەری خوا (ﷺ) و کۆمەڵێك لە دەربڕینە ڕاشکاوەکانی کە گەلەك زۆرن[3].

مالیك (ڕەزای خوای لەسەر بێت) وتویەتی: کە خوای گەورە دوژمنەکانی بێ بەش کردن لە بینینی خۆی ئەوا خۆشەویستەکانی شاد کرد بە بینینی خۆی، ئینجا

جاء في رؤية الرب تبارك و تعالى ب ٧ لا ٢٣٠ و سنن ابن ماجه - المقدمة - باب فيما أنكرت الجهمية ٦٧/١.

(١) حادي الأرواح ٢٣١ و لاپەڕەکانی دواتریش. و لوامع الأنوار البهية ٢٤٣/٢.

(٢) شرح العقيدة الطحاوية: سەرچاوەی پێشوو ١٤٨.

(٣) الاقتصاد في الاعتقاد ١١٢ و بڕوانە: (من ابتهل بالدعاء) لە (حادي الأوراح).

ئەگەر باوەڕداران خوای گەورە نەبینن لە دواڕۆژدا ئەوا سەرزەنشتی بێ باوەڕان نەدەكرا بەوەی بێ بەش بوونە لە بینینی خوا، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ كَلَّآ إِنَّهُمۡ عَن رَّبِّهِمۡ يَوۡمَئِذٖ لَّمَحۡجُوبُونَ ﴾[1] المطففين: ١٥. واتە: (نەخێر، ڕزگار بوونیان نییە، چونكە بەڕاستی ئەو ڕۆژە بەربەست هەیە لە نێوان تاوانباران و پەروەردگاریاندا و بێ بەش دەبن لە بینینی ئەو زاتە).

و شافیعی وتویەتی: (كاتێ تاوانباران بەهۆی تاوانەوە لە بینینی خوا بێ بەش بوون، ئەوا ئەمە بەڵگەیە كە خۆشەویست و وەلیەكانی خوا بە ڕەزامەندی پەروەردگار پەروەردگار دەبینن)[2].

بەڵگەی عەقڵی:

أ- خوای گەورە هەبوو و هەیە (موجود)ە، هەر شتێكیش هەبێت دروستە ببینرێت، كەواتە دروستە خوای پاك و بەرز ببینرێت[3].

ب- چۆن دروستە خوای پاك و بەرز بەبێ چۆنیەتی و شێوازو وێنە بناسرێت، ئەوا بەهەمان شێوە دروستە بەبێ چۆنیەتی و شێوازو وێنە ببینرێت[4].

بۆچوونی دووەم:

ئەمە بۆچوونی (جهمیە) و (معتزلە) و (خوارج) و (امامیە) و (نجاریە) و (زیدی)یەكانە لە شیعەكان، كە پێیان وایە خوای گەورە نابینرێت و دروست نیە

(١) الباجوري شرح الجوهرة ١٧/٢-١٨.

(٢) شرح الطحاوية ١٤٤ و حادي الأرواح ٢٢٨ و سەیری وتەی ئیمامی شافیعی بكە لە كتێبەكەیدا (أحكام القرآن ٤٠).

(٣) الباجوري على الجوهرة: ١٧/٢.

(٤) المسامرة ٤٣.

بەپێی عەقڵ ببینرێت[1].

بەڵگەی نەقڵی و عەقڵیان هێناوەتەوە.

بەڵگەی نەقڵی هەڵگرانی ئەم بۆچوونە:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە ﴿ لَن تَرَىٰنِي ﴾ و ئەم فەرمایشتە:﴿ لَّا تُدۡرِكُهُ ٱلۡأَبۡصَٰرُ ﴾[2].

بەرپەرچیان دراوەتەوە: بەوەی ئەم دوو ئایەتە وەك بەڵگە پشتی بۆچوونی ئەوان ناگرن بەڵکو بەڵگەن لە دژیان.

(زمخشری) - لە موعتەزیلەکانە - وا گومانی برد کە ئامرازی (لن) لە ئایەتەکەدا مەبەستی ئەوە دەگەیەنێت، کە بۆ هەتایی و هەرگیز خوای گەورە نابینن، بەم جۆرەی لێکداوەتەوە تا پشتی ئەو بۆچوونەی خۆیان بگرێت لەوەی کە دەڵێن هەرگیز ناکرێت و دروست نییە خوای گەورە ببینرێت.

بەرپەرچیان دراوەتەوە بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ- کە ئامرازی (لن) مەبەستی هەتا هەتایی و هەمیشەیی (تأبید) ناگەیەنێت، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە کە: خوای گەورە هەواڵی داوە لەبارەی جولەکەکان کە هەرگیز و هەتا هەتا ئاواتی مردن ناخوازن، خوای گەورە لەم بارەوە فەرموویەتی:﴿ وَلَن يَتَمَنَّوۡهُ أَبَدَۢا بِمَا قَدَّمَتۡ أَيۡدِيهِمۡ ﴾ البقرة: ٩٥. واتە: (هەرگیز بەهۆی ڕەفتاری نادروست و دەست پێشخەری ناپەسەندیانەوە ئاواتی مەرگ ناخوازن). لەگەڵ ئەوەی جولەکەکانیش لە دواڕۆژدا ئاواتی مردن دەخوازن تا لە سزاکە ڕزگاریان ببێت ﴿ وَنَادَوۡاْ يَٰمَٰلِكُ لِيَقۡضِ عَلَيۡنَا رَبُّكَۖ قَالَ إِنَّكُم مَّٰكِثُونَ ٧٧ ﴾ الزخرف: ٧٧.

---

(١) شرح ابن قطلوبغا على المسايرة ٣٧ و شرح الطحاوية ١٤٤ و حادي الأرواح ٢٢٢ و المواقف ٥٠٢ و مقالات الاسلاميين ٢١٨/١ و عقائد الامامية- مظفر ٣٦ و الشيعة بين الأشاعرة و المعتزلة - الحسني ١٩٥ کە وەریگرتووە لە: کشف الحق - حلي ١١ و توحيد الصدوق.

(٢) شرح الطحاوية و حادي الأرواح، هەر دوو سەرچاوەی پێشوو.

واتە: (دۆزەخیەكان هاوار دەكەن، ئەی مالك "كە فریشتەی سەرپرشتیارە": دەبا پەروەردگارت بمانكوژێت). ئەگەر ئامرازی (لن) بۆ هەتا هەتایی و هەمیشەیی بوایە لە دونیا و دواڕۆژدا وەك موعتەزیلە واگومان دەبات ئەوا نەدەبوو جولەكەكان لە دواڕۆژدا ئاواتی مەرگ و مردن بخوازن.

ب- ئامرازی (لن) بۆ جەخت كردنەوەیە، بە ئاماژەو بەڵگەی فەرمایشتی (أبدا: واتە هەرگیز)، (ابن مالك) وتویەتی:

ومَن رأى النفي بلَن مؤبَّدا   فقولَه اردُدْ وسواه فاعضُدا

واتە: هەركەسێ بۆچوونی وابێت ئامرازی (لن) لە پاڵ وشەی هەرگیز (أبدا) بە مانای نەرێ و نەفی كردنی هەمیشەییە، ئەوا وتەكەی ڕەتكەرەوەو پشتگیری پێچەوانەی وتەكەی ئەو بكە.

ئەگەر مەبەستیشی ئەوە بێت كە هەتا هەتایە خوای گەورە نابینن ئەوە مەبەستی نەبینینە لە دونیادا نەوەك لە دواڕۆژ، بە بەڵگەی ئامرازی (لن) لە ئایەتی پێشوودا ﴿ وَلَن يَتَمَنَّوْهُ ﴾[1].

بەڵگەی عەقڵی:

ئەگەر خوای گەورە بینراو بوایە، ئەوا دەكەوتە بەرامبەر بینەر، ئەوكاتە دەهاتە ناو شوێن و جێگەدا.

---

(١) شرح الطحاوية ١٤٥-١٤٦ و الدَّوَاني ١٨٠-١٨١ و أصول الدين ٩٩.

زمخشری نە لە تەفسیرەكەیدا و نە لە كتێبەكەی (المفصَّل في النحو) باسی ئەوەی نەكردووە كە ئامرازی (لن) مەبەستی نەفی كردنی هەتا هەتایی بێت، بەڵكو ئەوەی خستۆتەڕوو كە واتاكەی بریتیە لە جەخت كردنەوە لەسەر نەفی.

بەڵام لە هەندێ لەبەرگیراو (نسخ)ەكانی كتێبەكەیدا (ئەو نمونانە لە كتێبی: النحو،ی ناوبراودا هەن): كە دەڵێت ئامرازی (لن) بۆ نەفی هەمیشەیە. لە هەندێ لەبەرگیراوەی تردا هاتووە، كە بۆ جەخت كردنەوەیە، هەروەك (اردبيلى) ئەمەی دەربڕیوە بە ڕاشكاوی لە لێكدانەوەكەی لەسەر (الأنمُوذَج) ٢٩٢.

بەرپەرچیان دراوەتەوە: بەوەی شوێن و جێگە بۆ خوای پاك و تاك ئەستەم و قەدەغەیە، چونكە بینین جۆرێكە لە دەرخستن و زانیاریە بۆ بینەر كە خوای گەورە وەك هێزێك لە بینەردا ئامادەی دەكات و پێكی دەهێنێت، بەبێ ئەوەی ئەندازەی پەیی پێ بردنەكە كەم ببێتەوە، مەرجیش نییە لە بینینەكەدا: بینراو بكەوێتە بەرامبەر بینەر یان بكەوێتە شوێنێك و ماوەشی هەبێت، مەرجیش نییە بینەر دەوری بینراو بدات[1].

لە كۆتاییدا:

ئەم ڕاجیاییە شتێكی مەترسیدار نیە، مادەم هەردوو تاقمەكە خوای گەورە بەپاك دەزانن لە جێگە و جەستە.

جا ئەو تاقمەی كە نكۆڵی دەكات لەوەی خوا ببینرێت، ئەوە بەو نكۆڵی كردنەی مەبەستی پاك ڕاگرتن و بەدوور گرتنی خوای گەورەیە لە شوێن و جەستە.

ئەو تاقمەش كە بۆچوونی وایە خوای گەورە دەبینرێت، ئەوا بۆچوونی وایە كە دەق و بەڵگەكان زۆر ڕاشكاون لەبارەی بینرانی خوا بۆیە ئەم تاقمەش بینینی خوای گەورەی چەسپاند، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خوای گەورە بەپاك دەزانێت لە شوێن و

(١) المسامرة ٤١ و٤٣ و الدواني ١٧٨/٢ و الباجوري علی الجوهرة ١٨/٢ و الدردير شرح الخريدة ١٠٠، بەڵام ئەوەی لێكدانەوەی بۆ (الطحاوية) كردووە - لەو كەسانەیە كە سیفەتی بەرزی (العلو) بۆ خوای گەورە دەچەسپێنن - پاش ئەوەی بەڵگەی لە قورئان و سوننەتەوە هێناوەتەوە لەسەر بینینی خوای گەورە، ئەوا لە ١٤٩ وتویەتی: (لەمانە بەڵگەی ئەوەی دەست دەكەوێت كە خوای گەورە لەلای سەرەوەی بوونەوەرو بەدی هێنراوەكانیەتی، ئەگەرنا ناچێتە عەقڵەوە خوای گەورە ببینرێت بەبێ ئەوەی لە بەرامبەر بینەر بێت، و هەرچی بڵێ خوای گەورە دەبینرێت بەبێ ئەوەی پێویست بەوەبكات خوای گەورە لە شوێندا بێت، ئەوا با پێداچوونە بۆ عەقڵی خۆی بكات، جا یا ئەوەتا ململانێ لەگەڵ عەقڵی خۆی دەكات یاخود شتێ لە عەقڵی دا هەیە. ئەگەر وتی: خوای گەورە دەبینرێت بەبێ ئەوەی لە بەرامبەر و لە پشتەوەو لە پێشەوەو لە لەلای چەپ یان ڕاستی یان لای ژوورەوەی یان ژێرەوەی بێت ئەوا هەر كەسێ كە گوێبیستی بێت بە فیترەتی سەلامەت و پاكی خۆی بەرپەرچی دەداتەوە). سەیری: حادي الأرواح ٢٦٩. بكە. ئەمە بۆچوونی (حشويه)كانە كە شوێن و جێگەیان بۆ خوای گەورە بڕیارداوە/ الاقتصاد في الاعتقاد ١١٤.

جەســتە، ئــەم تاقمــە وتویــەتى: (خــواى گــەورە بــەبێ چــۆنیەتى و دەورەدران دەبینـرێت).

دواتــر ئــەو بینینــەى كـە چەسـپاندوویانە بـۆ خـوا ئـەوا بۆچـوونیان وایـە لـە دوارۆژدایـە، هـەروەك زانـراوە كـە بـارودۆخى ژیـانى دوارۆژو قیامـەت بـە بـارودۆخى ژیانى دونیا ناچێت.

بینینى خواى گەورە لە دونیادا :

ئوممەت یەكدەنگ و كۆك بووە لەسەر ئەوەى كە هیچ كەسێك لـە دونیـادا خـواى گەورە نابینێت.

بـەڵام ڕاجیابوونـە لـە بـارەى بینیـى پێغەمبـەر (ﷺ) لـە دونیـادا، و هەنـدێكیان دەڵێن بینویەتى و هەندێكیشیان وتویانە نـەیبینیوە، و هـەر دوو تاقمەكـەش بەڵگـەى نەقڵى (سمعى)یان بەدەستە.

لەبەر ئەوەى ئەم ڕاجیاییە هەبووە، ئەوا هاوەڵـان هـەر یەكـەیان ڕایـەكى لـەم دوو ڕایەى هەبووە، دەكرێ بینی بێتـى یـان نـەیبینی بێـت ئـەوا پێویست ناكـات پێـداگیرى بكرێت لەسەر یەكێك لەم دوو ڕایە[1].

(١) الشفا - قاضي عياض ١٩٥ و شرح العقيدة الطحاوية ١٥١.

باسی سێیەم
قــەزاو قـــەدەر

زانایانی كەلام لە لێكدانەوەو تەفسیری قەزاو قەدەر ڕاجیاییان هەیە، و بۆیە لەم بارەوە بۆ چەند ڕاو بۆچوونێك دابەش بوونە، بۆ نمونە بۆچوونی (ماتریدی)ەكان، كە دەڵێن:

قەزا: بریتیە لەوەی خوای گەورە شتەكان بەدی بهێنێت بە وردەكاری و ڕێكوپێكی و لێزانیەكی تەواو.

قەدەر: بریتیە لە زانستی بێ سەرەتا و هەربووی پەروەردگار بە سیفاتەكانی بەدیهێنراو و بوونەوەران، واتە: سیفەتی باش یان خراپ و سوود یان زیان گەیەنەر دەبن...

بەم پێیە: قەزا دەبێتە پەیدابوو، چونكە سیفەتی كار (ئاوەڵكار)ە.

قەدەر لە مێژینەو بێ سەرەتا دەبێت، چونكە بۆ سیفەتی زانست دەگەڕێتەوە.

ئەم بۆچوونەی ماتریدیەكان كۆكە لەگەڵ زمانەوانیدا، شیاوترین بۆچوونە بۆ قبوڵ كردن، چونكە ناودارترین واتای قەزا لە زماندا بریتیە لە (حوكم)، كە دەگەڕێتەوە سەر كار، بۆیە گونجاوە لەگەڵ تەفسیرەكەی لەلایەنی زاراوەدا.

سەبارەت بە قەدەر ئەوا لە زمانەوانیدا بە مانای (كار) نەهاتووە، بۆیە وا شیاو تربوو كە لە زاراوەدا بە زانست تەفسیر بكرێت نەك بە كارو فرمان.

ئەشعەریەكان بۆچوونیان ڕێك پێچەوانەی بۆچوونەكەی ماتریدیەكانە، بەوەی پێناسەی قەزا بۆ قەدەر و پێناسەی قەدەر بۆ قەزایان داناوە[1].

ئەوەی كە خستمانەڕوو ئەوا قەزاو قەدەر دەگەڕێنەوە بۆ سیفەتی زانست و سیفەتی ویست و پەیوەست بوونی سیفەتی توانا، بەڵام لەبەر گەورەیی و مەترسیداری نەشارەزایی و نەزانی لەم بابەتەدا ئەوا زانایانی كەلام بەڕاشكاوی

(١) الباجوري على الجوهرة ١٦/٢ و رسالة في التوحيد - الطائي ١٢٣، و پێناسەی ئەشعەریەكان بۆ ئەم ئەم دوو چەمكە لە: الموقف ٥٢٩.

لەبارەی دوواون[1].

***

باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر و پەیوەندی بە بیرۆكەی (جەبر)

باوەڕ بە قەزاو قەدەر بنەمایەكە لە بنەماكانی باوەڕ. ئەمەش بە فەرموودەی ڕاست (صحیح) هاتووە، كاتێ (جبریل) هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) و پرسیاری لێ كرد لە بارەی ئیسلام و باوەڕ، كە مەبەستیش لەمە فێركردنی موسڵمانانە لە ئەحكام و یاساكانی ئایینی خۆیان. جبریل ووتی: ((فأخبرني عن الايمان؟ قال: أن تؤمن بالله و ملائكته و كتبيه و رسله و اليوم الآخر، و تؤمن بالقدر خيره و شره، قال: صدقت)). واتە: پێم بڵێ باوەڕ چییە؟ لەوەڵامدا فەرمووی: باوەڕت هەبێت بەخواو فریشتەكانی و كتێبەكانی و پێغەمبەرانی و بە ڕۆژی دوایی و قەزاو قەدەر چ چاكە یان خراپە بێت. وتی: ڕاستت وت. موسلیم گێڕاویەتیەوە[2].

مەبەست لە باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر بریتیە لە:

١- دان پێدانان و بەڕاست دانانی ئەوەی خوای گەورە زانایە بە بەدی هێنراوان هەر لە ئەزەلەوە، ئاگادارە بەوەی كە لە داهاتوودا پێش دێت، بۆ نمونە: لە ئەزەلەوە زانیویەتی و ئاگادار بووە بەوەی تاك بەویست و ڕەزامەندی تەواوی خۆی هۆكارەكان دیاری دەكات و دەیگرێتەبەر، دواتر پاداشت یان سزای دەداتەوە لەسەر كارەكەی.

٢- بەڕاست دانان و باوەڕ بوون بەوەی كە بوونەوەر و بەدی هێنراوان بە ویستی خوای گەورەو بەپێی زانستە بێ سەرەتاو هەربووەكەی هاتوونەتە بوون. خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نُحْيِ الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ ۚ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ ﴿١٢﴾ ﴾ یس: ١٢. واتە: (بێگومان هەر ئێمە مردووان زیندوو

(١) الباجوری سەرچاوەی پێشوو ١٧.

(٢) مسلم گێڕاویەتیەوە لە: كتاب الايمان - باب بيان الايمان و الاسلام و الاحسان ٢٧/١.

دەکەینەوە، هەرچی کردویانەو دەیکەن تۆماری دەکەین لەگەڵ ئاسەوارەکانیشیاندا، هەموو شتێکمان لە کتێبێکی ئاشکرادا "تۆمارگەی تایبەتدا" بەوردی تۆمارو ئامار کردووە).

کەواتە بەم پێیە هیچ پەیوەندیەك نییە لە نێوان قەزا و قەدەرەوە، لە نێوانی بیرۆکەی ناچاری (جبری) و سەرپشکی (اختیار)، چونکە سیفەتی زانست ئەرکی دەرخستنی ئەو شتانەیە کە لە داهاتوودا ڕوودەدەن[(١)].

ئیمامی نەوەوی لە لێکدانەوە (شرح)ی صەحیح موسلیمدا باسی کردووە کە:

(خەتابی وتویەتی: زۆرێك لە خەڵکی لەوانەیە واگومان ببەن کە واتای قەزاو قەدەر بریتیە لەوەی خوای پاك و بەرز بەندە ناچار دەکات لەسەر کردنی ئەو شتەی کە خوای گەورە ئەندازەگیری بۆ کردووەو بڕیاری لەسەر داوەو زانیویەتی کە دێتەجێ، واتاکەی بەو شێوەیە نیە کە ئەوان وای بۆ چوون، بەڵکو مانای بریتیە لە: هەواڵدان لە بارەی ئەوەی کە خوای پاك و تاك زانابووە بەوەی بەندە چ دەکات ئەمەش بە ئەندازەگیری لەلایەن پەروەردگارەوە، خێرو خراپەشی بۆ بەندە بەدیهێناوە)[(٢)].

پرسیار کرا لە (عبداللە)ی کوڕی (عمر) لەبارەی ئەو کەسەی گوناهی گەورە ئەنجام دەدات، لەگەڵ ئەنجامدانی گوناهەکانیش پاساوی ئەوە دێننەوە بەوەی دەڵێن ئەمە لە زانستی خوادا هەبووە، جا ئیبن عمر توڕەبوو، و وتی: بەڵێ خوای گەورە پێشتر زانیویەتی بەڵام ئەم زانینە پاڵنەر نەبووە تا ئەوان گوناهەکە بکەن[(٣)]، بەڵکو خوای گەورە بە زانستە بێ سەرەتاکەی دەزانێت کە خەڵکی ڕێگەی جیا جیا هەڵدەبژێرن، بۆ ئەم مەبەستەش ڕێگەیان بۆ ئاسان دەکرێت، و لەسەر ئەو شتەش دەیانهێڵێتەوە.

---

(١) بڕوانە: کبری الیقینیات الکونیة ١٦٧-١٦٩ و رسالة في التوحید ١٢٣.

(٢) النووي علی صحیح مسلم ١٩٩/١ بهامش ارشاد الساري - قصطلاني چ ٧ لە ولاق ساڵی ١٣٢٣ك.

(٣) رسالة في التوحید ١٢٤.

زانست و زانینی پەروەردگار مانای ناچار كردنی بەندە نییە لە هەر كارێكدا، بۆ نمونە مامۆستا پێشتر دەزانێت كە ئەو قوتابیە وانەكانی فەرمۆش بكات ئەوا لە تاقیكردنەوەدا سەركەوتوو نابێت. ئینجا دەكرێت ئەو قوتابیەی كە سەركەوتوو نەبووە ڕەخنە لە مامۆستا بگرێت و پێی بڵێت: كە پێشتر زانیت من سەركەوتوو نابم ئەمە هۆكار بوو كە سەركەوتوو نەبم؟ تەنانەت هیچ كەسێك قسەی لەم جۆرە ناكات.

جا زاستی پەروەردگار سیفەتێكی دەرخەرە، كە كاریگەری وەك توانای نییە، كەواتە ماناكەی بریتی نیە لە ناچار كردنی بەندە لەسەر شتێك.

دەست گرتن بە هۆكارەكان و باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر

باوەڕ بە قەزاو قەدەر تێك ناگیرێت و دژی دەست گرتن نیە بە هۆكارەكانەوە، بەڵكو لەسەر مرۆڤ پێویستە هەوڵبدات و تێ بكۆشێت.

خوای گەورە فەرموویەتی:﴿ فَٱمۡشُواْ فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُواْ مِن رِّزۡقِهِۦۖ وَإِلَيۡهِ ٱلنُّشُورُ ﴾ الملك: ١٥. واتە: (بگەڕێن بەهەموو گۆشەو كەنارێكدا، لەو ڕزق و ڕۆزیەش بخۆن كە پێشكەشتان دەكات، دڵیاشبن كە سەرەنجام گەڕانەوەتان بۆ لای ئەو زاتەیە). جا تەمبەڵی قبوڵ نیە و ناكرێت پاڵ بدەیتەوەو بشڵێیت بە تەمای خوای.

و فەرمانی بە مرۆڤ كردووە كە خۆی بەرەو تیاچوون نەبات، خوایگەورەفەرموویەتی: ﴿ وَلَا تُلۡقُواْ بِأَيۡدِيكُمۡ إِلَى ٱلتَّهۡلُكَةِ ﴾ البقرة: ١٩٥. واتە: (خۆتان بەرەو تیاچوون مەبەن).

و فەرمانی پێداوە كە تێ بكۆشێت لە پێناوی خوادا، خوای گەورە فەرموویەتی:﴿ وَجَٰهِدُواْ بِأَمۡوَٰلِكُمۡ وَأَنفُسِكُمۡ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ﴾ التوبة: ٤١. واتە: (جیهادو تێكۆشان بكەن بەماڵ و سامان و گیانتان لە پێناوی خوادا). خوای گەورە فەرموویەتی:﴿ خُذُواْ حِذۡرَكُمۡ ﴾ النساء: ٧١. واتە: (ئەوەی خۆتان پێدەپارێزن

بیگرنە دەست و ئامادە باش بن).

***

دەركەوتنی بابەتی قەزاو قەدەر

بابەتی قەزاو قەدەر لەلایەن سەرجەم زانایانی موسڵمانەوە دەركەوت، كاتێك بینیان كە بەڵگەكانی قورئان و سوننەت و عەقڵ لە ڕووكەشدا تێكگیرانیان لەم بارەوە هەیە.

جا لەو بەڵگانەی كە لە ڕووكەشدا بەڵگەن لەسەر ئەوەی مرۆڤ ناچار كراوە:

أ- ئەم فەرمایشتەیە:﴿ قُل لَّن يُصِيبَنَآ إِلَّا مَا كَتَبَ ٱللَّهُ لَنَا ﴾ التوبة: ٥١. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بڵێ: هەرگیز لەوە زیاترمان بۆ پێش نایەت جگە لەوەی كە خوا بۆی نوسیوین).

ب- ئەم فەرمایشتە:﴿ وَٱللَّهُ خَلَقَكُمۡ وَمَا تَعۡمَلُونَ ٩٦ ﴾ الصافات: ٩٦. واتە: (خوای گەورە بەدیهێنەری ئێوەو كردەوەكانیشتانە).

پ- ئەم فەرموودەی پێغەمبەر (ﷺ): ((الشقيُّ من شَقِيَ في بطن أمه، و السعيد مَن وُعِظَ بغيره)) مسلم گێڕاویەتیەوە. واتە: بەدبەخت ئەوەیە كە لە سكی دایكی دا بەدبەختە، و خۆش بەختیش كەسێكە پەند بەهۆی كەسانی تر وەردەگرێت.

ت- نمونە لە بەڵگەی عەقڵی: ئەگەر بڵێین بەندە خۆی سەرپشكە و بەدیهێنەری كردەوەكانیەتی، ئەوا دەبوا توانای خوای گەورە دیاریكراو بووایە نەوەك گشتگیر، و ئەو كاتە بەندە دەبووە هاوبەشی خوا لە بەدیهێنانی جیهاندا.

ئەو بەڵگانەی جەخت دەكەنەوە لەسەر ئەوەی بەندە سەرپشكە نەوەك ناچار كراو، ئەم بەڵگانەی خوارەوەن:

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ كُلُّ نَفۡسِۭ بِمَا كَسَبَتۡ رَهِينَةٌ ٣٨ ﴾ المدثر: ٣٨. واتە: (هەموو كەس بارمتەی دەست پێشكەری خۆیتی).

ب- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ فَمَن شَآءَ فَلۡيُؤۡمِن وَمَن شَآءَ فَلۡيَكۡفُرۡ ﴾ الكهف:

٢٩. واتە: (ئەوەی دەیەوێت با باوەڕ بێنێت و ئەوەی دەیەوێت با كافرو بێ باوەڕ بێت).

پ- نمونە لە بەڵگەی عەقڵی: ئەگەر وتمان مرۆڤ ناچار كراوە، ئەوا مانای وایە توانای هیچ كاریگەریەكی نییە، بەڵام ئەگەر مرۆڤ خاوەن توانای كاریگەر نەبێت ئەوا هیچ واتایەك بۆ فەرمان و ڕێگری و پاداشت و سزاكان نامێنێتەوە[1].

مەزهەبی موسڵمانان لەبارەی قەزاو قەدەر

زانایان كردەوەكانیان بۆ دوو بەش دابەش كردووە:

١- **كردەوە ناچاریی و خۆنەویستەكان** (اضطراري): بریتین لەو كردەوانەی كە مرۆڤ دەستی تێدا نیە و توانای بەسەردا ناشكێت و تیایدا سەرپشك نییە، وەك: جوڵەی لەرزینی دەست و جوڵەی كۆ ئەندامی دەمار و دەزگای هەرس.

گشت تاقمە ئیسلامیەكان كۆكن لەسەر ئەوەی ئەم كردەوانە بەدیهێنراون لەلایەن خواوە و بەندە هیچ ڕۆڵێكی تیایدا نییە، مرۆڤ هیچ پاداشتێك یان سزا لەسەر ئەم كردەوانە وەرناگرێت.

٢- **كردەوە سەرپشكی و خۆویستەكان** (اختياري):بریتین لەم كردەوانەی كە مرۆڤ توانای بەسەردا دەشكێت و سەرپشكە تیایدا وەك ڕۆیشتن و قسە كردن.

تاقمە ئیسلامیەكان لەسەر ئەم كردەوانە ڕاجیاییان هەیە، چەند بۆچوون و تێڕەوانین و مەزهەبێكی جیایان هەیە لەم بارەوە، كە بریتین لەمانە[2]:

یەكەم: مەزهەبی جەبریەكان (الجبرية): شوێنكەوتووی جعدی كوڕی درهم و جهمی كوڕی صفوانی راسبین.

---

(١) بڕوانە: دراسات في العقائد - د. عرفان ٢٤٥ و دواتریش.

فەرموودەی: ((بەدبەخت ئەوەیە كە بەدبەختە لە ...)) لە: صحیح مسلم - كتاب القدر - باب كيفية الخلق الآدمي... ٢٠٣٧/٤.

(٢) كبرى اليقينيات الكونية ١٦٩ و رسالة في التوحيد ١٢٧.

ئەمانـە پێیـان وابـوو کـە مـرۆڤ توانـا و خـاوەن ویسـت و سەرپشـك نییـە، وتیـان: مرۆڤ ناچارە لەهەموو کارەکانیدا، وەك پەڕەی مریشکە لە باوەشی بادا.

دەڵـێن خـوای گـەورە کردەوەکـانی لـە مرۆڤـدا دروسـت کـردووە بـە هـەر دوو جۆرییـەوە چ ئـەو کردەوانـەی خۆویسـت و سەرپشـکە چ ئـەو کردەوانـەش کـە مـرۆڤ تیایاندا خۆنەویست و ناچارە، ئەمەش وا بە ئەندێشەی هەنـدێ کەسـدا دەهێنێـت کـە ئەو کردەوانە خۆویستن و مـرۆڤ تیایـدا سەرپشکە کەچـی وانیـە و پـاڵ دەدرێنـە لای مـرۆڤ تـەنها لـە ڕووی خـوازراو (مجازی)یـە واتـە نـاوی بـێ ناوەرۆکـە، هـەروەك پاڵدەدرێتە لای شـتی بـێ گیـان و ڕووەك، دەڵێن: ڕووەك خۆراکەکەی هـەرس کـرد، و بەردەکە جوڵا.

پێیان وابوو: سزاو پاداشت و تەکلیف و ئەرکداری شەرعی هەمووی ناچارییە.

بە بەڵگەکانی پێشتر بەڵگەیان هێنایـەوە کـە لـە ڕووکەشـدا مانـای ناچـار کراویـان دەگەیاند[1].

بەرپەرچیان دراوەتەوە:

بەوەی دەبێت ئەم دەقانە تەئویل بکرێن، تـا ڕێـك بکـەون و کـۆك بـن لەگـەڵ ئەو دەقانەی لەگەڵیان تێك دەگیرێن، ئەو دەقانەی کردەوەیەك دەدەنە پـاڵ بەنـدە کـە شایەنی سزاو پاداشـت و سـوپاس و سەرزەنشـت وەرگـرتن بێـت، چـونکە خـوای گـەورە سـتەمی لەسـەر خـۆی قەدەغـە کـردووە، تـەنها لەسـەر ئـەو کردەوەیـە لێپرسـینەوە لەگەڵ بەندە دەکرێت کە بە ویست و ڕەزامەنی خۆی ئەنجامی دابێت.

خــوای پــاك و تــاك فەرموویــەتی:﴿ يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَن نَّفْسِهَا وَتُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١١١﴾ ﴾ النحـل: ١١١. واتــە: (ڕۆژێـك دێـت کــە هەموو کەس خەمی خۆیەتی، بەرگری لەخۆی دەکات، پاکانە بۆ خـۆی دەکـات، "گـوێ

(١) دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ٢٥٥ و الفَرق بين الفِرَق - بغدادي ١٢٨ و المِلَل ة النّحَل - شهرستاني ١٠٨/١ و الفصل في الملل و الأهواء و الأهواء والنحل ٢٢/٣ و التبصير في الدين ٩٦ و نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام ٣٢٤/١ و لاپەڕەکانی دواتری.

بەکەسی تر نادات، ئەو ڕۆژە" هەر کەسە پاداشتی کردەوەکانی دەدرێتەوە و ئەو خەڵکە ستەمیان لێ ناکرێت).

قسەی ئەمانە سەر دەکێشت بۆ ئەوەی کە هیچ کەسێك ئەرکدار (مكلف) نیە بە فەرمان و ڕێگری (الأوامر و النواهي)، و هیچ واتایەك بۆ ڕەوانەکردنی پێغەمبەران نامێنێتەوە، و هیچ سودێکیش ناهێڵێت لەوەی پاداشتی چاکە و سزای خراپە بدرێت.

دووەم: مەزهەبی موعتەزیلەکان: ئەمانە کۆکن لەسەر چەند بابەت و بۆچوونێك، لەوانە:

١- بەندەکان خۆیان کردەوەکانیان بەدیدێنن و دروست دەکەن، و لەلایەن خوای گەورە هیچ ئەندازەگیری و بەدیهێنانێکی نییە بۆ کردەوەکانی بەندەکان چ بە دروست کردن چ بە لە ناوبردن.

٢- خوای گەورە لە دێرین و هەربووەوە زانایە بە کردەوەکانی بەدیهێنراوانی و هەر زاناشە بەوەی کە کامە باوەڕ دێنێت و کامە بێ باوەڕ دەبێت. ئەم بۆچوونەی موعتەزیلە جیایان دەکاتەوە بەتایبەت لە قەدەریەکان - شوێنکەوتووانی معبد الجهني و غيلان الدمشقي - ئەوانەی کە نکوڵیان دەکرد لە بوونی زانستی هەربوو (أزل)ی خوای گەورە، جا قەدەریەکان پێیان وایە کە خوا زانا نیە سەبارەت بە کردەوەکانی بەندە تا دوای ئەنجامدانی.

٣- مرۆڤ بکەرو ئەنجامدەری سەرپشکە، بەو توانا پەیدابووەی کار دەکات کە خوای گەورە بە چاودێری خۆی پێی بەخشیوە، جا بەندەش چۆن ویستی بوو ئاوا تواناکەی ئاراستە دەکات.

٤- فەرمان و ویستی خوای گەورە پەیوەستن بەیەکەوە.

خوای گەورە دەیەوێت کە بەتاك و تەنهای بزانین و باوەڕمان بە پێغەمبەرانی هەبێت، نوێژ ئەنجام بدەین.... بەهەمان شێوە فەرمانیشمان پێ دەکات بە ئەنجامدانی کارە ناوبراوەکان، نایەوێت تاوان و کوفر ئەنجام بدەین و فەرمانیش بەو شتانە ناکات، بەڵکو هەموو کارەکان مرۆڤ لە ویستی و کاری خۆیەتی.

موعتەزیلە بەڵگەی هێناوەتەوە بەمانەی خوارەوە:

ئەگەر خوای گەورە كردەوەی بەندەكانی بەدیهێنابا و دروست كردبا، ئەوا بەندەكان سەرپشك نەدەبوون، چونكە:

أ- ئەوا ئەركداری (تكليف)ی شەرعی بە فەرمان و رێگریەكان (الأوامر و النواهي) پوچەڵ و بێ بنەما دەبوون.

ب- سزاو پاداشت پوچەڵ دەبوونەوە.

پ- سوودی رەوانەكردنی پێغەمبەران نەدەما[(١)].

ئەم بۆچوونەی موعتەزیلەش بەرپەرچ دراوەتەوە، بە بەڵگەی:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُۥ تَقْدِيرًا ﴾ الفرقان: ٢. واتە: (هەموو شتێكی دروست كردووە بە ئەندازەو نەخشەی رێك و پێكی بۆ هەموو شتێك داناوە). ﴿ وَٱللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ ﴾ الصافات: ٩٦. واتە: (خوای گەورە بەدیهێنەری ئێوەو كردەوەكانیشتانە). هەروەك بەو بەڵگانەی ئەشعەرییەكان دەیهێننەوە پاش كەمێكی تر دەخەینەڕوو.

سێیەم: مەزهەبی ئەشعەریەكان:

بریتین لە شوێنكەوتووانی (أبي حسن الأشعري) و بۆچوونیان وایە:

١- كردەوەكانی بەندە كە تیایاندا سەرپشكە ئەوا بەدیهێنراوی خوان، بەندە هیچ كاریگەریەكی نییە لە بەدیهێنانی كردەوەكانی دا، خوای گەورە هێز لە بەندەدا دروست دەكات بۆ ئەوەی بتوانێت كردەوە ئەنجام بدات.

كەواتە كردەوە لەلایەن خواوە بەدیدەهێنرێت و بەندەش ئەنجامی دەدات و دەستی دەخات (كسب)ی دەكات[(٢)].

---

(١) دراسات في الفرق و العقائد ٢٦١-٢٦٢ و الفَرق بين الفِرق ٩٤ ة الفصل ٣٣/٣ و نهاية الإقدام - شهرستانی ٧٩ و سەیری: مذاهب الاسلاميين - عبدالرحمن بدوي ١/ ٤٨ و لاپەڕەكانی دواتری بكە.

(٢) دراسات في الفرق و العقائد ٢٦٣ و شرح المقاصد ١٢٥/٢ و لاپەڕەكانی دواتری ، و احياء علوم الدين، و المواقف ٥١٥ و لاپەڕەكانی دواتری.

دەست خستن (كسب) بریتیە لەوەی توانای بەندە و هاوتەریب بێت لەگەڵ كردەوەی خوای گەورە، بەو واتایەی:

ئەگەر بەندە ویستی كردەوەیەك لە كردەوەكان ئەنجام بدات، ئەوا خوای گەورە لە هەمان ساتدا توانا لە بەندەدا دروست دەكات بۆ ئەنجامدانی، و بەمەش بەندە دەستی دەخات نەوەك دروستی بكات[1].

ئەم بۆچوونەیان میانڕەوە لە نێوان بۆچوونی جبریەكان و معتزلەكان.

بەمانەی خوارەوە بەڵگەیان هێناوەتەوە:

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا ﴾ الفرقان: ٢.

واتە: (هەموو شتێكی دروست كردووە بە ئەندازەو نەخشەی ڕێك و پێكی بۆ هەموو شتێك داناوە).﴿ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ﴾ (الأنعام: ١٠٢، الزمر: ٦٢، الغافر: ٦٢) واتە: (بەدیهێنەری هەموو شتێكە). كردەوەش دەچێتە ناو شتەكانەوە، و كەواتە كردەوەش دروستكراو بەدیهێنراوی خوایە.

ب- ئەگەر بەندە بەدیهێنەری كردەوەكانی بوایە و سەرپشك و سەربەخۆش بوایە، ئەوا پێویست بوو بە تێروتەسەلی زانابوایە بە بەدیهاتنی كردەوەكەی، شتێكی نەبوو ئەستەمیشە مرۆڤ دەوری هەموو لایەنەكانی كردەوە بدات، چونكە لە كاتی بێ ئاگایی و بێ هۆشیدا كردەوە ئەنجام دەدات بە شێوەیەكی ڕێك و پێك و تۆكمە، كەچی بەندە ئاگاشی لێ نییە.

كەواتە پێویست بوو كە سەرچاوەی كردەوەكان خوای پاك و بەرز بێت[2].

چوارەم: مەزهەبی ئیمامی: شێخ (مظفر) بەم شێوەیە بۆمان ڕوون دەكاتەوە:

(كردەوەكانمان لەلایەك، لە ڕاستیدا كردەوەی ئێمەن و ئێمەش هۆكاری سروشتیانین، لەژێر توانا و ویستی ئێمەدان، و لەلایەكی ترەوە ئەندازەی بۆ كراوە

(١) مناهج الأدلة ١١٠.

(٢) دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية ٢٦٧.

لەلایەن خوای گەورە و لەژێر دەسەڵاتی ئەو دایە، چونكە هەر خوایە كە بەدیهێنەری بوونەوەرو بوون و بەخشەریەتی، جا ئێمەی ناچار نەكردووە لە كردەوەكانماندا تا ئەو سزایەی لەبەرامبەر تاوانەكانمان پێمان دەدات ستەم كردن بێت لێمان، چونكە ئێمە توانامان هەیە و سەرپشكین لە ئەنجامدانی كردەوەكانماندا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەدیهێنانی كردەوەكانی بەئێمە نەسپاردووە، تا وای لێبێت لە ژێر دەسەڵاتی دەربچێت، بەڵكو بەدیهێنان و فەرمان تەنها بۆ خوایە، و هەر ئەویشە توانای بەسەر هەموو شتێكدا هەیە و دەوری بەندەكانی داوە)[١].

ئەمە ئەو مانایەیە كە لە ئیمامەكان گێردراوەتەوە: بەندە نە ناچاركراوەو نە سەرپشكە، بەڵكو لەو نێوەندەدایە[٢].

پێنجەم: مەزهەبی (ابن رشد): پێی وایە ئەو تێكگیرانەی كە لە دەقەكاندا هاتووە بە هەڕەمەكی و بێ هودە نیە، بەڵكو مەبەستێكی خوای یاسادانەر بووە، تا بەو زانایانە ڕابگەیەنێت كە توانای تێگەیشتنیان هەیە لە قورئان و سوننەت بە شێوەیەكی دروست چارەسەری ئەم كێشەیە بكەن بەشێوەیەك كە ئەو گومانە لا ببات، لەوانەیە بوو بێتە هۆی پەرتبوونی نێوان ئەوانەی موشتومڕ دەكەن.

ناوبراو بۆ ئەوەچووە:

ناكرێت مرۆڤ تەواو ناچار كراوبێت، و ناشبێت بە ڕەهایی سەرپشك بێت، بەڵكو ڕاستی لە میانڕەو بووندایە لە نێوان دوو ڕاو بۆچوونەكە و بەمە دەبێت كە دان بنێین بەوەی كردەوەكانمان تەواو سەرپشك نین تیایدا و ناچاریش نین بەڕەهایی، و دەشوەستێتە سەر دوو هۆكار: ویستێكی ئازاد كە لەهەمان كاتدا پەیوەستە بە هۆكاری دەرەكی كە بەردەوام لەسەر یەك ئاراستە دەڕەوات كە خوای گەورە لە

(١) عقائد الامامية - مظفر ٤٤.

(٢) الشيعة بين الأشاعرة و المعتزلة - الحسني ٢١٢ و بڕوانە: أصول الدين الاسلامي - محمد على ناصر - صيدا ٤٠ و لاپەڕەكانی دواتر. و عقائد الامامية الاثني عشرية - سيد ابراهيم الزنجاني چ ٢ ساڵی ١٩٧٣، ٣٦ - ٣٧.

بوونەوەردا بەدیهێناوە[1]. مامۆستا محمود قاسمیش ڕاو بۆچوونی وایە کە:

ئەوە چارەسەرێکی لۆژیکی و مەنتیقییە بۆ ئەو کێشەیەی کە زانایانی کەلام مشتومڕیان لەسەر بوو[2]، کە زانستی سەردەمیش مەیلی بۆ ئەوە دەچێت، کە نکوڵی لە ئازادی هەڵبژاردن (اختیار) ناکات، و بڕواشی هەیە بە بوونی یاسای گشتی و ڕێکو پێك لە سروشتدا[3].

پرسیارو وەڵام:

ئەگەر وترا بە دیهێنانی بوونەوەران لایەن خواوە بە ئەندازەی دیاری کراو بەپێی زانستی پێشووتری، ئەوە دەگەیەنێت کە: مرۆڤ ناچارکراوە لە کارەکانیدا.

وەڵامەکەی بریتیە لەوەی:

ئەو کردارانەی کە خۆنەویست و ناچارین مرۆڤ پێی ئەرکدارو تەکلیف نەکراوە، هەروەك پێشتر خرایەڕوو.

سەبارەت بەو کردارانەی کە بەندە تیایاندا سەرپشکە ئەوا بەدیهێنراون، هەروەك پێشتر لە ڕای ئەشعەریەکاندا خرایەڕوو، ئەمە مانای وانیە کە مرۆڤ لە ئەنجامدانی کارەکانیدا ناچار کراوبێت، و ئەمەش بەوەی:

مرۆڤ لە کردەوەکانیدا سەرپشکە بەو وەسفەی کردەوەکانی بەدەست دەخات نەوەك بەو وەسفەی بەدیهێنەری کردەوەکانی بێت.

لەبەرئەوەی بەدەستهێنانی کردەوە (واتە خۆڕازاندنەوەت پێ) لەسەر دوو شت بەندە:

أ- بوونی سەرجەم بنەماکانی کردەوە لە دەرەوەی مرۆڤ چ ماددی و چ مەعنەوی.

ب- بەدەست هێنانی ئەو کردەوانەت بەهۆی پاڵنرانت بە ئاراستەیدا.

کەواتە تۆ دەتەوێت و سەرپشکی بەو وەسفەی دەست خەری و پاڵ نراویت بە

---

(١) مناهج الأدلة ١١٨-١٢٠ (پێشەکیەکە هی محومد قاسمە).

(٢) هەمان سەرچاوە ١٠٥.

(٣) هەمان سەرچاوە ١٢٠.

ئاراستەیدا، نەوەك بەو وەسفەی كە بەدیهێنەرو پەیداكەری بنەما و ڕەگەزەكانیەتی.

ئەمە ڕوون دەكەینەوە بەم نمونە بەرهەستە:

دەست بەو هەموو خوێنبەرو دەمارو توانا لە بەدیهێنانی خوای پاك و تاكە.

كاغەز بەو شێوەو تایبەت مەندییەكانییەوە لە بەدیهێنانی خوای گەورەیە.

پێنووس بەهۆی ئەو شیاویەی كە تیایدایە لە بەدیهێنانی خوایە.

هەموو ڕەگەزە ناوبراوەكان بەیەك گەیشتن بۆ ئەوەی نووسینێك لەسەر پەڕاو (تێنووس) بكێشن كە ئەویش هەر لە بەدیهێنانی خوایە.

كەواتە مانای وایە خوای گەورە بەدیهێنەری كردەوەكانی مرۆڤە.

پێویستە بۆ ئەوەی بتوانی بنووسیت، لە دەروونی خۆتدا جەخت بكەیتەوە لەسەر نووسین، و ویستی تۆ پاڵنەر بێت بۆ جێبەجێ كردن، ئا لەو كاتەدا خوای گەورە ڕێگە دەدات بەو توانایەی لە دەستەكانی تۆیدا دایناوەو بە مەرەكەبەكە كە چۆنت دەوێت ئاراستەی بكەیت، و ڕێگە دەدات بە پەڕاوەكە كە كارتێكراو بێت بە مەرەكەبەكە بەو شێوەیەی كە نووسینەكە ئەنجام دەدرێت، ئا لەو كاتەدا ناودەبرێیت بە نووسەر، و ئەو كردەوەیە دەدرێتە پاڵ تۆ. جا مەبەست و پێداگیری و بەدەست هێنان لە تۆوەیە، ئەمەش بە نهێنی ئەو ویستەی كە لە تۆدا دایناوە.

بەدیهێنانی كردەوەو هۆكارەكانی لە خواوەیە، لێ پێچینەوەو دادگایی كردن لەسەر مەبەست و دەست خستنەكە دەبێت، نەوەك لەسەر خودی بەدیهێنانی هۆكارەكان و كردەوە. وەك ئەو كەسەی بە ئوتومبیلەكەی خۆی بە كەسێكدا ئەكێشێت و دەیكوژێت، جا بەتایبەت لەسەر خودی كردەوەكە داداگایی ناكرێت چونكە خاوەنی ڕاستەوخۆی كردەوەكە بریتیە لە ئوتومبیلەكە، بەڵكو لەسەر بەدەست هێنانەكە لێی دەپێچرێتەوە.

ئەگەر وترا خوای گەورە دەفەرمووێت:﴿ وَلَوْ شَآءَ لَهَدَىٰكُمْ أَجْمَعِينَ ﴾ النحل: ٩. واتە: (خۆ ئەگەر خوا بیویستایە هیدایەتی هەر هەمووانی دەدا بە گشتی).﴿ وَلَوْ شَآءَ رَبُّكَ لَءَامَنَ مَن فِى ٱلْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا ۚ أَفَأَنتَ تُكْرِهُ ٱلنَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا۟ مُؤْمِنِينَ

﴿٩٩﴾ ﴾ یونس: ٩٩. واتە: (خۆ ئەگەر پەروەردگارت بیویستایە (دەیتوانی بە زۆر و بەناچاری) هەر هەموو دانیشتووانی سەر ڕووی زەوی باوەڕ بهێنن، جا ئایا تۆ "ئەی محمد (ﷺ)، ئەی ئیماندار" ئەتەوێ زۆر لە خەڵکی بکەی بۆ ئەوەی بڕوادار بن؟!).

ئەمە ئەوە دەسەلمێنێت کە ویستی مرۆڤ لە دەستی توانستی خوای گەورەدایە.

وەڵامەکەی ئەمەیە کە:

واتای ئەم ئایەتانە: ئەوەیە کە خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ ئەگەر بیویستایە ئەوا بە میهری خۆی وای لێ ئەکردن کە باوەڕ هەڵبژێرن، و هەواو هەوەسیان ڕەت بکەنەوە، بەڵام خوا ئەمەی نەویست، بەڵکو ویستی وابوو کە مرۆڤ لە نێوان دوو ڕێگە و لادا دابنێت و هەر یەکەشیان کێشی بکات بۆ لای خۆی، کە بریتین لە: نەفس بە ئارەزوو هەواو هەوەسەکەی و عەقڵ بە دانایی و لێزانیەکەی.

ئالێرەوە خوای گەورە ویستی مرۆڤی دانا لە نێوان میهری خواو سزاکەی.

جا هەر کەسێ باوەڕی بە خواو پێغەمبەرەکەی (ﷺ) هەبێت، و نەفسی خۆی ڕاهێنا لەسەر ئەوەی ڕووبەڕووی حەق و ڕاستی نەبێتەوە، و تێکۆشا دژی ئارەزووەکانی، ئەوا خوای گەورە سەری دەخات و یارمەتی دەدات، خوای پاك و پایەبەرز فەرموویەتی:

﴿ وَٱلَّذِينَ ٱهۡتَدَوۡاْ زَادَهُمۡ هُدٗى وَءَاتَىٰهُمۡ تَقۡوَىٰهُمۡ ﴾ محمد: ١٧. واتە: (ئەوانەش ڕێبازی هیدایەت و ئیمانداریان گرتۆتە بەر بە گوفتاری پێغەمبەر (ﷺ) هیدایەت و دینداریان گەشە دەکات و پەرەدەسێنێت، خوایش شارەزایی و پارێزکار و دڵنیایی زیاتری پێبەخشین.

﴿ وَيَزِيدُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ٱهۡتَدَوۡاْ هُدٗى ﴾ مریم: ٧٦. واتە: (ئەوانەی ڕێبازی هیدایەتیان گرتۆتەبەر خوا زیاتر هیدایەتیان دەدات).

﴿ يَهۡدِي بِهِ ٱللَّهُ مَنِ ٱتَّبَعَ رِضۡوَٰنَهُۥ سُبُلَ ٱلسَّلَٰمِ وَيُخۡرِجُهُم مِّنَ ٱلظُّلُمَٰتِ إِلَى ٱلنُّورِ بِإِذۡنِهِۦ ﴾ المائدة: ١٦. واتە: (خوا بەو قورئانە پیرۆزە هیدایەت و ڕێنمویی ئەو کەسانە دەکات کە: شوێن ڕەزامەندی خوا کەوتوون، بەرەو

ڕێبازەکانی ئاشتی ئاسوودەیی و لە تاریکیەکانی دەریاندەهێنێت و ڕزگاریان دەکات و دەیانخاتە ناو ڕووناکیەوە).

بەڵام ئەوەی لاڕێی کردن و دوژمنایەتی خواو پێغەمبەرەکەی کرد، بووە خزمەتکاری هەوەس و ئارەزووەکانی، و کاتێك ئامۆژگاری کراو بەخششەکانی خوایان بەبیریان هێنایەوە ئەوا گوێکانی کەڕ کردن لە ئاستی دا، نمونەی ئەو کەسانە ئاوێتە ئەکرێن لە گومڕایی و سەر لێشێواویدا، خوای پایەبەرز فەرموویەتی:﴿ سَأَصۡرِفُ عَنۡ ءَايَٰتِيَ ٱلَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي ٱلۡأَرۡضِ بِغَيۡرِ ٱلۡحَقِّ وَإِن يَرَوۡاْ كُلَّ ءَايَةٖ لَّا يُؤۡمِنُواْ بِهَا وَإِن يَرَوۡاْ سَبِيلَ ٱلرُّشۡدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلٗا وَإِن يَرَوۡاْ سَبِيلَ ٱلۡغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلٗا ﴾ الأعراف: ١٤٦. واتە: (ئەو کەسانەی بە ناحەق فیز دەکەن لە زەویدا و خۆیان بە گەورە دەنوێنن (لە خەڵکی)، لەمەودوا ڕووی دڵیان وەردەچەرخێنم لە تێگەیشتنی ئایەت و فەرمانەکانم، خۆ ئەوانە ئەگەر هەر بەڵگەو نیشانەیەك ببینن ئەوە باوەڕی پێ ناکەن، ئەگەر ڕێبازی بەرژەوەندی دنیاو قیامەت ببینن ئەوە نایگرنەبەر، خۆ ئەگەر ڕێبازی ئارەزوو پەرستی و گومڕایی ببینن، ئەوە دەیگرنەبەر و پەیڕەوی دەکەن).

﴿ يُضِلُّ بِهِۦ كَثِيرٗا وَيَهۡدِي بِهِۦ كَثِيرٗا ﴾ البقرة: ٢٦. واتە: (زۆرێکی پێ گومڕا دەکات و زۆرێکی تریشی پێ هیدایەت و ڕێنموویی دەکات، بەڵام دیارە جگەلە لارو وێرو یاخی و تاوانباران کەسی تر گومڕا ناکات).

ئەم یاسایە خواییە لێکدەرەوەو تەفسیری ئەو فەرمایشتەی خوای گەورەیە:

﴿ فَإِنَّ ٱللَّهَ يُضِلُّ مَن يَشَآءُ وَيَهۡدِي مَن يَشَآءُ ﴾ فاطر: ٨. واتە: (بەڕاستی خوا بیەوێت هەر کەس گومڕا بکات دەیکات، هەر کەسێکیش هیدایەت بدات دەیدات).

﴿ وَمَن يُضۡلِلِ ٱللَّهُ فَمَا لَهُۥ مِنۡ هَادٖ ﴾ الرعد: ٣٣. واتە: (جا هەر کەس بەهۆی کارو کردەوەی خراپیەوە خوا ون بکات، ئیتر کەس نییە هیدایەتی بدات).

مەبەستی ئەوەیە کە: خوای گەورە بێ توانا نییە لەوەی هۆکارەکانی ڕێنموویی و هیدایەت بخاتە دڵی گومڕاترین بێ باوەڕەوە، و هۆکارەکانی گومڕایش بخاتە دڵی چاکترین بەندەی باوەڕداری.

بەڵام خوای گەورە لەسەر خۆی پێویست كردووە كە: كەس گومڕا نەكات مەگەر یەكێك پشت لە هۆكارەكانی ڕێنوویی و هیدایەت بكات و هۆكارەكانی هیدایەت نزیك بخاتەوە لە هەر كەسێك كە پێداگیری بكات لەسەر وەڵامدانەوەو جێبەجێ كردنی فەرمانەكانی خوای گەورە.

ئەگەر وترا:

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ وَمَا تَشَآءُونَ إِلَّآ أَن يَشَآءَ ٱللَّهُ ﴾ الإنسان: ٣٠. واتە: (ئێوە چیتان پێناكرێت و هیچ كارێكتان پێ ئەنجام نادرێت، مەگەر خوا ویستی لەسەر بێت). ئاماژەیە بۆ ئەوەی كە مرۆڤ هیچ ویستێكی نییە مەگەر بە ویست و ڕەزامەندی خوای گەورە.

وەڵامەكەی:

ئایەتەكە ئەوە ڕوون دەكاتەوە كە مرۆڤ نەدەبووە خاوەنی ویست لە ناخی خۆیدا و نەشی دەتوانی سەرپشك بێت و ئەو ڕەفتارە بكات كە خۆی دەیەوێت ئەگەر خوای گەورە ئەو نهێنیە مەزنەی لە ناخی مرۆڤ دانەنابوایە(١).

ئەگەر وترا:

ویستی خوای گەورە تەواو ڕەهایە، جا چۆن دەكرێت ئەندێشەی ئەوە بكەین كە مرۆڤ خاوەن ویست بێت لە پاڵ ویستی خوادا، پاش ئەوەی داماننا بەوەی مرۆڤ ئازاد و سەرپشكە لە ویستەكەیدا؟.

وەڵامەكەی:

ئەوەیە كە كردەوە خۆنەویست و ناچارییەكانی مرۆڤ ئەوا مرۆڤ هیچ توانا و ویستێكی بەسەردا ناشكێت، بەڵام ئەو كردەوانەی كە مرۆڤ سەرپشكە و بە ویستی خۆی ئەنجامی دەدات ئەوا چەقی تەكلیف و ئەركدارییە. جا خوای پایەبەرز ویستی وابووە مرۆڤ ویستی هەبێت، كەواتە ویستی خوای گەورە لەگەڵ هەموو ئەو

(١) كبرى اليقينيات الكونية ١٦٦ لاپەڕەكانی دواتر، سەیری ئەمەش بكە: رسالة القضاء و القدر - الشيخ محمد متولي الشعراوي، چ: دار الشروق لە میسر.

شتانەدایە كە مرۆڤ ئەنجامی دەدات و هەڵی دەبژێرێت، كەواتە تێكگیران نییە لە نێوان ویستی خوای گەورە و ئەوەی تۆ بە ویستی تایبەتی خۆت دەست نیشانی دەكەیت و ئەنجامی دەدەیت.

گریمان ئەگەر خوای گەورە ویستی لەسەر شتێك نەبوو كە تۆ هەڵت بژاردبوو بەویستی خۆت، واتای وایە خوای گەورە ویستی لەگەڵ ویستەكەی تۆ دا نیە كە تۆی ئاراستە كردووە بۆ ئەو كارە، پێچەوانەیە لەگەڵ ئەوەی كە چەسپا خوای گەورە ویستویەتی تۆ خاوەن ویست بیت.

نمونە لەسەر ئەمە:

خزمەتكارێكت هەیە و دەتەوێت شارەزای ڕاستگۆییەكەی ببیت لە خزمەت و كرین و فرۆشتنیدا، بۆ ئەم مەبەستە ئەندازەیەك پارەی پێ ئەدەی، تا پێداویستیەكان بكڕێت لە بازار، و تەواوی ئازادی هەڵسوكەوت بەو پارەیە دەكات بەبێ ئەوەی چاودێرێكی لەسەر بێت.

تۆ ویستوتە لەو كارەدا خزمەتكارەكە ئازاد بێت لەوەی هەر شتێك بكات یان نەیكات، تەنها بە قسەی دەروونی دەكات، و تۆش ویستوتە كە خزمەتكارەكە بە ئازادی هەڵسوكەوت بكات تا لایەنە شاروەكانی بزانیت، جا چ ناپاكی بكات لە سپاردەكەی یان سپاردەكەی بپارێزێت ئەوا تۆ هەر دوو دەرەنجامەكەت مەبەستە، جا ئەو دەرەنجامەت پێ خۆش بێت یان پێت ناخۆش بێت.

بەم پێیە دەرەنجامی ویستی مرۆڤ لە ئاست ویستی خوای گەورە وەك ویستی خزمەتكارەكەیە لە ئاست ویستی گەورەكەی، تەنها ئەو شتە لە موڵكی خواو بوونەوەردا ڕوودەدات كە خوای گەورە ویستی لەسەر بێت، و ئەمەش دژ نییە و تێك ناگیرێت لەگەڵ ئەوەی كە ویستی داوەتە بەندە تا ئەو شتە دەست بخات كە دەیەوێت بەبێ ناچار كردن، تا لایەنە شاراوەكەی بەندە لە هەڵسوكەوتەكەیدا دەربكەوێت، بەمەش شایەنی پاداشت یان سزای خوایی بێت[1].

(١) كبرى اليقينيات الكونية لا ١٦٢.

بەشی سێیەم
پێغەمبەرایەتی (النبوه)

لە چوار دەروازە پێک دێت:

دەروازەی یەکەم: عەقلی مرۆڤ و پێویستی بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی:

باسی یەکەم: بوونی عەقڵ.

باسی دووەم: پێویستی عەقڵ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی.

دەروازەی دووەم: مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەوانەی نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن.

دەروازەی سێیەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی:

باسی یەکەم: پێغەمبەرایەتی و ئەرکەکەی.

باسی دووەم: تایبەتمەندییەکانی پێغەمبەرایەتی، سیفاتی پێغەمبەران، سروش (الوحی)، موعجیزە.

دەروازەی چوارەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی تایبەت:

باسی یەکەم: سەلماندنی پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ).

باسی دووەم: پەیامەکەی پێغەمبەر (ﷺ) و بنەماکانی بانگەوازەکەی تەواوکەرو کۆتایی شەریعەتەکانە.

دەروازەی یەكەم
عەقلی مرۆڤ و پێویستی بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی

لە دوو باس پێك دێت:

یەكەم: زانینی عەقڵی (المعرفة العقلية).

دووەم: پێویستی عەقڵ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی.

باسی یەكەم
زانینی عەقڵی

بوونی عەقڵ:

باوەڕ بوون بەبوونی عەقڵ و پەیپێبردنەكانی بە تێڕوانینی ڕاست و دروست دەگاتە زانست و زانین، و ئەمەش ڕای عەقڵمەندان بەگشتی و فەیلەسوفە موسڵمانەكانە بە تایبەتی.

بەر هەڵستكاران لەمەدا دوو دەستەن:

دەستەی یەكەم: دان دەنێت بە بوونی عەقڵدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نكۆڵی دەكەن لە زانینە عەقڵیەكان و ڕاستیە زانستیەكان و هیچ نرخێك دانانێن بۆ پەیپێبردنەكانی عەقڵ. ئەمانە كۆمەڵێكن لە فەیلەسوفە كۆنەكانی یۆنان (سۆفستائیەكان)[1].

---

(١) بڕوانە: قصة الايمان - شيخ نديم جسر ٣٧. سۆفستائی وشەیەكی یۆنانیە كە بە واتای (دانا: الحكيم) دێت، و سۆفستائیەكان كۆمەڵێكن لە مامۆستایانی دانایی و حیكمەت كە دەركەوتن لە سەدەی پێنجەمی پێش زاینی لە یۆنانی كۆن. بە ناوبانگترین بانگەشەكارانی ئەوانەن: =

تاقمێك له موسڵمانان، تێڕوانینیان وەك مەزهەب و تێڕوانینی ئەم دەستەیەیە، ئەمانەش بریتین لە:

شیعەی ئیسماعیلی کە بۆ ئەوەچوون: تێڕوانینی عەقڵی بەس نییە بۆ دەستخستنی زانست و زانیاری. وتویانە: (پێویستی بە یارمەتی خواییە). بەم پێیە بە پێویستی دەزانن بگەڕێنەوە بۆ ئەو مامۆستایە (ئیمامە) بەبێ بەندوبارو مەرج، چونکە - بە پێی گومانی ئەو شیعە ئیسماعیلیانە - تەنها دەبێت ئیمام شارەزا بێت لە ناوەرۆکی دەقە ئایینیەکان! تەنها ئیمام حەق و ناحەق و هیدایەت و گومڕایی لێك جیا دەکاتەوەو، پارێزراوە لە هەڵەی بە ئەنقەست و لەبیر چوونەوە، ڕاستی تەنها لەلایەن ئیمامە![1]

هەندێکی تریش، کە خۆ بەصۆفیدەزانن بۆ ئەوە چوون کە: ئیلهام تاکە ڕێگەی زانینە نەوەك عەقڵ[2].

جا عەقلگەراکان پڕوپاگەندەی دەستەی ناوبراویان پوچەڵ کردۆتەوە، بێ بنەماییەکەیان ڕوونکردۆتەوە، و بەڵگەکانیان بەتاڵ کردۆتەوە، گەندەڵیەکەشیان سەلماندووە، جگە لە دووربوونی لە ڕاستی و واقیع.

ئەبو حامدی غزالی کتێبێك دادەنێت: (القسطاس المستقيم) بۆ بەرپەرچ دانەوەی پڕوپاگەندە و بانگەشەی ئیسماعیلیەکان، لەو کتێبەدا بێ بنەمایی مەزهەبو پوچی بیروباوەڕی ئەوانی خستۆتەڕوو.

غەزالی لەم کتێبەدا بنەماکانی بیرکردنەوەی ڕاستی دیاری کردووە کە سەردەکێشێت بۆ زانینی ڕاست و دروست، ڕێگەشی خۆش کرد بۆ تێڕوانینی عەقڵی

= بروتاكوراس (٤٨٠ پ.ز) و دانتفون و بروديكوس. سەيرى: مذاهب و مفاهيم في الفلسفة و الاجتماع - د. عبدالرزاق مسلم ماجد ٦٦. بكە.

(١) بڕوانە: راحة العقل - كرماني ١٣٧ و١٩٤. و توضيح المراد في شرح تجريد الاعتقاد ٦٧٦/٢ و الملل و النحل - الشهرستاني ٢٩/٢ و مقدمة القسطاس المستقيم - ڤيكتور شلحت ١٠.

(٢) بڕوانە: الأحكام - ابن حزم ١٤/١.

بۆ ئەو كەسەی كە دەیگرێتەبەر بە سەلامەتی بتوانێت حەق و ناحەق لەیەك جیا بكاتەوە[(١)]. و ئەوە بەشێك لەو وتەیەی بۆت دەخەمەڕوو كە لە (مشكاة الأنوار)دا هاتووە لەبارەی ڕوونكردنەوەی حەقیقەتی عەقڵ و تواناكانی: عەقڵ توانای پەیپێبردنی هەیە بەوەی كە زانایە و شت دەناسێت، پەیی بە ناسینی خودی خۆی دەبات، بە تێڕوانین بۆ شتەكان دەڕوانێت و لە ڕاستییەكەیان تێدەگات، هۆكار و حوكمەكانی لە شتەكە هەڵدەهێنجێت، واتە سەرچاوەی شتەكە و هۆی پەیدابوونی و پلەوپایەكەی لە ناو بوونەوەردا دیاری دەكات. ئەم چالاكیەی عەقڵ بە ئاراستەی هەموو بوونەوەرە بە بەرهەست و مەعقوڵەكانەوە. عەقڵ پەییان پێ دەبات و هەڵسوكەوت لە هەموویاندا دەكات، و چەند حوحكمێكی بێ گومانی یەقینی ڕاستیان بەسەردا دەدات. دواتر بە شێوەیەكی تایبەت پەیی بەشتە مەعقوڵەكان دەبات كە بێ كۆتان، هەروەك پەیی دەبات بە ژمارەكان، هەر چەند گەورەو زیاتر بن، سەرباری ئەمەش عەقڵ پاكە لەو هەڵانەی كە بەسەر هەستەكاندا دێن ...[(٢)].

إبن حزم لە بەرپەچی ئەوانەی دەڵێن ئیلهام ڕێگەی زانست و زانینە نەوەك عەقڵ، وتویەتی: ئەوانەی پڕوپاگەندەی ئیلهام دەكەن بەوەی پەیی بەو شتانە دەبەن، كە غەیری ئەوان بە عەقڵی سەرەتا پەیی پێ نابەن، ئەمەش دوو كەس لەوان لەسەر شتێك كۆك نین كە بانگەشەی ئەوە دەكەن كە بە ئیلهام دەیزانن و پەییان پێ بردووە، كەواتە بێگومان چەسپا كە ئەوانە كۆمەڵێك درۆزنن... بەهەمان شێوە ئیهام بانگەشە و پڕوپاگەندەیەكی بێ بەڵگەیە، ئەگەر هەر كەسێكیش زۆر بەجوانی ڕووخساری بانگەشەو پڕوپاگەندەكەی برازێنێتەوە ئەوا هیچ ڕاستیەكی پێ ناچەسپێت و هیچ ناحەقی و بەتاڵێكیشی پێپوچەڵ نابێتەوە[(٣)].

دەستەی دووەم: نكوڵی لە عەقڵ دەكات بە تێگەیشتنی پێشوو، و بۆ ئەوە

---

(١) مقدمة القسطاس المستقيم - ڤيكتور شلخت ١٤، ١٨.

(٢) هەمان سەرچاوە.

(٣) الأحكام ١/ ١٧.

دەچێت کە: (هەستە دیارەکانمان و ئەندێشە کراوەکان تەنها هۆکارن بۆ زانین، ئەوەی بە عەقڵ ناو دەبرێت تەنها کۆمەڵە کارێکە بۆ هەستەکان دەگەڕێتەوە)[1].

خاوەنانی ئەم مەزهەبە ناسراون بە (هەستگەرا) یان (ئەزموونگەرا) یاخود (ماددەگەرا)کان، ئەم مەزهەبە لەم دواییانەدا لە فەلسەفەی ئەوروپیدادەرکەوت. ئەوەی ڕێگەی بۆ ئەم مەزهەبە خۆشکرد (فرنسیس بیکۆن) بوو کە لە ساڵی ١٦٢٦ز مردووە و لە گرنگترین پیاوەکانی ئەم مەزهەبە (جون لوك) (١٦٣٢ - ١٧٠٤ز) و (دڤید هیوم) (١٧١١ - ١٧٧٦ز) بوون، ئەم ئاراستە و مەزهەبە بەشێوەیەکی زۆر بەرچاو بازاری گەرم بوو و بڵاوبووەوە، لەلایەن بەشێکی زۆر لە فەیلەسوفەکان و تەنانەت فێرخوازو لایەنگریشی هەن لە هەموو شوێنێك.

لەگەڵ ئەوەشدا نەیارە (عەقڵگەراکان) بەتووندی ڕووبەڕووی بوونەتەوە، هەندێ لە عەقڵگەراکان هەڵسان بە لێکۆڵینەوەی زانستی ئەزمووندار بۆ ڕووکەشە دەروونیە دەراساکان و سەلماندیان کە عەقل ماددە نیە و دەتوانێت پەیی بەشت ببات بەبێ هەستەکان، گرنگترین دیاردەی (تلبثائي) واتە:گواستنەوەی فیکرو هزر. و (د. راین) پێناسەی بۆ ئەم دیاردەیە کردووە: کە بریتیە لە هەست کردن و پەیپێبردن بە فیکرو هزرەکانی کەسێکی تر، بەبێ ئەوەی هەستەکان هیچ ڕۆڵێك ببینن لەمەدا[2].دیاردەی ڕەوانی بینین (الجلاء البصري) و (د. راین) پێناسەی کردووە بە: هەست کردن بە شتەکان یان ڕووداوەکان بەبێ ئەوەی هەستەکان هیچ ڕۆڵێك ببینن[3]. هەروەك ئەم لێکۆڵەرانە چەسپاندوویانە کە هەر دوو دیاردەی (گواستنەوەی فیکر) و (بینینی ڕەوان) تەنها دوو ڕووی یەك دیاردەن ناویاننا وە:(پەیی بردن لە دەرەوەی هەستەکان).

---

(١) العقل و الوجود - يوسف كرم ٨ و سەیری (دائرة معارف القرن العشرين) ماددەی (عقل) بکە.

(٢) العقل و سطوته ٢٦-د.ج. براين مامۆستای دەروونناسی لە زانکۆی دیوکی ئەمریکی، وەرگێڕانی د. محمد حلوجي.

(٣) هەمان سەرچاوە.

هـەروەها چەسـپاندوویانە کـە ئـەم دیاردەیـە، واتـە دیـاردەی پـەیێبردن لـە دەرەوەی هەسـتەکان، ملکـەچ نابێـت بـۆ پەیوەنـدی شـوێنی و کـاتی کـە دیـاردە ماددیـەکان و هێزیەکان ملکەچن بۆی جا چ کارەبا یان گەرمی یان ڕووناکی یان جگەلەمانە بێت.

دەرەنجامـەکانی ئـەم لێکۆڵینەوانـە خرانـەڕوو لـە کـۆنگرەی زانایـانی ویلایەتـە یـەکگرتووەکان، یەکـەمیان: لـەبارەی بیرکـاری ئامـاری بـوو کـە لـە سـاڵی ١٩٣٧ گرێـدرا. دووەمیان: بۆ زانایانی دەروونناسی گرێدرا لـە سـاڵی ١٩٣٨ز، و کۆنگرەکـە دانـی نـا بـەم لێکۆڵینەوانە و ملکەچی دەرەنجامەکانی بوو کە لێی بەدەست هاتبوون[(١)].

تێکـڕای مەزهەبـە ئیسـلامیەکان کـۆك بـوون لەسـەر ئـەوەی کـە تـەنها پشـت بـە زانیارییـە عەقڵیـەکان نەبەسـترێت، دانیـان نـاوە بـەوەی عـەقڵی مـرۆڤ پێویسـتی بـە یارمەتی دەر هەیە لە دیـاریکردنی کاروبارەکانـدا، دیـاریکردنی چۆنیەتی بـاوەڕ بـوون بـە سـیفەتەکانی خـوای گـەورە، زانینـی ئـەو زانیاریانـەی کـە پێویسـتن سـەبارەت بـە بـارودۆخی ڕۆژی دوایـی، و تـا عـەقڵ ئاگـادار بکاتـەوە سـەبارەت بـەو شـتەی کـە لێـی بێئاگـابووە یـان لاوازە لـە پـەیی پێبردنـی و ئـەو یارمەتیـدەرەش پێغەمبـەرە، و ڕایـان کۆك بووە لەگەڵ مەزهەبە ئیسلامیەکان و زۆربەی فەیلەسوفەکان، هـەموو ئەوانـەش کـە بـاوەڕدارن بـە شـەریعەتە ئاسمانیـەکان. هەنـدێ لـە فەیلەسـوفەکان ڕایـان لەمـەدا جیاواز بووە وەك (براهیمەکانی هیند) و تەنها ئەو چەند زانیارییـەیان بـەباش زانـی، وتیان عەقڵی مرۆڤ پێویستی بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی نییە.

***

---

(١) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ١٨٥.

باسی دووەم

پێویستی عەقڵ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی

باوەڕی عەقڵ... باوەڕی سروش...

هەروەك چۆن باوەڕ بوون، بە بوونی خوای گەورە و بە سیفەتە تەواو و كامڵەكانی، بەهۆی ئەو كەسانەوە دەبێت، كە خوای گەورە تایبەتی كردوون بە مژدەدان و ترساندن، ئەوا ئەم باوەڕە بەهەمان شێوەی سەربەخۆ لە ڕێگەی عەقڵی مرۆڤیش دەكرێت دەستەبەر بكرێت. ئەگەر یەكێك بە بەڵگەوە گەیشتە ئەوەی باوەڕی بە بوونی خواو سیفەتەكانی هێنا. بەبێ بەڵگەی بیستراو و بەبێ ئەوەی بانگەوازی پێغەمبەرێكی پێ بگات. هەروەك ئەمە ڕوویداوە لەلایەن هەندێ كەس كە عەقڵیان بەهێزو بەرزە، و دەروونیان لە ناو مرۆڤەكاندا پاك و پوختە، دواتر لەم تێڕوانینەیدا بۆ ئەوەچوو كە باوەڕی هێنا بەوەی نەفسی مرۆڤ دەمێنێت لە دوای مردن، ژیانێكی تری هەیە لە دوای ژیانی دونیا ئەوساش یان ئەوەتا خۆش ڕادەبوێرێت یاخود سزا دەدرێت. باوەڕی بۆ دروست بوو كە خۆشبەختی و بەدبەختی لە دواڕۆژدا بەردەوام دەبێت و پەیوەستیشە بە كردەوەكانی مرۆڤ لەم ژیانە كۆتا هاتووەدا، جا كردەوەكانی دڵی یاخود جەستەی بن، وەك سەرجەم جۆری پەرستشەكان، دواتر لە دەرەنجامدا بگاتە ئەوەی كە خۆشبەختی نەفس بە ناسینی خواو كردەوەی چاكە دەبێت، پێچەوانەكەی بەدبەختیە، ئالەو كاتەدا هیچ شتێك ڕێگر نییە لەوەی ئەو مرۆڤە كە پەیی بردووە بانگەواز بكات بۆ ئەو ڕاستیانەی كە ئاراستەكارن بەرەو خوا، بۆ ئەم مەبەستەش چەندین یاسا دابڕێژێت، بۆ ئەوەی تێكڕای مرۆڤایەتی بانگ بكات، بۆ باوەڕ هێنان پێی و ئەنجامدانی هەمان كارو كردەوەكانی، مادەم شەریعەتێك نەبوو كە لەگەڵی تێك بگیرێت[1].

---

(١) بڕوانە: (رسالة التوحيد - شيخ محمد عبده ٧٢ و٨٩ و٩٠)، دەڵێت: ((مرۆڤەكان بەگشتی بە یەكتاناسان و بتپەرستان و فەیلەسوفەكان جگەلە كەمێك نەبن كە هیچ نرخێكیان نییە ئەوا =

وەك: ئەخناتۆن لە فیرعەونەكانی میسرٍ، برهام لە هیند، كنفیشیوس لە چین، زەردەشت لە فارس، زۆرریك لە فەیلەسوفەكانی یۆنان وەك: (ئەرِستۆ و فیساغۆرس و سۆقرات و ئەفلاتۆن) بەمە هەڵسان.

بەڵام... لەبەر ئەوەی ئەمە حاڵەتێكی گشتی نەبووە بۆ خەڵك. تەنها لەوانەیە بۆ چەند كەسێك فەراهەم بێت، كە خوای گەورە تایبەتی كردوون بە عەقڵی تەواو و كامڵ و تێڕوانینی ڕۆشن، ئەگەر بانگەوازی پێغەمبەریشی پێ نەگەیشتبێت، جا ئەگەر بانگەوازی پێغەمبەرایەتیشی پێ بگەیشتایە ئەوا خێراترین كەس دەبوو لە ملكەچ بوون بۆی، هەتا ئەوانەش سەرباری بە هێزییەكەیان لەوانەیە بگەن بە شتێك كە شیاو نەبێت لە میانەیدا بۆ خوای گەورە بڕوانرێت.

لەبەر ئەوەی پێویستی مرۆیی سنوردار نەبوو و ژیان و گوزەرانیشی تایبەت نەبوو تەنها بەیەك كەسەوە، ئەوا بەم پێیە ئەو هێزە پەیی پێبەرەش كە پێی درابوو ئەوا جیاواز بوو بە جیاوازی جۆرو گەل و كەسەكانی بەشێوەك كە جیاوازی و پلەكانی كۆتایی نایەن، لەوانەیە شتێك بە بەرژەوەندی دابنرێت لەلایەن كۆمەڵێك لە خەڵكی، كەچی لەلایەن كۆمەڵێكی ترەوە بە خراپە دابنرێت، شت هەیە لەلایەن تاقمێك شتی بەرزو پیرۆزە و لەلایەن تاقمێكی ترەوە بێ ڕێزو نزمە.

جا ئەگەر یاسادانان و ڕێككاری بۆ عەقڵی مرۆیی جێ هێڵرابوایە ئەوا لێیان ئاڵۆز دەبوو كە چاك و خراپ لەیەك جیا بكەنەوە لەمەڕ هەڵسوكەوتیان لەگەڵ یەكتریدا، و نەدەكرا جیاكاری بكرێت لە نێوان شتی (باش، جوان، بەرز) و (خراپ، ناشرین، نزم)، بۆ نمونە: لەو كاتەی كە سەرمایەداری بەپوختی بۆچوونی وایە: كە

= تێڕوانین و بۆچوونیان وایە: كە نەفسی مرۆڤ ژیانێكی تری هەیە لە پاش جیابوونەوە لە جەستە و لەناو ناچێت بە دوایی (واتە بە ڕەهایی لەناو ناچێت)، و ئەو مردنەی كە پێویستە بەسەریدا بێت بریتییە لە جۆرێك لە شاراوە بوون و ونبون. ئەگەر چی تاقمە ناوبراوەكان شێوازیان جیاواز بێت، لە وێنە كردنی ئەو مانەوەیە و بارودۆخ نەفس تیایدا، بەڵگە هێنانەوەكانیشان جۆراو جۆر جیاواز بوون)).

ژیاری مرۆیی مەترسی لە ناوچوونی لەسەری هەیە ئەگەر ئیشتراكیەت جێگەی ئازادی ئابوری بگرێتەوە، ئەوا ئیشتراكیەتیش بە كورتی لەبارەی سیستەمی ناوبراوی هاوەڵەكەی دەڵێت: (تەنها یەك هۆكار هەیە بۆ پاراستنی ژیاری مرۆیی، ئەویش بریتیە لە ڕەت كردنەوەو هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی سەرمایەداری و سیستەمی ئیشتراكی جێگەی بگرێتەوە)[١].

لەگەڵ ئەوەی هەمووان كۆكن، لەسەر ئەوەی كە كار هەیە خراپە و هەیە چاكە، لە ناو عەقڵمەندان و ئەوانەی ڕاست ئەڕوانن و فیكری میانڕەویان هەیە ئەوا دەكرێت بتوانرێت لای حەق بپێكێت و بزانێت، بەڵام بەهۆی جیاوازی سەرچاوەو بیركردنەوەیان ئەوا تێڕوانینیان بۆ هەر كارێك جیاوازە. عەقڵی مرۆڤ بەتەنها لە توانایدا نییە كە خاوەنەكەی بگەیەنێتە خۆشبەختی لە ژیانی دونیادا تەنها لە چەند حاڵەتێكی دەگمەندا نەبێت[٢].

لەبەرئەوەی پلەكانی ڕەوشت فرەو جیاوازن لەلایەن مرۆڤ، بەلەبەر چاوگرتنی ئامادەییان و جیاوازی جۆرو كەش و باردۆخەكانیان، ئەوا ئەگەر مرۆڤ مەیدانی بۆ عەقڵی خۆی چۆڵ بكردایە ئەوا هەر نەیدەتوانی ڕەوشتی تەواو بكات و پاكسازی دەروونی كامڵ بكات.

لەبەرئەوەی بارودۆخی دواڕۆژ بە عەقڵ وێنە ناكرێت و عەقڵ پێی ناگات، ئەویش بریتیە لە بەخشینی خۆشی و ئازار و ڕێگەكانی لێپرسینەوە لە كردەوەكان بەهەر جۆرێك بێت.

بۆیە عەقڵی مرۆڤ پێویستی بە ڕابەرێك بوو تا ڕابەرایەتی بكات لە هێزی پەیی پێبردنی جەستەیی كە بۆی باشترە لە هەر دوو ژیانەكەدا ئەوا پێویستی بە یارمەتی دەرێك بوو تا یارمەتی لێ وەربگرێت لە ڕوونكردنەوەی چۆنیەتی باوەڕ بوون بە

(١) بڕوانە: منهاج الاسلام في الحكم - محمد أسد ٢٣، و رسالة التوحيد ٧٦، و أصول الدين الاسلامي - شيخ محمد علي ١٥٣، و الاسلام وحاجة الاسلام اليه ١٢١-١٢٧.

(٢) هەمان سەرچاوە.

خـــوای گـــەورە و ســـیفەتەكانی و دیـــاریكردنی جۆرەكـــانی كارەكـــان و ئـــەوەی سـوودگەیەنەرە و ئـەوەی زیانگەیەنـەرەو ئـەو شـتەی كـە پێویسـتە بزانـرێ لـەبارەی ژیانی دواڕۆژ.

بـەپوختی عـەقڵی مـرۆڤ پێویسـتی بـەوە هەیـە كـە یارمـەتی دەدات لـە فەراهـەم كردنی هۆیەكانی خۆشبەختی لە دونیاو دواڕۆژدا.

ئەم یارمەتیدەرە پێویستە لە ڕەگەزی مرۆڤ بێت، بۆ ئەوەی لێی تێبگەن و لەو شتانەی دەربارى ئەو بگەن، و لەو پەیامەی حاڵی ببن كە لەلایەن پەروەردگاریەوە هێناویەتی، ئەم یارمەتیدرەش پێغەمبەرە:﴿لَقَدْ مَنَّ ٱللَّهُ عَلَى ٱلْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا۟ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتِهِۦ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلْكِتَٰبَ وَٱلْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا۟ مِن قَبْلُ لَفِى ضَلَٰلٍ مُّبِينٍ ﴿١٦٤﴾﴾ آل عمران: ١٦٤. واتە: (سوێند بێت بێگومان خوا منەتی ناوەتە سەر ئیمانداران كاتێك پێغەمبەرێكی بۆ ڕەوانە كردوون لە خۆیان ئایەتەكانی ئەویان بەسەردا دەخوێنێتەوە، دڵ و دەروونیان پاك و پوخت دەكاتەوە، هەروەها فێری قورئان و داناییان دەكات، بەڕاستی پێشتر لە گومڕاییەكی ئاشكرادا ڕۆچوو بوون).

***

دەروازەی دووەم

مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەوانەی نکۆڵی لە پێغەمبەرایەتی دەکەن

ئەو دەرەنجامەی کە لە دەروازەی پێشتر بەدەستمان کەوت بریتیە لەوەی کە:

مـرۆڤ بـەخۆی ناتوانێـت تـەنها پشـت بـە عـەقڵ و ویـژدانی خـۆی ببەسـتێت لـە هەموو ئەو شتانەی کە پێویستە بیزانێت کە پەیوەستە بە خواو سـیفەتەکانی، بـەڵکو پێویستی بە بەرمانە و شەریعەت هەیە بۆ ڕێکخستنی ژیانی سەرەتای و چاك کردنـی ئەو کۆمەڵگایەی تیایدایـە، و سـەبارەت بـەژیانی دواڕۆژی کـە خۆشـی هەمیشـەیی یـان سزای نەبڕاوەیە.

ئالێرەوە ئەوە بەدەرکەوت کە عـەقڵی مرۆیـی زۆر پێویسـتی بـە پشـتوانێك هەیـە کە پشتی پێببەستێت لە پەیبردن بەو شتەی کە تەنها خۆی ناتوانێت پەیی پێببات.

لەگـەڵ ئەمەشـدا خـەڵکانێك بـۆ ئـەوە چـوون کـە مـرۆڤ پێویسـتی بـە ڕێنمـایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی و سروش و نیگای پەیام نیە.

واگومانیان بردووە کە مرۆڤ دەتوانێت تەنها پشت بەخۆی ببەسـتێت، و تـەنها بـە عەقڵی خۆی ژیانی ڕێك بخات و پێداویستیەکانی دابین بکات.

ئەمانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە، دوو پێڕن:

پێڕێک: نکۆڵی دەکات لە پێغەمبەرایـەتی و پەیامـەکانی ئاسمـانی، چونکە نکـۆڵی لە خوا دەکات و دان بە بوونی دا نانێت. و شتێکی گومان هەڵنەگرە کە کەسێ نکـۆڵی بکـات لـە پـەیامنێرو ڕەوانـەکار کـە خـوای گەورەیـە و دان بـە بـوونی دا نـەنێت ئـەوا بـەبێ چـەندو چـوون نکـۆڵی دەکـات لـە پەیامبـەرو نێردراوەکـەی، و دان نانێـت بـە هیدایـەت و ڕێنمـایی و پەیامەکـەی، ئەمانـە لـە مێـژوودا بـە بـێ دیـن و خوانـەناس و ماددەگەراکان ناسراون.

کۆمەڵێك لەم بەشە لە هەموو کـات و شـوێنێکدا هـەر هەبوونـە. لەگـەڵ ئەمەشـدا

نەیانتوانیوە كاریگەری دروست بكەن لە ڕای گشتی مرۆڤایەتی دا، و لا بدەن لەسەر فیترەتەكەی، مرۆڤ هەر باوەڕدار مایەوە بەخوای گەورە، ئەمەش خۆ ڕۆشن كردنەوە بە پەیامەكانی خوا لە قۆناغە تاریكەكانی ژیاندا.

گفتوگۆو مشتومڕ كردن لەگەڵ ئەم پێڕەدا بەوە نابێت لەسەر سەلماندنی پێغەمبەرایەتی یان پێویستی عەقڵ مرۆڤ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەران دەمەتەقێیان لەگەڵ بكرێت، بەڵكو دەبێت لەسەر سەلماندنی بوونی داهێنەری یەكەم و بەدیهێنەری هەرە گەورەی ئەم بوونەوەرە بە پێكهاتەكانیەوە گفتوگۆیان لەگەڵ بكرێت. شوێنی ئەمە ئێرە نیە بەڵكو دەروازەی (ئیلاهیاتە).

پێڕی دووەم: دان دەنێت بەبوونی خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ و باوەڕیشی پێ هەیە، بەڵام نكۆڵی دەكات لە پەیامە ئاسمانیەكان، و تەنها پشت بە عەقڵی خۆیان دەبەستن لە دیاریكردنی چاكە و خراپە و شتی بەرزو نزم، بەو گومانەی كە ڕەوانەكردنی پێغەمبەران پێچەوانەی دانایی و حیكمەتە، و ئەمەش لە خوای گەورەو مەزن ناوەشێتەوە.

زۆرێك لە براهیمەكانی هیند[1] و صابئە[2] و هەندێ لە فەیلەسوفەكان ڕێزی سەرەوەو پێشەوەی ئەم پێڕە دەگرن، هەندێ لە خوانەناسە بێ باوەڕەكانی

---

(١) براهمە: لە (برهم)ەوە هاتووە، ناوی خوایە بە زمانی (السنسكریتیة). وە لەلای ئەوان بریتیە لەو خوایە كە بە زاتی خۆی هەیە، و هەستەكانی پەیی پێ نابەن، بەڵام عەقڵ پەیی پێی دەبات، و سەرچاوەی هەموو بوونەورانە و سنوری نییە، هەر ئەو زاتەیە كە بناغە و ئەصڵی هەربوو و ئەزەلییە كە جیهان و بوونەكەی لێوە بەدەست دەخات.

و هندوسیە: ئایینی یەكتاناسیە لەلایەك، لەلایەكی تر ئایینی فرە خواییە. چەند بیروباوەڕێكی سەرەتایی تێدایە وەك پەرستنی هێزی سروشت و باوباپیران و مانگا بەشێوەیەكی تایبەت.

بڕوانە: أدیان الهند الكبرى - د. أحمد شبلي لە لا ٤٩ تا لا ٩٤ و الفصل في الملل و النحل - ابن حزم ٦٩/١ و الملل و النحل - الشهرستاني ٤٦/١، و الأدیان دراسة تأریخیة مقارنة - د.رشدي علیان ٨٧.

(٢) بڕوانە: كتێبەكەمان: كتاب الصابئون - حرانیین و مندائیین - ١٠٣.

موسڵمانان بە فەلسفەی ئەوان كاریگەر بوونە[1].

ئەمانە بۆ تێڕوانینەكەیان كۆمەڵێك بەڵگەیان هێناوەتەوە، و ئێمەش گرنگترین بەڵگەكانیان دەخەینەڕوو و پوچی و بێ بنەمایی و دووریان لە ڕاستی ڕوون دەكەینەوە:

١- **وتویانە**: ئەوەی پێغەمبەران دەیهێنن لە دوو حاڵەت بەدەر نییە یان ئەوەتا عەقڵ دەیزانێت یان نایزانێت.

ئەگەر ئەو شتەی هێنا كە عەقڵ دەیزانێت ئەوا هیچ سوودێكی نەبووە، و ئێمەش پێویستیمان پێی نیە، و عەقڵ منەت و پێویستی پێی نییە.

ئەگەر شتێكی هێنا كە عەقڵ نایزانێت، ئەوا عەقڵ بۆی هەیە كە قبوڵی نەكات و ڕەتی بكاتەوە، چونكە شتێك قبوڵ كراوە كە عەقڵ پەیی پێی ببات.

وەڵامی ئەدەمەوە بەوەی: ئەم بەڵگەیە ڕوونە كە پوچەڵ و بێ بنەمایە، چونكە هەر كەسێك شارەزای پەیامە ئاسمانیەكان بێت ئەوا دەزانێت كە هەر دوو لایەن لەخۆی دەگرێت چ ئەوەی عەقڵ دەیزانێت و چ ئەوەی كە نایزانێت.

---

(١) لەوانە (أبو الحسين أحمد)ی كوڕی (یحیای كوڕی اسحاق الراوندی) كە لە ساڵی ٢٤٥ مردووە و وتراوە لە ٢٥٠ك لە مردووە، و ڕاوند گوندێكە لە گوندەكانی قاسان لە دەورووبەری ئەسفەهان. و (الزندقە) بریتیە لەو بزوتنەوەیەی كە دوژمنایەتی خۆی بۆ ئیسلام ڕاگەیان و هەوڵی ڕووخاندنی دا، و پشتی بەست بە بنچینەیەكی فیكری پێچەوانەی ئیسلام. سەیری: الاسلام وحاجة الانسانية اليه - د.محمد یوسف موسا ١٢٣ و الغلو و الفرق الغالية في الحضارة الاسلامية - د. عبدالله سلوم السامرائي ٧٩. وابن الراوندي الملحد - د. عبدالأمير الأعسم. بكە.

(١) وەك ماچ كردنی بەردە ڕەشەكە، و ڕۆیشتن، و بەرد باران كردنەكان (رمي الجمار)، جا بێگومان عەقڵی ڕووت بێ توانایە لەوەی ئامانجەكەی تێبگات، و جێبەجێ كردنی ئەم شتانە لە میانەی پەرستش و لاسایی كردنەوەی پێغەمبەرە: ﴿ لَّقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ ٱللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ ﴾ الأحزاب: ٢١. واتە: (بەڕاستی لە پێغەمبەری خوادا چاكترین نمونەی تەواو و ڕێك و پێك هەیە).

جا ئەوەی کە عەقڵ دەیزانێت ئەوا ئەرکی پەیامەکان جەخت کردنەوە بووە لەسەری و هاندانە بۆ پابەند بوون پێیەوە، ئەمەش پاڵپشتی کردنی پلەوپایەی عەقڵە، دەربڕینێکی کردارییە لەسەر گرنگی پێگەی عەقڵ لە بیناکردنی ژیاندا.

سەبارەت بەوەی کە عەقڵ نایزانێت - ئەمەش زیاترە لەلایەنەکەی تر - ئەوا پەیامە ئاسمانیەکان ڕۆڵی ڕێبەرو ڕێنوێنی کەری عەقڵ دەبینن بۆ ئەو زانیاریانە، کە عەقڵ لە هەگبەیدا نیەتی، چاك و بەسوودی بۆ ڕوون دەکاتەوەو چارەسەری پێویست دەخاتە بەردەم عەقڵ بۆ ئەو کێشانەی بەرەو ڕووی خەڵك دەبنەوە بەبەردەوامی و ئاڵۆزن.

ئەو یاسا ئاسمانیانەی کە لە ڕووکەشدا وادیارن پێچەوانەی عەقڵن وەك هەندێ پەرستش و کردەوانەی لە (حەج)دا ئەنجام دەدرێن[1]. جا ئەمە لە بێ توانایی عەقڵ سەرچاوە دەگرێت لەوەی کە هەندێ کات ناتوانێت پەیببات بەشتی چاك و

---

(١) وەك ماچ کردنی بەردە ڕەشەکە، و ڕۆیشتن، و بەرد باران کردنەکان (رمي الجمار)، جا بێگومان عەقڵی ڕووت بێ توانایە لەوەی ئامانجەکەی تێبگات، و جێبەجێ کردنی ئەم شتانە لە میانەی پەرستش و لاسایی کردنەوەی پێغەمبەرە﴿ لَّقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ ٱللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ ﴾ الأحزاب: ٢١. واتە: (بەڕاستی لە پێغەمبەری خوادا چاکترین نمونەی تەواو و ڕێك و پێك هەیە).

هەر ئەمەش بوو وای لە عومەڕی کوڕی خەتتاب کرد کە بڵێت، کاتێ بەردە ڕەشەکەی ماچ کرد: (دەزانم تۆ بەردێکی نە سوود نە زیان ناگەیەنیت، و سوێند بەخوا ئەگەر پێغەمبەری خوام (ﷺ) نەدیبایە کە ماچی دەکردی ئەوا ماچم نەدەکردی). بێگومان شوێنکەوتن و لاسایی کردنەوەی پێغەمبەرو پابەند بوون بە پەیامەکەی دەستەبەری بەرژەوەندی قیامەتی و سوودی دونیای دەکات ﴿ وَأَذِّن فِي ٱلنَّاسِ بِٱلْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِن كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ ﴿٢٧﴾ لِّيَشْهَدُوا۟ مَنَٰفِعَ لَهُمْ ﴾ الحج: ٢٧ - ٢٨. واتە: (جا بانگی خەڵکی بکە و جاربدە لە ناویاندا با بێن بۆ حەج، ئەوانیش بە پیادە دێن بەدەم بانگەوازەکەتەوە، یان بەسواری - ئەو وشترانەی کە دوورە ماوە - لاوازی کردوون و لە هەموو ڕێگەیەکی دوورەوە هەر دێن. بۆ ئەوەی سوودو کەڵکی ماددی و مەعنەوی بەدەست بهێنن و ببینین).

خراپی حەقیقی و ناتوانێت دەوری زانیاری و بەرژەوەندییەكانی دواڕۆژ بدات[1].

٢- وتویانه: پێغەمبەر لە ڕەگەزی ئەوانەیە كە بۆ لایان ڕەوانەكراوە، و بەبەرز دانان و بە گەورە زانینی تاكێك لەناو هاوڕەگەزەكانی و هاوشێوەكانی ستەمە و دەرچوونە لە دادپەروەری و دانایی، و ئەمەش شتێكی نەشیاو و نادروستە بۆ خوای دانا و دادگەر.

وەڵامی ئەدەمەوە[2]:

١- خوای گەورە بە دانایی خۆی بۆی هەیە بە فەزڵ و بەخششی خۆی یەكێك هەڵبژێرێت لە بەدیهێنراوەكانی هەروەك چۆن بۆی هەیە جیاوازی نەكات لە نێوانیاندا.

ئەوەش دژ نییە لەگەڵ ئەوەی كە خوا دادگەرو دانا بێت.

٢- بەپێی بەڵگەكەی ئێوە پێویست دەبێت... كە جگەلە خوای گەورە دادگەرە، چونكە خوای گەورە هەندێ لە بەندە و بەدیهێنراوەكانی بە تایبەت زانست و زیرەكی و جەستە و هەستی تەواوی پێداوە و لە هەندێكی تریشیاندا نەزانی و گێلی و كەموكوری جەستەیی و هەستی تیایاندا بەدیهێناوە.

ئێوە وا ناڵێن، بەڵكو دەڵێن ئەمە بۆ بەرژەوەندی هەر دوو لاكەیە و ڕێگەیەكە بۆ سوودێكی گەورە، و خوای گەورە زاناترە پێی.

دەسا با هەندێ بەندە تایبەتمەندبن بە پەیامداری و پێغەمبەرایەتی یان جگە لەم تایبەت مەندیانە بۆ بەرژەوەندی هەردوولا - چ ڕەوانەكراو چ ئەوانەی بۆیان ڕەوانە كراوە - و بەزەیی و بەخششێك بێت بۆ ڕوانین لە بەڵگەی عەقڵی كە فەرمانیان پێكراوە بۆی بگەڕێنەوەو كاری پێبكەن.

٣- وتویانە: خوای گەورە داناو كارلەجێیە. چۆن زاتێكی وا دانا نێردراو و پێغەمبەر ڕەوانە دەكات بۆ لای ئەوانەی كە دەزانێت باوەڕی پێ ناهێنن و بەدرۆی

(١) بڕوانە: كشف المراد في شرح تجريد الاعتقاد - الحلّي ٢٧٣.

(٢) بڕوانە: التمهيد - الباقلاني ١٠٤-١٠٦.

دەخەنــەوەو تەنانــەت ئــازاری دەدەن و گاڵتــەی پێدەكــەن، بەڕاســتی ئەمــە كــارێكی نابەجێيـە. بۆيـە لەبـەر ئـەوەی كـار ناتـەواوی شـياوی خـوا نييـە بۆيـە ڕەوانـەكردنی پێغەمبەرانيش كاری ئەو نييە.

وەڵامی ئەدەمەوە: بەوەی بە بەڵگەی ئێوە ئـەوە دەسـەلمێنێت كـە دروسـتە پێغەمبـەر ڕەوانە بكرێت بۆ لای ئەوانەی كە دەزانرێت هەنـدێكيان لەناويانـدا هـەن بانگەوازەكـە قبوڵ دەكەن.

هەروەك ئەوەشی لەسەر بنيات دەنرێت كـە خـوای گـەورە بەڵگـە بـە عەقڵـەكان و بەڵگەو نيشانەكانی نەهێنێتەوە لەسەر ئەوانەی كە نكۆڵی لێ دەكەن.

ئەگەر وتتان: زۆرێك بە عەقڵ بەڵگەيان هێناوەتەوەو هيدايەتيان وەرگرتووە.

دەڵێين: زۆرێكيش پێغەمبەرانيان بە ڕاست زانيوەو هيدايەت دراون.

ئينجا چ ڕێگرێك هەيە لەوەی خـوای گـەورە بەڵگـە بـەرپابكات لەسـەر بەنـدەكانی ئەمـەش لـە ڕێگـەی ڕەوانـەكردنی يـەكێك لـە پێغەمبـەران بۆيـان ﴿ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلْكِتَٰبَ وَٱلْحِكْمَةَ ﴾ الجمعـة: ٢. واتــە: (دڵ و دەروون و ڕواڵــەت و ئاشــكرا و نادياريــان پوختە دەكات، فێری قورئان و دانـايی و شـەريعەتيان دەكـات). و هونـەرەكانی زانسـت و زانــين. هــەروەك بەڵگــەی لەســەر بــەرپاكردوون بــە عــەقڵ. و گێڕاوەيــەتی بــە سەرچاوەيەك بۆ زانياری(١).

٤- **وتويانە:** ئەگەر خوای گەورە پێغەمبەرانی ڕەوانـە كـردووە بـۆ ئـەوەی ڕێنمـايی و هيدايەتی خەڵكی بدات بۆ باوەڕ پێهێنانی، و ئاراستە كردنيان بۆ ئـەو شـتانەی خێـرو چاكەيان تێدايە، ئـەوا چاكتر دەبـوو و مەبەسـتی خـوای گـەورەی باشـتر دەگەيانـد كـە عـەقڵی بەنـدەكانی ناچـار بكردايـە بـۆ بـاوەڕ هێنـان و بـۆ ئـەوەی كـە خێـرو چاكەی تێدايە بۆ بەندەكانی.

وەڵامی ئەدەمـەوە: بـەپێی بەڵگـەی ئێـوە پێويست دەبێـت كـە بوترێـت باشـتر وابـوو،

(١) التمهيد - الباقلاني ١٠٤-١٠٦.

کارەکە لێزانتر دەبوو ئەگەر هاتبوایە خوای گەورە بانگی خەڵکی نەکردبوایە بۆ باوەڕ هێنان پێی و ناسینی شەریعەتەکەی لە ڕێگەی تێڕامانی عەقڵی و بەڵگە هێنانەوەی لۆژیکی و مەنتیقی، بەتایبەتی کە خوای گەورە دەشزانێت کە کەسانێك هەن لەناو بەندەکانی دا ناتوانن بەڵگە بێننەوەو بەڵگەش کاریان تێ ناکات.

جا واباشتر بوو کە کە عەقڵەکانیان ناچار بکات بۆ باوەڕ هێنان بەخوا...، ئەرکی تێڕامان و بەڵگە هێنانەوەیان نەخاتە سەر مل، بە میهرو بەخشندەیی خۆی بەزیی بە هەر هەموویان بکات کە بەهۆیەوە مل بۆ باوەڕ شل بکەن وەك فریشتەکان.

ئەگەر وتتان: خوای گەورە زانیویەتی ئەگەر ئەرکی باوەڕ هێنان بخاتە ئەستۆیان لە ڕێگەی تێڕوانین و بەڵگە هێنانەوەدا ئەوا بۆ بەرژەوەندی ئەوانە و ڕێزگرتنە لە عەقڵیان.

دەڵێین: جا چ شتێك ڕێگرە لەوەی پێغەمبەریان بۆ ڕەوانە بکرێت ﴿يَتۡلُواْ عَلَيۡهِمۡ ءَايَٰتِهِۦ وَيُزَكِّيهِمۡ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ﴾ الجمعة: ٢.[1] واتە: (ئایەتەکانی قورئانی قورئانی ئەویان بەسەردا دەخوێنێتەوەو دڵ و دەروون و ڕواڵەت و ئاشکرا و نادیاریان پوختە دەکات، فێری قورئان و دانایی و شەریعەتیان دەکات). بە تایبەتی لە ڕەوانەکردنی پێغەمبەران دا - بەبێ گومان - بەرژەوەندی دەستەبەر دەبێت بۆ ئەوان، و پشتیوانیە بۆ زانیاری و پەیی پێبردنە عەقڵیەکانیان.

٥- **وتویانە**: مەبەست لە ڕەوانەکردنی پێغەمبەر بۆ ڕەوایی دانە بە پاداشت لەسەر باوەڕهێنان و گوێڕایەڵی، سزادان لەسەر بێ باوەڕی و تاوان کاری.

دەتوانین بەهۆی عەقڵەکانمان سەیری بەدیهێنراوانی خوای گەورە بکەین و سوپاسی بکەین لەسەر بەخشش و نیعمەتەکانی کە بەسەر ئێمەدا ڕژاندوویەتی.

ئینجا گەر خوای گەورەمان ناسی و سوپاسیشمان کرد ئەوا ئەو کاتە شیاوی پاداشتی و نیعمەتەکانی دەبووین، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر نکوڵیمان لێ کرد و

(١) بڕوانە: التمهيد - الباقلاني ١٠٤-١٠٦ و القص في الملل و النحل - ابن حزم ٦٩/١، ٧٠.

نەمانناسی و بێ باوەڕ بووین بە بەخشش و نیعمەتەكانی ئەوا ئەو كاتە شیاوی سزاكەی دەبین. بەم پێیە هیچ شتێك لە ئارادا نییە كە ڕەوانەكردن و هاتنی پێغەمبەران پێویست بكات.

وەڵامی ئەدەمەوە: عەقڵەكان - هەرچەندە بەتوانا و بەرزو كامڵ بن - ئەوا ناتوانن بگەن بە حەقیقەتی باوەڕو مەرجەكانی و شێوازی پەرستشەكان و ئەو شتانەی كە شیاون بۆ سوپاس و ستایش كردنی خوای پاك و بەرز بەبێ ڕوونكردنەوە لەسەر زمانی پێغەمبەرانی خوا.

بەهێزترین بەڵگە لەسەر ئەمە (ئەوەیە كە دەبینین چ گومڕاییەك هەبووە لە پێش پەیامە خواییەكان و تەنانەت هەموو جیهانی گرتبووەوە لە چەرخە كۆنەكاندا، بەڵكو ئەو شتانەش كە دەیان بینین لەدوای نزم بوونەوەو خەفە بوونی دەنگی پێغەمبەران، كە بەهۆیەوە مەشخەڵەكانی پەیامە كۆنەكان كزبوون و لاوازبوون تا بەر لەهاتنی كۆتا پێغەمبەر و نێردراو، چونكە لە كۆندا و پێش هاتنی كۆتا پێغەمبەر (ﷺ) - هەروەك هەموومان دەیزانین - خەڵكی بە ئارەزووی خۆیان شتیان دەپەرست وەك بەرد و دار و بتە داتاشراوەكان و تەنانەت هەندێكیان هەندێكی تریان بەخوا ئەزانی و بەشێكیان بەشێكی تریان ئەچەوساندەوە.

میسرییە كۆنەكان سەرباری ئەو هێزە زانستیەی كە هەیانبوە، ئەوا هی وا هەبووە كە فیرعەونەكانی پەرستووە یان گوێرەكەی پەرستووە.

بەهەمان شێوە یۆنانیە كۆنەكانیش، لەگەڵ زیرەكی و لێهاتوویان لە فەلسەفە و زانست دا، ئەوا بت پەرست بوونە و ڕۆمانیە كۆنەكانیش لەگەڵ ئەو بەشدار بوونە كارایەی هەیان بووە لە بوارەكانی فەلسەفە و ڕەوشت و یاسا دا كەچی بت پەرست بوونە. ئەی دەبێت ئوممەتەكانی تر چۆن بن لە بیركردنەوەدا لە چاو ئەو ئوممەتە ناوبراوە كۆن و خاوەن پێگە و شارستانیە بەهێزەكان، ئەو ئوممەتانەی بێ بەش بوون لە ئامادەیی عەقڵی و فیكری)[1].

(١) الاسلام و حاجة الانسانية اليه - د. محمد يوسف موسى ٢٢٣.

٦- **وتویانە**: ئەو شتەی هۆی پوچەڵ بوونەوەی پەیامە ئەوەیە کە بینیمانە چەند کەسێ کە بانگەشەی پەیامداریان کردووە ئەوا بەڵگە بە شتە نەشیاوە عەقڵیەکان دێننەوە لەسەر ڕاستی پەیامەکان. وەك: (شەق بوونی دەریا، بەدیهێنانی وشتر لە بەرد، بوونی گۆپاڵ بە مار، چاك کردنەوەی لاڵ و بەڵەکی زگماك، ڕۆیشتن لەسەر ئاو، بەقسە هێنانی گورگ و وردە بەرد... و هاووێنەکانیان). لەبەر ئەوەی ئەو شتە ناوبراوانە لەڕووی عەقڵیەوە بوونیان نەشیاوە بەم هۆیە ئەو شتە پوچەڵ بووەوە کە بانگەشەی بۆ دەکەن.

وەڵامی ئەدەمەوە: نەشیاوی ئەو شتانە - لە دیدی ئێوەدا - دەرناچێت لەوەی: یان لە چوارچێوەی توانای خوای گەورە دابێت یاخود لە نەریت و عادەتەکان بێت.

ئەگەر وتیان: ئەمە لە چوارچێوەی دەسەڵاتی خوای گەورەدا نییە، ئەوا بەمە بێ باوەڕ بوونە و دەرچوونە لە ئایینەکەیان، چونکە ئەوان باوەڕیان بەخوا هەیە و یەکێك لە سیفەتەکانی خوا بریتیە لە سیفەتی توانا ﴿ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ ﴾ هود: ١٠٧. واتە: (بەڕاستی پەروەردگارت کارایە بۆ هەر شتێك بیەوێت). ﴿ وَمَا كَانَ ٱللَّهُ لِيُعْجِزَهُۥ مِن شَىْءٍ ﴾ فاطر: ٤٤. واتە: (وە نەبێت خوا هیچ شتێك دەستەوەسانی بکات).

ئەگەر وتیان ئەمە شتێکە بەپێی نەریت ناکرێ ببێت.

پێیان دەوترێت: جا چ شتێك ڕێگرە لەوەی خوای گەورە نەریتەکان تێك بشکێنێت و موعجیزە بەرپا بکات لەسەر دەستی پێغەمبەرانی وەك بەڵگەیەکی درەوەشاوە و گومان هەڵنەگر لەسەر ڕاستگۆییان و دروستی بانگەوازەکەیان.

پێشەوا (محمد عبده[1]) بەڵگەی هێناوەتەوە لەسەر ئەوەی کە ڕوودانی ئەو

---

(١) بریتییە لە: محمدی کوڕی عبدەی کوڕی حسن خیراللە کە لە ١٢٦٥ك دایك بووە. قورئانی پیرۆزی لەبەر کردووەو زانستی تەجویدی خوێندووە لە مزگەوتی (أحمدی) لە (طنطا) و دواتر

کردەوانـە - کـە بـە مـوعجیزە نـاودەبرێ - شـتێك نییـە بـەپێی حوکمـە عەقلّیـەکان نەشیاو نـەبوو بێـت، لـەم بـارەوە دەڵێـت: (مـوعجیزە ناچـێتە نـاو چوارچـێوەی ئـەو شتانەی کە بەپێی عەقڵ شیاوی بوون نین). جا پێچەوانە بوون لـە ڕێـڕەوی سروشـتی شتێکی ناسراوەو هـیچ بەڵگەیـەکیش نییـە لەسـەر ئـەوەی کـە ڕێگـری لـە بـوونی ئـەو جۆرە شتانە بکات، بەڵکو ئەمە زۆرجار دەبینـرێت لە بارودۆخی کەسـی نەخۆشـدا کـە ناتوانێت بۆ ماوەیەك خواردن و خواردنەوە بخوات کەچی ئەگەر لـەش سـاغ بوایـە بـە ئەندازەی ئەو ماوەیەش خواردنی نەخواردبایە ئـەوا دەمـرد، سـەرباری ئـەوەی کەسـی نەخۆش هۆکارێکی زیادی هەیە لەوەی زیاتر پێویستی بە خۆراك هەیە.

وتمـــان ئـــەوەی بەرنامـــەو یاســـاو ڕێـــی بوونـــەوەری دانـــاوە بەدیهێنـــەری بوونەوەرەکانە، کەواتە بوونی دەراسا شتێك نین شیاوی بوون نەبن.

ئەگـەر وتـرا: پێویسـتە ئـەو کـارە دەراسایانە پابەنـدی ڕێسـاو بەرنامەیـەکی تـری سروشـتی بـبن. پێویسـتە ڕێسـای تـری تایبـەت دابنـێـت بـە شـتە دەراسـاکان، ئـەوا ئەوپەڕی ئەو شتە ئەوەیـە کـە ئێمـە نایانناسـین و پێمـان نـەزانیوە بـەڵام شـوێنەواری ئـەو کارانـە دەبیـنین لەسـەر دەسـتی ئـەو بەندانـە کـە بەتایبـەت خـوای گـەورە هـەڵی بژاردوون بە فەزڵ و بەخششی خۆی، ئێمـەش دوای ئـەوەی باوەڕمـان بـەوە هەیـە کـە بەدیهێنەری بوونـەوەر خـاوەن توانـای ڕەهایـە و سەرپشـکە ئـەوا پێویسـتە لەسـەرمان کـە بـزانین خـوای گـەورە بـۆی هەیـە شـتێك دابێنێـت و پەیـدای بکـات مـادام شـیاوی پەیدابوونە، جا بەهەر شێوەیەك و شوێنکەوتووی هەر هۆیەك بێت، ئەگەر پێشتر لـە زانستی خوای گەورە بڕیاری لەسەر درابوو کە بەوشێوەیە بەدیبهێنێت.

لە ساڵی ١٢٨٢ك چووەتە (أزهر). لە ١٢٨٧ك پەیوەندی کردووە بە (جمال الدین الأفغاني) پێی کاریگەر بووە، گەشتی کردووە بۆ سوریا و ئەوروپا و لەگەڵ مامۆستاکەی (أفغانی) لە ساڵی ١٣٠١ك هەڵسان بە دەرکردنی ڕۆژنامەی (العروة الوثقی)، سەرگەرمی وانە وتنەوەو دادوەری و فەتوادان بووە و بانگەشەی کردووە بۆ چاکسازی. کۆچی دوایی کردووە لە ساڵی ١٣٢٣ك کۆچی دوایی کردووە ١٩٠٥ز.

مـــوعجیزە پێویســـتە پەیوەســـت بێـــت بـــە تەحـــەداوە لـــەكاتی بانگەشـــەی پێغەمبەرایـەتی و دەركـەوتنی لـەو بەڵگانـەی كـە پێغەمبەرایـەتی دەسـەلمێنن بـۆ ئـەو كەسەی لەسـەر دەسـتی موعجیزەكـە بـەرپابووە، چـونكە پێغەمبـەر لـەو بانگەشـەیەی كـە ڕایدەگەیـەنێت پەیامبـەری خوایـە ئـەوا پشـت بـە مـوعجیزە دەبەسـتێت، جـا كـە خـوای گـەورە لـەكاتی بانگەشـەی پێغەمبەرەكـەدا ئـەو موعجیزەیـەی لەسـەر دەسـتی بەرپادەكات وەك پشتیوانیەكە بۆ سەلماندنی ڕاستی بانگەوازەكەی.

شـتێكی ئەسـتەمە كـە خـوای گـەورە پشـتیوانی لـە درۆ بكـات، چـونكە پشـتیوانی كردنـی درۆ بەڕاسـت دانانیـەتی و بـە ڕاسـت دانـانی كەسـی درۆزن درۆیـە، ئەمـەش ئەسـتەمە بـۆ خـوای گـەورە. هـەر كـاتێ مـوعجیزە كـە ئـەو شـتەیە لـە توانـای مـرۆڤ بەدەرەبەدەركـــەوت، دەركەوتنەكەشـــی لەلایـــەن كەســـێكەوە بـــوو كـــە بانگەشـــەی پێغەمبەرایەتی دەكرد ئەوا پێویستە بزانرێ ئەو كارە تەنها لەبەر ئەوە خـوای گـەورە بــەرپای كــردووە لەســەر دەســتی بانگەشــەكارەكە بــۆ ئــەوەی ڕاســتی بانگەشــەكەی دەربخات. و ئەگەر هەندێ كەس لەگەڵ ئەمەشدا نكۆڵی لێ بكەن[1].

٧- وتویانە: ئەو شتانەی پێغەمبەران هێناویانە وەك كردارەكانی نوێژ لـە هەڵسان و دانیشتن و خۆچەماندنەوە (ركوع) و كرنـوش بـردن. و كردارەكـانی حـەج هـەر لـە هاتن و چوون لە نێوان (صفا) و (مروة) و سوڕانەوە بە دەوری بـەردە ڕەشـەكە و مـاچ كردنـــی و بەردبارانكردنـــەكان (رمیالجمـــار)، ڕۆژوش بـــە برســـێتی و تێنوێتیەكـــەی، هــەموو ئــەو شــتە ناوبراوانــە شــتی نــەخوازراو ناشــرینن لەلایــەن عەقڵــەوە، بۆیــە پێویســتە ئــەو كردەوانــە كــە پێغەمبــەران فــەرمانی پێدەكــەن ڕەت بكرێنــەوە بــە ڕوویاندا و لێیان قبوڵ نەكرێت[2].

وەڵـامی ئەدەمـەوە: ئێمـە نكـۆڵی ناكـەین لـەوەی هەنـدێ شـت هەیـە لـەو كـردارە ناوبراوانە كە عەقڵ پەیی بە سوودەكەیان نابات واتە لە خودی كردارەكـەدا سـوودەكە

---

(١) رسالة في التوحيد ج ١٤/ ٨٠.

(٢) بڕوانە: شرح الأصول الخمسة - عبدالجبار بن أحمد.

بەدیار ناكەوێت، بەڵام ملكەچ بوون و جێبەجێ كردنی فەرمانەكانی خوای گەورە خۆی لەخۆیدا چاكن، ئەگەر ئێمەش تێبینی سودێكی تایبەت نەكەین تیایدا.

پاشان - گومان لەوەدا نییە - كە ئەو كردارانە و هاو وێنەكانیان، حیكمەتی خۆیان هەیە كە عەقڵ دركی پێ ناكات. بۆیە پێغەمبەر هاتووە تا فەرمانی پێبكات و وەك هۆكارێك بێت بۆ چاكسازی كردن لە بەدیهێنراواندا و بۆ ئەوەی ستایشی بیروباوەڕی خوا بەیەكزانین بكات و هانیان بدات بۆ خۆ ڕازاندنەوە بە بیروباوەڕی ناوبراو. زۆر شتی تریش كە بەندە بەهۆیەوە پاداشت و بەخششی دەست دەكەوێت لە دنیاو دواڕۆژدا.

٨- **وتویانە**: هیچ ڕێگەیەك نییە كە بەهۆیەوە پێغەمبەر پەیام و سروش لە خوای گەورە وەربگرێت، چونكە خوای گەورە بەر هەستەكان ناكەوێت و بە چاو نابینرێت تا بەخۆی بدوێت لەگەڵ پێغەمبەر و شتی فێر بكات و پێی بدات، بەڵكو پێغەمبەر بەمە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەكات كە دەنگێكی گوێ لێ بووە یان كتێبێكی بۆ دابەزیوە یاخود گوێی لە كەسێك بوو گوایە فریشتەی خوایە. جا كێ دەزانێ؟ لەوانەیە خاوەن دەنگەكە و قسەكەرەكە فریشتە یان جنۆكە یان مرۆڤ بێت كە خۆی لێ شاردبێتەوە.....

جا ڕێگەیەك نییە بۆ زانینی ئەوەی لە گەڵی دا دەدوێت خوایە، بەهەمان شێوە هیچ ڕێگەیەك نیە بۆ زانینی ئەوەی كە پەیامەكەی پێداوە، فریشتەیەكی گەورەی نزیك بارەگای خوای گەورەیە، چونكە لەوانەیە هەندێ جادووگەر و چاوبەست لەگەڵی بدوێن ... لەو كاتەشدا كتێبێكی بكەوێتە بەردەست كە گومان ببات لەلایەن خواوە بۆی هاتووە، جا ئەمە زۆر دوورە لە ڕاستی، چونكە گریمانی ئەوە هەیە كە ئەو كتێبە لە كارو دەستكردی مرۆڤ بێت و با هەڵی گرتبێت و بۆ لای ئەو هێنابێتی و فڕێی دابێتە لای.

هەروەك بۆمان چەسپا كە بۆچوونی وەرگرتنی پەیام لە خوا بێ بنەما و پوچ بوو ئەوا بەهەمان شێوە بۆ ئێمە سەلما كە بۆچوونی پێغەمبەرایەتی و پەیامداری ڕاهای خوایی پوچەڵ و بێ بنەمایە.

وەڵامی ئەدەمەوە: چەند ڕێگەیەك هەن كە قسە بۆكراو دەزانێت قسەكەرەكە خوای گەورەیە.

لەوانە: خوای گەورە قسە بۆكراو ناچار دەكات كە خودی خۆی بناسێت و هەست بە بوونی خۆ بكات و دواتر ناچاری بكات كە خوایە لەگەڵی دەدوێت و ئەوەی گوێبیستی دەبێت فەرمایشتی خوایە.

لەوانە: خوای گەورە لە كاتی گفتوگۆدا هەواڵی غەیبی و ئەو شتانەی لە دەروونەكان دان پێی ڕادەگەیەنێت - بەتایبەتی ئەوەی لە دەروونی قسە بۆكراودایە و ئەوەی كە خۆی باوەڕی پێیەتی و هیچ یەكێك لە بەدی هێنراوان ئاگادار نین لێی - ئا لەوكاتەدا قسە بۆكراو دەزانێت كە قسەكەر خوای پەنهان زانە، چونكە پێشتر كەسەكە زانیویەتی هەواڵدان لەبارەی شتی پەنهان و ڕاست پێكان لە هەموو هەواڵدانەكان دا ئەوا بە بەدیهێنراوان ناكرێت و تەنها خوای پەنهان زانە كە زانایە بە هەموو شتەكان.

لەوانە: خوای گەورە لەوانەیە فێری قسە بۆكراوەكە (پێغەمبەرەكە) بكات كە ئەوەی قسە دەكات خوایە، ئەمەش بەوەی پێی بڵێت : (من خوای گەورەم) و بەڵگە و نیشانەش لەسەر ئەمە: (شتی بێگیان دەكەم بە زیندەوەر، دەریا دوو لەت دەكەم، دەستت سپی هەڵ دەگێرم، مردوو زیندوو دەكەمەوە...) ئا لەو كاتەدا پێغەمبەرەكە دەزانێت ئەوەی قسەی لەگەڵ دەكات خوای گەورەیە كە نیشانە و بەڵگەكان دیاری دەكات و موعجیزە دێنێتە بوون، چونكە پێشتر پێغەمبەرەكە زانیویەتی كە بەدی هێنراوان ئەو توانایەیان نییە.

لەوانە: پێغەمبەرەكە دەكرێ بزانێت ئەوەی پەیامی بۆ هێناوە فریشتەی خوایە نەوەك جادووگەر یاخود شەیتان، ئەمەش بەوەی پەیامەكە هەواڵی غەیبی و شتی هاوشێوە لە خۆی بگرێت.

سەبارەت بەو كتێبەش كە بۆ پێغەمبەرەكە هاتووە ئەوە پێویستە - تا كتێبەكە قبوڵ بكرێت - موعجیزەیەكی لەگەڵدا بێت كە لەسەر دەستی فریشتەكە ڕووبدات

و... هتد[(١)].

مادەم سەلمێنرا كە ڕێگە هەن بۆ وەرگرتنی پەیام لە خوای گەورە، ئەوا بەهەمان شێوە پێغەمبەرایەتی و پەیامداریش سەلمێنرا.

٩- **وتویانە**: لە كۆنەوە وتراوە كە مرۆڤ خۆی دەتوانێت تەنها بەس بە عەقڵی خۆی كاروباری ژیان و گوزەرانی ڕێكبخات و پێداویستیە سەرەكیەكانی دابین بكات، هەروەك لەم دواییانەشدا وتراوە: كە مرۆڤ تەنها بە زانست دەتوانێت لایەنەكانی ژیانی ڕێكبخات، هۆكارەكانی بەختەوەری و ئاشتی دابین بكات.

وەڵامی ئەدەمەوە: ئێمە نكوڵی ناكەین لە گرنگی و بایەخی زانست لە ژیانی خەڵكیدا، چونكە زانست ڕابەرو سەركردەی ژیار و پاڵنەری بەرەو پێشچوون و گەشەسەندنە...، زۆرێك خزمەتگوزاری پێشكەش كردووەو پێشكەشیشی دەكات بۆ مرۆڤایەتی.

بەڵام ئێمە دەڵێین: تەنها زانست بەس نییە بۆ بەختەوەر كردنی مرۆڤایەتی و ڕێكخستنی سەرجەم لایەنەكانی ژیان و دابین كردنی پێداویستیەكانی، جا سەرباری گەشە سەندنی زانست و فراوان بوونی ئاسۆكانی و بەخشش و خزمەتە زۆرەكانی ئەوا هێشتان هەر لە بێشكەدایە و بچوكە زۆر زۆری ماوە بۆ ئەوەی كامڵ ببێت و تەواو پێ بگات تا ئەوكاتەی كە شایەنی ئەوە بێت كە پێی بوترێت: زانست دەتوانێت سیستەم و یاسایەكی تەواو و كامڵ دابنێت بۆ ژیانی مرۆڤایەتی. هێشتان زانست - بە دان پێدانانی پێشەنگەكانی زانست و هزر - دەستەوەسانە لە ئاشكرا كردنی زۆرێك لە نهێنیەكانی بوونەوەرو مەتەڵەكانی ژیان...، پاشان زۆربەی بۆچوون و ڕاكانی گوماناوی و نزیكخەرەوەن (تقریبی)ن، شتانێك هەبوون دوێنێ چەسپاو بوون كەچی ئەمڕۆ جێگای گومانن یاخود دەركەوتووە كە هەڵەیە.

د. بول كلارنس أبرسولا[(١)] دەڵێت:

---

(١) زیاتر لەم بارەوە دەدوێین لەكاتی خستنەڕووی بابەتی سروش و چۆنیەتیەكەی.

لـه سـەرەتای لێكۆڵینـەوە زانسـتیەكانم زۆر سەرسـامی بیركردنـەوەی مرۆیـی و هێزی شێوازەكانی زانستی ببووم بەشێوەیەك كە وای لێكردبوم تـەواو متمانـەم ببێت بە توانای زانستەكان لە چارەسەر كردنـی هـەر كێشـەیەك لـەو بوونـەوەرەدا، تەنانـەت چارەسەر كردنـی بابـەتی سەرچـاوەی ژیـان و عـەقڵ و پـەیی بـردن بـە مانـای هـەموو شـتێك. كـاتێ زانسـتم زیـادبوو و شـتەكانم زیـاتر ناسـین هـەر لـە گەردیلـە تـا گەلـە ئەستێرە و لە وردە زیندەوەر (میكرۆب) تا مـرۆڤ، لـەو كاتـەدا بـۆم دەركـەوت كـە زۆر شت هـەن زانسـتەكان تـا ئـەمڕۆ نـەیان توانیـوە تەفسیرێكی بـۆ بدۆزنـەوە یـان پـەردە لەسەر نهێنیەكانی لابدەن.

مامۆستا (ولیم جیمس)[2] وتویەتی:

ئـەو زانسـتەی ئێمـە تـەنها خاڵێكـە، كەچـی نـەزانینمان دەریایـەكی زۆر گەورەیـە، تەنها شتێك كـە دەكرێـت بـە كـەمێك پشت ڕاسـتیەوە بوترێـت ئەوەیـە: ئـەو جیهانـە زانیارییـە سروشـتیەی ئێسـتای ئێمـە دەوردراوە بـە جیهـانێكی لـەو فـراوانتر كـە لـە جۆرێكی ترە، كە پەییمان نەبردووە بە پێكهاتە تایبەتیەكانی.

زانای بلیمەت (أنشتاین) وتویەتی:

... زانسـت هـەواڵی ئـەوەمان پێـدەدات كـە دەبێـت. بـەڵام تـەنها سروشـە كـە ئـەو هەواڵەمان پێدەدات كە پێویستە چی ببێت.

بێگومـان پێشـكەوتنی زانسـتی ئـارامی و بەختـەوەری بـۆ مرۆڤایـەتی دەسـتەبەر ناكات ئەگەر هاوشان نەبێت لەگەڵ پێشكەوتنی ڕەوشـتی و دەروون بـەرزی و ئـارەزوو

---

(١) مامۆستای سروشتی زیندەییە، بەڕێوبەری بەشی هاوتاكان و هێزی گەردیلەیی (النظائر و الطاقة الذرية) لە كارگەكانی (أوك ريدج)، ئەندامی كۆمەڵەی لێكۆڵینەوەی ناوكیەكان و سروشتی ناوكییە (النووية).

بڕوانە: جون كلوفر مونسما/ الله يتجلى في عصر العلم ٣٦.

(٢) مامۆستایە لە زانكۆی (هارفارد)، لە كتێبی:(ارادة الاعتقاد)، وەریگرتووە لە: سید مهدی سەرچاوەكەی: (أصول العقيدة في النبوة ٧).

ڕێـك و پێـك نــەكرێن و هەوەســەكان كـپ نــەكرێن، خۆشەویسـتی مرۆڤایــەتی بڵـاو نەكرێتــەوەو هەسـت نــەكرێت كـە ئەركـە و قوربــانی نــەدرێت لــە پێنــاو چـاكە و بەختەوەریەكەی.

شـتێكی ڕوونـە كـە ڕازاندنـەوەی تاكـەكان بـەم سیفەتانە و بڵـاو بوونـەوەی ئـەم سـیفەتانە لـەناو كۆمەڵگـەی مرۆڤایەتیـدا لـە كـاری زانسـت و پێداویسـتیەكانی نییـە، بەڵكو ئەمـە - بـەبێ گومـان - لـە دەرەنجام و كاریگەرییـەكانی سـروش و بـاوەڕ بوونـە بەخوای گەورە.

ماموستا (كریس موریسون)[1] وتویەتی:

پێشــكەوتنی مــرۆڤ لەلایــەنی ڕەوشــتی و هەســت كردنــی بــە ئەركــەكانی، شـوێنەوارێكە لـە شـوێنەوارەكانی بـاوەڕ بـوون بـەخوا و بـە نـەمری. بێگومـان ئـەو دیندارییـە زۆرە كـە هـەوڵی ئاشـكرا كردنـی ڕۆحـە و بـەرز كردنەوەیـەتی هـەنگاو بـە هەنگاو تا هەست بە پەیوەندی بكات لەگەڵ خوای گـەورە... و سـەنگینی و ڕێـزداری و جـوامێری و شـكۆداری و ... هـەموو ئەوانــەی بــە سـیفەتە خواییــەكان نــاودەبرێن سەرچاوە ناگرن لە بێ دینی و بـێ بـاوەڕی، بێگومـان بـێ بـاوەڕی تـەنها ڕووخسـارێكی سەرسوڕهێنە لە ڕووخسارەكانی تاك، كە مرۆڤ لە جێگای خوادا دادەنێت.

بێگومــان بــەبێ بــاوەڕ شارســتانیەت مایــەپوچ و مــوفلیس ئــەبوو، گێــژاو و ئاژاوەچــێتی جێگــرەوەی سیســتەم دەبــوو، هــەر ڕێكخــەرێك و هــەر هــەوڵێك بەفیڕۆدەچوو، خراپە و شەڕ جیهانی دادەگرت...

شتێكی تێبینی كراوە كە ئەو پێشكەوتنە زانستییە - چـەندین شـتی دەراسـای بـۆ مـرۆڤ دەسـتەبەركرد كـە پێشـتر نـەبووەو خەونیشـی پـێ نـەبینیوە - ئـەوا هاوشـان

(١) سەرۆكی پێشووی ئەكادیمیای زانستییە لە نیۆیۆڕك، ئەندامی دەستەی جێ بەجێكاری ئەنجومەنی لێكۆڵینەوەی نەتەوەییە لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا، هاوكات ئەندامە لە مۆزەخانەی مێژووی سرووشتی ئەمریكی. سەیری كتێبە بەپێزەكەی بكە بەناوی: (الانسان لایقوم وحده) كە ناونیشانەكەی بەو شێوەیە وەرگێڕدراوە (العلم یدعو للایمان ٢٠٥).

نـەبوون لەگـەڵ بەرزبوونـەوەو گەشـەی ڕەوشـتی. بـەڵكو بەپێچـەوانەوە تێبینـی ئەوەدەكەین كە ئەو نەتەوەو ئوممەتانەی پێشكەوتوون لە ڕووی زانستی و ژیاری ئـەوا دەناڵێنن لـە قـەیرانی خنكێنـەردا لـە بـێ دینـی و بـێ ڕەوشـتیدا و دەبیـنین سەرسـامە لـە گومڕاییەكەیـدا، ڕۆچـوونە لـە زەلكـاوی هەوەسـبازی و تاوانباریـدا، تاكـەكانی بـەڕەڵایی و خراپـەكاری و لادانـی سێكسـی و ژیـانی ڕووت و قـوت و بـێ بەندوباریان هەڵبژارد، حكومەتەكانی ئەو ئوممەتانە پێشبڕكێیان كرد لە داهێنـانی چـەكی كۆمـەڵكوژی ڕەگـەزی مرۆیـی و چـەندین شـێوازو هونـەریان گرتەبـەر لـە كۆیلەكردنی نەتەوە لاوازەكان و بردنی سەروەت و سامانیان، ئەمـەش جەخت لەسـەر ئـەو وتەیـە دەكاتـەوە كـە وتمـان زانسـت بەتـەنها دەستەوەسـانە لـە بـەدیهێنانی بەختـەوەری مرۆڤایـەتی و ڕێكخستنی كاروبارەكـانی ژیـان و گـوزەرانی، پێویسـتیەكی زۆر هەیە بە فیكری ڕۆحی كە بەرهـەم و شـوێنەوارێكە لـە شـوێنەوارەكانی سـروش و باوەڕ.

زانای بلیمەت (كامیل فلامریون) وتویەتی:

بە ئاشكرایی شتێكی دژیەك و تێكگیراوە كـە وا بـڕوانین ئـەو گەشـەی زانستییە و ئەو سەركەوتنە یەك لەدوای یەكانەی مرۆڤ لە سروشـتدا نمونـەی نیـە لـە مێـژوودا... سەرباری ئەوەی عـەقڵەكانی ئێمـەی بـەرز كردۆتـەوە بـۆ پلـە بـەرزەكان ئـەوا لەهـەمان كاتـدا مرۆڤایـەتی ئێمـەی دابەزانـدووە بـۆ كـەمترین و نـزمترین دەروازەكـان، شـتێكی خەماویە كاتێك هەست دەكەین بە گەشەی هێـزی خۆمـان ڕۆژ لـە دوای ڕۆژ... كەچـی گەرمایەتی هێزمان كز ببێتەوە و گـۆڵی ژیـانی دەروونیمـان بپوكێتـەوە بـە كاریگـەری ئارەزووە مادییەكان و ئارەزووە جەستەییەكان[1].

زانای بلیمەت (ماكس نوردو) وتویەتی:

مرۆڤایـەتی ئەكۆڵێتـەوە لـە زانسـت و بەختـەوەری و ڕەنجـیش لـەوپێناوە ئـەدات، بەڵام مرۆڤایەتی لە هیچ سـەردەمێك لـە سـەردەمەكان بـە ئەنـدازەی ئـەو سـەردەمەی

---

(١) الاسلام في عصر العلم ٢٨٣ له: سيد مهدى صدر/ أصول العقيدة في النبوة ٢٩.

ئێستا نەحەساوەتەوەو خۆشگوزەران نەبووە، بەڵێ زانست و ژیاریی لەهەموو شوێنێك بەردەوام لە بڵاو بوونەوەدایە، هەر ڕۆژێكیش شتێكی نوێی ئاشكرا دەبێت كە زیاتر گونجاوی گۆی زەوی بۆ نیشتەجێ بوون بەدەردەخات، ناخۆشیەكانی ژیان كەمتر دەسەڵاتی هەیە بەسەر دەروونداو، بەڵام سەرباری فەراهەم بوونی مەرجەكانی بەختەوەری و خۆشگوزەرانی ئەوا دەبینین مرۆڤایەتی زیاتر وەڕس و پەژارەیە و هۆشی شڵەژاوە[1].

ئەگەر واش دابنێین زانست پاش پێگەیشتی و گەیشتنی بە قۆناغی كامڵ بوون كە دەتوانین بەختەوەری بۆ مرۆڤایەتی دابین بكات و كاروبارەكانی گوزەرانی ڕێك بخات. بەڵام شتێكی گومان هەڵنەگرە كە زانست ناتوانێت زاڵ بێت بەسەر دەروونی مرۆیی هەروەك چۆن پێغەمبەرایەتی و یاسا خواییەكان بەسەریدا زاڵ دەبن، بۆیە پێغەمبەرایەتی دەسەڵات و ڕۆڵە سەرەكیەكەی هەر دەمێنێت پاكسازی كردن بۆ دەروون و كپ كردنی لاسارییەكانی و ئاراستەكردنی بەرەو خێرو چاكە و خۆشەویستی و ئاشتی.

خوای پاك و بەرز فەرموویەتی: ﴿ وَتَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلْبِرِّ وَٱلتَّقْوَىٰ ﴾ المائدة: ٢. واتە: (یارمەتی و كۆمەكی یەكتر بكەن لەسەر چاكە و خواناسی). و پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((لا یؤمن أحدكم حتی یحب لأخیه ما یحب لنفسه)) واتە: هیچ یەكێك لە ئێوە باوەڕی تەواو نابێت تا چی بۆخۆی پێ خۆشە بۆ براكەشی پێ خۆش نەبێت. بەهەمان شێوە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((خیر الناس مَن نفع الناس)) واتە: باشترین كەس لەناو خەڵكدا ئەوەیە كە چاكە و خێری هەبێت بۆ خەڵك. هەروەها فەرموویەتی: (لن تنالوا البر حتی تحابوا) واتە: ناگەن بە پلەی چاكەكاری تا یەكترتان خۆش نەوێت.

١٠- **وتراوە:** عەقڵی مرۆڤ و زانستی هاوچەرخ پێویستیان بە ڕێنمایی و

---

(١) لماذا أؤمن بالقرآن الكريم و بمحمد ٣٩٣ - الهلال على هلال.

هیدایەتی پێغەمبەرایەتی نیە، تەنانەت دەشتوانن ژیانێکی بەختەوەرو ئارام بۆ مرۆڤایەتی فەراهەم بکەن. وتراوە کە یاساو ڕێسا دەستکردەکانی مرۆڤ سەرچاوە دەگرێت لە نیگای ئەزموونەکەیی و پێویستیە بەردەوام بەرەوپێش چووەکەی، بەمەش پێویستی بە هیدایەتی پێغەمبەرایەتی نییە و مرۆڤایەتی بێ نیاز دەکات.

وەڵامی ئەدەمەوە:

١- زاڵ بوونی یاسا دەستکردەکانی مرۆڤ بەسەر دەروونی مرۆڤایەتی زۆربەی کات زاڵ بوونێکی ڕووکەشیەو بەس، تەنانەت جێبەجێ کردنی ئەم یاسا دەستکردانەش لەلایەن تاکەوە بەشێوەیەکی ڕووکەشی دەبێت تا کاتێ دێت و لێی ڕادەکات و خۆی لێ ڕزگار دەکات، جا هەر کاتێك تاك توانی لێی ڕابکات و خۆی لێ ون بکات یان یاری پێ بکات، ئەوا زۆر دەگمەنە یاسا دەستی پێ بگات، چونکە یاسا دڵ و دەروونەکان ناناسێت و پەیی پێنابات، تەنانەت چەندین تاوانی ڕووپۆش و دەمامکدار هەن کە چاوی یاسا نایان بینێت و تاوانکارەکانیش زۆر بە ئاسانی ساختەی دەکەن. خەمیش لەسەر تاوانەکە ناخۆن بەڵکو زۆرێکیان دەنازێت بە تواناکانی و لێهاتووەکانی لەبواری ساختەکاری و خۆدزینەوە لە دەستی سزاو دەسەڵاتی یاسا.

لە کاتێکدا یاسا ئایینیەکان دەسەڵاتی هەیە بەسەر لایەنی دەروونی کەسی دیندار و زاڵ دەبێت بەسەر دڵ و هەستەکانیدا، ئایین بە دەرو و دەروون (ظاهر وباطن) جێبەجێ دەکات، چونکە بڕوای وایە کە دانەری ئایین و دارێژەی یاساکانی: ﴿ يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ ﴿١٩﴾ ﴾ غافر: ١٩. واتە: (ئەو خوایە هەمیشە چاوە خیانەتکار و ناپاکەکان دەناسێت و دەزانێت چی لە دڵ و دەروون و سینەکاندا حەشاردراوە).

جێبەجێ کردنی یاساکانی ئایین هۆی ڕەزامەندی و بەخششی خوایە، لەبەرامبەردا سەرپێچی کردنی هۆیە بۆ تووڕەیی و سزاکەی.

بەشێوەیەك کە ئەگەر تاکی دیندار هەڵسوکەوتی کرد بە پێچەوانەی یاسا ئایینیەکان، ئەوا دەبێتە هۆی دوو ئاراستەیی لە کەسایەتیەکەیدا و ململانێ دێتە

کایە لەناو دەرونیدا، چونکە بیروباوەڕ و ڕەفتارەکەی یەك ناگرێت، بۆیە لە کاتی ئەنجامدانی تاوانەکە، هەست بە ئێش و ئازار و پەشیمانی و خەمباری دەکات لە دەروونیدا، چونکە بەپێچەوانەی ئامۆژگاری و ڕاسپاردەکانی ئایینەکەی هەڵسوکەوتی کردووە، هەر چەندە ئەو تاوانەشی لە شوێنی تاریك و پەناگەدا ئەنجام دابێت یان بەشێوەیەك هیچ کەسێك نەی بینیبێت یاخود پشبینی کردبێت کە کەس نای بینێت. و تەنها کورت نابێتەوە لە پەشیمان بوونەوە لەسەر تاوان یاخود ئازار خواردنی دەروونی - ئەمە بەپێی خۆیی و ناگرێت زیادەڕووی لە ئەندازە کردنی بایەخ و نرخەکەیدا بکرێت - بەڵکو خاڵی هەرە گرنگ کە هەر ئەوەشە مەبەستمان بریتیە لە ڕاستگۆییراگەیەنەر (الموحي) بەوەی هەست و سۆز و یەکاویەکە لەگەڵ جۆری هەڵسوکەوت، ئەگەر وانەبوایە ئەوا مرۆڤ دووڕوو دەردەچوو، باوەڕی ڕاست و دروستی لە دەست دەچوو. ئایین بەهیچ شێوەیەك ڕێز لە تاکی دووڕوو ناگرێت، تەنانەت پلەی خراپترو لەخوارترە لە کەسی بێ باوەڕو کافری سەرکەش... بێگومان شتێکی سەرسوڕهێنیش کاتێك قورئانی پیرۆز کەسی دووڕوو دەخاتە[1] ﴿ إِنَّ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ فِي ٱلدَّرۡكِ ٱلۡأَسۡفَلِ مِنَ ٱلنَّارِ ﴾ النساء: ١٤٥. واتە: (لە چینی هەر خوارووی ناو دۆزەخدان).

٢- یاسا دەستکردەکان ڕەنگ ئەبن و کاریگەر ئەبن بە ڕاو میزاجی یاسادانەرەکە و بارودۆخی تایبەت و ئاراستە کەسی و چینایەتی و هزریەکانیان.... ، تەنها ئەوەش بەسە کە یاسا دەستکردە باوەکانی ئێستا بە نمونە بهێنرێتەوە لە کاریگەر بوون بە ململانێ و تێکگیران.

سیستەمی شیوعی دژی سیستەمی سەرمایەدارییە، تەنانەت دوژمنایەتیشی دەکات، هەوڵیش دەدات لەباری بەرێت و لەناوی ببات و هەڵوێستی سەرمایەداریش هەمان شتە لە بەرامبەریدا.

سیستەمی دیموکراسی دژی سیستەمی تاکڕەوی (دیکتاتۆری)یە، بەهەمان شێوە

(١) بڕوانە: الدين المقارن ٧٩، ٨٠ - د. محمد كمال ابراهيم جعفر.

تێڕەوانینی سیستەمی تاكڕەویش لەبەرامبەریدا هەمان شتە. و كامە زاڵ ببێت لە دانەرانی ئەم سیستەمانە ئەوا خۆی بەرنامە ڕێژی دەكات بەپێی هەوەس و ئارەزوو و بەرژەوەندیەكانی.

بۆیە جیهان دابەش بووە بۆ چەندین پێڕو كوتلە و حیزب كە بەشێوەیەكی وا بەگژ یەكتردا دەچن كە هۆشداری لەناوچوون ئەداتە مرۆڤایەتی[1].

لە كاتێكدا كە سەرچاوەی یاساكانی ئایینی و ئامۆژگارییەكانی پێغەمبەرایەتی، بریتیە لە خوای بەدیهێنەری مرۆڤ، كە خاوەن و توانـاو زانایە، شارەزایە بە واقیعی مرۆڤ و نهێنییە دروونی و جەستەییەكانی و ئەو شتانەی كە سوود یان زیانی پێدەگەیەنن. و چ شتێك دەبێتە هۆی بەختەوەری یان بەدبەختی لە هەموو لایەنەكانیدا چ ڕۆحی چ ماددی و چ دونیایی چ دواڕۆژیی، خوای گەورە چینێك یان كۆمەڵێك بە پلەی بەرزتر دانانێت لە چین و كۆمەڵێكی تر، بەڵكو خوای هەموو مرۆڤەكانە و هەموو مرۆڤەكانیش لەلای ئەو وەك یەكن و جیاواز نین، تەنها بە كردەوەی چاك نەبێت[2].

خوای پایەبەرز فەرموویەتی:﴿ إِنَّ أَكۡرَمَكُمۡ عِندَ ٱللَّهِ أَتۡقَىٰكُمۡ ﴾ الحجرات: ١٣. واتە: (بەڕاستی بەڕێزترینتان لای خوا ئەو كەسانەتانە كە زۆرتر لە خواترسە). و پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (الناس سواسية كأسنانِ الْمُشط) واتە: مرۆڤەكان یەكسانن وەك ددانەكانی شانە.

مامۆستاكەمان (د. دراز) لە ژێر ناونیشانی (ئەركی ئایینەكان لە كۆمەڵگەدا) دواوە لەسەر پێویستی هەبوونی یاسایەك كە پەیوەندی تاكەكان ڕێك بخات و ئەرك و مافەكانیان دیاری بكات. ئەوەی ڕوون كردۆتەوە كە یاسای دەستكرد و زانستەكان، بەتەنها ناتوانن ژیانێكی بایەخدار بۆ كۆمەڵگای مرۆڤایەتی دابین بكەن، پاشان تایبەتمەندی و خاسیەتەكانی دینداری ڕوون كردۆتەوە لەوەی دەتوانێت ڕێزی

(١) أصول العقيدة في النبوة ٣٢، ٣٣.

(٢) بڕوانە: هەمان سەرچاوە ٢٣، ٣٣.

یاساكان فەراهەم بكات و تاكەكان ئاراستە بكات بەرەو چاكسازی كردن لە كۆمەڵگادا.
و فەرمووی ئەوە تۆ و ئەوەش وتەكەی[1]:

پێویستیمان بەوە نیە هۆشداری بدەین كە ژیانی كۆمەڵی ساز نابێ تەنها بە (یارمەتی نەبێ) لە نێوان تاكەكانی، ئەو یارمەتیەش تەنها بە (یاسا) دەبێت بۆ ئەوەی پەیوەندی تاكەكان رێكبخات، ئەرك و مافەكانی دیاریی بكات، ئەو یاسایەش پێویستی هەیە بە (دەسەڵاتێك)ی دامالەری ئاراستەكار، كە پارێزگاری بكات لە رێزو شكۆی یاسا لە دەروونـدا و رێ نەدرێت بە شكاندنی سنورەكانی. ئەمانە هەموویان بنەمای دانپێدانراون، دووبارە قسەكردن لەسەری بێزاركەرە.

ئایا ئەركی سەرەكی ئەم دەسەڵاتە دامالەرو ئاراستەكارە: چییە؟ جا ئەوەی دەمانەوێ بیسەلمێنین لەو بەشەی لێكۆڵینەوەدا، بریتیە لەوەی لەسەر رووی زەوی دا هێزێك نییە هاوتا بێت لەگەڵ دینداری یان هاوتا بێت لەگەڵیدا لە دەستەبەركردنی رێزی یاسا و گرەنتی پابەند بوونی كۆمەڵگا پێیەوەو خۆڕاگری سیستەمەكەی و پێكەوە لكاندنی هۆكارەكانی بەختەوەری و ئارامی. نهێنی ئەمەش ئەوەیە كە مرۆڤ جیاوازە لە هەموو بوونەوەرە زیندووەكان بەوەی ئەو جوڵەو رەفتارانەشی كە سەرپشكە تیایاندا شتێك ئاراستەی دەكات كە نەبینین و نەبیستنی مرۆڤەكە خۆی پەیی پێی نابات و دەستی ناختە ناودەستی یاخود دەستی ناخاتە گەردەنیەوە...، بەڵكو ئەمە واتای مرۆڤی رۆحانییە، كە ناوەكەی (هزرو بیروباوەڕە).

گەلانێك گومڕا بوون، كاتێك ئەمەیان ژێراو ژوور كرد، بەوەی بۆ ئەوەچوون كە هزرو ویژدان كاریگەر نین لەسەر ژیانی ماددی و ئابووری بەڵكو پێی كاریگەر دەبن.

بەر لەهەموو شت ئەم بۆچوونە هێنانە خوارەوەی مرۆڤە لە تەخت و عەرشی رێزەكەی و گەڕاندنەوەیەتی بۆ دۆخی ئاژەڵی. دواتر ئەم بۆچوونە وێنەكردێكی هەڵگەڕاوەیە بۆ ئەو راستی و حەقیقەتانەی كە بینراون لە رەفتاری تاك و

---

(١) الدين - بحوث ممهدة لدراسة تأريخ الأديان ١٠١، ١٠٢.

کۆمەڵـەکان لـە هـەموو سـەردەمێکدا، جـا بـۆ ئـەوەی مـرۆڤ بەشـێوەیەکی ماددەگـەڕا ژیـانی بگوزەرێنێـت کـە هـیچ پەیوەنـدی نیـە بـە دڵ و ڕۆحـەوە، ئـەوا پێویسـتە لـە زووەوە قەناعـەت بـەخۆیان بکـەن کـە بەختـەوەریان لـەم جـۆرە ژیانەدایـە، جـا لـەم جـۆرە ژیانــەی نـاوبراودا مـرۆڤ ونبـوە چ بـە هـزر (فکر)ێکـی دروسـت یـان پـوچ و نادروست. ئینجا ئەگەر مرۆڤ بیروباوەڕەکەی چاك بـوو هـەموو شـتێکی چـاك دەبێـت، ئەگەر خراپیش بوو هەموو شتێکی خراپ دەبێت.

بـەڵی مـرۆڤ لـە دەروونیـەوە ئاراسـتە دەکرێـت نـەوەك لـە ڕووکەشـیەوە، یاسـای کۆمەڵەکانیش و تەنانەت دەسەڵاتی حکومەتەکانیش بەس نین بۆ بنیاتنـانی ژیـارێکی چاك کە تیایدا ڕێز لـە مافـەکان بگیرێـت و ئەرکـەکان وەك خۆیـان جێبـەجێ بکـرێن، جا ئەوەی ئەرکەکەی جێبەجێ دەکات لە ترسی قەمچی یان بەندیخانـە یـاخود سـزای دارایی ئەوا هەر کاتێك هەستی کرد ڕزگاری دەبێـت لـە دەسـتی یاسا ئـەوا ئەرکەکـەی فەرامۆش دەکات.

هەڵەیەکی ڕۆشنە ئەگەر واگومان ببەین کە تەنها بـە بڵاوکردنـەوەی زانسـتەکان و ڕۆشنبیری دەتوانین ئاشـتی و خۆشـگوزەرانی دەسـتەبەر بکـەین، تەنانـەت جێگـرەوەی ئەو پاکسازیەیە کە ئایین بۆ دەروون و ڕەوشـت دەیکـات، پێویسـتە بـزانین کـە زانسـت چـەکێکی دوو سـەرە: دەگـونجێ کـاری ڕووخانـدن و لـەناوبرنی پـێ بکرێـت، هـەروەك چـۆن دەکـرێ کـاری بنیاتنـان و ئـاوەدان کردنـەوەی پـێ بکرێـت. پێویسـتە زانسـت بەچـاکی بـەکار بهێنرێـت لەلایـەن چـاودێرێکی ڕەوشـت بـەرز بـۆ ئـەوەی خزمـەتی مرۆڤایـەتی و ئـاوەدان کردنــەوەی زەوی پــێ بکرێــت، نــەوەك خراپــە و تاوانکـاری بەهۆیەوە بڵاو بکرێتەوە.

ئەو چاودێرە بیروباوەڕو ئیمانە.

بەڵام ئیمانیش دوو جۆرە:

یەکەمیان: ئیمانێکە بەهۆی چاکەکاری و ڕێزی مرۆڤایەتی و شتە چاکەکانی هـاو شێوەیان کە دەروونە بەرزەکان بەچاکی دەزانـن، جـا ئـەم ئیمانـە هاوتایـە لەگـەڵ ئـەم دەروونـە پاکـە لـە سەرپێچـی کردنـی داواکارییـەکانی دەروون، ئەگـەر ئـەو دەروونـە

پارێزراو بێت لە کاریگەری دەرەکی و پێکهاتە مادییەکان.

دووەمیان: باوەڕ بوونە بە زاتێکی بەرزی خاوەن شکۆ، کە چاودێرە بەسەر نهێنییەکان و یاسا دەسەڵاتەکەی لە فەرمان و ڕێگری (أمر و نهی) زاتی ناوبراو بەدەست دێنێت و هەست و جۆش و خرۆشەکان گڕ دەگرن بە ژیان وەرگرتن لەم زاتە یان بەخۆشویستنی یاخود لێ ترسانی.

گومان لەوەدا نییە کە جۆری دووەم دەسەڵاتی بەهێزترە بەسەر دەروونی مرۆڤەکان و زیاتر بەرگری دەکات لەبەر دەم گەردەلولی هەواو هەوەس و ئارەزووەکان و خێراتر دەچێتە ناو خەڵکی تایبەت و گشتی.

لەبەر ئەمە دینداری چاکترین دەستەبەرکار بووە بۆ هاتنە کایەی هەڵسوکەوت لە نێوان خەڵکی لەسەر بنەمای دادپەروەریدا، بۆیە دینداری پێویستیەکی کۆمەڵایەتی بوو، هەروەك چۆن بریتیە لە فیتڕەتی مرۆڤایەتی.

ئەمانەی خرانەڕوو، دیارترین بەڵگەی ئەوانەبوون کە نکوڵیان دەکرد لە پێغەمبەرایەتی و پەیامبەرایەتی خوایی سەرباری ئەوەی باوەڕیشیان هەبووە بە بوونی خوای گەورە و بە هەموو ئەو سیفەتە تەواو و کامڵانەی کە عەقڵ پەیی پێدەبات، تەنانەت پابەندیش بوونە بە هەموو ئەو هەڵسوکەوت و چاکانەی کە عەقڵی مرۆیی بۆی چووەو خۆشیان دوور گرتووە لە هەموو خراپە و ڕەفتارێکی نزم. و ئاماژەشم کرد بۆ هەندێ گومان کە ماددەگەراکانیش دەیخەنەڕوو وەك بێ نیازی و پێویست نەبوون بە هیدایەتی پێغەمبەرایەتی بەهۆی بوونی زانست و یاسا.

بۆت ڕوون بووەوە کە عەقڵی مرۆڤەکان وەك یەك نین لە ناسینی خوای گەورەو ناسینی ژیانی دوای ئەم ژیانە.

بەهەمان شێوە یەکسان و وەك یەك نین لە دیاری کردنی کاری چاك و خراپ لە ژیانی دونیادا، تەنانەت عەقڵ لە توانای دانیە کە مرۆڤ بگەیەنێتە ئەو شتە و پلە بەرزانەی کە بەختەوەری دەستەبەر دەکەن لە ژیانی ئەم دونیایە، ناشتوانێت زانیاری پێویست لەبارەی ژیانی دوارۆژ پێشکەش بە مرۆڤ بکات، سەرباری ئەوەی عەقڵ باوەڕیشی هەیە بەبوونی دوارۆژ. زانست و یاسا کە هەردووکیان شوێنەوارێکن

لـە شـوێنەوارەكانی عـەقڵی مرۆیـی ئـەوا نـاتوانن دەسـتەبەری بەختـەوەری بكـەن بـۆ مرۆڤایەتی ئەگەر نووری سروش و نیگا و یاسا و ڕێسا ئاسمانیەكانی لە پشت نـەبێت. هەر لەبەر ئەمەش بوو وتمان: مرۆڤ ناتوانێت تەنها پشت بە عەقڵ و دەروونـی خـۆی ببەسـتێت لـە ناسـینی ئـەو شـتانەی كـە پێویسـتە بیانناسـێت، بـەڵكو پێویسـتی بـە یارمەتیـدەرێك هەیـە لـە دیـاری كردنـی جـۆری ئـەو كارانـەی كـە بەختەوەرییەكـەی پێیەوە بەندە. و پێویستیشە ئەو یارمەتیدەرە لە ڕەگەزی خۆی بێت (واتـە مرۆڤێكـی وەك خـۆی بێـت) تـا لـەو شـتانە بگـات كـە یارمەتیدەرەكـە دەیكـات یـان لەبارەیـەوە دەیكەن، كە ئەو یارمەتیدەرەش پێغەمبەرە.

بەپوختی پێغەمبەر لە ناو ئومەتەكەیدا نمونەیـەكی بـەرزە، كـە خـەڵكی شـوێنی ئەكـەون و لاسـایی ئەكەنـەوە لـە هـەموو گوفتـارو كردارێكـی. نـاوبراو خـەڵكی ڕزگـار دەكـات لـە تاریكیـەكانی نـەزانی بـۆ نـوورو ڕوونـاكی زانسـت و زانیـاری، بەمـەش ئـەو پەیامە چاكسازی و هیدایەت ئامێزەی تەواو ئەبێت كە هێناویەتی.

پێشەوا (محمد عبده) لە كتێبەكەیدا (رسـالة في التوحیـد)[1] بەڵگـەی هێناوەتـەوە لەســەر دروســتی پێغەمبەرایــەتی و پەیامبەرایــەتی خــوایی و مرۆیــی بەگشــتی و تەنانــەت بەڵگــەی هێناوەتــەوە لەســەر ئــەوەی بــە كــرداری پێغەمبەرایــەتی و پەیامبەرایەتی هەبووەو شتێكی زۆر پێویستیشە بۆ ڕێنمایی و هیدایـەتی مرۆڤایـەتی و ڕاستە ڕێ كردنی. ئەمەش دەقی وتەكەی:

ئایـا لـە دانـایی و كـار لـەجێی خـوای بەدیهێنـەر نییـە كـە كاروبـاری مرۆڤـی ڕاگرتـووەو فێـری گوفتـارو ئاخـاوتنی كـردووە بـۆ لێـك تێگەیشـتن و ڕەوانـە كردنـی كتێب، تا لە ناو پلەی دەروونی مرۆڤەكاندا پلەیەك دابنێت بە بەخشندەیی و میهـری خـۆی بـۆ هەنـدێ لـەو كەسـانەی هـەڵیان دەبـژێرێت لـە بـەدیهێنراوانی، هـەر خـوا خۆیشی زاناترە پەیامەكەی خۆی چۆن و بەكێ ڕەوانەی ئەكات؟

خـوای گـەورە ئـەو كەسـە هەڵبژێردراوانـە جیایـان دەكاتـەوە بـە فیتڕەتـی پـاك و

---

(١) چاپی چواردەهەم ٨٨-١٠٠.

ڕۆحەكانیان بەرز دەكاتەوە بۆ ئەو پلانەی كە بەرزو كاملن تا لەوێ تیشكی زانستی خوایان بەربكەوێت و ببنە ئەمیندار بەسەر نهێنیە شاراوەكەی، بەشێوەیەك كە ئەگەر ئەو دەركەوتنەی بۆ جگەلە پێغەمبەران بۆ كەسانی تر هاتبایە كایە، ئەوا دەروون و عەقڵی مرۆڤەكە پرش و بڵاو دەبوو نەدەما، بەهۆی گەورەیی و شكۆداری خوای تاك و پاك.

جا ئەوانە (مەبەستی پێغەمبەرەكانە[1]) بە ڕەزامەندی خوا ئاگادار دەبن لە بەشێك لە نهێنیەكانی خودا، دەزانن لە ئایندەدا چ ڕوودەدات لە كاروباری خەڵك، ئەوانە لە پلەو پایەكانیاندا لە ئاست جیهانیان هەر لە بەرز بوونەوەدان، كۆتایی ئامادەبووان و سەرەتای نەهاتووەكانن، لە دونیا دان كەچی لە دانیشتوانەكەی ناچن و نوێنەری دواڕۆژن بەجلێكی جیا كە لە جلی دانیشتوانەكەی ناچێت.

پاشان فەرمانیان لە خوای گەورە پێدەگات یان دەدوێن لەبارەی شكۆی خوای گەورە و ئەو شتانەی كە تایبەتن بەخوای گەورە، لەهەمان كاتدا شاراوەن لە عەقڵەكان و ئەو شتانەی دیاریكراوە كە وەك دەروازەیەكن بۆ بەختەوەری ژیانی دواڕۆژیان و ئەو شتانە بۆ خەڵكی ڕوون بكەنەوە كە پێویستە بزانرێن سەبارەت بە ڕۆژی قیامەت، بەشێوەیەك كە بەپێی ئاستی عەقڵ خەڵكەكە بێت و بتوانن تێیبگەن.

بەرنامەو یاسای گشتی خوای گەورە بە خەڵكی ڕابگەیەنن، كە ڕێڕەوەكەیان دیار بكەن لە ڕاستكردنەوەی دەروونیاندا و كپ كردنی هەواو ئارەزووەكانیان و ئەو كردەوانەیان پیشان بدەن كە هۆكاری خۆشگوزەرانی و بەختەوەری ئەوانە لەم بوونەوەرەدا كە بەگشتی لێیان شاراوەیە و بە پوختی بە قوڵایی دەروونیان وابەستەیە، نەوەك هەر ئەمەش هەموو حوكمە گشتیەكانیش دەچنە ناو ئەو بازنەیەوە كە پەیوەستن بە كردەوە سەرەكیەكانی دیار و شاراوە.

پاشان خوای گەورە پشتگیری ئەوانە دەكات بە شتانێك كە تواناكانی مرۆڤ پێی

(١) وەرگێڕ.

ناگەن، ئەمەش بۆ ئەوەیە بەڵگەیان لەسەر بەرپا ببێت و قەناعەتیان بە ڕاستی پەیامەکە بۆ درویست ببێت، کە بەمانەش دەبنە پەیامبەری خوا کە ڕەوانەکراوان بۆ بەدیهێنراوەکانی خوا بە مژدەدەرو ترسێنەر.

گومانیش لەوەدا نییە ئەو زاتەی کە هەموو شتێکی بەوپەڕی جوانی و ڕێك و پێکی دروست کردووەو لە هەر بوونەوەرێکدا توانای بەدیهێنانەکەی بەوپەڕی جوانی دەرخستووەو پێداویستی هەر زیندەوەرێك و گیانلەبەرێکی دابین کردووە، هیچ بوونەوەرو بەدیهێنراوێکی بچوك یان گەورەی بێ بەشی نەکردووە لە ڕەحمەتی خۆی، بێگومان ئەمەش لە میهرو بەزەیی خۆیەتی بە دروستکراوەکانی کاتێ ڕێگایان بۆ ڕۆشن ئەکاتەوە بۆ ڕزگار بوون لە وێڵی و سەرگەردانی و گومڕایی. جا لەناو مرۆڤەکان، چەند تاکێکی ڕێنماکەرو هیدایەت دەری دەستنیشان کرد، بەچەند تایبەتمەندیەك جیایی کردنەوە کە کەسانی تر نیانە و بۆ زیاتر پشتیوانیان، چەند موعجیزەو دەراسایەکی پێبەخشین کە دەروونەکان ملکەچ دەکات و ڕێگە بۆ عەقڵە پێشکەوتووەکان خۆش ئەکات، جا ئەوەی ڕاستیخوازە ملکەچی هیدایەتەکە دەبێت و کەسی دۆڕاو سەرکەشیش ڕەتی دەکاتەوە، بۆیە ڕێنمایی عەقڵ دەکات و دیدی نەزان ڕۆشن ئەکاتەوەو ڕزگاری ئەکات لە سەرکەشیەکەی.

ئینجا دڵەکان ڕادەچڵەکێنن بە یارمەتی خوا و عەقڵەکان سەرسام ئەکان بەهۆی موعجیزەکانیان، لەم کاتەشدا چینە جیاوازەکان وەك یەك ملکەچ دەبن بۆی:

بە (پاشا و بەندە) و (دەسەڵاتدار و هەژاری بێ دەسەڵات) و (عەقڵمەند و نەزان) (چاکەکار و چاکەکارتر)، جا ملکەچ بوونیان بۆ پێغەمبەر وەك نیمچە ناچاری دەردەکەوێت نەوەك سەرپشك بن.

جا ئەو شتانە فێری خەڵکی دەکەن کە خوای گەورە ویستویەتی بەمە کاروباری دونیاو دواڕۆژیان چاك دەکات و ئەو شتانەشیان فێر دەکەن کە پەیوەستن بەزاتی خوای گەورەو سیفەتە تەواوەکانی، ئا ئەمانە پێغەمبەران و پەیامبەرانن.

ڕەوانەکردنی پێغەمبەران(ﷺ) بریتیە لە تەواوکردنی کۆشکی مرۆڤایەتی و تەنانەت لە گرنگترین پێداویستیەکانی مرۆڤە بۆ مانەوەی، بەڵکو پێگەی پێغەبەران

لە لاشەی مرۆڤايەتيدا وەك پێگەی عەقڵە لە جەستەی مرۆڤدا، بەڕاستی ناردنی پێغەمبەران بەخشش و نیعمەتێك بوو خوای گەورە بەتەواوی ڕەوانەی كردن ﴿لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى ٱللَّهِ حُجَّةٌۢ بَعْدَ ٱلرُّسُلِ﴾ النساء: ١٦٥. واتە: (تا خەڵكی هیچ بەڵگەیەكیان بەدەستەوە نەمێنێت دوای ئەوەی خوا پێغەمبەرانی بۆ ڕەوانە كردوون).

كۆتایی:

عەقڵ گەورەترین بەخششی خوایە كە بەئێمەی داوەو بەنرخترین و بەسوودترین شتە كە ئێمەش هەمان بێت، خوای گەورە ئێمەی بە عەقڵ جیا كردۆتەوەو ئەركی تایبەتی خستۆتە سەرشانمان. بەهۆی عەقڵ خراپ لە چاك، خێر لە شەڕ، بەرزی لە نزمی، جیا دەكەینەوە، لە چوارچێوەی ئەو توانایەی خوای گەورە بەئێمەی بەخشیوەو ئەو تایبەتمەندیانەی ئێمەی پێ تایبەت كردووە، كە بەپێی ئەم تایبەتمەندیانەش ئێمە ئەركمان بۆ دیاریكراوە.

خوای گەورە ئەركداری (تكليف) و خولگەی پاداشت و سزای وابەستە كردووە بە عەقڵەوە. لەسەرووی ئەمەشەوە خوای گەورە لە بەخششی خۆیەوە پێغەمبەرانی ڕەوانەكردووە بۆ بەندەكانی لە هەمان ڕەگەزیان وەك بانگەوازكارێك و پاڵنەرێكی بەهێز بۆیان تا باوەڕ بێنن بەو دەرەنجامانەی عەقڵەكانیان پێی گەیشتوون و پێغەمبەرانیش پشت ڕاستیان كردۆتەوەو تا ئەو ڕاستیانە بزانن كە عەقڵی مرۆڤ بەتەنها توانای زانینی نییە.

كەواتە پێغەمبەر كە نێردراوە وەك پاڵپشت و تەواوكەری پەیامی عەقڵی مرۆڤ بووە. و خوای گەورە لەو كەسە خۆش بێت كە وتویەتی[(١)]:

(إن لله على الناس حجتين: حجّة ظاهرة، و حجّة باطنة. فأما الظاهرة فالرسل. و أما الباطنة فالعقول) واتە: (خوای گەورە دوو بەڵگەی بەرپاكردووە لەسەر خەڵكی:

(١) ئەمە وتەی ئیمام موسای كازمە.

یەکەمیان دیارە و ئەوەی تریـان شـاراوەیە. جـا بەڵگـەی دیـارە پێغەمبـەرانن. بەڵگـەی شاراوەش عەقڵەکانن).

جا پەیامەكان بەخشش و میهری خـوای گـەورەن بـۆ گشـت مرۆڤایـەتی و ئەگـەر ئەو پەیامانە نەبوونایە، ئەوا خەڵکی هەر لـەناو زەلکاو گومڕاییـدا گوزەریـان دەکـرد. مەگەر ئەوەی خوا خۆی پاراسـتبێتی و بـەم پەیامانـە بەڵگـەی خـوا بەتـەواوی لەسـەر بەندەکانی بەرپا دەبێت.

خوای گەورە فەرموویەتی:﴿إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ كَمَآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰ نُوحٖ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعۡدِهِۦۚ وَأَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِيمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَعِيسَىٰ وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَٰرُونَ وَسُلَيۡمَٰنَۚ وَءَاتَيۡنَا دَاوُۥدَ زَبُورٗا ١٦٣ وَرُسُلٗا قَدۡ قَصَصۡنَٰهُمۡ عَلَيۡكَ مِن قَبۡلُ وَرُسُلٗا لَّمۡ نَقۡصُصۡهُمۡ عَلَيۡكَۚ وَكَلَّمَ ٱللَّهُ مُوسَىٰ تَكۡلِيمٗا ١٦٤ رُّسُلٗا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى ٱللَّهِ حُجَّةُۢ بَعۡدَ ٱلرُّسُلِۚ وَكَانَ ٱللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمٗا ١٦٥﴾ النساء: ١٦٣ - ١٦٥. واتە: (بەڕاستی ئێمە "وحی" و نیگامان بۆ تۆ ناردووە هەر وەك چۆن نیگامان بۆ نوح و پێغەمبەرانی دوای ئەو ناردووە، هەروەها نیگامان ناردووە بۆ ئیبڕاهیم و ئیسماعیل و ئیسحاق و یەعقوب و "هەندێك" لە کوڕانی یەعقوب و عیسا و ئەیوب و یونس و هاڕوون و سولەیمان، زەبوریشمان بە داود بەخشیووە. بێگومان بەسەرهاتی هەندێ لە پێغەمبەرانمان بۆ گێڕاویتەوە، بەسەرهاتی هەندێکی تریشمان بۆ نەگێڕایتەوە، بەڕاستی خوای گەورە خۆی لەگەڵ موسادا گفتوگۆی یەکسەری و ڕاستەوخۆی ئەنجامداوە. پێغەمبەرانمان "ڕەوانەکردووە" کە مژدەدەرن (بە ئیمانداران) و ترسێنەرن بۆ "یاخیەکان"، تا خەڵکی هیچ بەڵگەیەکیان بەدەستەوە نەمێنێت دوای ئەوەی خوا پێغەمبەرانی بۆ ڕەوانە کردوون، بێگومان هەمیشە و بەردەوام خوا باڵادەست و دانایە).

***

دەروازەی سێیەم
پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی

باسی یەکەم
پێغەمبەرایەتی و ئەرکەکەی

وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زمانەوانیدا:

وشەی (النبي)لە ئەصڵی زمانەوانیدا:

وشەی (النبي) بە هەمزە و بەبێ هەمزە هاتووە:

١- جا ئەگەر وشەکە بە هەمزە بوو (النَّبِيء) ئەوە یان ئەوەتا:

أ- لە (النَّبَأ) هاتووە، کە بریتیە لە هەواڵ، جا پێغەمبەر هەواڵدەرە (المُنْبِيء) و هەواڵ لە خوای گەورە بە بەندەکانی دەدات.

ب- لە (النَّبِيء) هاتووە، کە بریتیە لە رێگەی ڕوون و ڕۆشن، چونکە پێغەمبەران ئەو ڕێگایەن کە بەندە دەتوانێ بەهۆیانەوە بە خوای گەورە بگات.

٢- ئەگەر وشەکە بەبێ هەمزە بوو (النبي)یان ئەوە ئەوەتا:

أ- هەمزەکەی سووک کراوە.

ب- داتاشراوە لە (النبْوَة) و (النَّباوة)، واتە: بەرزایی. چونکە پێغەمبەر پلەی بەرزترە لە کەسانی تر[١].

وشەی پەیامبەر (الرسول) لە زمانەوانیدا:

---

(١) لسان العرب ماده (النبأ)، و كتاب سيبويه ٢/١٧٠ و اشتقاق الأسماء الله الحسنى - الزجاجى ٥٠٤ و البيان فى غريب إعراب القرآن ١/ ٨٧-٨٨ و المسامرة ٢٣٢.

زۆربەی کتێبەکانی زانسی کەلام دەدوێن لەبارەی پێکهاتەی و چۆنیەتی داتاشرانی وشەی (النبی) لەو شوێنەی کە لە مانای زاراوەیی ئەو وشەیە دەدوێت.

وشەی (الرسول) وەرگیراوە لەوەی:

أ- كە دەوترێت: (جاءت الابل رَسَلاً) واتە: وشترەكان بە ڕیز هاتن بەدوای یەكدا، جا پەیامبەر ئەو كەسەیە كە شوێن هەواڵی ئەو زاتە دەكەوێت كە ڕەوانەی كردووە[1].

ب- لە بەدوای یەكدا هاتنی شیر، كە بەبێ پچڕان هات، چونكە پەیامبەر ئەو زاتەیە كە سروش و نیگای بۆ سەر دادەبەزێت بە دوای یەكدا[2].

وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زاراوەدا:

قورئانی پیرۆز ئەو دوو وشەی بەیەكەوە لە یەك فەرمایشتدا هێناویەتی: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ مِن رَّسُولٖ وَلَا نَبِيٍّ ﴾ الحج: ٥٢. واتە: ("ئەی محمد (ﷺ)" پێش تۆ هیچ پێغەمبەرێكی پەیامدارو بێ پەیاممان ڕەوانە نەكردووە).

زانایان ڕاجیان لەبارەی ڕوونكردنەوەی ئەم دوو چەمكە و چەندین بۆچوونیان لەم بارەوە هەیە گرنگترین ئەو ڕاو بۆچوونانە:

بۆچوونی یەكەم:

پێغەمبەر: خوای گەورە شەریعەت و بەرنامە (واتە: یاسا و ئەحكامی)ی بۆ ڕەوانە كردووە جا چ فەرمانی پێ كردبێت بانگەوازی بۆ بكات و بەخەڵكی ڕایبگەیەنێت یان نا، جا ئەگەر فەرمانی پێكرا بە ڕاگەیاندن و بانگەواز كردن، ئەوا ئەو كاتە پێغەمبەرە و پەیامبەریشە.

جیاوازی نێوانیان بریتیە لە فەرمان پێكران بە ڕاگەیاندن و ڕانەگەیاندنی[3].

پێغەمبەر گشتگیرترە لە پەیامبەر، واتە: پێویستە هەموو پەیامبەرێك

(١) لسان العرب مادە (رسل).

(٢) أصول الدين - البغدادی ١٥٤.

(٣) المسامرة ٢٣١ و الدَّردير على الخريدة ١٨.

پێغەمبەر بێت و بەپێچەوانە پێویست نیە هەموو پێغەمبەرێك پەیامبەر بێت[1].

ئـــەم بۆچـــوونە بەناوبانگـــە و ئەمـــە بۆچـــوونی زۆربـــەی زانایـــان[2]و ئەشعەرییەكانە[3] و (المهدوی) و (قاضی عِیاض)یش لە كتێبەكەی (الشفا) ئەم ڕایەی بە ڕاست داناوە، لەم بارەشەوە وتویەتی: (ئەو بۆچوونەی كە ڕاستە و چەندین زانای زۆرو زەبەندی لەسەرن ئەوەیە، كە هەر پەیامبەرێك پێغەمبەر و هەر پێغەمبەرێكیش پەیامبەر نییە)[4].

بۆچوونی دووەم:

پێغەمبەر بریتیە لەو مرۆڤەی خوای گەورە ڕەوانەی كردووە، بۆ ئەوەی ئەو پەیامە ڕابگەیەنێت و بانگەوازی بۆ بكات، كە لەلایەن خواوە بۆی دابەزیوەو پەیامبەریش هەمان مانای هەیە، كەواتە هیچ جیاوازییەك نیە لەنێوانیان، بەڵكو هەردووكیان بەیەك واتان[5]. و (ابن همام) ئەم بۆچوونەی داوەتە پاڵ هەندێ زانای

---

(١) الصاوي على الدردير ١٨ و شرح الطحاوية - ابن أبي العز ١٠٥ و لوامع الأنوار ٤٩/١ و ٢٥٨/٢ و بەهەمان شێوە لە (شرح الطحاوية ١٠٥) دا باسی كردووە: (بەڵام وەك خودی پەیام ئەوا فراوانترە، چونكە پێغەمبەرایەتی بەشێكە لە پەیام، لەبەر ئەوەی پەیام و پێغەمبەرایەتی و شتی تریش لە خۆ دەگرێت، بە پێچەوانەی پەیامبەران كە پێغەمبەران شتی تر لەخۆ ناگرن، بەڵكو بەپێچەوانەوە پەیامبەران بەشێكن لە پێغەمبەران، جا پەیام وەك خودی خۆی زۆر فراوان گشتگیرترە و وەك پەیامبەر تایبەت و دیاریكراوە).

(٢)المسامرة و لوامع الأنوار و الصاوي ئەم سەرچاوانەی پێشوو، و لە (شرح الطحاوية) كە (باشترینیەتی).

(٣) حاشية المَرْجاني ١٢/١ و الكلنبوي ٩/١.

(٤) الشفا ١/ ٢٥١ و تفسير القرطبي ٤٤٧٢/٧.

(٥) المسايرة و المسامرة عليها ٢٣١ و الصاوي على الدردير ١٨ و إعلام النبوة - الماوردي ٣٨ و المقاصد ١٧٣/٢.

لێکۆڵەر (محقق)[1]. و ئەم بۆچوونە مەزهەبی زۆربەی موعتەزیلەکانە[2].

ئەم بۆچوونە بەم بەڵگانە بەرپەرچ دراوەتەوە:

١- بە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ مِن رَّسُولٖ وَلَا نَبِيٍّ ﴾الحج: ٥٢. واتە: ("ئەی محمد (ﷺ)" پێش تۆ هیچ پێغەمبەرێکی پەیامدارو بێ پەیاممان ڕەوانە نەکردووە). ئەگەر پێغەمبەر وەك پەیامبەر بووبایە ئەوا لەم ئایەتەدا خوای گەورە پێغەمبەری نەدەخستە پاڵ پەیامبەر، چونکە نەفی کردن و لابردنی شتێك پێویست دەکات هاوشێوەکەیشی لابرێت[3].

٢- فەرمایشتی (أبي ذر)، کە دواتر دەخرێتەڕوو، لەبارەی ژمارەو ڕێژەی پێغەمبەران و پەیامبەران ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە پەیامبەران جیاوازن لە پێغەمبەران، و بۆچوونی دووەم بەپێویستی دەزانێت پێغەمبەر و پەیامبەر یەك بن، ئەمەش پێچەوانەی فەرمایشتەکەیە[4].

لەمبارەیەوە چەند بۆچوونێکی تریش هەن ماوە نییە بۆ باس کردنیان[5].

***

سەلماندنی پێغەمبەرایەتی

سەلماندنی پێغەمبەرایەتی تەنها کاتێك ئەبێت کە دوو شت بەیەکەوە کۆ

(١) المسامرة،سەرچاوەی پێشوو.

(٢) حاشية المرجاني ١٢/١ و الكلنبوي ٩/١.

(٣) الكلنبوي على الدَّوَّاني ٩/١.

(٤) المسامرة ٢٣٢ و الكلنبوي، سەرچاوەی پێشوو و فەرموودەکەی (أبي ذر) لەبارەی: (باوەڕ بە پێغەمبەران و پەیامبەران) دەخرێتەڕوو.

(٥) سەیری ئەمانە بکە:الكلنبوي على الدواني ب ١ لا ٩ و المرجاني على الدواني ١/١١-١٣ و إعلام النبوة ٣٨ و شرح المقاصد ١٧٣/٢ و تفسير القرطبي ٤٤٧٢ و تفسير البيضاوي ٣٣٠ و المسامرة ٢٣١.

ببنەوە:

یەکەم: بانگەشە کردنی پێغەمبەرایەتی.

دووەم: دەرخستنی موعجیزە.

جا هەر کەسێ بانگەشەی پێغەمبەرایەتی کرد و موعجیزەی دەرخست وەك بەڵگەی ڕاستێتی بانگەشەکەی، ئەوا ئەو کەسە پێغەمبەرە[1].

و ئەمە دواتر بە تێروتەسەلی دەخرێتەڕوو.

***

پێغەمبەرایەتی بە هەڵبژاردن و دەستنیشان کردن دەبێت لەلایەن خوای گەورە

پێغەمبەرایەتی فەزڵ و بەخششێکی خوایە بەهەر بەندەیەك کە خوای گەورە ویستی لەسەر بێت پێی دەبەخشێت، جا کەواتە ئەو پلەیە بە دەست نایەت بەڵکو دەبەخشرێت، هەر چەندە بەندە پەرستشی زۆرو سەخت بکات و پاکسازی بۆ دەروون و ڕۆح بکات و جەستەش دووربگرێت لە شتی نزم و خراپ، ئەوا هەر ئەو پلەیەی دەست ناکەوێت، بەهەمان شێوە بە میرات و زیرەکی بەدەست ناکەوێت و کۆمەڵگەش هیچ کاریگەریی و ڕۆڵێکی نییە لەمەدا.

خوای پاك و بەرز فەرموویەتی: ﴿ ٱللَّهُ يَصۡطَفِي مِنَ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةِ رُسُلٗا وَمِنَ ٱلنَّاسِ ﴾ الحج: ٧٥. واتە: (هەر خوا بەویستی خۆی لە فریشتەکان و لە خەڵکیش فرستادە هەڵدەبژێرێت).

خوای مەزن فەرموویەتی: ﴿ قُلۡ مَا يَكُونُ لِيٓ أَنۡ أُبَدِّلَهُۥ مِن تِلۡقَآيِٕ نَفۡسِيٓۖ إِنۡ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَيَّۖ ﴾ یونس: ١٥. واتە (ئەی محمد (ﷺ) پێیان بڵێ: من بۆم نییە لەخۆمەوە بیگۆڕم، من شوێنی هیچ شتێك ناکەوم، جگەلەوە نەبێت کە بە وەحی پێم دەگات).

---

(١) شرح المواقف ٥٥٧ و شرح المقاصد ١٨٢/٢ و المسامرة ٢٤٠ و الدواني على العقائد العضدية ٢٧٧/٢.

هـەروەها فەرموویـەتی: ﴿ يُنَزِّلُ ٱلْمَلَٰٓئِكَةَ بِٱلرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِۦ عَلَىٰ مَن يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِۦٓ أَنْ أَنذِرُوٓا۟ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّآ أَنَا۠ فَٱتَّقُونِ ﴿٢﴾ ﴾ **النحل: ٢. واتـە: (پـەروەردگار، خـوّی فریشـتەکان بـە ڕەحمەت و ژیانەوە "کە وەحـی ئاسمانـە" دەنێرێـت بـۆ هـەر کەسـێك کـە بیـەوێت لـە بەنـدەکانی "کـە پێغەمبـەرانن"، فـەرمانیان پێـدەدات کـە: خـەڵکی بێـدار بکەنـەوە لەوەی کە بەڕاستی جگەلە من هیچ خوایەکی تر نییە، لەبەر ئەوە لە خەشم و قینم خۆتان بپارێزن).**

***

پەیامبەران و پێغەمبەران مرۆڤن

پێغەمبـەران و پەیامبـەران مـرۆڤن، دەخـۆن و دەخۆنـەوە، دەخـەون و نـەخۆش دەکـەون، خـەمبار دەبـن و شتیشـیان لـەبیر دەچـێتەوە، برسـیی و تێنـوو دەبـن، ژن دەهێنن و تورەش دەبن، مانـدوو دەبـن و ڕاوێـژیش دەکـەن.... هاوێنـەی ئـەو سیفەتە مرۆییانەی کە نابنە هۆی کرچ و کاڵی و کەموکورتی بۆیان.

بۆیە خوای گەورە هەڵیبژاردوون، لـە هـەمان ڕەگـەزی ئەوانـەی کـە بۆیـان ڕەوانـە دەکرێـت، تـا پەیوەندییـەکی پتـەوی لەگـەڵیان هـەبێت و هەسـت بـە شـتەکانی ئـەوان بکات و ئاگاداری ئێش و ئازاریان ببێت و بەڵگەی گومـان بڕیـان لەسـەر بـەرپا بکات و ڕێگەی ڕاستیان بۆ ڕوون بکاتەوە. و بەڵگەش لەسەر ئەمە:

یەکەم: لە قورئانی پیرۆز:

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِٱلْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿١٢٨﴾ ﴾ **التوبة: ١٢٨. واتە: ("ئەی خەڵکینە" سوێند بەخوا بەڕاستی پێغەمبەرێکتان بۆ ڕەوانەکراوە کە هەر یەکێکە لە خۆتان، زۆر سەختە بەلایەوە تووش بوونتان بەبەڵاو ناخۆشی، زۆر بە تەنگیشتانەوەیە و پەرۆشە لەسەرتان، زۆر دڵسۆزی ئیماندارانە و میهرەبان و دلۆڤانە بۆیان).**

ب- ئـەم فەرمایشـتە: ﴿ قُلۡ إِنَّمَآ أَنَا۠ بَشَرٞ مِّثۡلُكُمۡ يُوحَىٰٓ إِلَيَّ أَنَّمَآ إِلَٰهُكُمۡ إِلَٰهٞ وَٰحِدٞ ﴾ الكهف: ١١٠، و فصلت: ٦. واتـە: ("ئـەی پێغەمبـەر (ﷺ)" پێیـان بڵـێ: بەڕاسـتی مـن تـەنها ئادەمیزادێکم وەك ئێوە، بەڵام ئەوەندە هەیە وەحی و نیگام بۆ دێت).

پ- ئـەم فەرمایشـتە: ﴿ قُل لَّآ أَمۡلِكُ لِنَفۡسِي نَفۡعٗا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَآءَ ٱللَّهُۚ وَلَوۡ كُنتُ أَعۡلَمُ ٱلۡغَيۡبَ لَٱسۡتَكۡثَرۡتُ مِنَ ٱلۡخَيۡرِ وَمَا مَسَّنِيَ ٱلسُّوٓءُ ﴾ الأعراف: ١٨٨. واتە: ("ئەی محمد (ﷺ)" پێیان بڵێ: کە من ناتوانم، هیچ قازانج یان زیانێك بـەخۆم بگەیـەنم، مەگـەر ویستی خـوای لەسـەر بێـت، خـۆ ئەگـەر غـەیب و شـاراوەکانم بزانیایـە، ئـەوە چاکەی زۆرم کۆدەکردەوە بۆ خۆم و هیچ ناخۆشیەکیشم تووش نەدەبوو).

ت- ئـەم فەرمایشـتە: ﴿ وَلَقَدۡ أَرۡسَلۡنَا رُسُلٗا مِّن قَبۡلِكَ وَجَعَلۡنَا لَهُمۡ أَزۡوَٰجٗا وَذُرِّيَّةٗ ﴾ الرعد: ٣٨. واتە: (سوێند بەخوا بێگومان پـێش تـۆ پێغەمبـەرانی تـرمـان ڕەوانـەکردووە و هاوسەرو نەوەشمان پێداون).

ج- ئـەم فەرمایشـتە: ﴿ قُل لَّآ أَقُولُ لَكُمۡ عِندِي خَزَآئِنُ ٱللَّهِ وَلَآ أَعۡلَمُ ٱلۡغَيۡبَ وَلَآ أَقُولُ لَكُمۡ إِنِّي مَلَكٌۖ إِنۡ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَيَّ ﴾ الأنعام: ٥٠. واتە: (ئـەی محمـد (ﷺ) پێیـان بڵـێ: من پێتان ناڵێم گەنجینەکانی خوا لای منە، هـەروەها لـە نهێنـی و شاراوەکانیش هـیچ نـازانم و ئاگـادار نـیم و پێتـان نـاڵێم بەڕاسـتی فریشـتەم، بـەڵکو تـەنها شـوێنی ئـەوە دەکەوم کە بەوەحی و نیگا پێم دەگات).

دووەم: لە سوننەتی پێزداری پێغەمبەر(ﷺ):

أ- فەرمایشـتی (أبـی مسـعود) کـە وتـی: کەسـێك هاتـە لای پێغەمبـەر (ﷺ) و لەگەڵی دوا، جا کەسەکە دەلەرزی، ئەویش پێـی فـەرموو: ((هـوِّن علیـك، فـاني لسـت بِمَلِك، انما أنا ابن امرأة تأكل القَديد))[1] واتە: ئاسایی بـە و مەشـڵەژێ، مـن پادشـا نـیم، بەڵکو من کوڕی ئافرەتێکم نانە ڕەقەی ئەخوارد.

---

(١) سنن ابن ماجه - کتاب الأطعمة - باب القدید ١١٠١/٢.

ب- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): ((انما أنا بشرٌ أنسى كما تنسون، فاذا نسيتُ فذكِّروني)) بوخاری و موسلم[١] و جگەلەوانیش دەریان هێناوە (تخریج)یان كردووە. واتە: من مرۆڤم شت لەبیر ئەكەم، هەروەكو چۆن ئێوەش شت لەبیر ئەكەن، ئەگەر شتێكم لەبیر كرد ئێوە بیرم بخەنەوە.

پ- خاكی و خۆبەكەم زانینی پێغەمبەر (ﷺ) و ژیاننامەكەی بەڵگەن لەسەر ئەوەی كە پێغەمبەر (ﷺ) مرۆڤە و هیچ ماوەیەكیش نییە یەكێك نكۆڵی لەمە بكات.

ت- بەندایەتی پێغەمبەر (ﷺ) بۆ خوای گەورە لە فەرمایشت و نزاكانیدا دیارە، هەروەك لەم فەرمایشتەدا هاتووە: (اللهم اني عبدك وابن عبدك، ابن أمَتِك، ناصيتي بيدك، ماضٍ فيَّ حكمُك، عَدْلٌ فيَّ قضاؤك)[٢] واتە: خوایە من بەندەتم كوڕی بەندەتم كوڕی كەنیزەك و كۆیلەتم. نسیب و ناوچەوان و چارەنوسم بەدەست تۆیە و حوكم و بڕیارت بەسەرمدا ڕابوردووە.

و هاوێنەكانی ئەم نزایە زۆرن.

***

سوودەكانی تووش بوونی پێغەمبەران بە دیاردە (أعراض) مرۆییەكان

پێشتر ئەوە خرایەڕوو كە پێغەمبەران مرۆڤن، تووشی هەموو ئەو دیاردە مرییانە دەبنەوە، وەك: چەرمەسی، نەخۆشی، لەبیرچوونەوە، هەژاری... تاد، كە سەرجەم خەڵكی تر تووشی دەبن، بەڵام تووش بوونی پێغەمبەران بەم دیاردانە چەند سوودێكی هەیە كە پوختی دەكەینەوە لەم خاڵانەی خوارەوە:

١- گەورە كردنی پاداشتەكانیان:

لەبەرئەوەی چەرمەسەری و نەخۆشی چەندین پاداشتی گەورەی لەسەر كەڵكە

(١) ئەمانە دەریان هێناوە: البخاري في كتاب الصلاة - باب التوجه نحو القبلة ١١١/١ و مسلم في كتاب المساجد - باب السهو في الصلاة ٤٠٠/١ و بێژەكە هی هەردووكیانە.

(٢) أحمد له (مسند)ەكەیدا گێڕاویەتیەوە ٤٥٢/١.

دەبن، لەبەرئەمە پێغەمبەر فەرموویەتی (ﷺ): ((أشد الناس بلاءً الأنبياء، ثم الأمثل فالأمثل))[1] واتە: پێغەمبەران لە هەموو خەڵکی ناخۆشی و چەرمەسەری زیاتر دەبینن پاشان ئەوانەی دوای ئەوان و دواتر ئەوانی تر.

و ئیمامی (قشیری) وتویەتی: هەموو کەسێك شایەنی تاقیکردنەوەی قورس و چەرمەسەری سەخت نییە، چونکە چەرمەسەری بۆ ئەولیاکانە، بەڵام کەسانی بێگانە فەرامۆش دەکات و تێپەڕیان دەکات.

٢- یاسادانان:

جا لەبیرچوونەوەی پێغەمبەر (ﷺ) لە نوێژدا بۆ یاسادانانە بۆ خەڵکی و فێریان دەکات چۆن کرنووشی لەبیرچوونە (سهو) ببەن، چونکە ئاماژەو مانای کردەوە بەهێزترە لە ئاماژەی وتە.

٣- دڵدانەوەی کەسانی تر کاتێك تووشی کارەساتێك دەبن کە تووشی پێغەمبەران هاتووە:

ئەگەر کەسی ژیر سەیری بارودۆخی پێغەمبەران بکات، لە تووش بوونیان بە نەخۆشی و دەرد و کەمی سەروەت و سامان و ئازاردرانیان لەلایەن خەڵکیەوە، سەرباری پلە بەرزی و شکۆداریان، ئەوا کەسەکە بەمە دڵی ئەدرێتەوەو ئارامگر دەبێت لەسەر ئەو ناخۆشیەی بەسەریدا دابەزیوە.

٤- بۆ ئەوەی خەڵکی تر بە ئاگا بێننەوە لەمەڕ بێ نرخی دونیا لەلایەن خوای گەورە، کاتێك دەبینن پێغەمبەران کە پشتیان لە دونیا کردووەو خۆیان دوور گرتووە لە چێژو خۆشیەکانی.

سەرزەنشتی دونیا لە هەندێك دەقدا هاتووە، بەڵام مەبەستی لەو دونیایەیە کە بێ ئاگایە لە خوای گەورە، و پێویستە ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەریش (ﷺ) هەر بە هەمان مەبەست لێکبدرێتەوە: ((ألا ان الدنيا ملعونة، ملعون ما فيها، الا ذكر الله

---

(١) أحمد و بخاري ترمذي و ابن ماجه، لە (سعد)یان گێڕاوەتەوەو صەحیحە، سەیری: صحيح الجامع ٤٢/١ بکە.

وما والاه و عالم أو متعلم))[1] واتە: بێگومان دونیا نەفرەتیە، ئەوەی تیایدایە بەهەمان شێوە نەفرەتیە، تەنها یادی خواو ئەوەی هاوشێوەی ئەو چاكن و زانا و زانستخواز نەبن. و یادی خوا واتە: (سبحان الله) و (الحمد لله) و (لا اله الا الله) كردن.

بەڵام دونیایەك كە مرۆڤ بێ ئاگا نەكات لە خوای گەورە ئەوا سەرزەنشتی ناكرێت بەڵكو ستایشی ئەكرێت، و پێویستە ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) بەم پێیە لێك بدرێتەوە: ((نِعْمَ الدنيا مطيّةُ المؤمن، بها يصل الى الخير، و بها ينجو من الشر)) واتە: دونیا چاكترین وڵاخی سوارییە بۆ باوەڕدار، كە بەهۆیەوە چاكە ئەنجام دەدات و خۆی دوور دەگرێت لە خراپە. و بەمەش دەزانرێ: دونیا بەخودی خۆی نە سەرزەنشت كراوەو نە ستایش كراوە[2].

***

باوەڕ بوون بە پێغەمبەران و پەیامبەران

باوەڕهێنان بە پێغەمبەران و پەیامبەران پێویست و فەرزە، هەروەها باوەڕهێنان[3] بە هەموو ئەو هەواڵانەی كە پێغەمبەران دەیدەن بەڕاست بزانێت و گوێڕایەڵ بێت بۆیان لەو شتانەی فەرمانیان پێ ئەكات بە كردن یان نەكردنی:

أ- خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ قُولُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيۡنَا وَمَآ أُنزِلَ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِـۧمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَمَآ أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَآ أُوتِيَ ٱلنَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمۡ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّنۡهُمۡ وَنَحۡنُ لَهُۥ مُسۡلِمُونَ ﴿١٣٦﴾ ﴾ البقرة: ١٣٦. واتە: ("ئەی پەیڕەوانی محمد (ﷺ) ئێوە" بڵێن: ئێمە باوەڕمان بەخوا هێناوەو بەو قورئانەش كە دابەزیوە

---

(١) ترمذی گێڕاویەتیەوە لە - كتاب الزهد - باب الدنيا ملعون ما فيها الا ذكر الله أو عالم متعلم. ٨٠/٧.

(٢) الدردير على الخريدة ١٠٩-١١٠ و الصاوي عليه و البيجوري على السنوسية ٤٤-٤٥.

(٣) لوامع الأنوار ٣٦٣/٢.

بۆمـان و بـەوەش کـە دابزیـوە بـۆ ئیـبڕاهیم و ئیسـماعیل و ئیسـحاق و یـەعقوب و نەوەکانی یەعقوب، هەروەها بەو پەیامەی کە موسا و عیسا هاتووەو بەو پەیامانەی کە بۆ پێغەمبەران بەگشتی ڕەوانە کراوە لەلایەن پەروەردگاریانەوە و ئێمە جیاوازی ناکەین لە نێوان هیچ کام لەو پێغەمبەرانەدا، ئێمە هەموومان تەنها تەسلیمی فەرمانی پەروەردگارین).

ب- فەرموویـــــەتی: ﴿ كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَمَلَـٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّن رُّسُلِهِۦ ﴾ البقـرة: ٢٨٥. واتـە: (هـەموویان باوەڕیـان هەیـە بـە خـواو فریشـتەکانی و کتێبـەکانی و پێغەمبـەرەکانی (دەڵـێن) هـیچ جیاوازیـەك ناکـەین لـە نێـوان هـیچ پێغەمبەرێك لە پێغەمبەرەکانی خوادا "لەباوەڕدا").

جـ- خـوای گـەورە پاداشـتێکی مـەزنی ئامـادە کـردووە بـۆ ئەوانـەی باوەڕیـان بـە سـەرجەم پێغەمبـەران هێنـاوە، لـەمبارەوە فەرموویـەتی: ﴿ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَلَمۡ يُفَرِّقُواْ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّنۡهُمۡ أُوْلَـٰٓئِكَ سَوۡفَ يُؤۡتِيهِمۡ أُجُورَهُمۡۚ وَكَانَ ٱللَّهُ غَفُورٗا رَّحِيمٗا ١٥٢ ﴾ النساء: ١٥٢. واتـە: (ئەوانـەی باوەڕیـان بـەخواو پێغەمبـەرەکانی هێنـاوەو هـیچ جۆرە جیاوازیەکیان نەکردووە لـە نێـوان هـیچ کامیانـداو باوەڕیـان بـە هـەموویان هەیـە، ئـا ئەوانە لە ئایندەدا خوای گەورە پاداشـتی خۆیـان دەداتـێ، خـوای گـەورەش هەمیشـە و بەردەوام لێخۆش بوو میهرەبانە).

ژمارەو ڕێژەی پێغەمبەران

خوای گەورە ئەندازەی بۆ سەرجەم ئەو شتانەی کە خەڵکی پێویستیان پێی هەیە کێشاوە، لە لێهاتووی و زیرەکی و توانا جیا جیاکان، تا ژیان و گوزەرانێکی خۆش و بەختەوەریان بۆ فەراهەم بکات، جا ئەم شتانەی بە تاکەکان بەخشیوە بەو ئەندازەیەی کە پێویستیان پێ هەیە، بۆ نمونە تاکەکانی هێزی سەربازی - خاوەنی تواناو جەستەی تۆکمەو بەهێزن - و دارتاش و ئاسنگەر و جوتیار و خاوەن پیشەکان زۆر زۆرن، بەڵام کەسانی ڕابەر و کەسایەتی سەرکردایەتی و زانستی زۆر کەمن، تەنانە ئەوانەی خاوەنی شێوەیەك تواناو لێهاتوون لەیەك بواردا زۆر کەمن، لەبەر ئەمە ڕێژەی ئەوانەی پێشەڕەوایەتی هزریی جیهان دەکەن و ڕێنموونی کارن بۆ سەر ڕێگەی ڕاست، کە پێغەمبەران و پەیامبەرانن کەمن، چونکە کاریان دەبێتە مایەی سوود بۆ مرۆڤایەتی و پێویستیەکانی دابین دەکات بۆ چەندین نەوەی داهاتوو و دوور.

جا ئەگەر ئەو فەرموودەیە وەربگرین، کە ڕێژەی پێغەمبەران کە (١٢٤٠٠٠) پێغەمبەرن و (٣١٣) پەیامبەرن. ئەوا دەبینین کە ئەو ڕێژەیە بە نیسبەت گەلانی جیهان زۆر کەمە، هەر لە سەرەتای بەدیهێنانی مرۆڤ تا سەردەمی پێغەمبەر محمد (ﷺ)، هەر ناپێورێت لەگەڵ ئەو نەوە یەك لە دوای یەکانەدا[(١)].

بەڵام پێویستە لە باوەڕ هێنان بە پێغەمبەران ئەوا ڕێژەیان دیاری نەکرێت و یەکلایی نەکرێتەوە[(٢)]، چونکە:

---

(١) مبادء الاسلام ٣٣.

(٢) دەقی عەرەبیەکەی ئەم ڕستەیە بەم شێوەیەیە: (لكن ينبغي في الإيمان بالأنبياء القطع في عدد معين)، پێم وایە (لا) لەم ڕستەیەدا پەڕیوەو هەڵەکەش دەکرێت هەڵەی چاپ بێت، لە ڕاستیدا ڕستەکە ئاوابووە: (لكن لا ينبغي في الإيمان بالأنبياء القطع بحصرهم في عدد معين)، هەر کەسێك لە دوو خاڵەکەی دوای ئەم ڕستەیە وردببێتەوە ئەو ڕاستیەی بۆ دەردەکەوێت. (وەرگێڕ).

١- بەڵگەیەكی سەلمێنراو و بڕاوە (قطعي) لە قورئانەوە نەهاتووە، ئەو فەرموودەیەی لەوبارەوەش هاتووە[1] لە بارەی ڕێژەی پێغەمبەران فەرموودەیەكی لاوازە، چونكە: هەواڵی یەك كەسە، یەك كەس گێڕاویەتیەوەو ئاماژە (قرینة)یەكی لەگەڵدا نەهاتووە كە بیگەیەنێتە پلەی بڕەڕی (قطعي) بوو، چونكە هەواڵی یەك كەس گومان هەڵئەگرێت، و لە بواری بیروباوەڕدا هیچ بایەخێك بۆ هەواڵی گوماندار دانانێت.

٢- لەوانەیە ئەگەر ژمارەی پێغەمبەران و پەیامبەران لەو ڕێژە دیاری بكرێت، ئەوا ببێتە هۆی بە پێغەمبەر دانانی كەسێك كە هەو نییە یاخود كەسێك بە

---

(١) لە (مسند)ی (أحمد)دا لە فەرموودەی (أبي ذر) - ڕەزای خوای لێبێت - هاتووە، كە ئەڵێت، وتم: ئەی پێغەمبەری خوا ژمارەی پێغەمبەران چەندنە؟ فەرمووی: ((مئة ألف و أربعة و عشرون، الرسل من ذلك ثلاثة و خمسة عشر جما غفيرا)) واتە: سەدو بیست و چوار هەزار، سێ سەدو پازدەیان لەناو ئەو ڕێژە زۆرەدا پەیامبەرن.

(طبراني) لە (المعجم الكبير)دا بە دەربڕینی ((أربعة و عشرون ألفاً)) گێڕاویەتیەوە، كە ئەوەی لە گێڕانەوەكەی ئیمامی ئەحمەددا دیار نەبوو دەریخست.

خولگەی ئەم فەرموودەیە لەسەر (علی بن یزید) كە لاوازە. المسامرة ٢٢٦.

ئەم فەرموودەیە دەربڕینێكی تری هەیە كە (صحیح)ی (ابن حبان)دا هاتووە، كە ژمارەی پەیامبەران لەوێدا: ((سێ سەدو سێزدەدەیە))/ لوامع الأنوار ٢٥٨/٢.

ولي الدين العراقی دواوە لەسەر ئەم فەرموودەیە، كۆمەڵێك لەوانەی فەرموودە لەبەركار (حفاظ)ن بەرپەرچی (ابن حبان)یان داوەتەوەو ڕەخنەیان لێ گرتووە لەوەی ئەو فەرموودەیەی بە ڕاست و صحیح داناوە/ لوامع الأنوار ٢٦٤/٢ ئەو فەرموودەیە چەند دەربڕین و سەنەدێكی تر هەن لە (مسند)ی (أحمد) و (بزار) و (الأوسط)ی (طبراني)دا كە لە (مجمع الزوائد)دا باسی كردووە،/ المسامرة ٢٢٦ و (ابن قطلوبغا) هەواڵەكەی لە گێڕەڕەوكانیەوە هێناوە كە (اسحاق بن راهویه) و (ابن أبی شیبة) و (محمدبن أبی عمر) و (أبی یعلی)/ ابن قطلوبغا علی المسایرة ٢٢٥.

پێغەمبەر دانەنرێ کە پێغەمبەرە[(١)].

بەڵام قورئانی پیرۆز ناوی بیست و پێنجی لەوان هێناوە، کە بریتین لە: (ئادەم، ئیدریس، نوح، هود، صالح، ئیبراهیم، لوط، ئیسماعیل، ئیسحاق، یەعقوب، یوسف، شوعەیب، ئەیوب، ذو الکِفل، موسا، هارون، سولەیمان، داود، ئیلیاس، الیسع، یونس، زەکریا، یەحیا، عیسا و محمد (ﷺ)).

***

بە درۆخستنەوەی پێغەمبەران یاخود بەوەی کەم و کوریان هەیە بێ باوەڕی و کوفرە

پێغەمبەران هەموویان لەیەك شتدا کۆدەبنەوە، ئەویش: پێغەمبەرایەتی و پەیامدارییە.

بۆیە سەرجەم زانایانی ئیسلام کۆکن لەسەر ئەوەی کەسێك بێ باوەڕە ئەگەر پێغەمبەرێك بە درۆ بخاتەوە کە پێغەمبەرایەتیەکەی دیاربێت، بەهەمان شێوە هەر کەسێ توانج و تانەوتەشەر لە پێغەمبەرێك بدات یان وابزانێت کەموکری هەیە ئەوا ئەو کەسە بێ باوەڕە و پێویستە بە بکوژرێت بەدەقی قورئانی پیرۆز: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكۡفُرُونَ بِٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَيُرِيدُونَ أَن يُفَرِّقُواْ بَيۡنَ ٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦ وَيَقُولُونَ نُؤۡمِنُ بِبَعۡضٖ وَنَكۡفُرُ بِبَعۡضٖ وَيُرِيدُونَ أَن يَتَّخِذُواْ بَيۡنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا ﴿١٥٠﴾ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡكَٰفِرُونَ حَقّٗاۚ وَأَعۡتَدۡنَا لِلۡكَٰفِرِينَ عَذَابٗا مُّهِينٗا ﴿١٥١﴾ ﴾ النساء: ١٥٠- ١٥١. واتە: (بێگومان ئەوانەی باوەڕ بەخواو پێغەمبەران ناهێنن و دەیانەوێت جیاوازی بکەن لە نێوان خواو پێغەمبەرەکانیدا"گوایە باوەڕیان بەخوا هەیە، بەڵام باوەڕیان بە پێغەمبەر نییە"، (یاخود) دەڵێن: باوەڕ دەهێنین بەهەندێك لە پێغەمبەران و باوەڕ بەهەندێکیان ناهێنین و دەیانەوێت لەو نێوانەدا ڕێگە و بەرنامەیەك بۆ خۆیان بەدەست بێنن. ئا

(١) شرح المقاصد ١٩٨/٢ و شرح العقائد النّسفية ١٣٥-١٣٦ و المسايرة و المسامرة عليها ٢٢٥ و الدردير على الخريدة ١١٩ و لوامع الأنوار ٢٥٨/٢.

ئەو جۆر کەسانە بەڕاستی هەر بێ باوەڕن و بۆ بێ باوەڕان سزایەکی سەر شۆڕکەرمان ئامادە کردووە).

***

کاری پێغەمبەران و ڕەوانە کرانیان بۆ هەموو گەلانی جیهان بەتێکڕایی

پێغەمبەران و پەیامبەران ڕێنمایی مرۆڤ دەکەن بۆ سەر ڕێگای ڕاست، خاوەنی ئەو یاساو ڕێسایانەن کە پاکسازی دەکەن و چارەی کێشە ماددی و ڕۆحیەکان ئەکەن و مژدەی بەهەشت ئەدەن بە کەسی پارێزگارو تەقوادار و هەڕەشەی ئاگری دۆزەخ لە کەسانی گەندەڵ و بێ باوەڕ دەکەن، ئەو پێداویستیە دونیایانە بۆ خەڵکی دابین دەکەن کە پێویستیان پێ دەبێ لە کاروباری دین و دونیادا.

خوای گەورە پێغەمبەرانی بۆ گشت ئوممەتەکانی جیهانی ڕەوانە کردووە، جا هەر ئوممەتێك پەیامبەری خۆیان هەبووە، ئەگەر خوای گەورە بەئێمەیشی ڕانەگەیاند بێت، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:

أ- ﴿ وَإِن مِّنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ ﴾ فاطر: ٢٤. واتە: (بێگومان هیچ گەل و نەتەوەیەکیش نەبووە فرستادە و بێدارکەرەوەیەکی بۆ ڕەوانە نەکرابێت).

ب- ﴿ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ ﴾ النحل: ٣٦. واتە: (سوێند بەخوا بێگومان ئێمە لەناو هەر گەل و نەتەوەیەکدا پێغەمبەرێکمان ڕەوانە کردووەو پێمان ڕاگەیاندووە کە پێیان بڵێیت: تەنها خوا بپەرستن، خۆتان دوورە پەرێز بگرن لە هەموو جۆرە پەرستراوێکی تر).

پ- ﴿ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا ۚ وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَىٰ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ ﴿٥٩﴾ ﴾ القصص: ٥٩. واتە: (پەروەردگاری تۆ هیچ وڵات و شارێکی کاوڵ نەکردووە، تا لە پایتەختەکەیدا پێغەمبەرێکی نەناردبێت کە ئایەتەکانی ئێمەی بەسەردا بخوێنێتەوە، وەنەبێت ئێمە شارو وڵاتانمان کاول کردبێت بەبێ هۆ، مەگەر کاتێك نەبێت کە دانیشتووانی ستەمکار بوون).

تێكڕای ئـەم دەقانـە بەڵگـەن لەسـەر ئـەوەی ڕەوانـە كردنـی پێغەمبـەران، كـورت نەبۆتەوە لە ئوممـەتێكی دیـاریكراودا یـان لـە شـوێنێكی دیـاریكراودا، وەك: دوورگـەی عەرەبی.

***

قورئانی پیرۆز و كتێبە ئاسمانیەكانی تر

بنچـینە و ڕەگ و ڕیشـە سـەرەكیەكانی پەیامـە ئاسمانیـەكان و بیروبـاوەڕو ئامانجەكانیان یەك شـتن، كـە بریتیـە لـە: ڕێنمـایی و ئاراستـەكردنی مـرۆڤ بـۆ ڕێگـای چاكەكاری و سەركەوتن.

خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ ٱلدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِۦ نُوحًا وَٱلَّذِيٓ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ وَمَا وَصَّيۡنَا بِهِۦٓ إِبۡرَٰهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰٓۖ أَنۡ أَقِيمُواْ ٱلدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُواْ فِيهِ﴾ الشورى: ١٣. واتە: (ڕێبازی ئایین و بەرنامەی ژیانی بۆ داناون، ئەوەی كە فەرمانی پێكردووە بە - نوح -، هەر بەو شێوەیە قورئانیشی بۆ تۆ ئەی محمد (ﷺ) وەحی و نیگای كردووەو بە ئیبراهیم و موسا و عیساشمان ڕاگەیاندووە كە ڕێبازی ئاین و یەكخواناسی بەرنەدەن و لەسەری پایەدار بن).

هـەروەها فەرموویـەتی: ﴿فَإِن تَنَٰزَعۡتُمۡ فِي شَيۡءٖ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ﴾ النسـاء: ٥٩. واتـە: (خۆ ئەگەر لە شتێكدا بوو بەكێشەتان دەربـارەی حـوكمی خـوایی، ئـەوە ئـەو كێشـەیە بگێڕنەوە بۆ لای خواو پێغەمبەرەكەی (ﷺ)).

بۆیە قورئانی پیرۆز داوای كردووە كە باوەڕ بەهـەموو پێغەمبـەران و پەیامبـەران بێنین ﴿وَٱلَّذِينَ يُؤۡمِنُونَ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيۡكَ وَمَآ أُنزِلَ مِن قَبۡلِكَ﴾ البقـرة: ٤. واتـە: (ئەوانـەی بـاوەڕ دەهێـنن بـەو "پەیامـەی" كـە بـۆ تـۆ "ئـەی محمـد (ﷺ)" دابـەزێنراوە و بـەو پەیامانەش كە بۆ "پێغەمبەران"ی پێش تۆ دابەزێنراوە).

بەڵام ئەو باوەڕەی كە بەپێی شەرع لە ئێمە داواكراوە، كە هەمان بێـت بـە كتێبـە ئاسمانیـەكان (بـە ئینجیـل و تـەوڕات و زەبـورەوە) ئـەوا مەبەسـت لێـی ئەوەیـە كـە

بڕوامان وابێت كە ئەم كتێبانە لەلایەن خواوە هاتوون و ڕاست بوونە و تەنها بۆ ئەو مەبەستە هاتوون، كە قورئانیش بەهەمان شێوە بۆ تەواو كردنی هاتووە. جا هەرچی لەو كتێبانە هات و پێچەوانەی قورئانی پیرۆز بوو، ئەوا بێ هیچ گومانێك دەستكاری كراوەو بایەخی بۆ دانانرێت.

ئا لێرەوە پێویستە گرنگترین ئەو جیاوازیانە ڕوون بكەینەوە كە قورئان لەگەڵ كتێبە ئاسمانیەكانی تر هەیەتی، ئەمەش لەم خاڵانەی خوارەوە دەیخەینەڕوو:

١- ئەو كتێبانەی كە پێش قورئان دابەزیون ئەوا وێنەو دانە (نسخە) ئەصڵیەكەی نەماوە، بەڵكو تەنها وەرگێردراوەكەی ماوە.

بەڵام قورئان بەو دەربڕین و وشانەی پارێزراوە كە خوای گەورە بۆ پێغەمبەری (ﷺ) ڕەوانە كردووەو بە شێوەیەكی موتەواتر[(١)] پێمان گەیشتووە.

٢- وتەی هەندێ خەڵكی وەك شەرعزانان و توێژەرەوان (مفسرین) یاخود مێژووناسان ئاوێتە بووە بەم كتێبانە. بەڵام قورئانی پیرۆز هیچ وتەیەكی تێكەڵ نەكردووە و تەنانەت فەرمایشتی پێغەمبەریشی تێكەڵ نەبووە. بۆیە پێغەمبەر (ﷺ) لە سەرەتای دابەزینی قورئان ڕێگری كرد لە نووسینی فەرموودە، تا تێكەڵ نەبێت بە فەرمایشتەكانی قورئانی پیرۆز. هەروەك زانراوە كتێبەكانی (تەفسیر) و (فەرموودە) و (فیقه)تەواو سەربەخۆن و جیاوازن لە قورئانی پیرۆز.

---

(١) التواتر، لە زمانەوانیدا بریتیە لە: بەدوای یەكدا هاتن، دەڵێیت: (تواتر المطر) واتە: بارانەكە بەدوای یەكدا دەهاتە خوارەوە، موتەواتر: ناوی كارایە(اسم فاعل) كە لە تەواترەوە هاتووە، بریتیە لەو كەسەی كە بەدواداچوون دەكات.

فەرموودەی موتەواتر لە زاراوەی فەرموودەناسان دا: بریتیە لەوەی كە ژمارەیەكی زۆر كەس فەرمایشتێك بگێڕنەوە بەجۆرێك كە بەهەموو شێوەیەك دوورە لە نەریت و عادەت كە ئەمانە لەسەر درۆ كۆببنەوەو هەر لەسەرەتای سەنەدەكە تا كۆتاییەكەیشی پشتی بەستبێت بەشتێكی بەرهەست (بەرهەست وەكو بیستن و هاوشێوەكانی). (بۆ ئەم پێناسەیە كەم و زۆر سوودم بینیوە لە: مباحث في علوم الحديث: مناع القطان. وەرگێڕ).

٣- هـیچ كەسـێك نـەیتوانیوە، كـە بـە بەڵگەیـەكی مێـژووی هـیچ یـەكێك لـەو كتێبانـەی كـە هـەن بسـەلمێنێت كـە دابـەزیوە بـۆ ئـەو پێغەمبـەرەی كـە كتێبەكـەی دەدرێتە پاڵی. هەروەك ئەو كاتەی كە كتێبەكەش دابەزیوە دیاری نەكراوە.

سـەبارەت بـە قورئـان، ئـەوا مێـژوو بـە بەڵگـە گومـان هەڵنـەگرەكانی ئـەوەی سـەلماندووە كـە دابـەزیوە بـۆ سـەر محمـد (ﷺ) و هەنـدێ لـە ئایەتەكانیشی شوێنی دابەزینیان دیاریكراوە.

٤- ئـەو زمانـە كۆنانـەی كتێبـە ئاسمانیـە كۆنـەكان، بـۆ ماوەیـەكی دوورە كـە لـە ناوچوون و كەسـێك نـابینین كـە پێـی بـدوێت و تەنانـەت ئـەوەی تێشـی ئـەگات زۆر كەمە.

٥- بـەڵام زمـانی قورئـانی پـیرۆز، زمـانێكی زینـدووەو تـا ئێسـتا سـەدان ملیـۆن موسڵمان لە گشت شوێنە جیا جیاكانی جیهان پێی دەدوێن.

٥- یاسا و ڕێساكانی سەرجەم كتێبـە كۆنـەكان - هـەروەك لـە كـاتی خوێندنەوەیـدا بەدەردەكـەوێت - تایـبەت بوونـە بـەو كـات و ئوممەتـەی كـە كتێبەكـەی تیایـدا دابەزیوەو بۆ دابیـن كردنی پێداویستیەكانی و بەپێی بارودۆخەكە دابەزیوە.

لەكاتێكدا یاساو حوكمـەكانی قورئـان گشـتین بـۆ سـەرجەم خـەڵكی و بـۆ هـەموو سەردەمێك.

٦- هـەموو كتێبـە كۆنـەكان ئەگەرچـی بانگـەوازی تێدایـە بـۆ چـاكە و خێـرو چاكسازی و ڕەوشت بەرزی، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا چاكەكاری هـەرە پلەبـەرزی لـەخۆ نەگرتووە.

بەڵام قورئانی پیرۆز هەموو لایەنـەكانی چاكەی لـەخۆ گرتـووە بـە كـاملی، جا لـە كتێبەكانی پێشوودا هاتبێت یان نا.

٧- دەستكاری كتێبە كۆنەكان كراوەو[1] شتانێك لەو كتێبانەدا هەن كە یـەكناگرێت

---

(١) سەیری ئەو بەشە بكە كە زانای گەورە (رحمة الله الهندي) لە كتێبەكەیدا (اظهار الحق)دا نووسیویەتی كە لە میانەیدا دەستكاریكرانی كتێبە ئاسمانیەكانی پێش قورئانی سەلماندووە.

يەكناگرێت لەگەڵ عەقڵ و بەڵكو لەسەر ستەمەوە وەستاوەو شتی پڕوپوچ لەخۆی دەگرێت.

بەڵام قورئان، هەر هەمووی چاكەيە و پاك و دوورە لە هەموو شتێكی خراپ و ناشياو نابەجێ و شتێكی نييە كە لەگەڵ عەقڵ تێك بگیرێت[1].

٨- شەريعەتە كۆنەكان زياتر تايبەتمەند بوون بە چارەسەری ڕۆحی، بەڵام شەريعەتی ئيسلامی بنەمای وای دارِشت كە دەسەتەبەركەرە لەوەی چارەسەری كێشەكانی مرۆڤ دەكات و پێداويستيە ماددی و ڕۆحيەكانی لە هەموو كات و شوێنێكا دابين دەكات.

ئا ئەمە ئەو تايبەتمەنديانە بوون كە لەبەر ئەمانە فەرمان بەخەڵكی كراوە كە تەنها شوێنی قورئان بكەون و بەس.

***

(١) بڕوانە: مبادء الاسلام - سيد أبي الأعلى المودودي ٨٠ - ٨٣.

باسی دووەم
تایبەتمەندییەكانی پێغەمبەرێتی

سیفەتەكانی پەیامبەران و پێغەمبەران

خوای گەورە هەندێ لێهاتووی تایبەتی، بەشێوازێكی فیترەتی، لە سروشتی هەندێ خەڵكیدا داناوە وەك هێزو هۆنراوەو هونەر.... كە بەهۆیەوە لە خەڵكی تر بەهێزترە. و لێهاتووی و كارامەیی بەرزی داوەتە پێغەمبەران و پەیامبەران بۆ ڕابەرایەتی و سەركردایەتی كردنی خەڵكی و ڕێنمایی كردنیان بۆ سەر ڕێگای ڕاست، بۆیە ناوبراوان خاوەنی هەموو سیفەتێكی چاكن و دوورن لە هەموو ئەو كەمووكوری و كرچ و كاڵیانەی كە لەوان ناوەشێتەوە.

سیفەتەكانی پێغەمبەران و پەیامبەران بریتین لەمانە:

سیفەتی یەكەم
پارێزراوی (العصمة)

پارێزراوی (العصمة) لە زمانەوانیدا: بریتیە لە پاراستن و پارێزراو بوون.

لە زاراوەشدا:میهرەبانی و بە بەزەیی و بەخشێكی خواییە. كە مرۆڤ بەرەو چاكە كێش دەكات و دووری ئەخاتەوە لە خراپە، لەگەڵ ئەوەی كەسەكە هەر سەرپشك و خاوەن ویستە، تا پرۆسەی تاقیكردنەوەكە هەر بێتەجێ[(١)].

یاخود بە پێناسەیەكی تر:

بریتیە لەوەی خوای گەورە تاوان و گوناه لە كەسەكان دروست نەكات[(٢)].

جا گوناهەكە چ گەورە یان بچوك بێت.

---

(١) المسامرة ٢٢٩.

(٢) الدواني على العقيدة العضُدية ٢٧٩/٢ و المواقف ٥٧٥.

جۆری یەکەم
پارێزراوی لە گوناهی گەورە

گوناهە گەورەکان چەند پێناسەیەکی جیا جیایان هەیە، ڕاستترینیان:

گوناهی گەورە بریتیە لە: هەموو ئەو تاوانانەی کە بەهۆی ئەنجامدانی سزا (حەدی) لێ دەرئەکرێ یاخود هەڕەشەی ئاگری دۆزەخ لە ئەنجامدەرانی کرابوو یان باسی نەفرەت یاخود توڕەیی کرابوو لە مەڕ ئەنجامدەرانی.

بەڵام گوناهە بچوکەکان بریتیە لەو: تاوانانەی کە سزای دونیایی لەسەر نەبێت و هەڕەشەشی لێنەکرابێ لە دواڕۆژدا[(١)].

یەکەم: پارێزراو بوون لە کوفرو بێ باوەڕی:

زۆربەی موسڵمانان کۆکن، لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەران (سەلامیان لێبێت) پارێزراون لە کوفرو بێ باوەڕی، بەر لەوەی سروش و نیگایان بۆ بێت و پاش سروش بۆ هاتنیشیان، تەنانەت لە تەمەنی منداڵیشدا پارێزراون لە کوفرو بێ باوەڕی، چونکە لەم تەمەنەدا شوێنکەوتەی دایك و باوکیانن، ئەوانیش باوەڕیان بەخوا هەبووەو حەقیقەت و ڕاستیان ناسیوە، بۆیە لە تەمەنی منداڵیشدا هەر دوور بوونە لە کوفر[(٢)].

دووەم: پارێزراو بوون لە درۆ کردن:

ڕاستگۆیی (الصدق): بریتیە لەوەی حوکمی هەواڵەکە یەکگر و یەك شت بێت لەگەڵ بارودۆخ و واقیعدا.

ڕاستگۆیی، سێ جۆری هەیە:

---

(١) شرح العقيدة الطحاوية - ابن أبي العز ٣٥٦ و الشورى بين النظرية و التطبيق - قحطان الدوري ١١٤-١١٥.

(٢) ابن قطلوبغا على المسايرة ٢٢٧-٢٢٨ سەیری ئەمانەش بکە: الدوانی: سەرچاوەی پێشوو، و شرح العقائد النسفية - التفتازاني ١٣٦ و شرح المقاصد ١٩٣/٢، و المواقف ٥٦٧ و لوامع الأنوار ٣٠٤/٢.

١- ڕاستگۆیی لە بانگەشەی پەیامبەرایەتی دا.

٢- ڕاستگۆیی لەو حوكم و یاسا و ڕێسایانەی كە لەلایەن خواوە هێناویانە و بە خەڵكەكەی ڕادەگەیەنن.

٤- ڕاستگۆیی لە هەموو ئەو فەرمایشتانەی دەیكەن لەبارەی كاروباری دونیاوە[١].

پێچەوانەكەیشی: درۆیە.

هەرگیز پێغەمبەران درۆ ناكەن بە ئەنقەست، هەروەك چۆن گشت تاقمە خاوەن بانگەوازەكان لەسەر ئەمە كۆكن، و زۆربەی زانایان پێیان وایە كە هەرگیز پێغەمبەران درۆ ناكەن بە هۆی لەبیر چوونەوەو هەڵەوە. ئەم ڕایە كۆڵەگە و ڕاست و ڕێكە هەروەك زانا لێكۆڵەرەكان ئەمەیان سەلماندووە[٢].

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ڕاستگۆیی پێغەمبەران:

أ- ئەگەر دروست بووبایە بۆ پێغەمبەران درۆ بكەن، ئەوا ئەو كاتە هەواڵی خوای گەورە درۆی تێئەكەوت، ئەمەش هەرگیز نابێت، چونكە خوای گەورە ڕاستگۆیی ئەوانی بە چەندین موعجیزەو دەراسا سەلماندووە[٣].

ب- درۆ تاوان و گوناهە، پێغەمبەرانیش لە تاوان پارێزراون.

پ- ئەگەر درۆیان بكردایە، خەڵكیش ئەوەی بزانیایە كە درۆزنن، ئەوا سوودی پەیامبەرایەتی و پەیامداری نەدەما[٤].

بەڵگەی نەقڵی لەسەر ڕاستگۆییان:

أ- خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَٱلنَّجۡمِ إِذَا هَوَىٰ ١ إِنۡ هُوَ إِلَّا وَحۡيٞ يُوحَىٰ ٤﴾ النجم: ٣ - ٤. واتە: (قسەو گوفتاریشی "ئەوەی كە قورئانە" لە ئارەزوو بازی و هەواو

---

(١) رسالة في التوحيد - الطائي ٦٧ و الدردير ١٠٥.

(٢) المواقف ٥٦٧ و الدواني ٢٧٩/٢ و شرح العقائد النسفية ١٣٦ و لوامع الأنوار ٣٠٧/٢ و الوسيلة ٦٩٥.

(٣) المواقف و الدردير و الطائي و لوامع الأنوار سەرچاوەكانی پێشوو، و الباجوري في شرح الجوهرة ٢٤/٢.

(٤) رسالة في التوحيد، سەرچاوەی پێشوو.

هەوەسەوە نییە. ئەمەی کە ڕای دەگەیەنێت تەنها نیگاو وەحی خواییە).

ب- خــوای گــەورە دەفــەرموویت: ﴿ وَصَدَقَ ٱلْمُرْسَلُونَ ﴾ **یــس: ٥٢. واتـــە: (پێغەمبەرانیش لە هەواڵدانیان ڕاستیان کردووە).**

پ- خــوای گــەورە دەفــەرموویت: ﴿ وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ ٱلْأَقَاوِيلِ ﴿٤٤﴾ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِٱلْيَمِينِ ﴿٤٥﴾ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ ٱلْوَتِينَ ﴿٤٦﴾ فَمَا مِنكُم مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ ﴿٤٧﴾ ﴾ **الحاقـة: ٤٤ - ٤٧. واتـە: (خـۆ ئەگەر محمد (ﷺ) هەندێك قسەو گوفتار بەدەم ئێمەوە هەڵبەستایە. ئـەوە بـەهێزو دەسـەڵاتی خۆمـان دەمـانگرت. لـەوەدوا ڕەگـی دڵـی دەپچـڕێنین و دەیمـرێنین. ئەوسـا هیچ کەسێك نییە لە ئێوە بەرەبەست و بەرگری بکات لە ئێمە).**

ت- لە فەرموودەدا هاتووە، وتیان: ئەی پێغەمبـەری خـوا ((انـك تـداعبنا)) واتـە: تۆ گاڵتـەمان لەگـەڵ دەکـەی، ئـەویش فـەرمووی: ((إنـي لا أقـول الا حقـا)) واتـە: مـن تەنها قسەی ڕاست و حەق ئەڵێم.

ئینجا ئەو شتەی لـە ڕووکەشـدا وائەگەیـەنێت کـە پێغەمبـەران جار جار درۆیـان کردووە، هەروەك لەبارەی بەسەرهاتی پێغەمبەر ئیبراهیم (سەلامی لێ بێت) هـاتووە، کاتێـك بتــەکانی شــکاند و تــەنها بتــە گەورەکــەی هێشــتەوە، جـا کــە پرسـیاری لــێ کـــــــرا ﴿ قَالُوٓاْ ءَأَنتَ فَعَلْتَ هَٰذَا بِـَٔالِهَتِنَا يَٰٓإِبْرَٰهِيمُ ﴿٦٢﴾ قَالَ بَلْ فَعَلَهُۥ كَبِيرُهُمْ هَٰذَا فَسْـَٔلُوهُمْ إِن كَانُواْ يَنطِقُونَ ﴿٦٣﴾ ﴾ **الأنبيــاء: ٦٢ - ٦٣. واتـــە: (وتیــان: باشـــە، ئـــەی ئیبڕاهیم ئایا تۆ ئەمەت کردووە بە خواکانمان؟!. ئیـبڕاهیم وتـی: نـەخێر؛ هـەر کـاری ئەو بتە زلەیە، دە لێیان بپرسن ئەگەر قسە دەکـەن و تـێ دەگـەن). جـا ئەمـە کـە بـە ڕووکــەش بــە درۆ دەرئەکــەوێت ئــەوا تــەئویل ئــەکرێت و لێــك ئەدرێتــەوە کــە مەبەســتی پێغەمبــەر ئیــبراهیم (ســەلامی لــێ بێــت) سەرزەنشــت کــردن و گاڵتــە پێکردنیان بووە، چونکە تەنها و تـەنها پێغەمبـەر ئیـبراهیم لـەلای بتـەکان بـوو جـا چ سوودێکی هەیە بپرسن کێ بتەکانی ئێمەی شکاندووە[1]؟**

---

(١) الصاوي على الدردير ١٠٥ و تفسير البيضاوي ٣٢١.

وتراوە واتای فەرمایشتەکەی ئیبراهیم ئەوەیە: کە لە بتەکان بپرسن، چونکە ئەگەر بدوێن درۆ ناکەن، جا ئەگەر نەدوێن ئەوا ئیبراهیم ئەنجامدەری کارەکە نەبووە. لە ناوەرۆکی ئەو قسەیەشدا پێغەمبەر ئیبراهیم دان دەنێت بەوەی کە خۆی بکەرەکە بووە. ئەم وتەیەی لەبواری تەوانج و پەلارە (معاریض)ە و لە پەلار تێگرتنیشدا هیچ نرخێك بۆ درۆ دانانرێت، و هەر ئەمەشە کە (قرطبي[1])بەڕاستی داناوەو قسەی تریش لەم بارەوە گوتراوە[2].

سێیەم: پارێزراو بوون لە گوناهە گەورەکانی تر:

لێرەدا بارودۆخی ئەنجامدانی گوناهی گەورە، لەلایەن پێغەمبەران و پەیامبەران، چ پێش یاخود پاش نیگا و سروش بۆ هاتنیان ڕوون دەکەینەوە.

قۆناغی پێش پێغەمبەرایەتی:

پێغەمبەران بەر لە قۆناغی پێغەمبەرایەتی پارێزراون لە گوناهی گەورە، کە دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوەی خەڵکی لێیان، ئەمەش وەك خراپەکاری دایکان و باوکان[3].

قۆناغی دوای پێغەمبەرایەتی:

پارێزراون لە ئەنجامدانی تاوانی گەورە بە ئەنقەست، ئەمە بۆچوونی زۆربەی پێشەواو گەورە زانا لێکۆڵەرەکانە. و بەهەمان شێوەش پارێزراون کە بەهۆی لەبیر چوونەوە یان بە تەئویلی هەڵەوە گوناهی گەورە ئەنجام بدەن، ئەمە بۆچوونی ڕاست

و فەرموودەی (المداعبة) لە (سنن الترمذي) هاتووە، لە: كتاب البر - ما جاء في المزاح ٢٠٦/٦ و ئەمە فەرموودەیەکی (حسن الصحيح)ە.

(١) تفسير القرطبي ٤٣٤٠/٦.

(٢) تفسير البيضاوي و سەرچاوەیپێشوو و تەفسیرەکانی تر.

(٣) شرح العقائد النسفية - التفتازاني ١٣٦ و الدواني ٢٧٩/٢ كة وەریگرتووە لە شرح العقائد. و سەیری چەند بۆچوونێکی تر بکە لە: المواقف ٥٦٨ و الدوانی علی الوسيلة ٦٩٥.

و دروستە لەم بارەیەوە[1].

***

جۆری دووەم

پارێزراوی لە گوناهی بچوك

گوناهی بچوك دوو جۆرن:

أ- ئەو گوناهە بچوكانەی كە بێ نـرخن و زۆر خـراپن كـە ئەنجامدەرەكـەی دەباتـە ڕیزی كەسانی بێ نـرخ و كـەم، وەك دزی دەنكێـك یـاخود پارویێـك یـاخود تـەرازوبازی كردن بە خورمایەك.

جا پێغەمبـەران لـەم جـۆرە گوناهانـە پـارێزراون. پـێش پێغەمبەرایـەتی[2] و دوای ڕەوانـە كرانیشـیان و لـەكاتی پێغەمبەرایـەتی دا لێـی پـارێزراون، ئـەم جـۆرە كـارە بـێ نـرخانـە نـە بـە ئەنقەسـت و نـە بـەهۆی لەبیرچـوونەوە ئـەم تاوانـە بچـوكانە ئـەنجام نادەن، بۆچوونەكان كۆكن لەسەر ئەمە[3].

ب- گوناهە بچوكەكانی تر:

پێغەمبەران پێش ڕەوانەكرانیان پـارێزراو نـین لێـی چ بـە ئەنقەسـت و چ بـەهۆی لەبیر كردنەوە.

بـەڵام دوای ڕەوانـەكرانیان و لـە قۆنـاغی پێغەمبەرایـەتی پـارێزراون، لـەوەی بـە ئەنقەسـت ئـەم جـۆرە تاوانـە بكـەن، بـەڵام ئـەكرێ بـەهۆی لەبیرچـوونەوە گونـاهی لەوجۆرە ئەنجام بدەن، بەڵام بەردەوام نابن لەسەر گوناهەكە و خـوای گـەورەش ڕایـان ناگرێت لەسەر ئەم حاڵەتـە، بـەڵكو ئاگـادار دەكرێنـەوەو ئـەوانیش بـە ئاگـا دێنـەوە. و ئەمـە بۆچـوونی زانـا لێكۆڵـەرەكان و فەرموودەناسـان و پێشـینە چـاكەكانە (السـلف

---

(١) المواقف ٥٦٧ و الوسيلة سەرچاوەی پێشوو و بەراوردی بكە بە شرح العقائد - التفتازاني ١٣٦.

(٢) شرح العقائد - التفتازاني و شرح الدواني ،سەرچاوەكانی پێشوو.

(٣) المواقف و شرح العقائد و الوسيلة سەرچاوەكانی پێشوو، و المسامرة ٢٣٣.

الصالح)[1] لەبەر ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): ((انما أنا بشرٌ أنسي كما تنسَون، فاذا نسيت فذّكروني)) بخاری و مسلم[2] و جگەلەوانیش دەریانهێناوە. واتە: (منیش مرۆڤم شت لەبیر ئەکەم چۆن ئێوە شت لەبیر ئەکەن، جا ئەگەر شتێکم لەبیر کرد بەبیرم بێننەوە).

***

بەڵگەی پارێزراوی پێغەمبەران

زانایان بەڵگەی زۆریان هێناوەتەوە لەسەر پارێزراوی پێغەمبەران:

١- ئەگەر پێغەمبەران گوناهیان بکردبووبا، ئەوا دروست نەدەبوو خەڵکی شوێنیان بکەون لەبەر گوناهەکانیان، سەرباری ئەوەی شوێنکەوتنیان پێویست و فەرزە، بە بەڵگەی یەکدەنگی و لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە ﴿ قُلۡ إِن كُنتُمۡ تُحِبُّونَ ٱللَّهَ فَٱتَّبِعُونِي يُحۡبِبۡكُمُ ٱللَّهُ ﴾ آل عمران: ٣١. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ) بە ئیمانداران" بڵێ: ئەگەر ئێوە خواتان خۆش دەوێت دە شوێنی من بکەون و لە فەرمانی من دەرمەچن).

٢- ئەگەر گوناهیان کربا، ئەوا شایەتی و گەواهییەکەیان وەرنەدەگیرا، چونکە بە یەکدەنگی زانایان کەسی لاسارو تاوانکار شایەتی لێ وەرناگیرێت، و بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای بەرز: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمۡ فَاسِقُۢ بِنَبَإٖ فَتَبَيَّنُوٓاْ ﴾ الحجرات: ٦. واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە ئەگەر کەسێکی متمانە پێ نەکراو هەواڵێکی گرنگی بۆ هێنان؛ خێرا بڕوای پێ مەکەن، بەڵکو سەرنج بدەن، لێی بکۆڵنەوە تا

---

(١) الدواني ٢٧٩/٢ و شرح المقاصد ١٩٣/٢ و المواقف و شرحه ٥٦٨ و لوامع الأنوار ٣٠٤/٢ و المسايرة و المسامرة عليها ٢٣٢ و چەند ڕاو بۆچوونێکی تر هەن لەم سەرچاوانەدا و لە: شرح العقائد ١٣٦ و الوسيلة ٦٩٥.

(٢) المسايرة و المسامرة عليها ٢٣٤. کەمێك بەرلەمە چۆنیەتی دەرهێنان و تەخریجی فەرموودەکەمان خستەڕوو.

بۆتان ڕوون دەبێتەوە). چونکە ئەو کەسەی شایەتی لێ وەرنەگیرێت لەسەر شتێکی بێ بایەخی لەناوچووی دونیا، ئەوا چۆن گوێ بۆشایەتیەکەی دەگیرێت لە ئایینی تۆکمە و پیرۆزدا؟

٣- ئەگەر گوناهیان بکردایە، ئەوا پێویست دەبوو ڕێگریان لێ بکرێت و بەتووندی قەدەغە بکرێن، لەبەر ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی پێویست و فەرزە فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە بکرێت. بێگومان ڕێگری کردن لە پێغەمبەران ئازاردانیانە، ئازار دانیشیان بە یەکدەنگی زانیایان حەرامە، هەروەك خوای گەورە لەم بارەوە دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يُؤۡذُونَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ لَعَنَهُمُ ٱللَّهُ فِي ٱلدُّنۡيَا وَٱلۡأٓخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمۡ عَذَابٗا مُّهِينٗا ﴿٥٧﴾ ﴾ الأحزاب: ٥٧. واتە (بێگومان ئەوانەی ئازاری خواو پێغەمبەرەکەی دەدەن خوا نەفرینی لێ کردوون لە دونیا و قیامەتدا سزایەکی زۆر خەجاڵەت ئاوەرو سەرشۆڕکەریشی بۆ ئامادە کردوون).

٤- ئەگەر گوناهیان کردبووبا، ئەوا شیاوی سزاو لۆمەو سەرزەنشت دەبوون، چونکە بەشێوەیەکی گشتی دەچوونە ژێر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ وَمَن يَعۡصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَإِنَّ لَهُۥ نَارَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدًا ﴾ الجن: ٢٣. واتە: (ئەوەی لە خواو پێغەمبەرەکەی یاخی ببێت ،ئەوە با دڵنیا بێت کە دۆزەخی بۆ ئامادە کراوە بۆ هەمیشە و هەتا هەتایی). ئەم فەرمایشتە: ﴿ أَتَأۡمُرُونَ ٱلنَّاسَ بِٱلۡبِرِّ وَتَنسَوۡنَ أَنفُسَكُمۡ وَأَنتُمۡ تَتۡلُونَ ٱلۡكِتَٰبَ ﴾ البقرة: ٤٤. ("کەی ئەوە ڕاستە" فەرمانی چاکە بە خەڵکی بدەن و خۆتان فەرامۆش بکەن؟! لە کاتێکدا خۆ ئێوە کتێبی خوا - تەورات - دەخوێننەوە). بەڵام پێغەمبەران بە یەکدەنگی زانایان لەم جۆرە شتانە زۆر دوورن، چونکە شتی زۆر قێزەونن.

٥- فەرمایشتەکەی خوای گەورە لەبارەی ئیبراهیم و ئیسحاق و یەعقوب: ﴿ إِنَّهُمۡ كَانُواْ يُسَٰرِعُونَ فِي ٱلۡخَيۡرَٰتِ ﴾ الأنبیاء: ٩٠. واتە: (بەڕاستی ئەوانە چالاك و گورج و گۆڵ بوون لە ئەنجامدانی هەموو خێرو چاکەیەکدا). هەموو

جۆرێکی چاکە دەگرێتەوە چ بە کردنی چاکە چ بە خۆ دوور گرتن لە خراپە، و ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَإِنَّهُمْ عِندَنَا لَمِنَ ٱلْمُصْطَفَيْنَ ٱلْأَخْيَارِ ﴿٤٧﴾ ﴾ ص: ٤٧. واتە: (بەڕاستی ئەوانە لای ئێمە لەو کەسانەن کە هەڵمان بژاردوون و پەسەندمان کردوون). مەبەستی ئەوەیە: کە لە هەموو بوارو کاروبارێکدا هەڵبژێراو و کارپەسەند بوونە و بۆیە نابێت گوناهیان لێ بپشکوێتەوە[1].

٦- ئەگەر دروست بووبایە بۆ پێغەمبەران کە ناپاکی بکەن لەگەڵ خوای گەورە، بەهۆی ئەنجامدانی کارێکی حەرام یاخود ناپەسەن (مکروە)، ئەوا ئەو کارە حەرامە یاخو ناپەسەندە دەبووە پەرستش و گوێڕایەڵی، چونکە خوای گەورە فەرمانی بەئێمە کردووە، گوێڕایەڵیان ببین و شوێن کردارو گوفتاری ئەوان بکەوین بەشێوەیەکی گشتی. جا هەر شتێك ئەوان ئەنجامیان داوە، ئێمەش فەرمانمان پێکراوە کە ئەنجامی بدەین، و هەر شتێکیش فەرمانمان پێکرا بێت ئەوا گوێڕایەڵییە، چونکە خوای گەورە فەرمان بە خراپە ناکات[2].

ئەوەی لەبارەی پێغەمبەران هاتووەو لە ڕووکەشدا بە گوناه دەردەکەوێت:

جا ئەوەی بە ڕێگەی تاکە کەسی (ئاحاد) هاتووە ئەوا ڕەت ئەکرێتەوە، چونکە هەڵە خستنە پاڵی گێڕەڕەوەکان ئاسانترە لەوەی ئەنجامدانی تاوان بخرێتە پاڵ پێغەمبەران.

ئەوەش کە بەڕێگەی (تەواتر) هاتووە، ئەوا پێویستە تەفسیر بکرێت بەوەی:

بەهۆی لەبیر چوونەوەیە یان هەڵەیەکە پێش پێغەمبەرایەتی بووە، یان گوناهێکی بچوکە یان ئەمە تاوان نییە بەڵکو وەلانانی چاکترین و ئەنجامدانی ئەوەی

(١) المواقف و شرحه ٥٦٨-٥٦٩ و شرح العقائد ١٩٣-١٩٤ و چەند بەڵگەیەکی تریان تێدایە لەترسی درێژبوونەوە نەمان هێناوە.

(٢) الدردير على الخريدة ١٠٥ و الباجوري على السنوسية ٤٢ و٤٣.

کە تەنها چاکەکەی کەمترە[1].

کاتێك پێغەمبەر کاری چاکتر فرامۆش ئەکات کە دەقێکی ڕاشکاوی لەبارەوە نەهاتبێت. جا ئا لەو کاتەدا بە تێڕوانین و هزری خۆی بەکار ئەخات تیایدا و سەرەتا کۆششی خۆی ئەکات، لەگەڵ ئەمەشدا هەڵە دەکات و سەرزەنشتی دەکرێت لەسەر ئەوەی شتە چاکترەکەی فەرامۆش کردووە.

نمونەی ئەو دەقانەی کە لە ڕووکەشدا تاوان و سەرلێشێواوی دەگەیەنن:

یەکەم: ئەوەی لەبارەی سەرگوزەشتەی ئادەم (سەلامی لێ بێت) لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە:

﴿ وَعَصَىٰٓ ءَادَمُ رَبَّهُۥ فَغَوَىٰ ﴾ طـه: ١٢١. واتە: (ئا بەم شێوەیە ئادەم یاخی بوو لە پەروەردگاری و فریوی خوارد و ڕێگای لێ تێکچوو).

جا یاخی بوون و فەرمان شکاندن لە گوناهە گەورەکانە، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَمَن يَعْصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَإِنَّ لَهُۥ نَارَ جَهَنَّمَ خَـٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدًا ﴿٢٣﴾ ﴾ الجن: ٢٣ . واتە: (ئەوەی لە خواو پێغەمبەرەکەی یاخی ببێت ئەوە با دڵنیا بێت کە دۆزەخی بۆ ئامادە کراوە).

سەر لێشێواوی و فریخواردن (غواية) شوێنکەوتنی شەیتانە، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ إِلَّا مَنِ ٱتَّبَعَكَ مِنَ ٱلْغَاوِينَ ﴾ الحجر: ٤٢. واتە: (جگە لەوانەی کە شوێنت کەوتوون لە سەرکەش و یاخی و سەرگەردانەکان). و ئەم فەرمایشتە: ﴿ فَأَزَلَّهُمَا ٱلشَّيْطَـٰنُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ ﴾ البقرة: ٣٦. واتە: (شەیتان لە خشتەی بردن و لەو شوێنە بەدەر کردنی دان). و دەرکرانیان لە بەهەشت بەهۆی ئەوەی شەیتان لە خشتەی بردن، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەو کارەی ئەنجامیان داوە گەلێك گەورە بووە.

---

(١) شرح المقاصد ١٩٤/٢ و سەیری ئمانەش بکە: شرح العقائد - التفتازاني و العصام عليه ١٣٦-١٣٧ و الدواني ٢٧٩/٢ وەریگرتووە لە: شرح العقائد و المولقف و شرحه ٥٦٩.

ئادەم ئەو فەرمانەی شکاند کە قەدەغەی کردبوو لە دارەکە بخۆن، ئەنجامدانی شتی قەدەغەش گوناهو تاوانە.

وەڵامی ئەدەمەوە بەوەی:

ئەمە بەر لە پێغەمبەرایەتی بوو، چونکە ئادەم لە بەهەشتدا هیچ ئوممەتێکی نەبووە.

ئەنجامدانی ئەم تاوانە بەهۆی لەبیرچوونەوە بوو، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُۥ عَزْمًا ﴾ طە: ١١٥. واتە: (کەچی بیری چوو، لە حاڵێکدا نەمانبینی پێشتر بڕیاری کردنی ئەو سەرپێچیە بدات).

یاخود هەڵەیەك بووە، بەوەی ئادەم (سەلامی خوای لێبێت) واگومانی بردووە کە خودی دارێك قەدەغە کراوە دواتر لێی تێکەڵ بووە لەگەڵ دارێکی هاوشێوەی دەرەکە[1].

دووەم: ئەوەی هاتووە لە سەرگوزەشتەکەی موسادا (سەلامی لێ بێت) کە کەسە میسرییەکەی کوشت ﴿ فَوَكَزَهُۥ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ ﴾ القصص: ١٥. واتە: (موساش بۆکزێکی لە کابرادا و کوشتی).

کوشتنی کابرا میسرییەکە دەستدرێژی بوو، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ قَالَ هَٰذَا مِنْ عَمَلِ ٱلشَّيْطَٰنِ ﴾ القصص: ١٥. واتە: (موسا پەشیمان بۆوە لەبەر خۆیەوە وتی: ئەم کارە شەیتان پێی کردم). و ئەم فەرمایشتە: ﴿ قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَٱغْفِرْ لِي ﴾ القصص: ١٦. واتە: (وتی: پەروەردگارا من بەڕاستی ستەمم لەخۆم کرد کاتێك لە دەستم دەرچوو، ئەو کابرایەم کوشت، لێم ببورەو بمبەخشە).

و ئەم فەرمایشتەی خوای پاك و تاك: ﴿ قَالَ فَعَلْتُهَآ إِذًا وَأَنَا۠ مِنَ ٱلضَّآلِّينَ ﴿٢٠﴾ ﴾ الشعراء: ٢٠. واتە: (ئەو کاتە ئەوەمکرد، لە نەزانەکان بووم "نەم دەزانی بەوە دەمرێت").

---

(١) شرح الدواني و المواقف و شرحە سەرچاوەکانی پێشوو.

وەڵامی ئەدەمەوە:

کاتێك میسرپییەکەی کوشت پێش پێغەمبەرایەتی بوو و دروستە کە کوشتنەکەی بە هەڵە بووبێت و ئەو وتانەی کە پێغەمبەر موسا (سەلامی لێبێت) کردوویەتی دەکرێت لێکی بدەینەوە بەوەی لەبەر خاکی بوون و خۆبەکەم زانی و بۆ دەروون پەروەردە کردن بووە(١).

سێیەم: ئەو دەقانەی لەبارەی پێغەمبەرمان (ﷺ) هاتووە، بۆ نمونە:

١- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿وَٱسۡتَغۡفِرۡ لِذَنۢبِكَ﴾ غافر: ٥٥، و محمد: ١٩.واتە: (داوای لێ خۆش بوونیش بکە بۆ گوناهەکانت). و ئەم فەرمایشتە: ﴿لَّقَد تَّابَ ٱللَّهُ عَلَى ٱلنَّبِيِّ﴾ التوبة: ١١٧. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی خوا تەوبەی قبوڵ کر لە پێغەمبەر..).

ئەم فەرمایشتە: ﴿لِّيَغۡفِرَ لَكَ ٱللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنۢبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ الفتح: ٢.واتە: (تا خوا لە هەموو گوناهی ڕابردوو و ئایندەشت خۆش ببێت). خوای گەورە لەو فەرمایشتانەدا تاوانی خستۆتە پاڵ پێغەمبەر و لێشی خۆش بووە، جا کاتێك تەوبە دێتە گۆڕێ کە تاوان هەبێت.

وەڵامی ئەدەمەوە:

بەوەی ئەو گوناهانە پێش پێغەمبەرایەتی بوونە یان مەبەست لێی ئەوە دەگرێتەوە کە هەڵەی کردووە یان کردەوەی چاك و چاکتر هەبووەو چاکەکەی ئەنجامداوەو هەوڵی ئەنجامدانی چاکترەکەی نەداوە یاخود گوناهی هۆزەکەی دراوەتە پاڵ ئەو، چونکە سەرۆکی هۆزەکە لەوانەیە کردەوەی ئەندامان و شوێنکەوتووانی هۆزەکەی بدرێتە پاڵی. واتە: ئەی پێغەمبەر داوای لێ خۆشبوون بکە بۆ تاوانی گەلەکەت. یان خوای گەورە خۆشبووە لە گوناهەکانی ئومەتی پێغەمبەر. و تا لە

---

(١) شرح المواقف ٥٧١ و بڕوانە: شرح المقاصد ٢/١٩٦.

پێناو و لەبەر خاتری تۆ لە تاوانی ڕابردوو و داهاتووی ئوممەتەكەت خۆش ببێت[1].

٢- و ئـەم فەرمایشـتەی خـوای گـەورە: ﴿ عَبَسَ وَتَوَلَّىٰٓ ﴿١﴾ أَن جَآءَهُ ٱلۡأَعۡمَىٰ ﴿٢﴾ ﴾ عـبس: ١- ٢. واتە: (ڕووی گرژ كرد و ڕووی وەرگێڕا. لەبەر ئەوەی نابینایەك هات بۆ لای).

وەڵامی ئەدەمەوە:

بـەوەی سەرزەنشـتی كـراوە لـەوەی ئـەو شـتەی نـەكردووە كـە زیـاتر و چـاكتر گونجـاوترە لەگـەڵ ڕەوشـتە مەزنەكـەی پێغەمبـەر (ﷺ)، بەهـەمان شـێوە كەسـێك هاوشـێوەو هاوڕەوشـتی پێغەمبـەر (ﷺ) بێـت لەسـەر هـەمان شـت كـە باسـكرا سەرزەنشت دەكرێت[2]، جا پێغەمبەر لە كۆشش (اجتهاد)ەكەیدا هەڵەی كـرد، بـەوەی ڕووی گرژ كرد لە بەرامبەر (ابن أم مكتوم)ی نابینا، كاتێك هـات پرسـیاری لێكـرد، لـە بارەی ئایین، چونكە پێغەمبەر پێی وابوو كە سـەركردەكانی قـوڕەیش لەوانەیـە ڕووی دڵیان بۆ لای ئـەو بچـێت و موسـڵمان بـبن و لەوانەیـە ئەگـەر ڕوویـان لـێ وەربگێڕێـت ببێتە هۆی زیاتر دوور كەوتنەوەیان لە ئیسلام.

بۆیە پێغەمبەر (ﷺ) زیاتر سـەرقاڵ بـوو بـەوان نـەوەك بـە (ابـن أم مكتـوم) كـە نابینا و موسـڵمانیش بـوو لەهـەمان كاتیشـدا بـۆ ئـەوە هـاتبوو، زانیـاری زیـاتر دەسـت بخات لەسەر ئیسلام. جا بۆیە چاكتر وابـوو كـە پێغەمبـەر (ﷺ) ڕووی گـرژ نـەكردبا و ڕووی وەرنـەگێڕابا لـە نابیناكـە بـەڵكو پێویسـت بـوو زیـاتر نـەرم و نیـان بووبایـە لەگەڵیان لەبەر ئەو پلەوپایەی كە هەیەتی كە موسڵمانێتیە.

٣- ئـەم فەرمایشـتەی خـوای گـەورە:﴿ عَفَا ٱللَّهُ عَنكَ لِمَ أَذِنتَ لَهُمۡ ﴾ التوبـة: ٤٣. واتە: (خوا لێت خۆش بێت "ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بۆ مۆڵەتت پێدان).

وەڵامی دەدەمەوە:

ئەمە نەرموو نیانیە لە دوواندنـدا و سـەرزەنشـت كردنـە لـە ئـەنجام نـەدانی شـتی

(١) شرح المواقف ٥٧٤-٥٧٥، و شرح المقاصد ٢/١٩٧.

(٢) شرح المقاصد ٢/١٩٧، و المواقف و شرحه ٥٧٥.

چاکتر لە پێناو ئەنجامدانی شتی لەو نزمتر، تەنانەت ئەمە ڕێنمایی کردنە بۆ ئەوەی دوور بین تر بێت و تێشووی زیاتری چاکە ئامادە بکات[1]. جا پێغەمبەر (ﷺ) مۆڵەتی دا بە هەندێ کەس کە بیانو و پاساوی درۆیینیان هێنایەوە (کە واباشتر بوو ئەو پاساوانەی لەوان قبوڵ نەکردبایە) بەمەش دواکەوتن لە جەنگی (تەبوك) و ئەو کەسەی شتی چاکتر بۆ شتی ئاسایی لە بارودۆخی جەنگدا فەرامۆش بکات ئەوا سەرزەنشت دەکرێت.

٤- ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز:﴿ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُۥٓ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِى ٱلْأَرْضِ ۚ تُرِيدُونَ عَرَضَ ٱلدُّنْيَا وَٱللَّهُ يُرِيدُ ٱلْءَاخِرَةَ ۗ وَٱللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٦٧﴾ لَّوْلَا كِتَٰبٌ مِّنَ ٱللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَآ أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٦٨﴾ ﴾ الأنفال: ٦٧ - ٦٨. واتە: (بۆ هیچ پێغەمبەرێك نەبووە كە دیلی هەبێت، هەتا کاتێك چاك پایەدار و جێگیر دەبێت لە زەویدا، "مەگەر" کەل و پەل و شتومەکی دونیاتان دەوێت؟! لە کاتێکدا خوا "سەرفرازی" ئەو جیهانی دەوێت و قیامەتی مەبەستە و خوا باڵادەست و دانایە. خۆ ئەگەر بڕیارێك لەلایەن خوای گەورە پێش نەکەوتایە "کە مرۆڤ هەتا پەیامی خوایی پێ نەگات، خوا سزای نادات" لەسەر ئەو شتانەی کە وەرتان گرت "لە بەرامبەر ئازاد کردنی دیلەکانەوە" ئەوە سزایەکی زۆر گەورەتان تووش دەبوو).

وەڵامی دەدەمەوە:

ئەمەش بەهەمان شێوە بەوە لێك دەدرێتەوە کە شتی چاکتر بۆ شتی ئاسایی فەرامۆش کردووە.

لەبەر ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) کاتێك ڕاوێژی کرد لەسەر ئەوەی کە پارە وەربگرێت (فدیە) لە بەرامبەر ئازاد کردنی گیراوەکانی جەنگی بەدر، کە حەفتا کەسی خانەدانی هۆزی قوڕەیشی لەناودا بوو، ئەوا زۆربەی ڕاوێژ پێکراوان، ڕایان لەگەڵ وەرگرتنی پارە بوو، لەبەرامبەر ئازاد کردنیان نەوەك گیراوەکان بکوژن، جا

(١) شرح المقاصد، سەرچاوەی پێشوو.

پێغەمبەریش (ﷺ) کۆششی کرد و پشتی ڕای ئەوانی گرت، چونکە بەزەیی هاتنەوەیە بە حاڵی گیراوەکان، بەو هیوایەی کە موسڵمان ببن یاخود لە ڕەچەڵەکیان کەسانی موسڵمان بەدەر بکەون و تا موسڵمانانیش لەو پارەو سامانەی لەبەرامبەر ئازاد کردنیان وەردەگرن سوود وەربگرن لە کاروبارەکانیاندا، جا پێغەمبەر (ﷺ) هەڵەی کرد لە کۆششەکەیدا، وا باشتر بوو زیاتر ئیسلام سەر بخرێ و جێگیر بکرێ، نەوەك ئازادکردنی گیراوەکان، لە بەرانبەر سامانێکی دیاریکراودا[1].

دوای هەموو ئەمانە: ئەوا خوای گەورە پێغەمبەرەکەی لە سەر هەڵە نەهێشتۆتەوە، چونکە ئەگەر لەسەر هەڵەی هێشتبایەوە، ئەوا ڕاست و هەڵە لە شەرعیدا وەك یەك ئەبوو، ئەمەش دەبووە هۆی گومڕایی و گومان نانەوە لەمەڕ شەریعەت و بەرنامەی خوایی.

پێغەمبەر (ﷺ) دەگەڕایەوە بۆ ڕای ڕاست کە خوای گەورە بۆی ڕوون دەکردەوە، جا سروش و نیگاش هیچ شتێك لە هەڵەی پێغەمبەر یاخود سەرزەنشتی کە کراوە هیچی ناشارێتەوە بەڵکو هەمووی تۆمار دەکات[2].

حیکمەتی تۆمار کردنی هەڵەی پێغەمبەران:

ئەگەر وترا: حیکمەت چییە لە تۆمار کردنی هەڵەی پێغەمبەران لە قورئاندا، کە بە درێژایی ڕۆژگار دەخوێنرێتەوە، لەگەڵ ئەوەی کە خوای گەورە لێخۆش بووەو گوناهو تاوان ئەپۆشێت، تەنانەت خوای گەورە فەرمانیشی بە ئێمە کردووە تاوانی تاوانکار بپۆشین؟

وەڵامی ئەدەمەوە:

بەوەی تۆمار کردنی هەڵەکانیان بەڵگە و ئاماژەیە لەسەر:

١- ڕاستگۆیی پێغەمبەران، ئەو پەیامەش کە ڕای ئەگەیەنن بە فەرمانی خوای

---

(١) شرح المواقف ٥٧٤ و سەیری نمونەی تر بکە لە شرحی ناوبراو و شرح المقاصد و شرح قاسم بن قطلوبغا على المسايرة ٢٣٢-٢٣٣.

(٢) مناهل العرفان ٢/٢٨٨.

پاك و بەرزە بەبێ ئەوەی هیچ شتێکی لێ بشارنەوە.

٢- پێغەمبەران سەرباری ئەو نرخ و سەنگینی و شکۆیی و زۆری گوێڕایەڵییەکەیان، ئەوا بەردەوام پەنا دەبەنە بەر دەرگانەی خوای گەورە بە داوای لێخۆش بوون و کوروزانەوەو پاڕانەوە لە بەرامبەر کەمترین هەڵە، جا بۆیە پێویستە لەسەر خەڵکی (کە پلەو پایەیان زۆر زۆر نزمترە لە پێغەمبەران) لە هەموو کات و ساتێکدا پەنا بەرنە بەر دەرگانەی خوای پاك و تاك و داوای لێخۆش بوونی لێ بکەن.

٣- گوناهە بچوکەکان نابنە هۆی توانج دان لە ئیمان و باوەڕ، چونکە مرۆڤ پێی بێ باوەڕو کافر نابێت[١].

سیفەتی دووەم
ڕاگەیاندنی بەرنامەی خوا (التبلیغ)

بریتیە لە گەیاندن و ڕاگەیاندنی یاسا و حوکمەکان بەو خەڵکانەی کە پێغەمبەریان بۆ ڕەوانەکراوە[٢]، تا ڕێنماییان بکەن بۆ بەختەوەری دونیاو دواڕۆژ، هەر یەکێك لەم پێغەمبەرانەش هیچ شتێکیان لەو خەڵکە نەشاردۆتەوە نە بە ئەنقەست و نەبە هەڵە[٣].

ئەو شتەی ڕەوانە کراوە سێ جۆرە:

١- لە بەشێکدا کە فەرمان بە پێغەمبەران کراوە، بڵاوی نەکەنەوەو بە نهێنی بیهێڵنەوە، چونکە تایبەت بە خۆیان پەروەردگاریان.

٢- لە بەشێکدا پێغەمبەران سەرپشکن، لە ڕاگەیاندن و ڕانەگەیاندنی.

---

(١) شرح المقاصد ٢/١٩٨.

(٢) الدردير على الخريدة ١٠٨.

(٣) رسالة في التوحيد - الطائي ٦٨.

٣- لە بەشێكدا فەرمانیان پێكراوە بە ڕاگەیاندنی.

ئەم بەشەی كۆتایی بوو كە بە وانەیان ڕاگەیاندووە كە بۆ لایان ڕەوانەكرابوون، چونكە فەرمانیان پێكرابوو و پێویستیش بوو لەسەریان كە ڕایبگەیەنن[(١)].

بەڵگە لەسەر ئەوەی كە ڕاگەیاندنی بەشی سێیەم پێویستە:

بەڵگەی عەقڵی:

١- ئەگەر پێغەمبەران شتێكیان شاردبایەوە كە فەرمانیان پێكراوە ڕایبگەیەنن، ئەوا لەسەر ئێمەش پێویست دەبوو كە زانست بشارینەوە، چونكە خوای گەورە فەرمانی بە ئێمە كردووە شوێنیان بكەوین، لەگەڵ ئەوەی كە فەرموودەی ڕاست و ڕاشكاو هاتووە، دەربارەی ئەو كەسەی زانست دەشارێتەوە نەفرەت لێ كراوە[(٢)].

٢- ئەگەر شتێكیان شاردبایەوە كە فەرمانیان پێكراوە ڕایبگەیەنن، ئەوا بەمە دەبوونە ناپاك و خیانەتكار، كەچی پارێزراون لەوەی ناپاكی بكەن[(٣)].

٣- پێغەمبەران موژدەدەرو ترسێنەرن، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ رُّسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ ﴾ النساء: ١٦٥. واتە: (پێغەمبەرانمان "ڕەوانە كردووە" كە مژدەدەرن "بە ئیمانداران" و ترسێنەرن بۆ "یاخیەكان"). و موژدەدان و ترساندن و هەڕەشە، تەنها بە ڕاگەیاندنی پەیامی خوای گەورە تەواو دەبێت.

٤- ئەگەر ئەو شتەیان شاردبایەوە كە فەرمانیان پێ كراوە ڕایبگەیەنن، ئەوا نەفرەت لێكراو دەبوون بەدەقی ئایەتی قورئانی پیرۆز:

﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكۡتُمُونَ مَآ أَنزَلۡنَا مِنَ ٱلۡبَيِّنَٰتِ وَٱلۡهُدَىٰ مِنۢ بَعۡدِ مَا بَيَّنَّٰهُ لِلنَّاسِ فِي ٱلۡكِتَٰبِ

---

(١) الصاوي على الدردير ١٠٩ و رسالة في التوحيد سەرچاوەی پێشوو.

(٢) الباجوري على الجوهرة ٢/٢٥.

(٣) الدردير ١٠٨ و رسالة في التوحيد ٦٩ و لوامع الأنوار ٣٠٨/٢.

أُوْلَٰٓئِكَ يَلۡعَنُهُمُ ٱللَّهُ ﴾ البقرة: ١٥٩.[1] واتە: (بەڕاستی ئەوانەی بەرنامە و ڕێنموونییەکانی ڕێنموونییەکانی ئاشکرای ڕەوانە کراوی ئێمە دەشارنەوە کە ناردوومانە، دوای ئەوەی لە کتێبەکاندا بۆ خەڵکیمان ڕوون کردۆتەوە، ئا ئەوانە خوا نەفرینیان لێدەکات).

(١) الدردير ١٠٨-١٠٩.

بەڵگەی نەقڵی:

ئـەم فەرمایشـتەی خـوای گـەورە:﴿ مَّا عَلَى ٱلرَّسُولِ إِلَّا ٱلْبَلَٰغُ ﴾ المائـدة: ٩٩. واتـە: (پێغەمبەر هیچی لەسەر نیە جگە لە ڕاگەیاندنی پەیامی خوا).

هـەروەها ئـەم فەرمایشـتە:﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلرَّسُولُ بَلِّغْ مَآ أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ ۖ وَإِن لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُۥ ﴾[1] المائدة: ٦٧. واتە: (ئەی پێغەمبەرو فرسـتادە(ﷺ)، هەرچی فـەرمان و پەیامێكت بۆ دابەزیووە لەلایەن پەروەردگارتەوە رای بگەیەنە، خۆ ئەگـەر بـەوكارە هەڵنەستایت، ئەوە مانای وایە پەیامەكەت "بەتەواوی" نەگەیاندووە).

سیفەتی سێیەم

زیرەكی و ژیری (الفَطَانة)

الفطانة: بریتیە لە وریایی و تێگەیشـتن و زیرەكـی و ڕاسـت پێكـان لـە ڕاو بۆچوون و عەقڵ و بیرتیژیدا.

هەر پێغەمبەرو پەیامبەرێك پێویستە ئەو سیفەتەی تێدا بێت، چونكە دروست نیە گێل یاخود خەڵەفاو گەوج بێت[2].

بەڵگەی عەقڵی لەسەر ئەمە:

١- لەبەرئەوەی پێغەمبەران ڕەوانەكراون، بـۆ بـەرپاكردنی بەڵگە لەسـەر خـەڵكی و پوچـەڵ كردنـەوەی گومـانی ئەوانـەی دەمەتـەقێ و گفتوگۆ و موجادەلـە دەكـەن، و ئەمەش بەكەسێكی گەوج و گێل ناكرێت[3].

٢- لەبــەر ئــەوەی پێغەمبــەران بەڕێوەبــەرو پێشــەوای خــەڵكین و سەرچــاوەی

(١) الدردير و رسالة في التوحيد هەردوو سەرچاوەی پێشوو.

(٢) الدردير على الخريدة ١٠٨ و الباجوري على الجوهرة ٢٥/٢ و لوامع الأنوار ٢٦٧.

(٣) شرح المقاصد ١٩٨/٢ و المسامرة ٢٢٦.

چارەسەری كێشەكانی خەڵكن[(١)].

٣- لەبەر ئەوەی ئێمە فەرمانمان پێكراوە كە شوێنیان بكەوین لە كردارو گوفتاردا، بۆیە ناكرێت ئەو كەسەی خەڵكی تر شوێنكەوتووی ئەون گێل بێت.

٤- گەوجێتی و گێلی سیفەتی ناتەواوی و كەموكورین كە دەبێتە هۆی كەڵێن و نارێكی بە پلەو پایەی پێغەمبەران دەگەیەنێت[(٢)].

بەڵگەی نەقڵی:

١- خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ ۚ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا ﴾ الأنبياء: ٧٩. واتە: (جا ئێمە لە سولەیمانمان گەیاند، بەڵام هەر یەكە"لەم باوك و كوڕە" بەهرەوەرەمان كردبوو لە حیكمەت و دانایی و عیلم و زانست).

٢- خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿ وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ ﴿٢٠﴾ ﴾ ص: ٢٠. واتە: (ئێمە پاشایەتیەكەمان بەهێز كردو حیكمەت و دانایی و قسەو فەرمانی بەجێمان پێ بەخشی).

٣- خوای باڵادەست دەفەرموویێت: ﴿ وَجَادِلْهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ﴾ النحل: ١٢٥. واتە: (گفتوگۆو موجادەلەیان بە جوانترین شێوە لەگەڵ بكە). واتە بەو ڕێگەیەی كە نەرمونیانترە بۆیان و گفتوگۆ تەنها بە كەسێكی ژیر دەكرێت.

***

(١) الدردير و رسالة في التوحيد هەردوو سەرچاوەی پێشوو.

(٢) الباجوري ٢/٢٥ و رسالة في التوحيد هەردوو سەرچاوەی پێشوو.

سیفەتی چوارەم
نێرینە بوون (الذكورة)

زانایـان كـۆكن لەسـەر ئـەوەی كـە سـیفەتی نێرینـە بـوون مەرجـە كـە دەبێـت لـە پێغەمبەردا هەبێت، بەم پێیە دروست نییە ئافرەت ببێتـە پێغەمبـەر، بـەڵكو هەنـدێ لـە زانایـان[1] یەكـدەنگی (اجماع)یـان هێنـاوە لەسـەر ئەمـە. لـە بەڵگـەكانی مـەرجی ناوبراو:

أ- خــوای مــەزن دەفــەرموویێت: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ إِلَّا رِجَالٗا نُّوحِيٓ إِلَيۡهِم ﴾ یوسف: ١٠٩. واتە: (ئێمە كەسمان نەناردووە لە پێش تۆدا جگە لە پیاوانێك كە هـەڵمان بژاردوون لە خەڵكی شارو شوێنەكان و نیگایان بۆ دەنێرین).

ب- خوای زانا و خاوەن توانـا دەفەرموویێت:﴿ وَلَوۡ جَعَلۡنَٰهُ مَلَكٗا لَّجَعَلۡنَٰهُ رَجُلٗا ﴾ الأنعام: ٩. واتە: (خۆ ئەگەر فریشتەمان بكردایە بە فرستادە، ئەوە لە شێوەی پیاوێكدا دەماننارد).

پ- پێغەمبەرایـەتی و پەیامبەرایـەتی پێویسـتی هەیـە بـە: دەركـەوتن و دیـار كـەوتن و چـوونە شـوێنە قەرەباڵغـەكانی خـەڵك و ئـەو شـوێنانەی لێـی كۆدەبنـەوەو دەرخستنی موعجیزە، بەڵام مێینەیی پێویستی بە خۆ داپۆشـین هەیـە و دیاریشـە كـە ئافرەت و پیاو لەڕووی پێكهاتەوە جیاوازن.

ت- لەبەرئـەوەی دروسـت نییـە، ئافرەتـان بكرێنـە ئـەمیر و حـوكمڕان و دادوەرو پێش نوێژخوێن بە یەكدەنگی زانایان.

بـەڵام (ئەشـعەری) و (قـرطبي) و هەنـدێ لـە (أهـل الظـاهر) نێرینـە بوونیـان بـە

(١) الكرمانی لە: شرح البخاری/ حاشیە المرجانی ٩/١، یەكدەنگی نەقڵ كردووە لەسەر ئەوەی نابێت ئافرەت ببێتە پێغەمبەر.

(البیضاوی) و جگە لەویش یەكدەنگیشی هێناوە لەسەر ئەوەی (مریم) پێغەمبەر نەبووە./ المسامرة ٢٣١. و تفسیر البیضاوي ٦٨.

مەرج دانەناوە بۆ كەسی پێغەمبەر، بۆیە ڕایان وابوو (مریم) پێغەمبەرە، بەپشت بەستن بەم بەڵگانە:

بەوەی خوای گەورە هەڵیبژارد، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَإِذْ قَالَتِ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ يَٰمَرْيَمُ إِنَّ ٱللَّهَ ٱصْطَفَىٰكِ ﴾ آل عمران: ٤٢.واتە: ("یادیان بهێنەوە كاتێك" جبریلی فریشتە وتی: ئەی مەریەم بەڕاستی خوا تۆی هەڵبژاردووە).

بەوەی خوای گەورە (جبریل)ی ڕەوانە كرد بۆ لای:﴿ فَأَرْسَلْنَآ إِلَيْهَا رُوحَنَا ﴾ مریم: ١٧. واتە: (ئێمەش جوبرەئیلی فریشتەمان نارد بۆ لای).

هەندێ ڕایان وابووە كە دایكی موسا پێغەمبەر بووە بە بەڵگەی ئەوەی:

خوای گەورە سروش و نیگای بۆ ناردووە، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَأَوْحَيْنَآ إِلَىٰٓ أُمِّ مُوسَىٰٓ أَنْ أَرْضِعِيهِ ﴾ القصص: ٧. واتە: (ئێمە دایكی موسامان ئاگادار كرد، كە شیری بداتێ).

بەڵام زۆربەی زانایان بەرپەرچی ئەم گومانەیان داوەتەوە بەوەی:

خوای گەورە كە (مریم)ی هەڵبژارد و (جبریل)ی ڕەوانەكردە لای ئەوا سروش و نیگای وەك شەریعەتی بۆ نەهێنا، چونكە لە ئایەتی ناوبراودا هیچ ئاماژەیەكی بۆ نەكراوە. و ئەو سروش و وەحیەی بۆ دایكی موسا هاتووە، تەنها بە مانای خورپەی دڵ (ئیلهام) دێت، وەك ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى ٱلنَّحْلِ ﴾ النحل: ٦٨. واتە: (پەروەردگاری تۆ "ئەی ئینسان" نیگاو ئیلهامی كردووە بۆ هەنگ).

سیفەتی پێنجەم
پاك و سەلامەت بوون لە ناتەواوی و كەموكوریەكان

مەبەست لەو مەرجە، ئەمانەی خوارەوەیە:

أ- پێویستە پاك و سەلامەت بێت لە هەموو كەمووكورییەكی جەستەیی:

مەرجەكەشی ئەوەیە كە دەبێت تەواوترین و كاملترین كەسی سەردەمی خۆی بێت، لە كاتی ڕەوانەكرانی (واتە لەو كاتەی كە وەك پێغەمبەر لەلایەن خواوە بۆ خەڵكی دەنێردرێت).

لەوانەیە كەسێ بەرهەڵستی بكات بەو گرێ و تێكگران لەنگ بوونەی كە لە زمانی پێغەمبەر موسادا (سەلامی لێبێت) هەبووە، بەڵام پێویستە بەو شێوەیە: ئەو گرێ و تێكگیرانەی كە لە زمانی پێغەمبەر موسادا هەبوو ئەوا بەر لە ڕەوانەكرانی بوو، جا بەهۆی پاڕانەوەو نزاكەی لەم بارەوە خوای گەورە لەكاتی ناردنی وەك پێغەمبەر ئەو گرێییەی زمانی ئەوی كردەوە، بە بەلگەی ئەوەی:

كاتێ خوای گەورە سروش و نیگای ڕەوانەكرد بۆ پێغەمبەر موسا (سەلامی لێ بێت) و فەرمانی پێكرد بانگەواز بكات بۆ لای خوا، ئەوا پێغەمبەر موسا پاڕایەوە: ﴿ وَٱحۡلُلۡ عُقۡدَةٗ مِّن لِّسَانِي ٢٧ يَفۡقَهُواْ قَوۡلِي ٢٨ ﴾ طە: ٢٧ - ٢٨. واتە: (گرێی زمانم بكەرەوەو زمانم گۆیا و پاراو بكەتا لە قسەو گوفتارو مەرامم تێبگەن). جا خوای گەورە وەڵامی دایەوە: ﴿ قَالَ قَدۡ أُوتِيتَ سُؤۡلَكَ يَٰمُوسَىٰ ٣٦ ﴾ طە: ٣٦. (ئەی موسا هەموو داخوازیەكانت بەجێیە و پەسەندە و هەموویانت پێدرا).

ب- پێویستە پاك و سەلامەت بێت لەو:

كەموكورتیانەی كە ڤێزەونن لەلایەن سروشتی مرۆڤ، وەك: دەردو نەخۆشیەكان، وەك بەڵەكی و گەڕی (جذام). دەكرێ هەندێ كەس بەرهەڵستی لەمە بكات، بەوەی نموونە دێنێتەوە بە تاقیكردنەوەی ئەیوب (سەلامی خوای لێ بێت) كە تووشی نەخۆشیەكی پێستی بوو كە خەڵكی لەبەری هەڵداتن، جا وەڵامەكەی ئەوەیە:

کە ئەو نەخۆشیەی پێش پێغەمبەرایەتی ئەیوب (سەلامی لێ بێت) بووەو پاش ئەوەی بوو بە پێغەمبەر نەخۆشیەکەی نەما، خوای پاك و تاك فەرموویەتی: ﴿ فَٱسۡتَجَبۡنَا لَهُۥ فَكَشَفۡنَا مَا بِهِۦ مِن ضُرّٖ ﴾ الأنبياء: ٨٤.[١] واتە: (جا ئێمەش نزامان گیرا کرد و بەهاوارییەوە چووین و هەموو ناخۆشی و نەخۆشیەکمان لە کۆڵ کردەوە)،

پ- پێویستە پیشەو کاری نزم نەکات وەك پیشەی کەڵەشاخ (حجامة[٢]) کردن. دوور بێت لە کاری نەشیاو و کەم نرخ وەك خواردن لەسەر ڕێگە[٣].

ئەمەش لەسەر نەریت بنیات دەنرێ: بەوەی نەریت پێی شتێکی نەشیاو بێت[٤].

ت- پێویستە کەسێکی ڕووگرژو دڵ ڕەق نەبێت[٥].

لەبەر ئەوەی دڵ ڕەقی هۆکاری دوورکەوتنەوەیە لە خوای گەورەو سەرچاوەی

---

(١) المسايرة و المسامرة ٢٢٦.

(٢) کەڵەشاخ (حجامة) کردن: بریتیە لە هەڵمژینی خوێن لە جەستەی مرۆڤ بەهۆی ئامێری تایبەت، بە عەرەبی پێی دەگوترێت (حجامة) و بە کوردی پێی دەگوترێت (کەڵەشاخ) بەهۆی ئەوەی کە لە کۆنەوە لە کوردەواری شاخی ئاژەڵ واتە (قۆچیان) بۆ ئەم مەبەستە بەکارهێناوە، بەڵام ئەمڕۆ کەرستەی پزیشکی تایبەت پەیدابووە بۆ ئەم مەبەستە. حیجامە: لە ڕووی پزیشکی بریتیە لە کرداری هەڵمژینی خوێن لە چەندان شوێنی تایبەت لە جەستە بەهۆی بەتاڵ کردنەوەی هەوا لەو شوێنە بە بەکارهێنانی (کاسە)یان پەرداخی تایبەت، بەهۆی ئاگرکردنەوە لەناو پەرداخەکەدا یان بەهۆی ڕاکێشان و بەتاڵ کردنی هەوا بەهۆی ئامێری تایبەت (پەمپ). (بە دەستکارییەکی زۆر کەمەوە وەرم گرتووە لە: کەڵەشاخ (حجامة) ٨، ئامادەکردنی: حاجی عبدالجلیل، چ ٢٠٠٨، چاپخانەی ڕۆژهەڵات/ هەولێر). (وەرگێڕ).

(٣) المسايرة و المسامرة سەرچاوەی پێشوو، و شرح المقاصد ١٩٨/٢ و لوامع الأنوار ٢٦٧/٢ و الوسيلة ٦٩٣.

(٤) المسايرة و المسامرة ٢٣٢.

(٥) شرح المقاصد ١٩٨/٢ و لوامع الأنوار ٢٦٧/٢.

گوناهو تاوانەكانە، چونكە دڵ پارچە گۆشتێكە ئەگەر چاك بوو لاشە هەموو چاك ئەبێت و ئەگەر خراپ بوو ئەوا لاشە هەموو خراپ ئەبێت، هەروەك لە فەرموودەی ڕاستدا هاتووە. و لەو فەرموودەیەی كە (البیهقی) گێڕاویەتیەوەو (ترمذي) بە چاك (حسن)ی داناوە، هاتووە: ((اِن أبعد الناس من الله القلبُ القاسي))[1] واتە: (بەڕاستی دوورترین كەس لە خوای گەورە كەسی دڵ ڕەقە).

لەبەرئەوەی دڵ ڕەقی و توندی و نەرم و نیان نەبوون دەبێتە هۆی دووركەوتنەوەی خەڵكی لە پێغەمبەر، لەم بارەیەوەی خوای گەورە دەفەرموێت:﴿ وَلَوۡ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ ٱلۡقَلۡبِ لَٱنفَضُّواْ مِنۡ حَوۡلِكَ ﴾ آل عمران: ١٥٩. واتە: (خۆ ئەگەر تورەو قسە ڕەق و بێ بەزەیی بویتایە، ئەوە هەمووان لە دەورت بڵاوەیان دەكرد).

ئەو سیفەتانەی كە خستمانەڕوو، پێویستن بۆ پێغەمبەران، مەبەست لەم سیفەتانەش ئەوەیە كە پێغەمبەران دەبێت گەیشتبنە پلەی تەواو كامڵی مرۆیی و سەلامەت و دووریش بن لە هەموو ناتەواویەكی ئینسانی.

چونكە پێغەمبەرایەتی بەڕێزترین پلەو پایەیە لەناو بەدیهێنراواندا، بۆیە هەموو ئەو سیفەتانەی پێویستە تیایدا بن كە شایەنی شكۆی ئەو پلەیە بن.

بۆیە:

شتێكی ئەستە كە پێغەمبەران دژەكانی ئەو سیفەتانەیان هەبێت وەك درۆ كردن و كوفرو گوناه كردن و شاردنەوەی زانیاری پێویست و گێلی و سەلامەت نەبوون لە كەموكورتی و جگە لەمانەش لەو شتانەی كە كەسایەتی مرۆڤ لەكەدار دەكات، تەنانەت ئەو دانایی و حیكەتەش لەكەدار دەكات كە ئەوانی ڕەوانە كردووە وەك موژدەدەرو ترسێنەر.

***

(١) المسامرة ٢٢٦. و ئەو فەرموودەیە هاتووە لە: سنن الترمذي - كتاب الزهد - باب أبعد الناس من الله القلب القاسي ٧/١٣٠.

سروش (الوحي)

لە ئەصڵی زمانەوانیدا وشەی سروش (وحی) بۆ چەند مانایەك بەكار هاتووە:

١- ئامـاژە (الاشـارة): لـە فەرمایشـتـی پـەروەردگاردا هـاتووە: ﴿ فَأَوۡحَىٰٓ إِلَيۡهِمۡ أَن سَبِّحُواْ بُكۡرَةٗ وَعَشِيّٗا ﴾ **مـریم: ١١. واتـە: (ئامـاژەی بـۆ كـردن بـەیانیان و ئێـواران تەسـبیحات و ستایش بكەن).**

٢- پـەیام و نامـە (الرسـالـة): (ابـن أعرابـی) وتـی: (أوحـی الرجـل) واتـە: ئەگـەر پەیامبەرێكی ئەمیندار بنێرێت بۆ بەندەیەك لە بەندە ئەمیندارەكانی.

٣- خورپـەی دڵ و نیگـا (الالهـام): (زجـاج) وتویـەتی لـەبارەی ئـەم فەرمایشـتەی خـوای گـەورە: ﴿ وَإِذۡ أَوۡحَيۡتُ إِلَى ٱلۡحَوَارِيِّـۧنَ أَنۡ ءَامِنُواْ بِي وَبِرَسُولِي ﴾ **المائـدة: ١١١. واتـە: (هەروەها كاتێك نیگام نارد بۆ هاوەڵە دڵسۆزە تایبەتیەكانی عیسا "حەواریـەكان" كـە ئیمان و باوەڕ بهێنن بە من و پێغەمبەرەكەم).**

هەنـدێ وتوویانـە: واتاكـەی بریتیـە لـەوەی وەك خورپـە خـستمە دڵـی ئەوانـەوە، هـەروەك خـوای پـاك و بـەرز فەرموویـەتی: ﴿ وَأَوۡحَىٰ رَبُّكَ إِلَى ٱلنَّحۡلِ ﴾ **النحـل: ٦٨. واتـە: (پەروەردگاری تۆ "ئەی ئینسان" نیگاو ئیلهامی كـردووە بـۆ هـەنگ). و فەرموویـەتی:** ﴿ وَأَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰٓ أُمِّ مُوسَىٰٓ أَنۡ أَرۡضِعِيهِ ﴾ **القصص: ٧. واتـە: (ئێمـە دایكـی موسـامان ئاگـادار كـرد، كـە شـیری بـداتێ). ئـەو فەرمایشـتە:** ﴿ إِذۡ أَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰٓ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰٓ ٣٨ ﴾ **طـه: ٣٨. واتە: (كاتێك ئێمە ئەوەی پێویست بوو بەدایكت ڕابگەیەنرێت، پێمانگەیاند).**

٤- وتەی نهێنی و شاراوە (الكلام الخفی): (كسائی) وتویـەتی: (أوحیـت الیـە بلكلام أحي بـە، و أوحیتـە الیـە) مەبەسـتی ئەوەیـە كـە بـدوێیت و قسـە بكـەیت لەگـەڵی بـە شـێوەیەكی شـاراوەو نهێنـی، و (ابـن الأنبـاري) لـەبارەی ئـەو وتەیـە كـە دەڵێـت: مـن بـاوەڕدارم بـەهۆی نیگـای خـواوە، دەڵێـت بۆیـە نـاوی نـاوە سـروش و نیگـا چـونكە فریشتەكە ئەمەی لـە دەوروبـەر شـاردۆتەوە، و تـەنها تایبـەتی كـردووە بـە پێغەمبـەر (ﷺ) كە فریشتەكە بۆ لای نێـردراوە، خـوای گـەورە فەرموویـەتی: ﴿ يُوحِي بَعۡضُهُمۡ إِلَىٰ

بَعۡضٖ زُخۡرُفَ ٱلۡقَوۡلِ غُرُورٗاۚ ﴾ الأنعام: ١٢٢. واتە: (كە بەردەوام قسەی زل و ڕازاوە دەدەن بە گوێی یەكدا " كە خۆیان و خەڵكی" پێ سەرگەردان و گومڕا دەكەن). مەبەستی ئەوەیە كە بەنهێنی قسە بۆ یەكتری دەكەن، ئەمەش بنچینەی پیتەكەیە بەڵام دواتر وشەی (وحی)یان تەنها كورت هەڵهێناوە لە نیگا و خورپەی دڵ (ئیلهام) دا.

ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَإِنَّ ٱلشَّيَٰطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰٓ أَوۡلِيَآئِهِمۡ لِيُجَٰدِلُوكُمۡ ﴾ الأنعام: ١٢١. واتە: (دڵنیابن كە شەیتانەكان شت دەخەنە دڵی لایەنگرەكانیانەوە تا موجادەلەتان لەگەڵ بكەن).

٥- فەرمان (أمر): وەك ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ أَوۡحَيۡتُ إِلَى ٱلۡحَوَارِيِّـۧنَ ﴾ المائدة: ١١١. واتە: (نیگام نارد بۆ هاوەڵە دڵسۆزە تایبەتیەكانی عیسا "حەواریەكان"). هەروەك زۆرێك لە توێژەرەوە (مفسر)ەكان ئەم بۆ چوونەیەیان هەیە، وەك ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار: ﴿ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوۡحَىٰ لَهَا ٥ ﴾ الزلزلة: ٥. واتە: (بەهۆی ئەوەی پەروەردگارت "ئەی ئینسان" ڕایگەیاندووە و فەرمانی بۆ دەركردووە).

٦- نووسین و نووسراو و كتێب (الكتابة و المكتوب و الكتاب):

(أبو اسحاق) وتویەتی: چاوگی وشەی (وحی) لە زمانەوانیدا بریتیە لە ئاگاداركردنەوە بە نهێنی. لەبەر ئەمە بە (وحی) دەوترێت خورپەی دڵ (ئیلهام). و (أزهری) وتویەتی: ئاماژە بۆ كردنیش بە مانای (وحی) دێت. و نووسینیش بە مانای (وحی) دێت... هەموو ئەو شتانە بریتین لە ڕاگەیاندن، ئەگەرچی هۆكارەكانی ڕاگەیاندنیش جیاواز بن[1].

---

(١) لسان العرب مادة (وحي) و القاموس المحيط مادة (وحي).

سەیری: (تفسير الرازي و القُرْطبي و البَيْضاوي) و (مفردات الراغب مادة وحي) بكە لەبارەی ئەو ئایەتانە ناوبراوەكان و (قاضي عياض) لە (الشفاء ٢٥٢/١) دوو ڕای هێناوەتەوە لەبارەی ئەصڵی وشەی (وحی): یەكەمیان: خێرابوون وەك پەیام وەرگرتنەكەی پێغەمبەر، چونكە زۆر بەپەلە بوو و خورپەی دڵ (ئیلهام) و هێڵ بەهۆی خێرایی جوڵەی دەست، ئەمەش لەم جۆرەیە... دووەمیان: نهێنی و شاردنەوەیە، وەك: (نیگای نهێنی و قسە خستنە دڵ و وەسوەسەی شەیتانەكان).

سروش (وحی) لە زاراوەدا:

بریتیە لەوەی خوای گەورە هەموو ئەو جۆر و شێواز و وێنانەی ڕێنمایی و هیدایەت فێری ئەو کەسە بکات و پیشانی بدات کە لە ناو بەندەکانی دا هەڵی بژاردووە، بەڵام بە ڕێگەیەکی نهێنی و بەدەرو دوور لە نەریتی مرۆیی[1].

(ابن أبی حاتم) لە ڕێگەی (عقیل) لە (زهری)ەوە گێڕاویەتیەوە: پرسیار کرا لە سروش (وحی)، ئەویش وتی: بریتیە لەوەی خوای گەورە بۆ پێغەمبەران دەنێرێت و لە دڵیاندا جێگیری دەکات و ئەویش دەری دەبڕێت و دەینووسێت و بریتیە لە فەرمایشتی خوا. و جۆرێکی هەیە کە پێغەمبەر دەری نابڕێت و هیچ کەسێکیش ناینوسێت و فەرمانیش ناکات بە نووسینی، بەڵکو بۆ خەڵکی دەیخاتەڕوو، و بۆیان ڕوون دەکاتەوە کە خوای گەورە فەرمانی پێکردووە کە بۆ خەڵکی ڕوون بکاتەوەو پێیان ڕابگەیەنێت[2].

***

جۆرەکانی سروش (وحي)

ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە هەموو جۆرەکانی سرش (وحي) لە خۆ گرتووە: ﴿ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ ٱللَّهُ إِلَّا وَحۡيًا أَوۡ مِن وَرَآيِٕ حِجَابٍ أَوۡ يُرۡسِلَ رَسُولٗا فَيُوحِيَ بِإِذۡنِهِۦ مَا يَشَآءُۚ إِنَّهُۥ عَلِيٌّ حَكِيمٞ ﴿٥١﴾ ﴾ الشوری: ٥١. واتە: (کەس بۆی نیە هیچ کات "لە دونیادا" خوای گەورە وتو وێژی ڕاستەوخۆی لەگەڵدا بکات مەگەر لە ڕێگەی وەحی و نیگاوە، یان لە پشتی پەردەوە، "وەك موسا" یان نێردراوێکی وەك فریشتە "جبرەئیل" دەنێرێت کە بەگوێرەی فەرمان و مۆڵەتی خوا چی پێ سپێردراوە دەیگەیەنێت، بەڕاستی ئەو زاتە خوایەکی بڵند و داناو کاربەجێیە).

---

(١) مناهل العرفان ٥٦/١.

(٢) الاتقان ٤٤/١.

ئەم ئایەتە ئەوە دەگەیەنێت کە هیچ کەسێك بەدەر لە سێ جۆر[1] نەیتوانیوە لەگەڵ خوای گەورە بدوێت:

جۆری یەکەم: بە سروش و نیگا.

واتە: یان بەرێگەی سروشەوە بووە، کە بریتیە لە:

أ- خورپەی دڵ (ئیلهام) و خستنە دڵ: هەروەك خوای گەورە نیگای کرد بۆ دایکی موسا کە شیری پێبدات، و فەرمایشتی پێغەمبەریش (ﷺ) دەچێتە ئەم بارەوە: ((ان روح القدس نفثَ في روعي[2]: ان نفساً لن تموت حتى تستكمل أجَلَها و تستوعب رزقها...)) واتە: (جبریل شتێکی خستە دڵمەوە: کە هیچ کەسێك نامرێت تا ماوەکەی تەواو نەبێت و ڕۆزیەکەشی تەواو بەدەست نەخات...).

ب- خەون بینین لەکاتی خەوتندا: هەروەك خوای گەورە سروش و نیگای نارد بۆ ئیبڕاهیم، لەکاتی خەوتندا کە کوڕەکەی ئیسماعیل سەر ببڕێت. و هەروەك دەستپێکی سروش هاتن بۆ پێغەمبەر محمد (ﷺ) کە بینینی خەونی چاك بوو لە کاتی خەوتندا، هەروەك ئەمە هاتووە لە فەرموودەی ڕاست (صحیح)دا کە (بخاری) و (مسلم) گێڕاویانەتەوە لە باسی: چۆنیەتی دەسپێکردنی و هاتنی سروش بۆ پێغەمبەری خوا (ﷺ).

جۆری دووەم: یان لە پشتی پەردەوە (أو من وراء حجاب):

واتە: گوێبیستی فەرمایشتی خوای گەورە ببێت بەبێ هۆکارێکی گەیەنەر.

---

(١) امام الرازی لە تەفسیرو لێکدانەوەی ئەو ئایەتەدا ١٨٧/٢٧ فەرموویەتی: (بزانە هەر یەکێك لەم سێ جۆرە بریتیە لە سروش، بەڵام ئەوەندە هەیە کە خوای گەورە جۆری یەکەمی تایبەت کردووە بەناوی سروش (وحی)، چونکە ئەوەی ڕاستەوخۆ بەشێوەی خورپەی دڵ (ئیلهام) دەکەوێتە دڵەوە بەیەك تەوژم ئەوا شایەنتر بوو کە بە تایبەت ناوی سروشی لێ بنرێت. ئەمە ئەو قسەیەیە لە بارەی لێك جیاکردنەوەی ئەو سێ جۆرە لەیەك تری).

(٢) الرُوع: عەقڵ و دڵ. و فەرموودەکە (أبو نعیم) لە کتێبی (الحلیة) لە (أبی أمامة) گێڕاویەتیەوە، لاوازە/ الجامع الصغیر ٩٠/١.

هەروەك خوای گەورە وایكرد موسا گوێبیستی فەرمایشتەكەی بێت بەبێ هۆكار. بەهەمان شێوە ئەو فریشتانەش كە خوای گەورە لەگەڵیان دوا لەبارەی دروست كردنی ئادەم (سەلامی لێ بێت).

جۆری سێیەم: یان نێردراوێك دەنێرێت (یرسل رسولاً).

واتە یان نێردراوێك لە فریشتەكان دەنێرێتە لای، ئەو كاتە فریشتەكە سروش و نیگاكە ئەگەیەنێت بە پەیامبەرە مرۆڤەكە. و نێردراو و پەیامبەری فریشتەكانیش (جبریل)ە (سەلامی لێ بێت)[1].

دابەزینی جبریل بۆ لای پێغەمبەر محمد (ﷺ) بە چەندین شێوازی جیا جیا:

أ- بەشێوەو وێنەی حەقیقی و ڕاستەقینەی فریشتەیی خۆی بێتە لای پێغەمبەر (ﷺ).

ب- بێتە لای پێغەمبەر (ﷺ) لەسەر شێوەی پیاوێك و لەگەڵی بدوێت، هەروەك لە (صحیح البخاری)دا هاتووە: ((وأحياناً يتمثَّل لي الملك رجلاً فيكلمني، فأعي ما يقول))[2] واتە: (هەندێ جار فریشتە لەشێوەی پیاوێك لەگەڵم دەدوێت و لێی تێدەگەم)، (أبو عوانة) لە (صحیح)ەكەیدا ئەم زیادەیەی هێناوە:((وهو أهون عليّ)) واتە: (ئەم جۆرە ئاسانترو سوكترینیانە لەسەر شانم).

جا بەوشێوەیە ئامادەبووان دەیبینن، هەروەك لەو فەمووده ڕاست (صحیح)ەدا هاتووە كە (مسلم)[3] گێڕاویەتیەوە لە عومەری كوڕی خەتتاب، ئیمامی عومەر ئەفەرمووێ: جارێك لە خزمەت پێغەمبەردا دانیشتبووین، ڕۆژێك لە ڕۆژان، لە ناكاو پیاوێكمان هاتە بەرچاو، جل و بەرگی زۆر سپی بوو، مووی ڕیشی زۆر ڕەش بوو،

---

(١) سەیری ئەمانە بكە: تفسير الرازي ١٨٦/٢٧ و تفسير القرطبي ٥٨٧٣/٨ و روح المعاني للآلوسي ٥٤/٢٥ و زاد المعاد ١٨/١ و الاتقان ٤٤/١.

(٢) صحيح البخاري - كتاب بدء الوحي ٢/١.

(٣) صحيح مسلم - أول كتاب الايمان ٣٦/١.

نیشانەی ڕێبواری لێ نەدەبینرا و هیچ کەس لە ئێمە نەیدەناسی، تا لە خزمەت پێغەمبەر (ﷺ) دانیشت و هەردوو ئەژنۆی خۆی بە هەردوو ئەژنۆی پێغەمبەر (ﷺ) نووساند هەر دوو دەستەکانی دانا سەر هەردوو ڕانەکانی خۆی و ئەو پیاوە نەناسراوە گوتی: ((ئەی محمد پێم بڵێ ئاییینی ئیسلام لە چەند شت پێك هاتووە....)) تاد. پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) کرد لەبارەی ئیسلام و ئیمان و نیشانەکانی دوارۆژ پێغەمبەری خوا (ﷺ) وەڵامی دەدایەوە، تا کابرا نەناسراوەکە تەواو بوو لە پرسیارەکانی و ڕۆیشت، جا پێغەمبەر(ﷺ) فەرمووی ئەوە (جبریل) بوو هاتبوو فێری ئاییینی پیرۆزی ئیسلامتان بکات.

پ- بەنهێنی بێتە لای پێغەمبەر (ﷺ) بەبێ ئەوەی هیچ کەسێ بیبینێت، شوێنەواری کاریگەر و کارتێکران لەسەر ڕووخساری پێغەمبەر (ﷺ) بەدەر بکەوێت.

پێغەمبەر وەسفی بارودۆخی خۆی دەکات، لە کاتی دابەزینی سروش و نیگا: هەروەك لە (صحیح البخاری) دا هاتووە: ((أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرَس، و هو أشَدُّه عليّ، فيفصم عني، و قد وعيت عنه ما قال)) واتە: (هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ، دواتر ئەم دەنگە زرنگە کۆتایی دێت و منیش دوای کۆتایی هاتنی لە قسەکانی تێگەیشتم).

(خطابي) وتویەتی:

مەبەست لێی دەنگێکی بەدوای یەکدا هاتوو دەبیسێت، ئەو دەنگە لەگەڵ یەکەم بیستندا جێگیر نابێت لە دەروونی دا، تا بە باشی لێی تێنەگات و ئینجا جێگیر دەبێت.

حیکمەت لەوەی زرنگی زەنگەکە پێش سروش هاتنەکە دێت، ئەوەیە کە گوێچکەکان ئامادەبکات بۆ سروش و نیگا و هیچ شتێکی تر سەرقاڵی نەکات.

لە فەرموودەی (صحیح)دا هاتووە هەروەك کەمێك پێشتریش خستمانەڕوو، کە ئەو جۆرو شێوازەی هاتنی سروش سەخترین و گرانترین جۆرەکانی سروش و نیگایە

که بۆی هاتووه.

وتـراوه: تـەنها ئـەو کاتـه بـەو شێوەیه سـروش بـۆ پێغەمبـەر دەهـات کـه ئایـەتی هەڕەشه و پەیماندان به سزا دادەبەزین[١].

بەتایبەتی لەبارەی باردۆخی پێغەمبەر (ﷺ) لـەکاتی سـروش و وەحـی دەدوێـین پاش کەمێکی تر، بەڵام له ژێر ناونیشانی (سروش شتێکه له دەرەوەی دەروونه).

چونیەتی سروش و دابەزینی بۆ سەر پێغەمبەر

زانینـی چـۆنیەتی سـروش و نیگـا، نهێنیەکـه لـەو نهێنیانـەی کـه عـەقڵ نـاتوانێ پەیی پێبـبات، فریشتەش که له خوای گەورەوه دەبیسێت، ئـەوا بـه پیـت و دەنـگ لێـی نابیستێت، بەڵکو خوای گـەوره زانیارییـەکی پێویسـت بـۆ بیسـەر دروسـت دەکـات، جـا هەروەك چۆن فەرمایشتی خوای گەوره له تـوخمی وتـەی مـرۆڤ نییـه، ئـەوا بەهـەمان شێوه ئەو بیستنەش که بۆ مرۆڤ دروستی دەکات ئـەوا لـه تـوخمی بیسـتنی دەنگـەکان نییه[٢].

به دوو ڕێگه سروش (وحی) دادەبەزێت بۆ سەر پێغەمبەر:

یەکـەمیان: پێغەمبـەر لـه وێنـەی مرۆیـی خـۆی چـۆتەدەر و چـووته سـەر وێنـەی فریشته، بەو شێوەیه سروشەکەی له جبریل وەرگرتووه.

دووەمیان: فریشتەکه هاتۆته سەر وێنەی مرۆڤ تا پێغەمبەر لێی وەربگرێت[٣].

له هەردوو حاڵەتـدا سـەختی و قورسـیێکی زۆر هەیـه بـۆ سـەر سروشـتی مرۆیـی، بۆیـه لـه کـاتی سـروش دابەزینـدا، ئـەوا پێغەمبـەر دەچـووه حاڵـەتی ئامـاده نـەبوون (غیبــة) و بــەڕۆح و هــۆش و دەروون ســەرقاڵی ســروش وەرگــرتن دەبــوو و ئاگــای

(١) الاتقان في علوم القرآن و زاد المعاد هەردوو سەرچاوەکەی پێشوو، و اشارد الساري شرح صحيح البخاري ٥٨/١ و النوَوي على صحيح مسلم بهامش ارشاد الساري ١٨٣/٩.

(٢) ارشاد الساري ٥٩/١.

(٣) الاتقان ٤٣/١ و الوحي المحمدي ٨٣ و وتەی (ابن خلدون)یشی تێدایه، و ارشاد الساري ٥٩/١.

لەلاشەکەی نەدەما و هەروەك ناڵەو پڕخە (غطیط)ی لێ بەرز دەبووەوە.

دەکرێ هۆش تەصەوری تێکەڵ بوون و ئەو پەیوەندییەی پێغەمبەر لەگەڵ فریشتە بکات، هەروەك چۆن هۆش تەصەوری بوونی نواندنی موگناتیسی (تنویم المغناطیسي) دەکات، کە (د. مسمر)ی ئەڵمانی ئاشکرای کرد لە سەدەی هەژدەم، تەنانەت بەڵگەی وای لەسەر هێنایەوە کە زانایان بەشێوەیەکی زانستی دانیان پێداناوە، ئەمەش دوای ئەوەی هەزاران کەسیان تاقی کردەوەو ئێستا لە خۆرئاوا پشتیوانی زۆری هەن، و خول و کتێب و نەخۆشخانەی هەن کە خەڵکی بۆ چارەسەر رووی تێدەکەن.

لە نواندنی موگناتیسی دا ئەوا مامۆستا خەوێنەرەکە بە ڕێنماییەکانی بەسەر ڕوولێنەر (وسیط) زاڵ ئەبێت، جا ڕوولێنەر (وسیط)ەکە دەچێتە خەوێکی قوڵەوە، چی بیەوێت ئەو پرساری لێ ئەکات و وەڵامی ڕاستەوخۆی دەست دەکەوێت و دەکرێ فەرمانی پێبکات. بەکردن یان نەکردنی شتێ، جا ڕوولێنەر (وسیط)ەکە جێبەجێ ئەکات ئەگەر دوای بەهۆش هاتنەوەش بێت. و پێویستە لە نێوان هەردوو کەسەکە (واتە مامۆستاکە و ڕوولێنەر (وسیط)ەکە)[1] کە سروشتیان جیاوازە یەکێکیان بەهێزتر بێت لەوەی تر، مرۆڤ ناتوانێت ئەو ئەزموونە بەخۆی لەسەر خودی خۆی جێبەجێ بکات.

جا نواندنی موگناتیسی وا دەکات کە ئەندێشە کردنی سروش ئاسان تر بێت، لەبەر ئەوەی پەیوەندی کردنی فریشتە بە پێغەمبەر، کاریگەری خۆی هەیە، لەبەر بوونی ئامادەباشی تایبەت تیایاندا، جا فریشتە هێزی پێدان و کارتێکردنی هەیە، چونکە ڕۆحانی ڕووتە، و پێغەمبەریش ئامادەباشی وەرگرتنی هەیە لەو فریشتەیە، لەبەر پاك و پوخت بوونی لایەنی ڕۆحی و دەروونیەکەی و لەبەر ئەوەی پاکیەکەی هاوتایە لەگەڵ پاکی فریشتەکە و کاتێ فریشتەکە زاڵ ئەبێت بەسەر دەروون و هۆشی پێغەمبەردا، ئەوا پێغەمبەر لە حاڵەتی سروشتی خۆی دەرئەچێت و

---

(١) وەرگێڕ.

نیشانەکانی لەسەر ڕووی دەر ئەکەون و سروش و نیگاکە لە فریشتەکە وەرئەگرێت و ئەوەی وەریگرتووە لە دڵیدا جێگیر ئەبێت و کاتێ حاڵەتەکە کۆتایی هات، ئەوا دەبینێت کە بەتەواوی سروشەکە لەسەر ڕووی دڵی نەقشاوەو لەبیری ناکات[1].

سەرباری هەموو ئەو شتانە هیچ شتێکمان نەبینی کە ببێتە هۆی نەبوونی پەیوەندی نێوان فریشتەکە و پێغەمبەر (ﷺ)، بە بەڵگەی:

زانستی سەردەم هەندێ ئامێری بۆ ئێمە فەراهەم کردووە کە بەهۆیانەوە ئەو شتانە پەیی پێدەبەین، کەچی پێشتر پەیی پێنەبراو و نەناسراو بوون. هەروەك لەو ئامێرانە هەیە کە پێکدادانی تیشکەکانی بوونەوەری لە بوشایی ئاسماندا تۆمار کردووە، هەندێ ئامێریش هەن کە دەنگی مێشی فڕیو تۆمار دەکات، لە دووری چەند میلێك هەروەك ئەوەی لەلای گوێچکەی تۆ دەفڕێت، ئینجا بەهۆی ئەو ئامێرە پێشکەوتووە سەردەمیانە، دەتوانرێت درك و پەیی ببرێت بەوەی کە ئێمە ناتوانین بە ڕێگە ئاساییەکان و (تقليد)ی خۆمان بیبیستین.

ئەم هێزە نا ئاساییە، تەنها تایبەت نیە بە ئامێرە زانستیە هاوچەرخەکان، بەڵکو خوای گەورە بە هەندێ لە گیانلەبەر بەخشیوە.

بۆ نمونە سەگ دەتوانێت، بۆنی ئەو گیانلەبەرە بکات. کە بەڕێگادا چووە، ئەو هەستەی سەگ ئەقۆزرێتەوە بۆ دۆزینەوەی تاوانباران، بۆ نمونە: ئەو قوفڵەی کە تاوانبار شکاندوویەتی، ئەوا ئەو سەگەی ڕاهێنانی پێکراوە بۆنی دەکات و دواتر شوێنەوارەکانی ئەپشکێنێت و تاوانبارەکە لە نێوان هەزاران کەسدا دەدۆزێتەوە.

ئەگەر جانەوەری مۆڕانە (العُثَة)ی باڵدارت لەسەر پەنجەرە دانا ئەوا دەنگێك ئەنێرێت کە خێزانەکەی لە ئەندازەیەکی دوورەوە گوێبیستی ئەبێت و ئەویش بە ڕێگەیەکی تایبەت وەڵامی ئەداتەوە.

کولله مەشکە (جندب) باڵ و پێیەکانی لێ دەخشێنێت و بە ڕێگەیەکی نا ئاسایی

---

(١) مناهل العرفان ١/٥٩-٦٠، و چەندین نمونەی تێدایە لەسەر ئەزموونی نواندنی موگناتیسی، و النبأ العظيم ٧٥-٧٦.

دەنگ دەردەکات و ئەو دەنگە دەبیسترێت لە دووری نیو میل.

هەروەها کوللەی سەوز (أبي النطيط) توانایەکی نائاسایی هەیە، دەتوانێت شت ببیستێت و هەست بەو جوڵەیە بکات کە لە نیو گەردیلەی هایدرۆجین ڕوودەدات...

چەندین نمونەی زۆر هەن، بەلگەن لەسەر ئەوەی چەند ڕێگە و هۆکاری تری نابینراو هەن کە خاوەن هەستە تایبەتەکان هەیانە، جا ئەگەر ئەمە وابێت، ئەوا هیچ نامۆیی لەوەدا نییە کە پێغەمبەر بانگەشەی ئەوە بکات، کە دەنگێك لە خوای گەورەوە دەبیستێت خەڵکی نایبیستن، مادەم چەندین دەنگ و جوڵە هەبن لەو بوونەوەرەدا کە مرۆڤ نایبیستێت، کەچی ئامێرەکان تۆماری ئەکەن و مادەم چەند گیانلەبەرێك دەبیستن و هەندێکی تر نایبیستن[١].

***

سروش (وحي) شتێکە لە دەرەوەی دەروونە

باوەڕ بوون بە سروش (وحی) بناغەی باوەڕ بوونە بە پێغەمبەرایەتی و تاکە ڕێگایە کە بیروباوەڕ و حوکمە شەرعیەکان و جگەلەوانیشی پێدا هاتووە.

بۆیە زۆرێك لە دوژمنانی ئیسلام زۆر گرنگیان بە وروژاندنی گومان دەدا دەربارەی سروش (وحی) وەك شوێنکەوتووانی بێ باوەڕە نەزان و نەفامەکانی قورەیش و گێل و گەلحۆکانی هاوبەشدانەران کە چەندین قسەو قسەلۆکی هەڵبەستراویان ئەوروژاند بەمەبەستی لەکەدار کردنی پێغەمبەری مەزن (ﷺ)، ئەمەش بەوەی وتیان: جادوگەرە یان شێتە یاخود شاعیرە.

تەنانەت هەندێ لە ڕۆژهەڵاتناسەکان[٢] و جگەلەوانیش وتیان: سروش (وحی) تەنها بریتیە لە گوفتارو خورپەو ئیلهاماتی دەروون.

بەڵام ئێمە بڕوامان وایە: سروش (وحی) بەرهەمی پەیی پێبردنی دەروونی و ویژدانی شاراوە و ئاماژەکانی نەفس و سیماناسی (فراسة)ی خێرا نییە، کە زۆربەی

---

(١) الاسلام يتحدى ٩٦ - ٩٧.

(٢) بڕوانە: تأريخ الأدب العربي - بروكلمان ج ٣، ١٣٤/١.

جارەکـان کاریگـەری ئـەبێت بـەهۆی مەشـق و ڕاهێنـانی ڕۆحـی و بیرکردنـەوەی بەردەوام، واتە بەشێك نیە لە نیگای دەروونی کە بریتیە لەو ئیلهامانـەی کـە بەسـەر خـودی خاوەنەکەیـدا دادەڕژێتـەوە، لـەکاتی ئامادەباشـی بـۆ بەرزکردنـەوەی ئاسـتی دەروون و ئاماژەو نهێنیە دەرکەوتووەکانی[1].

لەبەرئـەوەی بـە نیگـای دەروونـی زانیـاری تـەواو و یـەقینی کامـڵ ناهێتـە کایـە، گومـانیش لـەوەدا نیـە کـە مـرۆڤ بـەو چـەندحاڵەتە دەروونیانـەی ناگاتـە پلـەی پێغەمبەرایەتی.

بـەڵکو سـروش (وحـی) بریتیـە لـە (شـتێکی لـەناکاو و بـەدەر لـە سروشـتی مرۆیـی)[2]، بـەدەرە لـە نـەفس و دەروون و ملکەچـی هـیچ کاریگەریـەك نابێـت کـە بەسەریدا دێت و پێغەمبـەر (ﷺ) لەلایـەن زاتـی خـوای گـەورەوە وەری ئـەگرێت، لـە ڕێگەی ئەو فریشتەیەی کە بەوکارە ڕاسپێردراوە.

هەر کەسێکیش وردبینـی بکـات، لـە چۆنیەتی سـروش و دیـاردە و نیشـانەکانی و ئـەو دیاردانـەی کـە بەسـەر پێغەمبـەر (ﷺ) دا دێـن، بـەهۆی سروشـەوە، پـەیی بەوەدەبات کە سروش پەیوەست نییە بەهەواو ئارەزووی دەروون و نەفس.

ئەمەش لەو شتانەی خوارەوە دەر دەکەوێت[3]:

١- کاتێك (جبریل) هاتـە لای پێغەمبـەر (ﷺ) لـە ئەشـکەوتی (حِـرَاء) و فـەرمانی پێکـرد کـە بخوێنێتـەوە - کەچـی ئـەو نەخوێنـدەوار بـوو - هـەروەك لـە (صـحیح

---

(١) الكلام عن الوحي النفسي في الوحي المحمدي ٦٦.

(٢) ارشاد الساري ٦٠/١.

(٣) بڕوانە: الوحي المحمدي ٨٩ و لاپەڕەکانی دواتری، و مناهل العرفان ٥٦/١ و لاپەڕەکانی دواتری، و ٢٨٥/٢ و لاپەڕەکانی دواتری، و النبأ العظیم ٢٠ و لاپەڕەکانی دواتر، و الظاهرة القرآنیة - مالك بن نبي ١٦٥ و لاپەڕەکانی دواتر، و مباحث في علوم القرآن - د.صبحي صالح ٢٢ و لاپەڕەکانی دواتر، و كبرى اليقينيات الكونية ١٩٨ و لاپەڕەکانی دواتر، و الرسول - سعيد حوى ١٣/٢ و لاپەڕەکانی دواتری.

البخاری) لە (باب: كیف كان بدء الوحي الى رسول الله (ﷺ)) هاتووە، كە جبریل پێی وتووە: بخوێنە[1]، فەرمووی: من خوێندەوار نیم، پێغەمبەر دەفەرمووێ (جبریل[2]) منی گرت و توند بەخۆیەوە گوشیم هەتا ئازارم پێگەیشت و لەدواییدا بەریدام، دووبارە وتی: بخوێنە، منیش دووبارە وتم: خوێندەوار نیم، بۆ جاری دووەم بەخۆیەوە گوشیم تا ئازارم پێگەیشت ئینجا بەریدام، سێبارە پێی وتم: بخوێنە، منیش وتم خوێندەوار نیم، بۆ جاری سێیەم بەخۆیەوە گوشیم، ئینجا وتی: ﴿ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ﴿١﴾ خَلَقَ الْإِنسَانَ مِنْ عَلَقٍ ﴿٢﴾ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ ﴿٣﴾ ﴾ واتە: ("ئەی محمد (ﷺ) " بخوێنە بەناوی ئەو پەروەردگارەتەوە كە هەموو شتێكی دروست كردووە. ئادەمیزادی لە چەند خانەیەكی هەڵواسراو - لەناو منداڵداندا - دروست كردوە. بخوێنە، لەكاتێكدا هەر پەروەردگاری تۆ بەخشندەیە).

پێغەمبەر ئەو چەند ئایەتانەی لەگەڵ خۆ بردنەوە، دڵیشی زۆر بە خێرایی لێ دەدا و دەچێتەوە بۆ لای (خدیجە)ی كچی (خولید) - ڕەزای خوای لێ بێت - و دەفەرمووێ: دامپۆشن، دامپۆشن، دایدەپۆشن، تا ئەو ترسەی لێ دەڕەوێتەوە، دوایی هەواڵەكە بۆ خەدیجە باس دەكات، دەفەرمووێ ((لقد خشیت علی نفسي)) واتە: لە خۆم ترسام.

پێغەمبەر (ﷺ) باسی لەو ترسەی كردووە كە لە كاتی بینینی (جبریل)

---

(١) ئەو فەرمانە فەرمانی پێكهێنانە (تكوین)یە نەوەك فەرمان و پێ سپاردن (تكلیف)ی بێت - واتاكەی بریتیە لەوەی: ببە بە خوێنەر -، بۆیە لە كەڕەتی سێیەمدا وتی: ﴿ اقْرَأْ ﴾ واتە: ببە بەخوێنەر بەناوی خوا و بەویستی خوا و بەوەی خوای گەورە یارمەتیت ئەدات، نەوەك بەخۆت و تواناكەت، چونكە دەزانێت كە نەخوێندەواریت، بەڵام خوای گەورە ویستی مرۆڤ لە پارچە گۆشتێك بەدیبێنێت و ئامرازی بینین و بیستنی پێ ببەخشێت، بەهەمان شێوە خوای گەورە ویستویەتی ببیتە خوێنەری ئەو پەیامەی لەڕێگەی سروش بۆت دەنێرێت تا بەسەر خەڵكیدا بخوێنیتەوە، بەم جۆرە ئەبیتە خوێنەر./ الوحي المحمدي، پەڕاوێزی ٨٥.

(٢) وەرگێڕ.

دایگرتووە، لەو گێڕانەوە (روایة)ێكی تـر (بخاری)دا كە لـە بـارەی تەفسیری سورەتی (المـدثر) هێناویـەتی: ((فَجُثِثْـتُ منـه رُعْبـاً)) واتـە: (زۆر لێـی ترسـام). و لـە گێڕانەوەیەكی تـردا: ((فَجُثِثْتُ منه هویـت الی الأرض)). واتـە: (زۆر لێـی ترسـام و بـە زەویدا كەوتم).

بۆیـە خەدیجـەی خێزانـی هـیچ هۆكـارێكی دەسـت نەكـەوت تـا پێغەمبـەر دڵنیـا بكاتەوەو خۆیشی لێی دڵنیا بێت، تەنها ئەوە نەبێت كە بیباتە لای شارەزاترین كـەس لـەوبارەدا لـەناو عەرەبـەكان و ڕاوێـژی پـێ پێبكـات، ئـەویش ئـامۆزای بـوو، نـاوی (ورقە)ی كوری (نوفل) بوو، كە كتێبـەكانی جولەكـە و نەصـرانیەكانی خوێندۆتـەوەو تێگەیشـتووەو لەبـەری كـردووە، جا وتـی: (هـذا النـاموس الـذي نـزّل الله علـى موسـى) واتە: ئەوە ئەو فریشتەیە كە خوا ناردوویەتی بۆ سەر موسا (سەلامی لێ بێت).

دوای ئەمـە ئـەوە ڕوون دەبێتـەوە كـە: كاتێـك (جبریـل) پێغەمبـەری لـە بـاوەش گرتـووەو بەتوونـدی گوشـیویەتی و سـێ جـار فـەرمانی پێكـردووە بخوێنێـت، ئەمـە جـەخت لەسـەر ئـەوە دەكاتـەوە سـروش وەرگرتنەكـە شـتێكی دەرەكـی بـووە نـەوەك دەروونـی یـاخود خـەیاڵی، بۆیـە پێغەمبـەر وای ڕوانـی كـە (جبریـل) ئـازاری پـێ گەیاندووە، لەبەر ئەمە خێرا چووە لای خەدیجە تـا ڕووداو و تـرس و لەرزەكەی پـێ ڕابگەیەنێت، جا لـە ترسان دڵی ئەلـەرزی و لـەخۆی ئەترسا كـە بمرێـت. لەبـەر ئـەو شتە مەترسیدارەی بینیویەتی، بۆیە وتی: ((زملـونی زملـوني)) واتـە: دامپۆشـن و بم پێچن. پەنای بۆ خۆ پێچان و خۆپۆشین برد تا لەپەنایدا ئارام و ئاسوودە بێـت، بۆیـە دایان پۆشی تا ترس و لەرزەكەی لێ نەما.

ئینجا دوای تێپەڕ بوونی ماوەیەك دووبـارە سـروش (وحـی) بـۆ پێغەمبـەر (ﷺ) دادەبزێـت و فـەرمانی پـێ دەكـات: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُدَّثِّرُ ۝١ قُمۡ فَأَنذِرۡ ۝٢﴾ واتـە: (ئـەی ئـەو كەسـەی خـۆت پێچـاوەتەوە، ئـەی محمـد (ﷺ)، هەسـتە و خـەڵكی بێـدار بكـەرەوە). پێغەمبەری خوا لەو فەرمانەی كـە پێیكـراوە ورد دەبێتـەوەو بەسـەر سوڕمانیەوە بـە خەدیجە دەڵێـت: ((لقد أمرني جبريل أن أُنذر الناس، فمَن ذا أدعو، ومَن ذا يسـتجيب؟))

واتە: (جبریل فەرمانی پێكردووم كە خەڵكی ئاگادار بكەوە، جا بانگی كێ بكە و كێ ئاگادار بكەمەوە، دەبێ كێ وەڵامم بداتەوە).

هەرموو ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی كە سروش (وحی) شتێكی خودی نییە و گەواهی دەدەن كە سروش سەرچاوەی نەگرتووە لە قسەوباسی دەروون، وەك:

أ- پێغەمبەر (ﷺ) زرنگ و دەنگێكی توندی بەگوێدا دێت، وەك دەنگی زەنگی یەك لەدوای یەك توندو تیژ. جا لە (صحيح البخاري - كتاب بدء الوحي -)[1] هاتووە:

((أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرَس، و هو أشَدُّه عليّ، فيفصم عني، و قد وعيت عنه ما قال)) واتە: (هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ، دواتر ئەم دەنگە زرنگە كۆتایی دێت و منیش دوای كۆتایی هاتنی لە قسەكانی تێگەیشتم).

(مسلم - كتاب الفضائل: باب عرق النبي في البرد حين يأتيه الوحي) گێڕاویەتیەوە.

لە (مسند أحمد)[2]دا لە (عبدالله)ی كوڕی (عمرو) (ڕەزای خوای لێبێت) هاتووە، دەڵێت: پرسیارم لە پێغەمبەر (ﷺ)كرد كە: ئایا هەست بە سروش (وحی) دەكەیت؟ فەرمووی: ((نعم أسمع صلاصل، ثم أسكت عن ذلك، فما من مرة يُوحى اليّ، الا ظننت أن نفسي تفيض)) واتە: (بەڵێ گوێم لە زرینگ و هۆڕەو دەنگی بەهێز دەبێت، منیش لەم حاڵەتە بێ دەنگ ئەبم، هەر جارێكیش كە سروشم بۆ دێت ئەوا هەست دەكەم كە ڕۆحەكەم پارچە پارچە دەبێت).

ب- پێغەمبەر (ﷺ) لەكاتێك كە سروشی بۆ دەهات لە ڕۆژی زۆر ساردو سوڕدا هەموو جەستەی دەبووە ئارەقە.

لەو فەرموودەیەی كە (بخاری - كتاب الفضائل: باب عرق النبي في البرد حين

(١) صحيح البخاري ٢/١.

(٢) مسند الامام أحمد ٢٢٢/٢.

يأتيه الوحي) له عائیشه (خوا لێی ڕازی بێت) گێڕاویەتیەوه، دەڵێت: (ئەگەر سروش دابەزیبوایە بۆ پێغەمبەر (ﷺ) لە بەرە بەیانیەكی ساردا ئەوا نێوچەوانی پێغەمبەر ئارەقەی پێدا دەهات). لە (صحيح مسلم)دا لە عائیشەوە هاتووە كە وتویەتی: (تاوەكو خوا وەحی نارده سەر پێغەمبەر(ﷺ) ئەو ترس و لەرزەی كە لە كاتی دابەزینی سروش "وەحی" دا دایدەگرت لەوێشدا دایگرت، بەرئەندازەیەك وەك وردە مرواری ئارەقەی لێدەچۆرا، لە ڕۆژی سەرماو سۆڵەی زستانە، لە قورسایی و سەختی ئەو وشەیەی دادەبەزیە سەری)[1] بەشێكە لە فەرموودەی (الإفك). و بەهەمان شێوە لە (صحيح البخاري) لە فەرموودەی (الإفك) دا هاتووە.

پ- پێغەمبەر سەری دادەكەوت و ڕووخساری ڕەش هەڵدەگەڕا (يغط في رأسه و يتربّد وجهه):

له (صحيح مسلم - كتاب الفضائل: باب عرق النبي في البرد حين يأتيه الوحي) لە (عبادة)ی كوڕی (صامت)ەوە هاتووە: دەڵێ: (ئەگەر سروش بهاتایە بۆ پێغەمبەری خوا (ﷺ) ئەوا بەمە ئازار دایدەگرت و ڕووخساریشی سورێكی ڕەش هەڵئەگەڕا).

لە گێڕانەوەیەكی تردا هاتووە:

(كە سروش دەهات بۆ پێغەمبەر (ﷺ) ئەوا سەری دائەگرت (نكس رأسه) و هاوەڵانیش سەریان دائەگرت، جا كە سروش كۆتایی دەهات سەری بەرز ئەكردەوە).

بۆیە بەهۆی ئەو ئازارەی كە پێغەمبەر (ﷺ) دووچاری دەبووەوە لەكاتی سروش دا، ئەوا ڕووخساری بە جلێك دائەپۆشی و سەرئێشەی ئەگرت.

له (صحيح البخاري - باب يفعل في العُمْرة ما يفعل في الحج) لە (يعلى)ی كوڕی (أميّة) هاتووە: پیاوێك هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) كاتێك لە (جعْرانة) بوو و كەوا (حبة)یەكی لەسەر شان بوو بۆنێكی خۆشی لێ دەهات یان وتی: مەیلەو زەرد بوو،

(١) دەقی كوردی ئەم فەرموودەیەم لە ١٠٩٤/٢ (پوختەی صەحیح موسلیم دانانی: زكی الدين عبدالعظيم عبدالتوى المنذري، وەرگێڕانی: لیژنەیەك) وەرگرتووە. (وەرگێڕ).

جا وتی: ئەی پێغەمبەری خوا فەرمانم پێدەگەی چی بكەم لە عومرەكەمدا؟ جا سروش دابەزی بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و بە جلێك پێغەمبەر داپۆشرا، منیش زۆرم پێ خۆش بوو كە پێغەمبەرم (ﷺ) بینیبوایە لەو حاڵەتەی سروشی بۆ دەهات، عومەر وتی: ئایا پێت خۆشە سەیری پێغەمبەر بكەیت لەو حاڵەتەی سروشی بۆ دێت؟ وتم: بەڵێ. جا عومەر لایەكی جلەكەی هەڵدایەوەو منیش تەماشام كرد، پێغەمبەر دەنگێگی لێدەهات جا پێم وابوو وتی: وەك (پرخەی وشتری لاو). جا كاتێك سروشەكە تەواو بوو و حاڵەتەكە كۆتایی هات، فەرمووی: ((أين سائل العمرة؟ اخلع عنك الجبة، واغسل أثر الخَلوق عنك، وأنقِ الصفرة، واصنع في عمرتك كما تصنع في حجك)) واتە: (ئەوەی پرسیاری كرد لەبارەی عومرە لە كوێیە؟ ئەو كەوا (جبە)یە داكەنە و بۆن و ڕەنگەكە لابەرە و چیت كرد لە كاتی حەج كردنتدا، هەمان شتیش بكە لە عومرەكەتدا).

ت- هاوەڵان دەنگێكی توونديان لە ڕووخساری پێغەمبەرەوە ئەبیست، لەكاتی سروش دابەزیندا، وەك: دەنگی هەنگ كاتێ لەلانەكەی دەردەچێت. هەروەك ئەمە هاتووە لە (صحيح الترمذي) باب التفسير (من سورة المؤمنون) - عومەری كوری خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێت) وتويەتی: (كاتێك سروش دەهات بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، دەنگێكی وەك دەنگی هەنگی بیستووە لەلای ڕووخساری پێغەمبەر).

ج- جەستەی پێغەمبەر لەكاتی سروش هاتن قورستر دەبێت:

لە (صحيح البخاری)دا لە (ابن عباس)ەوە - خوا لێی ڕازی بێت - هاتووە: (پێغەمبەر (ﷺ) جەستەی قورس ئەبوو بەهۆی ئەو سروشەی بەسەريدا دادەبەزی) و ئەم فەرموودەیە بە تەواوی پاش كەمێكی تر دەخرێتەڕوو.

لە (زاد المعاد) دا هاتووە: كە باس لە حاڵەتی دابەزینی سروش بۆ سەر پێغەمبەر (ﷺ)دەكات: (هەتا ئەگەر پێغەمبەر (ﷺ) لەسەر پشتی وڵاخی سواریەكەی بوبایە، لەكاتێك كە سروشی بۆ دەهات، ئەوا وڵاخەكە بەچۆكدا دەكەوت، بەهۆی ئەو سروشە موبارەكەی كە دادەبەزی بۆ پێغەمبەر، تەنانەت جارێك سروش بۆ پێغەمبەر (ﷺ)

هات و ڕانی موبارەکی لەسەر ڕانی زەیدی کوڕی ثابت بوو جا ڕانی پێغەمبەر قورسایی زیاد کرد بەهۆی سروش هاتن، تەنانەت زۆر نەمابوو ڕانی زەید بهاڕێت)(١).

ئەمەش ڕاستێتی ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە پشت ڕاست دەکاتەوە: ﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا ۝٥﴾ المزمل: ٥. واتە: (ئێمە فەرمووده و گوفتارێکی سەنگین دادەبەزێنینە سەرت).

تەنها پێغەمبەر (ﷺ) توانای بەرگە گرتنی ئەو قورسایییەی هەیە، تا جەستەکەی لێڕابێت و ئامادە ببێت بۆ هەڵگرتنی ئەرکی پێغەمبەرایەتی.

هەموو ئەو دیاردانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە سروش شتێکی سەربەخۆو و جیایە و بەشێك نییە لە دەروونی پێغەمبەر (ﷺ)، چونکە قسەی دەروون و ئیلهام و خورپە و تێڕوانین پێویست بەو هەموو دیاردانە ناکات لەوەی کەسەکە تووشی: ئێش و ناڵە ناڵ و ڕەش هەڵگەڕانی ڕووخسارو ئارەقە جەستەی دابپۆشێت لە ڕۆژێکی زۆر سارد دا...

٣- هۆشیاری تەواو و لە بەرکردنێکی ڕێك و پێك و تۆکمە، بۆ ئەو شتانەی کە بۆ پێغەمبەر (ﷺ) دادەبەزین، چ لە کاتی دابەزینی سروش و چ لە دوای دابەزین.

جبریل ساڵێ جارێك قورئانی بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) ئەخوێندەوە، ئەمە ناچێتە ناو چوارچێوەی ئارەزووەوە و بەهیچ شێوەیەك بە بەشێك لە ئیلهاماتی دەروون دانانرێت.

لە (صحیح البخاری)دا هاتووە، کە پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: ((أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجَرَس، و هو أشَدُّه عليّ، فيفصم عني، و قد وعيت عنه ما قال، وأحياناً يتمثل لي الملك رجلاً، فيكلمني، فأعي ما يقول)) واتە: (هەندێ جار سروشم بۆ دێت وەك زرنگ و هوڕی زەنگ، دواتر ئەم دەنگە زرنگە کۆتایی دێت و منیش

(١) زاد المعاد ١٨/١، و (حديث الرض) (البخاري) گێڕاویەتیەوە لە: (كتاب الجهاد باب قوله تعالى: ﴿لَّا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ﴾) بڕوانە: ارشاد الساري ٦١/٥.

دوای کۆتایی هاتنی لە قسەکانی تێ ئەگەیشتم، هەندێ جاریش فریشتەکە لـە شێوەی پیاوێك دێتە لام و قسەم لەگەڵ دەکات و منیش لێی تێدەگەم).

جا لە هەر دوو ئەو حاڵەتانەی لە فەرموودەکـەدا خرانـەڕوو، ئـەوە پێغەمبـەر بـە تەواوی هۆشیاریەوە تێئەگەیشت لەو پەیامەی کە بە سروش بۆی دەهات.

پێغەمبەر (ﷺ) لە سەرەتادا کە سروشی بـۆ دەهـات جوڵـەی بـە زمـانی دەكـرد و لاسـایی جبریلـی ئـەكردەوە لـە كـاتی سـروش خوێندنـەوەدا، جـا پێغەمبـەر (ﷺ) لەترسـی ئـەوەی نـەوەك لـەبیری بچـێتەوە ئـەوەی دەكـرد، بـەڵام خـوای گـەورە پێغەمبەرەكەی دڵنیا كـردەوە بـەوەی خـەمی لـە بەرکردنەکـەی نـەبێت بـەڵكو خـوای گەورە سروشەكە لە دڵیـدا جێگیرو پـارێزاو دەكـات و هـیچ پێویسـت بـە زمـان جوڵـان ناكات.

خـوای پـاك و بـەرز دەفـەرموویێت:﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُۥ وَقُرْءَانَهُۥ ﴿١٧﴾ فَإِذَا قَرَأْنَٰهُ فَٱتَّبِعْ قُرْءَانَهُۥ ﴿١٨﴾ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۥ ﴿١٩﴾ ﴾ القيامـة: ١٦ - ١٩. واتـه: (پەلـە مەكە و زمانت مەجوڵێنە، بـۆ ئـەوەی پەلـە بكـەیت لـە وەرگرتنیـدا. بەڕاستی لەسـەر ئێمەیـە كۆكردنـەوەو خوێندنـەوەی. جـا كاتێـك ئێمـە دەیخوێنینـەوە تـۆش شـوێنمان بكەوە لە خوێندنەوەیدا. پاشان بەڕاستی ڕوون كردنەوەشی لەسەر ئێمەیە).

هـــەروەها دەفـــەرموویێت: ﴿ وَلَا تَعْجَلْ بِٱلْقُرْءَانِ مِن قَبْلِ أَن يُقْضَىٰٓ إِلَيْكَ وَحْيُهُۥ ۖ وَقُل رَّبِّ زِدْنِى عِلْمًا ﴾ طـه: ١١٤. واتــە: ("ئــەی محمـد (ﷺ)" نەكـەیت لـە خوێندنــەوەی قورئاندا پەلە بكەیت؛ لە پێش ئـەوەی وەحـی و نیگـای ئـەو قورئانـە تـەواو ببێـت بـۆ لای تـۆ "چـونكە ئێمـە نایـەڵین فەرامۆشـی بكـەیت" نـزا بكـە و بشـڵێ: پـەروەردگارا، بەردەوام زانست و زانیاری زۆرترو زیاترم پێ ببەخشە).

لە (صحيح البخاري - باب: بدء الوحي) هاتووە:

لــە (سـعيد)ی كـوڕی (جـبير)ەوە لــە (ابـن عبـاس)ەوە هـاتووە لـەبارەی ئـەم

فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾ ﴾[1] پێغەمبەر (ﷺ) تووشی گرانی و سەختی دەبوو، بەهۆی قورسی قورئان کە بۆی دادەبەزی و لێوە موبارەکەکانی بەم هۆیەوە دەجوڵاند، (ابن عباس) وتی: منیش لێوەکانم ئەجوڵێنم وەك چۆن پێغەمبەر (ﷺ) ئەیجوڵاندن. (سیعد) وتی: منیش لێوەکانم ئەجوڵێنم وەك چۆن (ابن عباس) لێوەکانی ئەجوڵاند، دەڵێت جا پێغەمبەر (ﷺ) لێوەکانی دەجوڵاند بەم هۆیە خوای گەورە ئەم ئایەتانەی دابەزاند: ﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُۥ وَقُرْءَانَهُۥ ﴿١٧﴾ ﴾ وتی - واتە: (ابن عباس) -: واتە لە سینەی تۆدا کۆ دەکرێتەوە، ئینجا بیخوێنەوە. ﴿ فَإِذَا قَرَأْنَٰهُ فَٱتَّبِعْ قُرْءَانَهُۥ ﴿١٨﴾ ﴾ واتە: بێ دەنگ بە و گوێی بۆ بگرە. ﴿ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۥ ﴿١٩﴾ ﴾ دواتر لەسەر ئێمەیە کە بیخوێنینەوە. جا دوای ئەوە ئەگەر جبریلی هاتبوبا لای پێغەمبەری خوا (ﷺ) ئەوا پێغەمبەر تەنها گوێی ئەگرت، جا کە جبریل دەردەچوو، ئەوا پێغەمبەر (ﷺ) دەیخوێندەوە وەك چۆن جبریل بۆی خوێندبوویەوە.

لەبەر ئەمە جبریل (سەلامی خوای لێبێت) لە هەموو شەوێك لە مانگی ڕەمەزاندا، دەهاتە لای پێغەمبەر و قورئانی پێ ئەوت. لە (صحیح البخاري - کتاب الفضائل القرآن - باب: کان الجبریل یعرض القرآن علی النبيّ (ﷺ)) هاتووە لە عائیشەوە ئەویش لە (فاتیمە) (سەلامی لێبێت): (پێغەمبەر (ﷺ) بەنهێنی پێی وتم کە جبریل ساڵێ یەکجار قورئانی بەسەر مندا دەخوێندەوە، بەڵام ئەم ساڵ دوو جار قورئانی بەسەر منیدا خوێندۆتەوە، تەنها بۆ ئەوە ئەچم کە سەرمەرگم نزیك بۆتەوە).

(ابن کثیر) وتویەتی: (بخاری) بەو شێوەیە بە هەڵواسراوی (معلق) گێڕاویەتیەوە، و لە شوێنێکی تردا لە فەرموودەی (ابن عباس) و (أبو هریرة)دا

---

(١) هەر لەم لاپەڕەدا مانای ئەم ئایەتەمان کردووە بۆیە دووبارەی ناکەینەوە. (وەرگێڕ).

سەندەكەی هێناوە، و (أبو داود) و (النسائی) و (ابن ماجە) گێڕاویانەتەوە.

مەبەستی لەوەدا كە هەموو ساڵێ جارێك قورئانی بەسەردا ئەخوێندەوە: بریتیە لە بەرامبەر كردنی لەگەڵ ئەوەی خوای گەورە بۆی ناردووە، تا ببێتە هۆكاری جێگیرو چەسپاوتر بوون و تا لەبیری نەكات[١].

٤- پچڕان و دابڕانی سروش لە پێغەمبەر (ﷺ)، كەچی زۆر زۆر حەزی ئەكرد كە سروشی بۆ بێت، ئەمەش بەڵگەیە كە سروش شتێكی جیاوازو بەدەرە لە دەروون و فیكر، و لە زاتی موبارەكی پێغەمبەر (ﷺ) سەرچاوە ناگرێت و شتێك نییە ملكەچی ویستی ئەو بێت، بەڵكو تەنها كاتێك سروش دادەبزێت كە خوای گەورە ویستی لەسەر بێت بەبێ ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هیچ ڕۆڵێكی هەبێت، نمونەش لەسەر پچڕانی سروش:

أ- دوای ئەوە (جبریل) ئەم چەند ئایەتانەی دابەزاند: ﴿ٱقْرَأْ بِٱسْمِ رَبِّكَ ٱلَّذِى خَلَقَ ① ...﴾[٢]"سوڕەتی: العلق" بۆ ماوەی سێ ساڵ سروش (وحی) پچڕا، و لە هەندێ فەرمایشتدا هاتووە كە بۆ ماوەی دوو ساڵ و نیو پچڕاوە[٣]. بەم هۆیە پێغەمبەر (ﷺ) زۆر خەمبار و دڵگران بوو، تەنانەت چەند جارێك هەوڵی دا خۆی لە لوتكەی كێوی بەرزدا فرێبداتە خوارەوە، هەروەك (البخاري: باب: أول ما بدء به رسول الله (ﷺ)من الوحي، كتاب الوحي)[٤]: (ڕۆژێك پێغەمبەر (ﷺ) بەڕێگادا ئەڕۆیشت،

---

(١) سەیری: (جبریل قورئانی بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) ئەخوێندەوە) بكە، لە: فضائل القرآن - ابن كثیر ٢٦-٢٧. كە پاشكۆی تەفسیرەكەیەتی.

(٢) پێشتر مانای ئەم ئایەتانەمان كردووە بۆیە دووبارەی ناكەینەوە. (وەرگێڕ).

(٣) ارشاد الساري ٦٧/١.

(٤) دەربڕینی فەرموودەكە بەم شێوەیە: (بەشێوەیەك سروش و نیگا پچڕا - بەو شێوەیەی پێمان گەیشتووە - پێغەمبەر زۆر پێی دڵ گران بوو، بەشێوەیەك كە پێغەمبەر چەندین جار هەوڵی دا خۆی لە لوتكەی كێوە بەرزەكان فرێبدایە خوارەوە، جا كە هەر لە لوتكەی كێوەكە نزیك =

دەنگێكی بیست لە ئاسمانەوە جا سەیری كرد بینی ئەو فریشتەیە كە لە ئەشكەوتی - حِراء - هاتبووە لای، پێغەمبەر (ﷺ) لێی ترسا، خێرا گەڕایەوە ماڵەوە بۆ لای خەدیجەی خێزانی و پێی وت: (داپۆشن داپۆشن) جا خوای گەورە ئەمەی دابەزاند: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلْمُدَّثِّرُ ۝١ قُمْ فَأَنذِرْ ۝٢ .... ﴾ لەمەو دوا سروش بەگەرمی و بەبێ پچڕان دەهات).

ب- سروش بۆ ماوەی یەك مانگ پچڕاوە، هەروەك لە (البخاري - باب حديث الافك من كتاب الغازي) هاتووە، پێغەمبەر (ﷺ) زۆر پێی خۆشبوو سروشی بۆ بێتەوە، تا ئەو قەیرانە چارەسەر بكات، لە ڕووداوی (افك)دا بەرپا بوو كە دووڕووەكان دایكی باوەڕداران عائیشەیان (خوا لێی ڕازی بێت) تۆمەتبار كرد بە كاری خراپە، هەتا وای لێهات پێغەمبەر (ﷺ) پێی فەرموو: ((يا عائشة أما انه بلغني عنك كذا و كذا، فاِن كنتِ بريئة فسيبرئك الله، وان كنتِ ألمتِ بذنبٍ فاستغفري الله)) واتە: (ئەی عائیشە هەواڵی ئاواو ئاوام پێگەیشتووە، جا ئەگەر تۆ بێ تاوان بیت، ئەوا خوای گەورە ئەوە دەسەلمێنێت و ڕای دەگەیەنێت و ئەگەر تاوانێكیش ئەنجامداوە ئەوا داوای لێخۆش بوون بكە بۆ خوای گەورە). ئینجا دوای یەك مانگ پاش قسەو باسێكی زۆری خەڵكی ئەوا چەند ئایەتێك لە سوڕەتی (النور) دابەزی و پاكانە و بێ تاوانی ئەویان سەلماند.

جا كەسێك كە ورد بووبێتەوە وای نابینێت؟: ئەو مانگە زۆر درێژترە لە چەندین ساڵ كە پێغەمبەر (ﷺ) چاوەڕوانی هاتنی سروشی كردووە لەگەڵ دوو دڵی و گومانێكی زۆرەوە، جا ئەگەر سروش شتێكی دەرەكی نەبوایە ئەوا هەر زوو

= ئەكەوتەوە بۆ ئەوەی خۆ تێ فڕێبدات ئەوا جبیرل ڕێگەی لێ ئەگرت، دەیوت: ئەی محمد تۆ بەڕاستی پێغەمبەری خوای، جا بەمە دەروونی ئارامی ئەگرت و دەگەڕایەوە ماڵەوە، بەڵام هەر كە ماوەی پچڕانی سروش زیاتر درێژ ئەبووەوە ئەوا هەمان هەوڵی پێشووی ئەدایەوە، جا كە ئەگەیشتە لوتكەی كێوەكە ئەوا جبریل بۆی دەرئەكەوت و ڕێگری لێ ئەكرد و هەمان شتی پێ دەوت)/ ارشاد الساري ١٢١/١٠.

پێغەمبەر (ﷺ) بانگەشەی هاتنی دەكرد، هەر لەوكاتەی كە هەواڵی ڕووداوەكە بڵاو ئەبووەو مەسەلەكەی یەكلایی دەكردەوە.

پ- سەرباری ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) پێی خۆش بوو كە ڕووگە (قبلة) بگۆڕێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سروش شازدە یاخود حەڤدە مانگ دانەبەزی. سەبارەت بە گۆڕانی ڕووگە لە (بيت المقدس) بۆ (كەعبە)، پاش ماوەی ناوبراو، سروش دابەزی بەم ئایەتەوە: ﴿ قَدۡ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجۡهِكَ فِي ٱلسَّمَآءِۖ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبۡلَةٗ تَرۡضَىٰهَاۚ فَوَلِّ وَجۡهَكَ شَطۡرَ ٱلۡمَسۡجِدِ ٱلۡحَرَامِ ﴾ البقرة: ١٤٤. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بەڕاستی چاوگێڕان و هەڵسوڕانی ڕووخسارت ڕوو بە ئاسمان دەبینین، سوێند بەخوا ئێمەش رووت وەردەچەرخێنین بۆ ڕووگەیەك پێی ڕازی خۆشنوود بیت، دە ڕووت وەربچەرخێنە بەرەو لای كەعبە "المسجد الحرام"). هەروەك لە (صحيح الترمذي)[(١)] دا هاتووە: ئەم پچڕانەی سروش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی كە پێغەمبەر (ﷺ) هیچ قسەیەكی لەخۆیەوە بۆ خەڵكی هەڵ نەدەبەست،لەو ماوەیەی كە سروش پچڕاوە پێغەمبەر (ﷺ) نەدواوە لەبارەی ئایین و قورئانی پیرۆز و سەرزنشتی هاوبەشدانان و هاوبەش دانەران، چونكە ئەگەر دوابووبا لەو بارەیەوە، ئەوا نزیكترین كەسەكانی بۆ ئێمەیان دەگێڕایەوە وەك (خەدیجە) و (عەلی) و (زید)ی كوڕی (حارثة) كە لەماڵیدابوو و (أبوبكر) هاودەمی و هاوەڵی دەكرد بە درێژایی ژیانی.

---

(١) لە (صحيح الترمذي بشرح عارضة الأحوذي ٨٥/١١ باب التفسير) لە (البراء)ی كوڕی (عازب)ەوە هاتووە، (كە وتویەتی: كاتێ پێغەمبەر (ﷺ) كۆچی كرد بۆ شاری مەدینە ئەوا بۆ ماوەی شازدە یاخود حەڤدە مانگ ڕووەو (بيت المقدس) نوێژیان كردووە، پێغەمبەر (ﷺ) پێی خۆش بوو كە ڕووگە بگۆڕێت بۆ (كەعبە)، جا خوای گەورە ئەم ئایەتەی دابەزاند ﴿ قَدۡ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجۡهِكَ ...﴾ تا ﴿ ٱلۡمَسۡجِدِ ٱلۡحَرَامِ ﴾ جا پێغەمبەر (ﷺ) ڕووی كردە كەعبە، ئەمەشی زۆر پێ خۆش بوو) و بەهەمان شێوە (البخاري في كتاب التفسير من صحيحه عند الآية المذكورة عن البراء بن عازب) هێناویەتی.

ئەو بێدەنگ بوونەی پێغەمبەر و نەدوانی لەبارەی سروش، لەو ماوەیەدا کە سروش پچڕابوو، بەڵگەیەکی گومان بڕە لەسەر پوچەڵی ئەندێشەی ئەو کەسانەی وای بۆ ئەچوون، سروش شتێکی خودیە لە پێغەمبەردا (ﷺ).

٥- یەكێك لە هۆكارەكانی دابەزینی قورئانی پیرۆز، ئەوەبوو کە پێغەمبەر (ﷺ) لە هەندێ کاتدا پرسیاری لێ ئەکرا، کەچی هیچ وەڵامێکی پێ نەبوو، بۆیە بێ دەنگ دەبوو، جاری واهەبوو بێ دەنگیەکەی ماوەیەکی زۆری دەكێشا.

جا ئەگەر ئایەت لەو بارەیەوە دابەزیبووبا، ئەوا بانگی ئەو کەسەی دەکرد کە پرسیاری کردبوو، ئەو ئایەتەی بەسەردا دەخوێندەوە کە لە قورئاندا دابەزیوەو پەیوەندی بە پرسیارەکەیەوە هەیە.

هەندێ کات وابووە کە پێغەمبەر (ﷺ) وەڵامی پرسیارەکەی ئەدایەوە، کەچی سروش بە پێچەوانەی وەڵامەکەی ئەو وەڵامی ئەدایەوە، تەنانەت کەمێك ڕەخنە و گلەییشی لێ دەکرد.

ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە سروش شتێکی دەرەکییە و پەیوەندی بە دەروونەوە نییە، چونکە ئەگەر سروش شتێکی دەروونی بوایە، ئەوا کە پرسیاری لێئەکرا پێویست نەدەبوو چاوەڕێی وەڵام بکات یاخود وەڵامی یەکەمی ڕاست بکاتەوە.

٦- ڕێگری کردنی پێغەمبەر (ﷺ) لە نووسینی فەرمایشتەكانی لە سەرەتای سروش دابەزین، نەوەك تێكەڵ بێت بە قورئانی پیرۆز، چونکە بە تەواوی دەیزانی: قورئان فەرمایشتێکە خوای گەورە بە دەربڕین و ماناکەیەوە بە سروش بۆی ناردووە، ئەو ناتوانێت یەك پیتیش بگۆڕێت.

هەر کە ئایەتێك دادەبەزی، ئەوا پێغەمبەر (ﷺ) فەرمانی بە نووسەرانی سروش دەکرد کە بینووسن، جا ئەوەی فێری خەڵکی کرد کە قورئان فەرمایشتێکی خواییە، لەلایەن زاتی خوای فەرماندەرەوە لە ڕێگەی سروشەوە هاتووە، پێغەمبەر (ﷺ) ئەمەی دووپات ئەکردەوە تا لە گوێچکەی موسڵمانانندا جێگیر بوو، ئینجا

ڕێگەی دا بە نووسینی فەرموودە.

ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە پێغەمبەر (ﷺ) جیاوازی ئەکرد لە نێوان قورئانی پیرۆز و فەرموودە، ئەگەر چی فەرموودە چ قودسی یان جگەلەو هەر بەشێکە لە سروش، بەڵام ئەوەندە هەیە کە فەرموودە مرۆڤ دای ئەڕێژێت.

جیاوازییەکی زۆر هەیە لە نێوان شێوازی قورئان، چونکە قورئان فەرمایشتی پەروەردگاری مرۆڤە، لەگەڵ شێوازی فەرموودە، ئەگەر فەرموودەکە هی ڕەوانترین و جوانبێژترین کەسیش بێت لە خەڵکی، بێ گومان ئەمە شتێکی ڕوونە بۆ کەسێ کە وردبێتەوە.

٧- بابەتی سروش:

پێغەمبەر (ﷺ) نەخوێندەوارە، نووسین و خوێندەواری نازانێت، لە ژینگەیەکی دەشتەکیانەی بت پەرستی ژیاوە، زانیاری و زانستی دانیشتوانەکەی سادەو سەرەتایین کە هیچ نرخ و قیمەتێکی نیە و هەر بەراورد ناکرێت بەوەی (ڕۆم) و (فارس)ەکان هەیان بووە.

پێغەمبەر (ﷺ) دەچووە ئەشکەوتی (حِراء) بە گۆشەگیری و کەنارگرتن لە خەڵکی بەندایەتی ئەکرد، هیچ زانیاریەکیشی نەبووە، تەنها ئەوە نەبێت کە فێری بووە لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکەی.

ئا لەو بارودۆخ و حاڵەدا پێغەمبەر (ﷺ) لە ڕێگەی سروشەوە قورئانی پیرۆزی بۆ دادەبەزێت، قورئان چەندین ڕاستی مێژووی و گەردوونی و تیۆری کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی و جگە لەمانەش کە چارەسەری لایەنە جیا جیاکانی ژیان دەکات لە خۆ ئەگرێت، کە پێشتر هزرو فیکر بۆی نەچووەو بە خەیاڵی دا نەهاتووە، یاخود یەکێك گرنگی پێدا بێت یان هەر یەکێك لە هەر ژینگەیەك و لە هەر چەرخێکدا گرنگی بەو لایەنانە دابێت.

ئەم ڕاستیانەش وردو دیارن - لەبارەی دەدوێین لە کاتی دوان لە ئیعجازی قورئان - کە هیچ کەس بۆی نیە نکۆڵی لێ بکات، تەنانەت حیبرکانی جولەکەش ئەوانەی کە دەمەتەقێ و گفتوگۆیان لەگەڵ پێغەمبەر (ﷺ) دەکرد ئەوا سەریان سوڕئەما، کە

دەیان بینی قورئان هەواڵی نەوەكانی ئیسرائیل و پێغەمبەرەكانیان ئەخاتە بەرباس.

هەموو ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی كە ئەو پێغەمبەرە نەخوێندەوارە لە ناوەندە سەرەتاییەكەدا ناتوانێت ئەو یاساو ڕاستیە زانستی و غەیبی و شاراوانە لە خودی دەروون و فیكری خۆیەوە بهێنێت. بەڵكو پێویستە سەرچاوەیەكی هەبێت لە دەرەوەی دەروونی پێغەمبەر (ﷺ) كە بریتیە لەو سروشەی لەلایەن خواوە بۆی دێت.

٨- ئەو پەیامەی پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی، سروشێك بووە كە لە پەروەردگارەوە بۆی هاتووە نەوەك لە خودی خۆی سەرچاوەی گرتبێت، لەبەر ئەوەی كاتێك داوا لە پێغەمبەر كرا، كە هەندێ شت لە قورئان بگۆڕێت، ئەوا وەڵامی دەدایەوە بەو سروشەی كە خوای گەورە بۆی ناردووە و هیچ شتێكی لێ نەشاردەوەو بە پێچەوانەیشی نەجوڵایەوە.

خوای پاك و بەرز فەرموویەتی:

﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ ءَايَاتُنَا بَيِّنَٰتٍ قَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا ٱئْتِ بِقُرْءَانٍ غَيْرِ هَٰذَآ أَوْ بَدِّلْهُ ۚ قُلْ مَا يَكُونُ لِىٓ أَنْ أُبَدِّلَهُۥ مِن تِلْقَآئِ نَفْسِىٓ ۖ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰٓ إِلَىَّ ۖ إِنِّىٓ أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّى عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿١٥﴾ قُل لَّوْ شَآءَ ٱللَّهُ مَا تَلَوْتُهُۥ عَلَيْكُمْ وَلَآ أَدْرَىٰكُم بِهِۦ ۖ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِۦٓ ۚ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٦﴾﴾ یونس: ١٥ - ١٦. واتە: (كاتێكیش ئایەتەكانی ئێمە كە ڕوون و ئاشكرایە بەسەریاندا بخوێنرێتەوە، ئەوە ئەوانەی كە بە تەما نین ئامادەی بەردەم بارەگای ئێمە ببن دەڵێن: قورئانێكی جگە لەمە بێنە و بیخوێنەرەوە یان بیگۆڕە، تۆیش ئەی محمد (ﷺ) پێیان بڵێ: من بۆم نیە لە خۆمەوە بیگۆڕم، من شوێنی هیچ شتێك ناكەوم، جگەلەوە نەبێت كە بە وەحی پێم دەگات، بەڕاستی من دەترسم، ئەگەر یاخی بم لە پەروەردگارم و نافەرمانی بكەم، گیرۆدەی سزایەكی سەختی ڕۆژێكی زۆر گەورە ببم. پێیان بڵێ "ئەی محمد (ﷺ)" ئەگەر خوا بیویستایە ئەوە قورئانم بەسەردا

نەدەخوێندنەوە، خوایش ئاگاداری نەدەكردن پێی، چونكە بەڕاستی ئاشكرایە كە من تەمەنێكی دوورو درێژم لە ناوتاندا بەسەر بردووە پێش هاتنی قورئان، كەواتە بۆچی عەقڵ و بیرو هۆشتان ناخەنە كار).

٩- پێغەمبەر (ﷺ) مرۆڤە و چەندین ئایەت پێشتر خرانەڕوو لەسەر ئەوەی پێغەمبەران و پەیامبەران مرۆڤن، بەڵام ئەوەندە هەیە سروشیان بۆ دێت، خوای گەورە دەفەرموویێت:﴿ قُلْ إِنَّمَآ أَنَا۠ بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰٓ إِلَيَّ ﴾ الكهف: ١١٠، و فصلت: ٦. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ) پێیان" بڵێ: بەڕاستی من تەنها ئادەمیزادێكم وەك ئێوە، بەڵام ئەوەندە هەیە وەحی و نیگام بۆ دێت).

دەسپێكردنی چەندین ئایەت بە وشەی (قُلْ) كە زیاتر لە سێ سەد جار لە قورئاندا دووبارە بۆتەوە.

فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ اقْرَأْ ﴾ العلق: ١. واتە: (بخوێنە).

﴿ اتْلُ ﴾ الكهف: ٢٧. واتە: (دەوری بكەرەوە).

﴿ وَرَتِّلِ ﴾ المزمل: ٤. واتە: (دەوری بكەرەوە بە وردی).

بەڵگەن لەسەر ئەوەی كە یەكێك هەیە ڕێنوێنی پێغەمبەر (ﷺ) دەكات، تا ئاواو ئاوا بڵێت، بەڵگەشە لەسەر ئەوەی كە قورئانی پیرۆز بە دەربڕین و ماناكانیەوە لەلایەن خوای گەورەوە هاتووەو محمد (ﷺ) هیچ دەستێكی تێدا نەبووە، بەڵكو تەنها ئەركی لەئاست قورئان بریتی بوو:

أ- وەرگرتن و لەبەركردن (الوعي والحفظ).

ب- گێڕانەوەو ڕاگەیاندن (الحكاية والتبليغ).

پ- ڕوون كردنەوەو شرۆڤە كردن (البيان والتفسير).

ت- جێبەجێ كردن و بەكردار كردنی (التطبيق و التنفيذ).

١٠- پێغەمبەر (ﷺ) جیاوازی كردووە لە نێوان ئەزموونی مرۆیی خۆی كە ئەكرێ لە هەندێ شتدا پێكابێتی و لە هەندێ شتدا بە هەڵە چووبێت، لەگەڵ ئەو

یەقینەی کە سەرچاوە ئەگرێت لە سروش و نیگا، کە ئاماژەیە بۆ ئەوەی سروش لەلایەنی دەرەکی پێی ئەگات، بە شێوەیەکی گومان هەڵنەگر و یەقینی، بۆیە تەنها لەسەر خەڵکی ئەوە پێویستە کە شوێنی بکەون. و ڕووداوی موتوربەکردن (تأبیر)ی دار خورماکان گەواهیدەرن لەسەر ئەمە، (مسلم) لە (صحیح)ەکەیدا هێنیاویەتی لە (موسا)ی کوڕی (طلحة) ئەویش لە باوکیەوە، دەڵێت:

(لەگەڵ پێغەمبەری خوا (ﷺ) بەلای کۆمەڵێك داچووین کە لەسەر دار خورماکانەوە بوون، فەرمووی: ((ما يصنع هؤلاء؟)) واتە: ئەوانە خەریکی چین. وتیان: دار خورما موتوربە دەکەن، تۆی نێر لەگەڵ مێ تێکەڵ دەکەن جا موتوبەر دەبێت، پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: ((ما أظن يغني ذلك شيئاً)) واتە: پێم وانیە ئەمە هیچ سوودێکی ببێت. دەڵێت: ئەم قسەیەی پێغەمبەریان بەوان گەیاند ئەوانیش وازیان لە موتوربە کردنەکە هێنا. ئەم هەواڵەیان بە پێغەمبەر (ﷺ) گەیاند سەبارەت بەمە فەرمووی: ((اِن كان ينفعهم ذلك فليصنعوه فاِني انما ظننتُ ظنّاً فلا تؤاخذوني بالظن، ولكن اِذا حدثتكم عن الله شيئاً فخذوا به، فاِني لن أكذبَ على الله عزوجل)) واتە: ئەگەر ئەو کارەی سوودی بۆ ئەوان هەیە با بیکەن چونکە ئەوە تەنها بۆچوونێکی کەسی بوو با بەهیچی لەسەر من حیساب نەکەن، بەڵام گەر شتێکم لە خواوە پێ وتن ئەوا دەستی پێوە بگرن، چونکە بێگومان درۆ بەناوی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆوە ناکەم).

لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: ((أنتم أعلم بأمر دنياكم)) واتە: ئێوە شارەزاترن بە کاروباری ژیانی دونیاتان. و لە گێڕانەوەی (ابن ماجة)دا هاتووە کە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((اِن كان شيئاً من أمر دنياكم فشأنكم به، و اِن كان من أُمور دينكم فاِليّ)) واتە: ئەگەر کاروباری دونیاکەتان بوو ئەوە خۆتان ڕاپەڕێنن، ئەگەر لە کاروباری ئاینتان بوو ئەوە بۆمن بگەڕێنەوە.

١١- سەرزەنشت و گلەیی چ توونـد بێت چ نەرم، کە لە قورئانی پیرۆزدا لە پێغەمبەردا (ﷺ) کراوە، وەك ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ عَبَسَ وَتَوَلَّىٰٓ ١ ﴾ عبس: ١. واتە: (ڕووی گرژ کرد و ڕووی وەرگێڕا). و دەفەرمووێت:﴿ عَفَا ٱللَّهُ عَنكَ

لِمَ أَذِنتَ لَهُمۡ ﴾ التوبة: ٤٣. واتە: (خوا لێت خۆش بێت "ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" بۆ مۆڵەتت پێدان). و ئەم فەرمایشتەی خوای پایەبەرز: ﴿ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُۥٓ أَسۡرَىٰ حَتَّىٰ يُثۡخِنَ فِي ٱلۡأَرۡضِۚ ﴾ الأنفال: ٦٧ ... تاد. واتە: (بۆ هیچ پێغەمبەرێك نەبووە كە دیلی هەبێت، هەتا كاتێك چاك پایەدار و جێگیر دەبێت لە زەویدا).

ئەو شتانەی كە خستمانەڕوو (لەكاتی دوان لەسەر: پارێزراوی پێغەمبەران)، بەڵگەبوو لەسەر ئەوەی كە پێغەمبەر (ﷺ) ڕاگەیەنەری بەرنامەی خوایە و ئەو پەیامەش كە لەڕێی سروشەوە بۆی هاتووە شتێكی دەرەكی بووە، چونكە ئەگەر دەروونی بوایە یاخود دەستكردی پێغەمبەر (ﷺ) بوایە. ئەوا شتێكی لەوانە باس نەدەكرد كە سەرزەنشتی خۆی تیادایە.

١٢- هەڕەشەی توند و ئاگادار كردنەوەی ترسێنەر كە لەلایەن خواوە ئاراستەی پێغەمبەرەكەی (ﷺ) كراوە، بەڵگەیە كە خوای گەورە سەرچاوەو كانگای سروشەو دەروونی پێغەمبەر (ﷺ) پەیوەندی پێیەوە نییە، تەنانەت بەڵگەشە لەسەر ئەوەی كە پێغەمبەر (ﷺ) كەسێكی فەرمان پێكراوە بەڕاگەیاندنی ئەو شتەی پێی سپێردراوە، لەلایەن هێزێكی بەرزی فەرماندەر، كە پێغەمبەر لە بەرامبەریدا ناتوانێت هیچ هەڵسوكەوتێكی پێچەوانە بكات.

خوای پاك و بەرز دەفەرمووێ: ﴿ وَلَوۡلَآ أَن ثَبَّتۡنَٰكَ لَقَدۡ كِدتَّ تَرۡكَنُ إِلَيۡهِمۡ شَيۡـٔٗا قَلِيلًا ٧٤ إِذٗا لَّأَذَقۡنَٰكَ ضِعۡفَ ٱلۡحَيَوٰةِ وَضِعۡفَ ٱلۡمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيۡنَا نَصِيرٗا ٧٥ ﴾ الاسراء: ٧٤ - ٧٥. واتە: (خۆ ئەگەر ئێمە تۆمان پایەدارو دامەزراو نەكردایە، ئەوە بەڕاستی نزیك بوویت كەمێك بەلایاندا مەیل بكەیت و بەدڵی ئەوان بكەیت؟!. ئەو كاتە ئیتر دوو بەرامبەری "هاوەڵگەران" لە دونیاداو بەدوو بەرامبەری ئەوان لە دوای مردن سزاو ئازارمان پێ دەچەشتیت، پاشان كەسیشت دەست نەدەكەوت فریات بكەوێت و لەدەستی ئێمە ڕزگارت بكات).

هەروەها خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَلَوۡ تَقَوَّلَ عَلَيۡنَا بَعۡضَ ٱلۡأَقَاوِيلِ ٤٤ لَأَخَذۡنَا مِنۡهُ

بِٱلۡيَمِينِ ﴿٤٥﴾ ثُمَّ لَقَطَعۡنَا مِنۡهُ ٱلۡوَتِينَ ﴿٤٦﴾ فَمَا مِنكُم مِّنۡ أَحَدٍ عَنۡهُ حَٰجِزِينَ ﴿٤٧﴾ وَإِنَّهُۥ لَتَذۡكِرَةٞ لِّلۡمُتَّقِينَ ﴿٤٨﴾ ﴾ الحاقة: ٤٤ - ٤٨.

ئینجا (زمخشری)[١] لەبارەی لێكدانەوەو تەفسیری ئەم چەند ئایەتەی سورەتی (الحاقة) دەڵێت:

(خۆ ئەگەر پێغەمبەر (ﷺ) شتێكی بەدەم ئێمە هەڵبەستایە لەخۆیەوە كە ئێمەش نەمان فەرمووبێ، ئەوا زۆر بەهێواشی دەمانكوشت، هەروەك چۆن پاشاكان ئەمە دەكەن بەرامبەر ئەوەی كە درۆ بەدەمیانەوە دەكەن، زۆر بەپەلەو بەتووندی تۆڵەی لێ ئەستێننەوە تا ئەو دیاردەیە بنبڕ بكەن، خوای گەورەش ئەم نموونەیەی وێنا كردووە تاكو سەخت و ناڕەحەتتر بێتە بەرچاو، كە بریتیە لەوەی دەیگرێت پاشان لە ملی دەدات، خوای گەورە بەتایبەت باسی دەستی ڕاستی كردووە نەوەك چەپە[٢]، چونكە ئەگەر بكوژەكان ویستیان لە پشتە ملی كەسێك بدەن ئەوا بەدەستی چەپ دەیگرن، بەڵام ئەگەر ویستیان لە پێشەوەی گەردەنی و سەری بپەڕێنێت ئەوا ئەو حاڵەتە ناخۆش و ناڕەحەتترە لەسەر ئەوەی كە دەكوژرێ، چونكە لەكاتی كوشتنەكەیدا شمێشرەكە دەبینێت كە بەدەستی ڕاستی بكوژەوەیە و سەری ئەوی پێ پەلدەدرێت).

١٣- ئەگەر قورئانی مەزن لە خودی پێغەمبەر (ﷺ) و زیرەكی و بلیمەتیەكەی سەرچاوەی گرتبێت، ئەوا شانازی بوو كە بیداتە پاڵەخۆی، چونكە هیچ كەسێك نیە كە دەگمەنترین بەرهەمی عەقڵ و بەهرەو توانای خۆی بداتە پاڵ كەسێكی تر یاخود بانگەشەی خوایەتی دەكرد نەوەك پێغەمبەرایەتی، جیاوازییەكی زۆریش هەیە لە نێوان ئەو دوو پلەیە، پێغەمبەر (ﷺ)لە نزاكەیدا دەفەرمووێت: ((اللهم

---

(١) تفسير الكشاف - زمخشري ٢٦٦/٣.

(٢) ئەوە وێچواندن (تشبیە) بەو واتایەی ناكرێت ئەندامی ماددی یاخود هەر شتێك بچێتە چوارچێوەی كات و شوێن و بدرێنە پاڵ خوای گەورە، ئەمەش لە سەلمێنراوەكانی عەقڵییە. (وەرگێڕ).

اغفر لي خطيئتي و جهلي، و اسرافي في أمري، وما أنت أعلم به مني، اللهم اغفر لي جدَّي وهزلي، وخَطئي وعَمدي، وكلّ ذلك عندي، أنت المقدِّم وأنت المؤخر، وأنت على كل شيئ قدير))[1] واتە: خوایەگیان؛ لە تاوانەكان و نەزانیم خۆش ببە، هەروەها لە زیادەڕەویشم لە كارەكانمدا و ئەوەش كە تۆ پێی زانا تریت لەمن... خوایەگیان؛ لە ڕاست و گاڵتەكانم خۆش ببە، لە هەڵەو ئەنقەستەكانم و لەوەش كە لای منە، خوایەگیان؛ لەوەی كە لەمەوپێش كردوومەو لەوەی لەوەو دواش خۆش ببە، لەوەی كە بە نهێنی و ئاشكرا كردوومن و لەوەی كە لەمن زاناتری پێی، تۆ پێشخەرو دواخەری و تۆ بەسەر هەموو شتێكدا دەسەڵاتت هەیە[2].

هەروەها دەفەرموێت: ((اللهم آتِنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة، وقِنا عذاب النار))[3] واتە: خوایەگیان لە دونیادا خێرو چاكە و نازو نیعمەتمان پێ ببەخشە و لە دواڕۆژیشدا لە نازو نیعمەتەكانی بەهەش بەهرەمەندمان بكە و لە سزای ئاگری دۆزەخ بمانپارێزە.

لەم نزایەیدا داوای نووری خوایی دەكات دەڵێت: ((اللهم اجعل لي في قلبي نوراً، وفي لساني نوراً، و في سمعي نوراً، و في بصري نوراً، و من تحتي نوراً، و عن يميني نوراً، و عن شمالي نوراً ومن بين يدي نوراً، و من خلفي نوراً، وجعل في نفسي نوراً واعظم لي نوراً)) مسلم گێڕاویەتیەوە[4] واتە: خوایە لە دڵمدا نوور بەرپابكەی و لە زمان و بیستن و بینین و سەرەوەو خوارەوەوم و ڕاست و چەپم و پێشەوەو پاشەوەم و لە دەروونیشمدا نور بەرپا بكە و نورم بۆ گەورە بكە.

١٤- كاتێك سروش بۆ پێغەمبەر (ﷺ) هات فەرمانی كرد بخوێنێتەوەو خەڵكی

---

(١) صحيح مسلم - كتاب الذكر و الدعاء - باب التعوذ من شر ما عمل ومن شر ما لم يعلم ٢٠٨٧/٤.

(٢) دەقی كوردی ئەم فەرموودەیەم لە ٩٢٤/٢ (پوختەی صەحیح موسلیم دانانی: زكی الدين عبدالعظيم عبدالتوى المنذري، وەرگێڕانی: لیژنەیەك) وەرگرتووە. (وەرگێڕ).

(٣) صحيح مسلم - كتاب الذكر و الدعاء - باب فضل الدعاء باللهم آتنا في الدنيا حسنة ٢٠٧٠/٤.

(٤) صحيح مسلم ٥٣٠/١ كتاب صلاة المسافرين و قصرها - باب الدعاء في صلاة الليل و قيامه.

ئاگادار بكاتەوە، جا پێغەمبەر (ﷺ) سەری سوڕما لەو كارە لەناكاوە و گومان گرتی و پرسیاری لەخۆی ئەكرد، دەبێت ئەمە چی بێت؟ ئەمە دەروونە یان شتێكی ترە؟ كەچی سروش لە دوای ئەمە حەقیقەتی بەرزی خوای بەسەر پێغەمبەر (ﷺ) ئەسەپێنێت، پێغەمبەریش (ﷺ) ئەو شتانەی كە لە دەروونیدا هەبوو لەو كاتەدا لە خوای گەورەوە دەگێڕێتەوە بەڕاشكاوی:

﴿ فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ مِّمَّآ أَنزَلْنَآ إِلَيْكَ فَسْـَٔلِ ٱلَّذِينَ يَقْرَءُونَ ٱلْكِتَٰبَ مِن قَبْلِكَ ۚ لَقَدْ جَآءَكَ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ ٱلْمُمْتَرِينَ ﴾ یونس: ٩٤. واتە: (جا ئەگەر تۆ "ئەی محمد (ﷺ)" دەربارەی ئەو شتانەی كە بۆمان دابەزاندوویت لە شك و گومان دایت، ئەوە پرسیار بكە لەو كەسانەی كەس پێش تۆ لە تەورات شارەزان و دەیخوێننەوە، سوێند بەخوا بەڕاستی حەق و ڕاستیت لەلایەن پەروەردگارتەوە بۆ هاتووە، كەوابوو بەهیچ شێوەیەك گومانت نەبێت و مەچۆرە ڕیزی گومانداارانەوە).

جا كە خوای گەورە بەرپەرچی ئەو گومانەی پێغەمبەر (ﷺ) دەداتەوە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی سروش (وحی) شتێكی سەربەخۆو دەرەكییە و بەهیچ شێوەیەك پێغەمبەر (ﷺ) دەستی تیادا نەبووە، بۆیە لەدوای هاتنی ئەو ئایەتە فەرمووی: ((لا أشكّ و لا أسأل))عبدالرزاق و ابن جریر لە (قتادة) گێڕاویانەتەوە.[1] واتە: گومان نابەم و پرسیاریش ناكەم.

هەموو ئەو شتانە وایان كرد پێغەمبەر بڕواو یەقینێكی تۆكمەی وای هەبێت بە سروش (وحی) كە گومان جێگای بۆ نەبێت، لەبەر ئەمە پێغەمبەر (ﷺ) هەرگیز لێی پاشگەز نەبووەوە، تەنانەت دوای ئەوەش كە هۆزی قوڕەیش ڕووبەڕووشی بوونەوەو داوایان لە (أبا طالب)ی مامی كرد تا پێغەمبەر (ﷺ) ڕازی بكات و واز لە

(١) الظاهرية القرآن ١٨٨ فەرموودەكەی وەرگرتووە لە (تفسیر السیوطي) و (ابن كثیر) لە (تفسیر)ەكەیدا لە: ٤٣٢/٢ هێناویەتی لە (قتادة)ەوەو لەوبارەیەوە وتویەتی: ابن عباس و سعیدی كوڕی جبیر و حسنی بصری هەمان قسەیان وتوە.

بانگەوازەكەی بێنێت و چیتر گاڵتە بە خواكانیان نەكات، بەڵام پێغەمبەر (ﷺ) وەڵامی دایەوە: ((والله يا عم لو وضعوا الشمس في يميني و القمر في يساري على أن أترك هذ الأمر أو أهلك دونه)) واتە: سوێند بەخوا؛ ئەی مامە ئەگەر خۆر بخەنە لای ڕاستم و مانگ بخەنە لای چەپم تا واز لەو كارەم بهێنم یاخود لە پێناویدا تیا ئەچم.

ئەم دڵنیایی و یەقینەی پێغەمبەر (ﷺ) بووە پاڵنەرێك تا بەرگەی ناخۆشیەكان بگرێت، سەرباری ئەوەی هاوبەش دانەران هەوڵیان دەدا بە سەروەت و سامان و دەسەڵات فریوی بدەن ئەگەر وازیهێنابا لە بانگەوازەكەی، بەڵام پێغەمبەر (ﷺ) ئەو هەوڵە فریوخوازانەی ئەوانی ڕەت كردەوە، خۆیی و هاوەڵانی ئەو ئێش و ئازارەیان چەشت، لە پێناو بانگەوازەكەی كە چیاو شاخەكانی دادەنواند، دژایەتی خزم و هۆزو عەرەب و جگەلەوانەشی كرد و جەنگێكی گەرمی دژ بە بیروباوەڕی ئەوان ڕاگەیاند، خوای گەورەش سەریخست بەسەر دوژمنەكانیدا و پەیامی ئیسلامی لەسەر زەوی بەرپاكرد بەم هۆیەش هیچ كۆسپێك هەرچەند گەورەبێت لە بەردەمیدا نەما و هیچ ستەمكارێك لە بەرامبەریدا خۆی نەگرت هەرچەند یاخی و زۆریش بەدەسەڵات بێت.

***

چەند گومانێكی لاوازو بێ بنەما[1]

ئەگەر وترا؟ سروش (وحی) بریتیە لە: جۆرێك لە خەون بینینی نووستوو یان چەند هەڵبەستراوێكی كەسی درۆزن یاخود چەند خەیاڵێكی شاعیرانە یان وتەی كەسێكی شێت.

بەرپەرچی ئەدرێتەوە:

(١) بڕوانە ئەو سەرچاوانە: الوحي المحمدي ٩٠ و لاپەڕەكانی دواتریشی، مناهل العرفان ٣١٧/٢ و لاپەڕەكانی دواتریشی. و الظاهرة القرآنية ١٨٢، و مباحث في علوم القرآن ٣٨ و لاپەڕەكانی دواتریشی، والرسول سعيد حوى ١٤/٢.

بەوەی قورئانی پیرۆز سەرگەردانی و ونبونی ئەوانی لە گومڕاییدا وێنە کێشاوە بەشێوەیەکی سوتێنەرو گاڵتەی پێکردوون، سێ جار پیتی (اضراب: واتە ئەوەنا بەڵکو ئەوە[1]) کە (بل)ی دووبارە کردۆتەوە لەم ئایەتە:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ بَلْ قَالُوٓاْ أَضْغَٰثُ أَحْلَٰمٍ بَلِ ٱفْتَرَىٰهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ ﴾ الأنبياء: ٥. واتە: (بەڵکو دەیان وت: خەون و خەیاڵی بێ سەرو بنە یاخود هەڵی بەستووە، بەڵکو کەسێکی شاعیرە).

ئەو وتەیەی ئەوانیشی لە قورئاندا باسکردووە: ﴿ مُعَلَّمٌ مَّجْنُونٌ ﴾ الدخان: ١٤. واتە: (فێرکراوێکی شێتە!!). و ﴿ قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمُ ٱلَّذِىٓ أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ ﴿٢٧﴾ ﴾ الشعراء: ٢٧. واتە: (''وتیان'' بەڕاستی ئەو پێغەمبەرەی بۆ ئێوە ڕەوانەکراوە شێتە).

هەروەها خوای گەورە بەرپەرچی قسە هەڵبەستراوەکانی ئەوانی داوەتەوەو وتویەتی: ﴿ نٓ ۚ وَٱلْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ﴿١﴾ مَآ أَنتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ ﴿٢﴾ ﴾ القلم: ١ - ٢. واتە: (نون، سوێند بە پێنوس و ئەوەی کە دەینوسن. ئەی پێغەمبەر (ﷺ) تۆ بەهۆی نازو نیعمەتی پەروەردگارتەوە دووریت لە شێتیەوە).

١- ئەو وتەیەی کە دەڵێت سروش (وحی) تەنها جۆرێکە لە خەون بینین، ئەم

---

(١) هەر پیتێك لە پیتەکانی خستنەپاڵ (عطف) مانایەکی هەیە، پیتی (بل)یش کە یەکێکە لە پیتە ناوبراوەکان و مانایەکی تایبەتی خۆی هەیە، جا پیتی (بل) ماناکەی بریتیە لە (ئەوەنا بەڵکو ئەوە)، واتە: ئەوەی پێشەخۆی ڕەت دەکاتەوە (نەفی) ئەکات و ئەوەی پاشەخۆی دەچەسپێنێت (اثبات)ی دەکات. لەم ئایەتە بەرزو پیرۆزەدا خوای گەورە دوودلی و گومانی بێ باوەڕان ئەخاتەڕوو: بەوەی بێ باوەڕان هەر جارەو ناوناتۆرەیەك ئەدەنە پاڵ پێغەمبەر (ﷺ)و دواتر لەو ناوناتۆرەیەش بەگومان دەکەون، بۆیە هەر بەخۆیان ڕەت دەکەنەوەو ناوێکی تری بۆ هەڵئەبەستن و دواتر لەمەش پەشیمان ئەبنەوەو پەنا ئەبەنە بەر هەڵبەستنی ناو و ناتۆرەیەکی تر.... تاد، بۆیە لەم ئایەتەدا خوای گەورە زۆر بەجوانی لە میانەی بەکارهێنانی پیتی (بل: واتە: ئەوەنا بەڵکو ئەوە) بارودۆخە گوماناویی و دودڵییەکەی ئەوان دەخاتەڕوو. (وەرگێڕ).

وتەیە بەرپەرچ دراوە بەوەی:

پێغەمبەر (ﷺ) هەر لە کاتی دابەزینی سروش (وحی)ەوە وشیار بووە بە بەردەوامی.

گێڕانەوەیەکیش لە (الصحیحین)- بخاری[1] و مسلم-دا هاتووە کە ئەوەیان سەلماندووە سروش لە پڕێکدا بۆ پێغەمبەر (ﷺ) هاتووە لەو کاتەی کە وشیار بووەو ورد بوەتەوە لە بوونەوەردا، لەو کاتە (جبریل) پێی وت: ﴿ٱقۡرَأۡ﴾ واتە: (بخوێنە) سێ جار پێغەمبەری (ﷺ) گوشی تا ئازاری پێگەیشت ئینجا بەریدا، دواتریش چووەتە لای خەدیجە بە ترس و لەرزو دڵە ڕاوکێوە، دەیوت:((زملوني زملوني)) واتە: داپۆشن، داپۆشن. دواتر هەواڵەکەی بە خەدیجە ڕاگەیاند....

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەگەر سروش (وحی) تەنها جۆرێك بووبا لە خەون بینین ئەوا ئەو ترس و لەرزەی لێ نەدەما لە دوای وشیار بوونەوەی لە خەودا.

ئەو دیاردە و حاڵەتانەی کە بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) دەهاتن لەو کاتەی سروش و نیگای بۆ دەهات، وەك پێشتر خستمانەڕوو، ئەو گومانە پوچەڵ دەکاتەوە، تەنانەت ئەو سەرزەنشت و هەڕەشەیە و جگەلەوانەش کە ئاراستەی پێغەمبەر (ﷺ) دەکران بەڵگەن لەسەر ئەوەی سروش تەنها جۆرێك نەبووە لە خەون بینین، بەڵکو سروش بریتیە لەو ڕاستیەی ناکرێ فەرامۆش بکرێت.

٢- ئەو وتەیەش کە دەڵێت سروش تەنها بریتیە لە چەند هەڵبەستراوێکی کەسی درۆزن، بەرپەرچی دراوەتەوە:

بەو گەواهی و شایەتیەی کە عەرەب داویانە بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، بەر لە پێغەمبەرایەتی کە ناویان نابوو ڕاستگۆی ئەمیندار (صاق الأمین)، تەنانەت پارەو سامانە بەهادارەکانیان دادەنا لای پێغەمبەر (ﷺ).

---

(١) صحیح البخاري - کتاب بدء الوحي. و صحیح مسلم - کتاب الایمان.

بەهــەمان شـێوە لــە دوای ڕەوانــەكرانی وەك پێغەمبــەر (ﷺ) لەلایــەن گشــت عەڕەبەكان بە دۆست و دوژمنەكانیەوە گەواهی ڕاستگۆیی بۆ دراوە.

ئــەو پرســیارەی (هرقــل)ی پاشــای ڕۆم كــە لــە (أبــی ســفیان)ی كــرد، لــەبارەی پێغەمبــەر (ﷺ) بەڵگەیــە لەســەر ئــەوەی وتمــان، هــەروەك لــە (صــحیح البخاری)داهاتووە:

(وتـی - واتـە هرقـل -: بـەر لـەوەی دەسـت بـە بانگەوازەكـەی بكـات، تۆمـەتبارتان ئەكرد بە درۆ كردن؟

وتم - واتە: أبو سفیان -: نا تۆمەتبارمان نەدەكرد....).

كاتێك (هرقل) پرسیارەكانی تـەواو كـرد كـە ئاراسـتەی (أبـو سـفیان)ی كـرد، ئـەوا بەخۆی وەڵامی پرسیارێكی خـۆی دایـەوە: (پرسـیارم لـیٚ كـردی كـە ئایـا تۆمـەتبارتان دەكرد بەر لەوەی دەست بەو بانگەوازەی بكات، تۆش وتت نا، كەواتـە بێگومـان دەزانم ئەو كابرایە مادام درۆ بۆ خـەڵكی هەڵنەبەسـتێت ئـەوا هـەرگیز درۆ بـۆ خـوای گـەورە هەڵنابەستێت).

ئەو شتانەی كە لـە قورئـانی پـیرۆزدا هـاتووە، وەك: هـەواڵی ڕابـردوو و داهـاتوو و چەندین یاسای ڕۆشن كە شیاون بۆ هەموو كـات و شـوێنێك بـە گـەواهی دانـی هـەموو خاوەن عاقڵەكان.

هـەموو ئـەو شـتانە بەڵگـەن لەسـەر ئـەوەی كـە ئـەم شـتانە هـی كەسـێك نـین كـە درۆزن بێت.

ئەوەشمان سەلماند لەكاتی قسە كـردن لەسـەر پـارێزراوی پێغەمبـەران و ئیعجازی قورئان هەر لەم كتێبەدا، هەر كەسیٚ دەیەوێت با بۆی بگەڕێتەوە.

٣- ئەو وتەیەی كە پێی وایە سروش (وحی) تـەنها جۆرێكـە لـە خـەیاڵی شـاعیران، ئەوا بەرپەرچی دراوەتەوە:

بـەو سـوربوونەوەو ترسـەی كـە پێغەمبـەری (ﷺ) دائـەگرت، لـەكاتی دابـەزینی سـروش و نیگـا، جـا ئـەم حاڵەتـە بەڕووخسـاری شـاعیر دەرناكـەوێت ئەگـەر ویسـتی هۆنراوەیەك بهۆنێتەوە. و لەبەر ئەوەی موعجیزەی هەرە مەزن كـە پێغەمبـەری خـوا

(ﷺ) هێناویەتی بریتیە لە قورئانی پیرۆز لە شێوازەكەی و بواری یاسادانان و هەواڵدانەكەی... عەرەب لە سەردەمی دابەزینی قورئاندا سوارچاكی مەیدانی ڕەوانبێژی و جوانبێژی بوون كەچی كاتێك گوێبیستی ئایەتەكانی بوون كە ئەخوێندرایەوە ئەوا تێكشكان و سەریان سوڕما، تەنانەت قورئان تەحەدای ئەوانی كرد كە بتوانن وێنەیەكی بهێنن، بەڵام نەیانتوانی هەروەك لە بارەی ئیعجازی قورئان دەیانخەینەڕوو.

٤- ئەو وتەیەش كە دەڵێت ئەو كەسەی بانگەشەی ئەوە دەكات سروش (وحی) بۆ هاتووە شێتە:

هەر ئەو بارودۆخ و حاڵەتەی پێغەمبەر (ﷺ) كاتێ كە سروش (وحی)ی بۆ دەهات بەچاكترین شێوە بەرپەرچی ئەم گومانە ئەداتەوە، بەوەی هۆشی تەواو و چوست و چالاك و بەگوڕو تین و كۆ ئەندامی دەمارەكانی زۆر بەهێز بوون. و كە پێغەمبەر (ﷺ) بە خەدیجەی فەرموو: ((زملوني)) واتە: دامپۆشن. ئەمە تەنها ئەوە دەگەیەنێت كە پێغەمبەر (ﷺ) چووەتە ناو خەوگە و پێخەڤ، تەنها بۆ ئەوەی بحەسێتەوە دوای ئەو ڕووانگە بەترسەی كە بینیبوویەتی.

هەر لەبەر ئەمە خوای گەورە فەرمانی پێ دەكات، كە هەڵسێت بە ئاگادار كردنەوەی خەڵك:﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُدَّثِّرُ ١ قُمۡ فَأَنذِرۡ ٢ ﴾ واتە: (ئەی ئەو كەسەی خۆت پێچاوەتەوە، ئەی محمد (ﷺ)، هەستە و خەڵكی بێدار بكەرەوە).

شتێكی بێ گومانە كە كەسی شێت ناتوانێت ئەو شەریعەتە كامڵ و هەمە لایەنە بهێنێت كە هەموو بوارەكانی ژیان لەخۆی دەگرێت، چونكە تەنها بە عەقڵێكی تەواو ڕۆشن و دید فراوان دەكرێت.

٥- ئەگەر وترا:

ڕووخسار سور هەڵگەڕان و ڕەنگ پەڕین، دەكرێ بەوە لێك بدرێتەوە كە بریتیە لە دیاردەی گرژ بوون (أعراض التشنج).

بەرپەرچی دەدرێتەوە:

دیاردەی گرژ بوون (أعراض التشنج) دەبێتە هۆی ئەوەی کە تاك ئیفلیج ببێت و لەرز بیگرێت بۆ ماوەیەکی کاتی بێ بەش ئەبێت لە هێزی عەقڵی و جەستەیی. بەڵام حالەتەکانی پێغەمبەر (ﷺ) لە کاتێك کە سروش (وحی)ی بۆ دادەبەزێت گەواهیدەرن لەسەر: ئەوەی تەنها ڕووخساری پێغەمبەر (ﷺ) گۆڕانی بەسەردا دێت و لەهەمان حاڵەتدا لە بارودۆخێکی ئاسایی و ئازادی عەقڵی دایە، بەشێوەیەك کە یاد (ذاکرة)ەکەی بەتەواوی بەکار ئەهێنێت لەو کاتەی سروشی بۆ دێت، بەڵام کەسی توشبوو بە نەخۆشی گرژ بوون (تشنج) هۆش و یادی نامێنێت لەو کاتەی کە نەخۆشیەکە ئەیگرێت.

پاشان ئەو دیاردە جەستەییانە کە بەدیار دەکەون لەسەر ڕووخساری پێغەمبەر (ﷺ) لەو کاتەی (سروش)ی بۆ دادەبەزێت، تەنها لەیەك کاتدا بەدەردەکەون ئەویش لەو ساتەیە کە سروش (وحی) بۆ دێت.

بارودۆخی نەخۆشی هاوشان نابێت لەگەڵ ئاڕەقە کردن و نابێتە هۆی دەرکەوتنی دەقێکی قورئانی کە بەخودی خۆی موعجزەیە. دەکرێت ئەو دەقە قورئانیە سوڕەتێکی درێژ بێت وەك سوڕەتی (الأنعام) یاخود دەقێك بێت کە ڕێسای زۆر وردی تێدان وەك دەقی میرات، کە بە وردترین دەقە یاساییەکان لە جیهاندادادەنرێت.

٦- هەندێکیش بۆ ئەوەچوون:

بوحەیرای ڕاهیب - کە یەکێکە لە شوێنکەوتووانی (آریوس) لە یەکتاناسی دا و نکوڵی دەکرد لە خوایەتی عیسای مەسیح و بیروباوەڕی سێکوچکەیی (تثلیث) - کاتێك لە (بُصری) کە دەکەوێتە (شام) بە پێغەمبەر (ﷺ) گەیشتووە، ئەوا پێغەمبەر (ﷺ) ئەو سروشە لەویەوە فێربووە.

هەندێکیش بۆ ئەوە چوون کە: (ورقة)ی کوڕی (نوفل) ئەو شتانەی فێری پێغەمبەر (ﷺ) کردووە.

بەم شێوەیەی خوارەوە بەرپەرچی ئەم گومانانە دەدرێتەوە:

أ- بوحەیرِای ڕاهیب تەنها یەك جار بە پێغەمبەر (ﷺ) گەیشتووە، ئەوكاتیش پێغەمبەر (ﷺ) لەگەڵ (أبو طالب)ی مامی دابوو كە لەگەڵ كۆمەڵێك لە پیاوەكانی قورەیش دا سەفەری شامیان كرد. ئەوكاتە پێغەمبەر (ﷺ) تەمەنی نۆ ساڵ بوو، وتراوە كە تەمەنی دوازدە ساڵ بووە. بوحەیرِای ڕاهیب كاتێك لە خەڵوەتگە و پەرستگەكەیدا خەوتبوو، لە خەونیدا بینی كە پێغەمبەری خوا (ﷺ) لەگەڵ كاروانێكدا دێت و هەندێ هەوریش سێبەری لێ ئەكەن، بەم هۆیەوە خواردنی ئامادەكرد بۆ ئەو كەسانەی قورەیشی بوون، كەچی پێشتر بەلای ڕاهیبی ناوبراویشدا ئەڕۆیشتن، گرنگی بەوان نە دەدا و تەنانەت تەماشای ئەوانیشی نەدەكرد، بەڵام ئەوجارە گۆڕاوە، ڕاهیب بانگی ئەوانی كرد بۆ خوانەكە، پێغەمبەری خوا (ﷺ) بەهۆی تەمەن بچووكیەكەی لەلای كاروانەكە مایەوە، جا ڕاهیبەكە وتی: هیچ كەسێك لە ئێوە با بەجێ نەمێنێت و هەمووتان وەرن بۆ خوانەكە، پێیان ڕاگەیاند كە گەنجەكە واتە پێغەمبەر (ﷺ) بەجێ ماوە، ئینجا پێغەمبەریان (ﷺ) هێنا، ڕاهیبەكە زۆر بە خەستی و تیژی سەرنجی ئەدا و سەیری هەندێ شتی جەستەی پێغەمبەری (ﷺ) ئەكرد، دوای نان خواردن ڕاهیبەكە بانگی پێغەمبەری (ﷺ) كرد و سوێندی دا بە (لات) و (عوزا)، چونكە گوێی لێبووبوو كە هۆزەكەی پێغەمبەر (ﷺ) سوێند بەم دوانە ئەخۆن، پێی وت: ((لا تسألني باللات و العزى، فوالله ما أبغضت شيئاً قط بغضهما)) واتە: سوێندم مەدە بە (لات) و (عوزا)، سوێند بەخوا ڕقم لەهیچ شتێك نییە بەو ئەندازەیەی ڕقم لەوانە. بوحەیرِا پێی وت: جا سوێندت ئەدەم بەخوا، ئەوەی لێت ئەپرسم وەڵامم بدەرەوە، پێغەمبەر (ﷺ) فەرمووی: ((سلني ما بدا لك)) واتە: چیت ئەوێت لێم بپرسە. ناوبراو پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) كرد لەبارەی حاڵ و بارودۆخی لەكاتی خەوتن و چۆنیەتی هەڵسوكەوتی و كاروبارەكانی، پێغەمبەریش (ﷺ) وەڵامی ئەدایەوە، وەڵامەكەی كۆك بوو لەگەڵ ئەو سیفەتانەی بوحەیرِا دەیزانی، دواتر بوحەیرِا سەیری پشتی پێغەمبەری كرد، بینی مۆری پێغەمبەرایەتی لە نیوان هەر دوو شانەكانی دایە. بوحەیرِا پرسیاری لە

مامی كرد لەبارەی باوكی پێغەمبەر (ﷺ)، ئەویش وەڵامی دایەوە: ئـەوە كـوڕی منـە، بوحـەیرا وتـی: نابێـت بـاوكی ئـەو كـوڕە زینـدوو بێـت. ئینجـا وتـی: ئـەوە برازامـە. بوحـەیرا لـە كۆتاییـدا پێـی وت: بیگەڕێنـەوە بـۆ شـارەكەی خـۆی و لـە جولەكـەكانی بپـارێزە، ئـەو برازایـەت پلـەو پایەیـەكی گـەورەی دەبێـت. جـا خێـرا (أبـي طالـب) گەڕاندیەوە بۆ مەككە[1].

ئەو بەسـەرهاتە گێڕانـەوەی تریشـی هەیـە[2]، لـە سـەرجەم گێڕانەوەكانـدا (ﷺ) هیچ ئاماژەیەك نەهاتووە لەبارەی ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) شـتێك لـەبارەی بیروبـاوەڕ و ئاینەكەی شتێكی لە بوحەیرا بیستبێت.

هـەروەك ئـەو سـەفەرەی كـورت بـوو - سـەرباری ئـەوەی كـە بچـوك بـوو، مامیشـی لەگەڵدابوو، تـا بـە بوحـەیرا گەیشـت - و هـەموو ئـەو شـتانە یاسـا و شـەریعەت فێـری

---

(١) سیرة ابن هشام - قصة بحیرا الراهب.

(٢) حاكمیش ئەمەی گێڕاوەتەوە لە (مستدرك ٢/٦١٥-٦١٦)ەكەیدا، لەو بارەوە وتویەتی: ئەم فەرموودەیە ڕاست (صحیح)ە بەپێی مەرجەكانی (بخاری و مسلم) بەڵام دەریان نەهێناوە، (ذهبي) بەم فەرمایشتەی ڕوون كردنەوەی لەسەر داوە: دەڵێت:پێم وابێت هەڵبەستراوە لەبەرئەوەی بەشێكی پوچەڵە/ سەیری: هامش المستدرك. بكە.

(الترمذي) لە (صحیح)ەكەیدا گێڕاویەتیەوە/ سەیری بكە: بشرح عارضة الأحوذي ١٣/١٠٦ و دەڵێت: گێڕانەوەیەكی باش و نامۆیە تەنها بەو شێوەیەمان بینیوە (حسن غریب لا نعرفه الا من هذا الوجه).

(حافظ ابن كثیر) لە (السیرة النبویّة ١/٢٤٣ و لاپەڕەكانی دواتری) هەموو ڕێگە و گێڕانەوەكانی هێناوە، دوای ئەمە وتویەتی: بەهەموو ئەندازەیەك (مرسل- كەسی یەكەمی سەنەدەكە پەڕی بێت - وەرگێڕ -)ە، هەروەك هەندێ كەس باسیان كردووە كە ئەو بەرسەرهاتە ڕوویداوە لەو كاتەی تەمەنی پێغەمبەر (ﷺ) دوازدە ساڵ بووە و دەكرێ (أبا موسى) ئەمەی لە پێغەمبەر (ﷺ) وەرگرتبێت، بەمەش زیاتر بەهێز دەبێت یاخود لە گەورە هاوەڵان وەریگرتووە یان ئەو بەسەر هاتە ناودار و بەناوبانگە و بڵاو بووە، بۆیە بەو شێوەیەی كە بڵاو بووە ئەویش وەریگرتووە (أخذه من طریق الاستفاضة).

پێغەمبەر (ﷺ) ناکات و کلیلی نهێنیە شاراوەکانی پێ نادات، بەڵکو وتەکەی بوحەیرا جەخت دەکاتەوە لە پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ) بەتایبەتی کاتێك پرسیاری لە حاڵ و بارودۆخی پێغەمبەری (ﷺ) دەکرد، دەیبینی کە وەڵامەکانی کۆکن لەگەڵ ئەو زانیاریانەی لەلای بوون، کە عیسا و موسا موژدەیان لەبارەوە دابوو سەبارەت بە خەسڵەتەکانی پێغەمبەر، بۆیە پێشبینی کرد کە پلەو پایەیێکی گەورەی دەبێت لە داهاتوو دا.

ب- سەبارەت بە (ورقة)ی کوڕی (نوفل):

ئەوەی چەسپاوە لە گێڕانەوە ڕاست (صحیح)ەکاندا کە: خەدیجە (خوا لێی ڕازی بێت) پێغەمبەری (ﷺ) برد (دوای ئەوەی جبریل "سەلامی لێبێت" هاتە لای لە ئەشکەوتی "حِرَاء"). بۆ لای (ورقة)ی کوڕی (نوفل)ی کوڕی (أسد)ی کوڕە مامی خۆیەتی و لە سەردەمی نەفامییدا بووە بە نەصرانی و کابرایەکی خوێندەوار بووەو بە عیبری لەبارەی ئینجیل نووسیویەتی و پیرەمێردێك بووەو کوێریش بووە. خەدیجە پێ وت: ئەی ئامۆزام گوێ بگرە بزانە برازایەکەت (محمد)(١) چی دەڵێ؟!. (ورقة) لێی پرسی ئەی برازام چ دەبینی؟ پێغەمبەری خوا (ﷺ) چی بینیبوو و چی بیستبوو بۆی گێڕایەوە، ئینجا (ورقة) پێی وت: ئەوە ئەو فریشتە (ناموس)ەیە - واتە ئەمینداری سروشە جبریل - کە خوا ناردوویەتیە خوار بۆ سەر موسا (سەلامی لێبێت)، خۆزگە لەم ڕۆژگارەدا گەنج بام! خۆزگەی زیندوو بام ئەو کاتەی کە گەلەکەت دەرت ئەکەن!. پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێ: (أو مُخرجيّ هم؟!) واتە: یانی دەریشم دەکەن؟! (ورقة) دەڵێت: بەڵێ دەرت دەکەن، چونکە هەر پیاوێك لە پێش تۆدا هاوشێوەی ئەو پەیامەی تۆی هێنابێت ئەوا دژایەتی کراوە، ئەگەر من بەم ڕۆژە بگەم (کە تۆ بانگەوازی خۆتی تێدا ڕادەگەیەنی(٢)) کە هۆزەکەت دژایەتیت دەکەن،

(١) خۆم زیادم کردووە بۆ بەرچاو ڕوونی زیاتری خوێنەر. (وەرگێڕ).

(٢) وەرگێڕ.

زۆر چاك پشتگیریت لێ دەكەم. دوایی زۆری پێ نەچوو (ورقە) كۆچی دوایی كرد.

ئینجا (ورقة) بە تەنیا بە پێغەمبەر (ﷺ) نەگەیشتووە - هەروەك لە گێڕانەوە ڕاست و دروستەكان دا هاتووە - بەڵكو خەدیجەی لەگەڵ دابووە، پاشان (ورقة) بە بەراورد كردنی ئەو شتەی بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) هاتووە لەگەڵ بارودۆخی موسا و عیسادا هاتووە زانیویەتی شتەكە چیە، بۆیە بە پێغەمبەری (ﷺ) وت: ئەوە فریشتەی (ناموس)ە، واتە: ئەمینداری سروش جبریلە، چونكە سروش (وحی) بۆ هەموو پێغەمبەران هەر یەكە، تەنانەت پێشبینی شاربەدەری پێغەمبەریشی (ﷺ) كرد كاتێك بانگی هۆزەكەی دەكات، خۆزگەی خواست لەوكاتەدا پشتی پێغەمبەری (ﷺ) بگرتایە.

هەموو ئەمانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی كە ئەو سروشەی بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و پێغەمبەرانی پێشوو هاتووە لەلایەن خواوە بووەو هەر خوای گەورەشە كە پێغەمبەری فێركردووەو نیگای پێ بەخشیوەو ڕێنمایی كردووە، (ورقة)ی كوڕی (نوفل) هیچ ڕۆڵێكی نەبووە لەمەدا تەنها ئەوە نەبێت كە بڕوای هێناوە بەوەی پێغەمبەر (ﷺ) دەبێتە پەیامبەر بۆ گشت خەڵكی، ئینجا چۆن؟ ئەكرێ (ورقە) ببێتە سەرچاوەی زانستی پێغەمبەر (ﷺ).

پ- شتێكی چەسپاوە كاتێك پێغەمبەر (ﷺ) بە بوحەیرا گەیشتووە (أبي طالب)ی مامی لەگەڵیدا بووەو كاتێكیش گەیشتووە بە (ورقة) خەدیجەی لەگەڵ دابووە، ئەم بەیەك گەیشتنەش نهێنیەك نەبووە كە پارێزراو بێت، ئینجا بۆچی مێژوو نوسان باسی زانستی ئەو دوو مامۆستایەیان نەكردووە؟ بۆچی هەر دوو یاوەرەكەی پێغەمبەر (خەدیجە و أبي طالب) هەمان سوودیان بەدەست نەدەهێنا كە پێغەمبەر محمد (ﷺ) لە زانستی ئەو دوو مامۆستایانەی بەدەست هێنا؟ بێگومان بێ دەنگ بوونی مێژوو لەمەڕ ئەمە بەسە بۆ ئەوەی ببێتە بەڵگەی پوچەڵی ئەو بانگەشە بێ بنەمایە، كە هیچ واتایەك هەڵناگرێت.

ت- دواتر ئایا (بوحەیرا) و (ورقة) لەو ئاستە زانستیە دابوون، بۆچی ئەو

پەیامـەی پێغەمبـەر (ﷺ) هێنـای ئەوانـە نەیانـدەهێنا؟ بـۆ نمونـە قورئـانی پـیرۆز، بۆچـی خۆیـان بانگەشـەی پێغەمبەرایـەتیان نـەكردووە؟ بـەڵكو موژدەیانـدا بـە پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ).

ج- گریمان ئەگەر ڕاست بوایە پێغەمبەر (ﷺ) ئەو شتانەی لە (بوحەیرا) یان (ورقة) وەرگرتووە، ئەوا هەر نەبێ قوڕەیش تۆمەتباریان ئەكرد بەمە، لەكاتێكدا دەیان ناوو ناتۆرەیان بۆ هەڵ ئەبەست. و تۆمەتباریان كرد بەوەی لەلایەن ئاسنگەرێكی نەصرانی ڕۆمی فێر بووە كە لە (مەككە)دا شمشێری دروست دەكرد، پێغەمبەریش هەندێ جار لەلای ڕادەوستا تا كارەكانی ئەو ببینێت، بەڵام خوای گەورە بەرپەرچی ئەو تۆمەتانەی ئەوانی دایەوە بەم فەرمایشتە:﴿ وَلَقَدۡ نَعۡلَمُ أَنَّهُمۡ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُۥ بَشَرٞۗ لِّسَانُ ٱلَّذِي يُلۡحِدُونَ إِلَيۡهِ أَعۡجَمِيّٞ وَهَٰذَا لِسَانٌ عَرَبِيّٞ مُّبِينٌ ١٠٣ ﴾ النحل: ١٠٣. واتە: (سوێند بەخوا ئێمە بەڕاستی دەزانین بێ باوەڕان دەڵێن: ئەم قورئانە تەنها كەسێك فێری دەكات، "بەمەرجێك" زمانی ئەو كەسەی ئەوان دەڵێن قورئان فێری محمد دەكات، عەجەمیە و عەرەبی نییە و ڕەوان نیە، لەگەڵ ئەوەدا ئەم قورئانە بە زمانی عەڕەبی پاراو و ڕوون و ئاشكرا داڕێژراوە).

چ- سروشـتی نەصـرانیەت، كـە بریتیـە لـە ئـایینی (بوحـەیرا) و (ورقـە) و (ئاسنگەری ڕۆمی) كۆك نیە لەگەڵ ئەو پەیامەی پێغەمبـەر (ﷺ) هێناویـەتی ئینجا چۆن دەكرێ ببێتە سەرچاوەیەك بۆ ئایینەكەی و قورئانی پیرۆز؟

ح- لە قورئانی پیرۆزدا چـەند هـەواڵێكی غـەیبی و شـاراوە هـەن و هەنـدێكیان لـە دوای مردنـی (بوحـەیڕا) و (ورقـە) هاتنـەدی، ئینجـا چـۆن ئەندێشـە و تەصـەور ئـەكرێت كـە قورئـان لـە زانیاریـەكانی ئـەوان كـە گوایـە بـە پێغەمبـەریان داوە، سەرچاوەی گرتبێت؟

هـەروەك شـتێكی زانراویشـە كـە چـەند ئایـەتێكی قورئـانی پـیرۆز بـۆ پێغەمبـەر (ﷺ) بەپێی ڕووداو بارودۆخی لەناكاو دەهاتن.

خ- ئەگەر پێغەمبەر (ﷺ) ئەو شتانە لە بوحەیڕاو جگەلەویشی وەرگرتبا، ئـەوا

هەر خودی شوێنکەوتووانی پێغەمبەر (ﷺ) ئەو شتەیان نەقڵ دەکرد و دەیانگواستەوە هیچ شتێك بچوك و گەورە نییە کە نەیان نووسی بێت، ئەگەر چەسپاویش نەبێت لەلایان، چونکە ئەو شتانە بەجێ ئەهێڵن بۆ گێڕەوانی هەواڵ و سەنەدەکەی (رواة الخبر واسناده).

د- لە فەرمووده ڕاست (صحیح)ەکاندا نەچەسپاوە کە پێغەمبەر محمد (ﷺ) چاوەڕوانی ئەوەی کردبێت کە سروش (وحی) بۆ دێت، ئەگەر شتێکیش لەوبارەوە لە پێغەمبەرەوە هاتبێت ئەوا دەیان نووسی.

ر- هەروەك پێغەمبەر (ﷺ) نەگەیشتووە بە حیبرەکانی جولەکە و ڕاهیبە نەصرانیەکان، نەش چەسپاوە کە پێغەمبەر (ﷺ) پەیوەندی پێوە کردبن، هەر ئەمەشە کە لێکۆڵەران جەختیان لەسەر کردۆتەوە.

ز- قورئانی پیرۆز بەو حوکمانەی کە گومان لە ڕاستی و دروستیان نیە بە بەڵگەی لێکۆڵینەوە، کە لە ماوەی بیست ساڵ دابەزیوەو فرەلایەنە و قسەی لەسەر هەموو بوارێك هەیە لە مامەڵە و حوکمڕانی و هەواڵی غەیبی و شاراوەو جگە لەوانەش کە چارەسەری هەموو لایەنەکانی ژیان ئەکەن، ئەوا بەبێ گومان عەقڵ بڕیاری ئەوە دەدات کە لە دانیشتن و چاوپێکەوتنێکی سادەی خێرا لەگەڵ ڕاهیبێکدا وەرناگیرێت، دوای ئەمەش عەقڵ چۆن دان دەنێت بەدروستی ئەو هەموو حوکمە زۆر و هەواڵە غەیبیانەی دوای ئەو دانیشتە؟ چونکە هەموو ئەوانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە پێغەمبەر (ﷺ)نەیهێناوەو لە خوای گەورەوە وەری گرتووە؟

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویێت: ﴿ وَمَا كَانَ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانُ أَن يُفْتَرَىٰ مِن دُونِ ٱللَّهِ وَلَٰكِن تَصْدِيقَ ٱلَّذِى بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ ٱلْكِتَٰبِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَّبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿٣٧﴾ ﴾ یونس: ٣٧. واتە: (وەنەبێت ئەو قورئانە لەلایەن کەسێکەوە داڕێژرابێت هەڵبەسترا بێت جگە لەخوا، بەڵکو ڕاستی و ڕەوانی کتێبە ئاسمانیەکانی پێش خۆیشی دووپات دەکاتەوە، هەروەها ڕوون کەرەوەی بیروباوەڕو ئەرکەکانە، بەڕاستی هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئەم قورئانە لەلایەن پەروەردگاری هەموو جیهانەوە ڕەوانە کراوە).

٧- ئەگەر وترا (سۆڵۆن)ی فەیلەسوفی یۆنان بەرنامەو شەریعەتێکی داهێناوە،

ئـەوا شـتێكی سـەیر نابێـت كـە بڵـێین پێغەمبـەر شـەریعەتەكەی داهێنـاوە بـەڵام هەڵقوڵاوی هزرو و زیرەكیەكەیەتی.

بەرپەرچی ئەم گومانە بەم شێوەیە:

سۆلۆن یەكێكە لە فەیلەسوفەكانی یۆنان كـە لـە سـەدەی حەوتـەمی پـێش زاییـنی ژیاوە، دایكیشی لە ڕەچەڵەكی (بسترِاتوس)ی كۆتا پادشای (أثینا)یە.

یـەكێك بـووە لـە پیاوەكـانی سـەرمایە و جـەنگ، هەنـدێ پلـەی كـارگێڕی و سـەركردایەتی سـەربازی لـە وڵاتەكـەی وەرگرتـووە، لـە سـاڵی ٥٩٤ پ.ز وەك سـەرۆكی ئوممـەت بەیەكـدەنگی هـەموو حیزبـەكان هەڵبـژێردرا و دەسـڵاتی ڕەهایـان پێـدا لـە سیستەم و یاسای وڵاتـدا، كـە پـێش ئـەو (زراكـوت) دایـنـابوو، جـا سـۆلۆن سیسـتەمێكی نـوێی دانـا و حكومـەت جێبـەجێی كـرد. بـەڵام ئـەو سیستەمە نوێیـەی سـۆلۆن تـەنها بریتـی بـوو لـە ڕێـك و پێـك كـردن و بـژاركردنی یاسـاكانی پێشـوو كـە ئوممـەتێك دایڕشتبوو خاوەنی گەورەترین فەلسەفە و ژیارو پێشكەوتن بـووە لـەو كاتـەدا، سـۆلۆن ڕۆشنبیرو فەیلەسوف و سەركردەی گەورەترین هێزی ڕێكخـراو و گـەورەترین دەوڵـەت بوو لە جیهان.

ئینجـا كـەی پێغەمبـەر محمـد (ﷺ)ئـەو شـتانەی هـەبووە، بـەڵكو نەخوێنـدەوار بـووەو توانـای نووسـینی نـەبووەو شـارەزای سیاسـەت و سـەركردایەتی هێزەكـانی سەربازی نەبووە. ئەو یاسا و ڕێسایانەشـی كـە هێنـای ئـەوا پێشـتر یاسـای هاوشـێوەیان نـەبووە لـە دوورگـەی عەرەبیـدا وەك ئـەو یاسـایانەی لـە یۆنـان و ڕۆمـان هـەبوون، چونكە لەناو دوورگەی عەرەبیدا چەندین هۆزی پەرتەوازە بوونیـان هـەبوو كـە یـەك سیستەم كۆیان ناكاتەوە و یەك یاسا حوكم ناكات.

كەواتە ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) هێناویەتی سروش (وحـی) بـووە، لەلایـەن خـوای پاك و بەرزەوە هاتووە، ئەو سروشەش بیروباوەڕو ئـاداب و یاسـا و حوكمـەكان لـە خـۆ ئەگرێت، لە هەموو ئەو بوارانەی خەڵكی پێویستیان پێی هەیـە، هـەر لەبـەر ئەمەشـە قورئان شیاوە بۆ هەموو كات و شوێنێك.

موعجیزه (المعجزة)

موعجیزه، لە زمانەوانیدا: وەرگیراوە لە دەستەوەسانی و بێ توانایی (االعَجْز) کە پێچەوانەی توانایە (القدرة)[(١)].

لە زاوەشدا: بریتیە لەو شتەی کە ئامانج و مەبەست لێی دەرخستنی ڕاستگۆیی ئەو کەسەیە کە بانگەشە دەکات بۆ ئەوەی کە پێغەمبەری خوایە[(٢)].

زانا لێکۆڵەرەکان ئەو مەرجانەیان داناوە بۆ ئەوەی کارە دەراساکە پێی بوترێت موعجیزە[(٣)]:

١- پێویستە فەرمان (أمر)ێك بێت لەلایەن خوای گەورەوە، تا ڕاستگۆیی ئەو کەسەی بانگەشەی پێغەمبەرایەتی ئەکات بسەلمێنێت.

جا فەرمان ئەم شتانەش ئەگرێتەوە:

أ- فەرمایشت: وەك قورئانی پیرۆز.

ب- کردار: وەك هەڵقوڵانی ئاو لە نێوان پەنجەکانی پێغەمبەر (ﷺ).

پ- فەرامۆش کردن (ترك): وەك چۆن ئاگر پێغەمبەر ئیبراهیمی (سەلامی لێبێت) نەسوتاند.

٢- پێویستە دەراسا (خارقة للعادة)، شتێکی بەدەر بێت لەوەی خەڵکی خوویان پێوەگرتووەو بۆتە عادەت و نەریتیان و بەردەوام بوونە لەسەری جار دوای جار.

---

(١) شرح المقاصد ١٧٥/٢.

(٢) المواقف وشرحه ٥٤٧. و چەند پێناسەیەکی تریش هەن بەڵام تەنها زیاتر باس لە مەرجەکانی کردووە.

(٣) بۆ ئەم مەرجانە، بڕانە ئەم سەرچاوانە: الباجوري على الجوهرة ٣٥/٢-٣٦ و العلامة عصام على العقائد النسفية ١٣٣-١٣٤ و المواقف و شرحه ٥٤٧-٥٤٨ والمقاصد وشرحه ١٧٥/٢-١٧٧ و الدَّوَّاني ٢٧٦/٢ و حاشية الخلخالي عليه. و المسامرة ٢٤٠-٢٤٢ ورسالة في التوحيد ٧٣ - وحجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين ٨ و لاپەڕەکانی دواتری، واليواقيت و الجواهر - الشعراني ١/ ١٥٦-١٦١.

ئـەم مەرجـە ئـەوە دەگەیـەنێت كـە شـتێك كـە دەراسـا نـەبێت ناكرێـت ببێتـە مـوعجیزە، وەك ئـەوەی یـەكێك بلێـت: بەلگـەی ڕاسـتگۆیی مـن هـەلاتنی خـۆرە لـەو شوێنەی لێی هەلدێت و ئاوابوونیەتی لەو شوێنەی لێی ئاوا ئەبێت.

٣- پێویسـتە لەسـەر دەسـتی كەسـێك دەربكـەوێت كـە بانگەشـەی پێغەمبەرایـەتی یان پەیامبەرایەتی بكات.

واتە: خاوەنی كارە دەراساكە دەبێت سەرقالی بانگەواز بێت بـۆ ئـایین، كـە مایـەی بەختەوەری دونیاو دوارۆژە.

ئەم شتانەی خوارەوە ناچنە ناو چوارچێوەی موعجیزە:

أ- ڕیسواكردن (الاهانة): بریتیە لەو شـتە دەراسایەی كە بـەدەر دەكـەوێت لەسـەر دەستی كەسـی لاسـار (فاسـق) یـاخود بـێ بـاوەڕ، هـەروەك چۆن ئەمـە لەسـەر دەسـتی موسـەیلەمەی درۆزن بەدەركـەوت كاتێـك تفـی كـردە نـاو چـاوی كـوێری كەسـێك بـۆ ئەوەی ببێتەوە، كەچی نەك چـاك بـووەوە، بـەلكو ئـەو چاوەشـی كـە كـوێریش نـەبوو ئەوا لە بینین كەوت و كوێر بوو.

ب- پلە، پلە نزیك بوونەوە (استدراج): بریتیە لەو شتە دەراسایەی كە بەدەر دەكەوێت لەسەر دەستی كەسی لاسار (فاسق) یاخود بێ باوەڕ، تا زیاتر بەسەرگەردانی خۆیان سەرسام و گومڕاتر بن تا ئەو كاتەی فەرمانی خوایان بۆ دێت و ئەوانیش لە بێ ئاگایی دان، هەروەك خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ فَلَمَّا نَسُواْ مَا ذُكِّرُواْ بِهِۦ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَٰبَ كُلِّ شَىْءٍ حَتَّىٰٓ إِذَا فَرِحُواْ بِمَآ أُوتُوٓاْ أَخَذْنَٰهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُم مُّبْلِسُونَ ﴿٤٤﴾ فَقُطِعَ دَابِرُ ٱلْقَوْمِ ٱلَّذِينَ ظَلَمُواْ ۚ وَٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿٤٥﴾ ﴾ الأنعام: ٤٤ - ٤٥.

واتە: (ئینجا كاتێك ئەو بەرنامە و ڕێبازەی كە یادیان خرابووەوە فەرامۆشیان كرد، ئێمەش دەروازەكانی هەموو شتێكمان بۆ والا كردنەوە و "نازو نیعمەتمان بەسەردا ڕژاندن" هەتا كاتێك دلخۆش و شادومان بوون بەوەی كە پێیان درا، ئیتر لەناكاو گرتمانن و هەموویانمان سەرگەردان و ڕیسواكرد ئینجا ئەوان بێ ئومێد بوون و بەغەم و پەژارەیەكی زۆرەوە تیاچوون. ئینجا ئیتر ئەو گەلەی ستەمیان كرد و بێ

بڕوابوون بنبڕ كران "جا ئەو كاتە بوونەوەر هاوڕێ لەگەڵ ئیمانداران و فریشتەكاندا دەڵێن: سوپاس بۆ پەروەردگاری هەموو جیهان").

پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: (إذا رأيت الله يعطي العبد في الدنيا وهو مقيم على معاصيه ما يحب فانما هو استدراج) ثم تلا هذه رسول الله (ﷺ): ﴿ فَلَمَّا نَسُوا۟ مَا ذُكِّرُوا۟ بِهِۦ ﴾ الآية، والآية التي بعدها[1]. واتە:ئەگەر بینیت، خوای گەورە نازو نیعمەت بە بەندەیەكی ببەخشێت لە دونیادا، بەندەكەش تا حەز بكات هەر لەسەر تاوان بمێنێتەوە، ئەوە چاك بزانن ئەمە: پلە پلە نزیك بوونە (استدراج)ە، پاشان هەر دوو ئایەتەكەی خوێند.

پ- یارمەتی (المعونة): بریتیە لەو شتە دەراسایەی كە لەسەر دەستی كەسێكی سادە (عوام) دەردەكەوێت كە دەبێتە هۆی ڕزگار بوونیان لە تەنگ و چەڵەمەیەك.

ت- كەرامەت[2]: بریتییە لەو شتە دەراسایەی لەسەر دەستی كەسێكی چاكی

---

(١) ئەمانە دەریان هێناوە:أحمد و ابن جرير و ابن أبي حاتم و ابن المنذر و الطبراني في الكبير و أبو الشيخ و ابنِ مَرْدَوَيْه و البيهقي في الشُعَب عن عقبة بن عامر عن النبي (ﷺ)./ الدر المنثور ١٢/٣.

(٢) كەرامەت: بریتییە لە كارێكی دەرئاسا لەسەر دەستی وەلی و خۆشەویستێكی خوا بەدەر دەكەوێت و پەیوەست نییە بە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی.

وەلی: بریتییە لەو خواناسەی كە شارەزاییەكی تەواوی سەبارەت بە خواو سیفەتەكانی هەیە و بەپێی تواناى بەردەوامە لەسەر ئەنجامدانی پەرستشەكان و خۆی دوور دەگرێت لە تاوانەكان و خۆیی سەرقاڵ ناكات بە هەواو هەوەس بازی و ئارەزوو تێر كردن.

هۆكاری دەركەوتنی كەرامەت باوەڕ و پارێزكاری و تەقوایە، خوای گەورە لەم فەرمایشتەیدا وەسفی وەلییەكانی خۆی دەكات: ﴿أَلَآ إِنَّ أَوْلِيَآءَ ٱللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَكَانُوا۟ يَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾ لَهُمُ ٱلْبُشْرَىٰ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَفِى ٱلْءَاخِرَةِ ۚ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَـٰتِ ٱللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ هُوَ ٱلْفَوْزُ ٱلْعَظِيمُ ﴿٦٤﴾﴾ يونس: ٦٢_ ٦٤. واتە: (ئاگاداربن كە بەڕاستی چاكان

و خۆشەویستانی خوای میهرەبان نەترس و بیم ڕوویان تێدەكات، نەغەم و پەرژارە و دڵتەنگی دایان دەگرێت. "ئەو بەختەوەرانە" ئەو كەسانەن باوەڕی بەتین و دامەزراوو پڕسۆزیان هێناوە بە پەروەردگاریان و خۆشیان دەپارێزن لە خەشم و قینی خوا. هەر بۆ ئەوانە مژدەی "كامەرانی و بەختەوەری" لە ژیانی دنیادا "كە مژدەی قورئان و فەرموودەیە" لە قیامەتیشدا "مژدەكان دەبنە واقع و هەموو مژدە قورئانیەكان بە زیادەوە دێنەجێ"، بێ گومان ئەو بەڵێنانەی خوا هەر دێنەدی و هیچ گۆڕانێكیان بەسەر نایەت، ئا ئەوەیە سەرفرازی و كامەرانی گەورەو مەزن).

زۆربەی موسڵمانان لە پێشین و پاشینەوە و ئەبو حوسەینی بەصری كە یەكێك بوو لە موعتەزیلەكان، ئەمەیان چەسپاندووەو بڕوایان پێی هەبووە، تەنانەت ئیمامی ئەحمەدی كوڕی حەنبەل سەرزەنشتی ئەو كەسەی كردووە نكوڵی لێ بكات و بە گومڕای داناوە، هەندێ لە موسڵمانان بۆ چوونیان وایە نكوڵی كردن لەو شتانە لاساری و بیدەعەچێتییە، ئەماانەی خوارەوە بەڵگەكانیان:

أ_ قورئانی پیرۆز: بۆ نمونە:

مەریەم بێ جووت بوون لەگەڵ پیاو سكپڕبوو.

كەوتنە خوارەوەی خورمای گەییو بۆ مەریەم (سڵاوی خوای لێبێت) لە دارخورمای وشك، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَهُزِّىٓ إِلَيۡكِ بِجِذۡعِ ٱلنَّخۡلَةِ تُسَٰقِطۡ عَلَيۡكِ رُطَبٗا جَنِيّٗا﴾ مریم: ٢٥. واتە: (ئەو دار خورمایەش "كە پاڵت پێوەداوە" كەمێك ڕایوەشێنە خورمای گەییوت بەسەردا دەبارێت).

بوونی ڕزق و ڕۆزی لەلایەن مەریەم بێ هۆكار، خوای بێ وێنە دەفەرموویێت: ﴿كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيۡهَا زَكَرِيَّا ٱلۡمِحۡرَابَ وَجَدَ عِندَهَا رِزۡقٗاۖ قَالَ يَٰمَرۡيَمُ أَنَّىٰ لَكِ هَٰذَاۖ قَالَتۡ هُوَ مِنۡ عِندِ ٱللَّهِ﴾ آل عمران: ٣٧. واتە: (هەر كاتێك زەكەریا دەچوو بۆ سەردانی لە شوێنی خواپەرستیەكەیدا دەیبینی ڕزق و ڕۆزی و نازو نیعمەتی جۆراوجۆری لایە، زەكەریا وتی: ئەی مەریەم ئەو هەموو ڕزق و ڕۆزییەت لە كوێ بوو؟! مەریەم لەوەڵامیدا وتی: ئەوە لەلایەن خواوەیە، ئەو بۆم دەنێرێت).

مانەوەی یارانی ئەشكەوت (أصحاب الكهف) سێ سەد و نۆ ساڵ بێ خواردن و خواردنەوە، خوای پاك و تاك دەفەرموویێت: ﴿وَلَبِثُواْ فِي كَهۡفِهِمۡ ثَلَٰثَ مِاْئَةٖ سِنِينَ وَٱزۡدَادُواْ تِسۡعٗا﴾ الكهف: ٢٥. واتە: (ئەوسا ئیتر یارانی ئەشكەوت سێ سەد ساڵی تەواو "هەتاوی" لە ئەشكەوتەكەیاندا مانەوە "ئەگەر

بەساڵی مانگی حیساب بكەیت" نۆ دانە ساڵی تریشیان خستە سەر "واتە دەكاتە ٣٠٩ ساڵ خەویان لێكەوت").

وەزیرەكەی سولەیمان (سڵاوی خوای لێبێت) (ئاصفی كوڕی برخیا) كاتێك تەختی (بلقیس)ی لەیەك چاوتروكاندا لەو ماوە دوورەدا هێنا: ﴿قَالَ ٱلَّذِى عِندَهُۥ عِلْمٌ مِّنَ ٱلْكِتَٰبِ أَنَا۠ ءَاتِيكَ بِهِۦ قَبْلَ أَن يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ﴾ النمل: ٤٠. واتە: ("بەڵام یەكێك لە پیاوچاكان" كە زانست و زانیاری لە "نهێنیەكانی" كتێبی تەوڕات هەبوو وتی: من بۆت دەهێنم بەچاو تروكانێك).

ب_ ڕێژەیەكی زۆر لە كەرامەت لە ژمارەیەكی زۆری هاوەڵانەوە هاتووە كە ناكرێ نكۆڵی لێ بكرێت، بۆ نمونە:

كاتێك عومەری كوڕی خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێت) سوپایەكی نارد بۆ ناوچەی نەهاوەند بە فەرماندەیی یەكێك بەناوی (سارية)، جا كاتێك عومەر (لە مەدینە) وتاری دەدا، ئەوا لەسەر دوانگە (منبر) هاواری دەكرد: (يا ساريةُ الجبل) واتە: ئەی (ساریە) پشت بە چیاكە ببەستە. ئینجا دواتر نوێنەری سوپاكە هاتە مەدینە ئیمامی عومەر پرسیاری بارودۆخەكەی لێكرد: ئەویش وتی لەگەڵ دوژمنەكان ڕووبەڕوو بووینەوەو ئێمەیان تێكشكاند، لەوكاتە كەسێك هاواری دەكرد: ئەی (ساریە) پشت بە چیاكە ببەستە، ئەی (ساریە) پشت بە چیاكە ببەستە، ئێمەش پشتمان دا بە چیاكە بەمەش خوای گەورە ئەوانی تێكشكاند.

كاتێك خالیدی كوڕی ولید (خوا لێی ڕازی بێت) گەمارۆی قەڵایەكی توندو تۆڵی دا، دانیشتووانی قەڵاكە وتیان ئێمە خۆمان بەدەستەوە نادەین تا خالید ژەهر نەخواتەوە، خالید ژەهرەكەی خوارد و هیچ زیانی بۆی نەبوو.

پ_چەسپاندنی كەرامەت بۆ وەلی چەسپاندنی موعجیزەیە بۆ پێغەمبەر ﷺ، چونكە هیچ كەسێك نابێتە وەلی تا ڕاستگۆ و ساغ نەبێت لە ئایینەكەیدا، ڕاستگۆییەكەیشی بریتیە لە دانان بە زمان و دڵ بە پەیامی پێغەمبەر ﷺ و ملكەچ بوون بۆ فەرمانەكان و ڕێگرییەكانی، لەبەرئەوەی وەلی ئەگەر بانگەشەی سەربەخۆیی كرد و خۆی بەشوێن كەوتووی پێغەمبەر دانەنا، ئەو كەسە نابێتە وەلی، ئەو دەرئاسا و كەرامەتەش كە دەردەكەوێت لەسەر دەستی پلەی ویلایەت نییە، بەڵكو وەك پلەبەندیی (استدراج)ە.

ت_ كەرامەت شتێكی شیاوە بۆ بوون، بوونی شتە شیاوەكانیش پەیوەستن بە توانای هەمەلایەنی خوای گەورە، هەر شتێكیش شیاوی بوون بێت پەكی توانای خوای گەورە ناخات.

ئەوانەی نكۆڵیان لە كەرامەت كردووە: (ئەبو ئیسحاقی ئیسفەرایینی و (حلیمی) كە لە ئەشعەرییەكانن و زۆربەی موعتەزیلەكان و ئیبن حەزمی زاهیری، ئەمەش بەڵگەكانیانن:

كەرامەت بە موعجیزە دەچێت و جیاوزییان نییە، ئەگەر كەرامەت هەبێت ئەوا مانای وایە موعجیزە بەڵگە نییە لەسەر پێغەمبەرایەتی، بۆیە دەرگای سەلماندنی بوونی كەرامەت داخراوە.

بەڵام بەرپەرچی ئەم بەڵگەیەیان دراوەتەوە بەوەی:

١_ كەرامەت بە دەقی قورئان چەسپاوە، كەواتە بەتەواتور هاتنی كەرامەت لە هەموو سەردەمێكدا ڕاستە و ناكرێت نكۆڵی لێ بكرێت.

٢_ موعجیزە بەو تایبەتمەندیانەی خوارەوە لە كەرامەت جیا دەبێتەوە:

أ_ موعجیزە بەوە جیا دەكرێتەوە كە تەحەدای پێ دەكرێت، بەڵام تەحەدا بە كەرامەت ناكرێت.

ب_ موعجیزە پەیوەستە بە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی، بەڵام كەرامەت پەیوەست نییە بە بانگەشەی پێغەمبەرایەتیەوە، خاوەن كەرامەت بانگەشەی پێغەمبەرایەتی ناكات، بەڵكو شوێنكەوتوو و دەستگرە بە ڕێبازو شەریعەتی پێغەمبەر، ئەگەر خاوەن كەرامەت بانگەشەی پێغەمبەرایەتی بكات ئەوا شیاوی نەفرەت و ڕیسوا كردن دەبێت، بەم پێیە كەرامەت و موعجیزە تێكەڵ نابن.

پ_ پێغەمبەران لە توانایاندا هەیە هەر كاتێك داوای موعجیزە بكەن، ئەوا موعجیزەكە ڕوودەدات، چونكە خوای گەورە ئەمەی پێ بەخشیون، ئینجا ئەو داوا كردنەی پێغەمبەران چ بە ویستی خۆیان یان بە پێشنیاری ئوممەت بێت. بەڵام سەبارەت بە كەرامەت دەكرێ وەلی بتوانێت هەندێ جار بیخاتەڕوو و هەندێ جاریش نەتوانێت.

ت_ پێغەمبەران موعجیزەكانیان وەك بەڵگە دەهێننەوە بەسەر هاوبەش دانەران لەبەر ئەوەی دڵیان ڕەقەو بڕوا بەخوای پاك و تاك ناهێنن، بەڵام ئەولیاكان كەرامەت وەك بەڵگە بەسەر دەروونی خۆیاندا دەخەنەڕوو تا دەروونیان ئارام و دڵنیا بێت و نەشڵەژێت و لەكاتی نەبوونی ڕزق هەڵپە نەكات، چونكە نەفس هەردەم فەرمان بەخراپە دەكات و نكۆڵی دەكات و هاوبەش بڕیار دەدات و گومان دەنێتەوە و دڵنیا نییە لەو ڕزقەی كە خوای گەورە پێیداوە.

پارێزكار دەردەكەوێت.

٤- ئەو دەراسایە پێش بانگەشە كردنی پێغەمبەرایەتی نەبێت، بەڵكو یان دەبێت هاوتا یاخود كەمێك دوا بكەوێت لە بانگەشەكە، بەشێوەیەك دواكەتنەكە لە نەریتی باو دەرنەچێت.

لەبەر ئەوەی موعجیزە گەواهی و شایەتیەكە لەلایەن خواوە دەدرێت لەسەر ڕاستگۆیی ئەو كەسەی بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەكات، ناشبێت شایەتیش بە پێش بانگەشە بكەوێت.

بەم پێیە: دەرئاسایە ڕێخۆشكەر (ارهاص)ەكان (ئەم وشەیە داتاشراوە لە: أهصت الحائط، واتە دیوارەكەم بنیاتنا) لە چوارچێوەی موعجیزە دەردەچن، جا دەرئاسای ڕێخۆشكەر (إرهاص) بریتییە: لەو دەراسایەی ڕێخۆشكەرن بۆ پێغەمبەرایەتی و دەست پێكن بۆی، وەك: ئەو هەورانەی سێبەریان لە پێغەمبەر (ﷺ) دەكرد پێش

ج_ هەرچەندە ژمارەیەكی زیاتری موعجیزە بە پێغەمبەران بدرێت، ئەوا چاكتر واتای پێغەمبەرایەتی و گەورەییان دەدرەوشێتەوە، جا ئەوانەی خاوەن كەرامەتن هەرچەندە كەرامەتیان زیاتر بێت ئەوا پارێزكارتر دەبێت نەك ئەو كەرامەتەی بریتی بێت لە فریودانی نهێنی یاخود پلەبەندی(استدراج) یان پاداشتیان تەنها ئەو كارە دەرئاسایە بێت لەلایەن خواوە و هۆیەك بێت بۆ نەمانی پلەو پایە مەزنەكەیان لەلایەن خوای گەورە.

بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوانە: شرح العقائد النسفية للتفتازاني ١٧٥ و ١٧٧، شرح المقاصد للتفتازاني ٧٢/٥ و ٧٥، الإرشاد للجويني ٣١٦، تبصرة الأدلة ٥٣٦/١، شرح العقائد العضدية للدواني ٢٨٢/٢، شرح الخريدة للدردير وحاشية الصاوي عليه ١١٣، لوامع الأنوار البهية ٣٩٢/٢ و ٣٩٣ و ٣٩٤ و ٣٩٦ باسی مەرجەكانی وەلی كردووە، الرسالة القشيرية ١٥٨ و لاپەڕەكانی دواتر، كتاب الفرقان بين أولياء الرحمن و أولياء الشيطان لإبن تيمية، شرح الجوهرة للباجوري ٢٥٣، حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين، اليواقيت والجواهر ١٦٠/١_١٦٢. رسالة التوحيد لمحمد عبده ٢٣٦، الفرقان لإبن تيميه ٨٩، المواقف وشرحه للسيد الشريف ٢٨٨/٨، سبل الهدى والرشاد ١٠/ ٨١٠ و ٨١١، أصول الدين للغزنوي ١٦٢، الإرشاد للجويني ٣١٦، التمهيد للامشي ٩١، المحصل للرازي ٢٢١، الفصل لإبن حزم ١٠٩/٥، شرح العقائد النسفية لرمضان أفندي ٢٨٩_٢٩٠، اللمع للطوسي ٣٩٣.

ڕەوانـەکرانی وەك پێغەمبـەر. و لـەت کردنـی سـینەی موبـارەکی پێغەمبـەر (ﷺ). و قسەکردنی عیسا لە بێشکەدا.

پێغەمبـەران بـەر لـە ڕەوانـەکرانیان بـە پێغەمبـەر (ﷺ) ئـەوا پلـەیان لـە پلـەی ویلایەت کەمتر نییە.

٥- پێویستە شتە دەراساکە کۆك بێت لەگەڵ بانگەشەی پێغەمبەرایەتیەکە.

واتــە هــەر شــتێکی دەراســا دژو پێچــەوانەی بانگەشــەکە بێــت مــوعجیزە نیــە، هەروەك یەکێك بانگەشەی پێغەمبەرایەتی بکات و بڵێت بەڵگەی ڕاستگۆیی مـن: لـەت بوونی دەریایە، کەچی چیا لەت ببێت لەجیاتی دەریا.

٦- پێویستە شتە دەراساکە بەدرۆخەرەوەی بانگەشە کارەکە نەبێت.

هـەر شـتێکی دەراسـا بانگەشـە کارەکـە بـەدرۆ بخاتـەوە، ئـەوا ئـەو دەراسـایە پێـی ناوترێت موعجیزە، بۆ نمونە ئەگەر بانگەشە کارەکە وتی بەڵگـەی ڕاسـتگۆیی مـن: بـە دەنگ هاتنی ئەو شتە بێگیانەیە، جا شتە بێگیانەکـە بـەدەنگ بێـت و بڵێـت بانگەشـە کارەکە درۆزنە.

٧- کەس نەتوانێت ڕووبەڕووی دەراساکە ببێتەوە.

بەم پێیەش ئەم شتە دەراسایانە دەچنە دەرەوە لە چوارچێوەی موعجیزە:

جـادوو (السـحر): چـەند ڕێسـایەکە بـەهۆی فێرکـردن و خوێندنـەوە بەدەسـت دەهێنرێت و مرۆڤ دەتوانێت بەگرتنەبەری ئەو ڕێسایانە کاری نامۆ ئەنجام بدات.

پێشبینی (الکهانة): بریتییە لەوەی پێشبینی کردنـی شـتی شـاراوەو غـەیبی بـەبێ بەڵگە.

چاوبەسـتی (الشـعوذة): بریتییـە لـە شـت شـاردنەوە لـە دەسـتدا و چـاو پێـی هەڵئەخەڵـەتێ وا ئـەزانی حەقیقـەتی هەیـە کەچـی حەقیقـەتی نییـە. هـەروەك جادوگەرانیش دەتوانن ئەمە بکەن.

٨- نابێت ئەو کارە دەراسایە لەو سەردەم و ڕۆژگارەدا بێـت کـە کـاری دەرنـەریت و دەرئاسایی ڕووبدەن وەك هـەڵاتنی خـۆر لـە خۆرئـاواوە، چونکە ئـەو شـتە دەراسـایەی سـەرهەڵدەدات لـەکاتی دەرکـەوتنی نیشـانەکانی قیامــەت و کۆتـایی هـاتنی ئـەرك

(تكلیف)ەكان نابێتە بەڵگە لەسەر ڕاستێتی بانگەشەكە چونكە سەردەم و ڕۆژگارەكە بریتیە لە سەردەمی هەڵوەشانەوەی نەریت و عادەت واتە هەموو ڕووداوەكان دەرنەریت و دەراسان لەو سەردەمدا.

***

موعجیزەی پێغەمبەر بەڵگەی ڕاستگۆییەكەیتی

مەبەست لە دەركەوتنی موعجیزە بریتییە لەوەی بزانرێت كە پێغەمبەر یان پەیامبەرەكە ڕاستگۆیە، هەروەك ئەوەش دەگەیەنێت كە خوای گەورە بە ڕاستی دادەنێت، ئەمەش وەك ئەوە وایە - هەروەك (ئیمامی حەرەمەین) وتویەتی - كە خوای گەورە بفەرمووێت: كردم بە پێغەمبەر یاخود پەیامبەرایەتیم لەناخیدا دامەزراند[1]، لەبەر ئەوەی موعجیزەكانی پێغەمبەران كە نەریت و عادەتیان شكاندووە، ئەوا دژەكانی پێغەمبەرانیان دەستەوەسان كردووە لەوەی بتوانن ڕووبەڕوویان ببنەوە، لەگەڵ ئەوەی دژەكان تەواو پێگەیشتوون لەو بوارەی موعجیزەكە تیایدا ڕوویداوەو گرنگی زۆر بەو لایەنە دەدەن و پێداویستی تەواویشیان لەبەر دەستە.

بۆیە موعجیزەی هەر پێغەمبەرێك، لە هەمان ئەو لایەنەدا بووە، كە خەڵكی سەردەمەكە دەستێكی باڵایان تیایدا هەبووەو داهێنانیان تێدا كردووەو لەپێناویدا تیاچوونەوەو شانازیشان پێی كردووە، بۆ نمونە گەلی موسا بە جادووگەری بەناوباگ بوون، كەچی نەیاتوانی ڕووبەڕووی موعجیزەكەی موسا (سەلامی لێ بێت) ببنەوە كاتێك گۆپاڵ (عصا)كەی دەبووە مار.

گەلی عیسا لە زانستی پزیشكیدا باڵادەست بوون و ناوبانگیان بە زانستی ناوبراو دەركرد بوو، كەچی نەیاتوانی ڕووبەڕووی عیسا (سەلامی لێ بێت) ببنەوە كاتێك مردووی زیندوو دەكردەوە بەڵەك و ڵاڵی زكماكی چاك ئەكردەوە.

---

(١) شرح المقاصد ٢/١٧٩.

عەرەبەكان كە گەڵی پێغەمبەر (ﷺ) بوون، بە ناوبانگ بوون بە ڕەوان بێژی و جوانبێژی، كەچی نەیانتوانی ڕووبەڕووی موعجیزەی پێغەمبەر (ﷺ) (كە قورئانی پیرۆزە) ببنەوە لە بواری ڕەوانبێژی دا[1].

***

حوكمی باوەڕ بوون بە موعجیزە

بڕوا بوون بەوەی خوای گەورە پشتگیری پێغەمبەران و پەیامبەرانی كردووە بە موعجیزەكان پێویست و واجبە، دروست نیە مرۆڤ هیچ جۆرە بۆچوونێكی تر دژی ئەمە قبوڵ بكات، چونكە سەلماندنی پێغەمبەرایەتی تەنها بە كۆبوونەوەی دوو شت ئەبێت:

یەكەمیان: بانگەشە كردنی پێغەمبەرایەتی.

دوومیان: دەرخستنی موعجیزە، تا ڕاستگۆییەكەی دەربكەوێت لەبەردەم ئەوانەی كە بۆیان ڕەوانەكراوە.

خوای پاك و بەرز دەفەرموویێت: ﴿وَتِلْكَ حُجَّتُنَآ ءَاتَيْنَٰهَآ إِبْرَٰهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِۦ﴾ الأنعام: ٨٣. واتە: (ئەو وتوێژو لێكۆڵینەوانە بەڵگەو نیشانەی ئێمە بوون، كاتێك بەخشیمانن بە ئیبراهیم لەسەر گەلەكەی و زاڵ بوو بەسەریاندا).

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویێت: ((ما من الأنبياء مننبيّ الا قد أعطي من الآيات ما مثلُه آمن عليه البشر، وانما كان الذي أوتيتُ وحياً أوحى الله اليّ. أرجو أن أكون أكثرهم تابعاً يوم القيامة))[2] واتە: لە پێغەمبەراندا هیچ پێغەمبەرێكیان نەبووە كە بەڵگە و سەراسیمەی وای پێنەبەخشرا بێت كەو وێنەی ئەوە خەڵك ئیمانی پێهێناوە ئەوە منیش هێناومە (وحی)یە خوا ناردویەتە سەرم، خوازیارم لە هەموویان

(١) شرح المقاصد ١٧٩/٢. و اعلام النبوة - الماوردي ٥٧ و شرح المواقف ٥٦٢ و البرهان - الزركشي ٩٨/٢.

(٢) ئەمانە دەریان هێناوە:بخاري - كتاب الاعتصام - باب الأول ١١٣/٩.

مسلم (واللفظ له) - كتاب الايمان - باب وجوب الايمان برسالة نبينا محمد الى جميع الناس ... ١٣٤/١.

شوێنكەوتەم زیاتر بێت[١].

چەند گومانێك و بەرپەرچەكانی:

هەندێ لە لێكۆڵەرە هاوچەرخەكان نكۆڵی ئەكەن لە موعجیزەكان بە بەڵگەی:

أ- دەرچوونە لەو نەریت و عادەتەی كە مرۆڤ خوی پێوە گرتووەو بینراوە.

ب- لەبەر ئەوەی زانستی سەردەم و بنەماكانی توێژینەوە، وا بە پێویست دەزانن، كە گرنگی نەدرێت بەو گێڕانەوە (روایات)ەكانی لەم بارەدا.

ئەم بۆچوونە بەرپەرچدرایەوە بەم شێوەیە:

١- ڕێگەی چەسپاندن و سەلماندنی موعجیزەكان شتێكی دروست و ڕاستە بێ دوودڵی، هەندێك لەو موعجیزاتانە لە قورئانی پیرۆزو هەندێكی تریشیان لە فەرموودەی ڕاستدا هاتوون كە دەكرێت بگەنە پلەی تواتر.

ئینجا نكۆڵی كردن لەو موعجیزانە نۆكڵی كردنە لە قورئانی پیرۆزو گێڕانەوە ڕاستەكان لە فەرموودەی پێغەمبەر (ﷺ)، تەنانەت دەبێتە هۆی نكۆڵی كردن لە هەموو ئەو هەواڵە ئایین و نا ئایینیانەی كە بە ڕێگەیەكی ڕاستی موتەواتر پێمان گەیشتووە ئەگەر لە نەوەی پێش خۆمانیشیەوە بێت.

٢- خۆ نەزان كردن لەمەڕ موعجیزەكان و باوەڕ پێ نەهێنانی، بە هەنگاوی یەكەم ئەژمار دەكرێت بۆ نكۆڵی كردن لە شتە شاراوەو غەیبییەكان و لەسەرووی هەمووشیانەوە بڕوا بەخوا بوون. بەمەش ڕووخاندنی شەریعەتی ئیسلامی لە بناغەیەوە دێتە ئارا.

٣- یاسا و ڕێساكانی بوونەوەر خۆی لە خۆیدا موعجیزەن، چونكە بەدیهێنانی مرۆڤ و پێكهاتە سەیرو سەمەرەكەی بەشەكانی موعجیزەیە، بەهەمان شێوە بەدیهێنانی دار و ئاو و بێ گیان و گیاندارەكانی تر هەر هەموویان بەخودی خۆیان

(١) دەقی كوردی ئەو فەرموودەیەم وەرگرتووە لە: (پوختەی صحیح موسلیم: دانانی: زكي الدین عبدالعظیم عبدالتوی المنذري. وەگێڕانی: لیژنەیەك. سەیری ١/٣٠ بكە). (وەرگێڕ).

موعجیزەن. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت كە ئەو كەسەی ئەو شتانەی بەدیهێناوەو سەرپەرشتی كردووە بەو شێوە ئیعجاز بەخشە - كە خوای گەورەیە - توانای هەیە كە شێوازی ئەو شتانە بگۆڕێت كە لەسەریەتی، جا موعجیزە دەچێتە چوارچێوەی شیاوی بوون (ممكن) نەوەك شیاوی نەبوون (مستحیل)، ئەمەش شتێكی زانراوەو پێویست بە بەڵگە ناكات.

٤- یەكدەنگی نەوە یەك لەدوای یەكەكان لەسەر بوونی موعجیزە، هەر لەبەر ئەمەش باوەڕیان بە پێغەمبەران و پەیامبەران هێنا.

* * *

دەروازەی چوارەم

پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەكی تایبەت

باسی یەكەم

سەلماندنی پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ)

پێشتر ئەوەمان خستەڕوو كە پێغەمبەرایەتی تەنها بە كۆبونەوەی دوو شت ئەبێت:

یەكەمیان: بانگەشە كردنی پێغەمبەرایەتی.

دووەمیان: دەرخستنی موعجیزە.

جا هەر یەكێك بانگەشەی پێغەمبەرایەتی كرد و موعجیزەی دەرخست، ئەوا ئەو كەسە پێغەمبەرە.

ئەو دوو شتانەش پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ) دەسەلمێنن، تەنانەت ئەو شتانە بنچینەی سەرەكین لە سەلماندنی پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ) و هەندێ شتی تریش هەن بە گەواهیدەر و جەخت كەرەوەن لەسەر پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ).

ئێستاش هەردو ئەو شتانە كە پێغەمبەرایەتی پەیامبەری مەزنی محمد (ﷺ)دەسەلمێنن ڕوون دەكەینەوە، كە بریتین لە:

***

یەكەم: بانگەشە كردنی پێغەمبەرایەتی

بە شێوەی تەواتور لە پێغەمبەرەوە (ﷺ)هاتووە بەبێ ئەوەی یەكێك ڕاجیا بێت لەمەدا كە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی كردووە بە ئاشكراوی و بینراوی ئەمەی كردووە.

***

دووەم: دەرخستنی موعجیزە

لە پێغەمبەرەوە (ﷺ)چەسپاوە کە موعجیزەی دەرخستووە.

موعجیزەكانی پێغەمبەر(ﷺ) :

موعجیزەكانی دوو جۆرن:

جۆری یەكەم:

ئـەم جۆرەیـان وەك مـوعجیزەی پێغەمبـەرو پەیامبـەرانی پێشـوو مـاوە كـورت بـووەو نــەماون بــە تێپــەڕبوونی ڕۆژگارەكانیــان و بــەمردنی ئەوانــەی بینیــان، ئــەوەی دەشیەوێت لێیان بكۆڵێتەوە، ئەوا هیچ شتێكی بەردەست ناكـەوێت تـەنها لـە هـەواڵ و خەبەردا نەبێت، وەك موعجیزەكانی موسا (سەلامی لـێ بێـت) لـە: هەڵگـەڕانی گۆپـاڵ بـۆ مـار، شـەق كردنـی دەریـا و موعجیزەكـانی موسـا كـە لاڵ و بەڵـەكی‌زگماكی چـاك ئەكردەوەو مردووی زیندوو دەكردەوە... تاد.

هەنـدێ لـەو جـۆرە موعجیزانــە هەیانــە بــە دەقــی قورئــانی پــیرۆزەوە بۆمــان چەسپاوە یان لەڕێگەی هەواڵی موتەواتر بۆ ئێمە هاتووە، وەك:

أ- لەت بوونی مانگ بە دەقی قورئانی پیرۆز چەسپاوە: ﴿ٱقۡتَرَبَتِ ٱلسَّاعَةُ وَٱنشَقَّ ٱلۡقَمَرُ ۝١ وَإِن يَرَوۡاْ ءَايَةً يُعۡرِضُواْ وَيَقُولُواْ سِحۡرٌ مُّسۡتَمِرٌّ ۝٢﴾ القمر: ١- ٢. **واتـە: (ڕۆژی قیامـەت نزیـك بۆتـەوەو مـانگیش لـەت بـوو. خـۆ ئەگـەر ئەوانـە هـەر مـوعجیزەو بەڵگەیـەك ببینن پشت هەڵدەكەن و دەڵێن: جادوویەكی بەردەوام).**

فەرمووده لەسەر ئەمە زۆر زۆرن و لەچەندین ڕێگەدا هاتوون لـە (صحيح بخاری ومسلم) و سەرچاوەكانی تریش.

ب- هـەڵقوڵانی ئـاو لـە نێـوان پەنجـەكانی پێغەمبـەر (ﷺ) كاتێـك ئـەو خەڵكـەی كـە لەگـەڵ پێغەمبــەردا (ﷺ) بــەدوای ئــاودا دەگــەڕان بــۆ دەســتنوێژ بــەڵام دەســتیان

نەكەوت، جا پێغەمبەر (ﷺ) داوای كرد دەفرێكی بۆ بێنن كە ئاوی تێدابێت، كە بۆیان هێنا دەستی موبارەكی خستە ناو ئەو دەفرەوە، بەمەش ئاو هەڵقوڵا لەنێوان پەنجەكانی دەستی، خەڵكەكە تا دوایین كەسیان دەستنوێژیان شۆرد.

ئەم موعجیزەیە چەندین جار دووبارە بووەتەوە، هەروەك چەسپاوە لە (صحیح بخاری و مسلم) و سەرچاوەكانی تریشدا.

پ- چاك كردنەوەی نەخۆش بەدەست پێداهێنانی پێغەمبەر (ﷺ) هەروەك لە (صحیح بخاری و مسلم و سنن)ەكاندا لە چەندین ڕووداوی جیا جیادا هاتووە.

ت- هەواڵدانی بە ڕوودانی ڕووداو بەر لەوەی ڕووبدات، ئەم جۆرەش زۆر زۆرە، بۆ نمونە:

١- (أبوداود) لە (ثوبان)ەوە هێناویەتی كە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (ﷺ)فەرموویەتی: ((یوشِك الأممُ أن تَداعي علیكم، كما تَداعى الأكلة إلى قصعتها، فقال قائل ومن قِلَّة نحنُ یومئذ؟ قال: بل أنتم كثیر، ولكنكم غُثَاءٌ كغُثَاء السیل، ولیَنْزِعَنَّ الله من صدور عدوكم المَهابةَ منكم، ولَیَقْذِفَنَّ الله في قلوبكم الوهن، قال قائل: یارسول الله وما الوهن؟ قال: حب الدنیا وكراهیة الموت))[1] واتە: نزیكە ڕۆژێك بێ كە كۆمەڵانی كافر لێتان كۆ ببنەوەو دەستتان بۆ درێژ بكەن، وەك چۆن كە كۆمەڵە خەڵكێك لەسەر سفرەی خواردنەكەیان دادەنیشن و هەر یەكەیان دەستی بۆ درێژ دەكات و بەشی خۆی دەپچڕێنێت. یەكێك گوتی: ئایا لەم ڕۆژەدا ئێمە كەمین، لەبەر كەمی وامان لێدێت؟ فەرمووی: نەخێر ئێوە زۆرن، بەڵام وەك كەفی سەر ئاو وان، خوا ترسی ئێوەی لە دڵی دوژمنانتاندا دەردێنێ و بێهێزی (وهن) دەخاتە دڵی ئێوەوە، یەكێك وتی: ئەی پێغەمبەری خوا (وهن) چیە؟ فەرمووی: خۆشویستنی دونیاو ڕق لێ بوونەوە لە مردن.

ئەو كەسەی سەیری بارودۆخی موسڵمانان بكات دوای توانەوەو نەمانی دەسەڵاتیان لەسەر زەوی، دەبینێت جیهان زۆر تامەزرۆیە و پیلانی زۆر زۆر لە

---

(١) أبو داود - كتاب الملاحم - باب تداعي الأمم على الاسلام، ٤٨٣/١.

ئارادایە لە دژی موسڵمانان و دوژمنیان زۆرن.

٢- مسلم گێڕاویەتیەوە لە (أبي هريره - خوا لێی ڕازی بێت-) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ)فەرمووی:((صِنْفان من أمتي من أهل النار لم أرَهما: قومٌ معهم سياط كأذناب البقر، يَضربون بها الناس، ونساءٌ كاسياتٌ عارياتٌ مُمِلاتٌ مائلات، رؤوسهُن كأسنِمة البُخْت المائلة، لا يدخُلْنَ الجنة، ولا يجِدْنَ ريحها، وانَّ ريحها لَيوجدُ من مَسيرة كذا وكذا))[١] واتە: دوو دەستە لە نەتەوەی من لە ڕیزی خەڵکانی ناو دۆزەخن کە نەمدیون: خەڵکانێك کە قەمچیان پێیە، هەروەك کلکی مانگا لە خەڵکی دەدەن. و ئافرەتانێك کە پۆشتەن، بەڵام وەك ڕووت "جلەکانیان یان تەنگ و تەسکە یان تەنکە یاخود کورتە" ڕووتن و لادەرن لە ڕاستی و هاندەری ئافرەتانی تریشن، بەفیزو لارو لەنجەوە دەڕۆن بە ڕێوە، قژیان وەك کۆپارەی حوشتر بەرز کردۆتەوە کە کۆپارەکە ئەوەندە قەبەیە لە قەڵەویدا لاردەبێتەوە، ئەوانە نەدەچنە بەهەشت و نەبۆنیشی دەکەن لە کاتێکدا کە بۆنی بەهەشت لە دووری ئەوەندە و ئەوەندەوە دێت.

ئەوەی لە دوای چەند سەدەیەکی سەرەتاوە تەماشای ئوممەتی ئیسلام بکات. ئەوا جۆری یەکەمی بەبەرچاو دەکەوێت، لەوەی ستەم بڵاوبوەتەوەو خەڵکی ئازار دەدرێن و لەم سەردەمەشماندا دەبینێت کە فەرموودەکە وێنەیەکی وردی کێشاوە بۆ ڕووت و قوتی و بەڕەڵایی و فیتنەی ئافرەتان.

٣- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ): ((لَيَأْتِيَنَّ على الناس زمانٌ، لا يبقى منهم أحد الا أكل الربا، فاِن لم يأكله، أصابه من غباره))[٢] واتە: سەردەمێك دێت بەسەر خەڵکیدا، هیچ کەسێك نابێت سوو (ڕیبا) نەخوات، ئەگەر یەکێك هەوڵیش بدات

---

(١) مسلم گێڕاویەتیەوە لە: كتاب اللباس و الزينة - باب النساء الكاسيات العاريات... ٣/١٦٨٠ و كتاب الجنة و صفة أهلها - باب النار يدخلها الجبارون ٢١٩٢/٤.

البخت: وشتری خوراسانین. تاکەکەی بریتیە لە: بختى و بختية.

(٢) أبو داود وابن ماجه و الحاكم في المستدرك، هێناویانە./ الجامع الصغير ١٣٣/٢ و فەرموودەیەك ڕاست (صحيح)ە.

نەیخوات ئەوا تۆزی سووەكەی بەرئەكەوێت.

شتێكی زانراوە كە ژیانی ئێستای ئابوری ڕاوەستاوە لەسەر سوو (ڕیبا)، جا لەبواری خەرجی و لایەنەكانی تریش، ئەم فەرموودەیەش هەواڵی ئەو بارودۆخەی داوە كە ئێمە تێیداین.

٤- بوخاری و مسلم[١] لە (أبي هريرة- خوای لێ ڕازی بێت -)ەوە گێڕاویانەتەوە، پێغەمبەری خوا (ﷺ)فەرموویەتی: ((لا تقوم الساعة حتى تخرجَ نارٌ من أرض الحجاز، تُضيء أعناق الاِبلِ ببُصْرَى)) بوصرا: شارێكە لەشام. واتە: (قیامەت هەڵناسێت، تاوەكو ئاگرێك لەخاكی حیجازەوە دەردەچێت، لە بصراوە ملی حوشتری پێ ڕووناك دەبێتەوە)[٢].

هەواڵیان پێداوین لەبارەی گڕكانێكی زۆر گەورە لەو شوێنەی كە پێغەمبەر (ﷺ) هەواڵی لەبارەوە دابوو، ئیمامی (النووی) لە (السمهودی)ەوە گێڕاویەتیەوە كە لە سەردەمی ئەودا ئەم ڕووداوە ڕوویدابوو كە دەكاتە ساڵی ٦٥٤ك، جا زۆر بە تێروتەسەلی دواوە لەبارەی لەرزینەكەی و دەنگ و ئاگرە سامناكەكەی، لە كۆتایشدا وتویەتی: ((ڕووناكی ئەو گركانە هەموو شتەكانی ئەوێی دەوردابوو، تەنانەت بەشێوەیەك حەرەمی مەكە و شاری مەدینەی ڕووناك كردبووەوە، وەك ئەوەی خۆری لێ هەڵاتبێت، لە بڵێسەی ئەو ئاگڕكانەئاگری لێدەرچوو، بەشێوەیەك وای لێهات كە ڕووناكی خۆر كە لەسەر زەوی ڕەنگی زەردە ئەوا لە بەرامبەردا ئەو گركانە ڕەنگی سۆری بەسەردا زاڵ بوو، مانگیش وا دەردەكەوت كە گیراوە))، (القاضی سِنان و

---

(١) متقف عليه. بخاري گێڕاویەتیەوە لە: - كتاب الفتن - باب خروج النار.

ومسلم گێڕاویەتیەوە لە: كتاب الفتن وأشراط الساعة - باب لا تقوم الساعة حتى تخرج نار من أرض الحجاز./ اللؤلؤ والمرجان ٨١٣.

(٢) دەقی كوردی ئەو فەرموودەیەم وەرگرتووە لە: (پوختەی صحیح موسلیم: دانانی زكی الدين عبدالعظيم عبدالتوى المنذري. وەگێڕانی: لیژنەیەك. سەیری ١٠٠٦/٢ بكە). بە كەمێك دەستكارییەوە. (وەرگێڕ).

القاشاني و العِماد ابن كثير و المَطَري) و جگە لەوانەش باسی ئەو ئاگرەیان كردووە[1].

جۆری دووەم:

ئەم جۆرە هەر بەردەوامە، لە هەموو كاتێك نمایشی خۆی دەكات، ئەویش قورئانی پیرۆزە.

لێرەدا دەچینە سەر هەندێ لایەنەكانی قورئانی بەرزو بەرێز كە بەڵگەن لەسەر ئەوەی موعجیزەی پێغەمبەرمانە (ﷺ) و لەلایەن خواوە هاتووە.

***

قورئانی پیرۆز

وشەی (قرآن) لە زمانەوانیدا: چاوگی (قرأ)ەیە، وەك (غفران) كە چاوگی (غفر)ەیە.

خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت: ﴿لَا تُحَرِّكۡ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعۡجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾ إِنَّ عَلَيۡنَا جَمۡعَهُۥ وَقُرۡءَانَهُۥ ﴿١٧﴾ فَإِذَا قَرَأۡنَٰهُ فَٱتَّبِعۡ قُرۡءَانَهُۥ ﴿١٨﴾﴾ القيامة: ١٦ - ١٩.واتە: (پەلە مەكە و زمانت مەجوڵێنە، بۆ ئەوەی پەلە بكەیت لە وەرگرتنیدا. بەڕاستی لەسەر ئێمەیە كۆكردنەوەو خوێندنەوەی. جا كاتێك ئێمە دەیخوێنینەوە تۆش شوێنمان بكەوە لە خوێندنەوەیدا. پاشان بەڕاستی ڕوون كردنەوەشی لەسەر ئێمەیە).

لە زاراوەشدا: بریتیە لە فەرمایشتی خوای پایەبەرز، كە دابەزێنراوە بۆسەر پێغەمبەر محمد (ﷺ)، لە چوارچێوەی (مصحف)ەكاندا نووسراوە، بەشێوەیەی موتەواتر لە پێغەمبەرەوە هاتووە كە گومان هەڵناگرێت، بە سورەتی (الفاتحة) دەستی پێكردووەو بە سورەتی (الناس) كۆتایی هاتووە، خوێندنەوەشی پەرستش و

(١) كتب الصحاح كالبخاري ومسلم و جگە لەوانیش و الشفا للقاضي عياض و إعلام النبوة للماوردي و دلائل النبيوة للبَيْهَقي والرسول - سعيد حوى ١٣٠/٢ جا ئەم نمونانەش دڵۆپێكن لە دەریایەك و مشتێكن لە خەرواڵێك.

بەندایەتیە[1].

ئـەم قورئانـە پـیرۆزە هـیچ ناحـەقی و نادروسـتی و ناتـەواوی ڕووی تـێ ناكـات لـە هیچ كاتێكدا و لە هیچ لایەكەوە، بەرنامەو شەریعەتی نەمرەو شـیاوە بـۆ هـەموو كـات و شوێنێك.

قورئـانی پـیرۆز مـوعجیزەو دەراسـایە، مـرۆڤ دەستەوەسـانە لـەوەی بتوانێـت وێنەیەكی هاوشێوەی بێنێت. لێرەشـدا پێویسـتە بەڵگە بخەینـەڕوو لەسـەر ئیعجازی قورئان، تا پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ) بسـەلمێندرێت دواتـر ڕاسـتێتی ئیسلامما بـۆ دەربكەوێت.

***

ئیعجازی قورئان

ئیعجـاز: بریتیـە لـە چەسـپاندنی دەستەوەسـانی و بـێ توانـایی بـۆ بەرامبـەرو دەوروبەر.

دەوترێـت: قورئـان مرۆڤـی دەستەوەسـان كـردووە، واتـە: سـەلماندی كـە مـرۆڤ ناتوانێت وێنەیەكی هاوشێوەی قورئان بێنێت.

موعجیزایەتی قورئان نایەتەجێ تەنها بەم سێ شتە نەبێت:

١- تەحەداكردن، كە بریتیە لە داواكردنی بەرەنگار بوونەوەو بەڕوودا وەستان.

٢- بوونی ئەو شتە پێویستە كە تەحـەداكار (متحدی) بەهۆیـەوە داوای ڕووبـەڕوو بوونەوەو ململانێ دەكات.

٣- نەبوونی هیچ ڕێگرێك لە بەردەم ململانێكە.

لەبەر ئەوەی ئەگەر ململانێكار بانگەشـەی بردنـەوەی كـرد و ململانـێ كارەكـەی تـر نكۆڵی لێكـرد، ئینجـا دووبـارە ئـەوەی یەكـەم تەحـەددای نكۆڵی كارەكـەی كـرد و ئەویش نەیتوانی ڕووبەڕووی ببێتەوە، ئەوا ئەوەی یەكەم دەستەوەسانی هـی دووەمـی

(١) فتح الغفار لابن نُجَیْم ١/١٠ و جمع الجوامع بشرح البناني ١/٢٢٣ و علم الأصول الفقه - عبدالوهاب خلاّف ٢٢.

سەلماند، ئەمەش بەهۆی:

تەحەداكردنی یەكەمەوە،

پێداگیری دووەم لەسەر پوچەڵی بانگەشەكەی،

نەبوونی هیچ كۆسپ و ڕێگریەك یان پاساوێك لە ئەنجامدانی ململانێكە.

***

هاتنەدی مەرجەكانی ئیعجاز لە قورئانی پیرۆزدا

بۆ ئەوەی ڕاستی و دروستی موعجیزە بوونی قورئانی پیرۆز ڕوون بكرێتەوە، ئەوا پێویستە هەموو مەرجەكانی ئیعجاز كە پێشتر خستمانەڕوو لەسەر قورئان بخەینەڕوو تا موعجیزە بوونی بە ڕۆشنی دەربكەوێت، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- تەحەدا كردن: كە بریتیە لە داواكردنی بەرەنگار بوونەوەو بەڕوودا وەستان:

قورئانی پیرۆز تەحەدای عەرەبەكانی كرد، بێ توانایی و دەستەوەسانی ئەوانی سەلماند - كە سوارچاكی مەیدانی ڕەوانبێژی و جوانبێژی و شیعرو پەخشانن - خوای پایەبەرز دەفەرمووێت:

﴿ أَمۡ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُۥۚ بَل لَّا يُؤۡمِنُونَ ﴿٣٣﴾ فَلۡيَأۡتُواْ بِحَدِيثٖ مِّثۡلِهِۦٓ إِن كَانُواْ صَٰدِقِينَ ﴿٣٤﴾ ﴾ الطور: ٣٣ - ٣٤. واتە: (یان دەڵێن: ئەم قورئانە خۆی هەڵبەستووەو دایڕێشتووە، نەخێر وانییە، هەر ئیمان و باوەڕیان نییە "ئەگینا چۆن وادەڵێن". - دەی كەواتە خۆ ئەوانیش قسەزان و لێزانن - دەبا فەرمایشتێكی ئاوا وەك ئەم قورئانە بهێنن ئەگەر ڕاست دەكەن؟!).

خوای گەورە تەحەدای كردن بەوەی دەسوڕەت هاوشێوەی دەسوڕەتی قورئانی پیرۆز بێنن، خوای مەزن دەفەرمووێت:

﴿ أَمۡ يَقُولُونَ ٱفۡتَرَىٰهُۖ قُلۡ فَأۡتُواْ بِعَشۡرِ سُوَرٖ مِّثۡلِهِۦ مُفۡتَرَيَٰتٖ وَٱدۡعُواْ مَنِ ٱسۡتَطَعۡتُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمۡ صَٰدِقِينَ ﴿١٣﴾ فَإِلَّمۡ يَسۡتَجِيبُواْ لَكُمۡ فَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّمَآ أُنزِلَ بِعِلۡمِ ٱللَّهِ وَأَن لَّآ إِلَٰهَ إِلَّا

هُوَۖ فَهَلْ أَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴿١٤﴾ ﴾ هود: ١٣ - ١٤. واتە:(بەڵکو - لەگەڵ ئەو هەموو بەلگانەدا - ئەوان دەڵێن کە محمد(ﷺ)قورئانی هەڵبەستووە، پێیان بڵێ: جا ئێوەش دە سورەتی هەڵبەستراوی وێنەی ئەم قورئانە بێنن، هەرکەسیش لەخوای گەورە بەدەر، دەتوانن، بانگ بکەن - بۆ هاوکاریتان پەنای بۆ بەرن - ئەگەر ئێوە ڕاست دەکەن. جا ئەگەر "خوانەناسان" نەهاتن بەدەم ئەو داوایەتانەوە، ئەوە ئیتر چاك بزانن و دڵنیا بن کە بەڕاستی ئەم قورئانە هەر بە ئاگاداری خوای گەورە دابەزێنراوەو بشزانن جگە لەویش خوایەکی تر نیە، ئایا ئیتر ئێوە "ئەی بێ باوەڕان" ملکەچ نابن).

تەحەدای کرد بەوەی تەنها یەك سوڕەتی هاوشێوەی یەك سوڕەتی قورئان بێنن:

﴿ وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا۟ بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِۦ وَٱدْعُوا۟ شُهَدَآءَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿٢٣﴾ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا۟ وَلَن تَفْعَلُوا۟ فَٱتَّقُوا۟ ٱلنَّارَ ٱلَّتِي وَقُودُهَا ٱلنَّاسُ وَٱلْحِجَارَةُۖ أُعِدَّتْ لِلْكَٰفِرِينَ ﴿٢٤﴾ ﴾ البقرة: ٢٣ - ٢٤. واتە: (جا ئەگەر ئێوە لە دودڵی دان و گومانتان لەم "قورئانە پیرۆزە" هەیە کە دامانبەزاندووە بۆ بەندەی خۆمان محمد (ﷺ) ئەگەر بۆتان دەکرێت ئێوەش هەوڵ بدەن سوڕەتێکی وەك ئەو بێنن، هاوپەیمان و هاوکارەکانیشتان جگە لە خوا "بۆ ئەو مەبەستە" بانگ بکەن ئەگەر ئێوە ڕاست دەکەن. خۆ ئەگەر نەتانتوانی و هەرگیز ناشتوانن "کەواتە باوەڕبهێنن" خۆتان بپارێزن لەو ئاگرەی: سووتەمەنیەکەی خەڵك و بەردە، کە بۆ بێ باوەڕو خوانەناسان ئامادە کراوە).

جا کاتێك مرۆڤ و جنۆکە دەستەوەسان بوون، ئەوا خوای گەورە تەحەدای کردن بە شێوەیەکی گاڵتە ئامێزو ڕیسواکردن:

﴿ قُل لَّئِنِ ٱجْتَمَعَتِ ٱلْإِنسُ وَٱلْجِنُّ عَلَىٰٓ أَن يَأْتُوا۟ بِمِثْلِ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِۦ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ﴿٨٨﴾ ﴾ الاسراء: ٨٨. واتە:(ئەی محمد(ﷺ) پێیان بڵێ: سوێند بەخوا ئەگەر هەموو ئادەمیزاد و پەریەکان کۆببنەوە و - هەوڵی بەردەوام

بدەن تا - قورئانێكی وەك ئەمە دانێن و بهێننە- مەیدان - ناتوانن كاری وابكەن، ئەگەر چی هەموو لایەكیان ببنە پشتگیر و یارمەتیدەری یەكتری).

ئـەم تەحەدایـە تـەنها تایبـەت نـەبوو بەسـەردەمی پێغەمبـەر (ﷺ)، بـەڵكو ئـەم تەحەدایە بەردەوامە تا ڕۆژی دوایی.

٢- بـوونی ئـەو شـتە پێویسـتە كـە تەحـەداكار (متحـدی) بەهۆیـەوە داوای ڕووبەڕوو بوونەوەو ململانێ دەكات:

پێغەمبەر (ﷺ) بانگەشەی كرد كە پێغەمبـەری خوایـە و كتێبـی خـوا (قورئـانی پیرۆز)ی بۆ ئەوان هێنا، گاڵتەی بە پەرستش و عـەقڵی ئـەوان دەكـرد، بۆیـە ئـەوانیش پێـداگیریان كـرد لەسـەر ئـەوەی هاوێنـەی قورئـان یـاخود هاوێنـەی بەشـێكی قورئـان بێنن، تا بەڵگەی پێغەمبـەر (ﷺ) تـەفروتونا بكـەن و چیتر نـەڵێت قورئـان لەلایـەن خواوە هاتووە.

٣- نەبوونی هیچ ڕێگرێك لە بەردەم ململانێكە:

هـیچ ڕێگرێـك لـە بـەردەم عەرەبەكانـدا نـەبووەو نیـە كـە ڕووبـەڕووی ببنـەوە، ئەمەش لەچەند لایەنێكدا ڕوون و ئاشكرایە:

ا- لایـەنی زمانـەوانی: عەرەبـەكان سـەركردەو ڕابـەری ڕەوانبێـژی و ڕوونبێـژی و جوانبێـژی بـوون بـەهۆی هـۆنراوەو پەخشـانەكانیان، قورئـانیش بـە زمـانی ئـەوان دابەزی بوو.

ب- لایەنی واتا: خاوەنی تێڕاوانینی تیژو ئـەزموون و شـارەزایی و زیرەكـی بـوون، هەروەك وتارو هۆنراوەو شوێنەوارەكانیان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن.

پ- لایەنی كات: قورئان بەیەك جار دانەبەزی بەڵكو لە ماوەی (٢٣ ساڵ) دابـەزی، تا ماوەی ڕووبەڕوو بوونەوە فراوان بێت[1].

عەڕەبـەكان ئـەوەیان دەزانـی كـە ڕووبـەڕوو بوونـەوەی قورئـان بـە داڕشـتنی

---

(١) علم الأصول الفقه - عبدالوهاب خلاّف ٢٥-٢٧ ومحاضرات في أصول الفقه للشيخ بدر متولي عبدالباسط ١٢٩/١.

سوڕەتێك، بەهێزترە لەوەی پێغەمبەر (ﷺ) بەدرۆ بخەنەوەو، كاریگەریشی زیاتر دەبێت لەسەر پەرتەوازە كردنی شوێنكەوتووانی، بەڵام ئەوان دەستەوەسان بوون لەمەدا، سەرباری ئەوەی عەرەبەكان زمان پاراوترین وتاربێژترین سەركردەی ڕەوانبێژی بوون بۆ ماوەیەكی دووورو درێژ، بەڵام ڕێگەیەكی تریان گرتەبەر، ئەویش بریتی بوو لە تێكۆشان و ڕووبەڕوو بوونەوە بە شمشێرو دەرچوون لە وڵات و بەفیڕۆدانی پارەو سامان لە جەنگی زیانبەخش[1].

تەحەداكەی قورئانی پیرۆز چەسپاوە لە كۆن و نوێ و داهاتوودا بۆ ئەو دژانەی كە خاوەنی هزری پوچەڵی پیسن و توانج لە قورئان ئەگرن و لەمبارەوە گومان بڵاو ئەكەنەوە. ئا ئەو جۆرە كەسانە لەو هەڵوێستەیاندا وێنەی كەسێكی سەرشۆڕی دۆڕاو ئەكێشن كە هیچ هێزو توانایەكی نیە. ئەمەش خۆی لەخۆیدا تەنها دانپێدانانێكی تەواوە بە قورئانی پیرۆز كە كتێبی پەروەردگارە، ناحەقی و نادروستی و ناتەواوی ڕووی تێ ناكات لە هیچ كاتێك و لە هیچ لایەكەوە، تەنها ڕێگە كە لە بەردەم دژەكاندا مابێتەوە ملكەچ بوون و فەرمانبەرداریە بۆ فەرمان و ڕێگریەكان و باوەڕ هێنان بەوەش كە لە سوننەتی پاكی پێغەمبەردا (ﷺ) هاتووە.

***

ڕووەكانی ئیعجازی قورئانی پیرۆز

قورئانی پیرۆز كتێبی یاساو ڕێسا دانانە بۆ خەڵكی، كە بەو یاسایانە ژیانێكی سەربڵندو ڕێزداری بنیاتدەنرێ و ئامانجیشی ئاوەدان كردنەوەی زەوییە.

مەبەستی سەرەكی قورئان تەنها ڕیشە داكوتانی تیۆرە زانستیەكان نەبووە یاخود كاری تەنها خوێندنەوەی هەواڵی پێشینان یان تەنها وێنەیەكی وێژەیی و ئەدەبی شێواز دەگمەن نەبووە، ئەگەرچی باسی نیشانەكانی خوای گەورەی كردووە

(١) الإتقان ١١٧/٢ و شرح المقاصد ١٨٣/٢ و شرح المواقف ٥٥٧ و الدواني ٢٧٨/٢ ة النبأ العظيم ٨٥.

لە بوونەوەردا بەو شێوازە بەرزە تا فێری بێ باوەڕان بكات كە قورئان فەرمایشتی خوایە و لەخودی خۆیدا موعجیزەیە، تا جەخت بكاتەوە لەسەر باوەڕ پێهێنانی و پەند و ئامۆژگاری وەرگرتن لە چیرۆك و بەسەرهاتەكان.

قورئانی پیرۆز لە چەندین لایەنەوە[1] موعجیزەیە كە بریتین لەمانە:

ڕووی یەكەم: ڕوونبێژی و ڕەوانبێژی دەربڕینەكانی و پێكهاتەو دارشتە سەیرو سەمەرەكەی.

تێكڕای وشەكانی قورئانی پیرۆز ڕوون و ڕەوانن، گوێچكە گران ناكەن، دەربڕینەكانی ڕێكن لەگەڵ حاڵەتی ناوبراو بەوەی لە بەرزترین پلەی ڕەوانێژی دان، هەر كەسێ كەمێك تامی زمانی عەرەبی كردبێت هەست بە ڕازاوەیی و شیرینی و جوانبێژی قورئان دەكات، ئەمەش بەدەر ئەكەوێت لە وێچواندنەكان (تشبیهات) و خواستن (استعارة) و خوازراو (مجاز) و سەرجەم شێوە جیاوازەكانی.

شێوازەكەی قورئانی پیرۆز لەلایەن عەرەبەكانەوە نامۆ بووە، چونكە عەرەبەكان وتەیەكی وایان نەبووە كە بەشێوەیەكی گشتی هەموو لایەنەكانی ڕەوانبێژی و جوانبێژی لەخۆی بگرێت، واتاكانی دڵڕفێن و ناسك بن، سوود و دانایی و حیكمەتی بێ ژمار لەخۆی بگرێت و گونجانی تەواو هەبێت لە ڕەوانبێژییەكەیدا و لێكچوون هەبێت لە بەرزی و لێهاتووییەكەیدا.

پاشان قورئانی پیرۆز، دارشتنەكەی سەرسوڕهێنەرە، پێكهاتەی بێ وێنەیە، پلەبەندی لە بەهێزییەكەیدا بەدیناكرێت، جیاوازی و كەلێنی تێدا نییە، سەرباری ئەو هەموو باسانەی قورئان لەبارەیانەوە دەدوێت و باسی چیرۆك و ئامۆژگاری و شتەكانی تریش ئەكات ئەوا بەشێكی قورئان بە لاوازو بەشێكی تری بە بەهێز دەرناكەوێت.

---

(١) بڕوانە ئەم سەرچاوانە: شرح المقاصد ٢/١٨٣-١٨٧ وشرح المواقف ٥٥٨ و مناهل العرفان ٢/٢٢٨ و إعلام النبوة ٥٧ و لاپەڕەكانی دواتری، وعلم أصول الفقه - خلاف ٢٨.

مرۆڤ هەرچەندە یارمەتی یەكتری بدەن ئەوا ناتوانن هاوشێوەی قورئان بێنن[(١)].

ئەو كەسەی لە مێژووی زمانەكان دەكۆڵێتەوە، دەبینێت كە بە پلەبەندی زمانەكان گەشەیان كردووە، بەڵام زمانی عەرەبی هیچ گەشەیەكی پلەبەندی بەخۆیەوە نەبینی كاتێك قورئانی پیرۆز هات، بەڵكو لە نیمچە دەقینەوەو هەڵقوڵانێكی لەناكاو ئەچوو، زمانی عەرەبی لە شێوەزمان (لهجة)ی نەفامیەوە گواستەوە بۆ زمانێكی رێك و پێك و تۆكمە لەرووی هۆنەری، لەگەڵ ئەوەش كە جگە لە شێوەزمانی حیجاز دەربڕینە بیانیەكانی تری بەهیچ شێوەیەك بەكارنەهێنا. ئەمەش وەك ئەوە وایە كە هەموو سەروەت و سامانی وشە و دەربڕینەكانی هێناوەو بەشێوەیەكی نامۆ دایڕشتووە، بەمەش كودەتایەكی زۆر گەورەی لە وێژەو ئەدەبی عەرەبیدا كردووە بەهۆی گۆڕینی ئامرازی هونەری دەربڕین، جا لە هەردوو ڕووی ئەدەبی و زمانەوانی جیاوازیەكی تەواوی هێنایە كایە لە نێوان زمانی سەردەمی نەفامی و زمانی سەردەمی ئیسلام[(٢)].

شێخ (مودودی) هیندی وتویەتی:

(ئەگەر زمانی عەربی بخوێنیتەوە، بەجوانی لەم زمانە بكۆڵیتەوەو وێژەو

---

(١) بروانە ئەم سەرچاوەیە كە بەتێروتەسەلی لەم بارەوە دواوە: الاتقان ٢/ ١١٦ - ١٢٥ و چەندین ڕاو بۆچوونی هێناوە وەك هی: (جاحظ و النَّظَّام و الرُمّاني و الزملكاني و ابن عطية والرازي و القاضي عياض و المرَاكُشي و الزَركشي و الجرجاني و السكاكي و التوحيدي و الأصبهاني) و جگە لەوانەش.

هەندێ كتێبی لەم جۆرە لە چاپ دراون وەك: (ثلاث رسائل في إعجاز القرآن - الرُمَّاني والخطَّابي و الجرجاني) و دوو كتێبی (زملكانی) كە بریتین لە: (البرهان الكاشف، البيان حققهما د. أحمد مطلوب و د.خديجة الحَدِيثي) و (الشفا - القاضي عياض) و (البرهان - الزركشي)... هەروەك (د. عمر ملا حويش) لە كتێبەكەیدا (تطور دراسات إعجاز القرآن وأثرها في البلاغة العربية) باسی بۆچوونی ناوبراوانی كردووە وەك شرۆڤەیەك بۆ كتێبەكانیان لەسەر بابەتی ئیعجاز. و سەیری ئەمانەش بكە: إعجاز القرآن - الرافعي و سەرچاوەكانی پێشوو، والنبأ العظيم ٨٠ و لاپەڕەكانی دواتری.

(٢) الظاهرة القرآنية لا ٢٣٢ - ٢٣٤.

هۆنراوەكانی بەوردی بخوێنیتەوە، بۆت دەردەكەوێت، كە زمانێك نییە هاوشانی بێت، بەڵكو باشترین زمانە بۆ دەربڕینی بیروباوەڕو بەرنامەی گشتی و جیهانی، تەنانەت بۆ دیاریكردنی مانای خواناسین و كارتێكردن لە گیان و دەروونـدا، ئەبینیت بەچەند ڕستەیەكی كورت و بچوك، گەورەترین مانـاو مەبەست ئەگەیـەنێ و بـەجوانیش كار ئەكات لە سۆزو دەروونـدا. مانـای قورئـانی پیرۆز پێویستی بـەزمانێكی لـەو جۆرەیـە، ئینجا ئا لێرەدا بۆمان دەردەكەوێت كە بۆچی خوای گەورە زەوی عـەرەبی دیاریكرد بۆ ئەوەی ببێتە كانگای ئەو پەیامە گەورەو پێغەمبەرایەتی جیهانی)[١].

***

شێوازی قورئـانی پیرۆز

شـێوازی قورئـان[٢] تاكـە ڕێگەیـە كـە تـەنها قورئـان ئـەو ڕێگەیـەی بـەكارهێناوە لـە داڕشـتنی فەرمایشـتەكانی و دەستنیشـان كردنـی دەربڕینـەكانی، قورئـانی پـیرۆز وەك كتێبێك بە زمانی عەرەبی هات و لەسەر ئەو شـێوازەی عـەرەب هـۆگری بـووە، جا لـە پیتـەكانی زمـانی عـەرەبی وشـەكانی قورئـان پێكهـاتووەو لـە وشـەكان و ڕسـتەكان پێكهـاتوون و داڕێـژراون و لەسـەر یاسـا گشـتیەكان لـە داڕشـتنی وشـەو ڕێكخسـتنی ڕستەدا قورئـان دانـراوە، لەگـەڵ ئەمەشـدا بـە شـێوازە تاقانـە و بـێ هاوتاكـەی سـەری ئەوانەی سوڕماند.

نمونەی ڕوونكردنەوەی زمانەوانیە لە هەر زمانێكدا، بۆ نمونە هـەر پیشـەیەك لـە پیشەكان دەهێنیتەوە.

بەرگـدروەكان لـە نێـوان خۆیانـدا جیـاوازن و پلـە پلـەن، هەیانـە بـێ توانایـە و هەشـیانە زیرەكـە یـاخود هەیانـە لاوازە و هەشـیانە بـەهێزە، ئـەم جیاوازیـەش لـە دەرەنجامی جیاوازی كەرستەی جل و بەرگە درواوەكە یان ئامێرو ئـامرازی گشـتییەكە

(١) مبادء الاسلام - أستاذ أبي الأعلى المودوي ٤٧.

(٢) مناهل العرفان - الزرقاني ١٩٨/٢ و لاپەڕەكانی دواتری.

کە لە بەرگدرویدا بەکاردێت نیە، بەڵکو جیاوازیەکە لەو ڕێگە تایبەتیەوە سەرچاوەی گرتووە کە هەر یەکێك لە بەرگ درووەکان گرتوویانەتە بەر لە دیاریکردنی کەرستەکان و شێوازی ڕێکخستن و دروونیان و بەکارهێنانی یاساکانی ئەو پیشەیە لە شێوەو ئەندازەکەیدا.

ئەگەر تەماشای وشەکانی زمانی عەرەبی بکەین دەبینین:

هەندێك لە وشەکانی لە چەند پیتێك پێکهاتوون کە ئەو پیتانە لەگەڵ یەك جوان دێن یاخود جوان نایەن، هەیانە ڕوونە و دلگرە، هەیانە نادیارو نامۆیە، هەشیانە سوکە لە کاتی بیستندا، هەشیانە گرانە و بێزراوە، هەشیانە کۆکە یان ناکۆکە لەگەڵ یاساو ڕێسا (قیاس)ی زمانەوانی.

هەر لەو وشانە هەیە گشتی (عام)ە یان تایبەت (خاص)ە، هەشیانە ڕەها (مطلق)ە یان بەستراو (مقید)ە، هەیانە کورت کراو (مجمل)ە یان ڕوون (مبین)ە، هەشیانە ناسراو (معرّف) یان نەناسراو (منکر)ە، هەشیانە دیار (ظاهر)ە یان نادیار (مضمَر)ە، هەیانە ڕاستەقینە (حقیقة)ە یان خوازراو (مجاز)ە.

پێکهاتە و دارشتەی عەرەبیش هەر بەوشێوەیە، هەیانە ڕاستەقینە (حقیقة)ە یان خوازراو (مجاز)ە، هەشیانە پێکهاتووە لە چەند پیتێك کە کۆکن یاخود ناکۆکن لەگەڵ یەکدا، هەشیانە واتاکەی ڕوونە یاخودماناکەی ئاڵۆزە.

شتێك نییە لەو جۆرانەی خرانەڕوو، کە بە ڕەهایی بەکارهێنانی باش بێت یاخود بە ڕەهایی بەکارنەهێنانی خراپ بێت، لە هەموو کات و شوێن و بارودۆخێکدا، لەبەر ئەوەی هەر بارودۆخێك و شوێنێك قسەی خۆی هەیە، چونکە لەوانەیە بەکارهێنانی شتێك لە شوێنێك جوان بێت کەچی بەکارهێنانی هەمان شت لە شوێنێکی تر ناشرین بێت، هەندێ شت لەوانەیە لە هەندێ شوێن پێویست بێت کەچی لە هەندێ شوێنی تریش قەدەغە بێت.

لە پێشینان ئەوانەی کە هەڵهێنجانیان کردووە لەو مەیدانەدا (الخطیب الاسکافي) (٤١٢ك مردووە) لە کتێبەکەی (درة التنزیل و غرة التأویل)دا، نهێنی دەربڕینی پیتی (ف) لەگەڵ بێژەی (کلوا) ڕوون دەکاتەوە کە لە فەرمایشتی خوای گەورەدا هاتووە لە

سـوڕەتی (البقـرة/ ٥٨): ﴿ وَإِذْ قُلْنَا ٱدْخُلُوا۟ هَـٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ فَكُلُوا۟ مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ ﴾ واتـە: (یـادی ئـەو نیعمەتـە بكەنـەوە كاتێـك وتمـان: بچـنە ئـەم شـارەوە "كـە قودسـە"، جـا هەرچی حەزی لێدەكەن لەوێ بیخۆن). نـاوبراو دواوە لـەبارەی نهێنـی دەربڕینـی (و) لـە جیـاتی (ف) لەگـەڵ بێـژەی (كلـوا) لـەو فەرمایشـتەی پـەروەردگار لـە سـوڕەتی (الأعـــــراف/ ١٦١): ﴿ وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ ٱسْكُنُوا۟ هَـٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ وَكُلُوا۟ مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ ﴾ واتە: (یادی ئەو كاتە بكـەرەوە كـە پێیـان وتـرا: لـەم شـارەدا "كـە قودسـە" نیشتەجێ بـبن و لـەو بەروبومانـەی كـە بـە دەورو پسشـتیدا هەیـە لـە هـەر شـوێنێك ویسـتتان بـە ئـارەزووی خۆتـان لێـی بخۆن). لەگـەڵ ئـەوەی هـەر دوو ئایەتەكـە بـاس لەیەك بەسەرهات دەكەن و پیتەكەش یەك مانا دەگەیەنێت. ناوبراو وتویەتی:

(ئەصڵ وایە هەر فرمانێك كە ئـەو شـتەی دەخرێتەسـەر كـە پـێ پەیوەسـتە ئـەوا وەڵامەكـەی پـێ پەیوەسـت دەبێـت بەسـەرەتاكەیەوە. یەكـەم لەگـەڵ دووەم بـەمانای مـەرج و پاداشـت دێـت، ئەصـڵ وایـە دووەم (عطـف) بخرێتـە سـەر یەكـەم بـە "ف" نـەوەك بـە "و"، ئـەم فەرمایشـتەش لـەم جۆرەیـە: ﴿ وَإِذْ قُلْنَا ٱدْخُلُوا۟ هَـٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ فَكُلُوا۟ ﴾ جا خواردن پەیوەستە بە چوونە ژوورەوە، چوونە ژووریـش دەبێتـە هـۆی خـواردن، خـواردن پەیوەسـتە بـە چـوونە ژوورەوە، بـە پێچـەوانەی ﴿ وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ ٱسْكُنُوا۟ هَـٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ وَكُلُوا۟ ﴾ بـە پێچـەوانەی نیشـتەجێ بـوون بـۆ ماوەیـەكی درێـژ، چـونكە خـواردن پەیوەسـت نییـە بـە نیشـتەجێ بـوون، لەبـەر ئـەوەی دەكـرێ یـەكێك بچـێتە نـاو باخێكـەوە لێـی بخـوات و پێیـدا تێپـەڕ بێـت جـا مـادام دووەم پەیوەسـت نـەبوو بـە یەكەمـەوە پێویسـتە خرانـە سـەر (عطـف) بـە "و" پێویسـت و واجبە نەوەك بە "ف")[1].

***

(١) بڕوانە: درة التنزیل وغرة التأویل ١٠. كە دەقەكەی بەزیادەوە تێدایە.

تایبەتمەندییەكانی شێوازی قورئانی پیرۆز

ئەو تایبەتمەندیانەی قورئانی پیرۆز هەیەتی وایكردووە كە سروشتێكی موعجیزەیی هەبێت لە زمان و ڕەوانبێژییەكەی، هەندێ لەو تایبەتمەندیانە:

تایبەتمەندی یەكەم:

جوانی دەربڕینەكانی قورئان بەشێوەیەكی سەر سوڕهێن و دڵڕفێنە، كە لە سیستەمی دەنگیی و جوانیە زمانەوانییەكەی دەدرەوشێتەوە. مەبەست لە سیستەمی دەنگی قورئان: ڕێك وپێكی و تۆكمەیی و پێكهاتنە قەشەنگەكەیەتی، هەر لە جوڵە (حركات) و وەستان (سكنات) و درێژكردنەوە (مدات) و مینگە (غنات) و پەیوەندی (اتصلات) و بێ دەنگ بوون (سكتات)ەكانی پەیوەندی و هەماهەنگی و ڕێك خستنێكی ناوازەو زۆر جوانی هەیە.

جا هەر كەسێك ئەگەر عەرەبیش نەبێت، گوێ بگرێت بۆ كۆمەڵەی دەنگیی قوئان، هەست بە ئاوازێكی نامۆ و ژەنینێكی سەر سوڕهێن دەكات، كە زۆر بەرزترە لە جوانی و قەشەنگیەكەی، بەراورد ناكرێت لەگەڵ هیچ جۆرێك لەو ئاواز و ژەنینانەی مۆسیقا و لاواندنەوەكانی هۆنراوەو شیعر، چونكە ئاوازو دەنگسازییەكانی مۆسیقا هاوشێوەو لێك نزیكن، بەڵام گوێچكە ساردوسوڕ و ماندوو ئەبێت لە بیستنی، تەنانەت لەبەر ئەوەی كێش (وزن)ەكانی هۆنراوە چەند جۆرێكی دیاریكراون و سەرواكان لە یەك چامە (قصیدە)دا زۆربەی كات وێكچوون و بەیەك چەشن بەسەریدا زاڵە كە بیسەر لێی وەڕس و بێزار دەبێت.

بەڵام ئەوەی گوێ دەگرێ لە ئاوازی قورئان هەرگیز وەڕس و بێزار نابێت، چونكە هەردەم گوێبیستی ئاوازی جۆراوجۆر و دەنگسازی نوێی بەپێی بارودۆخی جیاواز دەبێت، كە هەر شێوازێك لەو جۆرە ئاوازانە ژێیەكان (أوتار)ی دڵ ئەلەرزێنن.

هەر ئەو جوانی و قەشەنگیە دەنگییە بوو، كە وەك یەكەم شت گوێچكەكانی عەرەب لەبارەی قورئان هەستیان پێكرد، لەكاتی دابەزینی قورئان و ئەو قەشەنگییە دەنگیە هاوشێوەی نەبوو، بۆیە وا بەخەیاڵی عەرەبەكاندا هات كە قورئان شیعر یان

جادووە.

مەبەسـت لـە جـوانی زمانـەوانی قورئـان، بریتیـە لـەو وەسـفە زیـاد و تایبەتمەندانـەی کـە پیتـەکانی قورئـان و ئـەو ڕێکخسـتنەی وشـەکانی کـە هەیـەتی، ئەمەش کاتێك مافی پیت و وشەکانی قورئان دەدەیت لـە دەر بـڕین لـە دەرچـووەکانی و بەهەمان ئەو شێوەیەی کـە سیفەتی پیتەکەیـە، هـەروەك دیـاریکراوە لـە ڕێساکانی زانستی جوان خوێندنەوەی قورئان (قواعد علم التجوید).

کاتێك ئەو کۆمەڵە جیاوازە پێکەوە لکاوە بـۆ خـەڵکی دەردەکـەوێت، کـە نـەرمی و تونـدی و ڕەقـی و ناسـکی و بەرزکردنـەوەو نزمکردنـەوەی دەنـگ بەشـێوەیەکی ورد و تۆکمـەی کۆکردۆتـەوە، ئـەوا لـەو کۆمەڵەیـە پەیکـەرێکی دەربـڕین و بێـژەیی سـەر سوڕهێن و ڕووخسارێکی دەرەکـی کێشـندەی لـێ پێکدێت، کـە تیایـدا پـاراویی لادێیـی، بـەبێ زبـری لەگـەڵ ناسـکی ژیـاریی و شارسـتانی بـەبێ شـلی ئاوێتـە بـووە، لەمیانـەی قورئاندا چێژە جۆراوجۆرو شێوەزارەکانی عەرەبی بە ئاسانی کۆبوونەوە.

بێگومان جـوانی زمانـەوانی و سیسـتەمی دەنگـی لەلایەکـەوە بەڵگـەی ئیعجـازی و لەلایەکی ترەوە پەرژینێکی توونـدو تۆکمە بـوو بـۆ قورئـان، کـە ئامرازەکـانی بیسـتنی بۆ لای خۆی کێش ئەکرد و سەرنجی دەوروبەری بە ئاراستەی لای خـۆی دەبـرد، بۆیـە بـەردەوام جێگـەی خـۆی کـردەوە لـە زمـان و گوێچـکەکانی بوونـەوەردا و هـیچ کەسێکیش ئەو بوێرییە بەخۆی نادات کە گۆڕانکاری تێدا بکات.

تایبەتمەندی دووەم:

قورئان خەڵکی سادە و خەڵکی تایبەتی ڕازیکردووە.

خەڵکی سادە بەشێوەیەکی گشتی و خەڵکی تایبـەت بەشـێوەیەکی یەکسان، ئەگـەر چ قورئـان بخوێننـەوە، چ بەسـەریاندا بخوێنرێتـەوە، ئـەوا هەست بـە جـوانی قورئـان ئەکەن، چێژ لە تامە خۆشەکەی ئەکەن، هەر یەکەش بە ئەنـدازەی توانـای خـۆی لێـی تێدەگات.

بـەڵام وتـەی مـرۆڤ وانییـە، چـونکە ئەگـەر هەوڵیـدا خـەڵکی تایبـەت و زیـرەك لـەخۆی ڕازی بکـات، بـەوەی پـەنا بەرێتـە بـەر بـەکارهێنانی وشـەی نـامۆو شـێوازی

ئامـاژەیی، ئـەوا لـەو حاڵەتـەدا خـەڵكی سـادەو گشـتی لێـی ڕازی نـابن چـونكە لێـی تێناگەن.

هەروەها ئەگەر هـەوڵی ڕازی كردنـی خـەڵكی سادەو گشـتی دا بـەوەی پەنابەرێتـە بـەر ئـەوەی وتـە و وشـەو ڕسـەتەكانی ڕوون و ڕاشـكاو بـن و ڕاسـتیەكان بـە ڕەهایی و ئاشـكرایی بخاتــەڕوو ئـەوا خــەڵكی تایبــەت لێــی ڕازی نــابن، بــەوەی وتاربێــژ یــان قسەكەرەكە لە شێوازی قسەكانیدا دابەزیووە بۆ ئاستێك كە خۆشیی و تامی تێدا نیـە و ئـەوان كـە خـاوەن توانـای تایبـەت و زیـرەكن چـێژو تـامی عـەقڵی و دەروونـی لـێ وەرناگرن.

تایبەتمەندی سێیەم:

قورئـان عـەقڵ و سـۆزو عاتیفـەی ڕازیكـردووە، چـونكە لەیـەك كاتـدا بەیەكـەوە دڵ و عەقڵ دەدوێنێت.

بۆ نمونە لەو كاتەی كە قورئانی پیرۆز بەڵگەی عـەقڵی دێنێتـەوە لەسـەر زینـدوو بوونــەوەو هەڵسـانەوە لـەگۆڕ، بەشـێوەیەك بەڵگەكـە دەخاتــەڕوو كـە دڵ و دەروون دەڵـــەرزێنێت و ســـۆزو عاتیفـــە تـــەڕو پـــاراو دەكـــات. خـــوای پـــاك و بـــەرز دەفـــەرموێت: ﴿ وَمِنْ ءَايَـٰتِهِۦٓ أَنَّكَ تَرَى ٱلْأَرْضَ خَـٰشِعَةً فَإِذَآ أَنزَلْنَا عَلَيْهَا ٱلْمَآءَ ٱهْتَزَّتْ وَرَبَتْ ۚ إِنَّ ٱلَّذِىٓ أَحْيَاهَا لَمُحْىِ ٱلْمَوْتَىٰٓ ۚ إِنَّهُۥ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٣٩﴾ ﴾ فصـلت: ٣٩. واتــە: (لــە بەڵگــەو نیشانەكانی خوا ئەوەیە كە دەبینیـت زەوی كش و ماتـە، جا كاتێـك بـاران بەسـەریدا دەبارێنین دەخرۆشێت و گەشـە و نـەش و نوما دەكات، چـونكە بەڕاسـتی ئـەو زاتـەی كـە زەوی زینــدوو كــردەوە، مــردووانیش زینــدوو دەكاتــەوە، بێگومــان ئــەو خوایــە دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێكدا هەیە).

هەروەها دەفەرموێت: ﴿ أَفَلَمْ يَنظُرُوٓا۟ إِلَى ٱلسَّمَآءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَـٰهَا وَزَيَّنَّـٰهَا وَمَا لَهَا مِن فُرُوجٍ ﴿٦﴾ وَٱلْأَرْضَ مَدَدْنَـٰهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَٰسِىَ وَأَنۢبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍۭ بَهِيجٍ ﴿٧﴾ تَبْصِرَةً وَذِكْرَىٰ لِكُلِّ عَبْدٍ مُّنِيبٍ ﴿٨﴾ وَنَزَّلْنَا مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً مُّبَـٰرَكًا فَأَنۢبَتْنَا بِهِۦ جَنَّـٰتٍ وَحَبَّ

ٱلۡحَصِيدِ ﴿٩﴾ وَٱلنَّخۡلَ بَاسِقَٰتٖ لَّهَا طَلۡعٞ نَّضِيدٞ ﴿١٠﴾ رِّزۡقٗا لِّلۡعِبَادِۖ وَأَحۡيَيۡنَا بِهِۦ بَلۡدَةٗ مَّيۡتٗاۚ كَذَٰلِكَ ٱلۡخُرُوجُ ﴿١١﴾ ﴾ ق: ٦ - ١١. واتە: (ئایا ورد نەبوونەتەوە لەو ئاسمانەی كە بەسەریانەوەیە: چۆنمان دروستكردوەو ڕازاندوومانەتەوە بەجۆرێك هیچ كەم و كووڕی و كەلێنێكی تێدا نییە. هەروەها زەویمان ڕاخستووەو بڵاومان كردۆتەوەو كەژو كێومان لەسەری دامەزراندووەو لە هەموو جۆررە ڕووەكێكی جوان و ڕازاوەمان تیادا ڕواندووە. ئەمانە هەر هەمووی ڕۆشنكردنەوەی دڵ و یادخستنەوەیە بۆ هەموو ئەو بەندانەی كە بەلای ئێمەدا دێنەوەو ڕەزامەندی ئێمەیان مەبەستە. لە ئاسمانەوە ئاوێكی بەپیت و بەرەكەتمان هەردەم دابەزاندووە، جا بەهۆی ئەوەوە چەندەها باخ و دانەوێڵەی ئەو كشتوكاڵانەی كە درەو دەكرێن ئەڕوێنین. هەروەها دارخورمای قەشەنگ و بڵند سەری هەڵدا، كە هێشووە خورمای جوان و لەسەر یەك ڕیزكراو دەكرێت. ئەمەش بۆ ئەوەی ببێتە ڕزق و ڕۆزی بۆ بەندەكان.. هەر بە ئاو بارانە شوێنە مردووەكان زیندوو دەكەینەوە، هەر ئاوەهایش لە دوای مردن ئێوە لە خاك دێنە دەرەوە).

ئـەم شـێوازە بـەتواناو تۆكمەیـە عـەقڵی ڕازیكـرد و تـام و چـێژی بـە سـۆزو عاتیفـە بەخشی لە یەك كاتدا، خوای گەورە لە ئایـەتی یەكەمـدا فـەرمووی: ﴿إِنَّ ٱلَّذِيٓ أَحۡيَاهَا لَمُحۡيِ ٱلۡمَوۡتَىٰٓۚ ﴾هەروەها لە ئایەتی كۆتاییدا فەرمووی: ﴿كَذَٰلِكَ ٱلۡخُرُوجُ ﴾.

ئای لەو جوانییە دڵڕفێن و سەر سامكەرە، ئـای لـەو ئیعجـازە نایـاب و بریقـەدارە، كە بەیەكجار ڕووبـەڕووی عـەقڵ و دڵـی مـرۆڤ دەبێتـەوە بـە پڕشـنگدارترین بەڵگـە و بەتامترین نمونەی خراوەڕوو لەو چەند وشە كەمەدا.

كاتێك قورئان باسی بەسەرهاتنی یوسف (سەلامی لێ بێت) دەكات وەك نمونەیەك، ئەوا پەندی زۆر گرنـگ دەخاتەڕوو و لەمیانەیدا بەڵگەی درەوشاوە پێش چاو دەخات، لەسەر پێویست بوونی داوێنپاكی و شەڕەف پاراستن و ئەستۆپاكی و دەستپاكی، هەروەك خوای گەورە لە بەشێكی بەسەرهاتی ناوبراودا دەفەرمووێت:

﴿ وَرَٰوَدَتۡهُ ٱلَّتِي هُوَ فِي بَيۡتِهَا عَن نَّفۡسِهِۦ وَغَلَّقَتِ ٱلۡأَبۡوَٰبَ وَقَالَتۡ هَيۡتَ لَكَۚ قَالَ مَعَاذَ ٱللَّهِۖ إِنَّهُۥ رَبِّيٓ أَحۡسَنَ مَثۡوَايَۖ إِنَّهُۥ لَا يُفۡلِحُ ٱلظَّٰلِمُونَ ﴿٢٣﴾ ﴾ یوسف: ٢٣. واته: (جا ئەو ئافرەتەی كە یوسف لەماڵیدابوو هەوڵیدا یوسف لە خشتە ببات و دڵی ڕابكێشێت بۆ لای خۆی، هەموو دەرگاكانیشی داخست و وتی: وەرە پێشەوە خۆت ئامادە بكە، یوسف وتی: پەنا دەگرم بەخوا كاری واناكەم، چونكە پەروەردگارم دەرووی لێ كردوومەتەوە، هەروەها مێردەكەشت چاك ڕەفتار بووە لەگەڵمدا "چۆن خیانەتی لێدەكەم" چونكە من دڵنیام ستەمكاران سەرفراز نابن).

چاك بڕوانە، چۆن سێ پاڵنەری گومڕایی قبوڵ كران بەرامبەر بە سێ پاڵنەری داوێنپاكی لە وێنەیەكی بەسەرهاتەكەدا كە هەڵگری دەمەتەقێ و مشتومڕێكی توندی بەچێژو سەرنج ڕاكێش بوو لە نێوان سەربازی خواو سەربازی شەیتان، هەردوو پاڵنەرەكانیشی لە دوو تای تەرازوودا دایناون لە بەردەم عەقڵی خاوەن ویژدان.

ئا بەوشێوەیە قورئانی پیرۆز دەبینیت كە ناوەڕۆكەكەی ئاوێتەیەكی بەتام و سازگارە، كە وا ئەكات دەروونەكان ئاسانتر بتوانن بەڵگە عەقڵییەكان هەرس بكەن، ئاسوودەشی دەكات بەچەند سەرنجدانێكی سۆزو عاتیفەیی، كە عەقڵ و سۆزو عاتیفە بەیەكەوە ئاراستە دەكات بۆ ڕێنمایی و هیدایەتی ئینسانەكان و خێرو چاكەی مرۆڤایەتی.

جا ئەمە وەك وتەی مرۆڤ نییە، چونكە كاتێك مافی عەقڵ دەدات، ئەوا مافی سۆزو عاتیفە نادات بەڵكو دەست قایمە لە ئاستیدا، ئەگەر مافی سۆزو عاتیفەشی دا، ئەوا مافی عەقڵ و ژیری پێشێل ئەكات، هەروەك شتێكی زانراوە لە نەریت و عادەتدا كە شێوازەكانی پەخشان (نثر) بۆ دوو جۆر دابەش دەبەن: شێوازێكی زانستی و شێوازێكی وێژەیی (أدبی).

جا زانستخوازان ڕازی نابن بەشێوازی وێژەیی (أدبی)، بەهەمان شێوە قوتابیانی وێژەییش ڕازی نابن تەنها بە شێوازی زانستی، مرۆڤیش هەرچەندە بەتوانابێت ئەوا

ناتوانێت ببێتە خاوەنی ئەو دوو هێزە بەیەکسانی، گریمان ئەگەر واش دابنێین کە ئەو دوو هێزە لە یەك کەسدا کۆدەبنەوە، ئەوا پێویستە بزانین کە بەیەکەوەو بەیەك تەوژم کارناکەن، بەڵکو بەشێوەیەکی جێگرەوەو بەنۆبەت کار دەکەن: ﴿ مَّا جَعَلَ ٱللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِى جَوْفِهِۦ ﴾ الأحزاب: ٤. واتە: (خوا دوو دڵی دروست نەکردووە لە دەروونی هیچ کەسێکدا).

تەنها قورئان تاکە فەرمایشتە کە لە ناو هەموو جۆرەکانی ئاخاوتندا خاوەنی ئەو تایبەتمەندیەیە، چونکە قورئان پەیامێکە دابەزێنراوە لەلایەن زاتێکی بەتواناوە کە ڕۆح و جەستەی لە قورئانەکەیدا کۆکردۆتەوە.

تایبەتمەندی چوارەم:

دارشتنی قورئان و یاساکانی هۆنینەوەی لەوپەڕی چاکی و بەرزیدان.

جا قورئانی پیرۆز، لە پەیوەندی و پێکەوە لکانی وشەو ڕستەکانی و ئایەت و سوڕەتەکانی لە پلەیەکی ئەوەندە بەرزدایە کە هیچ ئاخاوتن و وتەیەکی تری پێناگات، ئەگەرچی ئەو ئاخاوتنە درێژ بێت و ئامانجی جۆراوجۆری هەبێت و لەیەك بابەتی دا هەمەڕەنگدا دارێژرابێت.

قورئانی پیرۆز دارێژراوێکی تاقانەیە، کە بینایی چاوەکان ئەبات، لە کاتێکدا قورئانی پیرۆز لە چەند بازنەیەك پێکهاتووەو هەر بازنەیەکیش لە خودی خۆیدا یەکەیەکی سەربەخۆیە و لەچەند بەشێك پێکهاتووە، هەر بەشێکیش بارودۆخێکی تایبەتی هەیە لە بازنەکەدا.

کتێبەکانی تەفسیری قورئانی پیرۆز پڕن لە ڕوونکردنەوەی ڕووی پەیوەندی نێوان ئایەت و سوڕەتەکان (مناسبات)، لەم بارەوە تەنها یەك نمونە بەکورتی دەخەینەڕوو.

بەناوی خوای گەورە دەستپێکراوە، هەروەك چۆن دادوەر هەر حوکمێك لە حوکمەکان کە دەخوێنێتەوە سەرەتا بەناوی شکۆیی پاشاوە دەیخوێنێتەوە، بۆ ئەوەی دادوەر ئەو لایەنەی کە دەسەڵاتی لێوەدەست خستووە لە دەرکردنی حوکمەکانی دا

ڕابگەیـەنێت، پاشـان چـووەتە سـەر بەڵگـە هێنانـەوە بـەوەی یارمـەتی دەبێـت تـەنها لـەخواوە داوابکرێـت، ئەمـەش بـەوە ڕوون دەکاتـەوە کـە ناوەکـە پاڵدەداتـە لای نـاوی خوای گەورە، کـە نـاوی زاتـی پـەروەردگارە و کۆکـەرەوەی هـەموو سیفەتە کامڵەکانـە، تەنانـەت وەسـفی نـاوی خـوای گـەورە (لفـظ الجلالـة) بـەوەی کـە: ﴿ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ﴿٣﴾ ﴾الفاتحة: ٣. واتە: (کانگای ڕەحمەت و سۆزو بەزەییە).

پاشان چووەتە سەر ئەوەی کە هەر خوای پەروەردگارە شایەنی هەموو سوپاس و ستایشێکە، مادەم بە بەڵگەوە خستمانەڕوو کە هەر خوا یارمەتیدەرە.

دواتر چووەتە سەر ئەو شتەی کە بریتیە لە داوای یارمەتی کـردن تـەنها لـە خـوا و پشـت ئەسـتووری کـردووە بەسـێ بەڵگـەی تـر کـە وەك سـیفەت لـەکاتی سـتایش دراونەتـە پـاڵ نـاوی خـوای گـەورە: ﴿ ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ ﴿٢﴾ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ﴿٣﴾ مَٰلِكِ يَوۡمِ ٱلدِّينِ ﴿٤﴾ ﴾ الفاتحة: ٢ - ٤. واتـە: (سـوپاس و سـتایش هـەر شایستەی خوایـە و بـۆ خوایـە، کـە خـاوەن و پـەروەردگاری هـەموو جیهانیـان و هـەموو بوونـەوەرە. بەخشـندەو دلۆڤانـە، کانگـای ڕەحمـەت و میهرەبانیـە "ڕەحمـەتی لـە دونیـادا هـەموو شتێکی گرتۆتەوە، بەڵام لە قیامەتدا تەنها بۆ ئیماندارانە").

هـەروەها چـووەتە سـەر ڕاگەیانـدنی یـەکتایی خـوای گـەورە لـە پەرسـتراوێتی و پـەروەردگارێتی: ﴿ إِيَّاكَ نَعۡبُدُ وَإِيَّاكَ نَسۡتَعِينُ ﴿٥﴾ ﴾ الفاتحـة: ٥. واتـە: (خوایـە؛ تـەنها هـەر تـۆش دەپەرسـتین و هـەر لـە تـۆش داوای یارمـەتی و پشـتیوانی دەکەین"لـە کاروباری دین و دونیاماندا، بەتایبەت لەو کاروبارانـەدا بـەتۆ نـەبێت، بەکەسـی تـر لـە بەنـدەکانت ناکرێـت"). مـادەم تـەنها خـوای گـەورە یارمـەتی ڕاستەقینەیە و شایەنی هەموو سوپاس و ستایشێکە ئەوا پێویستە بەتەنها بزانرێ.

لەدوای ئەمە باسی ئارەزووی هەرەبەرزی مرۆڤی کردووە کە بریتیە لـە هیدایـەت و ڕێنمایی وەرگرتن بۆ سەر ڕێبازی ڕاست، تەنانەت هیچ ڕێگەیـەك نییـە بـۆ گەیشـتن بەو ئارەزوو و ئامانجە تەنها ڕێگەی خـوای گـەورە نـەبێت، بـە ئاماژەکـانی پێشـوو کـە

بەڵگەی بەرزو بڵند و شکۆداری خوای گەورە بوون: ﴿ ٱهۡدِنَا ٱلصِّرَٰطَ ٱلۡمُسۡتَقِيمَ ٦ ﴾ الفاتحة: ٦. واتە: (خوایە بەردەوام ڕێنموویيمان بفەرموو بۆ ئەم ڕێبازی ڕاست و دروستی ئیسلامە).

دوای هەموو ئەو شتانەی پێشوو، بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکەیت یان بەو شێوەیەی هەستی پێ دەکەیت، چووەتە سەر دابەش کردنی بوونەوەر بەپێوەری هیدایەت بۆ سێ بەش، تا مرۆڤ بەدوای هیدایەتی ڕاست بکەوێت و هۆشیارو دوورە پەرێز بێت لە کەوتنە ناوچاڵی گومڕایی: ﴿ صِرَٰطَ ٱلَّذِينَ أَنۡعَمۡتَ عَلَيۡهِمۡ غَيۡرِ ٱلۡمَغۡضُوبِ عَلَيۡهِمۡ وَلَا ٱلضَّآلِّينَ ٧ ﴾ الفاتحة: ٧. واتە: (کە بەرنامەو ڕێبازی ئەوانەیە لە نازو نیعمەتی خۆت بەهرەوەرت کردوون، نەمانخەیتە سەر ڕێبازی ئەوانەی خەشم و قینیان لێگیراوە "بەهۆی ئەوەوە دەیزانن و لایانداوە"، هەروەها نەمانخەیتە سەر ڕێبازی ئەوانەش؛ کە سەرگەردان و گومڕان "بەهۆی لاساری و یاخی بوون و نەزانینەوە").

ئەوەتا خەڵکی لە پێش چاوی تۆن کە هەیانە نیعمەتی لەگەڵ کراوە، بەوەی ڕاستی و شوێنکەوتووانی ڕاستی ناسیووە، هەشیانە خەشم و قینیان لێگیراوە، بەوەی ڕاستیان نەناسیوەو لێشی لادەدەن، هەشیانە گومڕابووەو ڕازیشە ئاژەڵ ئاسا بە پلیکەکانی ژیاندا سەربکەوێت، لەناو چڵکاوی گومڕایی و نەزانی و سەرگەردانی، خۆی ماندوو ناکات بەوەی هەڵسێت بە لێکۆڵینەوە لە ڕاستی تا ڕێزدارو شەڕەفمەند ببێت بە ناسینی و بەختەوەریش ببێت بە شوێنکەوتنی.

کاتێك سەیری سورەتی (البقرة) و سورەتەکانی دوای ئەو دەکەین، دەبینین کە بەشێوەیەك پێکەوە بەستراونەتەوە وەك ئەوە وایە سورەتی (الفاتحة) پوختە بێت و سورەتەکانی تریشت درێژە پێدەری بابەتەکانی سورەتی ناوبراو بن، واتە سورەتی (الفاتحة) وەك ناونیشان وایە بۆ هەموو سورەتەکانی تر. جا هیدایەت و ڕێنماییکران بۆ ڕێگەی ڕاست کە ڕێگەی ئەوانە کە خوای گەورە بەخشش و نیعمەتی لەگەڵ کردوون لە پێغەمبەران و پیاوچاکان و شەهیدان، سورەتی (البقرة) و سورەتەکانی دواتری بەتێروتەسەلی لەوبارەوە دواون، بەوەی کە وردەکارییەکانی ئەو هیدایەت و

ڕێنماییکردنە بۆ ئێمە هاتووە بەشێوەیەکی تەواو و هەمەلایەنە.

قورئـان لـە مەبەسـتێکەوە دەچـێتە سـەر مەبەسـتێکی تـر بـە شـێوەیەکی دلگیرو سەر سوڕهێنەر.

بەپێچــەوانەی مرۆڤــەکان کــە زۆربــەی کــات هەڵەدەکــەن لــە ڕێکخســتنی مەبەستەکانیان، لەکاتی دەربڕینـدا، بـەڵکو کـە دەریـش دەبـڕن وەك شـتێکی پـەرش و بڵـاو و هەڵوەشـاوە دەیخەنــەڕوو کــە زۆرجـار شـاعیرانیش لەسـەر ئەمـە ڕەخنــەیان ئاراسـتە دەکرێـت، بـەوەی زۆر بـە ناشـرینی هـەر لـە یـەك چامەدا ئـەوا مەبەسـتێك جێدەهێڵن و دەچنە سەر مەبەستێکی.

بۆ نەهێشتنی ئـەم کەموکورییـە، نووسـەرو زاناکـان ناچـار بـوون کـە پـەنا بەرنـە بەر بەکارهێنانی ناونیشان و ئاماژە و ئامرازەکـانی هۆشـداری و ئاخـاوتنی دەروونـی و دابـەش کـردن و ژمـارەدار کـردن و ناونیشـان دانـان و بـەکارهێنانی دەربڕینـی "لـە پاشان" (أما بعد) و هاوشێوەی ئەمانە و ئامرازەکان و دابەش کردنی کتێـب بـۆ چـەند بەشێك و هەر بەشێکیش لەچەند خاڵێك پێکدێت.

تایبەتمەندی پێنجەم:

لێزانی و توانا دەراساکەی قورئان لە گۆڕانکاری کردن لـە دەڕبـڕین و وتەسـازییدا و داڕشتنی بەشێوە هونەرە هەرە بەرزەکانی ئاخاوتندا.

یـەك واتـا بەچـەند دەربڕینێـك و ڕێگـەی جیـا جیـا دەخاتــەڕوو، بەتوانایـەکی دەرئاسا کە لە ئاستیدا هەناسەی تواناداراني بواری ڕەوانبێژی پچڕانی بەسـەردا دێـت، بۆ نمونە:

قورئــان داوای جێبــەجێ کردنــی فــەرمانێکی کــردووە بــەو چــەند شــێوازانەی خوارەوە:

١- ڕاســتەوخۆ دەقــی ڕاشــکاوی فــەرمان و داخــوازی (أمــر)ی هێنــاوە، وەك ئــەو فەرمایشــتەی خــوای گــەورە:﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا ﴾ النســاء: ٥٨.

واتــە: (بێگومـان خـوا فـەرمانتان پێـدەدات کـە هـەموو ئەمانەتـەکان "سـپاردەکان"

بگەڕێننــەوە دەســت خاوەنــەكانیان و هــەر كــاتێكیش دادوەریتــان كــرد لــە نێــوان خەڵكیدا، دادپەروەرانە فەرمانڕەوایی بكەن).

٢- یــاخود هەواڵــدان بــەوەی ئەنجامــدانی ئــەو كــارە پێویســتە لەســەر ئەوانــەی ئەركدار (مكلف)ن، وەك ئەم فەرمایشتە: ﴿كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ﴾ البقرة: ١٨٣. واتــە: (ڕۆژووی ڕەمەزانتان لەسەر پێویست كراوە).

٣- هەواڵدان بـەوەی ئـەو كـارە لەسـەر شـانی خەڵكیـە، وەك: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلۡبَيۡتِ مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗا﴾ آل عمـران: ٩٧. واتــە: (جـا خـوای گـەورەش بڕیـاری داوە لەسـەر خـەڵكی حـەج و سـەردانی "بیـت الحـرام" بكـەن بەتـەنها ئەوانـەی كـە توانـای "دارایی و تەندروستیان هەیە").

٤- ئاگــادار كردنــەوەی ئەركــدار بــەو كــارەی كــە لەســەری پێویســتە، وەك: ﴿وَٱلۡمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٖ﴾ البقـرة: ٢٢٨. واتــە: (ژنــانی تەڵاقــدراو، دەبێت تا سێ جار عادەتی مانگانە چاوەڕێ بكەن "شونەكەنەوە"). مەبەسـتی ئەوەیـە كە ئارام گرتن پێویستە تا ماوەی دیاریكراو تێپەڕ ئەبێت.

٥- هەواڵدان لـەبارەی دەسـپێك (المبتـدء) بـەو واتایـەی كـە شـتەكە جێبـەجێ بكرێـت نــەوەك هــەر هــەواڵێكی ڕووت بێــت، وەك: ﴿وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنٗا﴾ آل عمـران: ٩٧. واتــە: (هەروەها ئەوەی بچێتە نـاوی پێویستە ئـەمین و ئاسـوودە بێـت). مەبەسـتی ئەوەیـە: كـە پێویسـتە لەگـەڵ دوێنـراوان ئاسـایش و ئـارامی ئـەو كەسـانە بپـارێزن كـە لـە نـاو حەرەمی ماڵی خوادان (بیت الله الحرام).

٦- داواكردنـی ئەنجامـدانی فرمانەكـە بـە شـێوەی فرمـانی داخـوازی (فعـل الأمـر)، وەك: ﴿حَٰفِظُواْ عَلَى ٱلصَّلَوَٰتِ وَٱلصَّلَوٰةِ ٱلۡوُسۡطَىٰ﴾ البقرة: ٢٣٨. واتــە: (كەمتەرخـەمی مەكەن و پارێزگاری لە ئەنجامدانی نوێژەكاندا بكەن بەتایبەتی نوێژی ناوەند).

یــاخود بــە لامــی فــەرمان (لام الأمــر)، وەك: ﴿ثُمَّ لۡيَقۡضُواْ تَفَثَهُمۡ وَلۡيُوفُواْ

نُذُورَهُمۡ وَلۡيَطَّوَّفُواْ بِٱلۡبَيۡتِ ٱلۡعَتِيقِ ﴿٢٩﴾ ﴾ الحج: ٢٩. واتە: (لەوەودوا با چڵك و ئارەق و موو و نینۆك لە خۆیان دووربخەنەوە "ئیحرام بشكێنن"، هەروەها وەفا بكەن بە نەزرەكانیان و جێبەجێی بكەن و بەدەوری ماڵی دێرین و بەنرخی خوا "كەعبە"دا، با "طواف" بكەن).

٧- ئاگادار كردنەوە لەبارەی كارێكی خێرو چاكە، وەك: ﴿ وَيَسۡـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلۡيَتَٰمَىٰۖ قُلۡ إِصۡلَاحٞ لَّهُمۡ خَيۡرٞ ﴾ البقرة: ٢٢٠. واتە: (هەروەها پرسیارت لێدەكەن دەربارەی هەتیوان "كە چۆن بن بۆیان" پێیان بڵێ: چاكسازی و پەروەردەكردنیان لە هەموو شت چاك و پەسەندترە).

٨- وەسف كردنی كار بە شێوەی ناونیشان بەوەی (چاكەیە)، وەك: ﴿ وَلَٰكِنَّ ٱلۡبِرَّ مَنِ ٱتَّقَىٰۗ ﴾ البقرة: ١٨٩. واتە: (بەڵكو چاكە ئەوەیە كە ئەو كەسەی لە خواترس و پارێزكار بێت).

٩-وەسف كردنی كار بە سەپاندن (فرضیة)، وەك:﴿ قَدۡ عَلِمۡنَا مَا فَرَضۡنَا عَلَيۡهِمۡ فِيٓ أَزۡوَٰجِهِمۡ ﴾ الأحزاب: ٥٠. واتە: (بەڕاستی ئێمە ڕێ و شوێنمان بۆ ئەوان "واتە ئیمانداران" ڕوون كردۆتەوە بەرامبەر هاوسەرانیان). مەبەستی لە پێدانی مارەیی و دابین كردنی بژێویان.

١٠- پەیمان دان و پاداشت ئامادەكردن لەبەرامبەر ئەنجامدانی كاری چاكە، وەك: ﴿ مَّن ذَا ٱلَّذِي يُقۡرِضُ ٱللَّهَ قَرۡضًا حَسَنٗا فَيُضَٰعِفَهُۥ لَهُۥ وَلَهُۥٓ أَجۡرٞ كَرِيمٞ ﴿١١﴾ ﴾ الحدید: ١١. واتە: (ئایا كێیە ئەوەی قەرزی چاك دەدات بەخواو ماڵ و سامانی دەبەخشێت لە پێناوی بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خوادا، ئینجا خوایش پاداشتی بێ سنوری دەداتێ و بۆی چەند بەرابەر دەكات، هەروەها پاداشتی بەڕێزو بەنرخی بۆ ئامادە دەكات).

١١- كار ڕێكخستن بەپێی مەرجی پێشەخۆیی، وەك: ﴿ فَإِنۡ أُحۡصِرۡتُمۡ فَمَا ٱسۡتَيۡسَرَ مِنَ ٱلۡهَدۡيِ ﴾ البقرة: ١٩٦. واتە: (جا ئەگەر ڕێتان لێگیراو ئەركەكانتان بۆ ئەنجام نەدرا،

ئەوا دەتوانن ماڵاتێك بكەن بەقوربانی بەگوێرەی توانا).

١٢- هێنانی كارو فەرمان بە شێوەی نەفی و خراوەپاڵ (معطوف) و لەدوای ئامرازی پرسیار، وەك: ﴿ أَفَمَن يَخْلُقُ كَمَن لَّا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٧﴾ ﴾ النحل: ١٧. واتە: ("باشە ئەی هۆشمەندەكان" ئایا ئەو زاتەی ئەو هەموو دروستكراوە سەر سوڕهێنەرانەی بەدیهێناوە، وەكو ئەو كەسە وایە كە ناتوانێت هیچ بەدی بهێنێت، ئایا ئەوە بۆ لێكی نادەنەوەو یادەوەری وەرناگرن). مەبەستی لەوەیە بیر بكەنەوە.

١٣- هێنانی لە دوای بەهیوا بوون، وەك: ﴿ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴾ البقرة: ١٨٥. واتە: (بۆ ئەوەی سوپاسگوزاری خوابن).

١٤- هێنانی وەسفێكی زۆر ناشرین لەسەر فەرامۆشكردنی كارو فرمان، وەك: ﴿ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ ﴾ المائدة: ٤٤. واتە: (جا ئەوەی حوكم داوەری بەو بەرنامەیە نەكات كە خوا دایبەزاندووە، ئا ئەوانە بێ باوەڕن).

هەر لەم بارەوە تەماشای دەربڕینەكان بكەن لەبارەی ڕێگری (النهي) و ڕێپێدان (الاباحة)...

جا ئەم گۆڕانكارییە لە دەربڕین و داڕشتنی جیا جیا بەرگێكی پان و پۆڕی لەوپەڕی جوانی و قەشەنگی بەبەر قورئاندا كردووە، كە خوێنەرەكەی هەر چەند بیخوێنێتەوەو گوێی بۆ بگرێت ئەوا ماندوو و بێزار نابێت.

جا ئەم فرە دەربڕین و گۆڕانكاریە وشەییە هونەرێكە لە هونەرەكانی ئیعجازی شێوەیی (الأسلوبي) و بەخشش و نیعمەتێكە خوای گەورە بەخەڵكی بەخشیوە، تا لە ڕێگەی ئەمەوە سوودمەند ببن لە تەماشاكردنی قورئان و ڕووتێكردنی بە خوێندنەوەو گوێ بۆ گرتنی و تێڕامانی و كارپێكردنی، لەگەڵ بوونی ئەم شێوە ئیعجازییە هیچ پاساوێك نییە بۆ ئەو كەسەی كە ئاوازی قورئانی فەرامۆش كردووەو خۆی گێل كردووە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ مِن كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَىٰ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا ﴿٨٩﴾ ﴾ الاسراء: ٨٩. واتە: (سوێند بەخوا

بێگومان ئێمە لەم قورئانەدا لە هەموو جۆرە نمونەیەكمان بۆ خەڵكی هێناوەتەوە "تا تێفكرن و بیر بكەنەوە" كەچی زۆربەی خەڵكی تەنها ڕێبازی كوفرو خوانەناسی نەبێت هیچی تر وەرناگرن).

كورتبڕ (مجمل)[1]:

قورئان كورتبڕی و ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی بەیەكەوە كۆكرۆتەوە، لەگەڵ ئەوەی دوو ئامانجی نزیكن لە یەكتری و لە ئاخاوتنی هیچ یەكێك لە خەڵكیدا كۆنابنەوە، بەڵكو ئاخاوتنی خەڵكی كورتبڕە یان ڕوونبێژە.

تایبەتمەندی شەشەم:

ئەوەی كە واتایەكی ناڕۆشنی هەیە، وەك: وشەی (مختار) كە لە بەینی بكەر (فاعل) و بەركار (مفعول) دێت و ئەچێت، هەروەها وشەی (القرء) كە هەم بە مانای خوێن بینین (حیض) و هەمیش بە مانای پاكژی (طهر) دێت.

دەربڕینی ڕوون (مبین):

ئەوەیە كە لایەنی شاراوەی تێدا نەبێت، نەوەك ئەوەی لە میانەی ڕستەكەدا هاتووە. وەك ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓاْ أَيْدِيَهُمَا ﴾ المائدة: ٣٨.

---

(١) مجمل: بریتییە لەوەی كە بەخودی دەربڕینەكە مەبەستەكە بەدیار نەكەوتووە بەڵكو پێویستی پێویستی بەوەیە هەر لە خودی ڕستە كورتبڕەكەدا بە ئاماژەیەكی تر ڕوون بكرێتەوە، جا ئەمە: بەهۆی كەڵەكە بوونی واتای یەكسان وەك هاوبەش (مشترك).

یاخود بەهۆی نامۆیی دەربڕینەكە وەك وشەی (هلوع) كە واتاكەی: (بریتیە لەو كەسە كە لەكاتی نائارامیدا تووشی ناخۆشیەك دەبێت و بەخێرایی دەڕوات، زۆر بەخێرایی كاری خێرو چاكە قەدەغە دەكات).

یاخود بەهۆی گۆڕانی مانا ڕووكەشییەكەی بۆ ئەوەی كە نەناسراوە وەك نوێژ و زەكات و سوو (ریبا).

سەیری: التلويح على التوضيح - التفتازاني مع حواشيه ١/٤١٤ چ ١ میسڕ. بكە.

واتە: (دەستی پیاوی دزو ئافرەتی دز ببڕن).

لەبەر ئەوەی وشە یان واتاكەی ڕوونە، پێویستی بە ڕوونكردنەوەی تر نیە یاخود ماناكەی ناڕۆشنە پێویستی بە ڕۆشن كردنەوە هەیە. بەڵام دەبینین وشەی قورئان واتاكەی ڕوونە، بەشێوەیەك كە دەروون و نەفس ماندوو ناكات بۆ گەڕان بەدوای واتا و توێژینەوە كردن هەر لە یەكەم ساتدا، ئەگەر بە تیژی بۆی بڕوانیت، ئەوا مانای نوێ دەردەكەون، كە هەر هەموویان ڕاستن یان لەوانەیە ڕاست و دروست بن. جا هەر كە زیاتر لێی قووڵببیەوە ئەوا زانیاری و نهێنی زیاترت بۆ ئاشكرا دەبێت بە ئەندازەی ئەوەی كە تاچەند ڕاست دەپێكی لە تێڕوانینەكەت و تا چەند ئامادەباشیت تێدایە.

هەر لەبەر ئەم نهێنیە هەموو خاوەن مەزهەبەكان بەجیاوزی ئاراستە و ڕەوتیانەوە، ئەوا ئەو شتەیان لە قورئانی پیرۆزدا دەستكەوت كە چارەسەری دەروونیانە و نەوەكانی دواتریش كە بەدوای یەكدا هاتن بەئەندازەی ئەوەیان وەرگرت لەو بەخششە ڕێژنەییانەی كە كۆیان بكاتەوەو كۆك بن لەسەر قورئان و بیكەنە بەرنامە و یاسای دینداریيان.

بەڵام وتەی مرۆڤ وانیە، ئەگەر ئەوان پەنایان بردە بەر ڕوونكردنەوەی مەبەستەكانیان، ئەوا دەربڕینەكانیان كورت دەردەچن و بەو ئەندازەیە فراوان نابن كە دەستبدەن بۆ هەڵهێنجان و تەئویل، ئەگەر پەناشیان بردەبەر كورتبڕی ئەوا مەبەستەكانیان بەڕوونی دەرناكەوێت. تەنانەت لەوانەیە ئەو وتانەیان ببن بە مەتەڵ و خەڵك بە ئاسانی تێی نەگات.

تایبەتمەندی حەوتەم:

كورتبڕی قورئان لەگەڵ ئەوەی كە واتاكەی لە دەربڕینەكەدابەتەواوی بەخشیوە.

لە قورئانی پیرۆزدا ڕوونكردنەوەكان مەبەستدار و كورتبڕن، بەوەی ئەو پێداویستیانەی مرۆڤ دابین دەكەن كە دەبنە هۆكار بۆ ڕێنمایی و هیدایەت، بەبێ ئەوەی دەربڕینەكە لە ماناكە زیاتر بێت یاخود دەقەكە كەم دەست بێت، لەوەی نەتوانێت پێداویستیەكانی هیدایەتدانی مرۆڤایەتی بەرەو ڕێگەی ڕاستی و

پەروەردگار دابین بکات.

لەگــەڵ ئەوەشــدا واتاکــەی قورئــان لــە وێنەیــەکی تــەواو و کامڵــدا بــەڕوونی بەدەرکــەوت. بۆیــە (ابــن عطیــة) لــە وتەیــەکی دا کــە لــەبارەی قورئانــەوە دەدوێــت، (سیوطي) لێـی دەگێڕێتـەوە کـە وتویـەتی: (ئەگـەر تـەنها یـەك بێـژە و دەربـڕین لـە - قورئانی پیرۆزدا - لابـدەین و دواتـر بـەناو زمـانی عەرەبیـدا بگـەڕێین بـۆ دۆزینـەوەی وشەیەکی باشتر، ئەوا دەستمان ناکەوێت).

بەڵام کەسانی ڕەوانبێژ لەناو خەڵکدا، ئەگەر ویستی گرنگی بـدات بـە کـورتبڕی و دەربڕینەکانی پوخت و کورت بن و خۆ دوور بگرێت لە زیادەو پاشماوەکـانی ئاخـاوتن ئەوا پەنادەباتە بەر کورتبڕی لـە مانـادا، لەوانەیـە لەکۆتاییـدا وتەکـەی وەك مەتـەڵ و کوێرکردنی لێبێت.

هــەروەها ئەگــەر ویســتی ماناکــە بەتــەواوی و بــێ کــەموکوری دەرببڕێــت، ئــەوا پەنادەباتـە بـەر درێـژبڕی، بـۆ ئـەوەی مەبەسـتەکەی بـەبێ کـرچ و کـاڵی و بەتـەواوی دەرببڕێت.

ئەگەر گریمان دامانـنا کە کەسێکی ڕەوانبێژ بۆی کرا کە لە ڕسـتەیەك یـاخود دوو ڕسـتەدا ئـەو دوو مەبەسـتەی کـە کـورتبڕی و واتـا بەخشیی تـەواوە بەدەسـت بێنێـت، ئەوا بێگومان لەدوای ئەم یـەك دوو ڕسـتەیە هـەر زوو مانـدوێتی و شـەکەتی یەخـەی دەگرێت لە سەرتاپای وتەکانی تریدا ناتوانێت ئەم دوو مەبەستە بپێکێت.

ئەوەی تەماشای بەرهەمی بەهێزترین شاعیرو نووسـەرو وتاربێـژەکان بکـات، زۆر بــەجوانی ئەمــەی بەرچــاو دەکــەوێت، کــە تــەنها لــە چــەند دەربــڕین و دێڕێکــدا توانیویانە کە هەم دەربڕینێکی کۆگیر و هەم واتایەکی ڕۆشن بخەنەڕوو.

هەتا پێغەمبـەریش (ﷺ) سـەرباری ئـەوەی کۆوشـە (جوامـع الکلـم)ی پێـدرابوو، دەروون و دڵـی بـە نـووری پێغەمبەرایـەتی ڕوونـاك کرابـووەوە، فەرمایشـتەکانی زۆر بـەرزتر بـوون لـە وتـەی گشت مرۆڤـەکان، کەچـی جیاوازییـەکی زۆر هەیـە لـە نێـوان فەرمایشتی پێغەمبەر (ﷺ) و قورئانی پیرۆز.

ڕووی دووەم: لە ڕووەکانی ئیعجازی قورئانی پیرۆز:

دەسەڵات و کاریگەری و کارتێکردنی قورئان و دەست گرتنی بەسەر کۆی دڵ و دەروونەکان.

خوێنەری قورئان بێ تاقەت نابێت و بیسەرەکەیشی لێی بێزار نابێت، بەڵکو هەرچەند زیاتر گرنگی بە جوان خوێندنەکەی بدات ئەوا شیرینایەتیەکەی زیاتر ئەبێت، زۆر دووبارەکردنەوەیش، خۆشەویستی بۆی زیاتر دەبێت، جا کە دەنگی قورئان لە دەرگای گوێیدا و پێی نایە ناو ئامرازی بیستن، ئەوا پوختەیەك لە چێژو شیرینایەتی دەخاتە، دڵەوە کە بەهۆیەوە دڵ گوشاد ئەبێت و خۆشی و مـوژدە بەدەروونەکان دەبەخشێت[1].

بەڵگەکان لەمبارەوە، لەم خاڵانە دەخەینەڕوو:

١- شەوانە سەرانی کوفر بە پەنهانی و بەشڵەژاوی، پێخەفیان پشتگوێ ئەخست و تام و چێژی نووستنیان فەرامۆش ئەکرد، بۆ ئەوەی گوێ بگرن لە قورئان خوێندنی پێغەمبەر (ﷺ) لە شەوو نوێژ یان لە نوێژی بەیانیدا، بەم گوێگرتنە دڵ و دەروونیان خۆش و ئاسوودە دەبوون.

لەمبارەوە ابن کثیر) گێڕاویەتیەوە لە (بیهقی) ئەویش گێڕاویەتیەوە لە (حاکم) بەسەنەدەکەی کە دەگاتە (زهری): (أبو جهل) و (أبو سفیان) و (أخنسی کوڕی شریق) شەوێك دەچن بۆ ئەوەی گوێ لە قورئان خوێندنەکەی پێغەمبەر (ﷺ) بگرن، پێغەمبەر (ﷺ) لە ماڵی خۆیدا سەرگەرمی شەونوێژە، جا هەر یەکێکیان لە

---

(١) الشفا ٢٧٣/١ و٢٧٦ و الاتقان ١٢٣/٢ کە وەریگرتووە لە سەرچاوەی پێشخۆی.

(خطابي) وتویەتی: دەڵێم ڕووێکی تر هەیە لە ئیعجازی قورئان، کە خەڵکی پشتیان تێکردووە تەنها چەند خەڵکێکی ڕیزپەڕو تاکوتوکێك دەیزانن، ئەویش بریتیە لە کاریگەری قورئان لەسەر دڵەکان.... / سەیری: ثلاث رسائل في اعجاز القرآن ٧٠.

شـوێنێك دانیشـتوون و گوێیـان هەڵخسـتووە، هـیچ کامیشـیان بەشـوێنی ئـەوەی تـری نەزانیوە، تا سپێدەی بـەیانی گوێیـان هەڵخستوەو، دواتـر ڕۆیشتوونەوە، بـەڵام کـە لـە ڕێگـادا یـەکتریان بینیـوە، هـەر کامێـك لۆمـەو سـەرکۆنەی ئـەوی دیکـەی کـردوە، بەیەکتریشیان وتوە: با جارێکی دیکە شتی وا دووبـارە نەبێتـەوە، چونکە ئەگـەر بـێ عـەقڵ و کـەم فامـەکانمان بـەو شـتە بـزانن گومـان دەکەوێتـە دڵیانـەوەو وادەزانـن کـە ئێمەش کاریگەر بووینە بە محمد، دوایی دەڕۆن.

پاشـان بـۆ شـەوی دووەم بەهـەمان شـێوە هـەر یەکـە هاتـەوە شـوێنەکەی خـۆی، دووبارە گوێیان هەڵخست بۆ قورئان خوێندنی پێغەمبەر (ﷺ)، تـا سـپێدەی بـەیانی، دواتر ڕۆیشتوونە، لە ڕێگادا بەیەکتر دەگەنـەوە، بەهـەمان جۆری شـەوی یەکـەم قسـە بەیەکتری دەڵێن و دەڕۆن.

هـەروەها کاتێـك شـەوی سـێیەم هـات، هـەر یـەکێك لـە نـاوبراوان، شـوێنی خـۆی گرتەوەو گوێی هەڵخست بۆ قورئان خوێندنی پێغەمبـەر (ﷺ)، تـا سـپێدەی بـەیانی، دواتـر ڕۆیشـتن، سـێبارە لـە ڕێگـادا یـەکتریان بینیـەوە، وتیـان: پـەیمان لەگـەڵ یـەکتر دەبەستین، کە جارێکی دی ئەوە دووبارە نەکەینەوە، پاشان ڕۆیشتنەوە.

کاتێـك بـووە بـەیانی (أخـنس)ی کـوڕی (شـریق) گۆچـانەکەی دەسـت دەداتـێ و دەچێ بۆ لای (أبو سفیان) لە ماڵی خۆی پێی دەڵێ: هەواڵم پێبدە ئـەی (أبـو حنظلـة) ڕات چییە دەربارەی ئەوەی کە لە (محمد)ت بیست؟! ئەویش دەڵێ (أبـو ثعلبـة)سوێند بـەخوا هەنـدێ شـتم بیست تێـی گەیشـتم و مەبەستەکەشـم زانـی، هەنـدێ شتیشـم بیست کـە تێـی نەگەیشـتم و نەشـم زانـی مەبەسـتی چییە؟! (أخـنس) دەڵـێ: سـوێند بەوەی کە تۆ سوێندت پێ خوارد منیش بەهـەمان شێوە. دوایـی (أخـنس) لـەلای (أبـو سفیان) هەڵدەستێ و دەچێ بـۆ لای (أبـو جهـل) لـە مـاڵی خۆیـدا و پێـی دەڵێـت: (أبـو الحکم) تۆ ڕات چییە دەربارەی ئـەوەی کـە لـە (محمـد)ت بیسـت؟ (أبـو جهـل) دەڵێـت: چیم بیست و ڕام چی بێت؟ ئێمـەو (بنـو عبـد منـاف) لەسـەر بـرا گەورایـەتی و قسـە ڕۆیشـتوویەتی پێشـبڕکێمان بـووە، ئـەوان خواردنیـان بەخشـیوە ئێمـەش خواردنمـان بەخشـیوە، ئـەوان یارمـەتی لێقـەوماوانیان داوە، ئێمـەش یارمـەتیمان داون، ئـەوان

ماڵیان بەخشیوە، بەهەمان شێوە ئێمەش وامان كردووە، هەتا كاتێك وامان لێهات كە ئێمەو ئەوان هاوسەنگ بین، وەك دوو ئەسپ كە پێشبڕكێی پێ دەكرێ، لەیەك ئاستدان و هیچ كامیان پێش ئەوەی دی ناكاتەوە، (بنو عبد مناف) وتیان: ئێمە پێغەمبەرێكمان هەیە سروش (وحی) لە ئاسمانەوە بۆ دێتە خوار، جا ئێمە پێغەمبەرێكی وا لە كوێ بێنین؟ سوێند بەخوا هەرگیز باوەڕی پێ ناهێنین و بەڕاستی نازانین، دوایی (أخنس)ی كوڕی (شریق) بەجێی دەهێڵێت[1].

٢- (حاكم) لە (ابن عباس - ڕەزای خوای لێ بێت -) گێڕاویەتیەوەو بە ڕاست (صحیح)ی داناوە:

كە (ولید)ی كوڕی (مغیرة) هاتۆتە لای پێغەمبەر (ﷺ)، پێغەمبەریش (ﷺ) قورئانی بەسەردا دەخوێندەوە، وەك ئەوەی دڵی (ولید) نەرم بووبێت بۆ قورئان، ئەم هەواڵە گەیشتە (أبو جهل).

جا (أبو جهل) هاتە لای پێی وت: ئەی مامە هۆزەكەت بۆچوونیان وایە كە هەندێ لە ماڵ و سامان كۆ بكەنەوە بۆ تۆ، ئەگەر بچیتە لای محمد بۆ ئەوەی ئەو شتەی پێ فرێبدەی كە وەریگرتووە.

وتی: قوڕەیش دەزانێ كەمن یەكێكم لە كەسە دەوڵەمەندەكان.

وتی: چی بڵێم، سوێند بەخوا هیچ یەكێك لە ئێوە شارەزاتر نییە سەبارەت بە شیعر، ئەمە نە هۆنراوەو هۆنینەوەیە نە چامەیە، شیعری جنۆكەكانیش نیە، بەخوا بەهیچ جۆرێك لەو جۆرانە ناچێت كە دەوترێت، لە ڕاستیدا قسەكەی شیرینایەتیەكی تایبەتی هەیە و زۆر جوان و ڕازاوەیە و بناغەی زۆر فراوان و تۆكمەیە و هەر سەردەكەوێ و هیچ شتێك ناتوانێت بەسەریدا زاڵ بێت و ئەو شتانەی لەژێریدان تەختیان دەكات.

پێی وت: هۆزەكەت لێت ڕازی نابن تا تۆمەت و شتێكی بۆ هەڵنەبەستیت.

---

(١) السیرة النبویة - ابن كثیر، قاهرة ساڵی ١٩٦٤ ١/٥٠٥-٥٠٦ (بەشێكە لە كتێبی: البدایة و النهایة) و سیرة ابن هشام ٦٦/٢ لە چاپ كراوە لەگەڵ: الروض الأنف تحقیق طه عبدالرؤوف سعد.

ئەويش وتى: ماوەم بدە تا بير بكەمەوە، كاتێك تەواو بوو لە بيركردنەوەكەى، وتى: ئەمە جادوويەكى كاريگەرو كارتێكەرە، كار لە بەرامبەر دەكات و بەرامبەر وەريدەگرێت، لەبەر ئەمە ئەم ئايەتە هاتە خوارەوە:﴿ ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا ﴿١١﴾ ﴾ المدثر: ١١. واتە: (واز لەمن و ئەو كەسە بهێنە كە بەتەنهايى دروستم كردووە " و هيچى نەبووە").

سەنەدەكەى ڕاست (صحيح)ە بەپێى مەرجەكانى (بخارى)[١].

هەروەها ئەم بەسەرهاتە چەند گێڕانەوەيەكى هەن بەچەند ڕێگەيەكى جياواز هاتوون[٢]، لە هەندێكياندا هاتووە وەك ئەوەى (القرطبي) هێناويەتى كە (وليد) وتويەتى: (... ئەم قسەيە سەردەكەوێ و هيچ شتێك ناتوانێت بەسەريدا زاڵ بێت، مرۆڤ ناتوانێت ئەو جۆرە قسەيە بكات)، كاتێك قوڕەيش هاتن بۆ لاى (وليد) پێيان وت: (ئەم قسەيە چييە؟ "وليد" كەمێك وەستا و بيرى كردەوەو ڕووى گرژ بوو، وتى: تەنها جادووگەرێكە، نايبينن بەو قسانەى ژن و مێرد و منداڵ و كۆيلەكان لێك جيا دەكاتەوە؟. خواى گەورە ئەم ئايەتانەى ناردە خوارەوە وەك بەرپەرچى (وليد) هەروەك دەفەرمووێت:

﴿ إِنَّهُۥ فَكَّرَ وَقَدَّرَ ﴿١٨﴾ فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ ﴿١٩﴾ ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ ﴿٢٠﴾ ثُمَّ نَظَرَ ﴿٢١﴾ ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ ﴿٢٢﴾ ثُمَّ أَدْبَرَ وَٱسْتَكْبَرَ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ إِنْ هَٰذَآ إِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُ ﴿٢٤﴾ إِنْ هَٰذَآ إِلَّا قَوْلُ ٱلْبَشَرِ ﴿٢٥﴾ سَأُصْلِيهِ سَقَرَ ﴿٢٦﴾ وَمَآ أَدْرَىٰكَ مَا سَقَرُ ﴿٢٧﴾ ﴾ المدثر: ١٨-٢٧. واتە: (بەڕاستى ئەو بيرى كردەوەو پەيامەكەى هەڵسەنگاند "بەڵام هەڵەيە". بەكوشت چێ و سەرەوە نگوون بێت، چۆن هەڵسەنگاندنێكى كرد. پاشان هەر بەكوشت چێ بۆ خۆى و هەڵسەنگاندنێك كە كردى بۆ قورئان. ئينجا بيرى لێكردەوەو ورد بووەوەو تەماشاى دەوروبەرى كرد.

(١) لباب النقول في أسباب النزول - السيوطي، لەبارەى هۆى دابەزينى ئايەتى ١١ لە سوڕەتى (المدثر).

(٢) بڕوانە ئەم سەرچاوانە: السيرة النبوية - ابن كثير ٤٩٨/١ -٥٠١ و سيرة ابن هشام ١١/٣ و تفسير القرطبي ٦٨٦٥/١٠ -٦٨٦٦ و الشفا ٢٦٢/١ وتفسير ابن كثير ٤٤٢/٤-٤٤٣.

ئینجا ناوچاوی هێناوەوە یەك و ڕەش داگیرسا. پاشان ڕووی وەرگێڕاو خۆی بەزلزانی. بەهەموو عەقڵیەوە وتی!! ئەم قورئانە جگە لە جادوو نەبێت كە وەردەگیرێت هیچی تر نییە!!. ئەمە هەر قسەی بەشەرەو هیچی تر؟! "ئەو بێ ویژدانە بەسەریەوە ناچێت" دەبێت بیگەیەنمە دۆزەخ. جا تۆ نازانیت دۆزەخ چییە؟).

٣- لە (عتبة)ی كوڕی (ربیعة)ەوە هاتووە كە لەگەڵ پێغەمبەر (ﷺ) دواوە لەبارەی مشتومڕی و هۆزەكەی، جا بەم هۆیە پێغەمبەر (ﷺ) ئەم ئایەتانەی (حم .... لە سوڕەتی: فصلت) بەسەر ئەواندا خوێندەوە تا گەیشتە ئایەتی: ﴿ صَٰعِقَةٗ مِّثۡلَ صَٰعِقَةِ عَادٖ وَثَمُودَ ﴾ فصلت: ١٣. واتە: (شریخە و بروسكە و كارەساتێك، وەك ئەوەی كە بەسەر عاد و ثمود هات). لەم حاڵەتەدا (عتبة) دەمی پێغەمبەری (ﷺ) گرت و پەنای بۆ برد بە خزمایەتی، بەوەی وازی لێ بێنێت، بەم هۆیە (عتبة) نەچووە لای خانەوادەكەی و خۆی لەوان بەدوور گرت(١).

هەروەها لە گێڕانەوەیەكی تردا هاتووە كە: پێغەمبەر (ﷺ) قورئانی دەخوێند و (عتبة)ش گوێی بۆ دەگرت و هەر دوو دەستەكانیشی لە دوای پشتیەوە دانابوو پاڵی پێدابوو، تا گەیشتە شوێنی سوژدە لەو سوڕەتەدا، دوایی پێغەمبەر (ﷺ) سوژدەی برد، (عتبة) نەیزانی چ وەڵامێكی بداتەوە، دواتر گەڕایەوە ناو خانەوادەكەی و نەچووە ناو هۆزەكەی تا خۆیان نەهاتن بۆ لای، (عتبة) داوای لێبوردنی لێكردن و وتی: سوێند بەخوا قسەیەكم بیست هەرگیز پێشتر شتی وام نەبیستوە، بۆیە نەمزانی چی پێ بڵێم(٢).

لە گێڕانەوەیەكی تردا هاتووە:

دواتر (عتبة) هەڵساو بەرەو لای هاوەڵەكانی، بەیەكدیان وت: سوێند بەخوا

(١) السيرة النبوية - ابن كثير ٥٠٢/١.

(٢) الشفا ٢٧٤/١-٢٧٥.

دەخوێن (أبو ولید) بەڕوویێکی جیاواز لەوەی پێی چووە لای گەڕایەوە، کاتێك لەلای دانیشتن، وتیان: ئەی (أبو ولید) چیت پێیە؟

وتی: سوێند بەخوا قسەیەکم بیست هەرگیز پێشتر شتی وام نەبیستوە، بەخوا نە شیعرە، نە جاوودیە، نە فاڵچێتییە، ئەی کۆمەڵی قورەیش بەقسەم بکەن و بیخەنە ئەستۆم، لەو پیاوەو لە کارەکەی بگەڕێن و هەقتان بەسەریەوە نەبێت، سوێند بەخوا ئەو قسەیەی لێم بیست هەواڵێکی مەزنی دەبێت، جا ئەگەر عەرەب (واتە: جگە لە ئێوەی قورەیش)[1] فەوتاندیان، ئەوە بەهۆی غەیری خۆتانەوە لە کۆڵتان بوەتەوە، بەڵام ئەگەر بەسەر عەرەبدا سەر بکەوێت، ئەوە موڵکی ئەو هی ئێوەیە و دەسەڵاتی ئەو هی ئێوەیە، ئێوە بەهۆیەوە بەختەوەرترین کەس دەبن.

وتیان: ئەی (أبو ولید) بەخوا بەزمانی خۆی جادووی لێکردووی!.

(أبو ولید) وتی: ئەمە ڕای منە لەبارەیەوەو خۆشتان چیتان پێ باشە وابکەن!

عتبەی کوڕی ربیعەی کوڕی (عبد الشمس)ی کوڕی (عبد مناف) لەوانە بوو کە بە کافری لە جەنگی بەدردا کوژرا.

٤-(ابن سنجر) بەسەنەدەکەی کە دەگاتە (شریح)ی کوڕی (عبید) گێڕاوەیەتیەوە، وتویەتی:

(عمری کوڕی (خطاب) وتویەتی: چوومەدەر بەدوای پێغەمبەری خوا (ﷺ) کەوتم - پێش ئەوەی موسڵمان بم - بینیم پێش من گەیشتووەتە مزگەوت، منیش لە پشتیەوە ڕاوەستام، پێغەمبەر (ﷺ) دەستی بە قورئان خوێندن کرد بە خوێندنی سوڕەتی (الحاقة)، منیش سەرم سوڕئەما لە ڕێکستن و ئەو چونیەتیەی قورئانی پێ هۆنراوەتەوە، وتم: سوێند بەخوا ئەم کابرایە شاعیر و هونەرمەندە، هەروەك قورەیش ئەم ناو و ناتۆرەیان بۆ هەڵبەستبوو، جا پێغەمبەر (ﷺ) ئەم ئایەتەی خوێند: ﴿إِنَّهُۥ لَقَوۡلُ رَسُولٖ كَرِيمٖ ٤٠ وَمَا هُوَ بِقَوۡلِ شَاعِرٖۚ قَلِيلٗا مَّا تُؤۡمِنُونَ ٤١﴾ واتە: (بەڕاستی

(١) خۆم زیادم کردووە. (وەرگێڕ).

ئەم قورئانە لە زاری پێغەمبەرێکی بەڕێزەوە پێتـان ڕادەگەیـەنرێت. دڵنیـابن کـە ئـەم قورئانە گوفتاری شاعیر نییە، ئـەوە بـۆ زۆر کـەمتان بـاوەڕ دەهێـنن؟!). ئیمامی عمـر دەڵێت: وتم: ئەم کابرایە فاڵچییە، کەچی زانـی چـی لـە دەروونمـدا هەیـە، بۆیـە وتـی: ﴿ وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍۚ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ ﴿٤٢﴾ ﴾ الحاقـة: ٤٢، تـا کۆتـایی سـورەتەکە. واتــە: (گوفتــاری فاڵچی و زێوانیش نییە، ئەوە بۆ زۆر کەمتان یادەوەری وەردەگرن).

بەم هۆیە ئیسلام هەموو شوێن و پێگەیەکی لە دڵی مندا داگیر کرد[1].

٥- موسڵمان بوونی (عمر)ی کوڕی (خطاب) (خوا لێی ڕازی بێت)، پوختـەی گێڕانـەوەی (ابن اسحاق) لە بارەی بەسەرهاتەکە ئەمەیە:

کـە (عمـر)ی کـوڕی (خطـاب) (خـوا لێـی ڕازی بێـت) بـە ڕق و تووڕەییـەکی زۆرەوە شمشـێرەکەی لـە کاڵـانێ دەرهێنـاوەو بـەرەو پێغەمبـەری خـوا (ﷺ) و هاوەڵـانی بەڕێکەوت کە لە ماڵێکدا بەیەکەوە کۆ ببوونەوە لە نزیك (صفا).

ئینجا (نعیم)ی کوڕی (عبـداالله) لـە ڕێگـەدا بـە (عمـر) دەگـات و پێـی دەڵێـت بـۆ کـوێ ئەچـیت؟ (عمـر)یش مەبەسـتی خـۆی پێـی ڕادەگەیـەنێت. ئـەویش هۆشـداری دەداتە عومەر لە هەمبەر (بنی عبد منـاف)، دەڵێـت تـۆ چارەسـەری مـاڵی خـۆت بکـە! (مەبەسـتی لـە: سـعیدی کـوڕی زیـدی کوڕەمـام و زاواکـەی، هـەروەها خوشـکەکەی فاطیمەی کچی خطاب کە ژنی سعیدە) هەڵگەڕاونەتەوە لە ئایینی باوباپیرانیان.

ڕاسـتەوخۆ دوای بیسـتنی ئەمـە (عمـر) دەچـێتە لایـان و گـوێی لێـدەبێت کـە (خباب)ی کوڕی (أرت) قورئان بەسەر هەردووکیاندا دەخوێنێتەوە، بۆیە (عمـر پاڵێـك بە دەرگاکەوە دەنێت و دەچێتە ژوورەوەو لە سعیدی زاوای و فاطمـەی خوشـکی دەدات و لەگەڵ لێدانەکە فاطمـە کـەمێك برینیـدار دەبێـت، دواتـر ئـەو پـەڕەی قورئانەکـەی تێـدا نووسـرابوو وەردەگرێـت - دوای گفتوگـۆ کردنیـان - کـە سـورەتی"طـه"ی تێـدا نووسـرابوو، کاتێـك هەنـدێکی خوێنـدەوە وتـی: ئـای ئـەو فەرمایشـتە چـەند بـەرزو

---

(١) الروض الأنُف ٢/٩٩-١٠٠.

پیرۆزە.

دواتـر چـووە لای پێغەمبـەر (ﷺ) شـایەتمان دێـنێ و موسـڵمان بـوونی خـۆی ڕادەگەیـەنێت، پێغەمبـەریش (ﷺ) (الله أكـبر) دەكـات بەمـەش هاوەڵـانی پێغەمبـەر (ﷺ) دەزانن كە (عمر) موسڵمان بووە.

لە گێڕانەوەیەكی تردا هاتووە:

كـە (عمـر) وتویـەتی: (كاتێـك قورئـانم بیست دڵـم بـۆی نـەرم بـوو و گریـان دایگـرتم ئەمەش وایكرد بێمە ناو ئیسلامەوە)[1].

چەند گێڕانەوەی تر هەن، هەر هەمووشیان كۆكن لەسـەر ئـەوەی (عمـر - ڕەزای خـوای لێبێـت -) كاتێـك موسـڵمان بـووە گوێبیسـتی هەنـدێ لـە ئایتـەكانی قورئـانی پـیرۆز لـە سورەتی (طه) بووە.

٦- هاوبەش دانەران كۆڵیان نەداو و تێدەكۆشان لـە ڕێگـە گـرتن لـەوەی پێغەمبـەر (ﷺ) چـیتر قورئـان لـەناو كەعبـە و شـوێنی قـەرەباڵغ و بازارەكانـدا نـەخوێنێت، تەنانـەت ئامۆژگـاری خـەڵكیان دەكـرد كـە گـوێ بـۆ پێغەمبـەر (ﷺ)نـەگرن، خـوای گەورە لەبارەی ئەو هاوبەش دانەرانە فەرموویەتی:

﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ لَا تَسۡمَعُواْ لِهَٰذَا ٱلۡقُرۡءَانِ وَٱلۡغَوۡاْ فِيهِ لَعَلَّكُمۡ تَغۡلِبُونَ ﴿٢٦﴾ ﴾ فصـلت: ٢٦. واتــە: (بێ باوەڕان دەیانوت: گوێ مەگرن بۆ ئەم قورئانە و بیكەن بەگاڵە و هەراو هۆریـا بـۆ ئەوەی ئێوە زاڵ ببن و بیبەنەوە). تا هاوبەشدانەران گوێی بـۆ نـەگرن، چونكە ئەگـەر گوێ بۆ قورئان بگرن ئەوا گەورەیی و پێگەی قورئانیان بـۆ بـەدەر دەكـەوێت بەمـەش دێنە ناو ئیسلامەوەو موسڵمان دەبن.

٧- أبـوبكر (خـوا لێـی ڕازی بێـت) كاتێـك قورئـانی دەخوێنـد، خـۆی بـۆ نـەدەگیرا و دەگریـا، منـداڵ و ئافرەتـان لـەدەوری كۆدەبوونـەوەو گوێیـان بـۆ دەگـرت و چـێژیان لێوەردەگرت و پێی كاریگەر دەبوون، ئەمەش وای لە قوڕەیش كـرد كـە ڕێگـری بكـەن،

(١) سيرة ابن هشام ٢/٩٥-٩٧ و السيرة النبوية - ابن كثير ٢/٣٢-٣٩، وبيان اعجاز القرآن - الخطابي ٧٠.

لەوەی أبوبكر نوێژ لە ناو كەعبەدا بكات، دواتر أبوبكر لەماڵی خۆی نوێژەكەی دەكرد، لەوێش خەڵك هەر گوێی بۆ دەگرت و قوەریشیش هەوڵی ڕێگتنی دەدا، هەروەك (بخاری) گێڕاویەتیەوە لە :(باب هجرة النبي(ﷺ)وأصحابه الى المدينة)[1].

٨- كاتێك پێغەمبەر (ﷺ)، لە كاتی حەجدا قورئانی خوێندەوە، بەسەر چەند كەسێك لە پشتیوانان (أنصار)، ئەوا چەند كەسەكە، باوەڕیان پێی هێناو و كاتێ گەڕانەوە بۆ شاری مەدینە، ئایینی خۆیان ئاشكراكرد، بەمەش وای لێهات ماڵێك لە ماڵەكان نەما كە قورئانی تێدا نەبێت.

لە هەندێ كەس گێڕدراوەتەوە كە وتویانە: شارو وڵاتەكان بە شمشێر ڕزگار كران، بەڵام شاری مەدینە بە قورئان ڕزگار كرا.

٩- لە كەسێكی نەصرانی گێڕدراوەتەوە، كە بەلای قورئان خوێنێكدا چووە - قورئانی بەدەنگ دەخوێند - كەسە نەصرانیەكە ڕاوەستاوەو گریاوە، پێی وترا: بۆچی دەگریای؟ وتی: بۆ ئەو خەمناكی (شجا) و بریقەی ڕێكخستن و جوانی تۆكمەییەكەی قورئان[2].

جا مەبەست لە خەمناكی (شجا) بریتیە لەو خەفەتەی كە بەهۆی بیستنی قورئان تووشی بووە، كە بەهۆیەوە دڵی لەت و جەستەی ملكەچ بووە[3].

١٠- (أبو عبيد) باسی كردووە كە عەرەبێكی دەشتەكی گوێبیستی پیاوێك بوو كە ئەم ئایەتەی دەخوێند:﴿ فَٱصۡدَعۡ بِمَا تُؤۡمَرُ وَأَعۡرِضۡ عَنِ ٱلۡمُشۡرِكِينَ ﴿٩٤﴾ ﴾ الحجر: ٩٤. واتە: (هەر فەرمانێكت پێدراوە "ئەی محمد (ﷺ)بە ڕێك و پێكی" ئەنجامی بدەو گوێ مەدە بە بوختان و ڕەفتاری موشریك و هاوەڵگەڕان). ڕاستەوخۆ عەرەبەكە سوژدەی

---

(١) صحيح البخاري ٧٤/٥.

(٢) بيان اعجاز القرآن ٧١.

(٣) الشفا ٢٧٤/١.

برد، وتی: لەبەر ڕەوانبێژییەكەی سووژدەم برد[1].

١١- یەكێك گوێی لە كەسێك بوو كە ئەم ئایەتەی دەخوێند: ﴿ فَٱصۡدَعۡ بِمَا تُؤۡمَرُ وَأَعۡرِضۡ عَنِ ٱلۡمُشۡرِكِينَ ٩٤ ﴾ یوسف: ٨٠. واتە: (ئینجا كاتێك كە نا ئومێد بوون لە پاشا، لە كەنارێكەوە بۆ خۆیان دەستیان كرد بە چپەو ڕا گۆڕینەوە). وتی: گەواهی و شایەتی دەدەم كە هیچ بەدیهێنراوێك ناتوانێت قسەی لەو شێوەیە بكات[2].

١٢- (جُبَیْر)ی كوڕی (مُطْعِم) گوێی لە پێغەمبەر (ﷺ)بوو كاتێك سوڕەتی (الطور)ی لە نوێژی شێواندا دەخوێند، كاتێك گەیشتە ئەم ئایەتە: ﴿ أَمۡ خُلِقُواْ مِنۡ غَيۡرِ شَيۡءٍ أَمۡ هُمُ ٱلۡخَٰلِقُونَ ٣٥ أَمۡ خَلَقُواْ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَۚ بَل لَّا يُوقِنُونَ ٣٦ أَمۡ عِندَهُمۡ خَزَآئِنُ رَبِّكَ أَمۡ هُمُ ٱلۡمُصَيۡطِرُونَ ٣٧ ﴾ الطور: ٣٥ - ٣٧. واتە (ئایا ئەوانە بەبێ هیچ شتێك، هیچ هۆیەك،، هاتوونەتە كایەوە؟! یان هەر خۆیان دروستكارن؟!. یان ئەو بێ باوەڕانە ئاسمانەكان و زەویان دروستكردووە؟ نەخێر ئەوانە هەر دڵنیا نابن. یان ئەوەیە گەنجینەی ڕزق و ڕۆزییەكانی پەروەردگاری تۆیان بەدەستە؟! تا ئاوا بوێرو لە خوا یاخی بن). (جبیر) وتی: زۆر نەمابوو دڵم بفڕێت بەو ئیسلامە، لە گێڕانەوەیەكی تردا هاتووە: ئەوە یەكەم شت بوو كە ئیسلامی لە دڵی مندا جێگیر كرد[3].

هەروەها (أبو عبید) وتویەتی:

كە (جبیر) وتویەتی: (وەك ئەوەی دڵم هەژێنراوە) كاتێك گوێبیستی پێغەمبەر (ﷺ) بوو كە لە نوێژەكەیدا لەگەڵ هاوەڵانی دەیكرد ئەم ئایەتانەی دەخوێند:

---

(١) سەرچاوەی پێشوو ٢٦٢/١.

(٢) هەمان سەرچاوە.

(٣) هەمان سەرچاوە ٢٧٤/١ لە : بخاری و مسلم دا هاتووە.

﴿ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَٰقِعٞ ﴿٧﴾ مَّا لَهُۥ مِن دَافِعٖ ﴿٨﴾ ﴾ الطور: ٧ - ٨.[1] واتـە: (بەڕاسـتی سـزاو ئازاری پەروەردگاری تۆ ئەی محمد (ﷺ) هەر پێش دێت. کەسیش ناتوانێت بەری بگرێت و دەستی پێوە بنێت و نەهێڵێت).

١٣- لە هەندێ کەس گێڕدراوەتەوە کە ئەگەر قورئانی بەدەستەوە بگرتایە، ئەوا لەبەر گەورەیی و شکۆداری قورئان ڕاستەوخۆ لەخۆدەچوو (دەبوورایەوە)[2].

هەنـدێ لـە پیاوچـاکان: کاتێـك قورئـان دەخـوێنرا دەچوونە حاڵەتێکی ویـژدانی بەرزەوەو هاواریان لێ هەڵدەستا، جاری واش هەبوو سەری دەکێشا بـۆ لەخۆچوون و جـل دڕانـدن، وێنـەی ئـەو حاڵەتانـەش بـە ناپەسـەند دانانرێـت. هـەر کەسـێك تـامی نەکردبێت نازانێت[3].

١٤- هەند کەس لەگەڵ بیستنی چەند ئایـەتێکی قورئـان ڕاسـتەوخۆ مـردوون، کـە چەندین کتێب و دانراوی تایبەت لەبارەی ئەو کەسانە دانراوە[4].

نمونەی لەو جـۆرە گـەلێك زۆرن، مـاوە ڕێگـە نـادات بـە دوورو درێـژی لەبارەیـەوە بدوێین.

ئەمــە کاریگەرییــەکی تایبــەتی هەیــە لەســەر کەســانی زمــانزان و ڕەوانبێــژ، ئەگەرچـی ئێمـە هەسـتی پێنەکـەین لەبـەر زاڵبـوونی زمـانی بێگانـە و بڵاوبوونـەوەی نـەزانی سـەبارەت بـە زمـانی عـەڕەب لـەناو خـودی عەڕەبـەکان، بـەڵام کاتێـك قورئـان دابــەزی نــەیانتوانی ڕووبــەڕووی ببنــەوە بــەڵکو بەپێچــەوانەوە چــێژو تــامی شیرینایەتیەکەیان کرد، ئەمەش ئەوانی هەڵنا بۆ باوەڕ هێنان بە قورئانی پیرۆز.

تەنانــەت یــەکێك لــە ســیفەتەکانی هاوەڵــان (صـحابـة) - خـوا لێیـان ڕازی بێـت -

---

(١) الأموال - أبي عبيد القاسم بن سلام - ميسر ١٩٦٨، ١٦٤.

(٢) معترك الأقران في اعجاز القرآن - السيوطي ٢٤٤/١.

(٣) نسيم الرياض ٥٢٤/٢.

(٤) البرهان - الزركشي ١٠٦/٢ و الاتقان - السيوطي - القاهرة، ج ٣، ١٢٣/٢.

ئــەوەبووە كــە ئەگــەر كەســێك بەشــەو بــە لای ماڵــەكانی ئەوانــدا گــوزەری بكردایــە، دەنگێكی وەك دەنگی مێشە هەنگی ئەبیست لەبەر خوێندنەوەی قورئان.

تەنانەت هاوەڵ هەبووە كە هەموو شەوەكەی پێدار كردۆتەوە، تا وای لێهاتووە خێزانەكانیان سكاڵایان كردووە لەلای پێغەمبەر (ﷺ).

هـاوەڵێش هـەبووە شـەوی بێـدار دەكـردەوە بـە یـەك ئایـەت، كـە لەسـەر یـەك دەیخوێندەوەو لێ ورد دەبووەوە.

له هەموو كاتێكدا قورئانیـان دەخوێنـد، چ بـە ڕاوەسـتان یـاخود بـە دانیشـتنەوە، خـــــوای گـــــەورە دەفـــــەرموویێت: ﴿ ٱلَّذِينَ يَذۡكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمٗا وَقُعُودٗا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمۡ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾آل عمـران: ١٩١. واتـه: (ئەوانـەی یـادی خـوا دەكەن له كاتێكدا كه بە پێوەن یان دانیشتوون یاخود ڕاكشاون "لـه هـیچ حاڵەتێكدا یادی ئەو زاتە فەرامۆش ناكەن"، هەمیشه بیر دەكەنەوه لـه دروسـت بـوونی ئاسمان و زەوی).

هاوەڵان لەكاتی خوێندنەوەی قورئاندا تـەزوو بەپێستیاندا دەهات، خـوای گـەورە لــــــەوبارەوە دەفــــــەرموویێت: ﴿ ٱلَّذِينَ يَذۡكُرُونَ ٱللَّهَ قِيَٰمٗا وَقُعُودٗا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمۡ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ الزمر: ٢٣.[1] واته: (خوا جل جلاله جوانترین جوانترین و پیرۆزترین فەرمایشتی ناردۆتە خوارەوە كـە ئـەم قورئانەیـە، "لـە جوانی دارشتنیدا" بابەتـەكانی لەیـەك دەچـن، هەنـدێك باسیشی بەشـێوازی جیـاواز تیـادا دووبـارە بۆتـەوە، جا كـاركردی ئـەم قورئانـە ئەوەیـە كـە: تـەزوو دەهێنێـت بـەگیان و پێستی ئەو كەسانەدا كە ترسی پەروەردگاریان لـە دڵ و دەروونـدا هەیـە، پاشـان گیـان و پێست و دڵیان نەرم و ئامادە و چالاك دەبێت بۆ یادی خواو خواپەرستی).

هەروەها (أصمعی) گێڕاویەتیەوە[2] كە گوێی لە وتەی كەنیزەكێك بووەو بۆیە

(١) الوحي المحمدي ١٢٢.

(٢) بەسەرهاتەكەی (ئەصمعی) هاتووە لە: الشفا ٢٦٣/١ و بشرح نسيم الرياض ٤٩٠/٢.

پێی وتوە: (خوا بتكوژێت، بەڕاستی وتەكەت لەوپەڕی ڕەوانبێژیدایە؟ كەنیزەكەش وتی: ئایا ئەم وتەیەو هاوێنەكانی بەڕەوان دادەنرێن، لەپاش ئەو ڕەوانبێژییەی كە لەم فەرمایشتەی خوا هەیە:﴿ وَأَوْحَيْنَآ إِلَىٰٓ أُمِّ مُوسَىٰٓ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِى ٱلْيَمِّ وَلَا تَخَافِى وَلَا تَحْزَنِىٓ إِنَّا رَآدُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ ٱلْمُرْسَلِينَ ﴿٧﴾ ﴾ القصص: ٧. واتە: (ئێمە دایكی موسامان ئاگادار كرد، كە شیری بداتێ "و پێمان وت" جا كاتێك مەترسیت پەیداكرد لەوەی كە پێی بزانرێت فڕێی بدەرە ڕووباری "نیلەوە"، نەبترسە "لەوەی تووشی بەڵا ببێت" نەخەفەتیشی بۆ بخۆ، چونكە ئێمە بەڕاستی دەیگێڕینەوە بۆ لات و لە ئایندەشدا دەیكەین بە یەكێك لە پێغەمبەرە پەیامدارەكان). خوای گەورە لەیەك ئایەتدا دوو فەرمان و دوو ڕێگری و دوو هەواڵ و دوو مژدەی كۆكردۆتەوە).

مەبەستی كەنیزەكە لە دوو فەرمانەكە ئەمانەیە: شیری پێ بدە، فڕێی بدە. مەبەستی لە دوو ڕێگری (نهی)ەكەش: نەترسێ، خەفەت مەخۆ.

هەروەها مەبەستی لە دوو هەواڵەكە: ئاگادارمان كرد، كاتێك مەترسیت لێپەیدابووە لەوەی زیانی پیبگات. و دوو مژدەكەش: دەیگێڕینەوە، دەیكەین بە پێغەمبەر.

ڕووی سێیەم:

هەواڵدانی قورئان سەربارەت بە چەندین ڕووداو و شتی شاراوەو غەیبی - كە تەنها خوای گەورە دەیان زانێت - چ ڕابردوو چ ئامادە چ داهاتوو بێت.

أ- هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراوەو غەیبییەكانی ڕابردوو:

قورئانی پیرۆز باسی بەسەرهاتی پێغەمبەرانی پێشووی بۆ ئێمە كردووە، وەك: ئادەم، نوح، هود، صالح، یەعقوب، یوسف، ئیبراهیم .... و باسی ئوممەتەكانی ئەوانیشی كردووە.

دوای ئەوەی بەسەرهاتی (نوح)ی گێڕایەوە، دەفەرموێت: ﴿ تِلْكَ مِنْ أَنۢبَآءِ ٱلْغَيْبِ

نُوحِيهَآ إِلَيۡكَۖ مَا كُنتَ تَعۡلَمُهَآ أَنتَ وَلَا قَوۡمُكَ مِن قَبۡلِ هَٰذَاۖ فَٱصۡبِرۡۖ إِنَّ ٱلۡعَٰقِبَةَ لِلۡمُتَّقِينَ ﴿٤٩﴾ ﴾ هود: ٤٩. واتە: (ئەی محمد(ﷺ)ئەو باسانەی بۆمانكردییت، لە هەواڵە نادیارەكانە كەبۆت دەنێرین، نەتۆ دەتزانی و نە هۆزو نەتەوەكەشت پێش ئەم باسەی ئێمە، جا خۆگرو بە ئارام بە، چونكە بەڕاستی پاشەڕۆژ بۆ خواناس و پارێزگارانە).

هەروەها دوای گێڕانەوەی بەسەرهاتی لە دایك بوونی (مریم - سەلامی لێ بێت -) و لە ئەستۆ گرتنی بەخێوكردنەكەی لەلایەن (زكریا)، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ ذَٰلِكَ مِنۡ أَنۢبَآءِ ٱلۡغَيۡبِ نُوحِيهِ إِلَيۡكَۚ وَمَا كُنتَ لَدَيۡهِمۡ إِذۡ يُلۡقُونَ أَقۡلَٰمَهُمۡ أَيُّهُمۡ يَكۡفُلُ مَرۡيَمَ وَمَا كُنتَ لَدَيۡهِمۡ إِذۡ يَخۡتَصِمُونَ ﴿٤٤﴾ ﴾ آل عمران: ٤٤. واتە: (ئەو شتانەی باسكران چەند هەواڵێك بوون لە غەیبەوە، ئێمە لەڕێگەی "وەحی" سروش و نیگاوە بەتۆی دەگەیەنین، خۆتۆ - ئەی محمد(ﷺ)- لەوێ نەبوویت كاتێك پێنووسەكانیان هەڵئەدایە- ئاوەوە، پێنوسی كێ سەركەوت و ئاو نەیبرد - ئەویان مەریەم پەروەردە بكات، تۆ لەوێش نەبوویت كاتێك كێشەیان بوو - لەسەر ئەوەی كێ بەخێوی بكات -).

بەتێرو تەسەلی لەبارەی چیرۆكی (یوسف - سەلامی لێ بێت -) دواوە، دواتر دەفەرموێت: ﴿ ذَٰلِكَ مِنۡ أَنۢبَآءِ ٱلۡغَيۡبِ نُوحِيهِ إِلَيۡكَۖ وَمَا كُنتَ لَدَيۡهِمۡ إِذۡ أَجۡمَعُوٓاْ أَمۡرَهُمۡ وَهُمۡ يَمۡكُرُونَ ﴿١٠٢﴾ ﴾ یوسف: ١٠٢. واتە: (ئەی محمد (ﷺ)ئەم بەسەرهات و سەرگوزەشتەیەی یوسف - سەلامی لێ بێت - كە بۆت نیگا دەكەین لە هەواڵ و بەسەرهاتە شاراوەكانە، خۆ تۆ لەلای براكانی یوسف نەبوویت، كاتێك كە هەموویان بڕیاریاندا و پیلانیان گێڕا).

ئەمانە چەند بەسەرهاتێكی ڕاستەقینەن، كە زۆربەی هەواڵەكان لەمبارەیەوە لە كتێبەكانی (تورات) و (زبور) و (انجیل)دا هاتبوون، دوای ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) لەمبارەوە گفتوگۆی لەگەڵ جولەكەكان كرد، ئەوا جولەكەكان دانیان نا بە ڕاستی هەواڵەكە، هەروەك لە سەرگوزەشتەی (یوسف) و نەوەكانی ئیسرائیلدا هاتووە، تەنانەت جولەكەكان بەو هەواڵەی كە پێغەمبەر (ﷺ) هێنابووی تێكشكان، چونكە چاك دەیانزانی كە پێغەمبەر (ﷺ) نەخوێندەوارەو هیچ شارەزاییەكی نیە

سەبارەت بە کتێب و هەواڵەکانی جولەکە.

هەروەك کتێبە مێژوویە کۆنەکان و ئەو هەڵکەندراوانەی ئێستا دۆزراونەتەوە کە بەڵگەن لەسەر بوونی ئەو گەلانە و پاشاکانیان هەروەها ئەو هەواڵانەیان کە نەقشکراون لە شوێنەوارە بیناسازییە نێژراوەکانیان دا، هەموو ئەمانە هەواڵەکانی قورئانیان پشت ڕاست کردۆتەوە.

ب-هەواڵی داوە لەبارەی ئەو شتە شاراوەو غەیبیانەی ئامادەنە و هەن:

١-قورئان دواوە لەبارەی فریشتە و جنۆکە و بەهەشت و دۆزەخ و ئەو سیفەتانەی کە پەیوەستن بە خوای گەورەوە.

٢- هەروەك قورئان ڕووی ڕاستەقینەی مزگەوتی (ضرار)ی ڕوونکردەوە، کە دووڕوەکان دروستیان کردبوو، بەمەبەستی پەرت کردنی موسڵمانان و تەڵە دانانەوە بۆیان، لەوبارەوە خوای گەورە ئەم ئایەتەی دابەزاند: ﴿وَٱلَّذِينَ ٱتَّخَذُواْ مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًۢا بَيْنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِّمَنْ حَارَبَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ مِن قَبْلُ ۚ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَآ إِلَّا ٱلْحُسْنَىٰ ۖ وَٱللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَٰذِبُونَ ﴿١٠٧﴾﴾ التوبة: ١٠٧. واتە: (ئەو "دووڕوانەی" کە مزگەوتێکیان دروست کردووە لەبەر زەرەردان و بڵاوکردنەوەی بێ باوەڕی و دووبەرەکی لەنێوان ئیمانداران بۆ چاوەڕوان کردنی هاتنی ئەو کەسانەی کە پێشتر دوژمنایەتی و جەنگیان دژی خواو پێغەمبەرەکەی دەکرد و بێگومان سوێند دەخۆن کە: ئێمە تەنها مەبەستمان چاکە بووە، "لە کاتێکدا" خوایش شایەتی دەدات کە ئەوانە درۆزنن).

٣- ئاشکرا کردنی بارودۆخی ناشرین و قێزەونی دووڕووان بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، خوای گەورە لەوبارەوە دەفەرموویت: ﴿ وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُۥ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَيُشْهِدُ ٱللَّهَ عَلَىٰ مَا فِى قَلْبِهِۦ وَهُوَ أَلَدُّ ٱلْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِى ٱلْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ ٱلْحَرْثَ وَٱلنَّسْلَ ۗ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ ﴿٢٠٥﴾﴾ البقرة: ٢٠٤ - ٢٠٥. واتە: (هەندێ کەس هەن قسەو گوفتارو دەم پاراویان لەبارەی ژیانی ئەم دونیایەوە

سەرسامت دەکات، خوایش بەشایەت دەگرێت و دەڵێت: دڵ و زمانم یەکسانن، لە کاتێکدا ئەو سەرسەختترین کەسە لەهەموو جۆرە دوژمنایەتیەکدا. هەر کاتێك ئەو جۆرە کەسە پشتی هەڵکرد و دەسەڵاتی پەیداکرد؛ هەوڵ و کۆشش دەدات لە زەویدا تا ئاشوب بەرپا بکات و خراپە بڕوێنێت و کشتوکاڵ لەناو ببات و پاکتاو کردنی ڕەگەزی ئەنجام بدات، بێگومان خوا فەسادو خراپە و تاوانی ناوێت).

پ- هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراوەو غەیبیەکانی داهاتوو:

١- قورئان هەواڵی داوە لەبارەی سەرکەوتنی ڕۆم.

(ترمذي) لە (نیار)ی کوڕی (مکرمالأسلمي) گێڕاویەتیەوە کە وتویەتی: کاتێك ئەم ئایەتانە دابەزین: ﴿الٓمٓ ۝١ غُلِبَتِ ٱلرُّومُ ۝٢ فِيٓ أَدۡنَى ٱلۡأَرۡضِ وَهُم مِّنۢ بَعۡدِ غَلَبِهِمۡ سَيَغۡلِبُونَ ۝٣ فِي بِضۡعِ سِنِينَ﴾ الروم: ١ - ٤. واتە: (الم، ڕۆمەکان تێکشکێنران "بەدەستی فارسەکان". لە نزیکترین و نزمترین وڵاتیاندا، بەڵام لە ئایندەدا "نۆرەیان دێتەوە" ڕۆمەکان دوای شکستیان سەردەکەونەوە. لەچەند ساڵێکدا "لە چەند ساڵێکی داهاتوودا نێوان ٣ - ٩ ") کاتێك ئەم ئایەتانە دابەزین فارسەکان سەرکەوتنیان تۆمار کردبوو و ڕۆمەکانیش شکستیان خواردبوو، موسڵمانانیش پێیان خۆش بوو ڕۆمەکان بەسەر فارسەکاندا سەر بکەون، چونکە موسڵمانان و ڕۆمەکان خاوەنی کتێبی ئاسمانین، هەروەك خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَيَوۡمَئِذٖ يَفۡرَحُ ٱلۡمُؤۡمِنُونَ ۝٤ بِنَصۡرِ ٱللَّهِۚ يَنصُرُ مَن يَشَآءُۖ وَهُوَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلرَّحِيمُ ۝٥﴾ الروم: ٤-٥. واتە: (ئەو ڕۆژە ئیمانداران خۆشحاڵ و شاد دەبن. بەسەر کەوتنی خوا، هەر کەسێك یان هەر دەستەیەك ئەو زاتە بیەوێت، سەری دەخات، هەر ئەو خوایەش خاوەنی دەسەڵاتی بێ سنورەو زۆریش دلۆڤان و میهرەبانە). بە پێچەوانە قورەیشیەکان پێیان خۆش بوو هەر فارسەکان سەر بکەون، چونکە ئەوان و فارسەکان خاوەن کتێب نین و باوەڕیان بە زیندوو بوونەوە نییە، جا کاتێك خوای گەورە ئەم ئایەتەی دابەزاند، (أبوبکر) دەرکەوت و لە ناو شاری مەککە هاواری

دەكرد: ﴿ الٓمٓ ﴿١﴾ غُلِبَتِ ٱلرُّومُ ﴿٢﴾ فِيٓ أَدۡنَى ٱلۡأَرۡضِ وَهُم مِّنۢ بَعۡدِ غَلَبِهِمۡ سَيَغۡلِبُونَ ﴿٣﴾ فِي بِضۡعِ سِنِينَۗ ﴾.

هەندێ لە قورەیشیەكان بە أبوبكریان وت: ئەمە با لە نێوان ئێمەو ئێوەدا بێت، هاوەڵەكەی ئێوە بڕوای وایە ڕۆم سەر دەكەوێت بەسەر فارسدا لە چەند ساڵێكی داهاتوودا، دەی بۆچی گرەوی لەسەر نەكەین؟ أبوبكر وتی: باشە دەیكەین، (نیار) دەڵێت: ئەمە پێش حەرام كردنی گرەو بوو. ئینجا أبوبكر گرەوی كرد لەگەڵ هاوبەش دانەران، هەروەها ماوەكەیان دیاریكرد، بە أبوبكریان وت: لەسەر چەند گرەو بكەین؟ چونكە وشەی (بضع) بۆ سێ تا نۆ ساڵە، تۆ ساڵێكی مامناوەند دیاری بكە لە نێوان خۆت و ئێمەدا كە كۆتا ماوە بێت. أبوبكر وتی: شەش ساڵ دیاری دەكەین. (نیار) دەڵێت: كاتێك شەش ساڵ تێپەڕین بەر لەوەی ڕۆم بەسەر فارس سەربكەون، ئەوا هاوبەش دانەران ئەو بەشە پارەو سامانەیان برد كە أبوبكر لەگەڵ ئەوان گرەوی لەسەر كردبوو. جا كە ساڵی حەوتەم هات ڕۆم بەسەر فارس سەركەوت، موسڵمانانیش ڕەخنەیان لە أبوبكر گرت بەوەی (بضع)ی بەشەش ساڵ دیاریكرد، چونكە خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ فِي بِضۡعِ ﴾ واتە: سێ تا نۆ. (نیار) دەڵێت: (لە كاتی ڕوودانی ئەم ڕووداوە خەڵكێكی زۆر موسڵمان بوو). (ترمذي) لەبارەی ئەم فەرموودەوە وتویەتی: (هذا حديث صحيح حسن غريب)[(١)]. هەروەها لە (تفسير القرطبي)[(٢)] چەند گێڕانەوەیەكی تری تێرو تەسەل هاتوون.

٢- خوای گەورە فەرموویەتی و ڕووی فەرمایشتەكەی ئاراستەی پێغەمبەر (ﷺ) كردووە بەوەی دەچێتە ناو شاری مەككە، كەچی هێشتا پێغەمبەر (ﷺ) ئەو هێزەی نەبوو كە بچێتە ناو شاری مەككە و ڕزگاری بكات:﴿ لَّقَدۡ صَدَقَ ٱللَّهُ رَسُولَهُ ٱلرُّءۡيَا

(١) صحيح الترمذي بشرح عارضة الأحوذي ١٢/٧٠-٧٢.

(٢) تفسير القرطبي ٥٠٨٤/٧.

بِٱلۡحَقِّۖ لَتَدۡخُلُنَّ ٱلۡمَسۡجِدَ ٱلۡحَرَامَ إِن شَآءَ ٱللَّهُ ءَامِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمۡ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَۖ ﴾ الفتح: ٢٧. واتە: (سوێند بەخوا بێگومان خوا خەونی پێغەمبەرەکەی بەڕاستی و وەك خۆی هێناوەتە دی کە دەفەرموویێت: بەم زووانە ئێوە بەهەموو ئارامی و ئاسوودەییەکەوە بەویستی خوا دەچنە ناو کەعبەی پیرۆزەوە، "عەمرە بەجێدەهێنن" سەرتان دەتاشن یان کورتی دەکەنەوە بەبێ ئەوەی ترس و بیمتان لە کەس هەبێت).

پێغەمبەر (ﷺ) پێش ئەوەی بچێتە (حدیبیە) لە خەونیدا بینی: خۆی و هاوەڵانی بە ئارامی و ئاسوودەیی چوونەتە ناو شاری مەککەوەو هەندێ سەریان تاشیوەو هەندێکی تریش سەریان کورت کردووە. دواتر پێغەمبەر (ﷺ) خەونەکەی بۆ هاوەڵانی گێڕایەوە، هاوەڵانیش بەم هەواڵە دڵخۆش بوون، وا پێشبینیان کرد کە لەو ساڵەدا دەچنە مەککەوە. و وتویانە: بێگومان خەونی پێغەمبەری خوا (ﷺ) ڕاست و دروستە. بەڵام کاتێ پرۆسەی چوونە ناو شاری مەککە دواکەوت هەندێ لە دووڕووەکان ڕەخنەیان گرت وەك (عبدالله)ی کوڕی (أُبَي) و (عبدالله)ی کوڕی (نُفَيْل) و (رِفاعة)ی کوڕی (حرث) وتیان: بەخوا نە سەر دەتاشین و نە کورتی دەکەین و نە کەعبەش دەبینین!!، خوای گەورە ئەم ئایەتی دابەزاند: ﴿ لَّقَدۡ صَدَقَ ٱللَّهُ رَسُولَهُ ٱلرُّءۡيَا بِٱلۡحَقِّۖ ﴾ هەواڵی بەوان دا کە موسڵمانان دەچنە ناو شاری مەککەوە بەڵام نەوەك لەم ساڵەدا بەڵکو لەکاتێکی تردا، هەروەها خەونەکەی پێغەمبەریش (ﷺ) ڕاستە[1].

٣- هەروەك قورئانی پیرۆز هەواڵی داوە، لەبارەی ئەوەی کە خوای گەورە پێغەمبەر (ﷺ)دەپارێزێت و کەس ناتوانێت بە پەنهانی بیکوژێت، هەرچەندە پیلان بۆ پێغەمبەر (ﷺ) دابڕێژن و سوربن لەسەر لەناوبردن و کوشتنی، خوای

---

(١) روح المعاني ٢٦/١٢٠ و تفسير القرطبي عن قتادة ٦١٠٩/٩-٦١١٠.

پایەبەرز دەفەرموویت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلرَّسُولُ بَلِّغۡ مَآ أُنزِلَ إِلَيۡكَ مِن رَّبِّكَۖ وَإِن لَّمۡ تَفۡعَلۡ فَمَا بَلَّغۡتَ رِسَالَتَهُۥۚ وَٱللَّهُ يَعۡصِمُكَ مِنَ ٱلنَّاسِ ﴾ المائدة: ٦٧. واتە: (ئەی پێغەمبەرو فرستادە، هەرچی فەرمان و پەیامێکت بۆ دابەزیوە لەلایەن پەروەردگارتەوە "بێ دوودڵی" رایبگەیەنە، خۆ ئەگەر بەو کارە هەڵنەسایت، ئەوە مانای وایە پەیامەکەیت "بەتەواوی" نەگەیاندووە "دڵنیاش بە" خوا دەتپارێزێت لە شەڕو خراپەی خەڵکی).

لە (صحيح الترمذي)دا هاتووە: عائیشە (خوا لێی ڕازی بێت) وتویەتی: پاسەوانی دەکرا لە پێغەمبەر (ﷺ) تاکو ئەو ئایەتە دابەزی: ﴿ وَٱللَّهُ يَعۡصِمُكَ مِنَ ٱلنَّاسِ ﴾ ئینجا پێغەمبەر (ﷺ) سەری لە کوڵانگەدا (قُبة) دەرهێناو بە پاسەوانانی فەرموو: ((يا أيها الناس انصرفوا فقد عصمني الله))واتە: ئەی خەڵکینە چیتر پاسەوانی مەکەن و بگەڕێنەوە ماڵەکانتان لەبەر ئەوەی خوای گەورە دەمپارێزێت. ئەم فەرمایشتە بەچەند گێڕانەوەیەکی تریش لە (عبدالله)ی کوڕی (شقیق)ەوە هاتووە.

تەنانەت لە جەنگی "ئوحد" پێغەمبەر (ﷺ) لە هەموو موسڵمانان لە ڕیزەکانی دوژمن نزیکتر بوو، هەتا ئیمامی عەلی (ڕەزای خوای لێ بێت) وتویەتی:

(کاتێك جەنگ گەرم دادەهات و پێکدادان توونـد دەبوو، ئێمە بە پێغەمبەری خوا خۆمان ئەپاراست و هیچ یەکێك لە موسڵمانان بە ئەندازەی پێغەمبەر (ﷺ) لە دوژمن نزیك نەبوو).

هەروەها لە جەنگی (حونەین)دا موسڵمانان سەرەتا تێکشکان، پێغەمبەر (ﷺ) لەسەر گوێدرێژەکەی بەرەو هاوبەش دانەران ئەچوو و عەبباس ئەوساری گوێدرێژەکەی گرتبوو نەوەك خێرا بڕوات، لەو کاتەدا هاوبەش دانەران ڕوویان کردە پێغەمبەر (ﷺ) و دایانپۆشی، پێغەمبەر لەم حاڵەتەدا ڕای نەکرد، بەڵکو لەسەر گوێدرێژەکەی دابەزی وەك ئەوەی جێی خۆی لەناو دڵی ئەواندا بکاتەوەو دەیوت: ((أنا النبي لا كذِب، أنا ابن عبد المطلب)) واتە: من پێغەمبەرم درۆ ناکەم، من نەوەی عبدالمطلبم. وەك ئەوەی تەحەدای دوژمنەکان دەکات و پێگەی خۆی بەوان

ئەناسێنێت، سوێند بەخوا نەیانتوانی ئازار بە پێغەمبەر (ﷺ) بگەیەنن، بەڵکو خوای گەورە بە سەربازەکانی خۆی پشتیوانی لە پێغەمبەر کرد و لە دەستی دوژمنانی پاراست. (بخاری) و (مسلم) گێڕاویانەتەوە.

لە جەنگی (ذات الرقاع)دا پێغەمبەر (ﷺ) لەژێر سێبەری درەختێك ئەحەسێتەوەو شمشێرەکەیشی بە درەختەکە هەڵواسیوە، پیاوێکی هاوبەشدانەر دەچێت و شمشێرەکەی لە کاڵان دەردێنێ و لێی ڕاست دەکاتەوەو دەڵێ: ئایا لێم ناترسی؟! پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت: نا، پیاوەکە دەڵێت: کێ لەمن دەتپارێزێت؟ دەفەرمووێ: خوا لە دەستی تۆ دەمپارێزێت، شمشێرەکەت دانێ، پیاوەکە هیچی پێ نامێنێت بۆیە شمشێرەکە دەخاتەوە ناو کاڵانەکە./ صحیح مسلم لە (جابر)ەوە هاتووە. لە هەندێ گێڕانەوەی تر ئەم زیادەیەش هاتووە: کە پیاوەك دوای ئەم ڕووداوە موسڵمان بوونی خۆی ڕاگەیاندووە[1].

هەواڵدانی قورئانی پیرۆز هاتەجێ، هیچ یەکێك لە دوژمانی پێغەمبەر (ﷺ) نەیاتوانی بگەن بە مەرامی خۆیان سەبارەت بە کوشتن و لەناوبردنی پێغەمبەر (ﷺ) سەرباری زۆری و تواناداری دوژمنەکانی و بۆسە بۆ دانانەوەی لە هەموو کاتەکاندا، سەرباری ئەوەش کە پێغەمبەر (ﷺ) هەمیشە لە ڕیزەکانی پێشەوە بووە لە جەنگدا و خاوەنی بوێرییەکی کەم وێنە بووەو ڕووبەڕووی هاوبەش دانەران بووەتەوە بە جەنگ و قسە وتن بە خواکانیان، کەچی زۆربەی ئەو سەرۆك و پاشایانەی کە ئەگەر دوژمنەکانیان بۆسەیان بۆ دابنێن ئەوا ئامانجەکەیان پێکاوەو کوشتویانە.

٤- ئەم فەرمایشتە: ﴿ سَيُهۡزَمُ ٱلۡجَمۡعُ وَيُوَلُّونَ ٱلدُّبُرَ ﴿٤٥﴾ ﴾ القمر: ٤٥. واتە: (لە ئاییندەیەکی نزیکدا لەشکرو کۆمەڵیان شکست دێنێت و هەڵدێن). لە شاری مەککە

---

(١) ارشاد الساري ٩٩/٥ و بخاری گێڕاویەتیەوە لە: کتاب الجهاد - بابا مَن علق سيف بالشجر، وأعاده، في الغزوات بعد غزوة ذات الرقاع ثم في غزوة بني المصطلق وفي المعازي والجهاد، ومسلم في غضائل النبي، و النسائي في السير/ ارشاد الساري ٩٩/٥.

دابەزی، هێشتان فەرمان بە (جیهاد) نەكرابوو، چونكە لە ساڵی دووەمی كۆچی فەرمان كرا بە جیهاد، ئەم ئایەتە هەواڵی دەدا لەبارەی تێكشكانی هاوبەشدانەران و سەركەوتنی موسڵمانان، تەنانەت ئیمامی عمر (ڕەزای خوای لێ بێت)- لەوەی (ابن أبی حاتم) و (ابن مردویه) دەیگێڕنەوە - لە كاتی دابەزینی ئەم ئایەتەدا دەیووت: كامە كۆمەڵەیە شكست دەخوات مەبەستی لەكامەیە؟ دەڵێت كاتێك جەنگی "بەدر" هات، دەمبینی پێغەمبەری خوا (ﷺ) ئەو ئایەتەی دەفەرموو.

ئەم شتە شاراوەو غەیبیانە كە قورئانی پیرۆز باسی كردوون، جگە لەناوبراوان، زۆر شتی نهێنی تریش هەن، كە بەشێوەیەكی سەلمێنەر هەواڵی لەبارەوە هاتووە، ڕۆژگارو ڕووداوەكان لەبارەی ڕاستێتی ئەمانە بۆ ئێمە هاتۆتە دوان، جا ئایا ئەم شتانە كەسێكی نەخوێندەوار لەخۆیەوە هێناویەتی، نا هەرگیز شتی وا ناچێتە عەقڵەوە؟

بەڵكو بەپێچەوانەوە ئەو هەواڵانەی وەرگرتووە، لە سەرچاوەیەكی زانستی باوەڕپێكراو كە قبولی هەڵە ناكات، ئەو سەرچاوەیەش بریتی بوو لە سروش و نیگا كە لەلایەن خوای بەدیهێنەرەوە هاتووە، كەسێكی خاوەن ژیری و عاقڵیش دان بەوەدا نانێت كە ئەم شتانە بەرهەمی بلیمەتی پێغەمبەر (ﷺ) بوونە، چونكە كەسێك كە پێشبینی بۆ داهاتوو دەكات، ئەوا یارمەتی وەردەگرێت لە ئەزموونی ڕابردووی، وەك چرایەك كە بەڕووناكیەكەی هەنگاوەكان لەمیانەی ڕووداوەكانی داهاتوو ئاشكرا دەكات، دوای ئەمەش زۆر بە هۆشیاری و وریایی حوكم دەدات و ناتوانێت ئەو پێش بینی و قسەیەش كە دەكات بەیەكجاری بیبڕێنێتەوە، چونكە ئەگەر بڕاندیەوە یان ئەوەتا:

كەسێكی سەرەڕۆیە و گوێ نادات بەوەی دەیڵێت، ڕاست بێت یان درۆ، ئەمە حاڵ و بارودۆخی بەخت گرەوەو جادوگەر (عراف) و ئەستێرە ناس (منجم)ەكانە.

یاخود كەسانێكن كە لە خواوە پەیمانیان وەرگرتووەو خوای گەورەش هەرگیز پەیمان شكێنی ناكات، ئەمە ڕێ و شوێن و ڕێبازی پێغەمبەران و پەیامبەرانە.

ئەو هەواڵدانە لەبارەی داهاتوو، و ئەو پێشبینیانەی كە لە قورئانی پیرۆزدا

هاتوون، بەڵگەی سەلمێنەرن لەسەر ئەوەی قورئان لەلایەن خواوە هاتووە لەسەرزمانی پێغەمبەرە بەڕێزەکەی و بۆ ئەوەی بسلەمێنرێت کە جۆرێك نیە لەو پێشبینیە بێ بنەمایانەی کە هەندێ لە جادووگەرو ئەستێرەناسان دەیڵێن.

ڕووی چوارەم: ئەو ڕاستییە زانستیانەی قورئان، کە زانستی سەردەم جەختیان لەسەر دەکاتەوە:

قورئانی پیرۆز دید و تێڕوانینی خەڵکی ئاراستە کردووە بەو بوونەوەرو یاساکانی و ئەو بەدیهێنراوانەی لەخۆی دەگرێت، تا جەخت بکاتەوە لەسەر ئەوەی هەموو ئەو شتانە بەدیهێنراون بە دەستی توانستی خوای پایەبەرز، بۆیە تەنها شتێك کە پێویستە لەسەر هەر تاکێك، بریتیە لەوەی ملکەچی فەرمانی خوای گەورە بێت.

ئینجا نمونە لەو ڕاستیە زانستیە بڵاوانەی کە زانستی سەردەم باسی کردووە و جەختی لەسەر کردۆتەوە بە ڕاستییە سەلمێنراوەکانی بریتیە لە:

أ- زانا گەردووناسەکان لە وەتەی چەند سەدەیەکەوە پێش زایین تا دەرکەوتنی ڕوانگە گەردوونیەکان (مرصد الفلكية) بەسەر دوو دەستەدا دابەش ببوون:

یەکەمیان: ڕای وابوو کە گۆی زەوی جێگیرەو چەقی جیهانە و هەسارە گەڕۆکەکان بەدەوریدا دەسوڕێنەوە.

دووەمیان: ڕای پێچەوانەی هی یەکەمە. واتە: بۆچوونی وابوو کە خۆر جێگیرەو زەوی و هەسارە گەڕۆکەکانی تر بەدەوریدا دەسوڕێنەوە.

بەڵام قورئانی پیرۆز تێڕوانینەکەی جێگیرە، بەوەی کە گشت تەنە ئاسمانیەکان دەجوڵێن و مەلە دەکەن لە خولگەکەیاندا، خوای پەروەردگار دەفەرموویێت: ﴿ وَٱلشَّمۡسُ تَجۡرِي لِمُسۡتَقَرّٖ لَّهَاۚ ذَٰلِكَ تَقۡدِيرُ ٱلۡعَزِيزِ ٱلۡعَلِيمِ ٣٨ وَٱلۡقَمَرَ قَدَّرۡنَٰهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَٱلۡعُرۡجُونِ ٱلۡقَدِيمِ ٣٩ لَا ٱلشَّمۡسُ يَنۢبَغِي لَهَآ أَن تُدۡرِكَ ٱلۡقَمَرَ وَلَا ٱلَّيۡلُ سَابِقُ ٱلنَّهَارِۚ وَكُلّٞ فِي فَلَكٖ يَسۡبَحُونَ ٤٠ ﴾ يس: ٣٨ - ٤٠. واتە: (خۆریش لەگەردش و سوڕانەوەی خۆیدا بەردەوامە بەرەو سرەوت دەچێت، یاخود بەدەوری چەقی خۆیدا دەسوڕێتەوە، بێگومان ئەمە توانای زاتێکی باڵادەست و زانا دەردەخات- کە هەموو شتێکی بەڕێکوپێکی دروست کردووە -. هەروەها کات و شوێنی هەڵهاتنی مانگیشمان دیاری کردووە- هەر شەوێك لەکاتێکی دیاری کراو و شوێنێکی دیاریکراو هەڵدێت -

ڕاددەی ئەو ڕووناکیەش کە دەکەوێتە سەری جیاوازە، تا- سەرەنجام هەموو مانگێك لە ڕووالەتیدا - وەك چیلکەیەکی وشکی باریك دەنوێنێت. نەخۆر بۆی هەیە بەمانگ بگات - لە هێڵ و ڕێڕەوی خۆی دەربچێت - نە شەویش پێش ڕۆژ دەکەوێت، بەڵکو هەریەکەیان لەخولگەی تایبەتی خۆیاندا مەلەدەکەن و بەئاسانی دەسوڕێنەوە).

دواتر ڕوانگە سەردەمییەکان (المراصد الحديثة) داهێنران و دیدو تێڕوانینی قورئانی مەزنیان پشت ڕاست کردەوە، بەوەی هەر تەنێك کە لە بۆشایی ئاسماندایە ڕانەوەستاوەو بەڵکو لە جوڵەی بەردەوام دایە.

ب- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَٱلسَّمَآءَ بَنَيۡنَٰهَا بِأَيۡيْدٖ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ ﴿٤٧﴾ ﴾ الذاريات: ٤٧. واتە: (ئێمە ئاسمانمان بەدەستی قودرەتی خۆمان دروست کردوو، بەردەوامیش گەورە و فراوانی دەکەین).

بەڵگەو ئاماژەیە لەسەر ئەوەی بوونەوەر لە فراوان بوونێکی بەردەوام دایە، (سیر جیمس جینز) دەڵێت: (ئەندازەی ئەو فراوان بوونە سەدو پێنج میلە لە دوو چرکەدا، هەر دووریەکیش ئەندازەکەی یەك ملیۆن ساڵی تیشکییە، هەروەها قەبارەی بۆشاییی جیهانی ئێستا نزیکەی دە ئەوەندەی قەبارەی خۆیەتی لەو کاتەی کە دەستی بە فراوان بوونەکەی کردووە، واتە هەر دووریەکیش لە سێ دوورییەکان کەمێك دوورییەکەی زیاتر کردووە لەئەندازە بنچینەییەکەی)[1].

تەنانەت بابەتی فراوان بوونی گەردوون ئێستا بووەتە یەکێك لە شتە سەلمێنراوەکان، کە ئەنشتاینی بەهەڵەدا برد و (هابل)ی زانای سروشت ناس، ئەوەی دەرخست کە هەسارە گازییەکان (الكواكب السديمية) دوور دەکەونەوە لە هەسارەی ئێمە، جا لەمەوە زانای بیرکاری بەلژیکی (لومتر) تیۆری فراوانبوونی گەردوونی هەڵهێنجا.

---

(١) التفسير العلمي للآيات الكونية ٦٩.

پـ- ئەم فەرمایشتەی خـوای پایەبـەرز: ﴿وَٱلۡجِبَالَ أَوۡتَادٗا ٧﴾ النبـأ: ٧. واتـە: ("ئایا كێوەكانمان وەك مێخ بۆ دانەكوتاون").

قورئانی پیرۆز ئەم ڕاستیەمان بـۆ دەخاتـە بەرچاو، تەنانـەت بەڕاشكاوانە ئامـاژە دەكات بۆ وردتـرین تیۆرەكانی زەوی ناسـی (جیۆلـۆجی)، كـە دەڵێـت چیاكان ڕەگیـان هـەن و داكـوتراون لـە زەویـدا بەشـێوەیەك كـە قـەبارەی ئـەو بەشـەی لـە ژێـر گـڵ و زەوییدایە دوو ئەوەندەی ئەو قەبارەیە كە لەسەر زەوییە.

پـ- هـــەروەها ئـــەم فەرمایشـــتە: ﴿أَوَلَمۡ يَرَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ أَنَّ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَ كَانَتَا رَتۡقٗا فَفَتَقۡنَٰهُمَا﴾ الأنبیـاء: ٣٠. واتـە: (ئایـا ئەوانـەی بـێ بـاوەڕ بـوون نـەیان بینیـوەو بۆیـان ڕوون نەبۆتـەوە بەڕاسـتی ئاسمانـەكان و زەوی یـەك پارچـە بـوون لەوەودوا لێكمان جیاكردنەوە).

ئەم ئایەتە ئەمە دەردەخات كە پێشتر ئاسمانـەكان و زەوی یـەك پارچـە و تۆپەڵـە بوون، دواتر دابەش كران بۆ سەر ئـەم بەشانە. هـەروەها تیـۆرە سـەردەمییەكان بـاس لەوە دەكەن كە تەنە ئاسمانیەكان پێشتر یەك تۆپەڵە گاز بوونە.

ت- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهۡدِيَهُۥ يَشۡرَحۡ صَدۡرَهُۥ لِلۡإِسۡلَٰمِۖ وَمَن يُرِدۡ أَن يُضِلَّهُۥ يَجۡعَلۡ صَدۡرَهُۥ ضَيِّقًا حَرَجٗا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي ٱلسَّمَآءِ﴾ الأنعام: ١٢٥. واتە: (ئەو كەسەی "خێری تێدا بێت" و خوا بیەوێت هیدایەتی بدات، ئەوە سینەی ساف و پاك و ئامادەی دەكات بۆ ئاینی ئیسلام، ئەو كەسەش خوا بیەوێت گومڕای بكات، ئەوە دڵی دەگوشێت و سینگی توونـد دەكات و هەناسەی سوار دەبێت، هەروەك بەرەو ئاسمان بەرز ببێتەوە).

ئایەتی ناوبراو ئاماژە دەكات بەوەی كە هـەر كەسێك بـە ئاسمانـدا سـەر بكـەوێت، هەسـت بـە سینـگ وێـك هاتنـەوەو دڵ تـەنگی دەكـات و كـرداری هەناسـەدانی سـەخت دەبێت، جا لەوەتەی ئاشكرا كردنی چینەكانی كەش و هەوای جیهـانی بـەهۆی فڕۆكـە و مووشـەكەكانەوە... زانایـان ڕایـان بـۆ ئەوەچـووە: ئۆكسـجین كەمـە لـە چـینەكانی

هەوای ئاسماندا، ئەمەش دەبێتە هۆی سینگ گوشین و دڵ تەنگ بوون، هەر لەبەر ئەمەشە فرۆكەوانان ئامێری هەناسەدانی دەستكرد بەكاردێنن بۆ نەهێشتنی سینگ گوشین و ئاسانی ئەنجامدانی كرداری هەناسەدان.

ج- هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَإِنَّ لَكُمْ فِي ٱلْأَنْعَٰمِ لَعِبْرَةً نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِۦ مِنۢ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَّبَنًا خَالِصًا سَآئِغًا لِّلشَّٰرِبِينَ ﴿٦٦﴾ ﴾ النحل: ٦٦. واتە: (بەڕاستی لە حەیواناتدا پەندو چاوڕووناكی هەیە بۆ ئێوە. ئەوەتا ئێمە لەوەی كە لە سكی ئەو جینسە دەر ئەچێ لە مابەینی پیسی و خوێندا شیرێكی سافی گەوارتان دەرخوارد ئەدەین بۆ ئەوانەی شیر ئەخۆنەوە).

ئەوە دەردەخات كە شیری پاك و خۆش بۆ ئەوانەی دەیخۆنەوە دێتە دەرەوە لە نێوان پیسایی (پاشماوەكان) و خوێن. ئەم ڕاستیەش زانستی سەردەم ڕوونتری دەكاتەوە بەوەی دانی ناوە كە:

شیر بەر لەوەی بچێتە ناو ئامرازی شیردان (مەمك، گوان)، ئەوا بەدوو پرۆسەی پوختەكردندا تێپەڕ ئەبێت: یەكەمیان پوخت و پاك كردنەوەی لە پیسایی و پاشماوەی زیانبەخش و ئەمەش لە دوای هەرس كردن و هاتنی شیری ڕۆن بۆ ناو ڕیخۆڵەكان، چونكە لەو كاتەدا مەمیلەكانی ناو ڕیخۆڵەكان هەڵدەستن بە مژینی كەرستە و خواردەمەنی و مادده فرێدراونەتە ناو خوێن و پیساییەكەش هەر لەناو ڕیخۆڵەكانەوە دەهێڵێتەوەو دواتر فرێدەدرێتە دەرەوەی جەستە، هەروەها مادە مژراوەكانیش كە فرێدراونەتە ناو خوێن دەبێت بە دوو بەش، بەشێكیان دەبێتە خۆراك و وزە بۆ بوونەوەرە زیندووەكە، بەشێكی تریش ڕژێنە شیرییەكان لە خوێن پاكی دەكەنەوەو دەینێرن بۆ ئامرازی شیردان وەك شیرێكی پوخت[1].

ئەم ڕاستیانەو چەندین ڕاستی تری زانستی هەن لەو پەیامەی كە پێغەمبەر

---

(١) الرسول - سعيد حوى ٣٨/٢ و لاپەڕەكانی دواتری و تەماشای چەند نمونەیەكی تریش بكە لەوبارەوە، هەروەها سەیری چەند دیاردەیەكی تری ڕاستەقینە بكە لە: التفسير العلمي للآيات الكونية.

(ﷺ) هێناویەتی لەكاتێكدا خۆی نەخوێندەوار بووەو لە كەش و هەوایەكی پەڕاوێزخراو و دوور لە گەلانی جیهان ژیاوە، ئەمان گشتیان مەشخەڵی ڕۆشنكەرەوەن بۆ هزری زانستی ئازاد، خەڵكیش پێشتر - لە گشت ناوچە جیا جیاكانی جیهان - ئاگاداری ئەو ڕاستیانە نەبوونە، تا ئەو كاتەی ئامرازەكانی زانستی سەردەم دەركەوتن وەك ئامێرو تاقیگە و ڕوانگە گەردوونیەكان... هەر لەگەڵ دەركەوتنی ئەو ئامێرە پێشكەوتوانە دەبینین دان دەنێت بە ڕاستیەكانی دروەشاوەكانی قورئانی پیرۆز كە هیچ لێڵی و ناڕوونی تێدا نییە بەڵكو ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ڕوونتر دەردەكەون.

قورئانی پیرۆز هەر لەبەر ئەم چەند بابەتە زانستیەی كە تێیدایە موعجیزە نیە و بەس، بەڵكو ئیعجازی قورئان دەدرەوشێتەوە لەوەی كە دژی ئەو ڕاستیانە نەبووە كە زانست سەلماندوویەتی و نكوڵی نەكردووە لە ڕاستیە زانستیە گومان هەڵنەگرەكان.

گومانێك و بەرپەرچەكەی:

ئەگەر وترا:تیۆرە زانستیەكان دەكرێ گۆڕانیان بەسەردا بێت، ئێمە قورئانی پیرۆز ملكەچ ناكەین بۆ ئەو جۆرە لێكدانەوەو تەفسیرانە، چونكە لەوانەیە لە ئەنجامی لێكۆڵینەوە دەربكەوێت كە تیۆرە كۆنەكە هەڵە بووە.

وەڵامەكەی:

لە ڕاستیدا لێكدانەوەو تەفسیری ئایەتەكانی قورئانی پیرۆز بەو شتانەی زانست ئاشكرایان دەكات بەپێی ڕێساكانی تەفسیرو مەرجەكانی لە زماندا و جگەلەوانەش ئەمانە تەنها بریتین لە جۆرێك لە جۆرەكانی تێگەیشتن بۆ ئەو ئایەتانە، ئەگەر دەركەوت تیۆرەكە هەڵەیە ئەوكات دەردەكەوێت كە تەفسیرەكەش هەڵەیە، بەڵام ئەگەر ئایەتەكە تەفسیری نوێی لەخۆی هەڵنەگرت، ئەوا نابێت بەپێی تیۆرە نوێیەكە تەفسیر بكرێت، بەڵكو دەبێت چاوەڕوانی دەرەنجامی لێكۆڵینەوە بكات، تا

هەڵەی تیۆرە نوێیەكە دەردەكەوێت[١].

ڕووی پێنجەم: واتاو حوكمەكانی قورئـانی پـیرۆزو نـەبوونی جیـاوازی و تـێكگیران تێیدا:

هەموو ئەو شتانەی لە دوو توێی قورئانی پیرۆزدان لە نزیكەی شەش هەزارو دوو سەد ئایەتدا كۆدەبنەوە، كە بابەتەكانی بیروباوەڕو ڕەوشت و دانانی یاسا فرەلایەنەكان بۆ هەموو بوارەكان لەخۆ دەگرێت - هەروەك كەمێكی تر دەیخەینە بەرچاو - بۆ ئەوەی پێداویستیەكانی مرۆڤ دابین بكات.

دابەزینی قورئانی پیرۆز بیست و سێ ساڵی خایەند، كە جیاوازی و تێكگیرانی تێدا نەبووەو نییە:

أ- لە ڕەوانبێژی دەربڕینەكانیدا: لە قورئاندا ئەوە بەدی ناكەین كە دەربڕینێك ڕەوانبێژ بێت و یەكێكی تر ناڕەوان، چونكە هەر دەربڕینێكی قورئانی پیرۆز تەواو كۆك و تەبایە لەگەڵ ئەو حاڵەی لەبەری هاتووە، هەروەك هەر بێژەیەك لە قورئاندا لەو شوێنەدایە كە پێویستە لێی بەكار بێت.

جا ئەو ئایەتانەی باسی حوكمەكان ئەكەن وەك ئایەتەكانی میرات كە شێوازی وتاردان و كاریگەری تێیدا بەرچاو نەگیراوە، بەپێچەوانەی ئەو ئایەتانەی كە سووكایەتی دەكات بە هاوبەشدانان و بتەكان، چونكە ئەم جۆرە ئایەتانە بەشێوازێكی زۆر بەرچاو سروشتێكی كاریگەرو ویژدان بزوێنی تێدا ڕەچاوكراوە، چونكە هەر شوێنێك قسەی خۆی دەوێت.

ب- لە حوكمەكان و بەڵگە خستنەڕووەكانی دا: هیچ واتایەك یاخود حوكمێك نیە لە قورئاندا تێكبگیرێت و دژ بێت لەگەڵ واتایەك و حوكمێكی تر، ئەوەش كە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووەو لە ڕووكەشدا تێكگیراوە، ئەوا پاش تێڕامان و ورد بوونەوە تێكگیران هەر هیچ پێگەیەكی نیە، بۆیە توێژەر (مفسر)ەكانی قورئان ئەمەیان پشت گوێ نەخستووەو بەتێرو تەسەلی باسیان كردووە.

---

(١) علم الأصول الفقه - أستاذ عبدالوهاب خلاف ٣١ و محاضرات في أصول الفقه - بدر المتولي ١٣٢/١.

بۆیە خوایی گەورە دەفەرمووێت: ﴿ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْءَانَ ۚ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ ٱللَّهِ لَوَجَدُوا۟ فِيهِ ٱخْتِلَٰفًا كَثِيرًا ﴿٨٢﴾ ﴾ النساء: ٨٢. واتە: (ئەوە بۆ ئەوانە سەرنجی قورئان نادەن و لێکی نادەنەوەو لێی ورد نابنەوە؟ خۆ ئەگەر لەلایەن کەسێکی ترەوە بوایە، جگەلە خوا، بێگومان جیاوازی و دژایەتیەکی زۆریان تێدا دەدۆزیەوە).

پ- تا ڕۆژگار بمێنێت قورئانی پیرۆز هەر دەمێنێت: هیچ زیادە و کەمێك ڕووی تێناکات، چونکە خوای گەورە پەیمانی پاراستنی قورئانی داوە[1]، ئەم فەرمایشتە: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا ٱلذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ ﴿٩﴾ ﴾ الحجر: ٩. واتە: (ئێمە قورئانمان ناردۆتە خوارەوە، هەرخۆشمان دەیپارێزین و چاودێری دەکەین).

ناشاردرێتەوە کە لەو ئایەتە پیرۆزەدا چەند شێوازی جەخت کردنەوە هاتوون، ئاماژەن بۆ ئەوەی کە خوای گەورە قورئانی پاراستووەو دەشیپارێزێت لە دەستکاری و گۆڕانکاری. هەروەها خوای پاك وتاك فەرموویەتی: ﴿ لَّا يَأْتِيهِ ٱلْبَٰطِلُ مِنۢ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِۦ ﴾ فصلت: ٤٢. واتە: (هیچ ناحەقی و نادروستی و ناتەواویەك ڕووی تێناکات لە هیچ کاتێك و لایەکەوە).

من پرسیار ئەکەم: ئایا لەدوای ئەمە کەسی ژیرو عاقڵ هەر دەڵێت کە محمد

---

(١) الشفا - القاضي عياض ٢٧٥/١ و الاتقان ١٢٣/٢ كە وەریگرتووە لە: قاضي عياض.
موعتەزیلە بۆچوونیان وایە کە قورئانی پیرۆز موعجیزەیە بەوەی ورەو توانای دژەکانی خەساندووە، ئەوەش بریتیە لەوەی کە خوای گەورە ورەو توانای ئەوانەی کە یەکگربوونە دژبە= =قورئان ساردکردۆتەوە ئەگەرچی خوای گەورە وای لە دژەکان نەکردبایە ئەوا دەیانتوانی وێنەیەکی قورئان بێنن.

زۆربەی زانایانیش بەرپەرچی ئەو بۆچوونەیان داوەتەوە بە بەڵگەی: ئەگەر مەبەست لە ئیعجازی قورئان ئەوە بێت کە توانای دژەکانی خەسێنراوە و سنوردار کراوە، ئەوا وا باشتر دەبوو کە زیاتر گرنگی نەدرایە بە ڕەوانبێژی و جوانبێژییە بەرزەکەی، تا هەر بە سادەییەکەی خۆی قوڵتر نەریتشکێنی بکردایەو بووبایە دەراسایەکی سەلمێنراوتر.... سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: الكلام عن أدلة بالصرفة وردها في شرح المقاصد ١٨٤/٢-١٨٥.

(ﷺ) ئەم قورئانەی لە بەرهەمی هزرو بلیمەتی خۆی و پشت بەستنی بە (بحیرا) و (ورقە) و جگەلەوانیش دایهێناوەو هۆنیویەتیەوە...؟

ئەگەر عەقڵ بە ئینصافانە وەڵام بداتەوە ئەوا هەر ئەو ڕاستیە مەزنە بڕیار دەدات كە بریتیە لە: قورئانی پیرۆز موعجیزەیە و لەلایەن خوای باڵادەست و داناوە دابەزێنراوە.

چەند گەواهییەكی تر

لەسەر پێغەمبەرایەتی پەیامبەری مەزن محمد (ﷺ)

دوای تەواو بوون لە ڕوون كردنەوەی هەر دوو بنچینە سەرەكیەكانی پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ)، كە بریتین لە: بانگەشەی پێغەمبەرایەتی و دەرخستنی موعجیزە، كە ئەمانەش بەسن بۆ ئەوەی پێغەمبەرایەتی ناوبراو بسەلمێنن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەوا هەڵدەستین بە بەهێزتر كردنی هەر دوو بنچینەكە بەوەی كاملتری دەكەین، بەو پێیەی گەواهی بدات لەسەر پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ)، ئەم گەواهیدەرانەش بریتین لەمانە:

گەواهی یەكەم:

ئەو تایبەتمەندی و سیفەتانەی كە هەبوون لە پێغەمبەردا (ﷺ) چ پێش ئەوەی ببێت بە پێغەمبەر یاخود لەكاتی بوونی بە پێغەمبەر یان دوای ڕەوانەكرانی وەك پێغەمبەر، ئەم ڕێڕەوە لە گەواهیدان (جاحظ) و (غزالی) پێی ڕازی بوون، كە بریتین لەم سیفەتانە:

أ- سیفەتە پیرۆزەكانی و تایبەتمەندییە چاكەكانی و ڕەوشتە بەرزەكەی:

وەك ڕاستگۆیی و دەستپاكی، هەرگیز درۆو فێڵ و ناپاكی نەكردووە، تەنانەت ناوبراوە بە ڕاستگۆی دەستپاك، هەروەها دەیانكرد بە ئەمینداری ماڵ و سەروەتیان، تەنانەت (نضر)ی كوڕی (حارث) بەقوڕەیشی وت: (لە ڕاستیدا محمد گەنجێكی تازە پێگەیشتوو بوو، كەچی لە هەمووتان زیاتر جێگای ڕەزامەندی و ڕاستگۆترینتان بوو،

له هەمووتان دەستپاك تربوو، تا چووە قۆناغی پیریەوەو ئەو پەیامەی بۆ ئێوە هێنا ئەو كات وتتان جادووگەرە، بەخوا محمد جادووگەر نییە)[1].

پێغەمبەر (ﷺ) زۆر بەسۆزو میهرەبان بووە: هیچ كەسێكی ئازار نەداوە، نە بەدەست نە بە زمان. هەروەها هیچ كەسێكی بەدەستی موبارەكی خۆی نەكوشتووە - سەرباری ئەو مەردایەتی و بوێرییەی كە هەیبووە - تەنها (أبی)ی كوڕی (خلف)ی بەدەستی خۆی كوشتووە. زۆر ئازاری ئەچەشت لەبەرامبەر ئەو شتانەی كە دەیبینی لە ناو هۆزەكەی لە تاڵانكاری و دزین و كوشتن و هەوڵی چاكردنی كێشەی نێوان دوو كەسی دەدا. زۆر میهرەبان و دلۆڤان بوو و هاوبەشی خەمی نەخۆش و برینداربووان دەبوو و پشتی هەژارانی دەگرت و برسیانی نان ئەدا.

لە (صحیح[2] البخاری)دا هاتووە، لە دوای ئەوەی خەدیجە پێغەمبەری (ﷺ) هێوركردەوە لەو ترس و دڵە ڕاوكێیەی دایگرتبوو كاتی جبریلی (سەلامی لێ بێت) بینی بوو، پێی وت: (تۆ پەیوەندی خزمایەتی دەگەیەنی و یارمەتی كەسانی لێقەوماو دەدەی و ئەوەی خەڵك لە هیچ شوێنێك دەستی ناكەوێت تۆ دەیكەی بە موڵكیان و میوانداری میوانان دەكەی و كەسێك كە بەڵای بەسەردێ تۆ پشتگیری و هاوكاری دەكەی).

بەخشندەو چاوتێر بووە: بەخشندەو دڵفراوان بووەو ڕێزی زۆری دەگرت لە ڕێبواران و هەژاران و بەخشندەو سەخی بووە لەگەڵیاندا.

خۆڕاگرو ئارامگر بووە لەسەر ناخۆشییەكان بەتایبەتی دوای ڕەوانەكرانی وەك پێغەمبەر.

زۆر دونیا نەویست و خۆبەكەمزان و خاكی و تاقانە بووە لە بوێریدا.

كەسێكی خاوەن شەرم و حورمەت بووە: هەرگیز جەستەی خۆی بەڕووتی دەرنەخستووە بۆ كەسی بەرامبەر، سەرباری ئەوەش كە لە سەردەمی نەفامیدا

---

(١) سەیری وتەی (نضر) بكە لە: تهذیب سیرة ابن هشام ٦٩/١ والشفا ١٣٥/١ وإظهار الحق ٢٥٧/٢.

(٢) صحیح البخاري ٣/١ باب كیف كان بدء الوحي الى رسول الله (ﷺ).

نەریتێكی باوبووە لە ناوخەڵكیدا.

قسەو فەرمایشتی شیرین و ڕەوشتی نەرمونیان بووە، هەر كەسێك چاوی پێ كەوتبێت یاخود لەگەڵی دانیشت بێت خۆشی ویستووە.

پێغەمبەر (ﷺ) كەسێكی پاك و خاوێن و كەشخەو جوان بووە.

ب-هەروەها دەروون پاك و پوخت بووە: ڕق و كینە و خۆپەرستی و گومان و هاوبەشدانان بوونی نەبووە لە دەروونیدا. زۆر ڕقی دەبووەوە لە بتپەرستی و پەیكەر پەرستی، سەرباری ئەوەی كە كەش و هەوای كۆمەڵگاكەی لەسەر پەیكەرو بتپەرستی گەشەی كردووە، پێغەمبەر (ﷺ) هەرگیز سوێندی بە بتەكان نەخواردووە، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە كە (ابن هشام) گێڕاویەتیەوە لە بەسەرهاتی (بحیرا الراهب) كاتێك پێغەمبەری (ﷺ) سوێنددا بە (لات) و (عوزا)، چونكە گوێی لێبووە كە هۆزەكەی پێغەمبەر (ﷺ) سوێند بەم دوانە ئەخۆن، بەڵام پێغەمبەر (ﷺ) پێی فەرموو: ((لا تسألني باللات و العزى، فوالله ما أبغضت شيئاً قط بغضهما)) واتە: سوێندم مەدە بە (لات) و (عوزا)، سوێند بەخوا ڕقم لەهیچ شتێك نیە بەو ئەندازەیەی ڕقم لەوانە.

پ- ڕێكوپێكی جەستەكەی: چ لە ڕووی جوانی ڕووخساری جەستەكەی، لەوەی ئەندامەكانی سەلامەت بوونە لە نەخۆشی قێزەون، چ لەڕووی هێزی جەستەییەوە، (ركانە) ململانێكارێكی بەناوبانگ بوو كەچی پێغەمبەر (ﷺ) بەزاندی.

یاخود ئەگەر یەكێك هەڵیسەنگاندبا بۆی دەردەكەوت كە پێغەمبەر (ﷺ)، خاوەنی دڵێكی ژیرو زیرەكیەكی بەهێزو بیرێكی تیژە، هەر كەسێ چاوی پێكەوتبا ترسی لێدەنیشت، جا پێغەمبەری (ﷺ) ناسیبووبا یان نا.

ت- بەرزو پیرۆزی نەژادو ڕەچەڵەكی: پێغەمبەر (ﷺ) لە بەرزترین و گەورەترینماڵەكانی قوڕەیشە، قوڕەیشیش گەورەترینی هۆزەكانی عەرەبە.

ج- پیرۆزی و ڕێزداری نیشتمانەكەی: پێغەمبەر (ﷺ) لە مەككەی پیرۆزەوە لە پاكترین شوێن لەسەر زەویدا چاوی بەدونیا هەڵهێناوە، كە حەڕەم و ماڵی هەرە

بەنرخ و موبارەکی خوای گەورەی لێیە. جا نمونەی ئەم سیفەتانە تەنها لە کەسێکدا کۆدەبنەوە کە پێغەمبەر بێت[1].

لەبەر ئەوەی خوای گەورە ئەو پێداویستانەی مرۆڤ پێویستی پێی هەیە، لە تواناو لێهاتووییە جیاوازەکان، دابەشی کردووە لەنێوان تاکەکاندا، بۆیە دەبینین هەندێکیان لە هەندێکی تریان بەهێزترن لە ڕووی توانای جەستەیی، هەندێکی تر بەهێزن لەبواری هونەردا، هەشیانە خاوەنی بیرێکی تیژە لە بیرکاری یان ئەندازەیی یاخود وتاردان یان هۆنراوە دانان، هەندێك کەسیش هەن شتی وا دادەهێنن کە خەڵکی سەریان ئەسوڕمێ لە ئاستیدا، بەشێك لە خەڵکیش هەن کە خوای گەورە بەتایبەت هەڵیبژاردوون بۆ ئەوەی بەرنامەی خوا بەخەڵکی ڕابگەیەنن، کە بریتین لە پێغەمبەران و پەیامبەران.

هەر بۆیە دەبینین کە هەندێك لە خەڵکی هەر لە سروشتی خۆیدا توانایەکی تایبەتی هەیە کە پێی جیا دەکرێتەوە لە خەڵك.

پێغەمبەران تایبەتمەندییەکی تایبەتیان پێدراوەو، چەند سیفەتێکیان هەن کە پێیان لە خەڵکی جیا ئەکرێنەوە، کردارو هرزریان دەگمەن و تاکە کە خەڵکی لەناو خۆیاندا ئاشنا نەبوونە پێی، خوای گەورە ئامادەباشی تەواوی لەواندا بەدیهێناوە، بۆ بەرگە گرتن و لە ئەستۆ گرتنی ئەو ئەرکە سەختە، کە بریتیە لە گەیاندنی ڕێساکانی خوایی بە مرۆڤایەتی.

بۆیە شتێکی سەیر نییە کە خوای گەورە لە پەیامبەران و پێغەمبەراندا چەند سیفەت و خوێکی وا بەدی بێنێت کە ئامادەیان بکات بۆ ئەوەی ببن بە پێشڕەو و سەرکردەی جیهان و ڕێنماییکارانی مرۆڤایەتی بەرەو ڕێگەی ڕاست[2].

سیفەتی بەرزو بەهێز و ڕەوشتی چاك و پیرۆز لە پێغەمبەری خوادا (ﷺ)

---

(١) شرح المقاصد ١٨٨/٢ و الدواني ٢٧٨/٢ و المسايرة والمسامرة عليها ٢٤٥-٢٤٩ و تەماشای بابەتی ڕەوشتی پێغەمبەر (ﷺ)بکە لە: سيرة ابن هشام و الشفا.

(٢) مباداء الاسلام - المودودي ٣٢-٣٤.

كۆببوونەوە بەر لەوەی ببێتە پێغەمبەر (وەك پێشتر خرایەڕوو) و دوای بوونیشی بە پێغەمبەر، تەنانەت قورئانی پیرۆز وەسفی دەكات:﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴿٤﴾ ﴾ القلم: ٤، واتە: (بەڕاستی تۆ لەسەر ڕەوشت خوویەكی زۆر جوان و پەسەند و بێ وێنە و مەزنیت). هەروەها لەبارەی ڕەوشتی پێغەمبەر (ﷺ) پرسیار لە عائیشە (ڕەزای خوای لێ بێت) كرا، لە وەڵامدا وتی: (ڕەوشتی پێغەمبەر (ﷺ) قورئان بوو، ڕەزامەندی و توڕەییەكەی بە قورئانەوە پەیوەست بوو)[1].

پێغەمبەر (ﷺ) چاكترین نمونەی بەرزو چاكەیە لەگشت بوارێكدا، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ لَّقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ ﴾ الأحزاب: ٢١. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی لە پێغەمبەری خوادا چاكترین نمونەی تەواو و ڕێكوپێك هەیە). تەنها پێغەمبەرە (ﷺ)سەرمەشقی هەرە چاك، موسڵمانان پێیان وایە كە تەقواو لە خواترسان و چاكی و بەدەستهێنانی بەهەشت لەلایەن خوای گەورە بە گرتنەبەری ڕێوشوێن و ڕێبازی پێغەمبەر (ﷺ)دەبێت.

كۆبوونەوەی ئەو سیفەت و ڕەوشتانە لە پێغەمبەری خوا (ﷺ) تەنها بریتیە لە گەواهییەكی تەواو لەسەر ئەوەی كە بەڕاستی پێغەمبەرە.

گەواهی دووەم:

ئەو شتانەی كە بەرنامەو شەریعەتی پێغەمبەر (ﷺ) لەخۆی دەگرێت، كە پەیوەستن بە:

بیروباوەڕ یان ڕەوشت یاخود حوكمە گشتیەكان، لایەنە وردەكانی تری ڕێساو یاساو حیكمەتەكانی[2]، هەروەها ئەو ڕێك و پێكی و دادپەروەری و نەرم و نیانیەی كە لە شەریعەتی ناوبراودا هەیە، كە هۆكارە بۆ ئەوەی بگونجێت بۆ گشت ڕۆژگارو

---

(١) الشيفا - القاضي عِياض ٩٦/١.

(٢) شرح المقاصد ١٨٨/٢ والدواني ٢٧٨/٢.

سەردەمەکان، هەروەك دوژمنەکان گەواهیان لەسەرداوە، (گەورەیی هەر شتێك لەوەدایە کە دوژمنان گەواهی بۆ بدەن).

سەرباری ئەوەی کە پێغەمبەر (ﷺ) نەخوێندەوار بووەو نووسینی نەدەزانی تا کۆچی دوای کرد، لە ناو هۆزێکدا گەشەی کرد کە نەزانی لەناودا زاڵ بوو، هەرگیز پێغەمبەر (ﷺ) کرداری نووسین و فێربوون و پەروەردە وەرگرتنی ئەنجام نەداوە[1]، بەڵکو پێش بوونی بە پێغەمبەر ڕۆژانێکی دوورو درێژی بەسەر دەبرد بە تەنیایی لە ئەشکەوتی (حراء) ورد دەبووەوەو ڕامانی دەکرد لە گەورەیی و شکۆداری خوای گەورە.

ئا لێرەدا ناوەرۆکی قورئانی پیرۆز دەخەینەڕوو، تا خوێنەر دڵنیا بێت کە قورئان گشتگیرەو بەرنامەی هەمەلایەنی هەیە بۆ گشت بوارەکانی ژیان، هیچ کەسێکی بلیمەتیش ناتوانێت تەنها یاساییەکی هاوشێوە بێنێت ئەگەر چی جڵەوی زانست و هزری بەدەست بێت و هۆکارەکانی یاسادانانی بۆ ئامادەکرابێت، چونکە قورئان لەلایەن خوای زانا و کاربەجێوە هاتووەو لەڕێی سروشەوە دایبەزاندۆتە سەر پێغەمبەر (ﷺ) تا بەخەڵکی ڕایبگەیەنێت.

ناوەڕۆکی بابەتەکانی قورئانی پیرۆز:

ناوەڕۆکی بابەتەکانی قورئان دابەش دەبێت بۆ دوو جۆر:

جۆری یەکەم: حوکمەکانی قورئان: ئەوەش دەبێت بەسێ بەش:

١- **حوکمە بیروباوەڕییەکان** (أحكام اعتقادية): تایبەتە بەوەی هەڵدەستێت بۆ کەسی ئەرکدار (مكلف) دەیسەلمێنێت کە پێویستە لەسەری بڕوای هەبێت بە: خواو فریشتەکانی و پێغەمبەران و دواڕۆژ.

٢- **حوکمە ڕەوشتییەکان** (أحكام خلقية): هەڵدەستێت بۆ کەسی ئەرکدار (مكلف) دەسەلمێنێت کە پێویستە لەسەری خۆی بڕازێنێتەوە بە سیفەت و ڕەوشتی چاك و

(١) الدواني، سەرچاوەی پێشوو، والمسامرة ٢٤٩.

بەرز، هەروەها خۆی دوور بگرێت و دابڕنێت لە سیفەتی ناشرین و نزم و پەست.

٣- حوکمە کردارییەکان (أحكام عملية): ئەمەش دوو جۆر حوکم ڕێك دەخات:

أ- ئەو حوکمانەی تایبەتن بە پەرستشەکان: ئەمەش بۆ ئەوەیە تا پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ بەدیهێنەرەکەی تۆکمەو ڕێك بخات، وەك: نوێژ و زەکات بەخشین و حەج کردن و ڕۆژوو گرتن ڕوون بکاتەوە... هتد، ئەو ئایەتانەی کە پەیوەستن بەم لایەنە نزیکەی ١٤٠ ئایەتن.

ب- ئەو حوکمانەی تایبەتن بە مامەڵەوە: ئەمەش دابەش دەبێت بۆ ئەم چەند جۆرەی خوارەوە:

١- ئەو حوکمانەی تایبەتن بە باری کەسێتی و خێزانەوە، وەك ژن مارەکردن، جیابوونەوەی ژن و مێرد، ئەو ئایەتانەی لەسەر ئەمە دەدوێن نزیکەی ٧٠ ئایەتن.

٢- ئەو حوکمانەی شارستانی و مەدەنین و پەیوەستن بە فرۆشتن و بەکرێدان و بارمتە و زامنکردن (كفالة) و هاوبەشی... تاد، ئەو ئایەتانەی تایبەتن بەم لایەنە نزیکەی ٣٠ ئایەتن.

٣- ئەو حوکمانەی تایبەتن بە تاوانەکان کە سزاو سنورەکان (العقوبات و الحدود)، بۆ پاراستنی ژیان و سەروەت و سامان و شەرەف و مافەکانی خەڵکی، ئەم ئایەتانەی لەمبارەوە دەدوێن ٣٠ ئایەتن.

٤- ئەو حوکمانەی تایبەتن بە چۆنیەتی ڕێکخستن و بەرزکردنەوەی داواکاری (مرافعات)، کە پەیوەستە بە دادگا و شایەتی دان و سوێند خواردن، بۆ پاراستنی دادپەروەری، ئایەتەکانی تایبەت بەم لایەنە نزیکەی ٣٠ ئایەتن.

٥- حوکمە دەستورییەکان، کە پەیوەستن بە سیستەمی حوکم و بنەماکانی، ئایەتەکانی تایبەت بەم بوارە ١٠ ئایەتن.

٦- حوکمە نێو دەوڵەتیەکان، کە پەیوەستن بە مامەڵە و هەڵسوکەوت لەگەڵ دەوڵەتە ئیسلامیەکان و جگە لەوانیش، هەروەها چۆنیەتی مامەڵە کردن لەگەڵ ناموسڵمانان لە ناو دەوڵەتی ئیسلامیدا، ئایەتەکانی پەیوەست بەم لایەنە ٢٥ ئایەتن.

٧- حوکمە ئابوری و داراییەکان، کە پەیوەستن بە مافی هەژاران و

پـەڕاوێزخراوان و داواكـاران كـە بەشـێكیان پەیوەنـدییان بـە مـاڵی دەوڵەمەنـد و ڕێكخستنی داهات و خەرجیەكانەوە هەیە، ئایەتـەكانی تایبـەت بـەم بـوارە نزیكـەی ١٠ ئایەتن[١].

جۆری دووەم: ئەو بابەتانەی ناچنە ناو چوارچێوەی بابەتی حوكمەكانەوە: ئەم جۆرەش دەبێت بە سێ بەش:

١- ئاراستە كردنی خەڵك بۆ تێڕامـان و ورد بوونـەوە لـە پێكهاتـەكانی ئاسمانـەكان و زەوی، بـۆ ئـەوەی نهێنـی بوونـەوەران بـزانن، بەمـەش دڵـەكان لێـوان لێـو دەبـن بـە بڕوابـوون بـە خـوای گـەورەو شـكۆدارییەكەی ئەمـەش لـە ڕێگـەی تێڕامـان و بەڵگـە هێناوە، ئەمـە شـێوازو ڕێگەیـەكی زۆر بەنرخـە كـە ئاسـۆكان بـەڕووی زاناكـان و جگـە لـەوانیش دەكاتـەوە بـۆ پـەیی بـردن بـە بـوونی خـواو تواناكـەی، جـا زۆرێـك لـە ناموسڵمانان سوودیان لەمـە وەرگـرت بـەوەی توێژینـەوەیان كـرد لـە وردەكارییـەكانی بوونەوەر و پەییانبرد بە نهێنیەكانی و بەكاریانهێنا لە لایەنەكانی ژیاندا.

٢-بەسـەرهاتی پێشـینان چ بـە تـاك وەك كـەس چ بـە كۆمـەڵ وەك هـۆز و گـەل، قورئـانی پـیرۆز باسـی ئـەو بەسـەرهاتانەی كـردووە بـۆ پەنـدو ئامۆژگـاری لـێ وەرگرتنیان، بۆ ئەوەی خەڵكی چاك بن و دووركەونەوە لە خراپە و تاوان.

٣- هۆشـداری دان و ترسـاندن یـاخود پەیمانـدان بـە سـزاو پاداشـت، لـەم لایەنـەدا قورئان دوو شێوازی هەیە:

یەكەمیان: پەیمان دان و هەڕەشە كردن هەر لە دونیادا:

پـەیمان بـە بـاوەڕداران دەدات بـەوەی جێنشین و پایـەداریان دەكـات لـە زەویـدا و سـەربەرزو سـەربڵندیان دەكـات و دەسـەڵاتیان پـێ دەبەخشـێت، پـەروەردگار دەفـەرموویت: ﴿ وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمۡ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ لَيَسۡتَخۡلِفَنَّهُمۡ فِي ٱلۡأَرۡضِ ﴾ النور: ٥٥. واتە: (خوا بەڵێنی دڵنیا بەخش و تەواوی داوە بەوانەی باوەڕیـان هێنـاوە لـە

(١) علم أصول الفقه - خلاف ٣٣-٣٥ وأصول الفقه -د.عبدالكريم زيدان ١٣٠ وەریگرتووە لە: خلاف، والاسلام عقيدة و شريعة - الشيخ محمود شلتوت ٥٠٠ و٥٠٢.

ئێــوەو کــارو کــردەوە چــاکەکانیان ئەنجامــداوە بەڕاســتی لــە ئایندەیــەکی نزیکــدا جێنیشین و پایەداریان دەکات لە وڵاتدا).

هەروەها هەڕەشە و پەیمانی سزا دەدات بە بێ باوەڕان بەوەی بیم و ترسیان بەسەردا زاڵ دەکات، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَضَرَبَ ٱللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ ءَامِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِّن كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ ٱللَّهِ فَأَذَٰقَهَا ٱللَّهُ لِبَاسَ ٱلْجُوعِ وَٱلْخَوْفِ بِمَا كَانُوا۟ يَصْنَعُونَ ﴿١١٢﴾﴾ النحل: ١١٢. واتە: (خوا نموونەی هێناوەتەوە "بە دانیشتوانی" بە شارێك كە ژیانیان بە هێمنی و ئاسودەیی دەبردە سەر، لە هەموو لایەکەوە ڕزق و ڕۆزی جۆراو جۆریان بۆ دەهات "بەڵام لە جیاتی سوپاسگوزاری" ناشوکرو قەدرنەزانی نازو نیعمەتەکانی خوا بوون، ئینجا خوای گەورە پۆشاکی برسێتی و ترسی کردە کاڵای باڵایان و تاڵاوی نەداری و ترسی پێ چەشتن لەسەر ئەنجامی ئەو ئیش و کارە "ناپوخت و ناڕێکانەدا" کە دەیانکردە پیشەی خۆیان).

دووەمیان: هاندان و هەڕەشە لێکردن و ترساندنیان، بە پاداشت و سزای دواڕۆژ. خوای پایەبەرز دەفەرموویێت:

﴿وَمَن يُطِعِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ يُدْخِلْهُ جَنَّٰتٍ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا ٱلْأَنْهَٰرُ خَٰلِدِينَ فِيهَا ۚ وَذَٰلِكَ ٱلْفَوْزُ ٱلْعَظِيمُ ﴿١٣﴾ وَمَن يَعْصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُۥ يُدْخِلْهُ نَارًا خَٰلِدًا فِيهَا وَلَهُۥ عَذَابٌ مُّهِينٌ ﴿١٤﴾﴾ النساء: ١٣ - ١٤.[(١)] واتە: (ئەوانەی باسکران ئەو سنورانەن خوا دیاری کردوون، جا ئەو کەسەی فەرمانبەری خواو پێغەمبەرەکەی بکات، ئەوە خوا دەیخاتە ناو باخەکانی بەهەشتەوە: کە چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەکانیدا دەڕوات، هاوڕێ لەگەڵ ژیانی نەبڕاوە تیایدا، بێگومان هەر ئەوەشە سەرفرازیی گەورە و دەستکەوتی بێ سنوور. "بەڵام" ئەوەی یاخی بێت لە خواو پێغەمبەرەکەی و دەرچێت لە سنورەکانی، ئەوە

(١) الاسلام عقيدة و شريعة - الشيخ شلتوت ٥٠٠ و٥٠١.

خوا دەیخاتە ناو ئاگرێکەوە کە بۆ هەمیشە تیایدا دەمێنێتەوەو سزایەکی سەر شۆڕکەرو ڕیسواکەری بۆ هەیە).

گەواهی سێیەم:

سەرباری ئەوەی کە پێغەمبەر (ﷺ) هەژار بوو و پشتیوانانی کەم بوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دژایەتی هاوبەشدانان و هاوبەشدانەران و ستەمکارانی جیهانی کرد و گاڵتەی بە بۆچوونەکانی ئەوان وسوکایەتی بە خەونەکانی دەکردن و دەوڵەتەکانی ڕووخاندن و ئایینەکەی بە ئاسۆکاندا بڵاوبووەوە، لە بەرامبەریشدا ئایینەکانی تر کورت هەڵهاتن، دوای ئەمە دەوڵەتی پێغەمبەر (ﷺ) فراوان بوو و خۆرئاواو خۆرهەڵاتی ڕزگار کرد و حوکمی لێکرد، بەمەش دوژمن سەرباری زۆری و بۆرییەکەی چ لە ڕووی ژمارە چ لەڕووی کەرستەکانی جەنگ و بۆسە دانانەوە بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و هاوەڵانی و سووربوونیان لەسەر لە ڕیش دەرهێنانی بانگەوازی ئیسلام، کەچی هەر نەیانتوانی ئەم مەرامە گڵاوەی خۆیان بەدی بێنن و بەسەریدا زاڵ بن.

بێگومان ئەمەش یارمەتی و پشتگیرییەکی خواییە بۆ پێغەمبەر (ﷺ) و ئەوانەی لەسەر بانگەوازو ڕێبازی ئەون[1].

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾ الروم: ٤٧. واتە: (ئەوسا ئیتر سەرخستنی ئیماندارانمان بە ئەرکی خۆمان زانی و سەرکەوتنمان پێ بەخشین).

گەواهی چوارەم:

هاتنی پێغەمبەر (ﷺ) دوای ئەوەی کە ماوەیەکی زۆر بوو هیچ پێغەمبەرێك نەهاتبوو و گومڕایی بەخەستی بڵاو ببوەوە.

عەرەبەکان بتیان ئەپەرست، فارسەکانیش ئاگریان دەپەرست و بەگەورەیان

(١) شرح القاصد ١٨٨/٢.

دەزانی و بەرەڵایی پیشەیان بوو، تورکەکانیش شارەکانیان تێکدەدا و خەڵکیان ئازار دەدا، هیندیەکانیش مانگایان دەپەرست و بەردیان بەخوا ئەزانی، جولەکەکانیش دڵیان پڕبوو لە ڕق و کینە و خۆپەرستی و هاوبەشدانان، هەروەها نەصرانیەکانیش لەنێوان خوابەیەکزانی و هاوبەشدانانندا مابوونەوە.

ئەمە بارودۆخی خەڵکی بوو لەسەر زەوی، بۆیە پێویست بوو کەسێك هەبێت کە ئەم بێ دینیە ڕابماڵێت و هەڵگری مەشخەڵ و ئاڵای چاکسازی و لەخواترسان بێت، ئەم کەسەش تەنها دەبێت لەوانە بێت کە خوای گەورە نووری پێغەمبەرایەتی پێ بەخشیبێت[1].

گەواهی پێنجەم:

ئەو مژدانەی لە کتێبەکانی پێغەمبەرانی پێشوودا هاتوون:

لەبەر ئەوەی کتێبە ئاسمانیەکان یەك سەرچاوەیان هەیە، کە بریتیە لە: خوای پایەبەرز، خاوەنی یەك ئامانجیشن، ئەویش بریتیە لە: چاك كردن و ڕاستەڕێ کردنی خەڵك، بۆ ئەوەی خوای گەورە بپەرستن. بڕوابوون بە پێغەمبەران و کتێبەکانیان بە بنەمایەك لە بنەماکانی ئایینی دانراوە. لە کتێبە پێشووەکاندا چەندین مژدە هەن کە هەواڵ دەدەن بە دەرکەوتنی و هاتنی پێغەمبەر (ﷺ)، تەنانەت قورئانی پیرۆز باسی کردووە کە عیسا (سەلامی لێ بێت) مژدەی داوە بە پێغەمبەرێك لە دوای خۆی دێت کە ناوی ئەحمەدە، خوای گەورە لەوبارەوە دەفەرموێت: ﴿ وَمُبَشِّرًۢا بِرَسُولٖ يَأۡتِي مِنۢ بَعۡدِي ٱسۡمُهُۥٓ أَحۡمَدُۖ ﴾ الصف: ٦. واتە: (هەروەها مژدەدەریشم بە پێغەمبەرێك کە دوای من دێت و ناوی ئەحمەدە).

زانای لێکۆڵەر (عبدالحکیم السیالکوتی) لە (حاشیة علی البیضاوی)دا وتویەتی: (پیویستە تەصەوڕ بکرێ کە هەر پێغەمبەرێك دەربڕینێکی خراوەڕو ئاماژەیەکی پلە پلەیی هێناوە کە تەنها زانا ڕۆچووەکان دەیزانن، ئەمەش لەبەر

(١) شرح المقاصد ١٨٩/٢ و شرح المواقف ٥٦٥.

حیکمەتێکی خواییە. و زانایان وتویانە: هەر کتێبێك کە لە ئاسمانەوە هاتووە بە ڕاستەوخۆی و بەڕاشکاوی باسی پێغەمبەری (ﷺ) نەکردووە بەڵکو ئاماژەی بۆ کراوە، چونکە ئەگەر بە ڕاستەوخۆ ئاماژەی بۆ کرابووبا و خەڵکی سادە و ساویلکەش بیزانیبایە ئەوا سەرزەنشتی زاناکانیان نەدەکرا لەسەر شاردنەوەی ئەو ڕاستیە، دواتر ئەو ئاماژانە نا ڕۆشنتر بوون بەهۆی گوێزرانەوە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر لە "عیبرانی"ەوە بۆ "سریانی"، هەروەها لە "سریانی" بۆ "عەرەبی")[1].

لایەنێك لەو مژدانە دەخەمەڕوو کە لە (زبور) و (تورات) و (ئینجیل)دا هاتووە.

ئەو مژدانەی لە (زبور)دا هاتوون:

١- داود وتی: (خوایەگیان؛ داهێنەری سوننەت ڕەوانە بکە، تا خەڵکی بزانن ئەو مرۆڤە) واتە: محمد ڕەوانە بکە، تا خەڵکی بزانن کە لە ڕاستیدا عیسا مرۆڤە.

٢- وتویەتی: (شمشێرەکەت بەدەستەوە بگرە ئەی خاوەن هێزی مەزن، چونکە بەرنامەو شەریعەتی تۆ پەیوەستە بە شکۆداری دەسەڵاتەکەت، تیرەکانت نیشانە ئەپێکن، گەلان لە ژێر دەسەڵات و فەرمانی تۆدا کۆئەبنەوەو ملکەچ دەبن).

تفتازانی[2] (٧٩٢ك کۆچی دوایی کردووە) ئەم دەربڕینانە لە یەکێك لە وەرگێڕدراوە عەرەبیە کۆنەکان وەریگرتووە.

هەروەها (رحمة الله الهندي) لە کتێبە مەزنەکەیدا (اظهار الحق) لە مژدەی شەشەمدا لە (زبور) کە (چل و پێنجەمینە) پارچەیەکی درێژ کە لە هەژدە ئایەت پێکهاتووە هێناویەتی، کە تیایدا باس لە سیفەتەکانی ئەو پێغەمبەرە کراوە کە مژدەی لەبارەوە داوە، بەتەواوی بەسەر پێغەمبەردا (ﷺ) جێبەجێ دەبێت، ئەو پارچەیەشی کە دەڵێت: (شمشێرەکەت بەدەستەوە بگرە ئەی خاوەن هێزی مەزن...) تیایدا هاتووە بە چەند دەربڕینێکی تر. جا ئەو سیفەتانەی کە تیایدا باسیان کراوە ئەمانەن:

---

(١) إظهار الحق ٢/٢٢٠.

(٢) شرح المقاصد ٢/١٩٠.

کەسێکی چاکە و باشترین مرۆڤە، نازو نیعمەت لە لێوەکانی ئەبارێت، پیرۆزو بەفەرو موبارەکە، شمشێر بەدەست و بەهێزە، ڕاستگۆ و لەسەرەخۆ و ڕاسترەو ڕێنماییکارو هیدایەت دەرە، گەلەکە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ئەو، چاکەی خۆش ئەوێت و ڕقی لە گوناهە و کچی پاشاکان خزمەتی دەکەن، نەوەکانی گەل ملکەچ دەبن بۆی، نەوەکانی گەورەی زەوی، دیاری بۆ دێن و پێشکەشی دەکرێن، ناوەکەی نەوە دوای نەوە لە یاد دەمێنێت و باس دەکرێت، گەلان ستایشی دەکەن تا ڕۆژگار مابێت.

جا (رحمة الله بن خليل الهندي) بەتێرو تەسەلی باسی ئەو سیفەتانەی کردووە کە لە پێغەمبەر محمد دا (ﷺ) هاتوونەتە جێ، ئەمەشی پشتڕاست کردۆتەوە بە بەڵگەی تۆکمە و بەهێز.

ئەو مژدانەی لە (تورات)دا هاتوون:

١- لە (سیفری[1] پێنجەم)دا هاتووە: (خوا لە کێوی "طور سيناء"یەوە هات و لە "سیعیر" درەوشایەوەو لە چیاکانی "فاران" ڕایگەیاند).

مەبەستی هەواڵدانە لەبارەی هاتنی (تورات) بۆ (موسا) لە کێوی (طور سيناء) دابەزینی (ئینجیل)ە بۆ سەر عیسا لە (سیعیر)، چونکە پێغەمبەر عیسا (سەلامی لێ بێت) لە گوندی (ناصرة) لە شارۆچکەی (سیعیر) نیشتەجێ بوو، هەروەها دابەزینی قورئانە بۆ سەر محمد (ﷺ) لە شاری مەککە، لەبەر ئەوەی (فاران) دەکەوێتە سەر ڕێگەی مەککە پێش شاری (عدن) بە دوو میل و نیو، ئەمە بریتی بوو لە خانوو، کە تا ئەمڕۆش هەر ماوە لەسەر لای چەپی ڕێگەی عێڕاق بۆ مەککە.

ئەمەیە لە (تورات)دا هاتووە: کە ئیسماعیل لە چۆڵەوانی "فاران" نیشتەجێ

---

(١) سیفر واتە کتێب یاخود کتێبی گەورە، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿كَمَثَلِ ٱلۡحِمَارِ يَحۡمِلُ أَسۡفَارَۢا﴾، هەروەها ناوە بۆ بەشێك لە تەوڕات. سەیری (قاموسی ڕستە "س، ف، ر"، ٣/١١٨٠، مەلا مەحموودی گەلاڵی) بکە. (وەرگێڕ).

بووە، واتە لە دەشتی عەرەبدا نیشتەجێ بووە[(١)].

هەر بەهەمان شێوە ئەمە لە (بابی سی و سێ) لە (سەفەری: استثناء) واتە: (سیفری: التثنیة) لە وەرگێڕدراوە عەرەبیەکەدا کە لە ساڵی ١٨٤٤ : ٢ هاتووە: (پەروەردگار لە کێوی سیناوە هات، لە ساعیر خۆری بۆمان هەڵهێنا، بەرنامەی خۆی لە فارانەوە ڕاگەیاند، کە هەزاران پەیڤی پاك و پاککەرەوەی تێدایە و ڕەوشت و ڕێبازێکی ڕۆشن و ڕووناکی تێدایە).

"فاران" جیایەکە لە شاری مەککە، هەروەك لەبارەی بارودۆخی ئیسماعیل (سەلامی لێ بێت) لە بابی بیست و یەك لە سیفری (تکوین)دا هاتووە، بەم شێوەیە:

٢٠ (خوا لەگەڵیدا بوو، گەورە بوو و نەش و نمای کرد لە چۆڵەوانیدا، بووە گەنج، تیری دەهاوێشت) ٢١ (لە چۆڵەوانی "فاران" نیشتەجێ بوو، دایکەکەی ئافرەتێکی لە میسرەوە بۆ هێنا).

گومان لەوەدا نییە کە ئیسماعیل (سەلامی لێ بێت) لە شاری مەککە جێگیر ببوو[(٢)].

٢- لە (سیفری پێنجەم)دا هاتووە:

(خوای پایەبەرز بە موسا "سەلامی لێ بێت" فەرمووە: پێغەمبەرێکی وەك تۆ لە نەوەی براکانیان بۆیان دەنێرم، فەرمایشتی من بەسەر زوبانی ئەودا دێت، ئەوەی من فەرمانی پێ ئەکەم بەوان ڕائەگەیەنێت، ئەو کەسەش کە قسەی پێغەمبەر قبوڵ ناکات ئەو کەسە بەزمانی من قسە دەکات و من تۆڵەی لێ دەستێنم).

مەبەست لە نەوەی براکانی نەوەی ئیسرائیلە کە نەوەکانی ئیسماعیلن هەروەك زانراوە، ناشکرێت بە کەسێك لێکبدرێتەوە کە دوای موسا هاتووە چونکە موسا خاوەنی شەریعەتێکی تەواوکاری بووە، کە بەرژەوەندی هەردوو دونیای تێدا بووە.

---

(١) شرح المقاصد ٢/١٨٩.

(٢) إظهار الحق ٢/٢٥٠.

بۆیە دەبێت بڵێین ئەو کەسە پێغەمبەر محمده (ﷺ)[1].

٣- و ئەوەی لە ئایەتی (٢١) لە بابی (٣٢) لە (سیفری: استثناء)دا هاتووە:

(ئـەوان بـەبێ خوایـەکی پەرسـتراو هێرشـیان کـردە سـەر مـن، تورەیـان کـردم بـە پەرسـتراوە پوچـەکانیان، منـیش هێرشـیان ئەکەمـە سـەر، بەگـەلێکی نـەزان تورەیـان دەکەم).

مەبەست لەگەڵی نەزان: عەرەبـە، چـونکە لـەو پـەڕی نـەزانی و گـومڕایی دابـوون، هـیچ جۆرێـك لـە زانسـتی شـەرعی و عـەقڵی لـەلای ئـەوان دەسـت نەدەکـەوت و تـەنها شـتێکیان دەزانـی ئـەویش پەرسـتنی بـت و پیکـەر بـوو، جولەکـەکان زۆر قـین لـە دڵ بـوون بەرامبـەر بـە عەرەبـەکان لەبـەر ئـەوەی لـە نـەوەکانی هاجـەرە بـوون کـە لـە بنچـینەدا کـەنیزەك بـووە، جـا مەبەسـتی ئایەتەکـە: ئەوەیـە کـە نـەوەی ئیسـرائیل هێرشـیان کـردە سـەرم بـە هـۆی پەرسـتنی چـەند پەرسـتراوێکی پـوچ، بۆیـە منـیش هێرشیان دەکەمە سەر بە هەڵبژاردنی ئەوانەی کە پلـە نـزم و نـەزانن، خـوای گـەورە پەیمانەکـەی بـەجێ گەیانـد، لـە نـاو عەرەبەکانـدا پێغەمبـەری (ﷺ) ڕەوانـەکرد، کـە ئەوانی هیدایەت و ڕێنمایی کرد بۆ سەر ڕێگەی ڕاست[2].

٤-هەروەها ئەوەی لە (سیفری یەکەم)دا هاتووە:

(خـوای پایەبـەرز بـە ئیبراهیمـی "سـەلامی لـێ بێـت"فـەرمووە: خـاتوو هاجـەرەی خێزانت کوڕێکی دەبێت، لـە نـەوەی ئـەو کـوڕەدا یـەکێك پەیـدا دەبێـت کـە دەسـەڵاتی دەڕوات و هەمووانی بۆ ملکەچ دەبن)[3].

---

(١) شرح المقاصد ١٨٩/٢.

(٢) إظهار الحق ٢٤٩/٢.

(٣) شرح المقاصد ١٨٩/٢.

ئەو مژدانەی لە (ئینجیل)دا هاتوون:

١- لە (صحاحی چوارده)دا هاتووە: (من بۆ ئێوە داوا لە باوكم[1] دەكەم، تا "فارقلیت"ێكتان[2] پێ ببەخشێت، بۆ ئەوەی هەتا هەتایە لەگەڵتاندا بێت، "فارقلیت" ڕۆحی ڕاستی گومان هەڵنەگرە).

تەفتازانی[3] ئەمەی لە یەكێك لە وەرگێڕدراوەكانی عەرەبی دا هێناوە.

هەروەها (رحمة الله) ئەمەی وەرگرتووە لە وەرگێڕدراوەكانی عەرەبی كە لە چاپ دراون لە ساڵی ١٨٢١ و ١٨٣١ و ١٨٤٤ لە لەندەن، لە (بابی چوارده، لە انجیلی یوحنا)دا هاتووە: (١٥، ئەگەر ئێوە منتان خۆش ئەوێ ئەوا ئامۆژگارییەكانم لە گوێ بگرن، ١٦ منیش داوا دەكەم لە باوكم "فارقلیط"ێكی ترتان پێی ببەخشێت، بۆ ئەوەی بۆ هەتا هەتا لەگەڵتاندا بێت، ١٧ كە ڕۆحی ڕاستیە و جیهان توانای قبوڵ كردنی نییە، چونكە نای بینێت و نایناسێت كەچی ئێوە دەیناسن لەبەر ئەوەی لەلای ئێوە نیشتەجێ وو جێگیر دەبێت)[4].

جا ئەو وتەیەی: (بۆ ئەوەی هەتا هەتا لەگەڵتاندا بێت) ئەوە دەگەیەنێت كە پێغەمبەرایەتی كۆتایی دێت و شەریعەتەكەی گشتگیر دەبێت و خەڵكی لەدوای هاتنی ئەو پێویستیان بەپێغەمبەرێكی تر نابێت، خەڵكی فێر دەكات، هەموو پێداویستیەكانیان دابین بكات، ئەو وتەیەی عیسا فەرمووی بۆیان باس دەكات.

٢- لە (صحاحی پازده)دا هاتووە: (سەبارەت بە "فارقلیط"ی ڕۆحی پیرۆز كە باوكم ڕەوانەی دەكات بەناوی من ئەو شارەزاتان دەكان، هەموو پێداویستیەكنتان دابین دەكات، ئەو شتانە بیری ئێوە دێنێتەوە كە من پێم وتن.

دواتر وتی: من ئەو شتەم پێ ڕاگەیاندن بەر لەوەی ڕووبدات و ئەو ڕۆحی

(١) مەبەستی ئەوەیە كە عیسا دەڵێت من داوا لە خوای باوكم دەكەم. پەنا بەخوا. (وەرگێڕ).

(٢) فارقلیت: مەبەست لێی مژدە پێدراو و سوپسكراوە، ئەویش پێغەمبەر موحەممەدە. (وەرگێڕ).

(٣) شرح المقاصد ٢/١٨٩-١٩٠.

(٤) اظهار الحق ٢/٢٧٨.

پیرۆزە بێت، ئەمەش بۆ ئەوەبوو بڕوای پێ بێنن).

بەناوی من: واتە بە پێغەمبەرایەتی، هەروەها واتای (الفارقلیط): ئاشكراكەری شاراوەكان[1].

بەهەمان شێوە (رحمة الله) ئەمەی لە وەرگێڕدراوە ناوبراوەكە هێناوە، بابی ١٥ و ١٦ (٢٦ جا كە فارقلیط هات كە من بۆ ئێوەی ڕەوانە ئەكەم، ئەو فارقلیطە لەلایەن خوای باوكەوە دێت كە ڕۆحی ڕاستییە، كە ناوبراو شایەتی بۆ من ئەدات، ٢٧ ئێوەش شایەتی ئەدەن، چونكە ئێوە هەر لە سەرەتاوە لەگەڵم دابوون).

ئەمە ئەوە دەگەیەنێت كە پێغەمبەر محمد (صلى الله عليه وسلم) شایەتی دەدات لەسەر ڕاستگۆیی و مرۆڤ بوونی عیسا (سەلامی لێ بێت) و ئەوەش دەسەلمێنێت كە عیسا (سەلامی لێ بێت) بانگەشەی خوایەتی نەكردووە كە خراپترین جۆری نەزانی و گومڕاییە، هەروەها دایكی عیسا لە تۆمەتی زینا بەدوور دەگرێت و پاكایەتی ئەو پاكیزەیە دەسەلمێنێت، ئەمە لە قورئاندا بەوپەڕی ڕۆشنی باسی لێوەكراوە[2].

٣- هەروەها لە (صحاحی شازدە)دا هاتووە: (بە ڕاستی و بەدڵنیاییەوە پێتان ئەڵێم: ڕۆیشتنی من لەلای ئێوە خۆی لە خۆیدا هەواڵێكە بۆ ئێوە، چونكە ئەگەر ئێوە بەجێ نەهێڵم و نەڕۆم بۆ لای باوكم، ئەوا "فارقلیط"تان بۆ ناهێت، بەڵام ئەگەر من لەلاتان بڕۆم ئەوا بۆ لاتان دەنێرم، جا ئەگەر "فارقلیط" هات ئەوا سوود دەگەیەنێت بە دانیشتووانی جیهان و دینداریان لەناودا بڵاو ئەكاتەوەو سەركۆنەیان دەكات و هەڵوێستەیان پێدەكات لەسەر هەڵە و چاكە).

پاشان وتی: (ئەگەر "فارقلیت" ڕۆحی ڕاستی و دڵنیاییتان بۆ هات، ئەوا ڕێنمایی و فێرتان دەكات و مشورتان بۆ ئەخوات، هەموو جۆرەكانی چاكە و ڕاستی بیری ئێوە

---

(١) شرح المقاصد ٢/١٩٠.

(٢) إظهار الحق ٢/٢٨٣.

دەخاتەوە، چونكە ئەو لەخۆیەوە قسەیەك ناكات كە خۆی دایهێنابێت)[١].

جا (رحمة الله الهندي) بەهەمان شێوە باسی ئەو مژدەیەی كردووە بەپشت بەستن بە وەرگێڕدراوە عەرەبیە ناوبراوەكان - كەمێك پێش ئێستا خرانەڕوو - لە دوایین بابی یوحنا (باب شازدە): (٧ من پێتان دەڵێم: بۆ ئێوە چاك و خێرترە كە من بڕۆم، چونكە ئەگەر من نەڕۆم ئەوا "فارقلیط" نایەت بۆ ئێوە، من كە هەر ڕۆیشتم ئەوا بۆتان ڕەوانە دەكەم، ٨ ئینجا كە هات ئەوا سەركۆنەی دانیشتووانی جیهان ئەكات لەسەر هەڵەو چاكە و حوكمیان، ٩ سەركۆنەیان دەكات لەسەر هەڵە، لەبەر ئەوەی باوەڕیان بەمن نەهێناوە، ١٠ و سەركۆنەیان دەكات لەسەر چاكە لەبەر ئەوەی من دەگەڕێمەوە لای باوكم و ئێوە دوای ئەمە من نابینن، ١١ هەروەها سەركۆنەشیان دەكات لەسەر حوكم و هەموو بەشەكان و سەركردەكانی ئەم جیهانە ملكەچ دەكات، ١٢ من قسەیەكی زۆرم هەیە بۆ ئێوە تا پێتان بڵێم، بەڵام ئێوە ئێستا توانای هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی ئەو قسانەتان نییە، ١٣ ئەگەر "فارقلیت" ڕۆحی ڕاستی هات ئەوا هەر ئەو هەموو ڕووەكانی ڕاستیتان فێر ئەكات، چونكە لە خۆیەوە قسە ناكات، بەڵكو بەو شتانە قسە دەكات كە دەبیستێت، هەواڵیش دەدات بەوەی چی پێش دێت، ١٤ ئەو ڕۆحی ڕاستیە ڕێزدارو شكۆدارم دەكات، چونكە مافی من دەسەنێتەوەو پێتان ڕادەگەیەنێت، ١٥ هەر شتێك هی باوك بێت هی منیشە، بۆیە لەبەر ئەمە وتم: ئەوەی بەشی منە "فارقلیت" ڕۆحی ڕاستی وەریدەگرێت و پێتان ڕادەگەیەنێت)[٢].

هەروەها شێخ (رحمة الهندی) هێناویەتی[٣]:

لە ڕاستیدا "فارقلیط" لەلای نەصرانیەكان بریتیە لە: (پایەدارو یارمەتیدەرو

---

(١) شرح المقاصد ٢/١٩٠.

(٢) إظهار الحق ٢/٢٧٩.

(٣) إظهار الحق ٢/٢٧٩ و لاپەڕەكانی دواتری.

بریكارو تكاكار: المعَـزّي و المُعِـن و الوكیـل و الشـافع)، گشـت ئـەو واتایانـە جـەخت دەكەنەوە لەسەر ڕاستێتی پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ). چاوگی بێـژەو دەربڕینەكە بە یۆنانی (بیركلوطوس)ە[1] كە مانایەكی نزیك دەدات لە مانای: محمد و أحمد.

عیسـاش (سـەلامی لـێ بێـت) بـە (عبیرانـی) دەدوا نـەوەك بـە (یۆنـانی)، دەربڕینەكەی عیسا (سەلامی لێ بێت) كە وشەی پێغەمبـەرە لـە دوای خـۆی نـەماوە، بەڵام تەنها دەربڕینە یۆنانیەكە (بیركلرطوس) ماوە كە لە وەرگێڕدراوەكەی (یۆحنـا) دا هەیە كە لە (عیبری) بۆ سەر (یۆنـانی) وەرگێـڕدراوە، كاتێكیش (ئینجیلی یۆحنـا) لـە یۆنانیـەوە بـۆ سـەر زمـانی عـەرەبی وەرگێـڕدا ئـەوا بـووە (فـارقلیط). جا عیسا (سەلامی لێ بێت) مژدەی دەدا بەهاتنی "فارقلیت" ڕۆحی ڕاستی لەدوای خـۆی، ئەمـەی خوارەوە ئەمە دووپات دەكاتەوە:

أ- هەنـدێ لـە نەصـرانیەكان لـە سـەدەكانی سـەرەتادا، هـەر یەكـەیان بانگەشـەی ئـەوەیان كـردووە كـە ئـەو "فارقلیـت" ڕۆحـی ڕاسـتییە، ئـەو ئـەو كەسـەیە پـەیمانی هـاتنی دراوە لەلایـەن عیسـا (سـەلامی لـێ بێـت)،هـەروەك (ولـیم میـور) ئەمـەی بـاس كردووە.

هـەر لەبـەر ئەمـە خـاوەنی كتـێبی (لُـبّ التـواریخ) وتویـەتی: (جولەكـە و مەسیحییەكانی هاوچەرخی محمد (ﷺ). چاوەڕێی ئـەو پێغەمبـەرەیان ئـەكرد كـە پـەیمانی هـاتنی لـەبارەوە درابـوو، ئـەم پلەوپایـە و سـوودە مەزنـە بەخشـرا بـە محمـد

---

(١) شێخ (عبدالوهاب النجار) خاوەنی كتێبی (قصص الأنبیاء) لە ڕۆژهەڵاتناسی ئیتاڵی (كارلو نلینو) پرسی دەربارەی وشەی (بیركلوطوس) كە لە ئینجیلدا هاتووە، ڕۆژهەڵاتناسی ناوبراو وەڵامی دایەوە: كە لە ڕاستیدا قەشەكان دەڵێن ئەو وشەیە بە واتای (سەربڵندكەر: معَزّي) دێت. عبدالوهاب پێی وت: من پرسیار لە د.كارلو نلینو كە خاوەنی دكتۆرایە لە ئادابی زمانی كۆنی یۆنانی دەكەم پرسیار لە قەشەیەك ناكەم، وتی: واتاكەی بریتیە لەوەی كە زۆر سوپاسی ئەكرێ، عبدالوهاب لێی پرسی: ئایا ئەمە كۆكە لەگەڵ كرداری بەچاكتردانان (تفضیل) كە لە وشەی سوپاس (حمد)ەوە دائەتاشرێ؟ وتی: بەڵێ. / الرسول - سعید حوی ٢/٢٨٧.

(ﷺ)، چونكە ڕای گەیاند كە ئەو پێغەمبەرە چاوەڕوان كراوەكەیە).

كاتێـك نامـەی پێغەمبـەر (ﷺ) گەیشـتە دەسـتی نەجاشـی (كـە نەصـرانی بـوو) وتـی: (خـوای گـەورە ئەكـەم بەشـایەتیدەر ئـەوە ئـەو پێغەمبەرەیـە كـە ئـەهلی كتـاب چاوەڕوانیان ئـەكرد) جـا نەجاشـی لـە وەڵامـدا بـۆی نووسـی: (شـایەتی ئـەدەم كـە تـۆ پێغەمبەری خوای ڕاستگۆ و سەلمێنەری ڕاستگۆیی ئەوانی پێش خـۆتی، مـن پـەیمان و بەیعـەتم بـە تـۆ و كـوڕە مامەكـەت دەدەم- واتـە: جعفـری كـوڕی أبـو طالـب -، لەسـەر دەسـتی ئـەو "واتـە جعفـری كـوڕی أبـو طالـب[1]" ملكەچـی خـوای جیهـان بـووم و موسڵمان بووم).

بەهـەمان جـۆر لـە نامەكـەی (مقـوقس) پاشـای (قـبط)ەكانـدا ئەمـە بـەڕوونی هاتبوو، كاتێك وەڵامی نامەكەی پێغەمبەری (ﷺ) دایەوە كە بۆی ڕەوانەكرا بوو.

هـەروەها بەهـەمان شـێوە ئـەو وتـەی (جـارود)ی كـوڕی (عـلاء) - كـە یـەكێك لـە زاناكـانی نەصـڕانیەكان بـوو - كاتێـك لەگـەڵ هۆزەكـەی چـووە لای پێغەمبـەری خـوا (ﷺ) [2].

هیرقل گەورەی ڕۆم (هەروەك لە فەرموودەی بوخاریدا هاتووە: بـاب بـدء الـوحي) چاوەڕێی دەركەوتنی پێغەمبەری دەكرد، بەهەمان شێوە زانـا نەصـڕانیەكان چاوەڕێی دەركەوتنی پێغەمبەریان ئەكرد، هەروەك ئەمە بـەڕوونی لـە سەرگوزەشـتەی سـەلمانی فارسیدا (خوا لێی ڕازی بێت) هاتووە.

جـا نەجاشـی و مقـوقس و جـارود و هیرقـل لـە زانایـانی نەصـڕانیەكانن و جەختیشیان كردەوە لەسەر ئەوەی كە نەصڕانیەكان چاوەڕێی دەركـەوتنی پێغەمبـەر دەكـەن، چـونكە وەسـفی لـە كتێبـەكانی ئەوانـدا وەك ئینجیـل و كتێبـەكانی تـر باسـی

---

(١) لێرەدا ڕاناوەكەم بۆ (جعفری كوڕەمامی پێغەمبەر (ﷺ)) گەڕاندەوە، چونكە ئەو لەوكاتدا لە لە وڵاتی حەبەشەدا بوو. ناوی (جعفر - ڕەزای خوای لێبێت -) خۆم زیادمكرد بۆ زیاتر ڕوون بوونەوەی دەقەكە. (وەرگێڕ).

(٢)إظهار الحق ٢/٢٧٩-٢٨١.

لێوەکراوە.

گشت ئەوانەی ناومان بردن هیچ کامیان نەترساون لە پێغەمبەری خوا (ﷺ)، چونکە ئەوان خاوەنی دەوڵەت و لەشکری بەهێز بوون، پێغەمبەریش (ﷺ) لە سەرەتای بانگەوازدابوو و خۆی و هاوەڵانی دەچەوسێنرانەوەو دەترسان لەوەی خەڵکی زەفەریان پێببەن.

ب- ئەم وتەیەی عیسا : (ئەگەر من نەڕۆم ئەوا "فارقلیت" ڕۆحی ڕاستی نایەت بۆتان) ئەمە ئاماژەو بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە هاتنی پێغەمبەر (ﷺ) بەندە بە ڕۆیشتنی عیسا (سەلامی لێ بێت).

پ- ئەو وتەیەی لە ئینجیلدا هاتووە کە: (سەرکۆنەی دانیشتووانی جیهان دەکات) ئەمە وەك دەقێکی ڕۆشن وایە کە ئاماژە ئەکات بۆ پێغەمبەر (ﷺ)، چونکە پێغەمبەر (ﷺ) سەرکۆنە و سەرزەنشتی جیهانی کرد، بەتایبەت سەرکۆنەی جولەکەکانی کرد لەسەر ئەوەی باوەڕیان بە عیسا (ڕەزای خوای لێ بێت) نەهێناوە، (سەرکۆنەیان دەکات لەسەر هەڵەکە، ئەو هەڵەیەش ئەوەیە کە باوەڕیان نەهێناوە بە عیسا).

ت- پێغەمبەر (ﷺ) لە خۆیەوە قسەی نەدەکردو هەڵنەدەبەست، بەڵکو قسە و هەواڵەکانی پێغەمبەر (ﷺ) سروش (وحی) بوون.

ج- هەروەك پێغەمبەر (ﷺ) ڕێزو حورمەتێکی زۆری گرتووە لە عیسا (سەلامی لێ بێت)، تەنانەت ئەمە شتێکی چەسپاوە بە دەقی قورئانی پیرۆز بەوەی پێغەمبەر (ﷺ) ڕێزو حورمەتێکی زۆری بۆ عیسا (سەلامی لێ بێت) داناوە بەشێوەیەکی تایبەت و بۆ پێغەمبەران (سەلامیان لێ بێت) بەشێوەیەکی گشتی، ئەمە شتێکی ئاشکراو زانراوە.

مژدەکانی کتێبە ئاسمانیەکان سەبارەت بە دەرکەوتنی پێغەمبەر (ﷺ)گەلەك زۆرن.

تەفتازنی:

(لـە "تلخـیص المحصـل"دا وتویـەتی: نمونـەی ئـەم دەق و بەڵگانـە زۆر زۆرن لـە کتێبەکانی پێغەمبەرانی پێشوودا، ئەو نووسەرانەی توێژینەوەو هەڵوەستە دەکەن لە سـەر کتێبـەکانیان ئـەوا ئەمانـە دەخەنـەڕوو. هـیچ دژڕایـەك ناتوانێـت ئـەم جـۆرە بەڵگـەو دەقانـە پشـتگوێ بخـات یـاخود بڵێـت ئاماژەیـە بـۆ پاشـایەك یـاخود پێغەمبەرێکی تر، تەنانەت ناشتوانێت بیشارێتەوە.

هـەروەها "أبـو حسـین البصـري" لـەکتێبی "غـرر الأدلـة"دا بەڵگـەی وای کۆکردۆتـەوە لـە دەقـەکانی "تـورات"دا لەسـەر ڕاسـتێتی پێغەمبەرایـەتی محمـد (ﷺ))[1].

ئینجیلی (برنابا):

سەبارەت بە ئینجیلی (برنابا)، ئەوا ناوبراو مـژدەدات بـە محمـد (ﷺ)، هـەروەك (د. خلیل سعادة) کە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی ئەمە دەڵێت:

(ئـەو پێغەمبـەرەی چـاوەڕان کـراوە "یوسـع" نییـە بـەڵکو "محمـد"ە، بێـژەو دەربڕینی "محمد"ی بە ڕاشکاوی هێنـاوەو چـەندین جار دووپاتیشی کردۆتـەوە لـەو بەشانەی کە پاشگری خراوەتە سـەر، دەریشی بڕییـوە کـە محمـد پێغەمبـەری خوایـە، کـاتێکیش ئـادەم لـە بەهەشـت دەرکـرا لەسـەر دەرگاکـەی بینـی کـە چـەند دێڕێـك نووسراوە بە نوور: لا اله الا الله محمد رسول الله)[2].

هـەروەها لـە هـەر دوو بەشـی چـل و سـێیەم و چـل و چـوارەمدا وتـەی زۆر هـەن لەسەر مژدەدان بـە هـاتنی پێغەمبـەر (ﷺ)، چـونکە قوتابیـەکانی عیسا (سـەلامی لێ بێت) داوایـان لێکـرد کـە بەڕاشـکاوی نـاوی ئـەو پێغەمبـەرەیان پێبڵێـت، بۆیـە ئـەویش بەڕاشکاوی باسی ئەو شتانەی کرد کە حەقیقەتی محمد و پلەوپایەکەی دەردەخات.

ئەگەرچـی زۆربـەی نەصـڕانیەکان ئـەم ئینجیلـەیان ڕەت کـردەوە بـەبێ پاسـاو، لەگـەڵ ئەوەشـدا بەڵگـەکان گەواهیـدەرن و ڕاسـتێتی ئـەم ئینجیلـە پەسـەند ئەکـەن

(١) شرح المقاصد ٢/١٩٠.

(٢) مقدمة خليل سعادة لاِنجيل برنابا ص: م.

هەروەك ئەمە ڕوون دەكەینەوە.

برنابا لە قەشەكانی نەصرانیەكانە، نامە هەڵگرێكە لە نامە هەڵگرەكانیان، هەروەها بە كۆدەنگی نەصرانیەت ناوبراو بنچینەیەكە لە بنچینەكانی بانگەشەی مەسیحیەتی سەرەتا، ئینجیلی برنابا دۆزرایەوە بەناوی برنابا، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی (برنابا) یەكێك بووە لە هاودەم و هاوڕێكانی عیسا لە خۆشی و ناخۆشیدا. كەچی ئینجیلەكانی تر بە هی حەوارییەكان دانانرێن، بەڵكو لە دەست نووس و دانانی ئەو نامەگەیەنەر و پەیامبەرانەیە كە لە دوای عیسا لە جێگەی حەوارییەكان مەسیحیەت ڕادەگەیەنن[١].

جا ئینجیلی برنابا چەند خاڵ و شتێكی جەوهەری و پڕبایەخ دەسەلمێنێت و دانی پێدا دەنێت كە بەمەش جیا دەكرێتەوە لە چوار ئینجیلە بەناوبانگەكانی تر، ئەم خاڵە جەوهەرییانەش بریتین لە:

أ- ئەم وتەیەی عیسا كە تیایدا هاتووە: یوسع (واتە: عیسایە[٢]) نكوڵی كردووەو ڕەتی كردۆتەوە كە ئەو خوا و كوڕی خواش بێت، ئەم نكوڵییەشی كردووە بەبەرچاو و بەبیستنی شەش سەد هەزار سەربازو دانیشتوانی جولەكە بە ئافرەت و پیاو و منداڵەوە (واتە، لە ئینجیلی بەرنابادا ئەوە هاتووە كە عیسا نكوڵی كردووە لە بیروباوەڕی سێكوچكەیی "تثلیث").

ب- ئەو كوڕەی كە ئیبڕاهیم سور بوو لەسەر ئەوەی بیكاتە قوربانی بۆ خوا، بریتیە لە ئیسماعیل نەوەك ئیسحاق، لەبەر ئەوەی لە ڕاستیدا كاتی سەر بڕینەكە هی ئیسماعیل بوو.

پ- ئەو پێغەمبەرەی چاوەڕان كراوە (یوسع) نییە بەڵكو (محمد)ە، ناوی محمدی هێناوە بە دەربڕینی ڕاشكاو و چەندین جار دووپاتی كردۆتەوە ... (كەمێك پێشتر ئەم دەقەمان خستەڕوو).

---

(١) محاضرات في النصرانية - الشيخ محمد أبي زهرة ٥٧.

(٢) وەرگێڕ.

ت- عیسا (سەلامی لێ بێت) لە خاچ نەدراوە بەڵکو بەرز کراوەتەوە بۆ ئاسمان، ئەوەی کە لە خاچ دراوە (یهوذا)ی ناپاك بووە، کە لێیان تێکچووەو هێنراوەتە سەر شێوەی عیسا، ئەم دەقە کۆکە لەگەڵ دەقی قورئان: ﴿وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِن شُبِّهَ لَهُمْ﴾[1] النساء: ١٥٧. واتە: (نەکوشتوویانە و نە لەقەنارەو خاچیان داوە، بەڵکو لێیان تێکچووەو "کەسێکی تریان کوشتووە لە بڕی ئەو").

مێژووی ئینجیلی (برنابا):

پاپا (جیلاسیوس) - پلەی پاپایەتی لە ساڵی ٤٩٢ز وەرگرت - واتە پێش لە دایك بوونی پێغەمبەر محمد (صلى الله عليه وسلم) فەرمانێکی دەرکرد بەوەی خوێندنەوەی چەند کتێبێکی قەدەغە کرد، یەکێك لەو کتێبانە ناوی (ئینجیلی برنابا) بوو[2].

دوو دانە لەو ئینجیلە دۆزرانەوە، یەکێکیان بە زمانی ئیتاڵی و ئەویتریان بە زمانی ئیسپانی بوو.

دانە ئیسپانیەکە: (د. هلم) وەریگرت لە شارۆچکەی (هدلی) سەربەر (همبشیر)، پاشان ڕۆژهەڵاتناس (سایل) دەستی خست، دوای (سایل) ئەوا (د.منکهوس) ئەندامی کۆلیژی ئۆکسفۆردی پاشایەتی وەریگرت و وەریگێڕا بۆ سەر زمانی ئینگلیزی، پاشان دانە ئەصڵەکە هاوڕێ لە گەڵ وەرگێڕدراوەکە لەساڵی ١٧٨٤ دا دەستی (د. هویت)، لە دوای شوێنەوارەکانی ئەم ئینجیلە وون بوو و نەما.

هەروەها دانە ئیتاڵیەکە:

یەکەم کەس کە دۆزیەوە (کریمر)ی ڕاوێژکاری پاشای بروسیا بوو، کە ئەو کات لە شاری (أمستردام) دائەنیشت، جا ساڵی ١٧٠٩ لە کتێبخانەی یەکێك لە کەسە

(١) مقدمة الدكتور خليل سعادة ص : م. و محاضرات في النصرانية ٦٢-٦٤.

(٢) مقدمة الدكتور خليل سعادة لانجيل برنابا ص : ل. و مقدمة محمد رشيد رضا لانجيل برنابا ص : ر.

بەناوبانگ و ناودارەكانی شاری ناوبراو (كریمر طولند) ئەو دانەیەی بە قەرز وەرگرت، دوای چوار ساڵ بە دیاری پێشكەشی (برنس أیوجین سافوی) كرد، پاشان ئەو دانەیەی ناوبراو لە ساڵی ١٧٣٨ لەگەڵ سەرجەم كتێبەكانی (برنس) گوێزرانەوە بۆ كتێبخانەی كۆشكی پادشایەتی لە ڤیەننا، تا ئێستاش هەر لەوێیە.

(سایل) باسی ئەوە دەكات لە دانە ئیسپانییە ونبوەكەدا نووسراوە: كە پیت بەپیت وەرگێڕدراوە لە ئیتاڵیەوە بۆ ئیسپانی، هەروەها پێشكیەكیشی بۆ نووسراوە لەسەر ئەوەی كە ڕاهبەكە چۆن دانە ئیتاڵیەكەی دۆزیوەتەوە، بەسەرهاتەكەشی بەم شێوەیە:

ڕاهیبی لاتینی (فرامرینو) چەند نامەیەكی (ئیرینایوس)ی دۆزییوە، لەناو ئەم نامانەدا چەند نامەیەك هەبوون كە توانجیان لە قەشە (بولسی پەیامبەر) دەدا، جا (ئیرینایوس) ئەم توانج لێدانەی ئەگەڕاندەوە بۆ ئینجیلی قەشە (برنابا)، بەم هۆیە ڕاهیب (فرامرینو) وێڵ بوو بەگەڕان بەدوای دۆزینەوەی ئینجیلی (برنابا)، جا وا ڕێكەوت كە ببێتە كەسێكی نزیك لە (سكتسی پاپای پێنجەم). ڕۆژێك بەیەكەوە چوونە ناو كتێبخانەی پاپا، جا پاپا خەوێكی سوكی بەسەرداهات، بەمەش (فرامرینو) پێی خۆشبوو كاتەكە بە خوێندنەوە بەسەر ببات تا ئەو كاتەی پاپا وشیار ئەبێتەوە لە خەو، یەكەم كتێب كە دەستی لە سەردا (ئینجیلی برنابا) بوو، بەمەش زۆر دڵ خۆش بوو، ئینجیلی ناوبراوی لەبن یەكێك لە باڵەكانی شاردەوەو چاوەڕێی كرد تا پاشا لە خەوەكەی هەڵسا، جا كە خەبەری بووەوە ئەوا (فرامرینو) داوای ڕێگە پێدانی لێ كرد و ڕۆیشت، زۆر بەجوانی ئینجیلەكەی خوێندەوە بە عیشقێكی زۆر زۆر، دوای ئەمە موسڵمان بوو بەهۆی كاریگەری ئەو ئینجیلە[1].

ئەو شتانەی دروستی و ڕاستی ئینجیلی برنابا دەسەلمێنن سەرباری ئەوەی كە هەندێ لە زاناكانی ئەوروپا نكۆڵی لێ دەكەن، ئەمانەن!:

أ- دانە ئینجیلەكەی برنابا لە كەش و هەوایەكی پوختی مەسیحی دۆزرایەوە،

---

(١) مقدمة الدكتور خليل لانجيل برنابا ص: د، هـ.

تەنانـەت لـە کۆگـای سـەرۆکێکی ترسـناکی ئـایینی (پاپـا) دۆزراوەتـەوە کـە ڕاهیبەکـە ئاشـکرای کـرد، دواتـر گوازراوەتـەوە بـۆ ڕاویـژکارێکی مەسـیحی لـە ڕاویـژکارەکانی پاشادی برِوسیا، دواتر بۆ کۆشکی پادشایەتی لە ڤیەننا، کە دەستی هـیچ موسـڵمانێکی پێنەگەیشتووە.

ب- نـە لـە ڕابـردوو نـە لـە ئێستادا، زانایـانی موسـڵمان نەیانخوێندۆتـەوە، چـونکە مێژگەردەکان لە نێوان زانایانی موسڵمان و نەصرانیەکان، لە ڕۆژهـەڵات و ئەنـدەلوس، لە هەموو سەردەمێکدا هەر هەبووە، ئەمەش بەسە کە (ابـن حـزم) و (ابـن تیمیـه)ی دانیشـتوانی ڕۆژهـەڵات و نیشـتەجێی شـام کـە لـەوبارەوە نووسـیویانە لـە بەرپەرچـی نەصرانیەکان کە چەندین کتێب و لێکۆڵینەوە لەخۆ دەگرێت.

هـیچ یـەکێك لـەو زانایانـەمان نـەبینی باسـی ئینجیلـی برنابـا بکـەن، سـەرباری ئەوەی کە بەڵگـەی سـەرکوت کـەری نەصـرانیەکانی تێدایـە، هـەروەك (د. مرجلیـوپ) لێـی کۆڵیوەتـەوە، بـەوەی لـە لێکۆڵینەوەکەیـدا ئـەوەی سـەلماندووە کـە کتێبـەکانی موسڵمانان باسی ئەو ئینجیلەیان نەکردووە[1].

پ- زۆربەی ئەو دەروازانـەی کـە ئینجیلـی برنابـای لـێ پێکهاتووە، شـتێك نـەبووە لــەلای موســڵمانان ناســراو بێــت، شــێوازەکانی ئینجیلــی نــاوبراو زۆر دوورن لــە شــێوازەکانی گشــتی موســڵمانان و عەرەبــەکان بەتایبــەتی - هــەروەك هەنــدێ لــە قەشەکان ئەمەیان لە گۆڤاری ئایینی ڕوون کـردەوە -، بۆیـە نـاکرێ بوترێـت ئینجیلـی ناوبراو دەستکردی موسڵمانانە، هەروەك هەندێ ئەو بانگەشەیەیان کرد.

موسڵمان کە ناوی خوای گەورە دەهێنێت، ئەوا ڕاستەوخۆ ستایشی دەکات، ئەگـەر نـاوی پێغەمبـەرانی هێنـا صـڵاواتیان لەسـەر لـێ ئـەدات، تـەنها بـەو ناوانـە نـاو لـە فریشـتەکان ئـەنێت کـە قورئـانی پـیرۆز یـاخود سـوننەتی بـەڕێز هێناویـەتی، بۆیـە موسـڵمان لـە جیـاتی (میکایـل) ناڵێـت (میخایـل)، تەنانـەت نـاوی "ئیسـرافیل"لە بـیر ناکات و ناویشی نانێت (أوريل)، ناڵێت (الله سبحان) چونکە هەموو موسـڵمانێك وشـەی

(١) مقدمة محمد رشيد رضا ص : ت ومحاضرات في النصرانية ٦١.

(سبحان الله)ی لەبەرە، چونكە لە زیكرەكانی ئایینە. تەنانەت ئەگەر ئینجیلی ناوبراو لە دەستكردی موسڵمانان بوایە ئەوا هەرگیز بەشەكانی ناوی (سور)یان لێ نەدەنرا، چونكە موسڵمان چ عەرەب چ غەیری عەرەب، وشەی (سورة) بۆ غەیری سورەتەكانی قورئانی پیرۆز بەكار ناهێنێت[1].

ت- بەڵگەی زۆر بەهێزی تێدان و ڕێبازی ڕوون و بیركردنەوەیەكی بەرزی تێدا گەڵاڵە بووە، لایەنە شاراوەكانی ژیانی پێغەمبەر عیسای (سەلامی خوای لێ بێت) ڕوون كردۆتەوە، هەروەها وێكچونێكی زۆر هەیە لە نێوان هەندێ لە پارچە نووسینەكانی ئەم ئینجیلە و ئینجیلەكانی تر[2].

ج- ئەگەر خرانەپاڵ و ڕەچەڵەكی ئەم ئینجیلە ڕاست و دروست نەبوایە ئەوا ڕاهیب (فرامرینو) كە دۆزیەوە قەناعەتی بۆ دروست نەدەبوو، بەم هۆیەوە موسڵمان بوونی خۆی ڕابگەیەنێت.

نمونەی ئەو مۆژدانەی كە ڕاشكاوانە ئاماژە دەدەن بەناوی محمد (ﷺ):

ئەوەی هەندێ لە لێكۆڵەران نكۆڵیان لێكردووە،ئەوەیە كە ئینجیلی (برنابا) بەڕاشكاوانە ناوی پێغەمبەر (محمد (ﷺ))ی هێناوە، بۆیە هەندێ لەو لێكۆڵەرانە وتیان: نابێت ئەم كتێبانە پێش دەركەوتنی ئیسلام هەبووبن.

لەبەر ئەوەی وا باوبووە كە مژدە دەدرا ئەوا بەشێوەی ئاماژەو نیشانە و نازناو دەبوو.

بەڵام لە ڕاستیدا وانیە، چونكە دەكرێت مژدە بە نیشانەو ئاماژە و نازناو بێت هەروەك لایەنێكمان لەوبارەوە خستەڕوو كە وەرمان گرتبوو لە كتێبەكانی (زبور) و (تورات) و (انجیل).

هەروەها دەشكرێت كە مژدەكە ڕاشكاو بێت، هەروەك لە ئینجیلی (برنابا) و لە دانەی لەبەرگیراوی ئینجیل بە پێنووسی (حمیری)دا هاتووە، شێخ (محمد بیرم) لە

---

(١) مقدمة السيد محمد رشيد رضا لانجيل برنابا ص : ش ، ت.

(٢) الرسول - سعيد حوى ٢/٢٨٠.

كەسێكی ئینگلیزی گەڕۆكەوە وەریگرتووە، كە لە كتێبخانەی پاپاوە (بابویة)دا لە (ڤاتیكان) دانەیەكی لە ئینجیلی نووسراو پێش هاتنی پێغەمبەر (ﷺ)بە پێنووسی (حمیری) بینیویەتی، كە عیسا (سەلامی لێ بێت) فەرموویەتی: ﴿ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ ﴾ الصف: ٦. واتە: (هەروەها مژدەدەریشم بە پێغەمبەرێك كە دوای من دێت و ناوی ئەحمەدە). ئەمەش پیت بە پیت كۆكە لەگەڵ دەقی قورئانی پیرۆز.

بەڵام لە هیچ موسڵمانێكەوە نەهاتووە كە شتێكی لەو شێوەیەی بینیبێت لەو ئینجیلانەدا بەوەی مژدەی ڕاشكاوانەی تێدا هاتبێت، بەمەش ئەوە بەدەر دەكەوێت كە لە كتێبخانەی (ڤاتیكان)دا پاشماوەی ئەو ئینجیل و كتێبانە ماون كە قەدەغە كرابوون لە سەدەكانی سەرەتا، چونكە ئەگەر ئەو ئینجیلانە دەربكەوتنایە ئەوا هەموو ئەو گومانانە ئەڕەوینەوە كە لە دەوری ئینجیلی (برنابا) و ئینجیلەكانی تردا هەیە[1].

هەروەها زۆر مژدەی تر هەن لە (زبور) و (تورات) و (انجیل) كە باس لە دەركەوتن و هاتنی پێغەمبەرێك دەكات دوای عیسا (سەلامی خوای لێ بێت) ئەویش محمدە (ﷺ)، ئێستاش نایانخەینەڕوو لەبەر درێژبوونەوەی بابەتەكە.

ئەو كەسەش دەیەوێت زیاتر بەدواداچوون بكات ئەوا حەواڵەی دەكەین بۆ كتێبی بەهێز (اظهار الحق) دانراوی (رحمة الله بن خليل الرحمن الهندي) كە لەو كتێبەدا باسی مشتومڕی نەصرانیەكان كراوە لەبارەی پێنج بابەت، كە خولگەی مشتومڕن لەنێوان موسڵمانان و نەصرانیەكان، بریتین لەمانە:

١- سەلماندنی ئەوەی كە تورات و ئینجیل دەستكاری كراون.

٢- هەڵوەشاندنەوە (النسخ).

٣- پوچەڵی بیروباوەڕی سێكوچكەیی (تثليث).

٤- قورئانی پیرۆز فەرمایشتی خوایە، بەشێوەی موتەواترو گومان هەڵنەگر

(١) مقدمة محمد رشيد رضا لاِنجيل برنابا ص: ت.

پێمان گەیشتووە.

٥- پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ) و سەلماندنی ئەوەی کە دوایین و کۆتا پێغەمبەرە.

لە کاتی خوێندنەوەی کتێبی ناوبراودا دەردەکەوێت، کە دانەر گشت دەقەکانی تورات و ئینجیل (عهد القديم و الجديد)ی لەبەردەست بووەو زانیاری لەسەر هەبووەو بەشێوەیەکی تۆکمەو ڕێك و پێك توێژینەوەی لەسەر هەر دووکیان کردووە بە لێکدانەوەو ڕوونکردنەکانیانەوە، ئەمەش وای کردووە کە هەڵوەستە بکات لەسەر زۆرێك لە شتە لاوەکی و بچوکەکان.

هەروەها هۆکاری نووسینی ئەم کتێبەش: ئەوەبووە کە کاتێك بەریتانیا هیندی داگیر کرد، ئەوا بانگخوازەکانی نەصرانی (مبشري النصارى) زۆر بەتووندی هێرشیان کردە سەر ئیسلام و کتێب و پەیامیان دانا و جەختیشیان دەکردەوە لەسەر ئەو پێنج خاڵانەی سەرەوە، بەمەش زانا پایەبەرزەکانی موسڵمانان ڕووبەڕووی ئەو هێرشانە بوونەوەو دژی وەستان. و لە کۆتاییدا مێزگەردێك بەسترا لە نێوان (فندو)ی قەشە کە بەتواناترین و بەهێزترین بانگخوازی نەصرانیەت بوو و توانای قسەکردنی بە عەرەبی و فارسیشی هەبوو و دانەری (رحمة الله بن خليل)، لەم مێزگەردەدا گەورە پیاوانی هیند لە دادوەرو موفتی و گەورە پیاوە ئایینیە ئینگلیزییەکان ئامادەیبوون، ئەم مێزگەردە بەسترا لە شارۆچکەی (أكبر آباد) لە مانگی ڕەجەب ساڵی ١٢٧٠ك.

جا قەشەیەکی تر بەناوی (فرنج) یارمەتی قەشە (فندو)ی دەدا.

هەروەها بەڕێز محمد وزيرخان یارمەتی شێخ (رحمة الله)ی دەدا.

مێزگەردەکە لە بابەتی دەستکاری و هەڵوەشانەوە (النسخ والتحريف) دەستی پێکرد، شێخ (رحمة الله) سەرکەوت، قەشە (فندو) و هاوەڵەکەی سەرشۆڕ بوون و پاشەکشەیان کرد، هەروەها بەڵگەکانی هەر دوولا نووسرانەوە بەڵام مێزگەردەکە تەواو نەبوو.

دواتر شێخ (رحمة الله) بەڕێکەوت بۆ مەککە بەمەبەستی حەج کردن، لەوێ چاوی بە بەڕێز (أحمد زيني دحلان) کەوت و هەواڵی مێزگەردەکەی پێدا، بەمەش

بەڕێز (أحمد زینی) داوای لێكرد كە كتێبەكەی بە هەر پێنج بەشیەوە وەربگێڕێتە سەرزمانی عەرەبی.

ئینجا لەو كاتەدا شێخ (رحمةالله) ئەم كتێبە (إظهار الحق)ی نووسی، بەشی شەشەمیشی بۆ زیادكرد كە تورات و ئینجیلیش (عهد القدیم و عهد الجدید) لەخۆ دەگرێت.

لێرەدا چەندین كتێبی بەڕێزو بەهێزی تر هەن كە باس لەو مژدانە و جگە لەوانەش گفتوگۆ و دەمەتەقێ دەكەن لەگەڵ نەصرانیەكان لەبارەی بیروباوەڕەكانیان، گرنگترین ئەم كتێبانە:

١- الجواب الصحیح لمن بدل دین المسیح، ابن تیمیة.

٢- هدایة الحیارى من الیهود و النصارى، ابن قیم الجوزیة.

٣- الأجوبة الفاخرة عن الأسئلة الفاجرة، القرافي.

٤- الفارق بین المخلوق و الخالق، عبدالرحمن بك باچه چی زاده.

٥- أعلام النبوة، الماوردي.

٦- حجة الله على العالمین في معجزات سید، النبهاني.

باسی دووەم
پەیامەكەی پێغەمبەر (ﷺ)و بنەماكانی بانگەوازەكەی تەواوكەرو كۆتایی شەریعەتەكانە

كۆتایی هاتنی پێغەمبەرایەتی

كۆتا پێغەمبەر محمده (ﷺ)، كە دوایین پێغەمبەرو پەیامبەرە، بە بەڵگەی:

أ- ئـەم فەرمایشـتەی خـوای گـەورە: ﴿ مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَآ أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَٰكِن رَّسُولَ ٱللَّهِ وَخَاتَمَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ ﴾ **الأحزاب: ٤٠. واتە: (محمد باوكی هیچ یەكێك لە پیاوانی ئێوە نەبووە، بەڵام نێردراو و دوا پێغەمبەری خوایە).**

ب- ئـەو فەرمایشـتەی پێغەمبـەر (ﷺ) كـە لـە (بخـاری)[1] و (مسـلم)دا هـاتووە، بێژەكەی هی (مسلم)ە:

((مَثَلي و مَثَلُ الأنبياء من قبلي، كمَثَل رجل بنى بنياناً فأحسنه وأجمله، الا موضع لبنة من زاوية من زواياه، فجعل الناس يطوفون به، ويعجبون له، ويقولون: هلا وضعت هذه اللبنة؟ قال: فأنا اللبنة، وأنا خاتم النبيين)) واتە: (نمونەی من و پێغەمبەرانی پێش من وەك نمونەی پیاوێك وەهایە كە بینایەكی دروست كردووەو زۆر چاك و جوانی كردووە، تەنها جێگای یەك خشت نەبێت، لە سوچێك لە سوچەكانیدا، خەڵك بەدەوریدا دەگەڕێن و سەرسام دەبن و دەڵێن: ئەی ئەم خشتە بۆچی دانەنراوە؟

---

(١) البخاري - كتاب المناقب - باب خاتم النبيين ٤/٢٢٥.

ومسلم كتاب الفضائل - باب ذكر كونه (ﷺ) خاتم النبيين ٤/١٧٩١.

فەرمووی من ئەو خشتەم و سەرمۆری پێغەمبەرانم)[1].

سەبارەت بەو فەرمووده ڕاست (صحيح)انەی دەدوێن لەبارەی ئەوەی کە پێغەمبەر عیسا (سەلامی لێ بێت) پێش هاتنی ڕۆژی دوایی دێتە سەرزەوی، ئەوەی لەوبارەوە چەسپاوە ئەوەیە کە شەریعەتێکی نوێ ناهێنێت، بەڵکو کار بە شەریعەتی محمد (ﷺ) دەکات و دانی پێدادەنێت و جەختی لەسەر دەکاتەوە[2]، لەبەر ئەمە کاتێ پێغەمبەر عیسا (سەلامی لێ بێت) دادەبەزێت خاچ ئەشکێنێت و بەراز ئەکوژێت و سەرانە (جزية) وەرناگرێت[3].

لەبەر ئەمەش بوو کە پەیام و شەریعەتی پێغەمبەر (ﷺ) کۆتایی و دوایین شەریعەت و هەڵوەشێنەرەوەی ئەوانەی پێشەخۆی بووە.

ئەمەش ڕاستێتی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە دووپات ئەکاتەوە: ﴿ إِنَّ ٱلدِّينَ عِندَ ٱللَّهِ ٱلۡإِسۡلَٰمُ ﴾ آل عمران: ١٩. واتە: (بەڕاستی دین و ئایینی پەسەند لای خوا تەنها ئاینی ئیسلامە).

ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَمَن يَبۡتَغِ غَيۡرَ ٱلۡإِسۡلَٰمِ دِينٗا فَلَن يُقۡبَلَ مِنۡهُ وَهُوَ فِي ٱلۡأٓخِرَةِ مِنَ ٱلۡخَٰسِرِينَ ﴿٨٥﴾ ﴾ آل عمران: ٨٥. واتە: (جا ئەوەی بێجگە لەئاینی ئیسلام پەیڕەوی هەر ئاینێکی تر بکات لێی وەرناگیرێت، لە قیامەتیشدا لە خەسارەتمەندو زەرەرمەندانە).

هەروەها ئەم فەرمایشتەیش: ﴿ أَكۡمَلۡتُ لَكُمۡ دِينَكُمۡ وَأَتۡمَمۡتُ عَلَيۡكُمۡ نِعۡمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلۡإِسۡلَٰمَ دِينٗا ﴾ المائدة: ٣. واتە: (ئەمڕۆ ئایین و بەرنامەکەتانم بە کۆتایی گەیاندو نازو نیعمەتی خۆمم بۆ تەواو کردن و ڕازیم بەوەی کە ئیسلام ببێتە بەرنامەو

---

(١) دەقی کوردی ئەو فەرموودەیەم وەرگرتووە لە: (پوختەی صحيح موسليم: دانانی زكی الدين عبدالعظيم عبدالتوى المنذري. وەگێڕانی: لیژنەیەك. سەیری ٧٤٢/١ کە). بە کەمێك دەستکارییەوە. (وەرگێڕ).

(٢) التفتازاني على العقائد النسفية ١٣٥ والباجوري على الجوهرة ٣٧/٢ ولوامع الأنوار ٢٧٧/٢.

(٣) لوامع الأنوار سەرچاوەی پێشوو.

ئاینتان).

سەبارەت بەو حوكمانـەش كـە خـوای گـەورە لەسـەر زمـانی پێغەمبـەرانی گـەلانی پێشـوو وەك شــەریعەت بــۆ ئــەوانی بڕیــارداوەو لــە قورئــانی پــیرۆز و سوننەتیشــدا باسكراون، ئایا ئەو حوكمانە دەبنە شەرع بۆ ئێمە یان نا؟

ئەم بابەتە: شەریعەتی گەلانی پێش خۆمان (شرع مـن قبلنـا) لـە زانسـتی (أصـول الفقە)دا تاوتوێ ئەكرێت، پوختەكەیشی ئەوەیە:

أ- ئەو حوكمانەی كە بۆ گەلانی پێش ئێمە وەك شەریعەت بۆیان هاتووە، بەهەمان شێوە لەسەر ئێمەش پێویست كراون، سەبارەت بەمە ڕاجیایی نییە لەوەی كە بەهەمان شێوە بە شێكە لە شەریعەتی ئێمە، وەك ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە:

﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ ﴾ البقرة: ١٨٣. واتە: (ئەی ئەو كەسانەی باوەڕتان هێناوە ڕۆژووی ڕەمەزان لەسەرتان پێویست كراوە، هەروەكو لەسەر گەلانی پێش ئێوە پێویست كراوە).

ب- ئەو حوكمانەی كە وەك شـەریعەت بـۆ گـەلانی پـێش ئێمـە هـاتبوون بـەڵام لـە شەریعەتی ئێمـەدا هەڵوەشـێنراونەتەوە بـەهۆی حـوكمێكی نوێـوە، لەمەشـدا ڕاجیـایی نییە و نابێتـە بەشـێك لـە شـەریعەتی ئێمـە، بـۆ نمونـە ئـەو حوكمـەی لـە شـەریعەتی موسادا (سەلامی خوای لێ بێت) هاتووە: (گوناهبار لە گوناهەكەی پاك نابێتەوە تـا خـۆی نەكوژێت) ئەم حوكمە لەسەر ئێمـە لاچـووە، چـونكە هەڵوەشـێنراوەتەوە بـە حـوكمی تۆبەكردن.

پ- ئەو حوكمەی كە لە شەریعەتی پێش ئێمەدا هاتووەو بەڵام لە شـەرعی ئێمـەدا هیچ حوكمێك نەهاتووە لەسەر ئەوەی حـوكمی پێشـوو ڕەت بكاتـەوە یـان وەریبگرێـت و جەختی لەسەر بكاتەوە، لەم بارەوە زانایان چەند بۆچوونێكیان هەیە:

بۆچوونی یەكەم:

پێـی وایـە دەبێتـە بەشـێك لـە شـەریعەت و شـەرع بـۆ ئێمـە، چـونكە هـیچ بەڵگـە لەبارەی هەڵوەشاندنەوەی حوكمی شەرعی پێشوو نـەهاتووە، ئـەو حوكمـەی پێشـووش بەشێكە لەو پەیامـەی كـە پێغەمبـەران هێناویانـە، ئەمـە ڕای حەنەفیـەكان و هەنـدێ

لە مالیکییەکان و شافیعیەکانە.

بۆچوونی دووەم:

نابێتە شەرع بۆمان، چونکە شەریعەتی ئێمە هەڵوەشێنەرەوەی سەرجەم شەریعەتە ئاسمانیەکانە بەگشتی، تەنها کاتێك دەبێتە شەرع بۆمان کە شەریعەتی ئێمە دانی پێدابنێت.

بۆچوونی یەکەم ڕاست و دروستە: لەبەر ئەوەی شەریعەتی ئێمە ئەو بەشەی هەڵوەشاندۆتەوە لە شەریعەتەکانی تر کە پێچەوانەی شەریعەتی ئێمەیە.

لەبەر ئەوەش کە قورئانی پیرۆز، حوکمێکی شەرعی پێشوو بۆمان دەخاتەڕوو، بەبێ ئەوەی دەق بێنێت لەسەر هەڵوەشانەوەی، ئەوا ئەو خستنەڕووەی قورئان خۆی لەخۆیدا یاسادانانە بۆ ئێمە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، چونکە حوکمێکی خواییە و پێغەمبەر (ﷺ) بەئێمەی ڕاگەیاندووە.

هەروەها لەبەر ئەوەی قورئان سەلمێنەری (تورات) و (انجیل)ەو ڕێکە لەگەڵیاندا، جا هەر حوکمێك لەم دوو سەرچاوەیەدا هەبوو و قورئان هەڵی نەوەشاندبووەوە ئەوا بەپێچەوانە دانی پێداناوە[1].

هۆکاری ئەوەی کە (ئیسلام) کۆتا پەیام و دوایین شەریعەتە کە شەریعەتەکانی پێش خۆی کۆتایی پێ هێنا، ئەمانەن:

١- پەیام و شەریعەتی پێغەمبەر (ﷺ) ڕوونە و ئەو هۆیانەی کە ئەم پەیامەی پێ دەناسین ئاشکراو ئامادەن، زانستخواز لە هەر کات و شوێنێکدا ویستی لەسەر بێت دەتوانێت سوودی لێببینێت بۆ پڕکردنەوەی پێداویستیەکانی.

٢-پێویست بەوە نیە کە شەریعەتێك بۆ شەریعەتی ئیسلام زیاد بکرێت یاخود شەریعەتی ئیسلام دابتاشرێت و کەم بکرێتەوە، چونکە ئیسلام گیرفانی بەتاڵ نییە لە چارەسەر، بەڵکو چارەسەری هەموو کەموکورتی و ناتەواویەکی پێیە.

گەورەترین بەڵگەش لەسەر کامڵی و تەواوی شەریعەت و پەیامی ئیسلام، بریتیە لەوەی حوکمی خۆی داوە لەبارەی سەرجەم ئەو کێشە زۆرانەی کە لەژمار نایەن،

---

(١) أصول الفقه - عبدالوهاب خلاف ١٠٥-١٠٦.

تەنانەت حوکمیشی پێیە لەبارەی سەرجەم لایەنەکانی ژیانی مرۆڤ و ئەو لایەنانەی موسڵمان بەرەو ڕووی دەبێتەوە، هەر لەسەردەمی پێغەمبەرەوە (ﷺ) تا ئەمڕۆ.

بەڵکو ئەمڕۆ پێویست بەبوونی هەندێ مرۆڤی باش و خواناس هەیە کە کار بۆ بڵاوکردنەوەی شەریعەتی ئیسلام بکەن، تا ئەو چارەسەرە ڕەسەنە پێشکەش بە جیهان بکات بۆ بنبڕکردنی ئەو دەردو نەخۆشیانەی تووشی گەلانی دونیا بوونە.

٣- پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ) تایبەت نەبووە بە کات و شوێن و وڵات و هۆزێك بەڵکو پێغەمبەر (ﷺ) بۆ گشت خەڵکی سەر زەوی ڕەوانە کراوە[١].

***

گشتگیری پەیامەکەی پێغەمبەر(ﷺ)

پەیامی پێغەمبەر (ﷺ) بۆ گشت خەڵکە، بە گشت ڕەنگ و ڕەگەزو زمانە جیاوازەکان، بە بەڵگەی:

أ- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە:﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ ١٠٧ ﴾ الأنبياء: ١٠٧. واتە: ("ئەی محمد (ﷺ) " ئێمە تۆمان ڕەوانە نەکردووە تەنها بۆ ئەوە نەبێت کە ببێتە ڕەحمەت و بەرەکەت بۆ هەموو جیهانەکان).

هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا كَآفَّةٗ لِّلنَّاسِ بَشِيرٗا وَنَذِيرٗا ﴾ سبأ: ٢٨. واتە: (ئێمە تەنها بۆ هەموو خەڵکی نەبێت، تۆمان ڕەوانە نەکردووە، لە کاتێکدا مژدەدەرو ترسێنەریت بۆیان).

و ئەم فەرمایشتەی: ﴿ قُلۡ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنِّي رَسُولُ ٱللَّهِ إِلَيۡكُمۡ جَمِيعًا ﴾ الأعراف: ١٥٨. واتە: ("ئەی محمد (ﷺ) " بڵێ: ئەی خەڵکینە بەڕاستی من پێغەمبەرو فرستادەی خوام بۆ ئێوە بەگشتی).

ب- جەنگی پێغەمبەر (ﷺ) لەگەڵ خاوەن کتێب و سەپاندنی سەرانە (جزیە)

---

(١) مبادء الاسلام - الشیخ المودودي ٦٠.

بەسەریان، ئەو ڕزگار كاریی (فتوحات)ەی كە خەلیفەكانی ڕاشیدین پێی هەڵسان تا ئایینی ئیسلام جێگەی ئایینەكانی تر بگرێت.

كەچی پێغەمبەرانی پێشوو بەتایبەت بۆ گەل و قەومەكانی خۆیان ڕەوانە كرابوون، ئەمە شتێكی ڕوونە لە قورئانی پیرۆزدا، خوای گەورە دەفەرموویت:

﴿ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِۦ ﴾ الأعراف: ٥٩. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی ئێمە - نوح -مان ڕەوانە كرد بۆ سەر قەومەكەی).

﴿ وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًاۗ قَالَ يَـٰقَوْمِ ٱعْبُدُواْ ٱللَّهَ ﴾ الأعراف: ٦٥. واتە: (بۆ قەومی "عادیش" "هود"ی برایانمان نارد، وتی: ئەی گەل و عەشیرەتم هەر خوا بپەرستن).

﴿ وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَـٰلِحًاۗ قَالَ يَـٰقَوْمِ ٱعْبُدُواْ ٱللَّهَ ﴾ الأعراف: ٧٣. واتە: (بۆ سەر قەومی "ثمود"یش صالحی برایانمان نارد "ئەویش پێی وتن": ئەی گەلەكەم خوا بپەرستن).

﴿ وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِۦٓ ﴾الأعراف: ٨٠.واتە: (یادی "لوط پێغەمبەریش" بكە كاتێك بە قەومەكەی وت).

﴿ وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا ﴾ الأعراف: ٨٥. واتە: (بۆ هۆزی مەدیەنیش "شعیب"ی برایانمان نارد).

﴿ ثُمَّ بَعَثْنَا مِنۢ بَعْدِهِم مُّوسَىٰ بِـَٔايَـٰتِنَآ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَإِيْهِۦ ﴾ الأعراف: ١٠٣. واتە: (پاشان دوای ئەو "پێغەمبەرانەی كە باسكران" موسامان هاوڕێ لەگەڵ موعجیزەی جۆراو جۆردا بۆ سەر فیرعەون و دارو دەستەكەی ڕەوانەكرد).

خوای گەورە لەبارەی عیسا دە فەرموویت: ﴿ وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ﴾ آل عمران: ٤٩. واتە: ("لە ئایندەدا ڕایدەگەیەنێت" بەنەوەی ئیسرائیل كە من پێغەمبەرێكم).

لە فەرموودەی ڕاست (صحیح)ەوە هاتووە: ((أُعطیت خمساً لم یُعْطَهُنَّ أحدٌ من قبلي: كان كل نبّي یُبعث اِلى قومه خاصة، وبُعثتُ اِلى كل أحمر و أسود)) واتە: پێنج شتم پێ بەخشراون كە هیچ پێغەمبەرێك پێی نەدراون: هەر كام لە پێغەمبەرەكانی

تر تەنیا بۆ هۆزو قەومەكەی خۆی نێردراوە، بەڵام من بۆ گشت سوور پێست و ڕەش پێستێك - واتە بۆ تێكڕای خەڵكی - نێردراوم. لە باسەكانی داهاتوودا ئەم فەرموودەیە بەتەواوی دەخرێتە ڕوو.

بەم پێیە:

هەر كەسێك شوێنی پێغەمبەر محمد (ﷺ) بكەوێت ئەوا شوێنی گشت پێغەمبەران كەوتووە، هەر كەسێكیش نكۆڵی بكات لە پێغەمبەرایەتی محمد (ﷺ). ئەوا نكۆڵی كردووە لە پێغەمبەرایەتی هەموو پێغەمبەران، ئەو نكۆڵی كردنەش تەنها ملنەدان و سەركەشی و یاخی بوون و لەناوبردنی نرخ و قیمەتی عەقڵە، هەر بۆیە كەسی بێ باوەڕ سزایەكی توند ئەدرێت لە ڕۆژی دواییدا.

***

محمد(ﷺ) خاوەنی بەرزترین پلەو پایەیە لەناو پێغەمبەراندا

هەموو پێغەمبەران لە سیفەت و تایبەتمەندی پێغەمبەرایەتیدا بەشدارن و لەمەدا لەیەك ئاستدان، چونكە پێغەمبەرایەتی لەخودی خۆیدا پلەبەندی تێدا نیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێغەمبەر (ﷺ) پلەی لەهەر هەمووان گەورەترە و پێگەی لەهەمووان بەرزترە. جا گەورەتر بوونی پێغەمبەر (ﷺ) لە پێغەمبەرەكانی تر دەگەڕێتەوە بۆ ئەو حاڵەت و كەرامەت و پلە زیادانەی كە پێغەمبەر (ﷺ) هەیبووە.

بەڵگەی گەورەتربوونی پێغەمبەر (ﷺ) لە پێغەمبەرانی تر، ئەمانەن:

أ- ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەر(ﷺ): ((أنا سيد ولد آدم يوم القيامة ولافَخْر))(١)

واتە: من گەورەی نەوەكانی ئادەمم لە ڕۆژی دواییدا، ئەمەش وەك شانازی

---

(١) أحمد لە (مسند)ەكەی و (ترمذي و ابن ماجة، لە (أبى سعيد) كە (حسن)ە گێڕاویانەتەوە/ الجامع الصغير ١/١٠٧.

بەخۆكردن نالێم -بەڵكو خستنەڕووی بەخششی پەروەردگارمە -.

ب- پێغەمبەر (ﷺ) بەچەند شتێك لە پێغەمبەرانی تر گەورەترە، كە باسی كردووە لە فەرموودەیەكی ڕاست (صحیح) كە (شیخان) گێڕاویانەتەوە:

((أُعطيت خمساً لم يُعْطَهُنَّ أحدٌ من قبلي: كان كل نبّي يُبعث اِلى قومه خاصة، وبُعثتُ اِلى كل أحمر و أسود، و أُحلَّت لي الغنائم، ولم تحل لأحد قبلي، وجُعلت لي الأرض طيبة و مسجدًا، فأيُّما رجل أدركته الصلاةُ صلى حيث كان، ونُصرتُ بالرعب بين يدَيْ مسيرة شهر، وأُعطيت الشّفاعة))[1] واتە: پێنج شتم پێ بەخشراون كە هیچ پێغەمبەرێك پێی نەدراون: هەر كام لە پێغەمبەرەكانی تر تەنیا بۆ هۆزو قەومەكەی خۆی نێردراوە، بەڵام من بۆ گشت سوور پێست و ڕەش پێستێك - تێكڕای خەڵكی - نێردراوم، دەستكەوتەكان -ی جەنگ-م بۆ حەڵاڵ كراون بەر لەمن بۆ هیچ كەس حەڵاڵ نەبوون، زەویم بۆ كراوە بە پاك و پاككەرەوەو نوێژگە، جا هەر كەسێك لە ئوممەتم لە شوێنێك نوێژی بەسەردا هات با بیكات، مانگە ڕێیەك بەهۆی ترس و بیم - خرانە دڵی دوژمن -ەوە سەرخراوم، پلەوپایەی شەفاعەتم[2] پێدراوە.

پ- ئوممەتی پێغەمبەر (ﷺ)گەورەترین ئوممەتە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ كُنتُمۡ خَيۡرَ أُمَّةٍ أُخۡرِجَتۡ لِلنَّاسِ تَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَتَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ وَتُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ ﴾ آل عمران: ١١٠. واتە: ("بەڕاستی" ئێوە چاكترین ئوممەتێكن كە "بۆ سوودی" خەڵكی هێنراونەتە مەیدانەوە، چونكە فەرمان بەچاكە دەدەن و قەدەغەی خراپە دەكەن و باوەڕی دامەزراوتان بەخوا دەهێنن). ئەمە پەیوەستە بە گەورەیی و پلە بڵندی پێغەمبەرەكەی (ﷺ).

(١) صحيح البخاري - كتاب الصلاة - باب قول النبي (ﷺ): ((جعلت لي الأرض مسجداً و طهورا)) ١١٩/١. و صحيح مسلم - واللفظ له - كتاب المساجد ومواضع الصلاة ٣٧٠/١.

(٢) دیارە لێرەدا مەبەست لە شەفاعەت شەفاعەتی مەزنە كە تایبەت بەخشراوە بە پێغەمبەر نەوەك شەفاعەتەكانی تر چونكە زۆر جۆر شەفاعەت هەن. (وەرگێڕ).

واتــە تــەنها لەكاتێكـدا ئوممــەتی پێغەمبــەر (ﷺ)گــەورەترین ئوممەتــە كــە گوێڕایــەڵ و شــوێنكەوتەی فەرمانــەكانی پێغەمبــەر (ﷺ) دەبێــت و خــۆی دوور دەگرێت لەو شتانەی پێغەمبەر (ﷺ) قەدەغەی كردووەو شوێن پێی دەكەوێت.

ئەگەر وترا:

پێغەمبــەر (ﷺ) ڕێگـری كـردووە لـەوەی یـەكێك لـە پێغەمبـەران بـە گـەورەتر دابنێین لە یەكێكی تر، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتانە:

أ- ئــەم فەرمایشــتەی پێغەمبــەر (ﷺ): ((لا تخيِّــروا بــين الأنبيــاء))[1] واتــە: بەگەورەترم دامەنێن و هەڵم مەبژێرن بەسەر پێغەمبەراندا.

ب- هەروەها ئەم فەرمایشتە: ((لا ينبغي لعبد أن يقـول: أنـا خـير مـن يُـونس بـن مَتَّى))[2] واتە: ناگونجێ بۆ بەندە بڵێت: من باشترم لە (یونس)ی كوڕی (متی).

وەڵامەكەی:

ئەو فەرمایشتانە وا لێك دەدرێنەوەو تەفسیر دەكرێت كە پێغەمبـەر (ﷺ). وەك خۆبەكەم زانی و لەخۆ بـایی نـەبوون دەربڕیـوە یـاخود مەبەسـت لـەو فەرمایشـتانەی پێغەمبەر (ﷺ). ئەوەیە كە یـەكێك بەگـەورەتر دانـەنرێت لـە ئـەوەی تـر كـە ببێتـە هۆی ناتەواو و دانە پاڵ هەندێكیان یان بەكەم زانینیان[3].

***

---

(١) بخاري، گێڕاویەتیەوە لە: - كتاب الخصومات - باب ما يذكر في الأشخاص والخصومة بين المسلم واليهود ١٥٩/٣.

(٢) مسلم هێناویەتی لە: كتاب الفضائل، والبخاري: كتاب الأنبياء./ متفق عليه - اللؤلؤ والمرجان ٦٢٧.

(٣) تفسير الرازي في تفسير الآية البقرة ٢٥٣ ﴿تِلْكَ ٱلرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ﴾ ١٩٤/٦ نۆزدە بەڵگەی هێناون لەسەر ئەم بۆچوونەی و لەگەڵ مشتومڕی دژەڕاكان، و سەیری ئەمانەش بكە: الشفا ٢٢٥/١-٢٢٨ والتفتازاني في شرح العقيدة النسفية مع شرح عصام ١٣٧.

تکا و شەفاعەتی پێغەمبەر (ﷺ)

شەفاعەت(الشفاعة):داواکردن و پاڕانەوەو بەهۆکار کردن (الوسیلة والطلب).

لە نەریت (عرف)دا: بریتیە لەداواکردنی چاکە بۆ کەسێکی تر.

وشەی (الشفاعة) داتاشراوە لە جووت (الشَّفع) کە پێچەوانەی تاك (الوتر)ە. وەك ئەوە وایە کە کەسی تکاکارو شەفاعەتکار داوای خۆی جووت کردووە لەگەڵ داوای شەفاعەت بۆکراو. و (المشَفِّع): بریتیە لەوەی شەفاعەت قبوڵ دەکات. و (المشَفَّع) ئەو کەسەیە کە شەفاعەتی گیرابووە[1].

شەفاعەت دوو جۆرە، چەسپاو (مثبتة) و نەچەسپاو (منفیة):

١- شەفاعەتی چەسپاو(مثبتة): بریتیە لەو شەفاعەتەی کە خوای گەورە بەخشیویەتی بە خواناسە دڵسۆزەکان (أهل الاخلاص)، کە دوو مەرجی هەن، بریتین لەمانە:

مەرجی یەکەم: ڕێپێدان بە شەفاعەتکار لەلایەن خوای گەورەو دووەم مەرج: ڕازی بوونی خوایە، ئەم دوو مەرجە باسکراون لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا:

﴿ وَكَم مِّن مَّلَكٍ فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ لَا تُغْنِي شَفَٰعَتُهُمْ شَيْـًٔا إِلَّا مِنۢ بَعْدِ أَن يَأْذَنَ ٱللَّهُ لِمَن يَشَآءُ وَيَرْضَىٰٓ ﴿٢٦﴾ ﴾ **النجم: ٢٦. واتە: (زۆر فریشتەش هەن لە ئاسمانەکاندا کە تکاو پاڕانەوەیان بێ سودە، مەگەر خوا مۆڵەت بدات بە هەر کەسێك کە شایستەیە و ڕازی بێت کە تکا بکات یان تکای بۆ بکرێت).**

هەروەها لەم فەرمایشتەدا: ﴿ يَوْمَئِذٍ لَّا تَنفَعُ ٱلشَّفَٰعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ ٱلرَّحْمَٰنُ وَرَضِيَ لَهُۥ قَوْلًا ﴿١٠٩﴾ ﴾[2] **طه: ١٠٩. واتە: (لەو ڕۆژەدا تکاو شەفاعەت وەرناگیرێت و بێ سوودە، مەگەر لە کەسێك خوای میهرەبان مۆڵەتی بدات و ڕازی بێت بەوەی قسەی بۆ**

(١) لوامع الأنوار البهية ٢/٢٠٤.

(٢) الكواشف الجلية عن معاني الواسطية ٣٥٢.

بكرێت و قسەی لێ وەربگیرێت).

شەفاعەتكار دەبێت بەوپەڕی خۆ بەكەمزانی و نوزانەوە بەرامبەر خوای گەورە ڕابوەستێت و داوای دابەزینی ڕەحمەت و بەزەیی و بەخششی خوا بكات، چونكە ئەم جۆرە شەفاعەتە گیرابووەو دەبێتە هۆی ئەوەی خوای گەورە لە تاوانەكانی خۆش ببێت یان گوناهەكانی سوك بكات یاخود پلەكانی بەرز بكاتەوە، بە بەلگەی ئەو فەرمایشتەی لە (الصحيحين) و سەرچاوەكانی تریشدا هاتووە: (كە پێغەمبەر (ﷺ) لە ڕۆژی دواییدا سوژدە دەبات، بەهەموو ئەو شێوازانەی خوای گەورە بە ئیلهام دەخاتە دڵی پێغەمبەرەوە، ئەوا پێغەمبەر (ﷺ) ستایشی ئەكات، پێی دەوترێت: سەرت بەرزكە، داوا بكە پێت دەدرێت، شەفاعەت بكە گیرا دەبێت).

مەبەست لە شەفاعەت ئەوە نییە كە خوای گەورە لە ویستێكی پاشگەز ئەبێتەوە كە پێشتر هەیبووە لە پێناو شەفاعەتكاردا، بەڵكو هەموو ئەو شتانە دەگەڕێننەوە بۆ ویستی هەربوو (ئەزلی) و زانایی لەمێژینەی دێرین[1].

٢- شەفاعەتی نەچەسپاو(منفية):

بریتیە لەو تكاو شەفاعەتەی كە لە غەیری خوا یان بەبێ ڕێپێدانی خوا دەكرێت یاخود تكاكە بۆ هاوبەش دانەرانە. خوای پاك و تاك دەفەرموویێت: ﴿ مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَٰعَةٌ ۗ وَٱلْكَٰفِرُونَ هُمُ ٱلظَّٰلِمُونَ ﴾ البقـــــرة: ٢٥٤.

واتە: (پێش ئەوەی ڕۆژێك بێت كە كڕین و فرۆشتن و دۆستایەتی و تكاكاری تیادا نییە، "ئەو ڕۆژە" بێ باوەڕان هەر خۆیان لە ڕیزی ستەمكارانن).

جا بەوە تەفسیر دەكرێت كە شەفاعەتكار وا لە شەفاعەت لەلاكراو بكات كارێك بكات پێچەوانەی ئەوەی كە پێشتر دەیویست ئەنجامی بدات. وەك ئەوەی كەسێكی لاواز چاوی لەوە بێ كە كەسێكی خاوەن پێگە و دەسەڵات چاكەیەكی لەگەڵدا بكات و بڕواشی وابێت كە خاوەن پێگەكە مەبەستی وایە كە لاوازەكە بێ بەش بكات لە

(١) الشرح الجديد لجوهرة التوحيد - العدوي ١٤٠.

چاكەكە، بۆیە لاوازەكە پەنا بۆ كەسێكی نزیك لە خاوەن پێگەكە دەبات تا شەفاعەت و تكای بۆ بكات و وای لێبكات چاكەكەی لەگەڵ بكات.

شەفاعەت بەو مانایە شتێكی نەبوو و ئەستەمە بەنیسبەت خوای گەورە، چونكە لە نمونەی پێشوودا وا دەردەكەوێت كە شەفاعەت لەلاكراو پێشتر مەبەست و نیەتێكی بڕیاردابوو بە پێچەوانەی ئەو شتەی كە شەفاعەتی بۆكرابوو، كەچی كاتێك تكاكار و شەفاعەتكار دێت چەند هۆكارێك دەخاتەڕوو كە بەمەش شەفاعەت لەلاكراو پێشتر پێی نەزانیوە، بەپێچەوانەوە تەنها شتێك ڕوودەدات لە ناو بەدیهێنراو و بوونەوەرەكانی خوادا كە خوای گەورە ویستی لەسەر بووبێت، هیچ كەسێك ناتوانێت هەڵسوكەوت و گۆڕانكاری بكات لە ویستی پەروەردگاردا.

ئەمە سەر دەكێشێت بۆ بۆچوونی بۆدەركەوتن (البداء): بەو واتایەی كە خوای گەورە پلە بەپلە شتەكان بەڕێوە دەبات، زانستی پەروەردگار دووبارە دائەڕێژرێتەوە، دوای ئەوەی كە پێشتر زانا نەبووە بەشتەكان. هەموو ئەم شتانە ئەستەمن بە نیسبەت خوای تاك و پاك.

ئەم جۆرە شەفاعەت و تكایە كە خوای گەورە بە پوچەڵ و نەچەسپاوی داناوە، نمونە لەو ئایەتانە:

﴿ فَمَا تَنفَعُهُمْ شَفَٰعَةُ ٱلشَّٰفِعِينَ ﴿٤٨﴾ ﴾ المدثر: ٤٨. واتە: (ئیتر تكای تكاكاران سوودیان پێ ناگەیەنێت). ﴿ يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِّنَفْسٍ شَيْـًٔا ۖ وَٱلْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِّلَّهِ ﴿١٩﴾ ﴾ الانفطار: ١٩. واتە: (ئەو ڕۆژە كەس فریای كەس ناكەوێت، كەس هیچ شتێكی لەدەست نایەت بۆ كەسانی تر، ئەو ڕۆژە هەموو شتێك بەدەست خوایە، فەرمان تەنها فەرمانی پەروەردگاری دادپەروەرە). ﴿ مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِىَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَٰعَةٌ ۗ وَٱلْكَٰفِرُونَ هُمُ ٱلظَّٰلِمُونَ ﴾ ئایەتی پێشوودا ڕاڤەی بۆ كراوە.

جۆرەکانی تکا و شەفاعەتی چەسپاو:

زانایان چەند جۆرێك لە شەفاعەتی چەسپاو (مثبتة)یان باسکردووە، لەوانە:

١- شەفاعەتی مەزن لە ناو گشت برایەکانی لە پێغەمبەرو پەیامبەران، تایبەتە بە پێغەمبەرمان (ﷺ)، ئەمە ئەو شەفاعەتەیە بۆ خەڵکی دەکرێت کە ڕاگیراون لە گۆڕەپانی مەحشەر تا ئە ڕاوەستانەیان کۆتایی بێت و بحەسێنەوە لە دەست ئەو ناخۆشی و چەرمەسەرییەی ڕاوەستانەکە، ئەم شەفاعەتەش دوای ئەوە دەبێت کە خەڵکی داوای دەکەن لە پێغەمبەرە خاوەن بەرنامەو شەریعەتەکان هەر لە ئادەم و نوح و ئیبراهیم و موسا و عیسا (سەلامی خوایان لێ بێت) بەڵام ناوبراوان ڕایدەگەیەنن کە ئەو مەنزڵگاو پلەو پایەیان پێ نەدراوە کە بریتیە لە پلەی سوپاس کراو (مقام المحمود)، هەر لەم بارەشەوە کۆمەڵێك فەرموودە لە هاوەڵانەوە هاتوون کە دەگەنە ئاستی تەواوتر.

٢- شەفاعەتی پێغەمبەر (ﷺ)بۆبردنە بەهەشتی کۆمەڵێك بەبێ لێ پێچینەوە، بە بەڵگەی فەرموودەی (عكاشة)ی کوڕی (مِحْصَن) کە لە (الصحيحين)دا هاتووە، داوای لە پێغەمبەر (ﷺ) کردووە کە بۆی بپاڕێتەوە تا ببێت بە یەکێك لەو حەفتا هەزارەی کە دەچنە بەهەشتەوە بەبێ لێ پێچینەوە، ئەمانە کەسانێکن جاسوسکاری و گوێ هەڵخستن ناکەن و ڕەشبین و خۆبەزلزان نین و پشتیش بەخوا دەبەستن.

٣- شەفاعەتێکە بۆ ئەو کەسانەی شایەنی ئاگری دۆزەخن تا خوای گەورە سزایان نەدات بە ئاگری دۆزەخ. ئەمەش تەواو بە لێبوردنی خوایە.

٤- هێنانە دەرەوەی یەکتاناسان لە ئاگر دوای بەسەر چوونی ئەو ماوەیەی کە پێشتر لە زانستی خوای گەورەدا بڕیاری لەسەر درابوو کە لەو ماوەیەدا سزابدرێن.

٥- شەفاعەتێکە بۆ هەندێ لە کەسانی بێ باوەڕ بۆ ئەوەی سزایان لەسەر سوك بکرێت.

٦- شەفاعەتێکە بۆ پلەبەرز کردنەوەی هەندێ لە بەهەشتیەکان[1].

ڕاجیایی نیە لەسەر جۆرەکانی یەکەم و دووەم و شەشەمی شەفاعەت، تەنانەت پێویستە ڕاجیایی لەسەر هی پێنجەمیش نەبێت.

بەڵام ڕاجیایی لەسەر جۆری سێیەم و چوارەم هەیە، کە موعتەزیلەکان نکۆڵیان لێکردووە.

بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر نکۆڵی کردنیان لە شەفاعەت کردن بۆ ئەو کەسەی کە شیاوی چوونە دۆزەخە (ئەمە جۆری سێیەمی شەفاعەتە) بەمانە:

١- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَٱتَّقُواْ يَوۡمٗا لَّا تَجۡزِي نَفۡسٌ عَن نَّفۡسٖ شَيۡـٔٗا وَلَا يُقۡبَلُ مِنۡهَا شَفَٰعَةٞ ﴾ البقرة: ٤٨. واتە: (خۆتان بپارێزن لە ڕۆژێك کە کەس فریای کەس ناکەوێت و کەس هیچی لەدەست نایەت و تکاکاریی کەسیش وەرناگیرێت).

٢- هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿ مَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنۡ حَمِيمٖ وَلَا شَفِيعٖ يُطَاعُ ﴾ غافر: ١٨. واتە: (هیچ دڵسۆزو پشتیوانێك بۆ ستەمکاران نییە، کەس تکاکارو غەمخۆریان نییە، تا قسەیەکی ڕەواجی هەبێت و تکای لێ وەربگیرێت).

زۆربەی زانایان وەڵامیان داوەتەوە بەم بەڵگانە:

١- مەبەست لە ئایەتی یەکەم خودی بێ باوەڕو کافرەکەیە، چونکە ڕووی دوان و فەرمایشتەکە لەوانە، ئایەتەکەش وەك بەرپەرچێك دابەزی بۆ ئەو جولەکانەی گومانیان ئەبرد باوباپیرانیان تکا و شەفاعەتیان بۆ دەکەن. ستەمکارەکانیش کە لە ئایەتی دووەمدا باسیان لێوەکراوە هەر بێ باوەرو کافرەکانن، چونکە ستەمکار بەشێوەیەکی ڕەها هەر بێباوەڕە.

٢- لێخۆش بوون لە هەر گوناهێك جگەلە کوفرو بێ باوەڕی بەبێ تەوبەکردن و شەفاعەت شتێکی دروستە، کەواتە شەفاعەت لە پێشترە کە دروست بێت. سزادانیش

---

[1] الشرح الجديد ١٤١ بۆی بگەڕێوەو سەیری ئەم بابەتە بکە لە: شرح العقيدة الطحاوية ١٩١-١٩٨ ولوامع الأنوار البهية ٢/٢٠٤ و لاپەڕەکانی دواتری.

مافی خوایە، بۆیە دەکرێ لە تاوانبار خۆش ببێت و دەشکرێ سزای بدات. خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَهُوَ ٱلَّذِي يَقۡبَلُ ٱلتَّوۡبَةَ عَنۡ عِبَادِهِۦ وَيَعۡفُواْ عَنِ ٱلسَّيِّـَٔاتِ ﴾ الشورى: ٢٥. واتە: (خوا ئەو زاتەیە کە پەشیمانی و تەوبە لە بەندەکانی وەردەگرێت، چاو پۆشیش دەکات لە هەڵەو گوناهەکانیان). ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَغۡفِرُ ٱلذُّنُوبَ جَمِيعًا ﴾ الزمر: ٥٣. واتە: ("بەڕاستی ئەگەر ئێوە تەوبەی ڕاست و دروست بکەن" خوا لە هەموو گوناهو هەڵەکانتان خۆش دەبێت).

موعتەزیلەکان نکۆڵیان کردووە لە جۆری چوارەمیش لەو شەفاعەتەی کە بۆ یەکتاناسانێك دەکرێت کە چوونەتە دۆزەخەوە، تەنانەت موعتەزیلە واگومانیان بردووە کە هەر کەسێ بچێتە دۆزەخەوە بۆ هەتا هەتایی تیایدا دەبێت، چونکە کەسێ بچێتە دۆزەخەوە یان بێ باوەڕو کافرە یاخود گوناهی گەورەی ئەنجامداوەو تۆبەشی لەسەر نەکردووە.

بەڵگەشیان لە نکۆڵی کردن لەم جۆرە ئەوەیە:

خوا هەر کەسێ بخاتە دۆزەخەوە ئەوا ڕیسواو سەرشۆڕی کردووە، شەفاعەتیش تەنها بۆ کەسێکە کە خوا لێی ڕازی بووبێت، کەسێکیش خوا ڕیسوای کردبێت هەر گیز لێی ڕازی نابێت، کەسێکیش خوا لێی ڕازی بێت هەرگیز ڕیسوای ناکات.

زۆربەی زانایان وەڵامیان داوەتەوە بەوەی:

ئێمە دانـانێین بەوەی خوای گەورە هەرگیز ڕازی نابێت لە کەسی لاسار (فاسق)، چونکە کەسی لاسار بەهۆی باوەڕو ئیمانەکەی ڕەزامەندی دەست ئەخات و بەهۆی لاسارییەکەیشی شیاوی ڕق لێ بوونەوەیە. بەوەی ئەو جۆرە شەفاعەتە جێگای ئەو سزایە لانابەرێت کە پێشتر بۆ شەفاعەت بۆکراو لە زانستی هەربووی پەروەردگاردا بڕیاری لەسەر درابوو، بەڵکو شەفاعەت بۆکراو ئەو سزایە وەرئەگرێت

کە لە زانستی هەربوو بۆی دیاریکراوە[1].

تکاو شەفاعەتی غەیری پێغەمبەر (ﷺ):

دوای شەفاعەتی پێغەمبەر محمد (ﷺ) دەرگای شەفاعەت دەکرێتەوە بۆ ئەوانەی کە خوای گەورە لێیان ڕازیە، جا خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ يَوْمَئِذٍ لَّا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَٰنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا ﴿١٠٩﴾ ﴾[2] طه: ١٠٩. واتە: (لەو ڕۆژەدا تکاو شەفاعەت وەرناگیرێت و بێ سوودە، مەگەر لە کەسێك خوای میهرەبان مۆڵەتی بدات و ڕازی بێت بەوەی قسەی بۆ بکرێت و قسەی لێ وەربگرێت). مەبەستی لەوەیە شەفاعەت تەنها بۆ ئەو کەسانەی کە وتەو بیروباوەڕی بریتی بێت لە (لا الە الا الله محمد رسول الله (ﷺ)).

لە (صحيح مسلم) و (مسند أحمد)دا لە فەرموودەی (أبي سيعد - ڕەزای خوای لێ بێت -) بە بەرزکراوەیی (مرفوعا) هاتووەو دەفەرموویێت: (خوای گەورە دەفەرموویێت: فریشتەکان شەفاعەتیان کرد، پێغەمبەران شەفاعەتیان کرد، تەنها خوای گەورە ماوە، جا خوای گەورە کۆمەڵە خەڵکێك لە ئاگر دەردەهێنێت کە هەرگیز چاکەیەکیان نەکردووە).

هەروەها (ترمذي) لە (أبي سعيد الخدري- ڕەزای خوا لێ بێت -) گێڕاویەتیەوە: کە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((من أمتي مَن يشفع للفِئام، ومنهم مَن يشفع للقبيلة، ومنهم من يشفع للعصبة، ومنهم مَن يشفع للرجل حتى يدخلوا الجنة)) واتە: لە ناو ئوممەتی من کەسانێك هەن کە شفاعەت بۆ کۆمەڵە خەڵکێکی زۆر دەکات، هەیانە شەفاعەت بۆ هۆزێك دەکات و هەیانە شەفاعەت بۆ دەستەیەك دەکات، هەشیانە

(١) الشرح الجديد، سەرچاوەی پێشوو، ولوامع الأنوار البهية ٢١٧/٢، سەیری: شرح العقائد النسفية ١٢٣ و عبدالسلام على الجوهرة ٢٤٤. بکە.

(٢) الكواشف الجلية عن معاني الواسطية ٣٥٢.

شەفاعەت بۆ یەك پیاو دەكات تا دەچنە بەهەشتەوە.

هەروەها (أبو داود) لە (أبي الدَّرْداء- ڕەزای خوای لێ بێت -) ئەویش لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) گێڕاویەتیەوە كە فەرموویەتی: ((يشفع الشهيد في سبعين من أهل بيته))[١] واتە: شەهید شەفاعەت بۆ حەفتا كەس لە خانەوادەكەی دەكات.

حیكمەت لە تكاو شەفاعەت:

حیكمەت لە شەفاعەت ڕێزگرتنە لە شەفاعەتكاران و بەرز ڕاگرتنیانە لەبەردەم گشت بینەران، هەروەها داباراندنی سۆزو بەخششی خواییە بەسەر شەفاعەت بۆكراو[٢].

بڕوابوون بەشەفاعەت مانای وانیە خەڵكی ئامادە بكرێن و هانبدرێن بۆ بوێری و دەستپێشخەری كردن لە تاوانكارییدا، هەروەك هەندێ وای بۆ دەچن.

چونكە هیچ كەسێك نازانێت كە شەفاعەتی بۆ دەكرێت تا وای لێبكات بەكەیفی خۆی هەڵسوكەوت بكات[٣].

***

بنەماكانی بانگەوازی پێغەمبەری مەزن (ﷺ)

بانگەوازی پێغەمبەر محمد (ﷺ) لە هەردوو بەشی شایەتمان بەدەر دەكەوێت، كە دوو بنچینەی هەرە سەرەكی بانگەوازی ناوبراون[٤]، جا لەژێر ئەم دوو بەشە هەموو بەش و لق و پۆپەكانی تری ئیسلام كۆدەبنەوە.

---

(١) نور الاسلام - الشيخ عبدالكريم المدرس ٢٩١ و سەیری: لوامع الأنوار البهية ٢٠٩ و شرح العقيدة الطَّحَاوية ١٩٨. بكە.

(٢) نور الاسلام ٢٨٧.

(٣) نور الاسلام ٢٨٨.

(٤) كۆتایی: عقيدة السنوسية.

بنچينەی يەكەم: بڕوابوون بەبوونی خواو يەكتاييەكەی، هەروەها بەوەی خوای گەورە خاوەنی هەموو سيفەتێكی كامڵە. هەر لەم كتێبەدا لە بەشی خواناسی (الالهيات) لەوبارەوە دواين، باسی ئەوەشمان كرد كە چ شتێك ئەستەم (مستحيل) و پێويست (واجب) و دروست (جائز)ە بەنيسبەت خوای پاك و بەرز.

ئەمەش بەسە كە ئاماژە بدەين بەوەی قورئانی پيرۆز لەميانەی خستنەڕووی ئەو بنچينەيەدا بيروباوەڕی سێكوچكەيی (تثليث)ی نەصرانيەكان و هاوبەش دانانی جولەكەكان و پەيكەرپەرستی و ئەستێرەپەرستی و هەموو جۆرەكانی بتپەرستی كە لەلايەن عەرەبەكان هەبوون هەڵوەشانەوە، خوای گەورە لە چەندين ئايەتدا باسی پوچەڵيانی كردووە:

﴿ لَّقَدْ كَفَرَ ٱلَّذِينَ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ ثَالِثُ ثَلَـٰثَةٍ ۘ وَمَا مِنْ إِلَـٰهٍ إِلَّآ إِلَـٰهٌ وَٰحِدٌ ۚ وَإِن لَّمْ يَنتَهُواْ عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٧٣﴾ ﴾ المائدة: ٧٣. واتە: (سوێند بێت بەخوا بێگومان ئەوانەش بێ باوەڕ بوون كە وتيان: خوا يەكێكە لە سێ دانە خوا "لە حاڵەتێكدا": هيچ خوايەك، هيچ پەروەردگارێك نييە جگەلە خوايەكی تاك و تەنها، خۆ ئەگەر لەو گوفتارە نابەجێ و ناقۆڵايەيانە كۆڵ نەدەن، سوێند بەخوا ئەوانەيان كە بێباوەڕ بوون سزايەكی بەئێشيان تووش دەبێت).

هەروەها دەفەرمووێت:

﴿ وَإِذْ قَالَ ٱللَّهُ يَـٰعِيسَى ٱبْنَ مَرْيَمَ ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ ٱتَّخِذُونِى وَأُمِّىَ إِلَـٰهَيْنِ مِن دُونِ ٱللَّهِ ۖ قَالَ سُبْحَـٰنَكَ مَا يَكُونُ لِىٓ أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِى بِحَقٍّ ۚ إِن كُنتُ قُلْتُهُۥ فَقَدْ عَلِمْتَهُۥ ۚ تَعْلَمُ مَا فِى نَفْسِى وَلَآ أَعْلَمُ مَا فِى نَفْسِكَ ۚ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّـٰمُ ٱلْغُيُوبِ ﴿١١٦﴾ ﴾ المائدة: ١١٦. واتە: (كاتێكيش خوا "هەر لە قيامەتدا" فەرمووی: ئەی عيسای كوڕی مەريەم، ئايا ئەوە تۆ بە خەڵكيت وتوە: منيش و دايكيشم بە دوو خوا دابنێن لە ئاست خوای پەروەردگارەوە؟ عيسا لەوەڵامدا وتی: پاكی و بێگەردی و بێ هاوەڵی شايستەی تۆيە، بۆم نييە شتێك بڵێم بۆ خۆم كە مافی من نەبێت؟! "چۆن حەق بەخۆم دەدەم شتی وابێت بە دەممدا؟!"

خۆ ئەگەر شتی وام وتبێت ئەوە بەڕاستی تۆ دەیزانیت و لێت شاراوە نیە، چونکە تۆ دەزانیت بەهەرچی لە دڵ و دەروونمدا هەیە، بەڵام من نازانم بەوەی کە لە دەریای علیم و زانستی بێ پایانی تۆدایە، چونکە بەڕاستی هەر تۆ زانا و شارەزای نهێنی و پەنهانی).

بیروباوەڕی یەکتاناسی لە قورئانی پیرۆزدا بەرزترین زانست و زانیارییە کە مرۆڤ بەرز دەکاتەوە بۆ پلە بەرزەکان.

ئەو یەکتاناسیی خۆشویستن و پشت بەخوا بەستنەی پێشینان بوو کە دەروونی ئەوانی پاك و پوخت کرد و هیمەتی بەرز ڕاگرتن و سەربەرزی و عیزەت و دەسەڵاتی پێی بەخشین و دادپەروەری و ڕاستی بەرپاکرد، تەنانەت بووە کلیلی سەرکەوتنەکانین لە ڕزگار کردنی وڵاتان و ئازاد کردنی خەڵکی لە ستەمی پادشاکان و کۆیلایەتی کردن بۆ قەشە و حیبر و ڕەبەنەکان، بەمەش پێشینان کۆڵەگەی ژیارو شارستانیەتیان دامەزراند و زانست و هونەرەکانیان زیندوو کردەوە و شتی وایان داهێنا کە هیچ ئوممەتێك بۆی نەکرا، تەنانەت وای لێهات (غوستاف لوبون) لە کتێبەکەیدا (تطور الأمم) وتی: هۆنەری هیچ ئوممەتێك لە ئوممەتە گەشەسەندووەکان تواناو بەهرەکەی تەواو و کامڵ نابێت، تەنها لەدوای سێ نەوە نەبێت: یەکەم نەوەی لاساییکەرەوە، دووەم: ئەو نەوەی دوو سەردەمی بینیبێت (مُخَضرِم)[1]، سێیەم: نەوەی سەربەخۆو خاوەن پیشەی تایبەت. دانەرەکە دواتر وتویەتی: بەڵام تەنها عەرەب تاکە ئوممەتێکە کە هەر لە نەوەی یەکەمدا توانیویەتی هەموو هونەرەکان بەتەواوی و کامڵی بەهرەکانیانەوە دەست بخەن، کە ڕاهێنانیان لەسەر کرد)[2]. کاریگەری بیروباوەڕی یەکتاناسی بە ئەندازەیك لە ژیانی

(١) مُخَضرِم: بەو کەسە دەڵێن دوو سەردەمی بینی بێت وەك کەسێك سەردەمی پێش ئیسلام و سەردەمی ئیسلام یاخود بۆ نمونە سەردەمی حیزبی بەعس و ڕژێمی دیکتاتۆری عێراق و فیدراڵیەتی هەرێمی بینی بێت. (وەرگێڕ).

(٢) الوحي المحمدي ١٣١.

مرۆڤدا گەشەی کردووەو پێشکەوتووە کە مرۆڤ هەر هێندەی پێویستە.

ئەم بنچینە پێکهاتەی ڕستەی یەکەمی شایەتمانە (لا اله الا الله).

بنچینەی دووەم: باوەڕ بوون بە پێغەمبەری خوا (ﷺ).

واتاکەی بریتیە لەوەی:

١- پێویستە بڕوا بەوە بهێنرێت کە پێغەمبەر محمد (ﷺ)پێغەمبەری خوایە و کۆتا پەیامبەرە.

٢- پێویست بوونی باوەڕ هێنان و بەڕاستدانانی ئەوەی کە پێغەمبەر (ﷺ)هەواڵی لەبارەوە داوە.

٣- پێویستی گوێڕایەڵ بوون بۆ هەر دان پێدانان (تقریر) و کردار (فعل) و گوفتار (قول)ێك جا فەرمان یاخود ڕێگری کردن (نهی) بێت، پێویستە شوێن پێی هەڵبگرین و پابەندی ڕێگەو ڕێبازی ببین، چونکە گوێڕایەڵی پێغەمبەر (ﷺ) گوێڕایەڵی خوایە، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿مَّن يُطِعِ ٱلرَّسُولَ فَقَدۡ أَطَاعَ ٱللَّهَ﴾ النساء: ٨٠. واتە: (ئەوەی فەرمانبەرداری پێغەمبەر (ﷺ) بکات، بەڕاستی فەرمانبەرداری خوای کردووە). هەروەها فەرموویەتی: ﴿وَمَآ ءَاتَىٰكُمُ ٱلرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَىٰكُمۡ عَنۡهُ فَٱنتَهُواْ﴾ الحشر: ٧. واتە: (جا ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) پێی بەخشیون وەری بگرن، هەر فەرمانێکی پێدان بەگوێی بکەن، قەدەغەی هەر شتێکی لێ کردن مەیکەن). و فەرموویەتی: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤۡمِنٖ وَلَا مُؤۡمِنَةٍ إِذَا قَضَى ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥٓ أَمۡرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ ٱلۡخِيَرَةُ مِنۡ أَمۡرِهِمۡۗ وَمَن يَعۡصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَقَدۡ ضَلَّ ضَلَٰلٗا مُّبِينٗا ٣٦﴾ الأحزاب: ٣٦. واتە: (بۆ هیچ پیاو و ئافرەتێکی ئیماندار دروست نیە، کاتێك خواو پێغەمبەرەکەی بڕیاری شتێك بدەن، ئەوان سەرپشك بن لە ئەنجامدانی ئەو کارەدا، چونکە ئەوەی سەرپێچی بکات لە فەرمانی خواو پێغەمبەرەکەی ئەوە بەڕاستی بە ئاشکرا، گومڕاو سەرلێشێواوە).... تاد، جا بڕوا بوون بە فریشتە و جنۆکە و شتە شاراوەو غەیبیەکان دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەو بنچینەیە.

بەهـەمان شـێوە بڕوابـوون بـە پێغەمبـەران بـەبێ جیـاوازی و زانینـی ئـەو شـتە پێویستە بدرێتە پاڵیان و ئەو شتەی كە نابێت بدرێتـە پاڵیـان و ئـەو شـتەی دروسـتە بۆیان، هەروەها بڕوابوون بەو كتێبە ئاسمانیانەی بـۆ پێغەمبـەران دابـەزیون دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەو بنچینەیە، كە ئەو كتێبانە لە بنچینەكاندا كۆك و تـەبان لەگـەڵ قورئـانی پـیرۆزدا، چـونكە لەیـەك سەرچـاوەوە هـاتوون كـە خـوای گەورەیـە، بابـەتی پێغەمبەرایەتی ئەركی قسە كردن لەسـەر ئـەم بابەتـەی لـە ئەسـتۆ گرتـووە، هـەروەك پێشتر خرایەڕوو.

هـەروەها بڕوابـوون بـە ڕۆژی دوایـی كـە ڕۆژی پاداشـت و سـزایە لـەكاتی زینـدوو بوونەوە، هاندەرو پاڵنەرێكی بـەهێزە بـۆ ئەنجامـدانی كـارو خێـرو چاكە و فـەرامۆش كردنـی كـاری خـراپ و ناشـرین، ڕێنمـایی دەروونـی بـەهێزتر دەكـات كـە مـرۆڤ دەگێڕێتەوە لە خراپە و ئاشوب و ستەم و زۆرداری. و بەدوورو درێـژی و تێروتەسـەلی لەوبارەیەوە دەدوێین لەبارەی ئەم بابەتە لە بەشی ژیانی دواڕۆژ.

ئەم بنچینەیە پێكهاتەی ڕستەی دووەمی شایەتمانە (وأشهد أن محمدًا رسول الله)

بەمەش ئـەوە ڕوون ئەبێتـەوە كـە شـایەتمان بـە هـەردوو بەشـەكەیەوە، سـەرباری كەمی پیتەكانیان بەڵام هەموو ئەو شتانەیان لەخۆ گرتووە كە موسڵمان پێویسـتە لـە بیروباوەڕو شەریعەتەكەیدا بڕوای پێی هەبێت یان بەدەربڕینێكی تر:

بریتیە لە بڕوابوون بـەوەی ئـایینی (ئیسـلام) بریتیـە لـە ئـایینی ڕاسـت و حـەق، كە پێویسـتە لەسـەر هـەر تاكێـك بـاوەڕی بـە هـەموو پێكهاتـەكانی بـە وردو درشـتەوە هـەبێت. ئـا ئەمەیـە نهێنـی دانـانی وشـەی شـایەتمان وەك ناونیشـانێك بـۆ هاتنـە نـاو ئایینی ئیسلام، چونكە تەنها كەسێك بە موسڵمان دادەنرێت كە شـایەتمان بهێنێـت بـە هەردوو بەشەكەیەوە.

بۆیـە پێویسـتە لەسـەر موسـڵمان زۆر شـایەتمان دووبـارە بكاتـەوە، هـەروەك ئەمـە هـاتووە لـە فەرمایشـتی ڕاسـت (صـحیح)ەوە، تـا ئـەو واتـا بـەرزو پیرۆزانـەی لـەخۆی گرتووە لەگەڵ گۆشت و خوێنی ئاوێتە ببێت.

لە بەرامبەر پێغەمبەری خوادا (ﷺ) چیمان لەسەر پێویستە

پاش ئەوەی خوای گەورە نیعمەت و بەخششی کرد لەگەڵ موسڵمان بەوەی بڕوای بە خواو پێغەمبەرە مەزنەکەی هێنا، ئەوا پێویست بوو موسڵمان بزانێت، چی لەسەر پێویستە لە بەرامبەر پێغەمبەر (ﷺ)، ئەو ئەرکانەش بریتین لە:

١- خۆشویستنی پێغەمبەر (ﷺ) گەورەترە لەخۆشویستنی خود و منداڵ و سەروەت و سامان و هەموو خەڵکی.

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((لا يؤمن أحدُكم حتى أكون أحبَّ إليه من والده وولده والناس أجمعين))[١] واتە: هیچ یەکێکتان باوەڕی تەواو نابێت تا من خۆشەویستر نەبم لای لە باوکی و منداڵەکانی و لە هەموو خەڵکی.

ئەم خۆشویستنەش تەنها لەوەدا دەدرەوشێتەوە کە موسڵمان بەتەواوی و کاملی ملکەچی هەموو فەرمایشتەکانی ببێت.

٢- ڕێز و حورمەت گرتنی بە زیندووی و مردوویی، دروست نییە پێش پێغەمبەر (ﷺ) دەست بە قسە بکرێت، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تُقَدِّمُوا۟ بَيْنَ يَدَىِ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ۖ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ ﴾ الحجرات: ١. واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە پێشی خواو پێغەمبەری خوا مەکەون لە بڕیارو پێشنیاردا لەخوا بترسن و پارێزکار بن).

دروستیش نییە دەنگ بەرز بکرێتەوە لەخزمەتی پێغەمبەردا (ﷺ)، خوای پاك و بەرز دەفەرموێت: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَرْفَعُوٓا۟ أَصْوَٰتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ ٱلنَّبِىِّ وَلَا تَجْهَرُوا۟ لَهُۥ بِٱلْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَـٰلُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿٢﴾ ﴾ الحجرات: ٢. واتە: (ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە؛ دەنگتان بەسەر دەنگی پێغەمبەردا (ﷺ) بەرز مەکەنەوە لە کاتی گفتوگۆدا، قسە بێ پەردە مەکەن لە خزمەتیدا، وەکو بۆ یەکتری دەکەن، نەوەکو کردەوەکانتان پوچ ببێتەوەو هەستیشی پێ نەکەن).

---

(١) أحمد و بخاری و مسلم و النسائی و ابن ماجة، لە (أنس)ەوە گێڕاویانەتەوە. ئەم فەرموودەیە ڕاست (صحیح)ە/ الجامع الصغیر ٢/٢٠٤.

ئەم ڕێزو حورمەت گرتنە تا دوای مـردنیش هـەر بەدەوامـە، دروسـت نیـە دەنـگ بـەرز بكرێتـەوە لـەلای گـۆڕی موبـارەكی یـان لـە مزگەوتەكەیـدا، هـەروەك پێویسـتە مـرۆڤ زۆر بـە ئـەدەب و حورمەتـەوە گـوێ شـل كـات كـاتێ گۆبیسـتی فـەرموودەكانی ئەبێت و ڕازی بێت بەوەی لە فەرمایشتەكانیدا هاتووەو یاخی نەبێت لێیان.

٣- ئازار نەدانی پێغەمبەر (ﷺ) بەهەر شێوەیەك لە شێوەكانی.

خـوای مـەزن دەفـەرمووێت: ﴿ وَٱلَّذِينَ يُؤۡذُونَ رَسُولَ ٱللَّهِ لَهُمۡ عَذَابٌ أَلِيمٞ ﴾ التوبـة: ٦١. واتـە: (ئەوانـەی ئـازاری پێغەمبـەری خـوا (ﷺ) دەدەن سـزایەكی بەئێشـیان بـۆ ئامادەیە).

ئازار، گشتگیرە: جنێـو تانـە (سـب)یش دەگرێتـەوە یـان توانجـدان لـەو یـاخود لـە شـەریعەتەكەی یـان لـە هاوسـەرە پاكـەكانی پێغەمبـەر (ﷺ)، هـەروەك خـوای گـەورە دەفـەرمووێت: ﴿ ٱلنَّبِيُّ أَوۡلَىٰ بِٱلۡمُؤۡمِنِينَ مِنۡ أَنفُسِهِمۡۖ وَأَزۡوَٰجُهُۥٓ أُمَّهَٰتُهُمۡ ﴾ الأحـزاب: ٦. واتـە: (پێغەمبـەر (ﷺ) نـزیكترە بـە ئیمانـداران لـە خـودی خۆیـان و خێزانەكانیشـی دایكیانن). یاخود توانجدان لە ئالوبەیتی یان هاوەڵانی یاخود جنێو پێدانیان...

٤- دروودو سڵاو دان لەسەر پێغەمبەر (ﷺ).

خـوای گـەورە دەفـەرمووێت: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى ٱلنَّبِيِّۚ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ صَلُّواْ عَلَيۡهِ وَسَلِّمُواْ تَسۡلِيمًا ٥٦ ﴾ الأحزاب: ٥٦. واتە (بەڕاستی خـواو فریشـتەكان سڵاوات دەدەن لەسەر پێغەمبەر (ﷺ)، ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە، ئێـوەش سـەلام و سڵاواتی لەسەر بدەن).

٥- پێویست بوونی شوێنكەوتنی پێغەمبەر (ﷺ)، خوای پایەبەرز فەرموویەتی: ﴿ لَّقَدۡ كَانَ لَكُمۡ فِي رَسُولِ ٱللَّهِ أُسۡوَةٌ حَسَنَةٞ لِّمَن كَانَ يَرۡجُواْ ٱللَّهَ وَٱلۡيَوۡمَ ٱلۡأٓخِرَ وَذَكَرَ ٱللَّهَ كَثِيرٗا ﴾ الأحزاب: ٢١. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی لە پێغەمبەری خوادا چاكترین نمونەی تەواو و ڕێكوپێك هەیە تا چاوی لێ بكەن و شوێنی بكەون، بەتایبەت بۆ ئەو كەسانەی ڕەزامەندی خوایان مەبەستە، سەرفرازی قیامەت ئاواتیانە، هەمیشە و

بەردەوام یادی خوا بەزۆر ئەنجام دەدەن و زمانیان پاراوە بەیادی ئەو). شوێنکەوتنیشی بریتیە لە فەرمانبەردار بوون و جێبەجێ کردنی هەموو کردارو گوفتارێکی پێغەمبەر (ﷺ).

***

بەشی چوارەم

ڕۆژی دوایی (الیوم الآخر)

لە سێ دەروازە پێک دێت:

دەروازەی یەکەم: بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی.

دەروازەی دووەم: ڕۆژی دوایی لە هزری نا ئیسلامی.

دەروازەی سێیەم: ڕۆژی دوایی لە هزری ئیسلامی.

-

ڕۆژی دوایی (الیوم الآخر)

پێشەكی:

مرۆڤ لەسەر گۆی زەوی ژیاوەو چەند قۆناغێكی جیاوازی تێپەڕ كردووە.

جا مرۆڤ لە ژیانی سەرەتاییەكەیدا وەك گیانلەبەری كێوی وابوو كە تەنها پشتی بەهێز ئەبەست، چونكە ئەو كات ژیان بۆ ئەو كەسە بوو كە زاڵ دەبوو، بۆیە لەم قۆناغەدا مرۆڤ هەستی بەنرخی خۆی نەكرد و بیری لە ئاكامەكانی ژیانی نەكردەوە. كاتێكیش چاوەكانی هەڵهێنا بیری دەكردەوەو دەی پرسی:

ئایا نمونەی ئەو بەدیهێنراوە ژیرو عاقڵە وەك ئاژەڵ یان جرِوجانەوەر وایە، كە هەر یەك ئاكامیان هەیە، ئەویش مردنە یاخود ژیانێكی تر هەیە كە چاوەڕانی دەكات؟

هەندێكیش بۆچوونیان وابوو كە ئەوانەی كاری خراپ ئەكەن، ئەوا سزا وەرئەگرن و ئەوانەش كە كاری خێر ئەكەن، ئەوا پاداشتیان ئەدرێنەوە هەر لە ژیانیاندا بەر لە مردنیان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەیبینی كە هەندێك لەوانە دەمرن بەبێ ئەوەی سزا یان پاداشت بدرێن، بۆیە دەی پرسی:

ئایا ئەمانە مردن و لەناوچوون و نا گەڕێنەوە؟ یاخود سزاو پاداشت لە جیهانێكی تر چاوەڕێیان دەكا؟ ئەو مرۆڤە ئەو پرسیارانەی دەكرد، بۆیە باوەڕی خۆی بەستەوە بە پێویستی بڕوابوون بە ژیانێكی تری دوای مردن و بە دۆزی مەزن كە سەری كێشا بۆ دانان بەوەی كە بەدیهێنانی ئەو جیهانە زۆر سەر سوڕهێنەرە، بێ كەموكورتی و ڕێكوپێكە، تەنها بە خوایەكی بە توانا دەكرێت كە ئەو بەدیهێنراوانە گەواهی دادگەری ئەو دەدەن.

هەر لەبەر ئەمەیە دەبینین كە لە سەردەمانێكی زۆر كۆنەوە بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی دڵی مرۆڤەكانی پڕكردووە. تەنانەت ئەو بڕوایە بەرجەستە بووە لەناو بتپەرستەكان كە بڵاوەی كردبوو لە كۆمەڵگە جیاوازەكاندا، كە باسی شۆڕشێكی دەروونی لە مرۆڤدا ئەكرد، هەروەها هۆشداری ئەكردەوە بە ڕاستیەكان.

ڕای ڕاست و ڕاشکاو ئەوەیە کە ئەو بیروباوەڕە بڵاوبوو بووەوە لە نێوان خەڵکیدا دەرەنجامی بەڕاستدانانی بانگەوازی پێغەمبەرانی پێشوو بووە، کە پاشماوەکانی ئەم بانگەوازە هەر بەقوڵی مابوونەوە لە ویژدان و دەروونی مرۆییدا، بەدوای یەکدا هاتنی پەیامە ئاسمانییەکان، ئەوەی ڕوونتر ئەکردەوە، ئەگەرچی ئەو ڕوونیەی ناپوخت بوو بەهۆی بت پەرستی، کە تاکو ئەمڕۆش جیهانی داگرتبوو، بەتایبەت ئەو شتانەی پەیوەستن بە ڕۆژی دوایی مرۆڤ پەیی پێی نابات و هیچ زانیارییەکی لەبارەیەوە نییە تەنها ئەو هەواڵانە نەبێت کە لەلایەن خوای پەنهان زانەوە لە ڕێی پێغەمبەرانیەوە هاتووە، ئەو شتانە بەخەڵکی ڕائەگەیەنن کە فەرمانیان پێکراوە.

جا ئەم بەشەی کە ڕێکمان خستووە بۆ دوان لەسەر ڕۆژی دوایی، ئەوا سێ دەروازە لەخۆ دەگرێت:

دەروازەی یەکەم: بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی.

دەروازەی دووەم: ڕۆژی دوایی لە هزری نا ئیسلامی.

دەروازەی سێیەم: ڕۆژی دوایی لە هزری ئیسلامدا.

***

دەروازەی یەكەم

بەڵگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی

بەلگەكانی ڕۆژی دوایی[(١)] :

دەكرێت بەم بۆچوونەی كە لەخوارەوەدا باسی ئەكەین بەلگە بێنینەوە لەسەر ڕۆژی دوایی:

بەڵگەی یەكەم: بوونی ڕۆژی دوایی شتێكی شیاوە نەوەك ئەستەم:

ئەكرێت ڕۆژی دوای ڕووبدات، ئەو نیشانانەی كە ئاماژە بۆ ئەوە ئەكەن بریتین لەمانە:

١- مرۆڤ و بوونەوەر نەمر نین، كۆتایی سەرسوڕهێنەر بەبێ گومان بەسەریاندادێت، جا مرۆڤ دەمرێت و بوونەوەر لەناو ئەچێت و نامێنێت، ئەمەش مانای وایە كە ئەو سیستەمەی ئێستای بوونەوەر دادەڕووخێت و لە بەین دەچێت، هەروەها مەشخەڵی ئەو سیستەمەش كە دەیبینین تەنها وێنەیەكی بچوك كراوەو بەرایی و سەرەتایین، هەر لەو وێنە بچوكراوانە وێنە گەورەكەی كۆتایی پەخش ئەبێت، بەیانی لە وێنەی واقیعی گومان هەڵنەگردا دەیبینین[(٢)].

٢- جەستەی مرۆڤ لە چەندین خانە پێك دێت، ئەو خانانەش گەردیلەی زۆر بچوك و چڕو پڕن، ژمارەیان لەلاشەو جەستەی مرۆڤدا زیاترە لە هەزار ملیۆن ملیۆن خانە، ئەو خانانە جەستە پێك دێنن وەك چون دیوار لە كەرپووچ و خشت

---

(١) بەلگەی بوونی ڕۆژی دوایی و پێویستی باوەڕ پێ هەبوونی لە: الاسلام یتحدی ٧٢ و لاپەڕەكانی دواتریشی، هەروەها خوێنەر ڕەوانە ئەكات بۆ چەندین سەرچاوەی بیانی تر.

(٢) هەر لەم كتێبەدا سەیری بابەتەكانی مردن و حەقیقەتەكەی و ڕابوونی ڕۆژی دوایی بكە كە بەتێرو تەسەلی لەبارەوە دواوە.

پێك دێن، بەڵام ئەوە هەیە کە دروست کردنی دیوار وەك خۆی ئەمێنێتەوە کەچی خانەکانی لەش دەگۆڕێن و لە هەر چرکەیەکدا (١٢٥ ملیۆن) خانە دەمرن.

ئەمەش مانای وایە لاشە چەندین جار دەمرێت و دەژیتەوە لە ژیانی دونیادا، بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو گۆڕانکارییەشدا کەچی هەر کەسایەتیە تایبەتەکەی و نەریت و تێڕوانین و زانست و ئاواتەکانی خۆی دەپارێزێت، مرۆڤ هیچ هەست ناکات کە شتێك لە ئەندامەکانی گۆڕانی بەسەردا هاتووە، جا نمونەی مرۆڤ وەك ڕووباری لەبەر ڕۆیشتووە کە بەردەوام ئاوەکەی دەگۆڕێت کەچی هەر هەمان ڕووباریشە.

ئەوەی تا پەنجا ساڵ دەژییێت ئەوا بۆ پێنج جار مردووە، جا ئەگەر لە جاری شەشەمدا مرد چۆن دەتوانێت بەدڵنیاییەوە دان بنێت بەوەی خۆی مردووە کەچی هیچ ڕێگەیەکی نەبێت بۆ ژیان.

بەڵگەی دووەم: توێژینەوەکان پشتگیری بوونی ڕۆژی دوایی ئەکەن:

١- توێژینەوەی دەروونی (نفسی):

فرۆید و زانایانی دەروون بەشێوەیەکی گشتی ملکەچی تیۆرێك بوون کە پوختەکەی:

(هەر شتێکی چاك یاخود خراپ کە بەمێشك و خەیاڵی مرۆڤدا دێت، ئەوا لە لاپەڕەی نەست (اللا شعور)دا ئەنەخشێت و بۆ هەتا هەتایی ناسڕێتەوە، گۆڕانی کات و شوێن و ڕووداوەکان کاریگەری لێناکات، ئەمە بەبێ ویستی مرۆیی ڕوودەدات، چ بەخۆشی، چ بە ناخۆشی).

توێژینەوە دەروونیەکان جەخت ئەکەنەوە لەسەر ئەوەی کە بوونی ڕاستەقینەی مرۆڤ بریتیە لە لایەنی نەست (اللا شعور) کە مردنی بەسەردا نایەت و ڕێسا کاتییەکان کاریگەری تێ ناکەن. بەڵام جەستەی ماددی لە گۆڕان و تێکشکان و لەناوچووندایە، بۆیە بوونی جەستە بە بوونێکی ڕاستەقینە دانانرێت، ئەمەش مانای وایە کە ژیان بەردەوامە و لەناوناچێت بۆ هەتا هەتایە، بەڵکو دوای مردنی مرۆڤیش ژیان بەردەوام دەبێت، ئێمەش هەر لە ژیاندا ئەمێنینەوەو مردن تەنها دەرەنجامی کۆسپ و ڕێسا کاتییەکانە.

پاشان ئەو هزرانەی کە بە مێشك و خەیاڵماندا دێت و ئێمەش لە بیری ئەکەین،

دوای ماوەیـەكی دوور لـە خەونمانـدا ئـەیبینین یـاخود قسـەی لەسـەر دەكـەین لـە حاڵەتەی (هستریا[١])یان شێتی، ئەمـە تـەنها بەڵگەیەكـە لەسـەر ئـەوەی عـەقڵ یـاخود یاد ئـەو شـتە نیـە كـە ئێمـە دركـی پـێ دەكـەین و بەرهەسـتن و بـەس، بـەڵكو لایـەنی نەسـتیش هەیـە كـە وێنەكـە تـەواو بەگشـت شـتە لاوەكیەكانیـەوە وەردەگرێـت و ئەپارێزێت، ئەو لایەنەی نەستیش لـە خـودی خۆیـدا جیهـانێكی سـەربەخۆیە و لـەناو ناچێت بە لەناوچوونی جەستەی ماددی.

ئەمەش جەخت لـەوە دەكاتـەوە كـە دەكرێـت تۆمـارێكی تـەواو و كامـڵ هـەبێت بـۆ كردارو گوفتارەكانی[٢] هەر لە ژیانی مرۆڤـدا، ئەمـەش دەزانێـت كاتێـك دەست ئـەكات بە ژیانەكەی تر یاخود ئەچێتە قۆناغەكەی تری ژیانی.

٢- توێژینەوەی ڕۆحی:

توێژینـەوە ڕۆحییـەكان لەسـەر ئاسـتی ئـەزموونی بـوونی ژیـان لـە دوای مردنیـان سەلماندووە، جا لەو تایبەتمەندیانەی مرۆڤ كە لـە سـەردەمی كۆنـەوە هەیـەتی بریتیـە لـە خـەون، بـەڵام ئـەو ڕاسـتیە پـڕ گـرنگ و بایەخدارانـەی كـە زانایـانی دەروونناسـی ئەمڕۆ ئاشكرایان كرد زۆر زانستی و قوڵن كە پێشینان پێی شارەزا نەبوون.

توێژینـەوە ڕۆحیـەكان كـە لقـێكن لـە زانسـتی دەروونناسـی سـەردەم ئامـانجی ئاشكراكردنی تایبەتمەندییە نائاساییەكانی مرۆڤـە، بـۆ ئـەم توێژینەوانـەش چـەندین پـەیمانگا لەسـەر ئاسـتی جیهـان دروسـت كـران و تاقیكردنـەوەی سـنوور فـراوان بـۆ هەزاران خەڵك ئەنجام درا، لە دەرەنجامدا ئەو پەیمانگانە سەلماندیان:

لە ڕاستیدا كەسایەتی مرڤایـەتی هـەر بـەردەوام دەمێنێـت، لـە وێنەیـەكی نـامۆدا، دوای لە ناوچوونی جەستە ماددیەكەی[٣].

---

(١) هستیریا: نەخۆشیەكی دەروونیە و دواتر بەرە بەرە دەبێتە جەستەیی و عەقڵی. (وەرگێڕ).

(٢) سەیری بابەتی نمایش كردن (العرض) و لێ پرسینەوە بكە، بەشێك لەو شتەشمان لەوبارەوە هێناوە كە زانستی سەردەم باسی لێوەكردووە.

(٣) بۆ نمونەی ئەو ئەزموون و تاقیكردنەوە ڕۆحیانە سەیری كتێبی: الاسلام یتحدی ٩٣.

٣- گەواهی کرداری و ئەزموونی (تجريبية):

ئەو شایەتی و گەواهیدەرە کرداری و ئەزموونیەی کە بوونی ژیانی دوای مردنی سەلماندووە بریتیە لە: ژیانی یەکەممان[1]، ئەگەر دان بنێین بە ڕووداوێك لە ئێستادا و نکۆڵیش بکەین لە ڕوودانی هەمان ڕووداو لە داهاتوودا، ئەمە خۆی لە خۆیدا دژایەتی لۆژیك و مەنتیق و عەقڵە، هەموو ئەو زانایانەی کە هەوڵی شیکردنەوەی بوونەوەرو ژیان دەدەن بە (داروین)یشەوە باسی ئەوەیان کردووە کە: ئەگەر هەمان ئەو هۆکارانەی یارمەتیدەر بوون لە بەدیهێنانی یەکەم جاری بوونەوەر ئامادەبوون ئەوا دەگونجێت ژیان وتایبەتمەندییەکانی دووبارە بێنە کایەوە جارێکی تر.

***

ئامانج و مەبەست لە بڕوا بوون بە ڕۆژی دوایی

کاتێك خوای گەورە ئادەمیزادی ڕێزدار کرد، هەروەها کردی بە گەورەی بوونەوەر بەم فەرمایشتەی: ﴿وَلَقَدۡ كَرَّمۡنَا بَنِيٓ ءَادَمَ وَحَمَلۡنَٰهُمۡ فِي ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِ﴾الإسراء: ٧٠. واتە: (سوێند بەخوا بەڕاستی ئێمە ڕێزمان لە نەوەی ئادەم گرتووەو بەسەر وشکانی و دەریادا "بەجۆرەها هۆکاری گواستنەوە" هەڵمان گرتوون). ئەوەی لە ئاسمانەکان و زەویدا هەیە بۆ مرۆڤی ڕام کرد و قورئانی پیرۆزی بۆ ڕەوانەکرد کە چەندین نیشانە و بەڵگەی ڕۆشنی تێدایە، کە ناچێتە عەقڵەوە خوای گەورە - کە دانایە - بەبێ دانایی و حیکمەت و هاکەزایی بەبێ بوونی مەبەستێکی ڕاستەقینە مرۆڤ دروست بکات، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿أَفَحَسِبۡتُمۡ أَنَّمَا خَلَقۡنَٰكُمۡ عَبَثٗا وَأَنَّكُمۡ إِلَيۡنَا لَا تُرۡجَعُونَ ١١٥ فَتَعَٰلَى ٱللَّهُ ٱلۡمَلِكُ ٱلۡحَقُّۖ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ ٱلۡعَرۡشِ ٱلۡكَرِيمِ ١١٦﴾ المؤمون ١١٥ - ١١٦. واتە: (ئایا گومانتان وابردووە کە بەڕاستی ئێمە ئێوەمان

(١) سەیری بەڵگەی زیندوو بوونەوەی جەستەیی بکە هەر لەم کتێبەدا.

بەبێ مەبەست دروست کردووە و ئێوە بۆ لای ئێمە ناهێنرێنەوە؟!. بەرزی و بڵندی بۆ خوا، پاشای ڕەوای حەق، هیچ خوایەك نیە جگە لەو زاتە، خاوەنی عەرشی شکۆدارو بەڕێزە).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ أَيَحۡسَبُ ٱلۡإِنسَٰنُ أَن يُتۡرَكَ سُدًى ٣٦ ﴾ القيامة: ٣٦. واتە: (ئایا ئادەمیزا وادەزانێت هەروا وازی لێدەهێنرێت بەخۆڕایی). مەبەستی ئەوەیە بەبێ سوود فەرامۆش دەکرێت و فەرمانی پێ ناکرێت.

ئامانجی بەدیهێنانەکە ڕۆشنە لەم ئایەتەدا: ﴿ وَمَا خَلَقۡتُ ٱلۡجِنَّ وَٱلۡإِنسَ إِلَّا لِيَعۡبُدُونِ ٥٦ ﴾ الذاريات: ٥٦. واتە: (بێگومان من پەری و ئادەمیزادم دروست نەکردووە تەنها بۆ ئەوە نەبێت کە من بپەرستن و فەرمانبەردارم بن). ئەمە ڕاسپاردن و تەکلیف و تاقیکردنەوەیە تا خراپ لە چاك جیا بکرێتەوە.

***

پێویستی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی

هەروەك پێشتر سەلماندمان و چەندین بەڵگەشمان خستەڕوو کە ڕۆژی دوایی دەکرێت بێتە پێش و بەرپا ببێت و شتێکی نەبوو ئەستەم نیە، بەڵکو دەگونجێ لە هەر کاتێك بەرپا ببێت، هەروەها ئەوەشمان خستەڕوو کە لێکۆڵینەوە دەروونی و ڕۆحییەکان پشتگیری ئەم بیروباوەڕە ئەکەن، ئەمەش ئێستا دەر ئەخەین کە جیهان پێویستی بەوە هەیە کە بڕوای هەبێت بە ڕۆژی دوایی، ئەمەش لەو لایەنانەدا دەردەکەوێت[1]:

(١) الكلام عن الحاجة إلى الآخرة في الاسلام يتحدى ٨٢ ولاپەڕەکانی دواتری.

١- لایەنی دەروونی:

هیواو ئاواتی مرۆڤ بۆ دەستخستنی ژیانێكی خۆشگوزەران و بەرز لە جیهانێكی ئازادی نمونەی پڕ لە خۆشگوزەرانی، سەربەخۆ و بەدەر بێت لە سنوورو كێشەكانی ئەم جیهانە، بەلگەیەكی بەهێزی دەروونیە لەسەر پێویستی بوونی جیهانێكی تر، هەروەك تێنوێتی بەلگەیە لەسەر ئاو، هەروەها بەلگەیە لەسەر بوونی پەیوەندییەكی تایبەتی شاراوە لە نێوان ئاو و مرۆڤ.

پاشان ئەم بیروباوەڕە كە بریتیە لە بوونی ڕۆژی دوایی لە كۆنترین سەردەمەكانەوە بوونی هەیە - هەروەك دەخرێتەڕوو - ئینجا ئەگەر ئەو بیروباوەڕە پوچەڵ بووبایەوە ئەوا بەو شێوە سەرسام كەرە كاریگەری نەدەبوو لەسەر مرۆڤ، چونكە ئێمە هزرو فیكرێكی پوچی مرۆیی نابینین تا ئەو سەردەمەی ئێستا بەو شێوە زنجیرەییە ڕێكو پێكە مابێت.

٢- لایەنی ڕەوشتی:

فیترەتی مرۆڤ جیاكاری دەكات لە نێوان ستەم و دادگەری، لەنێوان چاك و خراپ، هەر ئەم فیترەتەشە كە مرۆڤ جیا دەكاتەوە جگە لەخۆی، لەگەڵ ئەوەشدا مرۆڤ ئەو فیترەتە بە فیڕۆ ئەدات و نەوەكانی ڕەگەزی خۆی ئەكوژێت و هەراسانیان ئەكات، بەشی هەرە مەزنی مێژوو پڕیەتی لە چیرۆكی ستەمكاریی و دەست درێژی، ڕۆژنامە ڕۆژانەییەكان دەدوێن لەبارەی پەنهان كوژی و تاوانی فڕاندنی خەڵك و تاڵان و تاوانباركردنی درۆیین و بانگەشەی بێ بنەما و تێكشكاندن و قڕ كردنی گەلان، هەموو ئەمانەش تەنها وێنەیەكی بچوك كراوەن بۆ ئەو ڕووداوانەی ڕۆژانە لەسەر زەوی ڕوودەدەن. بەڵام پاڵنەرەكانی دادگەری و ئینصاف لە ویژدانی مرۆڤدا جەخت لەسەر ئەوە ئەكەنەوە كە ئەو جیهانە لەخودی خۆیدا كەموكورتە، ئەو كەموكوریيەش پێویستی بە تەواو كامڵ بوونە. بۆیە پێویستە ڕۆژێك هەبێت كە جیاكاری بێت لەنێوان حەق و ناحەق، هەروەها پێویستە ستەمكارو ستەم لێكراو بەرهەمی كردەوەكانیان بدورنەوە، ناچێتە عەقڵەوە كە باوەڕداری چاكەكاری گوێڕایەڵ، كاتێك لە دونیادا پاداشتی وەرنەگرتبێت كەچی پاداشتی لە كیس بچێت و

ئەو تێكۆشانەی لەگەڵ دەروون و نەفسی خۆی بەبێ بایەخ بەهەدەر بڕوات، بەڵكو پێویستە ئەو پاداشتەی ئەو پاداشتەی بۆ هەڵگیراوە لە ڕۆژی دوایی پێی بدرێتەوەو وەریبگرێتەوە.

بەهەمان شێوە ناچێتە عەقڵەوە كە خوای گەورە كەسی گاڵتەجاری ستەمكاری ڕۆچوو لە گومڕاییەكەیدا فەرامۆش بكات، لە كاتێكدا پیشەی چاندنی تۆی خراپە چاندن لە زەویدا و چەوساندنەوەی ئەوانی تر بووە، جا بەبێ ئەوەی ئەو ستەمكارە بە سزای خۆی بگات و تۆڵەی ستەم لێكراوەكەی لێ بسەنێتەوە، جا ئەگەر ئەو ستەمكارە لە دونیاشدا بە سزای خۆی نەگات، ئەوا بەبێ گومان لە ڕۆژی دوایی و لێپرسینەوە تۆڵەی لێ ئەسێنرێتەوەو سزا دەدرێت: ﴿ وَتُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ ﴾ النحل: ١١١. واتە: (هەر كەس پاداشتی كردەوەكانی دەدرێتەوە). ئەگەر خوای گەورە لێپرسینەوە نەكات لەگەڵ ستەمكاران، هەروەها پاداشتی گوێڕایەڵان نەدات، ئەوا ئەو كاتە ستەم ئەدرایە پاڵ خوای گەورە، ستەمكردنیش ئەستەمە بە نیسبەت خوای گەورە.

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی وادەكات كە مرۆڤ بەردەوام چاودێری بەسەر نەفسی خۆیدا هەبێت، ئارامی و هێمنی لە دەروونا بەرپا دەكات، بەمەش باوەڕدار هەست دەكات كە دونیا هەڵخەڵەتێنەرە، بۆیە دونیا بەكەم ئەزانێت و هەڵپە ناكات لەدونیا تا ئەوەی ئارەزوو دەكات گلی بداتەوە ئەگەر زیانی بۆ خەڵكی تریش هەبێت، ئا لەو كاتەدا باوەڕدار ژیانی بەرز و ئامانجی گەورە دەبێت ئەویش بریتیە لە: ئەنجامدانی كاری چاكە و فەرامۆش كردنی كاری خراپە، خۆ ڕازاندنەوە بە خووڕەوشتە بەرزەكان، خۆ دارنین لە خووڕەوشتە پەست و نزمەكان.

ئا لێرەدا قورئانی پیرۆز پشتی بەستووە بەم بیروباوەڕە بۆ بانگەوازی كردن بۆ چاكەكاری پلەبەرزی و ڕەوشت بەرزی، خوای پایەبەرز دەفەرموویت:﴿ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّكُم مُّلَٰقُوهُ ﴾ البقرة: ٢٢٣. واتە: (لە خوا بترسن و خۆتان لە خوا بپارێزن و چاك بزانن و دڵنیا بن كە بەدیداری خوا شاد دەبن).فەرمان كردن بە پارێزكاری و تەقوای پەیوەست كردووە بە بینینی خوای گەورە لە ڕۆژی دواییدا، بۆ ئەوەی

جێگیرتر ببێت لە دەروونددا.

هـــەروەها دەفـــەرموویێت: ﴿ وَمَا تُنفِقُواْ مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴾ البقـرة: ٢٧٢. واتـە: (هـەر خێـرو چـاكەیەكیش ئـەنجام بـدەن پاداشـتەكەتان دەسـت دەكەوێت، ئەوسا ئێوە بەهیچ شێوەیەك ستەمتان لێ ناكرێت). بەخشینی لە پێنـاوی خوادا هێناوە لەگەڵ ئەوەی خوای گەورە لە دوارۆژدا پاداشتیان ئەداتەوە.

﴿ فَرِحَ ٱلْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَٰفَ رَسُولِ ٱللَّهِ وَكَرِهُوٓاْ أَن يُجَٰهِدُواْ بِأَمْوَٰلِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ وَقَالُواْ لَا تَنفِرُواْ فِى ٱلْحَرِّ ۗ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا ۚ لَّوْ كَانُواْ يَفْقَهُونَ ﴿٨١﴾ ﴾ التوبة: ٨١. واتە: ("دووڕووەكان"، ئەوانەی كە بەجێهێڵڕان لە ناو مەدینەدا شادمان بوون بە دانیشتنیان و دواكەوتنیان لە پێغەمبەرو نەچوونیان بۆ غەزا، حەزیان نەدەكرد جیهادو تێكۆشان بە خۆیان و ماڵیان لە پێناوی خوادا بكەبن و بە ئیماندارانیان وت: لەم گەرمایەدا دەرمەچن بۆ جیهاد، ئەی محمد (ﷺ) پێیان بڵێ: ئاگری دۆزەخ بە تینترو بەهێزترە لە گەرمیدا ئەگەر تێ بگەن و بیرو هۆشیان بخەنەكار).خۆشەویست كردنی جیهاد و تێكوشان بە ماڵ و ڕۆح لە پێناوی خوادا و هاندانیان بۆ بەرگە گرتنی ئازارەكانیان هاوتەریب كردووە بە ترساندنیان بە ئاگری دۆزەخ.

قورئانی پیرۆز گرنگی داوە بە جێگیر كردنـی بیروبـاوەڕ لـە هۆشـی مرۆڤـدا، تەنانـەت بە چاكترین خێر و بەنەبڕاوەیی وەسفی كردووە، دونیاش ماڵێكە هـەر لـەناو دەچێت و ئەوەش كە بـەدوای دونیـا ئەكـەوێت هەڵخەڵـەتاوەو لـەخۆی بـایی بـووە بەخۆشـی و چێژە ماوەكورتەكانی دونیا.

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَمَا هَٰذِهِ ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَآ إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ ۚ وَإِنَّ ٱلدَّارَ ٱلْءَاخِرَةَ لَهِىَ ٱلْحَيَوَانُ ۚ لَوْ كَانُواْ يَعْلَمُونَ ﴿٦٤﴾ ﴾ العنكبوت: ٦٤. واتە: (ژیانی ئەم دونیایە جگە لە گەمە و گاڵتە و یاری شتێكی تر نیە... بەڕاستی ماڵی قیامەتیش و ژیانی ناو بەهەشت، هەر ئەوە ژیانە، ئەگەر بیانزانیایە و تێ بگەیشتنایە).هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ بَلْ تُؤْثِرُونَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ﴿١٦﴾ وَٱلْءَاخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰٓ ﴿١٧﴾ ﴾ الأعلى: ١٦ - ١٧.

واتە: (کەچی ئێوە ڕێبازی ڕزگاری ناگرنە بەر بەڵکو زیاتر ژیانی دنیاتان مەبەستە. لەکاتێکدا قیامەت و بەدەست هێنانی بەهەشت چاکترە و بەردەوامیشە).﴿ ٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّمَا ٱلۡحَيَوٰةُ ٱلدُّنۡيَا لَعِبٞ وَلَهۡوٞ وَزِينَةٞ وَتَفَاخُرُۢ بَيۡنَكُمۡ وَتَكَاثُرٞ فِي ٱلۡأَمۡوَٰلِ وَٱلۡأَوۡلَٰدِۖ كَمَثَلِ غَيۡثٍ أَعۡجَبَ ٱلۡكُفَّارَ نَبَاتُهُۥ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَىٰهُ مُصۡفَرّٗا ثُمَّ يَكُونُ حُطَٰمٗاۖ وَفِي ٱلۡأٓخِرَةِ عَذَابٞ شَدِيدٞ وَمَغۡفِرَةٞ مِّنَ ٱللَّهِ وَرِضۡوَٰنٞۚ وَمَا ٱلۡحَيَوٰةُ ٱلدُّنۡيَآ إِلَّا مَتَٰعُ ٱلۡغُرُورِ ٢٠ ﴾ الحديد: ٢٠. واتە: (چاك بزانن ژیانی دونیا تەنیا بریتیە لە یاری و گەمە و ڕازاندنەوەو خۆ هەڵكێشان لە نێوان یەكتریدا، هەروەها زۆر كردنی سامان و ماڵ و منداڵ، جا ئەوانە هەر هەمووی وەك بارانێكی بەپیت وایە كە ببێتە بەرهەمێكی زۆر، كشتیارەكان سەرسام بكات، لەوەودوا وشك ببێت و زەرد هەڵگەڕێت، پاشان وردو خاش ببێت و بكەوێت، بێگومان لە قیامەتیش سزای زۆر سەخت بۆ دونیا پەرستان ئامادەیە، لەولاشەوە لێ خۆشبوون و ڕەزامەندی لەلایەن خواوە ئیماندارانی چاكەخوازی لێ بەهرەوەر دەكرێت، ژیانی دونیاش دوور لە خواناسی و دینداری جگە لەوەی كە بریتیە لە ڕابواردنێكی كەم، شتێكی تر نیە، زۆر كەسیشی پێ غەڕاو دەستخەڕۆ دەبێت).

٣- پابەند بوون و گرتنەبەر (السلوك):

یەكێك لەو شتانەی كە لە كۆنەوە هۆشی مرۆڤی سەرقاڵ كردووە بریتیە لە چۆنیەتی ناچار كردنی خەڵكی بۆ ئەوەی ڕێگای ڕاست بگرنەبەر.

دەكرێ مرۆڤ ئەو شتانە جێبەجێ بكات كە پێی سپێردراوە لە ترسی ئەو سزایەی چاوەڕوانی دەكات، ئەگەر چی كارەكە وەك خۆیشی بە ئەنجام نەگەیەنێت، بەڵام دەكرێ بپرسین كە چ شتێك پاڵ بەو كەسەوە دەنێت كە خاوەن دەسەڵاتی سیاسیە تا دادگەری بەرپا بكات؟ كێ لادان و یاخی بوونی مرۆڤ ڕاست دەكاتەوە ئەگەر ڕاستكەرەوەیەك و پاڵنەرێك نەبێت؟ یاخود ئەگەر خاوەن دەسەڵاتی سیاسی بێ ئاگا بوو لەو بەرپرسانەی كە ستەم ئەكەن و بەرتیل دەخۆن و فێڵ دەكەن و دەسەڵات خراپ بەكار ئەهێنن چ شتێكی تر هەیە ئەوان لەوكارانە بگێڕێتەوە..؟

لە ڕاستیدا ئەو لادانە تەنها ئەو پاڵنەرە ڕاستی ئەكاتەوە كە سەرچاوەی

گرتووه لە ناخی مرۆڤدا، ئەویش بریتیە لە ویـژدان. ئـەم تایبەتمەندییـەش تـەنها لـە بیروبـاوەڕی ڕۆژی دواییـدا بـەدی دەكرێـت، چـونكە مـرۆڤ هەسـت دەكـات كـە لـە هـەر كوێیەك بێت خوای گەورە دەیبینێت و لێ پرسینەوەیەكی سەختی لەگەڵ دەكات.

(ڤۆلتیر) دەڵێت: (گرنگـی خـواو ڕۆژی دوایـی زۆر مەزنـە، تەنانـەت دوو بنچینەن بۆ بەرپابوونی ڕێسا و بنەما ڕەوشتیەكان).

نـاوبراو بۆچـوونی وایــە: بـاوەڕ بـوون بــە ڕۆژی دوایــی بــە تــەنها بەســە بــۆ دەســتەبەركردنی چوارچـێوەیەكی ڕەوشـتی هـەرە چـاك بـۆ كۆمـەڵگا، ئەگـەر ئـەو بیروباوەڕە لاچوو و نەما، ئەوا هیچ پاڵنەرێك بـۆ كـاری چـاك بـەدی ناكـەین، بەمـەش داڕووخانی ڕێسا و سیستەمی كۆمەڵاتی لێ دەكەوێتەوە).

پێویستیەكی زۆر هەیـە بـە بـاوەڕ بـوون بـە ڕۆژی دوایـی، بـۆ ڕێكخسـتنی ژیـان و بـەرپاكردنی لەسـەر بنچینەی ڕاستەقینەی دادگـەری، كـە لـە خـودی خۆیـدا جـەخت كردنەوەیـە لەسـەر ئـەوەی ڕۆژی دوایـی لـە گـەورە ڕاسـتیەكانی بوونـەوەرە، ئەمـەش بەڵگەیەكی لۆژیكی و مەنتیقی و ڕوونە، لەسەر ئـەوەی ڕۆژی دوایـی شـیاوی بـڕوا پـێ هێنانە.

٤- **پێویستی بوونەوەریی** (الضرورة الكونية):

پاش ئەوەی بەڵگەمان هێناوە لەسەر بوونی خواو ئـەوەشمان سـەلماند كـە بەدیهێنـەری بوونـەوەرە، دەڵێین:پێویسـتە لێـرەدا پەیوەندییـەك هـەبێت لـە نێـوان خـواو مرۆڤـدا، ئـەو پێوەندییـەش پێویسـتە دەربكـەوێت، چـونكە عـەقڵ نكـۆڵی دەكـات لـە بـوونی خوایەك كە هیچ پەیوەنـدی بـەكاروبارەكانی بوونـەوەرەوە نـەبێت، بەنـدەكانیش وەك بەدیهێنـەر شـایەتی لەسـەر نـادەن. بـەڵام كـەی ئـەو پەیوەندییـە بەوێنەیـەكی ڕوون دەردەكەوێت؟

دەكرێت دان بەوەدا بنرێت كە ئەو پەیوەندییە لە ژیـانی دونیـادا دەرنەكەوتووەو نەدرەوشاوەتەوە بەتەواوی، ئا ئەوە كەسی بێ بـاوەڕو خوانەناسـە كـە دەڵێـت: لـە خـوا ناترسـم، پاشـان دەبیـنین دەبێتــە سـەرۆك یـان هـیچ ئازارێـك بـەهۆی ئـەو بـێ باوەڕییەیەوە ناچێژێت... دەكرێ سكاڵای بڕوادار ڕەتبكرێتەوە بە بەڵگەی ئـەوەی كـە

ناڕەواو نا شەرعییە.

ئا لێرەدا یان دەبێت بڕوامان بە بوونی خوا هەبێت یان نکۆڵی لە بوونی بکەین، چونکە ئەگەر بڕوامان پێی هێنا، ئەوا پێویستە بڕوا بە ڕۆژی دوایش بێنین، تەنها لە ڕۆژی دواییدا بە جوانی و ڕۆشنی شوێنەواری پەیوەندییەکانی نێوان بەدیهێنەرو بەدیهێنراو دەردەکەوێت، بەوەی لەوێ لێ پرسینەوە هەیە و مرۆڤ سزا یان پاداشت وەرئەگرێت و دەگات بە نیشتەجێی هەتا هەتایی.

چونکە خوای بەدیهێنەری ئەم بوونەوەرە مەزنە ناکرێت کۆتایی بە بوونەوەر بێنێت تا مەبەستی بەدیهێنانی ئەم بوونەوەرە نەخاتەڕوو، هەروەها تا بەندەکانی ئاشنا نەکات بە سیفەتەکانی.

دەروازەی دووەم

ڕۆژی دوایی لە هزری نا ئیسلامی

لەم دەروازەیەدا پوختەیەك لە مێژوو دەخەینەڕوو لەبارەی ڕۆژی دوایی، لە كۆنترین ڕۆژگارەكانەوە تا ئەم كاتەی ئێستامان لە ناودارترین ژیارو شارستانیەتەكان و ئایینە جیهانییەكان.

١- لە شارستانیەتی دۆڵی ڕافدین (وادی الرافدین):

هزری قیامەت و زیندوو بوونەوە دوای مردن:

هیچ دەقێك لە نووسینی بزماریدا نەبوو كە بسەلمێنێت عێراقییە كۆنەكان بڕوایان بە زیندوو بوونەوەو هەستانەوەی دوای مردن و قیامەت هەبووبێت، هەروەها هیچ شتێكی واش نەبوو لە ناو شوێنەوارەكانیان كە بسەلمێنێت دەكرێت ڕۆحی مردوو (الاطمو) بگەڕێتەوە بۆ ناو لاشەكەی[(١)].

ئەم مانایە لەسەر زمانی (گلگامیش)دا بەڕوونی دەبینین، كاتێك ئەی لاواندەوە بە هاوڕێكەی (أنكیدۆ) و پیای هەڵدەدا، دەیوت:

(ئاخ ئەو هاوەڵەم كۆچی دوایی كرد كە خۆڵ و خاكی خۆش ئەویست، منیش بەهەمان شێوەی ئەو ڕادەكشێم "واتە: دەمرم[(٢)]" بۆ هەتا هەتایە هەڵناسمەوە)[(٣)].

لەو كاتەش كە دەقە بزمارییە كۆنەكان دەدوێن لەبارەی گەڕانەوەی ڕۆح بۆ جیهانی زیندووان، ئەوا مەبەستی ئەوەیە كە ڕۆح دەگەڕێتەوە لە سەر شێوەی تارمایی (شبح) بەجیا لە جەستە دەگەڕێتەوە[(٤)].

---

(١) عقائد ما بعد الموت في حضارة وادي الرافدين لا ١١٣ هەروەها سەیری ئەمەش بكە: مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة: طه باقر ٢٣١/١. والأديان د. رشدي عليان وسعدون ساموك ٧٠-٧١.

(٢) وەرگێڕ.

(٣) عقائد ما بعد الموت ١١٥-١١٦.

(٤) هەمان سەرچاوە ١١٣.

هزری لێ پرسینەوە (الحساب):

ماموٚستا (هایدل) و (کریمر) و هەندێك لە لێکوٚلەران بوٚ ئەوەچوون کە ئاماژە و هێمای ڕوون هەن لە دەقە بزمارییە کوٚنەکان کە بیروباوەڕی ئەوان دەخەنەڕوو، لەبارەی هزری لێ پرسینەوە لە دوای مردن لە بیروباوەڕی عێراقی کوٚندا[١]، هەروەك میسرییە کوٚنەکان بڕوایان وابوو.

بەڵام دوای ڕامان و ورد بوونەوە لەو هێمایانەی کە لە دەقە بزمارییەکانیان وەرگرتبوو، لێکوٚڵەران ئەو ڕایەیان پەسەند کرد کە پێی وایە شارستانیەتی دوٚڵی ڕافدین بڕوایان بە لێ پرسینەوە نیە لە دوای مردن هەروەها بڕوایان نییە بە بوونی سزاو پاداشت لەو جیهاندا[٢].

دانیشتوانی دوٚڵی ڕافیدەین پێیان وابوو کە تاوان کوٚنە بەکوٚنی مروٚڤایەتی، مروٚڤ تووشی ئەنجامدانی دەبێت بە ئەنقەست بێت یاخود ئەگەر بە ئەنقەستیش نەبێت.

ئینجا پێیان وایە ئەنجام دانی هەر تاوانێك زیانی زوٚر گەورەی لێدەکەوێتەوە[٣]، کە لە دوو شتدا ڕەنگ دەداتەوە:

١- پشت تێکردن و فەراموٚش کرانی تاوانبار لەلایەن خواوەندەکانەوە، ئەوکاتەش تاوانبارەکە دەبێتە نێچیری ئاشوب و فیتنە و کارەسات و نەخوٚشییەکان و ئارامی و خوٚشی نامێنێت[٤]. پاشا (ئاشور بانیبال) بارودوٚخە ناهەموارەکانی دەوڵەتەکەی بەوە بەوە وەسف دەکات کە سزایەکە بەسەریدا سەپێنراوە، لەوبارەوە دەڵێت:

(بوٚچی نەخوٚش و سزای دڵ و دەروونی و بەدبەختی و ئێش دەورەیان داوم؟ لەناو وڵاتێکدا کە پڕە لە شڵەژان و لە ماڵێکدا کە سیخوڕی و پیلان تاوتوێ دەکرێن،

---

(١) سەرچاوەی پێشوو ١٢٣-١٢٤.

(٢) سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: الحجج ومناقشتها في عقائد ما بعد الموت ١٣٠.

(٣) عقائد ما بعد الموت ١٣٢-١٣٣.

(٤) سەرچاوەی پێشوو ١٣٥.

بەڕاستی ئەم شتانە بەردەوام بەمنەوە پەیوەستن، کارەسات و وشە و وتە خراپەکان کۆئەبنەوە لە دژی من، بەڕاستی نەخۆشی دڵ و ناهەمواری جەستە قەدو باڵای منی چەماندۆتەوە... مردن بووەتەوە خاڵی کۆتاییم، بەڕاستی سزا ئەچێژم لە دوودڵی و خەمباریدا، بە ڕۆژو شەو دەناڵێنم و دەپاڕێمەوە: ئەی خواوەند ئەو ناخۆشیانە زاڵ بکە بەسەر ئەوانەی لە خواوەندەکان ناترسێن و ڕێگەم بدە ئەی خواوەند نووری تۆ ببینم، بۆچی ئەم هەموو کارەساتەت بەسەرە مندا سەپاندووە؟ بەڕاستی من سزا دەچێژم وەك ئەو کەسانەی کە هەرگیز لە خواوەندەکان ناترسن)[1].

٢- کورتی ماوەی ژیان و تەمەن و هاتنی مردن بەهۆی گوناهو تاوان وەك سزایەك بۆ تاوانبارەکە لەسەر ئەنجامدانی ئەو تاوانەی.

ئەو دەقە بزمارییانە بەڵگەن و ئاماژەی ئەمەن، بۆ نمونە:

(ئەگەر یەکێك لە داهاتوودا بڵێت: کێڵگە "حقل" نەبەخشراوە، ئەوا سەرپێچی خواوەندەکانی کردووە: أنو، أنليل، أيا، ننا، شمس، مردوخ، نسکو، سدرننا، نرکال، لازر، بۆیە خواوەندەکان ئەو تاوانبارە لە بنچینەدا هەڵی دەتەکێنن و نەژادەکەی ڕەش دەکەنەوەو لەناوی دەبەن، کە لەوانەیە بەتەواوی تاوانبارەکە بکوژن و لێی نەگەڕێن ڕۆژێك زیاتر بمێننەوە).

واتای ئەو دوو سزایە هاتووە لە کۆتایی شەریعەتی (حەموڕابی)دا، کە نزا لە هەموو ئەو کەسانە کراوە کە حوکمەکانی شەریعەتەکەی پشتگوێ بخات یاخود ئەو یاسایانە ڕەش بکاتەوە کە لە شەریعەتەکەدا نووسراون یان ناوی (حەموڕابی) ڕەش بکاتەوە تا ناوی خۆی لە جێگەی ناوی ئەودا بنوسێت یاخود فەرمان بەکەسێکی تر بکات بۆ ئەوەی بەو کارە هەڵسێت[2].

پێچەوانەی ئەوەی کە پێشتر خستمانەڕوو، پاداشت کە بریتیە لە: خۆشی ژیان و تەمەن درێژی بەکەسێك دەبەخشرێت کە کاری چاك و خێر بکات و کردەوەی باش

---

(١) سەرچاوەی پێشوو ١٣٨.

(٢) سەرچاوەی پێشوو ١٣٩-١٤٠.

ئــەنجام بــدات وەك ترســان لــە خواوەنــدەكان و پێشــكەش كردنــی قوربــانی و دروسـتكردنی پەرسـتگە هـەروەها دروسـتكردنی پەيكـەر بـۆ خواوەنـدەكان، سـەرجەم ئەمانە دەدرەوشێنەوە لە دەقێكی بزماری:

(ترسـان لـە خواوەنـدەكان هۆكـاری بەدەسـتهێنانی سـۆزو دلۆڤانيـە، بەڕاسـتی قوربـانی كـردن تەمـەن درێـژ دەكـات، گومـان لـەوەدا نيـە كـە هـەر كەسـێك لـە خواوەندەكان بترسێت ئەوا خواوەند "الأنانوكي" تەمەنی درێژ دەكات).

هەروەها (سەرجۆنی دووەم: ٧٢١ - ٧٠٥ پ.ز) دەڵێت:

(بـۆ پاراسـتنی حەسـانەوەی خـۆم و درێـژی تەمـەنم و جـێگیر بـوونی دەسـەڵاتم بەردەوام خۆم ئەچەمينمەوەو ڕكوع ئەبەم لە پەرستشدا)[(١)].

جا بەم پێيە:

جيهانی زيندووان لە ديدی شارستانيەتی دۆڵی ڕافدين بريتيـە لـە هـەمان جيهـان كـە سـزاو پاداشـتی تيـادا وەردەگيرێتـەوە، بڕوايـان وانييـە كـە لـە جيهـانی مردووانـدا پاداشـت و سـزا ببەخشـرێنەوە. ئەمـە بەڵگەيـە لەسـەر بيروبـاوەڕی سـزاو پاداشـت لـە دوای مردن، خۆی دەبينێتەوە لـە ئاراسـتەكاری دەروونـی لـە ئاسـت هەڵسوكەوتەكانی مرۆڤ، لەو ساتانەی كە مرۆڤەكە سەرپشكە لەوەی ئەو كـارە يـاخود كـارێكی تـر بكـات، ئـەوا ئـەو شـتەی ڕوون كردۆتـەوە كـە مـرۆڤ پێويسـتە خـۆی لـێ دوور بگرێـت. ئـەم بيروبـاوەڕەی دانيشـتوانی دۆڵـی ڕافـدين ئـەوانی دابڕيـوە لـە هـەموو دەسـتەبەركارو گرەنتيـەك بـەوەی هێـزی خراپـە و ئاشـوب تێكبشـكێت و بـە ويژدانـەوە هەڵسوكەوت لەگەڵ ستەم لێكراوان بكرێت، پاداشتی چاكەكاران بدرێتەوە لە ژيـانی تـر لـە جيهـانی خواروو "قۆنـاغی مـردن و دواتـری[(٢)]"، لەبـەر ئەمـەش ژيـان لەسايەی شارسـتانيەتی دۆڵـی ڕافـدين بەهـەموو قۆناغەكانيـەوە كۆمـەڵێك لـە شـەپۆڵی دوودڵـی و گومـان و پرسـياری بێزاركـەری نـەزۆكی لـەخۆ هـەڵگرتبوو، سـەرباری ئـەوەی كـە جۆرێـك لـە

(١) سەرچاوەی پێشوو ١٤٢-١٤٣.

(٢) وەرگێڕ.

هەست کردن بە تێکشکانیان لەلا دروست ببوو[1]. دەقە بزمارییەکان بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەو لایەنە دەخەنەڕوو.

٢- لەلای میسرییە کۆنەکان:

میسرییە کۆنەکان ساڵی ٢٦٠٠ پ.ز یاخود پێش ئەو ساڵەش بڕوایان هەبوو بە ژیانێکی تر لە دوای مردن، بەندە بەپێی کردەوەکانی سزاو پاداشتی خۆی وەردەگرێت، ئەم بیروباوەڕەش تایبەت نەبوو بە چینی کاهینەکان بەڵکو لە ناوەندەکانی گەلیشدا بوونی هەبوو.

خوا لێخۆشبوو (عبدالقادر حمزە پاشا) لە کتێبەکەیدا (على هامش التأريخ المصرى القديم) لەبارەی ئەو ماوەیە دەڵێت:

(لەو کاتەدا پەرستنی "أوزريس" بەردەوام بڵاوەی دەکرد و دەچووە حاڵەتێکەوە کە ببێتە پەرستشی تەواوی گەل.... جا بنەمای یەکەمی پەرستنی "أوزريس" ئەوەیە کە هەر مرۆڤێك - پادشا بێت یاخود کەسێکی ئاسایی - بەرپرسە لە دوای مردن لەو کردەوانەی کە لە دونیادا ئەنجامی داوە لە بەرامبەر دادگای خووایی کە داداگاییکردنەکەی خودی "أوزريس" خۆی بەڕێوەی دەبات و لەو دادگایی کرنەدا ئەم خواوەندانە یارمەتی "أوزريس" دەدەن: "توت" خواوەندی دانایی و زانست و "أنوبيس" بەڕێوبەری ناشتنی مردووەکان و ڕێبەری ڕۆژی دوایی مردووەکان و "حوريس" کە کوڕی "أوزريس" و "ايزيس" و "معات" خواوەندی ڕاستی و دادپەروەی و چل و دوو دادوەری تر یارمەتی دەدەن.

ئینجا ئەگەر دادگا بڕیاریدا کە چاکەکانی مردوو زیاترن لە خراپەکانی، ئەوا مردووەکە پاداشت ئەدرێتەوە بە خۆشگوزەرانی هەمیشەیی و وەك خواوەند "أوزريس"ی لێدێت. بەڵام ئەگەر دادگاکە بڕیاریدا کە مردووەکە زۆر خراپەی کردووە لە ژیانیدا، ئەوا سزاکەی بریتیە لەوەی ببێتە خۆراکی دڕندە یاخود

(١) سەرچاوەی پێشوو ١٤٤-١٤٦.

فڕێبدرێتە ناو ئاگر یان جۆرێکی تر لە جۆرەکانی سزای بەسەردا بچەسپێت)[1].

دواتـر لـە کتێبـی (المـوتی)[2]، لـەبارەی ئـەم لێپرسـینەوەیە دەدوێـت کـە بـوونی هـەبووە لـە ڕۆژگارەکـانی دەوڵـەتی ناوەڕاسـت، جـا ئـەم بیروبـاوەڕە بـە پـوختی دەخاتەڕوو:

میسرییە کۆنەکان وێنەی جەستەیی ئەو لێ پرسینەوەیەیان ئەکێشا، جا کتێبی (مردووەکان: المـوتی) بـۆ مردووەکـە دادەنـا و لەسـەر دارە بازەکـە (تابوت)ەکـە وێنـەی دادگاکـە و دادگـایی کردنەکـە و تەرازووەکـەیان ئەکێشـا. لـەو دادگایـەدا "أوزریـس" لەسەر تەختەکەی دادەنیشێت و گۆپاڵ و قامچیەکەی بەدەستە و چل و دوو دادوەری خواوەنـدی لەگەڵدایـە - لێـرەدا پێویسـتە تێبینـی ئـەوە بکرێـت کـە میسـر ئـەو کـات دابـەش کرابـوو بـۆ چـل و دوو هـەرێم، وەك ئـەوەی هـەر دادوەرێـك لـەو چـل و دوو دادوەرە نوێنـەری یـەکێك لـەو هەرێمانـە بێـت - جـا کـە مـردووەك دەهێنرێـت "أنوبیس" وەریدەگرێت و دڵـی دەردەهێنرێـت و لەلایـەکی تەرازووەکـەدا دادەنرێـت و لەلاکـەی تـری تەرازووەکـەدا پەیکـەری خواوەنـد "معـات" یـان "ریشـتها" دادەنرێـت، پاشان خواوەند "توت" لەلای تەرازووەکە ڕادەوستێت و لـە دەسـتی ڕاسـتی پێنوسـێك

---

(١) بەڵام لە کتێبی (دین المقارن - المحمود أبي الفیض" کۆچی دوایی کردووە") ٧١: میسرییەکان بڕوایان وابووە کە ئەگەر چاکەکانی مرۆڤ زیاتر بوون لە خراپەکانی ئەوا بەختەوەری هەمیشەیی دەست دەخات. بەڵام ئەگەر خراپەکانی زیاتر بوون ئەوا ئەو مرۆڤە دەگەڕێنرێتەوە بۆ سەر ڕووی زەوی، تا گوناهو تاوانەکانی ڕەش بکاتەوە لە ڕێگەی ئەوەی هەر جارەو ڕۆحەکەی بچێتە ناو جەستەی ئاژەڵ و زیندەوەرێکەوە تا دەگاتە بەرزترین پلەی بەدیهێنراوان ئەویش: پلەی مرۆڤە.

میسرییەکان بیروباوەڕی چوونی ڕۆح لە جەستەیەکەوە بۆ جەستەیەکی تر (التناسخ)یان وەرگرتووە لە هندییەکان.

(٢) کتێبی (الموتی) گرنگیەکی زۆری هەبووە، چونکە گومانیان وابووە کە یەکێك لە خواوەندەکان نووسیویەتی، بۆیە ئەوانیش پەرستشیان بەو کتێبەوە ئەکرد و ئەخسترایە ناوگۆڕیان / الأدیان - د. رشدی علیان وسعدون الساموك: ٦٠.

و لە دەستی چەپیشی تێنووس و تۆمارگەیەکی بەدەستە و دەرەنجامی تەرازووەکە لەو تۆمارگەیەدا ئەنووسێت، دواتر بەرزی ئەکاتەوە بۆ لای "أوزریس" کە نزیك لە "توت"ی درِندە "أمابیت" ڕادەوەستێت - کە درِندەیەکە سەری تیمساحی و جەستەی شێری هەیە - کە لە ئامادەباشیدایە بۆ ئەوەی مردووەکە قووت بدات کە بڕیاری قووتدرانی بۆ دەرئەچێت، لە هەندێ وێنەدا ئاگر لە شوێنێکی تایبەتی دادگاکەدا هەیە، بۆ ئەوەی تاوانباران بخرێنە ناویەوە، دڵ لە تای تەرازوودا بریتیە لە نوێنەری ئەو کردەوانەی کە مردووەکە لە ژیانی دونیایدا ئەنجامی داوە، جا دڵەکە شایەتی ئەدات لە سەر هەر چاکە و خراپەیەك کە مردووەکە ئەنجامی دابێت.

دواتر دەقی چیرۆکێکی کۆنی میسری چەسپا کە (لوجی جریفت)ی وێنەگر لە پەڕێکی بەردیندا دۆزیەوە، کە ئێستا لە مۆزەخانەی بەریتانیە، دەقەکە وەسفی بەسەرهاتی گەشتێك دەکات کە لاوێك بەناوی (سینوزیریس) لەگەڵ باوکی خۆی (ساتنی) ئەنجامی داوە، بۆ ئەوەی شێوازی لێپرسینەوەو سزاو پاداشت لە ڕۆژی دواییدا فێری کوڕەکەی بکات. ئەمەش بەڵگەیە کە لێپرسینەوە پەیوەندی نیە بە دەوڵەمەندی و هەژاری، هەروەها وەسفی چۆنیەتی چوونە خانەی لێپرسینەوەی مردووان دەکات، بۆ ئەم مەبەستە دەچنە ناو حەوت هۆڵی فراوانەوە، ئەو هۆڵانەش پڕن لە هەموو چین و توێژەکانی خەڵك، جا لەم هۆڵانەدا خەڵکێکیان بینی لە دواوەی خۆیانەوە گۆشتی گوێدرێژ و کەر دەخۆن، خەڵکانێکیش هەڵپە ئەکەن بۆ خواردەمەنی کە لە سەرروویانەوە هەڵواسراوەو دەستیان پێناگات لەو کاتەی کە هەوڵی گەیشتن و هەڵپە دەکەن بۆ ئەو خواردنە چەند چاڵ لێدەر بن پێیان هەڵدەکەنن بۆ ئەوەی زیاتر دووربکەونەوە لە خواردنە هەڵواسراوەکە.

بینیان کەسێك لەبن دەرگا درێژکراوە لەسەر پشتی، ڕاگرو ستونی دەرگاکە لە چاوی ڕاستی ئەو پیاوەدا ڕاگیر کراوە، جا هەر کە دەرگاکە دەکرایەوە یان دادەخرا ئەوا ڕاگری دەرگاکە لەسەر چاوی پیاوەکە دەخولایەوە، ئەو دەرگایەش بەردەوام دەکرایەوەو دادەخرا، پیاوەکە لەبەر زۆری ئێش و ئازار هاواری دەرکرد.

پاشان چەند ڕۆحێکی باش و چاکیان بینی، کە هەر یەك لەو ڕۆحانە

شوێنێكیان هەیە و تیایانـدا نیشـتەجێ دەبـن، ئـا لەوكاتـە وێنـەگری چاكە و خراپـە هات لەسەر زمانی یـەكێك لـە مـردووان كـە پاداشـت و سـزا بەوهۆیـە دیـاری ئـەكرێت ئەمـەش وەك وتارێـك كـە پێشـكەش بـە خواوەنـد "أوزریـس" دەكرێـت، بـۆ بـەرگری كردن لەو دەقەی كە لە كتێبی (الموتی)دا هەیە، دەڵێت:

(هاتم بۆ لای تۆ ڕاستیم بۆ هێناوی و هەڵە بەدەر ئەنێم، خراپـە و سـتەم و دزیـم نـەكردووە، بـە زۆرداری كەسـم نەكوشـتووە، دەسـتكاریی قوربانییـەكانم نـەكردووە، درۆم نەكردووە، فرمێسكی كەسم نەڕژاندووە، خۆم پیس نەكردووە بەشتی ناپوخـت، گیانداره پیرۆزەكانم سەر نەبڕیوە، زەوییەكی چێنـراوم بەفیڕۆ نـەداوە، كەسـم تاوانبـار نەكردووە، ڕێگەم نەداوە توڕەیی لە ڕاستی لام بدات، زینام نەكردووە، هـەرگیز وشـەی دادپەروریم فەرامۆش نەكردووە، گومانی خراپم نـەبردووە نـە بەپاشا نـە بـە بـاوكم، ئـاوی پـاكم پـیس نـەكردووە، وام نـەكردووە گەورەیـەك بەخراپـە هەڵسوكەوت بكـات لەگەڵ كۆیلەكەی، سوێندم بـەدرۆ نـەخواردووە، فێڵم نـەكردووە لـە تـەرازوودا، شیرم نەگرتۆتـەوە لـە دەمـی شیرەخۆران، ڕێگـریم نـەكردووە لـە باڵنـدەكانی خواوەنـدەكان، ئاوم نەویستوە مەگەر لـە پێویسـتیدا نـەبوو بێـت، سەرچاوەی تێرئـاویم نەگرتۆتـەوە جگە لەخۆم، هەرگیز ئـاگرێكم نەكوژاندۆتـەوە كـە پێویسـت بووبێـت هـەڵبكرێت، بـە خەیاڵمدا نەهاتووە سووكایەتی بكـەم بەخواوەنـدەكان... بەڕاسـتی مـن پـاكم بەڕاسـتی من پاكم).

سـەبارەت بـە چـۆنیەتی تێڕوانینیـان بـۆ سـزا، پێشـتر لایـەنێكمان لـەوبارەوە خستەڕوو.

جا تێڕوانینیان بۆ پاداشت بریتیە لە بـەرز بوونـەوە بـۆ ئاسمـان، دوای گەشـتێكی پڕ مەترسی، بۆ مانەوە لەگەڵ خواوەندەكان یـاخود مانـەوە لەگـەڵ خواوەنـد (رع) لـە كەشـتیەكەدا، ئـەو كەسـانەی ناوئـەبرێن بـە ڕێـز لـێگیراو و شـكۆداركراو، نـاوبراوان دەمێننەوە لە كێڵگەی خواردەمەنیدا، خواردەمەنی خۆشی هەمـەجۆر دەخـۆن و ئـەو خواردەمەنیـە نـوێ دەبنـەوەو بـەفیڕۆ ناچـن و نابڕێنـەوە، تەندروسـتیان بـەردەوام باشـتر دەبێـت، ئـەمڕۆ باشـتر دەبێـت لـە دوێـنێ و سبەینێ چـاكتر دەبێـت لـە ئـەمڕۆ،

هەروەك ئاسمان (نوت) و ئەو مارەش كە خۆر ئەپارێزێت مەمكی خۆیان دەدەن بەو كەسەی كە بەرز دەبێتەوە بۆ ئاسمان و لەوێدا جێگیر دەبێت، بۆ ئەوەی بەهۆی شیری ئاسمان مارەكە پێبگات، جا هەر كە شیرەكەی خوارد دەبێتەوە منداڵ[1].

٣- لە ئایینی زەردەشتی دا:

وێكچونێكی زۆر هەیە لە نێوان بیروباوەڕی زەرەشتی و میسرییە كۆنەكان، لە بابەتی لێ پرسینەوەو دۆزەخدا، لەمەی خوارەوەدا ئەمە ڕوون دەبیتەوە:

زەردەشتیەكان ڕایان وایە كە كەسێك كاتێك دەمرێت، ڕۆحەكەی سێ ڕۆژو شەو بە هەڵپەسێردراوی لەلای جەستەدا دەمێنێتەوە، ئەگەر جەستە خۆشی یان ناخۆشی بچێژێت ئەوا ڕۆحیش دەیچێژێت، لە بەرەبەیانی ڕۆژی چوارەمدا بایەك بەسەر جەستەكەدا هەڵدەكات: ئەو بایە یان بۆن خۆش، ئەگەر مردووەكە چاكەكار بووبێت یاخود بۆن ناخۆشە ئەگەر مردووەكە خراپەكار بووبێت، جا بایەكە ڕۆحەكە لەباوەشی خۆی هەڵدەگرێت و بۆ شوێنێك دەیبات: لەوێش یان بە كچێكی جوان و قەشنگ دەگات یاخود بە پیرەژنێكی ناشرینی سامناك، كە لە ڕاستیدا نەئەوەی یەكەم ئافرەتێكی جوانە و نە ئەوەی دووەم پیرەژنە، بەڵكو هەر دوو دیمەنەكە وێنەی كردەوەی مردووەكەن كە خۆی لەخۆیدا بریتیە لە ویژدانەكەی كە ڕێبەری دەكات بۆ سەر ڕێڕەوی لێ پرسینەوەو بڕیاری كۆتایی.

لەسەر دەرگای ڕێڕەوی لێپرسینەوەدا سێ دادوەر ئامادەن كە لەناویاندا (میتهرا)ش ئامادەیە، ئا لەوێدا تەرازوو دادەنرێت، كە لە تایەكی تەرازوودا چاكە و لەتایەكی تریدا خراپەكانی مردووەكە دادەنرێن، بەپێی هەڵكشان و داكشان و گرانی و سوكی تایەكانی تەرازووەكە بڕیار دەردەچێت لەسەر چارەنووسی مردووەكە.

بەر لە كۆتایی هاتنی كێشان و پێوان و دەرچوونی بڕیارەكە، فەرمان بەوە

(١) مشاهد القيامة في القرآن ١٢-١٧ ئاماژەی كردووە بۆ كتێبی (على هامش التأريخ المصري القديم) هەروەها سەیری ئەم سەرچاوەش بكە: الأديان لا ٥٨ للدكتور رشدي عليان وسعدون الساموك. ومقدمة في تأريخ الحضارات القديمة - طه باقر ٢/٩٦-١٠٠.

دەکرێت کە لێ پرسینەوەی لەگەڵ کراوە بەسەر ڕێڕەوەکەدا بڕوات یاخود بەسەر ئەو پردەدا بڕوات کە بەسەر سەری دۆزەخدا درێژکراوە، جا ئەو پردە لە بەردەم چاکەکاران فراوان و لەبەردەم خراپەکاران باریك ئەبێت تا باریکتر لە موو و تیژتر لە چەقۆی لێ دێت، جا ئەوانەی کۆتایی فڕێدەدرێنە ناو دۆزەخەوە کە زۆر تاریکە بە ئەندازەیەك دەتوانی دەستی لێ بدرێت، ئینجا کە فڕێدرانە ناو دۆزەخەوە زۆر ناڕەحەت ئەبن و ژمارەیان ئەوەندە زۆرە وەك تۆپەڵە مویێك وان لە نێوچەوانی ئەسپدا. سەرباری ئەمەش هەریەك لەو دۆزەخیانە لەناو ئەو قەرەباڵغیەشدا هەست بە تەنیاییەکی زۆر ناخۆش و کەنارگیرییەکی دڵکوژ ئەکەن.

بەڵام کەسانی چاکەکار دەچنە ناو نوورەوە، لەوێدا خواوەندی خێر و بەدیهێنەری گەردوون (أهورا مازدا) پێشوازیان لێ دەکات، کە خواوەندنی ناوبراو پارێزەری گەردوونە لەو ئاشوب و خراپەی کە خواوەندی خراپە (أهریمان) دەیەوێت بڵاوی بکاتەوە، جا ئەم چاکەکارانە دوای ئەوەی بەکاری چاکەدا و گوفتارو کرداری خێرو فیکر و هزری باشدا تێپەڕین بەو پلەیە ئەگەن و لەپاڵ خواوەند (مازدا)دا چێژ لە بەختەوەری هەمیشەیی وەردەگرن[1].

٤- لەلایەن یۆنانیە کۆنەکان:

بیروباوەڕی ئیمان هێنان بە ڕۆژی دوایی لە داستانی (ئۆدیسا)ی هومیروسەوە سەریهەڵدا، کە لە دەورووبەری سەدەی نۆیەمی پێش زایین ژیاوە، واش پێ دەچێت بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی لە پێش (هۆمیرۆس)ەوە هەبووبێت هەر بۆیەش داستانی ناوبراو باسی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی لە خۆگرتووە.

هۆمیرۆس لەسەر زمانی (عولیس) - پاڵەوانی ئۆدیسە -وە ئەوەی هێناوەو باسی کردووە، کە (عولیس) لە (هیدز: واتە: جیهانی خواروو و ژێر زەوی) خواوەند

(١) مشاهد القيامة في القرآن ١٩-٢٠ ئاماژەشی کردووە بۆ کتێبی (الفلسفة الشرقية للدكتور محمد غلاب). هەروەها سەیری ئەم سەرچاوەش بکە: الأديان للدكتور رشدي عليان وسعدون الساموك ١٢٩. و العقائد والأديان للدكتور محمد جابر عبدالعال ١٦٣ و قصة الديانات لسليمان مظهر ٣١٤.

(مینوس)ی بینیوە بە دانیشتووی لەسەر تەخت و عەرشەكەی، گۆپاڵ و گۆچانە ئاڵتونییەكەی بەدەستەوە بووە، مردووان كێشەكانی خۆیان بۆ خواوەندی ناوبراو دەخستەڕوو. كۆدەبوونەوە لەلای چەند دەرگایەكی زۆر گەورەو چاوەڕێی هاتنی نۆبەی خۆیانیان دەكرد، بۆ خستنەڕووی كێشەكانیان.

جا لەو جۆرە وێنانەی سزا كە (عولیس) بینیویەتی ئەوەبووە كە شایەتیدەر (تیتوس)ی زۆرداری بینیوە كە لەسەر زەوی ڕاكشاوەو بەشێوەیەك كە نۆ پارچە زەوی گەورەی داگرتبوو، لە هەر لا تەنیشتێكی شامار و ئەژدیهایەكی گەورە هەبوو، كە لە جگەرە خوێناوی و هەناوە توونەدو تۆڵ و ئاڵۆزەكانی ناوبراویان دەخوارد ئەمەش وەك سزایەك بۆ ئەو هەوڵەی كە دابووی بۆ كەمەند كێش كردنی (لاتونا) كچە عاشق و خۆشەویستەكەی خواوەندی گەورە.

(ثانتالوس)ی بینی كە ئەگەوزێت لەناو ئاوێكی گەرمی بۆگەندا، لەو ئاوەدا ڕۆچوو بوو تا چەناگەكەی و شەپۆلی ئاوەكە لە دەموچاوی دەدا، لەگەڵ ئەمەشدا هاواری ئاوی دەكرد لەبەر زۆری تێنوێتیەكەی، لەسەر سەریشی درەختی میوە هەبوون كە دەستی پێ نەدەگەیشت.

(سیفوس)یشی بینی كە بەردێكی مەزن پاڵدەدات بۆ ئەوەی پێی بگاتە لوتكەی چیاكە، تا وای لێدێت بگاتە لوتكە لەناكاو بەردەكە بەردەبێتەوەو دەكەوێتە سەر زەوی دۆزەخ، ماندوێتی لە ئەندازە بەدەر زۆر شەكەتی كردبوو و پەكی خستبوو.

(هرقل)ی زۆرداری بینی كە حوكمی لەسەر دراوە گوێڕایەڵ و خزمەتكاری كوڕە مامی(یوریذوس) بێت[(١)].

هەروەها هونەرمەند (شاعر) (بندار - لە سەدەی پێنجەمی پ.ز -) لە چامەكەی (الأولمبية الثانية)دا دەڵێت:

گەورەكانی سەر زەوی دادوەرێك لە دۆزەخدا بەدی دەكەن، جا ئەوانەی كردەوەی حەڕامیان ئەنجامداوە ئەوا خواوەند (أنانكی) دادگاییان دەكات.

(١) مشاهد القيامة في القرآن ٢١-٢٣ عن كتاب الأوديسة للأستاذ درني خشبة.

سەرباری ئەوەی کە چۆنیەتی لێ پرسینەوەکەی ڕوون نەکردۆتەوە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نزیك دەبێتەوە لە بیروباوەڕی میسرییەکان لەبارەی دادگەری لێ پرسینەوە.

(أفلاطون - لە نێوان ساڵانی ٤٢٩ - ٤٢٧ پ.ز لە دایك بووە -) دەڵێت:

ئەگەر مردووان هاتنە بەردەم دادوەریان، ئەوا (ردامانت) کە برای (مینوس)ە بانگی مردووەکان دەکات بۆ ئەوەی لێی نزیك ببنەوە، پاشان پشکنین ئەنجامدەدات بۆ ڕۆحی یەکە یەکەیان بەبێ ئەوەی بزانێت ئەو پشکنینە کێ دەبێت.... ئەگەر ڕۆحێکی بینی کە پڕ بێت لە خراپە و پیسی و ئەو ڕۆحە دوور لەڕاستی ژیابێت ئەوا ڕەوانەی بەندیخانەی دەکات، بۆ ئەوەی سزای شیاوی خۆی وەربگرێت، هەروەها (ردمانت) مردووە حوکم لەسەر دراوەکە ڕەوانە دەکات بۆ هۆڵی دۆزەخ، دوای ئەوەی ناویان دەنێت بە پێی شیاویان بۆ پاك بوونەوەو پاك نەبوونەوە. سەبارەت بەو ڕۆحەش کە وای بۆ دەچێت کە لە پاکژی و ڕاستیدا ژیانی بەسەر بردووە، ئەوا دادوەرەکە دڵی خۆش دەبێت و ئەو ڕۆحە ڕەوانە دەکات بۆ دوورگەکانی بەختەوەری[1].

٥- لەلایەن ڕۆمانیەکان:

بەهەمان شێوە شاعیرو هونەرمەندی گەورەی ڕۆمانی (فرجل: ٧٠ - ١٩ پ.ز) لە داستانەکەیدا (ألياذة) باسی دیمەن و وێنەکانی لێ پرسینەوەی کردووە:

(اینیاس)ی پاڵەوانی داستانەکە دەچێتە جیهانی خواروو، بۆ گەیشتن بە ڕۆحی باوکی خۆی (أنشیر) بۆ ڕاوێژ پێکردنی لەبارەی داهاتووی خۆی و نەوەکانی، جا لەگەڵ کاهینێك دادەبەزێت بۆ ناو ماڵی مردووەکان، کە پڕیەتی لە تارمایی "شبح" و ڕۆح، دواتر ڕووباری (سکتس) دەبڕن، ڕووبارێکە لە دۆزەخ پڕە لە مارو گیانداری ترسێنەر، بە جیهانێکدا تێپەڕین کە هەمووی بریتی بوو لە بێ هیوای و بێ

(١) مشاهد القيامة في القرآن ٢٧-٢٨ نقلاً عن (موري) ترجمة المرحوم عبدالقادر حمزة باشا.

ئومێدی، له كۆتاییدا بەباوكی گەیشت، باوكیشی باسی ئەوەی بۆ كرد كه پایەداری و سەربەرزییەكی زۆری بۆ نەژاد و نەوەكانی ئەوی نووسیوەو بڕیارداوە[1].

٦- لەلایەن هندۆسیەكان:

هندۆسیەكان بڕوایان نییه به ژیانێكی تر كه سزاو پاداشتی لێ بێت، بەڵكو بڕوایان به (كارما) هەیه واته: یاسای سزاو پاداشت، مەبەست لێی ئەوەیه كه:

هەموو ئەو كردەوانەی كه مرۆڤ سەرپشكه تیایدا چاك بێت یاخود خراپ، ئەوا ئەو مرۆڤە لەسەر ئەو كردەوانەی بەهەر شێوەیەك بێت سزاو پاداشت وەرئەگرێتەوە، بەپێی ڕێسای دادگەری یەكلاكەرەوە، ئەم سزاو پاداشتەش هەر لەم ژیانەدا دەبێت.

بەڵام كاتێك بینیان كه دەكرێت سزا یاخود پاداشت جێبەجێ نەبێت، ستەمكار دەمرێت و تۆڵەی لێ ناسەندرێتەوە، هەروەها چاكەكار دەمرێت بەبێ ئەوەی پاداشتی چاكەكەی وەربگرێتەوە، بۆیه ناچار بوون پەنا بەرنەبەر بڕواهێنان به گەڕانەوەی ڕۆح له جەستەیەكی تردا (التناسخ).

جا گەڕانەوەی ڕۆح له جەستەیەكی تردا به (دووباره له دایك بوونیش) ناودەبرێت: گەڕانەوەی ڕۆح له جەستەیكی تردا، دوای ئەوەی له جەستەیەكەوە دەرچووه بەرەو جیهانی خواروو ڕۆیشتووە.

هۆكاری گەڕانەوەی ڕۆح له جەستەیەكی تردا ئەوەیه كه ڕۆح كۆمەڵه ئارەزوویێكی تری هەیه كه نەهاتوونەتەجێ و كۆمەڵه قەرزێك لەسەر شانیەتی و پێویسته بیداتەوە، بۆیه پێویسته چێژی بەرهەمی كردەوەكانی بكات له ژیانێكی تردا، واته له جەستەیەكی تردا، جا ئەگەر لەو جەستەیەدا چێژو تامی بەرهەمەكەی نەكرد ئەوا له جەستەیەكی تردا دەبێت چێژی بكات، ئا بەم شێوەیه تا ئارەزوو و هەوەسەكه تەواو دەبێت و قەرزەكان دەدرێنەوە، جا ئەگەر ئەمه تەواو

---

(١) مشاهد القيامة في القرآن ٢٨ نقلاً عن (قصة الأدب في العالم) لأحمد أمين، و (عن أساطير الحب والجمال عند الإغريق) لدريني خشبة.

بـــوو، ئـــەوا گیـــانی (ڕۆحـــی) مردووەکـــە ســـەردەکەوێت و لـــە دووبـــارە گەڕانـــەوە (تناسخ)یش ڕزگاری دەبێت و ئاوێتە دەبێت لەگەڵ (براهما[1]).

جـا ئـەو شـتە بەناوبانگانـەی لای ئـەوان سـەری هەڵـدا، کـە بریتیـە لـە سـزادانی جەستە بە ڕۆژوو و دونیا بەکەمزانی زیادەڕۆچوو و شـەوبێداری و ئـازاردانی دەروون و نەفس و ئەنجامدانی ئەزموونی سەخت بە نـەفس، تـا وا دەرئەکـەوێت کـە کەسـەکە زۆر خەیاڵ و خەفەت و ترسی هەیـە و ڕەشـبینە لـە پێنـاوی ڕزگـار بـوونی ڕۆحـی لـە زاڵبوونی جەسـتەکەی تـا ڕۆحەکـەی بـەرەو کۆتـایی بچێت و لەگـەڵ (براهمـا) ئاوێتـە ببێت[2].

٧- لەلایەن صابیئەکان:

صـابیئە مەندائیییـەکان بڕوایـان وایـە مـردن بریتیـە لـە دەرچـوون لـە جیهـانێکی ماددی - کە وەك بەندیخانە و کۆت و بەندێك وایە بۆ ڕۆح - بـەرەو جیهـانێکی ڕۆحـی و لەوێدا بۆ هەتا هەتایە ئەمێنێتـەوەو لـێ پرسـینەوەیەکی سـەختی لەگـەڵ دەکرێـت، بـەوەی کردەوەکـانی مردووەکـە دەپێـورێن و دەکێشـرێن، جـا ئەگـەر چاکەکانی زیـاتر

(١) مقارنة الأديان - أديان الهند الكبرى - د. أحمد شبلي ٦٢-٥٣ والأديان د. رشدي عليان وسعدون ساموك ٨٩.

هندۆسیەت:

ئاینی زۆرینەی هەرە زۆری خەڵکی ئێستای هیندە، بە (هندوكية)ش ناودەبرێت، سەرەتای سەدەی هەشتەمی پ.ز بە (برهمية) ناودەبرا کە پاڵدەدرایە لای (برهما)، کە بریتیە لە هێزی هەرە مەزنی جادووگەری شاراوەیە، بۆ بەدەستهێنانی پێویستی بە پەرستشی زۆر و خوێندنەوەی نزاو هۆنینەوەی سرود و قوربانی کردن هەیە. وشەی (البراهمية) لە (براهما) داتاشراوە بۆ ئەوەی ببێتە هێما و نیشانەیەك بۆ پیاوانی ئایینی ئەوانەی بڕویان وابوو کە لە سروشتی خۆیاندا پەیوەندی ئەکەن بە ڕەگەزی خواوەندی، بۆیە بە کاهینەکانی ئوممەتی هندۆسی ناونران قوربانی بەبێ ئامادە نەبوونی بە دروست دانەدەنرا، بەڵکو دەبوایە بە ئامادەبوون و دەسەر دەستی ئەوان بووبایە./ أديان الهند الكبرى - د. أحمد شبلي ٣٩.

(٢) أديان الهند الكبرى ٦٩ ومشاهدة القيامة ٢٥.

بـوون لـە خراپـەكانی، ئـەوا ڕۆحەكـەی دەڕوات بـەرەو جیهـانی نـوور (بەهەشـت) و لەوێـدا وەك قەشـە و ڕۆحانییـەكان خۆشـی دەكات، ئەگـەر تـای تـەرازووی خراپـەكان گـرانتر بـوو ئـەوا ڕۆحـی مردووەكـە دەبرێـت بـەو پاكژكـەرەوە لـە جیهـانی تـاریكی (ئـاگردا)، بەشـێوەیەك كـە ئـازار دەدرێـت بـە پلـەی جیـاواز تـا لـە خراپـەكانی پـاك دەبێتەوە دواتر دەنێردرێتە جیهانی نوور[1].

٨- لەلایەن جولەكەكان:

جولەكایەتی لە كرۆكی خۆیدا جۆرێكی ژیانـە، بیروباوەڕێـك نییـە كـە بـڕوای پـێ بهێنرێـت، تاكـە مـاوەی بریتیـە لـە جیهـانی ئێـستا، نـەك جیهـانێكی تـر لـە دوای ئـەو دونیایەیە.

(كـوهلر) لـە (دائـرة المعـارف العبريـة) دان بـەوەدا دەنێـت كـە: جولەكایـەتی بیروباوەڕو عەقیدە نییە یان سیستەمێكی بیروبـاوەڕی نییـە كـە لەسـەر قوربانیـدان و ڕزگار بوون لە داهاتوودا وەستا بێت، بەڵكو جولەكایەتی بریتیە لە سیستەم و ڕێسای ڕەفتاری مرۆیی و یاسای چاك، كە لەسەر مرۆڤ بەهەموو شێوەیەك پێویستە شوێنی بكەوێت.

لەبەر ئـەوەی جولەكایـەتی ئـایینی كـردار بـوو نـەوەك بـاوەڕو ئیمـان، لەبەرئـەوە جولەكەكان لە كتێبەكانیاندا نەدواون لەسەر ژیـانی ڕۆژی دوایـی و زینـدوو بوونـەوەو لێ پرسینەوە، چونكە ئەو شتانە لەسەر بیروباوەڕ ئەوەستن، سـزاو پاداشـتیش - لـەلای جولەكەكان - هەر لە ژیانی دونیادا تـەواو ئـەبێت. بـەڵام دوای ئـەوەی فارسـەكان - كـە ئـایینی زەردەشـتی ئایینیانـە - وڵـاتی (بابـل) و هـەر دوو دەوڵـەتی جولەكـەیان داگـیر كرد، هەروەها دوای ئەوەی پادشای فارسـەكان (قـوڕش) مۆڵـەتی دا بـە جولەكـەكان تـا بگەڕێنـەوە بـۆ فەڵەسـتین و پەرسـتگاكانیان دروسـت بكەنـەوە، ئـەوا پەیوەنـدی بـاش دروسـت بـوو لـە نێـوان جولەكـە و فارسـەكاندا، بـەم هۆیـە جولەكـەكان بیروبـاوەڕی

---

(١) الأديان للدكتور رشدي عليان وسعدون الساموك ١٨٧ والصابئون - الحرانين ومندائيين - للدكتور رشدي عليان.

زەردەشـتیان خوێنـد، لـە ئـایینی زەردەشـتی بابـەتی بڕوابـوون بـە ڕۆژی دواییـان وەرگرت.

ئا لەو كاتەدا هەر دوو پێغەمبەر (أشیعا) و (دانیال) هـەروەك لـە (سـفر دانیـال)دا هـاتووە دەسـتیان كـردووە بـە وەبیرهێنانـەوەو بـاس كردنـی زینـدوو بوونـەوەو لێپرسینەوەو سزاو پاداشت، بـەڵام كاتێـك جولەكـەكان دەدوێـن لـەبارەی ڕۆژی دوایـی، ئەوان مەبەستیان لێی شتێكی جیاوازە لەگـەڵ مەبەسـتی ئایینـەكانی تر،لـەوەی مـرۆڤ سزاو پاداشت لـە دوارۆژدا وەربگرێتـەوە لەسـەر ئـەو كردەوانـەی لـە دونیـادا ئـەنجامی داون، جولەكە لەلایەن لێكۆڵەران دوو بەشن:

أ- بەشێكیان لە ژیانی دونیایان گوزەراندووە بە بەختەوەری و ئازادانـە، ئـا ئەوانـە ڕەزامەندی لایەنی ماددی خواوەندیان دەستەبەر كردووە.

ب- بەشەكەی تریان لەژێر زەبرو زەنگ یاخود لە شاربەدەرو دەربەدەریـدا ژیـاون، ئا ئـەو بەشـانە مافیانـە بگەڕێنـەوە ژیـان جـارێكی تـر، بـۆ ئـەوەی بەشـە خۆشیەكەی خۆیان بەدەست بێنن.

دەسـتەیەك لـە (فریسـین)ەكان هەوڵیانـدا ئـەو بۆچـوونە هـەڵبگرن و بڵـاوی بكەنـەوە، بـەڵام ئـەم هەوڵـەی دەسـتەی نـاوبراو ڕووبـەڕووی نـاڕەزایی و ڕووبـەڕوو بوونەوەیـەكی توونـد بوونـەوە، سـەبارەت بـە سـەرجەم پێـڕو دەسـتەكانی تـری جولەكەكان هیچ شتێكیان لەبارەوە نەزانراوە[1].

٩- لەلایەن نەصرانیەكان:

نەصرانیەكان بە ڕۆژی دوایـی و زینـدوو بوونـەوەی مـردووان لـە گۆڕەكانیانـدا و لێ پرسینەوەیان لەسەر ئەو كردەوانەی كە لە دونیادا ئەنجامیان داون بڕوایـان هەیـە، بـەڵام نەصـرانیەكان دەڵـێن ئـەوەی لـێ پرسـینەوە دەكـات عیسایە (سـەلامی لـێ بێـت) هەروەها بەهەشت پاداشـتی ئـەو كەسـەیە كـە چاكە دەكـات، ئـاگری دۆزەخـیش سـزاو

(١) الیهود د. أحمد شلبي ١٩٤-١٩٦.

جێگای ئەو كەسەیە كە خراپە دەكات[1].

نەصـرانیەكان دەڵـێن عیسـا (سـەلامی لـێ بێـت) هەڵسـاوە بـە ڕەش كردنـەوەی تاوانەكانی خەڵكی، ڕەشكردنەوەی تاوانیش بریتیە لە خاچ دران، بۆیە عیسا لـە خـاچ درا و خوای گەورەش لە لەخاچ درانەكەی ڕازی بوو لەكاتێكدا كوڕی خواشـە، لـەدوای لـە خـاچ درانـی بـە خـاك سـپێردرا، بـەڵام سـێ ڕۆژ دوای ناشـتنی لـە گۆڕەكـەی هەڵسـایەوەو هاتـەدەر، ئینجیلـەكان ڕایـان جیـاوازە لـەبارەی ڕوون كردنـەوەی تێـرو تەسەلی بابەتی چۆنیەتی زیندوو بوونـەوەو لـە گۆڕ هەڵسانەوەكەی، ئینجیلـی (متـی) دەڵێت: لە (جلیل)، ئینجیلی (لۆقا) دەڵێت: لـە (أورشـلیم)، ئینجیلـی (یوحنـا) دەڵێـت: لە (جولەكایەتی و جلیلدا)، (مرقس)یش دەڵێت: لەناو قوتابیەكانیدا دەركەوت)[2].

هەروەها وتویانە:

عیسا دوای هەستانەوەی لە گۆڕەكەی تەنها چل ڕۆژ مایەوە، پاشـان بـەرز كرایـەوە بۆ ئاسمان و لە تەنیشت باوكی دانیشت، بـاوكیش لـێ پرسـینەوە لەگـەڵ هـیچ كەسـێك ناكات بەڵكو ئـەو كـارەی سـپاردووە بـە عیسـای كـوڕی، بۆیـە لـە ڕۆژی قیامـەتـدا عیسـا (سەلامی لێ بێت) دێـت و لـێ پرسـینەوە دەكـات لەگـەڵ خـەڵكی. لێ پێچینەوە لەگـەڵ هـەر مرۆڤێـك ئـەكات لەسـەر ئـەو كـردەوەی ئـەنجامی داوەو ئـەو هـزرەی بەخەیاڵیـدا هاتووە، جا ئەگەر چاكەی یاخود خراپەی كردبێـت ئـەوا بـەپێی كردەوەكـانی پاداشـت و سزا وەر ئەگرێت، شوێنی هـەتا هـەتایی بـۆ ئامادەیـە و هـەرگیز دەسـەڵات و مـوڵكی لەناو ناچێت.

لـە ئینجیلـی (یوحنـا)دا هـاتووە: (ڕاسـتی ئەوەیـە كـە پێتـان ئـەڵێم عیسـا كاتێـك دێـت، كـە ئـەو كـات مـردووان گوێبیسـتی دەنگـی كـوڕی خـوا دەبـن، جـا گوێبیسـتان

---

(١) مشاهد القیامة ٣٣: باسیشی كردووە كە: ناتوانین جەخت بكەینەوە كە چ كاتێك ڕۆژی قیامەتە یاخود كەی هەڵدەستێتەوەو زیندوو دەبێتەوە دوای بەخاك سپاردنی بە سێ ڕۆژ، هەروەك لە ئینجیلدا هاتووە.

(٢) محاضرات في النصرانیة: أبو زهرة ١٠٥.

زیندوو دەبنەوە، لەبەر ئەوەی چۆن خوای گەورە لە زاتی خۆیدا ژیانی هەیە، بەهەمان شێوەش ژیانی زاتی و خودی بە کوڕەکەی بەخشیوەو دەسەڵاتی لێ پرسینەوەی خەڵکیشی پێ بەخشیوە، چونکە کوڕی مرۆڤیشە. سەرتان سوڕنەمێنێ لە ئاستی ئەمەدا، چونکە کاتژمێرێك دێت کە هەموو مردوانی ناو گۆڕ گوێبیستی دەنگی عیسای کوڕی خوا دەبن، جا ئەوانەی کردەوەی چاکەیان کردووە لە گۆڕەکانیان دێنە دەرو زیندوو دەبنەوە، ئەوانەش کردەوەی خراپەیان ئەنجامداوە لە گۆڕەکانیان دێنەدەرەوەو زیندوو دەکرێنەوە بەمەبەستی لێ پرسینەوە، من ناتوانم لەخۆمەوە هیچ شتێك بکەم، وەك چۆن گوێبست ئەبم ئاوا لێپرسینەوەکە ئەنجام دەدەم، لێپرسینەوەکەم دادگەرانەیە، چونکە من داوای ڕەزامەندی خۆم ناکەم بەڵکو داوای ڕەزامەندی باوکم دەکەم کە منی ڕەوانە کردووە)[1].

***

(١) سەرچاوەی پێشوو ١٠٧.

دەروازەی سێیەم

ڕۆژی دوایی لە هزری ئیسلامدا(١)

واتاكەی:

یەكێك لە شتە سەلمێنراوەكان لە ئايينی ئیسلامدا بریتیە لە باوەڕ بوون بە ژیانێكی تر دوای مردن، كە خەڵكی دوای مردن زیندوو دەكرێنەوەو لێ پێچینەوەیان لەگەڵدا دەكرێت لەسەر ئەو كردەوانەی پێشتر ئەنجامیان داوە، ئینجا بەپێی كردەوەكانیان پاداشت یاخود سزا وەردەگرن، جا ئەوانەی باوەڕیان هێناوەو كردەوەی چاكیان ئەنجامداوە ئەوانە بەهەشتی هەتاییان بۆ ئامادەیە، ئەوانەش كە بێ باوەڕ بوون و كاری خراپ پیشەیان بووە ئاگری دۆەخیان بۆ ئامادەیە، كە بە سەختی سزای توونــــد وەردەگــــرن: ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۝٧ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ۝٨ ﴾ الزلزلة: ٧ - ٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاكەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوە. ئەوەش كە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت، دەیبینێتەوە).

هۆی ناونرانی بەو ناوە:

بۆیە بە (ڕۆژی دوایی) ناونراوە، چونكە دوایین ڕۆژی دونیایە، بەو واتایەی لكاوە بەكۆتا ڕۆژی دونیا، چونكە ڕۆژێك نیە لە دونیا تا ببێتە كۆتا ڕۆژی دونیا.

هەروەها ناونراوە بە (قیامەت) لەبەر هەڵسانەوەی خەڵكی لە گۆڕەكانیان و ڕاوەستانیان لەبەردەم بارەگای خوا، هەروەها بەرپابوونی بەڵگەكانیان و بەڵگەی

---

(١) خۆی ئەم ناونیشانە لە دەقی عەرەبیەكەدا بەم شێوەیە: (اليوم الآخر في الفكر الاسلامي)، بەڵام من بەوچەشنەی سەرەوە ڕستەكەم بەكوردی كرد، چونكە مەبەستی دانەر ئەوەیە كە تێڕوانینی ئیسلام بۆ ڕۆژی دوایی بخاتەڕوو نەوەك تێڕوانینی تاك تاكی موسڵمانان. (وەرگێڕ).

لەسەريان، نزيكەی سێ سەد ناوی هەيە[1].

حوكمی بڕوابوون بە ڕۆژی دوايی:

بڕوابوون بە ڕۆژی دوايی بنچينەيەكە لە بنچينەكانی ئيسلام، كەسێ بڕوای پێ نەبێت بە يەكدەنگی زانايان بە بێ باوەڕ دادەنرێت، بەپێی ئەوەی خستمانەڕوو و زياتريش ڕوونی دەكەينەوە. قورئانی پيرۆز و سوننەتی بەڕێزی پێغەمبەر بەتێرو تەسەلی دواون لەبارەی ڕۆژی دوايی و ديمەنەكانی قيامەت و وەسفەكانی بەهەشت و دۆزەخ، تا وای لێهاتووە كە ديمەنە زيندووەكانی ڕۆژی دوايی و تايبەتمەندييەكانی بەتەواوی دەركەوتن، بەشێوەيەك كە دڵ بۆی تێك ئەشكێ و لاشەكانيش مووچڕكەيان پێدادێت.

ئەو ڕێگەيەی كە ڕۆژيی دوايی پێی سەلمێنراوە:

شتێكی سروشتيە كە ئەو هەواڵ و وەسفانە لەبارەی ڕۆژی دوايی دەچنە چوارچێوەی شتە پەنهان و غەيبيەكانەوە كە هيچ يەكێك پەيی پێنەبردووە، چونكە ڕوودانيان لە دوای مردنە.

لەبەر ئەمە ئێمە لە لێكۆڵينەوەكەماندا تەنها ئەو هەواڵ و وەسفانە وەردەگرين كە لە ڕێگەی بێگومان و بڕەڕ (قطعي)يەوە چەسپاون، پێشتر وتومانە كە دەگاتە يەقين و ڕاستی، ئەم ڕێگەيەش بريتيە لە:

قورانی پيرۆز كە فەرمايشتی خوای پايەبەرزە، كە سەلماندمان هيچ شك و گومانێك لە هەواڵ و خەبەرەكانيدا نيە. هەروەها سوننەتی ڕاستی چەسپاوی پێغەمبەر (ﷺ)، كە لە سەر زمانی موبارەكی محمد (ﷺ) بۆمان هاتووە كە ڕاستگۆی ئەميندارە و لە خواوە ئەو هەواڵانەمان پێ ڕادەگەيەنێت.

ئەو فەرموودانەش فەرامۆش دەكەين كە لاوازن ياخود تانەيان لێدراوە. چونكە ئەم بابەتە تايبەتە بە بيروباوەڕ، ئەم ڕێگەيە كە دياريمان كردووە تاكە ڕێگەيە كە

---

(١)البجوري على الجوهرة ٧٦/٢.

گومان له ڕاستیەكەیدا نییه بۆ سەلماندنی بیروباوەڕمان لەبارەی ڕۆژی دوایی.

ڕێگەی تێگەیشتن لەشتە شاراوەو غەیبیەكان و بڕوابوون پێیان:

بڕوابوون به ڕۆژی دوایی بەشێكه له بڕوابوون به شته پەنهان و غەیبیەكان كه پێویسته بەدڵ بەڕاستیان دابنێین، دەشكرێت كه ڕێگەی تێگەیشتن له ڕۆژی دوایی نزیك بكەینەوه بەم شێوەیەی خوارەوە:

أ- پزیشك كوپێك ئاو له دەستتدا دەبینێت و لەو ئاوه ورد دەبێتەوەو پێت دەڵێت: ئەو ئاوه مەخۆرەوە چونكه پیسه و ژیانت دەخاته مەترسیەوه. تۆش هیچ له زانستی پزیشكی و ئاو تایبەتمەندییەكانی نازانی، بەڵام ئەوەنده هەیه كه پزیشكەكه شارەزایه.

ب- هەواڵدرا كه زانایانی ڕوانگه و گەردووناسی گیرانی مانگیان دیاریكردووه له شەوێكی تایبەت یاخود هەڵگیرسانی بای تووند له ڕۆژێك له ڕۆژەكان، تۆش پێت وایه كه ئەو هەواڵه دڵگیرو ڕاسته و له سەرچاوەیەكی فەرمیەوەیه.

بێگومان تۆ بڕوات بەمانه هەیه لەبەر دوو شت كه بریتین لەمانە:

أ- دڵنیایت كه پزیشكەكه شارەزایه، هەروەها زانایانی ڕوانگه و گەردووناسی ڕاستگۆن له ڕاگەیاندنی ئەو هەواڵه.

ب- دڵنیایت كه قسەی پزیشكەكه و هەواڵی زانایانی ڕوانگه ڕاستن و لەلایەنێكی فەرمیەوه دەرچوون و كه گریمانەی درۆ هەڵناگرێت.

ئەو دوو شتانه ئەگەر له شته پەنهان و غەیبیەكانن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دڵنیا بوویت لێیان و گومانت له هیچ بەشێكی هەردوو هەواڵەكەدا نییه[1].

ئێمەش دوای بەڵگه هێنانەوەمان لەسەر بوونی خوای گەورە، سەلماندنی ئەوەیه كه خوای گەورە خۆی پارێزەرو چاودێری بوونەوەرو گەردوونە، بەڵگەشمان خستەڕوو لەسەر ئەوەی كه محمد (ﷺ) بەڕاستی پێغەمبەری خوایه و ڕاستگۆیه

(١) كبرى اليقينيات الكونية ٣٠٤-٣٠٥.

لەو هەواڵانەی کە لە خواوە بە بەندەکانی ڕادەگەیەنێت، بەشێوەیەك هەواڵەکەی گەیشتە پلەی یەقین کە گومان هەڵنەگرێت، ئا لەو کاتەدا ئێمەش دڵنیا بووین لەوەی کە ئەو هەواڵانەی پێغەمبەر (ﷺ) داویەتی لەبارەی ڕۆژی دوایی ڕاست و دروستن، ئەگەرچی هەواڵەکان لەبارەی پەنهان و غەیبی بن و هەستەکان نەتوانن حوکمی لەسەر بدەن چ بە بوون یاخود نەبوون.

بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی دەرەنجامی بڕوا بەخوا بوونە:

مرۆڤ بڕوادار نابێت بە ڕۆژی دوایی تا بڕوای نەبێت بە خوای گەورە، بۆیە قورئانی پیرۆز لە چەندین شوێندا بەیەکەوە باسی کردوون:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَقُولُ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَبِٱلْيَوْمِ ٱلْآخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ ﴿٨﴾ ﴾ البقرة: ٨. واتە: (لەناو خەڵکیدا کەسانێك هەن کە دەڵێن: ئیمان و باوەڕمان بەخواو بە ڕۆژی قیامەت هێناوە "لە ڕاستیدا ئەوانە درۆ دەکەن" ئەوانە هەمیشە باوەڕدار نین).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ وَلَٰكِنَّ ٱلْبِرَّ مَنْ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْأَخِرِ وَٱلْمَلَٰٓئِكَةِ وَٱلْكِتَٰبِ وَٱلنَّبِيِّۦنَ ﴾ البقرة: ٦٢. واتە: (بێگومان ئەوانەی باوەڕیان هێناوە "لە ئوممەتی محمد (ﷺ)"، ئەوانەش بوونەتە جوولەکە "شوێنکەوتەی ڕاستەقینەی موسان"، گاورەکانیش " شوێنکەوتەی ڕاستەقینەی عیسان"، صابئەش "شوێنکەوتەی ڕاستەقینەی داودن"، ئەوانە هەر دەستەیەکیان باوەڕی دامەزراوی هێنا بێت بە خواو بە ڕۆژی دوایی و کارو کردەوەی چاکەی ئەنجام دابێت، جا ئەوانە پاداشتیان لای پەروەردگاریانە).

﴿ لَّيْسَ ٱلْبِرَّ أَن تُوَلُّوا۟ وُجُوهَكُمْ قِبَلَ ٱلْمَشْرِقِ وَٱلْمَغْرِبِ وَلَٰكِنَّ ٱلْبِرَّ مَنْ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْأَخِرِ

وَٱلْمَلَٰٓئِكَةِ وَٱلْكِتَٰبِ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ ﴾ البقرة: ١٧٧.[١] واتە: (بەڵکو کرداری چاك و کرداری باش بریتیە لەوەی کە ئادەمیزاد باوەڕی هێنا بێت بەخواو بە ڕۆژی دوایی و بە فریشتەکان و کتێبەکان و پێغەمبەران).

کەواتە بڕوا بوون بە ڕۆژی دوایی بەبێ باوەڕی تەواو هێنان بە خواو پێغەمبەرەکانی هیچ مانایەکی نییە.

بۆیە شتێکی بێ کەڵك و پوچە کاتێك موجادەلە و دەمەتەقێ بکەیت، لەگەڵ کەسێك لەسەر ڕۆژی دوایی کەچی ئەو کەسە بڕوای بەخوا نەبێت، چونکە ئەو کاتە نمونەی تۆ وەك ئەو کەسەی لێ دێت کە هەواڵ دەدات بە کەسێك بەوەی مرۆڤ گەیشتۆتە سەر مانگ، کەچی کابرا نکوڵی لێ بکات و نەزان بێت بەو شتە سەلمێنراوانەی کە زانستی گەردووناسی ئێستا پێی گەیشتووە.

جا ئەوەی دەمەتەقێ دەکات لەبارەی ڕۆژی دوایی ئەوا ئێمە ئاراستەی ئەکەین بۆ بەڵگە سەلمێنەرەکان (قطعي)ەکان لەسەر بوونی خواو توانا و سیفەتە تەواوەکانی وەك پێشتر لە بەشی خواناسی لەسەری دوایین.

ئەگەر بوونی خواو بوونی پێغەمبەرایەتیمان بۆ سەلما، ئا لەوکاتەدا پێویست دەبێت کە زیندوو بوونەوەو لێ پرسینەوە هەبێت کە بەپێی کردەوەکانی مرۆڤ پاداشت و سزای بۆ ئامادە بکرێت، خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۝٧ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ۝٨ ﴾ الزلزلة: ٧ - ٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاکەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوە. ئەوەش کە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت، دەیبینێتەوە).

***

(١) سەیری ئەم ئایەتانە بکە کە ڕۆژی دوایی و باوەڕ بەخوا بوونی بەیەکەوە هێناوەو بەستۆتەوە: البقرة ١٢٦، ٢٢٨، ٢٣٢، ٢٦٤، آل عمران ١١٤، النساء ٣٨، ٣٩، ٥٩، ١٦٢، المائدة ٦٩، التوبة ١٨، ١٩، ٢٩، ٤٤، ٤٥، ٩٩، النور ٢، العنكبوت ٣٦، الأحزاب ٢١، المجادلة ٢٢، الممتحنة ٦، الطلاق ٢.

ژیانێکی تر

پچڕانی کردار بەهۆی مردن:

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرمووێت:

((اِذا مات الاِنسان انقطع عملُه اِلا من ثلاث: صدقة جارية، أو عِلْمٍ يُنتفع به، أو ولَدٍ صالح يدعو له))مسلم گێڕاویەتیەوە - بەشی وەسیەت. واتە: کاتێك کەسێك مرد دەستبەرداری هەموو کردارێك دەبێت، جگە لە سێ شت: خێرێکی نەبڕاوەو بەردەوام یان زانستێك کە سوودی لێ ببینرێت یاخود منداڵێکی باشی هەبێت و نزای بۆ بکات[1].

مردن ئەوەیە کە ژیانی دونیا و دواڕۆژ لێك جیادەکاتەوە، بەم پێیە قۆناغەکانی ڕۆژی دوایی لە یەکەم ساتی جیابوونەوەی ڕۆح لە جەستە دەست پێدەکات.

ئالێرەدا لەبارەی ئەو قۆناغانە بەشێوەیەکی زنجیرەیی دەدوێین سەرەتا لە مردن و ئەو شتانەی پێیەوە پەیوەستن دەست پێدەکەین، و باسی ئەو شتانە دەکەین کە لە دوای مردن دێنە پێش و ئەو دیمەنانەی بەرپا ئەبن تا کۆتا بابەت کە بریتیە لە جێگیر بوونی مرۆڤ لە بەهەشت یاخود لە دۆزەخ.

***

ئاکام خراپی، کردەوەکان پەیوەستن بە ئاکامەکانیانەوە

(أبو هريرة- خوای لێ ڕازی بێت -) دەڵێت، پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی:

((اِن الرجل ليَعملُ الزمنَ الطويل بعمل أهل الجنة، ثم يختم له عمله بعمل أهل النار، واِن الرجل ليَعمل الزمنَ الطويل بعمل أهل النار، ثم يختم له عمله بعمل أهل الجنة))مسلم گێڕاویەتیەوە - بەشی قەزاو قەدەر. واتە: پیاوی وا هەیە ماوەیەکی زۆر کاروکردەوەی بەهەشتیی دەکات، پاشان کۆتایی کردەوەکەی بە کردەوەی دۆزەخی دێت. پیاوی وایش هەیە ماوەیەکی زۆر کاروکردەوەی دۆزەخیی دەکات پاشان کۆتایی کردەوەکەی

---

(١) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم ٤٦٨، و. لیژنەیەك، (وەرگێڕ).

بە کردەوەی بەهەشتی دێت[1].

هەروەها (سهل)ی کوڕی (سعد) دەڵێت، پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی:

((اِن العبد ليَعمل عمل أهل النار واِنه من أهل الجنة، ويعمل عمل أهل الجنة واِنه من أهل النار، واِنما الأعمال بالخواتيم)) بخاری گێڕاویەتیەوە - بەشی قەزاو قەدەر. واتە: بەندە هەیە کاری دۆزەخیی دەکات و لە بەهەشتییەکانە، بەندەش هەیە کاری بەهەشتیی دەکات کەچی لە دۆزەخییەکانە، بێگومان کردەوەکان پەیوەستن بە ئاکامەکانیانەوە.

ئاکام خراپی بۆ ئەو کەسە دەبێت:

أ- کە سوورە لەسەر گوناهی گەورە و خێرا دەڕوات بەرەو ئەنجامدانی شتی قەدەغە کراو، لەوانەیە ئەنجامدانی ئەو کارە خراپانە ببێتە پیشە و بەسەریدا زاڵ ببێت تا بەر لەوەی تەوبە بکات و پەشیمان ببێتەوە مردن یەخەی دەگرێت، ئا لەو حاڵەتەشدا شەیتان فێڵی لێ دەکات.

ب- ئەو کەسەی لەسەر ڕێگەی ڕاست دەڕوات و دواتر دەگۆڕێت و لە ڕێبازی ڕاست لادەدات.

بۆیە زانایان وتویانە:

(بە باوەڕو کردەوەو نوێژو ڕۆژوو هەموو ئەو شتانەی پێی لە خوای گەورە نزیك دەبیەوە سەرسام مەبە بەخۆت، چونکە ئەگەر ئەو شتە ناوبراوانە لە بەدەستهێنانی خۆشت بێت ئەوا دەبێ بزانی کە لە بەدیهێنانی خوای گەورەیە... جا هەرچەندە شانازی بکەین ئەوا وەك ئەوەیە شانازی بکەیت بە شتی جگە لەخۆت، کە ئەکرێت ئەو شتە چاکەیە کە هی خۆت نییە لێت بسەنرێتەوە لەو کاتەدا دڵت لە خێر بەتاڵتر دەبێت لە دڵی باڵندە، جا چەند مێرگ هەبوون و گەیشتوونەتە ئێوارە لە کاتێکدا گوڵەکانی درەوشاوەو پڕن، کەچی بۆ بەیانی هەمان مێرگ گوڵەکانی

---

(١) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، و. لیژنەیەك، ٩١٦. (وەرگێڕ).

پووچ هەڵگەڕاون و بوونەتە پوش و پەڵاش.... بەندەش هەیە ڕۆژ بەڕێ دەكات و دڵی پڕەو دەرەوشاوەیە بە گوێڕایەڵی خوا، بەیانی ئەكاتەوە بە تاوان و ستەمكردن و دڵ نەخۆشی)[1].

هەر لەبەر ئەمەیە كە خوای گەورە پەشیمانی و تۆبەی لەسەر بڕواداران فەرزو پێویست كردووە، تا ئاكامیان باش بێت و سەرەنجام بچنە بەهەشتەوە، بەندە نازانێت كەی ڕۆحی دەكێشرێت، چونكە مردن یەخەی گەورەو بچوك و تەندروست باش و نەخۆش دەگرێت بەبێ جیاوازی.

بۆیە شتێكی پێویستە كە مرۆڤ مادەم ڕاسپێردراوەو (مكلف)ە بەپێی شەرع دەست پێشخەربێت لە گوێڕایەڵ بوون بۆ خوا، چونكە مرۆڤ دەگاتە ئەو تەمەنەی كە ڕاسپێرران (تكلیف) ئەوا پاداشت و سزا پەیوەست دەبێت بە هەر كردەوەو گوفتارێكی. گوێڕایەڵ بوون بۆ خوا ڕێگەی گەیشتنە بە (فیردەوس).

***

پەشیمانی (التوبة)

پەشیمانی (توبة) لە ئەصڵی زمانەوانیدا: بریتیە لە گەڕانەوە. دەوترێت: (تاب) واتە گەڕایەوە.

هەروەها لە زاراوەشدا: بریتیە لە گەڕانەوە لەو شتانەی كە ناشرین و نەخوازراون لە شەرعدا و چوون بەرەو ئەو شتانەی كە پەسەندن لەلایەن شەرعەوە[2].

پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((اِن الله یقبل توبة العبد ما لم یُغَرغر)) ترمذي هێناویەتی. واتە: خوای گەورە پەشیمانی و تۆبە وەرئەگرێت مادام كەسەكە نەگەیشتبێتە سەرەمەرگ و حاڵەتی ڕۆح كێشان.

---

(١) التذكرة في أحوال الموتى وأمور الآخرة - للقرطبي. مطابع مدكور بالقاهرة ٣٦-٣٨.

(٢) الرسالة القشيرية، میسر ساڵی ١٩٥٧، ٤٥.

پەشیمانی و تۆبە: موسڵمانان کۆکن لەسەر ئەوەی تۆبە پێویست و فەرزە. بەم بەڵگانە:

ئەم فەرمایشتە: ﴿وَتُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ ٱلْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ **النور: ٣١. واتە: (کەواتە هەمووتان ئەی ئیمانداران بەرەو لای خواو بەدەستهێنانی ڕەزامەندی ئەو بگەڕێنەوە بۆ ئەوەی ڕزگارو سەرفراز بن).**

هەروەها ئەم فەرمایشتە: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ تُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا﴾ **التحريم: ٨. واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە، ئێوە بە تەوبە و پەشیمانیەکی پوخت و دڵسۆزانەوە ڕوو بکەنە خوا).**

مەرجەکانی پەشیمان بوونەوە (التوبة):

١. **بەدڵ پەشیمان بوونەوە لەو تاوانانەی ئەنجامی داوە.**
٢. **دەستبەجێ دەست هەڵگرتن لە گوناهو تاوان.**
٣. **بڕیاردان بەدڵ و سوربوون لەسەر ئەوەی کە نەگەڕێتەوە سەر ئەنجامدانی تاوانی لەوجۆرە.**
٤. **ئەو پەشیمان بوونەوەو دەست هەڵگرتن لە شەرم و ترسی خواوە بێت نەوەك لە شەرم و ترسی کەسێکی تر.**

ئینجا ئەگەر هەر یەکێك لەو مەرجانە فەرامۆش بکرێن تۆبەکە دروست نییە[1].

ئەمەش بەو مەرجەی تاوانەکە لەنێوان بەندە و خوای پایەبەرز بێت و پەیوەست نەبێت بە مافی ئادەمیزادەکان.

ئەگەر تاوانەکە پەیوەست بوو بە مافی هەر ئادەمیزادێك، ئەو مەرجەش پێویستە جێبەجێ بکات سەرباری چوار مەرجەکە: ئەویش ئەوەیە کە خۆی پاك

---

(١) التذكرة للقرطبي ٤٥-٤٧، و لە: الرسالة القشيرية ٤٥ ورياض الصالحين ١٨-١٩ مەرجی چوارەمی باس نەکردووە.

بكات لە مافی خاوەن ماف، ئەگەر مافەكە پارەو ماڵ و سامان بوو ئەوە دەبێت بۆ خاوەنەكەی بگەڕێنێتەوە، ئەگەر تاوانێك بێت سنوورو حەدی پێ بكەوێتە سەر پێویستە لەسەری جێبەجێ بكات یاخود داوای لێخۆش بوون دەبێت بكات، ئەگەر بە پاشە ملە باسی یەكێكی كرد ئەوا دەستی لێ هەڵدەگرێت[1].

جا سەبارەت بەم فەرمایشتە: ((الندم توبة))[2] مەبەستی ئەو فەرمایشتە ئەوەیە كە مەزنترین بنچینەی تۆبەكردن پەشیمان بوونەوەیە بەدڵ. ئەم فەرمایشتە هاووێنەی ئەو فەرمایشتەیە كە پێغەمبەر دەفەرمووێت: ((الحج عرفة))[3] مەبەستی ئەو فەرمایشتە ئەوەیە كە گەورەترین بنچینەی حەج عەرەفەیە (واتە ڕاوەستان لە عەرەفە).

هەندێ لە زانا لێكۆڵەرەكان دەڵێن: تەنها پەشیمان بوونەوە بەسە، چونكە پەشیمان بوونەوە ڕێگرە لە كارە خراپەكانی دوای خۆی، چونكە شتێكی ئەستەمە ئەوە ئەندازە بكرێت كەسێك لە حاڵێكدا پەشیمان بێت و لەهەمان كاتیشدا سووربێت لەسەر ئەنجامدانی هەمان تاوان[4].

* * *

(١) رياض الصالحين سەرچاوەی پێشوو.

(٢) رواه أحمد وابن ماجه والحاكم. وهو صحيح/ الجامع الصغير ١٨٩/٢.

(٣) رواه أحمد وأصحاب السنن الأربعة والحاكم في المستدرك والبيهقي وهو صحيح / الجامع الصغير ١٥١/١.

(٤) رسالة القشيرية ٤٥-٤٦.

مردن (الموت)

پێناسەکەی:

مردن بریتی نییه له نەبوونی ڕووت و له ناوچوونی پوخت، بەڵکو بریتیـه لەپچڕانی پەیوەندی ڕۆح به جەستەوەو لێکترازانی و پەیـدابوونی بۆشـایی لـەنێوانیان و گـۆڕانی بارودۆخه له هەر دووکیاندا بەهۆی جیـا بوونـەوەیان و ڕۆیشـتنه لـه قۆناغێکـەوه بـۆ قۆناغێکی تر[١].

ڕۆح: تەنێکی سووك و ڕوونه، خودی خۆی زیندووه، بەشـێوەیەك لەگـەڵ جەسـته تێکەڵه وەك تێکەڵی ئاو لەگەڵ لاشەی درەختی سـەوز، هـەر کـه ڕۆح لـه جەسـته جیـا ئەبێتــەوەو پەیوەندییەکــەی ئەپچــڕێت لەگەڵیــدا، ئــەوا ناتوانێــت هەڵسـوکەوت لــه جەســتەدا بکــات، بــەو واتایــەی کاریگــەری لەســەر جەســته نامێنێــت، لەبــەر ئــەوەی ئەندامــەکانی لاشــه وەك ئــامێرو ئــامراز وان بــۆ ڕۆح، کــه ڕۆح چــۆن بیــەوێت ئــاوا بەکاریان دەهێنێت[٢].

خوای گەورە دەفەرموویت:﴿ ٱللَّهُ يَتَوَفَّى ٱلْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَٱلَّتِى لَمْ تَمُتْ فِى مَنَامِهَا ۖ فَيُمْسِكُ ٱلَّتِى قَضَىٰ عَلَيْهَا ٱلْمَوْتَ وَيُرْسِلُ ٱلْأُخْرَىٰٓ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٢﴾ ﴾ الزمر: ٤٢. واته: (هەر خوایه که گیانەکان دەکێشێت لەکاتی مردنیاندا، هەروەها ئەو گیانەش که نەمرد له خەوەکەیدا هەر خوا بۆی دەنێرێتەوە، جا ئەو کەسەی که خوا بڕیاری مردنی دابێت ڕۆحەکەی دەگرێتەوەو ناگەڕێتەوە بۆ لاشەی، ئەو کەسەش که ڕۆژی تەواو نەبووبێت دەینێرێتەوە بۆی تا کاتێکی دیاریکراو، بەڕاستی ئا لەو دیاردانەدا چەندەها بەڵگەو نیشانەی زۆر هەیه بۆ کەسانێك که تێفکرن و بیر بکەنەوە).

هــەروەها دەفــەرموویت: ﴿ وَهُوَ ٱلْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِۦ ۖ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰٓ إِذَا

---

(١) التذكرة ٤.

(٢) رسالة في التوحيد والفِرق العاصرة ١٠٠.

جَآءَ أَحَدَكُمُ ٱلۡمَوۡتُ تَوَفَّتۡهُ رُسُلُنَا وَهُمۡ لَا يُفَرِّطُونَ ﴿٦١﴾ ﴾ الأنعـام: ٦١. واتـه: (ئـەو زاتـە دەسـەڵاتداری بـێ سـنورە بەسـەر بەندەكانیـدا، چـەندەها "فریشـتەی" چـاودێرو تۆماركەر دەنێرێت بۆ سـەرتان هـەتا ئـەو كاتـەی مـەرگ دێـت و یەخـە بەكەسـێكتان دەگرێـت، ئـەو كاتـە ئـیتر "فریشـتە" ڕەوانـەكراوكانمان گیـانی دەكێشـن و لەكاتێكـدا ئەوان لەكارو كردەوەی خۆیان كەمتەرخەمی ناكەن).

ڕۆح لـە جەسـتە دەردەچـێت، لەكاتێكـدا كـە جەسـتە لـە تـەواوترین بـارودۆخی تەندروستیدایە. ئائەمـە ئـەو پێناسـەیەیە كـە موسـڵمانان خستویانەتەڕوو و بڕوایـان پێ هێناوە.

سـەبارەت بـەو پێناسـانەش هەنـدێك كـەس باسـیان كـردووە، كـە گوایـە مـردن بریتیە لە:

أ- لەكاركەوتنی دڵ لە لێدان.

ئـەم پێناسـەیە دارِمـا و پوچـەڵ بوویـەوە لـە چـەند سـاڵانی دواییـدا بـەهۆی چاندنەوەی دڵ یاخود بەكارهێنانی دەزگای دەستكرد لە جێگەی دڵ.

ب- مردن بریتیە لە مردنی خانەكانی مێشك.

ئەمــەش بەهــەمان شـێوە دارِمـا، لەوكاتــەی نەخۆشـخانەی زانكـۆی (تۆكیـۆ) ڕایگەیاند كە سـەركەوتووبووە لـە گێڕانـەوەی مێشـكی پیاوێـك بـۆ ژیـان، دوای ئـەوەی چالاكیەكانی مێشكی بۆ ماوەی چەند مانگێك لەكار كەوتبوو[(١)].

هـەموو ئـەو لێكۆڵینەوانـە شكستیان خـواردو تێكشـكان كـە هـەوڵیان دەدا مـردن بكەنـە شـتێكی گومانـاوی و ناڕاسـت، تـەنها ئـەو گریمانـە مایـەوە كـە ڕۆژگـارو زەمانـە جەختی لەسەر كردەوە، ئەویش ئەوەیـە كـە مـرۆڤ لەهـەر تەمـەنێك و لەهـەر كاتێـك بێت ئەكرێت مردن یەخەی بگرێت هەتاكو (د. كارل) دوای پشكنینی كێشـەكە و بـاس

(١) یوم القیامة - عبدالرزاق، ط الشعب ١٩٦٩، ٦٠-٦٢.

سەیری چەند پێناسەیەكی تریش بكە لە كتێبی: الاسلام یتحدی - وحید الدین خان، چ ٤، قاهرة، ٧٣.

كردنی ئەو هەوڵە جیاوازانەی لەوبارەوە دراون وتی:

(مـرۆڤ هـەرگیز بێـزار نابێـت لـە توێژینـەوە لـە بابـەتی نـەمری و هـەرمان و بـەردەوام بـۆی دەگـەڕێت، لەگـەڵ ئـەوەی كـە هـەرگیز پـەیی پـێ نابـات، جـا پێكهاتـە جەسـتەییەكەی ملكەچـی چـەند ڕێسـایەكی دیـاریكراوە، مـرۆڤ دەتوانێـت مـاوەی فسیۆلۆجی ئەندامەكانی جەستەی بوەستێنێت، تا مردن بۆ ماوەیـەكی كـەم دوابخـات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەرگیز ناتوانێت بەسەر مردندا زاڵ ببێت).

لەبەر ئەمە (د. لنس بالنج) خاوەنی خەڵاتی (نۆبڵ) بۆ زانستەكان، دەڵێت:

(مـرۆڤ بـە ئەندازەیـەكی زۆر مـەزن لـە ڕووی تیۆریـەوە نـەمرە، خانـەكانی جەستەی وەك ئامێر وان كە هەڵدەستن بەچاكسازی كردن بۆ نەخۆشیەكانی جەستە و چارەسەركردنی بەشێوەیەكی خۆكاری، ئینجا سەرباری ئەمەش مـرۆڤ پـیر ئـەبێت و ئـەمرێت، هۆكارەكـانی ئـەم دیاردەیـە "كەمردنـە[1]" هـەروەك خـۆی بـە نهێنـی ماونەتەوەو سەری زانایان سورماوە لەئاستیدا)[2].

ئەوەی شوێن مردوو ئەكەوێت بۆ سەر گۆڕەكەی و دوای مردنەكەی، هەروەها چی لەگەڵیدا ئەمێنێتەوە:

پێغەمبەر (ﷺ) ئەمەی لەم دوو فەرمایشتەدا ڕوون كردۆتەوە:

(أنـس)ی كـوڕی (مالـك - خـوای لـێ ڕازی بێـت -) دەڵێـت: پێغەمبـەری خـوا (ﷺ) فەرموویـەتی: ((يتبع الميت ثلاثة، فيرجع اثنان، ويبقى واحد، يتبعه أهلـه ومالـه وعملـه، فيرجـع أهلـه ومالـه، ويبقـى عملـه))[3] واتـە: سـێ شـت دوای مـردوو ئەكەون، دوانـی ئەگەڕێنـەوەو یـەكیان ئەمێنێتـەوە، خانـەوادەو سـەروەت و سـامانی دەگەڕێتـەوەو

(١) وەرگێڕ.

(٢) الاسلام يتحدى ٧٣-٧٤ و سەیری وتەی (د. كارل) لە كتێبەكەیدا بەناوی: (الانسان ذالك المجهول ترجمة شفيق أسعد فريد لا ٢٠٩ في فصل الزمن الداخلي).

(٣) أخرجه مسلم واللفظ له في أول الكتاب الزهد والرقائق ٢٢٧٣/٤، والبخاري في الرقائق - باب سكرات الموت ١٣٤/٨.

كردەوەكانی ئەمێنێتەوە.

هەروەها (أبی هريرة- خوای لێ ڕازی بێت -) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((اِن مما يَلحق المؤمن من عمله وحسناته بعد موته: علماً علَّمه ونشره، وولداً صالحاً تركه، ومُصْحفاً ورَّثه، أو مسجداً بناهُ، أو بيتاً لابن السبيل بناه، أو نهراً أجراه، أو صدقةً أخرجها من ماله في صحته وحياته يلحقُه من بعدِ موته))[1] واتە: لەو شتە چاك و باشانەی كە لە دوای مردن بەدوای مردووەكە ئەكەون: زانستێكی فێری خەڵكی كردبێت و بڵاوی كردبێتەوە، منداڵێكی خواناسە لەدوای خۆی بەجێی هێشتبێت یاخود مزگەوتێك یان خانوێكی بۆ ڕێبواران دروست كردبێت یاخود ڕووبارێكی ڕاكێشابێت یان سەدەقە و بەخشینێك كە لە حاڵەتێك بەخشی بێت كە خۆی هەر زیندوو بووبێت و تەندروستی باش بووبێت، ئەمانە لەدوای مردن پێی دەگەن.

هیچ تێكگیرانێك نییە لەنێوان دوو فەرموودەكە، لەبەر ئەوەی:

أ- یان ئەوەتە واتای ژمارەكە بەڵگە نییە.

ب- یاخود سەرەتا پێغەمبەر (ﷺ) تەنها ئاگاداری ئەو شتە كراوە، كە لە سەحیحی موسلمدا هاتوە، دواتر خوای گەورە ئاگادری كردۆتەوە لەشتی زیاتر[2].

***

(١) رواه ابن ماجة في المقدمة - باب ثواب معلم الناس الخير ب ١ لا ٨٨، وهو حديث حسن/ جامع الصغير ١/١٠٠.

(٢) دليل الفالحين ٣/٤٣٣.

هیوا خواستنی مردن

قەدەغە كراوە كە ئاواتی مردن بخوازرێ بەهۆی هاتنی كارەسات بەسەر ماڵ و سەروەت و سامان و لاشەدا:

(أنس - ڕەزای خوای لێ بێت -) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی:

((لا يتمنيَنَّ أحدُكم الموتَ لضُرّ نزل به، فإن كان لا بد متمنياً فليقل: اللهم أحيني ما كانت الحياة خيراً لي، وتوفني إذا كانت الوفات خيراً لي))[1] واتە: با هیچ كەسێك لە ئێوە ئاواتی مردن نەخوازێت، لەبەر ئەوەی تووشی بەڵایەك بووە، ئەگەر زۆر پێویست بوو ئاوات بخوازێت، ئەوا با بڵێت: خوایە؛ ئەگەر ژیان چاكترە بۆم ئەوا بمژیێنە، ئەگەر مردنیش چاكترە ئەوا بم مرێنە[2].

هەروەها پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((لا يتمنين أحدُكم الموت، إما محسناً فلعله يزداد خيراً، وإما مسيئاً فلعله يَسْتَعْتِب))بخاری هێناویەتی[3].

جا ئەم فەرمایشتە پیرۆزەی پێغەمبەر(ﷺ): (فلعله يَسْتَعْتِب): (الاستعتاب) واتە داواكرن و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خوای گەورە، ئەمەش تەنها بە تەوبە و پەشیمانی و دەست هەڵگرتن دەبێت لە تاوان و خراپە[4].

جا واتای فەرموودەكە ئەوەیە: كە با هیچ كەسێك ئاواتی مردن نەخوازێت چ ئەو كەسە باش یان خراپ بێت، ئەگەر كەسەكە ئیش و پیشەی چاكە بوو، با ئاواتی مردن نەخوازێت بەڵكو چاكەی زیاتر دەخاتە سەر چاكەكانی، بەمەش پاداشت و دەستكەوتی زیاتر دەبێت. ئەگەر كەسەكە خراپ بوو بەهەمان شێوە با ئاواتی مردن

---

(١) أخرجه البخاري - كتاب الدعوات - باب الدعاء بالموت والحياة ٩٤/٨ و مسلم في كتاب الذكر والدعاء، باب كراهة تمني الموت لضر نزل به ٢٠٦٤/٤ واللفظ لمسلم.

(٢) دەقی كوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، و. لیژنەیەك، ٩٣٣. (وەرگێڕ).

(٣) البخاري - كتاب التمني - باب ما يكره من التمني ١٠٤/٩.

(٤) التذكرة ٤-٥.

نەخوازێت بەڵكو پەشیمان دەبێتەوەو دەست لەو خراپەكارییەی هەڵدەگرێت و داوای ڕەزامەنـدی دەكـات لـە خـوا بـەڵكو ئەمـەش دەبێتـە هۆكارێـك بـۆ ڕەش بوونـەوەی خراپەكانی كە ئەنجامی داون[1].

دروستە نزای مردن بكرێت و ئاواتی مردن بخوازرێت لە ترسی فەوتانی ئایین:

بەڵگە لەمبارەوە ئەمانەی خوارەوەن:

١- خـوای گـەورە لەسـەر زمـانی یوسـف (سـەلامی لـێ بێـت) فەرموویـەتی: ﴿ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِٱلصَّٰلِحِينَ ﴾ یوسف: ١٠١. واتە: (داواكارم كە بە موسڵمان بممرێنیـت و بمخەیتە ڕیزی پاكانەوەو بمگەیەنیت بە كاروانی چاكەكاران).

(قتادة) وتویەتی: هیچ پێغەمبـەرێك و هـیچ كەسێك جگـە لـە پێغەمبـەر یوسـف (سەلامی لێ بێت) ئاواتی مردنیان نەخواستووە، یوسـف (سـەلامی لـێ بێـت) كاتێـك ئـاواتی مردنــی خواسـت كـە خـوای گـەورە بەخشـش و نیعمـەتی زۆری پێـدا و دەسـەڵاتی گرتەدەسـت، ئـەم ئـاوات خواستنەشـی لـەوەوە سەرچـاوەی ئـەگرت كـە ئاواتـەخوازی گەیشتن بوو بە خزمـەت پـەروەردگار، بۆیـە فـەرمووی: ﴿ رَبِّ قَدْ ءَاتَيْتَنِي مِنَ ٱلْمُلْكِ ﴾ یوسف: ١٠١. واتە: (پەروەردگارا بەڕاستی تۆ پاشایەتیت پێ بەخشیم).

هەروەها وتـراوە: یوسف ئاواتی مردنی نەخواستووە، بەڵكو ئـاواتی مردنـی لەسـەر ئیسلام خواستووە، واتە: ئەگەر كاتی مردنم هات بە موسڵمانی بم مرێنـە، ئـەم وتەیـە پەسەندە لەلایەن توێژەرەو (مفسر)ەكان لە تەئویل كردنی ئایەتەكە.

٢- خـوای گـەورە لـەبارەی (مـریم) دەفـەرمووێت: ﴿ يَٰلَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَٰذَا وَكُنتُ نَسْيًا مَّنسِيًّا ﴾ مـریم: ٢٣. واتە: (خۆزگە پـێش ئـەم حاڵەتـە بمردمایـە و وەك شـتێكی بێ نـرخ فرامۆش بكرامایە).

وتویانە: لەبەر دوو شت ئاواتی مردنی خواستووە:

یەكەم: ترساوە لەوەی گومانی خراپ بە دیندارییەكـەی ببرێـت، بەمـەش لەكـەدار

---

(١) اِرشاد الساري لشرح صحیح البخاري - للقسطلاني، چ ٧ بولاق ساڵی ١٣٢٣، ١٠/٢٨٠.

ببێت و تووشی تاقيكردنەوەو ناخۆشی بكات.

دووەم: گەلەكە بەهۆی ئەوەوە بكەونە ناو كاری بوختان هەڵبەستينەوەو كاری زينای بدەنە پاڵی، ئەمەش هۆكاری لەناوچوونيانە.

٣- فەرمايشتی پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموويێت: ((لا تقوم الساعة حتى يمر الرجل بقبر الرجل، فيقول يا ليتني مكانه)) مالك له (الموطأ) گێڕاويەتيەوە[١]. واتە: قيامەت بەرپا بەرپا نابێت تا پياو بەلای گۆڕی يەكێكی تردا دەڕوات، دەڵێت: خۆزگە لە جێگەی مردووەكە بووبام.

وتويانە: ئەمە هەواڵێكە لەبارەی ئەوەی ئەو بارودۆخە پێش دێت، بەهۆی سەختی ئەو بارودۆخە گەندەڵ و خراپەی ئايينی خەڵكی تيايدا دەبێت و لە ترسی فەوتانی ئاينيان ئەمە دەخوازن، نەوەك لەبەر تووش بوونی مرۆڤ بە ناڕەحەتی لە جەستە ياخود بە فيرۆچوونی سەروەت و ماڵ و سامان، ئەمەی ئەو واتايە ڕۆشنتر دەكات: ئەم فەرمايشتەی پێغەمبەرە (ﷺ):

((اللهم اني أسألك فِعْلَ الخيرات، وترك المنكرات وحب المساكين، واِذا أردتَ في الناس فتنة، فاقبضني اِليك غير مفتون))[٢] مالك گێڕاويەتيەوە[٣]. واتە: خوايەگيان؛ داوات لێ دەكەم يارمەتيدەرم بيت لە ئەنجامدانی كاری چاكدا، خۆ دووگرتن لە خراپەكان و خۆشويستنی هەژاران، ئەگەر ويستت ئاشوب بڵاو ببێتەوە لەناو خەڵكی ئەوا بم مرێنە و بم گێڕەوە بۆ لای خۆت بە سەلامەتی.

***

---

(١) الموطأ - جامع الجنائز./ تنوير الحوالك شرح موطأ الامام مالك ١٨٧/١.

(٢) الموطأ - القرآن - العمل في الدعاء/ تنوير الحوالك ١٧٠/١.

(٣) التذكرة للقرطبي ٦-٧.

ژیانی ناو گۆڕ (البرزخ)

پێناسە :

گۆڕ (البرزخ) لە زمانەوانیدا: بەهەر بەربەستێك دەوترێت كە لە نێوان دوو شتدا هەبێت، لە ئایەتی پرۆزیشدا هاتووە: ﴿ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ ﴿٢٠﴾ ﴾ الرحمن: ٢٠. واتە: (لە نێوانیاندا بەربەستێك هەیە نایەڵێت تێكەڵ ببێت).

گۆڕ (البرزخ) لە زاراوەدا: بەربەست و قۆناغی نێوان دونیا و ڕۆژی دواییە. خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿ وَمِن وَرَآئِهِم بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴾[1] المؤمنون: ١٠٠. واتە: (بەڵكو دەبێت لە جیهانی بەرزەخدا، لە نێوان مردن و زیندوو بوونەوەدا تا زیندوو دەكرێنەوە چاوەڕێ بێت).

***

گۆڕ (القبر) یەكەم قۆناغە لە قۆناغەكانی ڕۆژی دوایی

واتای گۆڕ:

گۆڕ (قبر)، تاكە. كۆیەكەیشی (القبور)ە واتە ژمارەیەكی زۆری گۆڕ. (أقْبُر) كۆی كەمینەیە، بە شوێنی ناشتنی مردووان دەوترێت گۆڕستان (مقبر، مقبرة)[2].

پرسیارو وەڵامی ناو گۆڕ:

مەبەسەت لە پرسیارەكانی ناوگۆڕ ئەوەیە: خوای گەورە ئەو بەندەیەی لە ژیانی دونیادا ڕایسپاردبوو، زیندووی دەكاتەوە، هەر لەگۆڕەكەیدا ژیانی بۆ دەگەڕێنێتەوە، هەروەها تا ئەو ئەندازەیەش ژیری بۆ ئەگەڕێنێتەوە بەوێنەی پێشتر كە لەسەری ژیاوە، تا لەو پرسیارانە بگات كە ئاراستەی ئەكرێن و وەڵامیان بداتەوە، هەروەها لە بەخششەكانی خوای گەورە تێبگات و لەوەش تێبگات كە چی بۆ ئامادە كردووە لە

---

(١) سەیری ئەم سەرچاوانە بكە: النهاية لابن الأثير مادة (البرزخ)، ولوامع الأنوار البهية للسفاريني، جدة ١٣٨٠ك، ٢/٤، الروح لابن القيم، مسر ١٩٦٧، ٧٣ و ١٠٨.

(٢) لوامع الأنوار البهية ٤/٤ والتذكرة ٨٨.

گۆڕەکەیدا چ ڕێزو حورمەت یاخود ناخۆشی و چەرمەسەری[1].

بەڵگەکان:

بەڵگە زۆرن لەسەر سەلماندنی پرسیارو وەڵامی ناوگۆڕ، بۆ نمونە:

١- فەرموودەی (براء)ی کوڕی (عزاب) کە دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) دەفەرمووێت: ((المسلمُ اِذا سئل في القبر، يشهد أن لا الـه اِلا الله، وأنَّ محمداً رسول الله)) واتە: ئەگەر لە گۆڕدا پرسیار لە موسڵمان کرا، ئەوا لەوەڵامدا شایەتمان دەهێنێت. ئا ئەمە مەبەستی فەرمایشتی خوای گەورەیە: ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱلْقَوْلِ ٱلثَّابِتِ فِي ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَفِي ٱلْأَخِرَةِ ﴾ إبراهيم: ٢٧. واتە: (خوای گەورە ئەوانەی باوەڕیان هێناوە پایەداریان دەکات لەسەر گوفتاری بەجێ و دروست لە ژیانی دونیادا، لە سەرەمەرگ و لە قیامەتیشدا) بوخاری هێناویەتی و موسلیمیش گێڕاویەتیەوەو ئەمەشی تیایدا هاتووە: پرسیاری لێ دەکرێت: کێ پەروەردگارتە؟ دەڵێت: پەروەرگارم خوای گەورەیە، پێغەمبەرم محمدە (ﷺ). ئا ئەمە مەبەستی فەرمایشتی خوای گەورەیە: ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱلْقَوْلِ ٱلثَّابِتِ فِي ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَفِي ٱلْأَخِرَةِ ﴾[2].

٢- لە (أنس)ی کوڕی (مالك - خوای لێ ڕازی بێت -) ئەویش لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) کە فەرموویەتی: ((اِنَّ العبدَ اِذا وُضِع في قبره، وتولَّى عنه أصحابُه، واِنه ليَسمعُ قَرْعَ نِعالهم، أتاه مَلَكان فيُقْعِدانه، فيقولان: ما كنتَ تقول في هذا الرجل لمحمد (ﷺ)؟ فأمَّا المؤمنُ فيقول: أشهدُ أنه عبدُالله ورسوله، فيُقال له: انظر اِلى مَقْعَدك من النار، قد أبدلك الله به مَقْعَداً من الجنة، فيراهما جميعاً. وأما المنافق والكافر، فيقال له: ما كنتَ تقول في هذا الرجل؟ فيقول: لا أدري، كنتُ أقول ما يقولُ الناس. فيقال: لا دَرَيْتَ ولا تَلَيْتَ.

---

(١) التذكرة ١٢٤.

(٢) حديث البراء في صحيح البخاري - تفسير سورة ابراهيم ٦/١٠٠ و صحيح مسلم - كتاب الجنة - عرض مقعد الميت... ٤/٢٢٠١.

ويُضربُ بمطارق من حديد ضربةٌ، فيصيح صيحةٌ يسمعُها مَن يليـهِ غـيرَ الثَّقَلَـيْن))[1] واتـە: کاتێـك بەندەیـەك ئـەمرێت لـە گۆڕەکەیـدا دائـەنرێت و پاشـان هاوڕێکـانی پشـتی تێدەکـەن و بـەجێی دەهێڵـێن. ئـەو ئاگـاداره پێیـان تەنانـەت گـوێی لـە شـەقەی نەعلەکانیشـیانە (تەقـەی پێڵاوەکانیـان) لـەو کاتـەدا دوو فریشـتە دێـن بـۆ لای و دایئەنیشێنن و پێی ئەڵێن: تۆچی ئەڵی دەربارەی ئەو پیاوە (محمده) (ﷺ)؟

ئـەویش دەڵێـت: شـایەتی دەدەم کـە ئـەو پیـاوە بەنـدەو پێغەمبـەری خـوا بـووە، پێـی دەڵێن: دە تەماشای شوێنەکەی خۆت بکە لە ئاگردا کـە چـۆن خـوا بـۆی گۆڕیویـت بـە شوێنێك لە بەهەشتا. پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویت: هـەر دوو فریشـتە ئـەبینێت (یاخود هەر دوو شوێنەکە دەبینێت).

بەڵام مرۆڤی بێ باوەڕ یاخود ناپاك و دووڕو، دەڵێـت: نـازانم، منـیش هـەر ئـەوەم ئـەوت کـە خـەڵکی ئـەیان وت: پێـی دەڵـێن: دەی هـەر نـەزانیت و زمانـت گـۆ نـەکات، پاشـان چەکوشـێکی ئاسـنین دەکێشـن بـە پشـتی سـەریدا (نێـوانی هـەردوو گوێچکەی) ئـیتر هـاوارو ڤیژەیـەکی وائـەکات هـەموو ئەوانـەی دەورووبـەری ئەبیسـتن بێجگـە لـە مـرۆڤ و جنۆکە.

حوکمی بڕوابوون بە پرسیارو وەڵامی ناو گۆڕ:

بڕوابوون پێی پێویست و فەڕزە، ئەمە مەزهەبی زۆربەی زانایانە[2].

ناخۆشی و سزای ناو گۆڕ:

حوکمی بڕوابوون بە ناخۆشی و سزای ناو گۆڕ:

---

(١) حديث أنس في: صحيح البخاري - كتاب الجنائز - باب ما جاء في عذاب القبر ١٢٣/٢. و صحيح مسلم - كتاب الجنة - باب عرض مقعد الميت .... ٢٢٠٠/٤.

بۆ بەڵگەکانی پرسیارو وەڵامی ناو گۆڕ، سەیری ئەم سەرچاوانە بکە: لوامع الأنوار البهية ٥/٢ والروح ٥٣-٥٤.

(٢) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٢٠.

سزای ناو گۆڕ ڕاستیەكی نكۆڵی هەڵنەگرە، باوەڕ پێ بوونیش پێویست و فەرزە، ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە(١).

بەڵگەكانی بوونی سزای ناو گۆڕ:

زۆربەی زانایان بەڵگەیان هێناوەتەوە لەسەر سەلماندنی بوونی سزای ناو گۆڕ، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

١- ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار لەبارەی دەست و پێوەند و خانەوادە و نزیكەكانی فیرعەون: ﴿ ٱلنَّارُ يُعۡرَضُونَ عَلَيۡهَا غُدُوّٗا وَعَشِيّٗا ﴾ غافر: ٤٦. واتە: (ئاگری دۆزەخە، بەیانیان و ئێواران، نیشانیان دەدرێت، لە "جیهانی بەرزەخدا"). واتە مەبەستی پێش ڕۆژی دواییە. واتە "لە ناوگۆڕدا"، بە بەڵگەی ئەم فەرمایشتە: ﴿ وَيَوۡمَ تَقُومُ ٱلسَّاعَةُ أَدۡخِلُوٓاْ ءَالَ فِرۡعَوۡنَ أَشَدَّ ٱلۡعَذَابِ ﴾ غافر: ٤٦. واتە: (لە ڕۆژی قیامەتیش فەرمان دەدرێت: ئادەی تاقم و دەستەی فیرعەون بخەنە ناو ئێش و ئازاری زۆر ناخۆشەوە).

٢- ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ قَالُواْ رَبَّنَآ أَمَتَّنَا ٱثۡنَتَيۡنِ وَأَحۡيَيۡتَنَا ٱثۡنَتَيۡنِ ﴾ غافر: ١١. واتە: (پەروەردگارا تۆ دەسەڵاتت بێ سنورە، دوو جار ئێمەت مراند و دووجار ئێمەت زیندوو كردەوە).

مەبەست لە دووجار مراندن و دووجار زیندوو كردنەوە لەو ئایەتەدا بریتیە لە: مردن پێش ئەوەی بەر لەناشتنی و لە گۆڕنانی، دواتر زیندوو كردنەوەی لەناو

---

(١) التذكرة ١٢٤.

(جبائی) و كوڕەكەی (البلخی) لە پێڕی موعتەزیلە دانیان ناوە بە بوونی سزای ناو گۆڕ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وتویانە بڕوادار سزای ناوگۆڕ ناچێژێت، بەڵكو ئەوانە سزای ناوگۆڕ ئەچێژن كە دۆزەخین و بۆ هەتا هەتایی لەناو ئاگردا دەمێننەوە هەروەها ئەوانەش كە لاسارو تاوانبارن./ الروح لابن القيم ٥٨ لوامع الأنوار البهية للسفاريني ٢٣/٢ نقلاً عن الروح.

گۆڕدا، پاشان مراندنی هەر لەناو گۆڕدا، دواجار زیندوو کردنەوەی بۆ کۆکردنەوەو لێپرسینەوە.

توێژەرەوە (مفسر)ەکان دەڵێن:

مەبەست و ئامانج لە باس کردنی دووجار زیندوو کردنەوە ئەوەیە کە دۆزەخیەکان لە ئەنجامی ئەو دووجار زیندوو کردنەوەیە بۆیان دەرکەوت کە زیندوو کردنەوە لە توانای خوای گەورەدایە، هەر لەبەر ئەمەش دەڵێن: دانماننا بە تاوانەکانمان، واتە ئەو تاوانانەی کە بەرهەمی نکوڵی کردنمان بوو لە زیندوو بوونەوە، فەرمایشتەکە باسی زیندوو کردنەوەی نەکردووە لە دوونیادا، لەبەر ئەوەی کە لە دونیادا زیندوو بوون دانیان نەدەنا بە تاوانەکانیاندا.

هەندێکیش بۆ ئەوە چوون کە مەبەست لە دووجار مراندنەکان ئەوەیە کە باسکران، هەروەها دووجار زیندوو کردنەوەکان یەکەمیان بریتیە لە زیندوو کردنەوە لە دونیادا و یەکێکی تریشیان لە گۆڕدا، مەبەستیشیان لەم تەفسیرەدا باس کردنی شتەکانی ڕابردووە، سەبارەت بە زیندوو کردنەوەو ژیانی سێیەمیش مەبەستم لەوەیە کە تیایدا کۆدەکرێنەوە بۆ لێپرسینەوە، پێویست ناکات لێرەدا باسی بکەین.

بەپێی هەر دوو تەفسیرو لێکدانەوەکە زیندوو کردنەوە لە گۆڕدا سەلمێنرا[(١)].

٣- خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُۥ مَعِيشَةً ضَنكًا ﴾ **طه: ١٢٤. واتە: (ئەوەیش ڕوو وەربگێڕێت لە بەرنامەی من و پشتی تێ بکات، بێگومان بۆ ئەو جۆرە کەسانە ژیانێکی ترش و تاڵ و ناخۆش پێش دێت).**

(أبو سعيد الخدري) و (عبدالله)ی کوڕی (مسعود) وتویانە: سزادانی ترش و تاڵ و ناخۆش (ضَنكًا) مەبەست لێی سزای ناو گۆڕە.

٤-خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿ فَذَرْهُمْ حَتَّىٰ يُلَٰقُواْ يَوْمَهُمُ ٱلَّذِى فِيهِ يُصْعَقُونَ

---

(١) المواقف وشرحه للجرجاني ٥٩١، هەروەها سەیری ئەمەش بکە: شرح المقاصد ٢٢٠/٢.

﴿٤٥﴾ ﴾ الطور: ٤٧. واتە: (بێگومان بۆ ئەوانەی كە ستەمیان كردووە سزای تریش هەیە بێجگە لەوەی جارجار بۆیان پێش دێت).

وتـراوە مەبەسـت لـەو سـزایە، سـزای نـاو گـۆڕە، چـونكە خـوای گـەورە پێشـتر ئایـەتێكی تـری لـەدوای ئـەم فەرمایشـتەدا هێنـاوە، دەفـەرمووێت:﴿ فَذَرۡهُمۡ حَتَّىٰ يُلَٰقُواْ يَوۡمَهُمُ ٱلَّذِي فِيهِ يُصۡعَقُونَ ﴿٤٥﴾ ﴾ الطـور: ٤٥. واتــە: (وازیــان لــێ بهێنــە هــەتا بــەو ڕۆژە دەگەن كە تیادەچن و لاڵ و پاڵ دەكەون). ئەم ڕۆژەش كۆتا ڕۆژە لـە دونیـادا، ئەمـەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی كە ئەو سزایەی تیایدان بریتییە لە سزای گۆڕ.

٥- خــوای مــەزن دەفــەرمووێت: ﴿ أَلۡهَىٰكُمُ ٱلتَّكَاثُرُ ﴿١﴾ حَتَّىٰ زُرۡتُمُ ٱلۡمَقَابِرَ ﴿٢﴾ كَلَّا سَوۡفَ تَعۡلَمُونَ ﴿٣﴾ ﴾ التكاثر: ١ - ٣. واتە: ("خەڵكینە!!" هەڵپـەكردن و پـێش بڕكێتـان بۆ زۆر كردنی "ماڵ و منداڵ و سامان و كۆشك و تەلار و ...هتد" ئێـوەی سـەرگەرم و سەرگەردان و بێ ئاگا كـردووە لـە خواناسـی و دینـداری. تـا ئـەو كاتـەی كـە دەمـرن و دەبرێنە گۆڕستان. وازبێنن لەمەودوا دەزانن).

٦- لـە (صحیحین)دا لـە (عائشـە)ەوە (خـوای لێـی ڕازی بێـت) هـاتووە كـە پێغەمبـەر (ﷺ) دەفـەرمووێت: ((اِنهم یعذبون عذاباً تسـمعه البهـائم كلـها))[١] واتـە: مـردوان لـە گۆڕەكانیاندا سزای ئەوەندە سەختە ئەدرێن، گیانلەبـەرو ئاژەڵەكان گوێبیسـتی (ئـاهو ناڵەیان دەبن[٢]).

٧- فەرموودەی (براء)ی كوڕی (عـازب) و (أنـس)ی كـوڕی (مالـك)، كـە وەك بەڵگـە لەسەر پرسیارو وەڵامی ناوگۆڕ خرانەڕوو[٣].

---

(١) حديث عائشة في صحيح البخاري - كتاب الدعوات باب التعوذ من عذاب القبر ٩٨/٨. و اللفظ له، و صحيح مسلم - المساجد - بابا استحباب التعوذ من عذاب القبر ٤١١/١.

(٢) ئەوەی ناو دوو كەوانەكە خۆم زیادەم كرد. لە چەندین فەرمایشتی تر ڕوون كراوەتەوە كە تەنها بەرەی مرۆڤ و جنۆكە گوێبیستی ئەو دەنگ و ئاهوناڵەی مردووان نابن. (وەرگێڕ).

(٣) التذكرة ١١٣-١١٤ و١٣٣، الروح ٥٣-٥٤، لوامع الأنوار البهية ٥/٢ و١٣-١٤.

ئەندێشەو تەصەوركردنی خۆشی و ناخۆشییەكانی ناو گۆڕ:

زۆربەی زانایان وتویانە: ئێمە بڕوامان هەیە بەوەی لە هەواڵ و خەبەرەكاندا هاتوون لەبارەی سزاو خۆشیەكانی ناوگۆڕ، خوای گەورە چۆنی بووێت بەوشێوەیە سزا یاخود نیعمەت دەبەخشێت بە مردوو بەبێ ئەوەی چاوەكانمان ببینن.

تەنانەت ئەگەر مردوو لەناو ئێمەشدا دابنرێت، ئەوا ئەمە نابێتە ڕێگر، لەوەی دوو فریشتە بێنە لای و پرسیاری لێ بكەن و ئەویش وەڵامیان بداتەوە، بەبێ ئەوەی ئامادەبووان هەستی پێبكەن، بۆ نمونە:

دوو كەسی خەوتوو، یەكێكیان چێژ دەكات و ئەویتریان سزا دەخوات، هیچ یەكێكیش لە دەورووبەری هەر دوو كەسە خەوتووەكە هەست پێناكات[(١)].

عەقڵ بۆی نیە هەڵوەستە بكات لەسەر چۆنیەتی گەڕانەوەی ڕۆح بۆ ناو جەستە و چۆنیەتی سزا و خۆشی ناو گۆڕ، چونكە عەقڵ لەبارەی ئەو دونیادا هیچ زنیاری و ئەزموونێكی نیە، پێغەمبەرانیش شتێك ناهێنن كە لەلایەن عەقڵ و ژیرییەوە ئەستەم بێت، بەڵكو لەوانەیە شتێك بێنن كە عەقڵ پێی سەرسام بێت، ئەو هەواڵانەی كە پێغەمبەران هێناویانە دوو بەشن:

أ- ئەو هەواڵانەی كە عەقڵ و فیتڕەتی سەلامەت و تەندروست شایەتی لەسەر دەدەن.

ب- ئەو هەواڵانەی كە عەقڵ پەییان پێ نابات وەك هەواڵ و شتە پەنهان و غەیبیەكان.

هەر هەواڵێك گومانی ئەوەی پێبرا كە عەقڵ بە ئەستەمی ئەزانێت و ڕەتی دەكاتەوە، ئەوا لە دوو حاڵەت دەرناچێت:

أ- یان لە نەقڵ كردن و گواستنەوەی هەواڵەكە هەڵە هەیە.

ب- یان عەقڵەكە گەندەڵە، لەو كاتەدا گومانەكە خەیاڵی و بێ بنەمایە و نرخی

---

(١) التذكرة ١٢٦. اِحياء علوم الدين الغزالي چ ١٩٣٩، ميسر ١١٩/١ و ٤/ ٤٨٥.

بۆ دانانرێت[1].

زانایـان کـۆکن لەسـەر ئـەوەی کـە خـوای گـەورە جۆرێـك لـە ژیـان بـۆ مـردوو دەگەڕێنێتـەوە بـەو ئەندازەیـەی کـە خـۆش و نـاخۆش بچـێژێت، قورئـانی پـیرۆز و هەواڵەکان و شوێنەوارەکان گەواهی دەدەن لەمبارەوە[2].

چوونی فریشتە بۆ ناو گۆڕ:

دروستە تەئویلی چوونی فریشتە بـۆ نـاو گـۆڕ بکـەین، بـەوەی فریشـتە ئاگـاداری بارودۆخی حاڵی مردووی ناوگۆڕە، لە دوورەوە فریشتەکان پـەیی ببـەن بـە حـاڵی نـاو گۆڕەکە، بەبێ ئەوەی بچنە ناو گۆڕەکە یاخود نزیك بن لە گۆڕەکە.

لەبـەر ناسـکی ئەندامـەکانی لاشـەی فریشـتەکان، دروسـتە فریشـتەکە بچـێتە نـاو گـۆڕو بـە مردووەکـان بگـەن بـەبێ هەڵکەنـدنی گۆڕەکـەکان. دروستیشـە فریشـتە گۆڕەکان هەڵبکەنن، دواتر خـوای گـەورە بـارودۆخی گۆڕەکـە بگەڕێنێتـەوە بـۆ هـەمان وێنەی پێشووی بەبێ ئەوەی دانیشتوانی دونیا پێی بزانن. دروستیشە کـە فریشـتەکان بچنە ناو گۆڕەکانەوە لە چەند ڕێگەو تونێلێکەوە کە مرۆڤ پەییان پێ نەبات[3].

(ابن القيم) دەڵێت:

گەورەترین نەفامی و نـەزانی ئەوەیـە کـە بـەدوور بزانـرێ فریشـتە زەوی و بـەرد لەت و پەت بکات، کەچی زەوی و بەرد بۆ فریشتە وەك هەوایە بۆ باڵندە[4].

خۆشی و ناخۆشی ناو گۆڕ:

پێغەمبەر (ﷺ) دەفەرموویێت: ((إنما القبر روضة مـن ريـاض الجنـة أو حفـرة مـن حفـر

(١) الروح ٦٢، لوامع الأنوار البهية ٢/ ٢١ نقلاً عن الروح.

(٢) شرح المقاصد ٢٢٢/٢.

(٣) التذكرة للقرطبي ١٢٦.

(٤) الروح لابن القيم ٧٢.

النار))[١] واتە: بەڕاستی گۆڕ؛ یان مێرگێكە لە مێرگەكانی بەهەشت یاخود چاڵێكە لە چاڵەكانی ئاگری دۆزەخ. ئەم فەرمایشتە خۆشی و ناخۆشی ناوگۆڕ ڕوون دەكاتەوە.

هەروەها پێویستە بزانرێ كە خۆشی و ناخۆشی ناو گۆڕ لە هەمان ڕەگەزی خۆشی و ناخۆشی دونیا نین، خوای گەورە توانای هەیە كە گڵ و خۆڵ و بەردەكانی ژێرو ژووری مردووەكە گەرم بكات بەشێوەیەك كە گەرمتر بێت لە پشكۆی ئاگری دونیا، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر دانیشتوانی دونیا دەست لەو گڵ و خاك و بەردە بدەن هەست بەو گەرمییە نەكەن، بەڵكو لەوە سەرسوڕمانتر ئەوەیە كە دوو پیاو لە تەنیش یەكتری ئەنێژرێن، یەكێكیان لە مێرگێك لە مێرگەكانی بەهەشتدایە و ئەوەی تریان لە چاڵێك لە چاڵەكانی ئاگردایە، نە گەرمی ئاگرەكە و نە خۆشییەكەی هیچ یەكێك لەو دوو مردووە دراوسێیانە بۆ یەكتر ناچێت.

جا ئەگەر خوای گەورە ئەوەی ئاشكرا بكردایە كە لە عەقڵەكان شاراوەیە، ئەوا حیكمەتی سپاردنی مرۆڤ (تكلیف) و بڕوابوون بە شتە پەنهان و غەیبییەكان نەدەما[٢].

هەر كەسێك بە ئەندازەی شیاوی خۆی خۆشی و ناخۆشی ناو گۆڕ ئەچێژێت، جا مردووەكە نێژرابێت یاخود نەنێژرابێت یاخود دڕندەكان خواردبێتیان یان سوتابێت، تەنانەت ئەگەر مردووەكە بووبێتە خۆڵەمێش و بە هەوادا بڵاوبووبێتەوە ئەوا خۆشی یاخود ناخۆشی بەوپێیەی شایەنیەتی دەچێژێت...[٣].

ئەو هەواڵانەش كە لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتوون لەبارەی دانیشتاندنی مردوو و چوونە ناویەك و وێك هاتنەوەی پەراسوەكانی و هاووێنەی ئەم هاوەڵانە، ئەوا

---

(١) سنن الترمذي - كتاب صفة القيامة - باب القبر يقول للمؤمن مرحباً وأهلاً ب ٧ لا ١٦٧ عن أبي سعيد الخدري وقال: حسن غريب.

(٢) شرح العقيدة الطحاوية ٣٨٩-٣٩١، الروح ٦٤-٦٦.

(٣) الروح ٥٨.

پێویستە بەبێ زیادەڕەوی و کەمڕەوی لە مەبەستی پێغەمبەر (ﷺ) تێبگەین ....
چونكە بەگشتی سێ قۆناغ هەن، هەر قۆناغێك حوكم و یاسای تایبەت بەخۆی هەیە، كە بریتین لەم قۆناغانە:

أ- قۆناغی دونیا و حوكمەكانی لەسەر جەستە، ڕۆحیش پاشكۆی جەستەیە لەم قۆناغەدا.

ب- قۆناغی ناوگۆڕ و بەرزەخ و حوكمەكانی لەسەر ڕۆح، جەستەش پاشكۆیەتی لەم قۆناغەدا.

پ- قۆناغی هەمیشە و نەبڕاوە، حوكمەكانی ڕۆح و جەستە بەیەكەوە دەگرێتەوە[1].

سەبارەت بەو مردووەش كە بەشەكانی لاشەی پەرش و بڵاوبووە بە خاك و هەوادا... بێگومان لە قۆناغی ناو گۆڕو بەرزەخدا ڕۆح سزا ئەخوات و جەستەش بەهەمان شێوە وەك پاشكۆی ڕۆح لەو قۆناغەدا سزا دەچێژێت، ئینجا شتێك دوور نیە لە دەسەڵاتی خوای گەورە كە پەیوەندییەك لە نێوان ڕۆح و بەشەكانی لاشەدا دروست بكات هەرچەند دوور ببن، ئەمرۆ ئێمە دەبینین كە سەدان ئامرازی بێتەل (لاسلكی) و بڵاوكراوەی ڕاگەیاندن دەگات بە سەرجەم ناوچە جیاوازەكانی جیهان لەیەك چركەدا، كارەباش بەهەمان شێوە لە یەك چركەدا دەگاتە شوێنی زۆر دوور لەو ساتەی دەمامكی تایبەتی گەیەنەری كارەبا دەكرێتەوە، جا هەڵسوكەوت و ڕەفتاری ڕۆح زۆر لەو نمونانەی باسكران نامۆو سەیرترن.

***

(١) هەمان سەرچاوە ٦٢-٦٣.

زیندوو بوونەوەو (هەستانەوەی جەستەیی) دووبارە ژیانەوە (البعث "المعاد الجسماني" والنشور)

پێناسەکەی:

زیندووبوونەوە (البعث): بریتیە لەوەی کە خوای گەورە مردووەکان لە گۆڕەکانیاندا زیندوو بکاتەوە، بەوەی بەشە ڕەسەنەکانی جەستەی کۆبکاتەوە و ڕۆحەکەی بۆ بگەڕێتەوە.

هەروەها دووبارە ژیانەوە (النشور): هاومانای زیندووبوونەوەیە، دەوترێت: (نشر الميت): ئەگەر دوای مردن دووبارە زیندوو بووەوەو ژیا. (أنشره الله) واتە: (خوای گەورە ژیاندی).

ڕاجیایی لەسەر زیندوو بوونەوە، حوکمی بڕوا بوون پێی:

ڕاجیاییان هەیە لەبارەی زیندوو بوونەوە، بەشێوەیەکی گشتی بۆ سەر دوو بۆچوون دابەش بوون:

یەکەم: سروشتگەڕاکان (الطبيعيون) نکۆڵیان لێکردووە[١]، بۆ ئەوەچوون کە

(١) قورئانی پیرۆز بیروباوەڕی ڕۆژگار پەرستەکان و سروشتگەڕاکانی باس کردووە، کە خۆی دەبینێتەوە لە نکۆڵی کردن لە بوونی لێپرسینەوەو بەهەشت و دۆزەخ، لەوبارەوە فەرموویەتی: ﴿ وَقَالُواْ مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا ٱلدُّنۡيَا نَمُوتُ وَنَحۡيَا وَمَا يُهۡلِكُنَآ إِلَّا ٱلدَّهۡرُۚ وَمَا لَهُم بِذَٰلِكَ مِنۡ عِلۡمٍۖ إِنۡ هُمۡ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٢٤﴾ ﴾ الجاثية: ٢٤. واتە: (خوانەناسان دەیانوت: ژیان تەنها ئەم ژیانی دنیایەیە، دەمرین و دەژین بە نۆرە، هەر ڕۆژگار و زەمانە کاریگەرن تیاماندا و دەمان مرێنن و هیچی تر! جا ئەوانە وەنەبێت لەسەر بنچینەی هیچ جۆرە زانستی و زانیاریەك ئەوە بڵێن تەنها پشت بەگومان و دوودڵی دەبەستن).

ناوبراوان پێیان وایە هەموو ئایینەکان پوچەڵ و بێ بنەمان، ئایینیان خستۆتە خانەی خەیاڵەوە، بەم پێیەش ئەو دەرەنجامانە کەڵەکە دەبن:

١- نکۆڵیان کرد لەوەی کە مرۆڤ ڕێزدارترین بوونەوەر بێت، بەڵکو پێیان وابوو کە کەمترو بێ نرخترە لە ئاژەڵەکان و لەوان فیترەت نزمترە. ئەو پیشەسازیەش کە مرۆڤ پێی دەنازێت، ئەوا=

مرۆڤ تەنها ئەو پەیکەرەیە کە بەرهەستە و وێنە و ئەندامەکانی لەناو ئەچن و جارێکی تر زیندوو نابێتەوە. بەچاوی خۆشیان مردوێکیان نەبینیوە کە زیندووکرابێتەوە تا باسی بارودۆخی دوای مردنیان بۆ بگێڕێتەوە.

دووەم:فەیلەسوف و دانا و خاوەن ئایینەکان (الحکماء والمِلِّيُّون)بڕوایان بە زیندوو بوونەوە هەبووە[(١)].

(ابن القيم الجوزية) دەڵێت: موسڵمانان و جولەکە و نەصرانیەکان کۆکن لەسەر

=لەڕێگەی لاسایی کردنەوەی ئاژەڵاندا بەدەستی هێناوە، جا کرداری چنینی لە جاڵجاڵۆکە وەرگرتووە و کرداری دروستکردن و بیناکردنی لە هەنگ وەرگرتووەو لە مێروو فێری پاشەکەوت کردن و لە باڵندەی بول بول فێری مۆسیقا و ئاواز بووە....

نکۆڵیشیان کردووە لەوەی ئوممەتی پێغەمبەر محمد (ﷺ) ڕێزدارترین و گەورەترین ئوممەت بێت، چونکە پێیان وابوو ئوممەتی محمد (ﷺ) هیچ جیاوازی و تایبەتمەندییەکی زیاتری نیە لە ئوممەتەکانی تر.

٢- نکۆڵیان کردووە لەوەی مرۆڤ لە ڕۆژی دواییدا زیندوو ببێتەوە بۆ لێپرسینەوە لەسەر ئەو شتانەی کردوویانە لە دونیادا.

٣- بە پێویستیان زانیوە کە شەرح و دەستپاکی و ڕاستگۆیی لابرێت و نەمێنێت، هەروەها ئایین بتاشرێت لە جیاوازی کردن لە نێوان حەڵاڵ و حەڕام. (أبیقوری ڕۆژگار پەرست) دەڵێت: ئەگەر ئەمە حاڵی مرۆڤ بێت کە ڕەخنەو کەموکورتی دەگرێت لە گیانداران، ئەوا پێویستتر ئەوەیە کە مرۆڤ خۆی لە خۆ بایی نەبێت و هەڵنەخەڵەتێت بەوەی لە ڕۆژی دواییدا پاداشت و سزا هەیە، بەمەش بەشە خۆشەکانی ژیانی دونیا لەخۆی قەدەغە بکات و دەروونی بەند بکات بە بەندوبارەکانی حەڵاڵ و حەڕام و شیاو نەشیاو و شەرم و ڕاستگۆیی و دەستپاکی و شتە دانراوەکانی تریش کە خەڵکی بەنەزانی پێیەوە پابەند کراون کەچی ئاژەڵ و گیانلەبەرێك پێی پابەند نەکراوە.

سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: مقدمة الشيخ محمد عبده لرسالة إبطال مذهب الدهريين للسيد جمال الدين الأفغاني، وذلك في كتاب (خاطرات جمال الدين الأفغاني الحسيني) لا ٢٨٩ - ٢٩٢.

(١) المقاصد وشرحه ٢/٢١٠-٢١١.

زیندوو بوونەوەی جەستەیی لە ڕۆژی دواییدا[١].

هەروەها (جلال الدوانی) دەڵێت: باوەڕ بوون بە زیندوو بوونەوەی جەستەیی پێویست و فەڕزە، هەر کەسێك نکوڵی لێ بکات بە کافرو بێ باوەڕ دادەنرێت، جا ئەوە شتێکی ڕاست و بێ پێچ و پەنایە بە یەکدەنگی هەلگرانی هەر سێ ئایینەکە (موسڵمان و جولەکە و نەصرانیەکان) و قورئانی پیرۆز لە چەند شوێنی جیا جیا شایەتی لەسەر ئەو ڕاستیەی داوە کە تەئویل هەڵناگرێت[٢].

بەشێوەیەك قورئانی پیرۆز پەیمانی سزای بەئێش و ئازاری داوە بەوانەی نکوڵی ئەکەن لە زیندوو بوونەوە، هەروەها نکوڵی ئەکەن لە بوونی ڕۆژی دوایی.

خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿وَإِن تَعۡجَبۡ فَعَجَبٌ قَوۡلُهُمۡ أَءِذَا كُنَّا تُرَٰبًا أَءِنَّا لَفِي خَلۡقٖ جَدِيدٍۗ أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ بِرَبِّهِمۡۖ وَأُوْلَٰٓئِكَ ٱلۡأَغۡلَٰلُ فِيٓ أَعۡنَاقِهِمۡۖ وَأُوْلَٰٓئِكَ أَصۡحَٰبُ ٱلنَّارِۖ هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ ۝٥﴾ الرعد: ٥. واتە: (خۆ ئەگەر تۆ بەشتێك سەرسام بیت و پێت سەیر بێت، ئەوە قسەی بێ باوەڕان جێگەی سەرسامیە کە دەڵێن: ئایا کاتێك بووینەوە بە خاك و خۆڵ، سەر لەنوێ زیندوو دەکرێینەوەو دروست دەبینەوە؟ ئا ئەوانە کە بێباوەڕ بوون بە پەروەردگاریان، ئا ئەوانە زنجیرەکان لە گەردنیاندان و نیشتەجێی ناو ئاگری دۆزەخن و هەمیشە دەبێ تیایدا بمێننەوە).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿وَمَن يَهۡدِ ٱللَّهُ فَهُوَ ٱلۡمُهۡتَدِۖ وَمَن يُضۡلِلۡ فَلَن تَجِدَ لَهُمۡ أَوۡلِيَآءَ مِن دُونِهِۦۖ وَنَحۡشُرُهُمۡ يَوۡمَ ٱلۡقِيَٰمَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمۡ عُمۡيٗا وَبُكۡمٗا وَصُمّٗاۖ مَّأۡوَىٰهُمۡ جَهَنَّمُۖ كُلَّمَا خَبَتۡ زِدۡنَٰهُمۡ سَعِيرٗا ۝٩٧ ذَٰلِكَ جَزَآؤُهُم بِأَنَّهُمۡ كَفَرُواْ بِـَٔايَٰتِنَا وَقَالُوٓاْ أَءِذَا كُنَّا عِظَٰمٗا وَرُفَٰتًا أَءِنَّا لَمَبۡعُوثُونَ خَلۡقٗا جَدِيدًا ۝٩٨ أَوَلَمۡ يَرَوۡاْ أَنَّ ٱللَّهَ ٱلَّذِي خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَ قَادِرٌ عَلَىٰٓ أَن يَخۡلُقَ

(١) الروح الابن القيم ٥٢ ولوامع الأنوار البهية ٢٥٧/٢ نقلاً عنه.

(٢) حاشية الدواني على العقائد العضدية (المطبعة العثمانية ١٣١٦ك) ٢٤٧/٢، الكلنبوي عيله، ولوامع الأنوار ١٥٨/٢ نقلاً عنه.

مِّثۡلَهُمۡ ﴾ الاسراء: ٩٧ - ٩٩. واتە: (ئەوانە شوێنیان ناو ئاگری دۆزەخە، هەر كاتێك بڵێسەی كوژایەوە، بڵێسەی زیاد دەكەینەوە بۆیان. ئەو دۆزەخە پاداشتیانە چونكە بەڕاستی ئەوانە بڕوایان بە ئایەت و فەرمانەكانی ئێمە نەبوو، دەشیانووت: باشە، ئایا ئەگەر ئێمە بووینە ئێسك و پرتووكاین، ئایا ئێمە بەڕاستی جارێكی تر سەر لەنوێ زیندوو دەكرێینەوە؟!. ئایا ئەوانە نەیانبینیوە بەڕاستی ئەو خوایەی كە ئاسمانەكان و زەوی دروست كردووە بە توانایە "وەك خۆیان بەدیان بهێنێتەوە").

﴿ وَإِنَّ ٱلَّذِينَ لَا يُؤۡمِنُونَ بِٱلۡأٓخِرَةِ عَنِ ٱلصِّرَٰطِ لَنَٰكِبُونَ ﴿٧٤﴾ ﴾ المؤمنـــــون: ٧٤.[1] واتـــــە: (بەڕاستی ئەوانەی بڕوا ناهێنن بە قیامەت و وێڵ و لادەرن لە ڕێگەو ڕێبازی ڕاست).

بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا ئـەوا هـەڵگرانی بۆچـوونی دووەم ڕایـان جیـاوازە لـە چۆنیەتی زیندوو بوونەوە، لەمبارەوەش بۆ سێ ڕا دابەش بوون:

أ- زینـدوو بوونـەوە تـەنها بەشـێوەیەكی ڕۆحییـە، ئەمـە ڕای فەیلەسـوفەكانە، چونكە لاشە و جەستە بە وێنەو ئەندامەكانیـەوە لـەناو ئەچێت و دووبـارە ناهێتـەوە بـوون، نەفسیش كـرۆك (جـوهر)ێكی ڕووتـە هـەر دەمێنێـت و لـەناو ناچێت، لـەدوای جیابوونەوەی لە جەستە دەگەڕێتەوە بـۆ جیهـانی پـەتی و ڕووت كـە دادەماڵرێـت لـەو شتانەی پێیەوە پەیوەست دەبن.

ب- زینـدوو بوونـەوە تـەنها جەسـتەییە، ئەمـە ڕای زۆربـەی موسـڵمانانە، چـونكە ڕۆح بـە جەسـتەدا ئـەڕوات وەك چـۆن ئـاگر بـە خـەڵوز و ئـاو بـەناو گوڵـدا دێـت و دەڕوات.

پ- زیندوو بوونەوە بـە ڕۆح و جەسـتەیە بەیەكـەوە، ئەمـە ڕای غـەزالی و حلیمـی و راغب و أبی زید و دبوسی و ڕای زۆرێك لە صۆفی و شیعە و كرامیـەكان و زۆربـەی

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: النحل ٦٠، الإسراء ٤٩ - ٥١، مریم ٦٦ - ٦٨، الحج ٥ - ٦ المؤمنون ٨١ - ٨٣، النمل ٤-٥ و ٦٦-٦٧، الجاثية ٢٤، التغابن ٧.

نەصرانیەکان و هەلگرانی بیرۆکەی لەبەر گیرانەوەی ڕۆح (التناسخیه)کانە[1].

بەڵگەکانی زیندوو بوونەوە:

هەلگرانی ڕاستی بەلگەی نەقلی و عەقلیان هێناوەتە لەسەر ئەوەی کە زیندوو بوونەوەی جەستەیی ڕاستە، نمونە لە بەلگەی نەقلیەکان:

١- لە قورئانی پیرۆز، ئەم فەرمایشتانەی خوای گەورە:

أ- ﴿ وَأَقْسَمُواْ بِٱللَّهِ جَهْدَ أَيْمَـٰنِهِمْ لَا يَبْعَثُ ٱللَّهُ مَن يَمُوتُ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا ﴾ النحل: ٣٨. واتە: (بێ باوەڕان سوێندیان دەخواردو جەختیان دەکردەوە لەسەر سوێندەکەیان و دەیانوت: ئەوەی بمرێت خوا زیندووی ناکاتەوە! نەخێر، زیندووی دەکاتەوە، ئەوە بەڵێنێکی ڕاست و دروستی خوایە و لێی پاشگەز نابێتەوە).

ب- ﴿ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّى لَتُبْعَثُنَّ ﴾ التغابن: ٧. واتە: (پێیان بڵێ: وا نییە، سوێند بە پەروەردگارم، بەڕاستی هەر زیندوو دەکرێنەوە).

پ- ﴿ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَـٰمَةِ تُبْعَثُونَ ﴿١٦﴾ ﴾ المؤمنون: ١٦. واتە: (پاشان دەبێت لە ڕۆژی قیامەتدا زیندوو بکرێنەوە).

ت- ﴿ فَإِذَا هُم مِّنَ ٱلْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ ﴿٥١﴾ ﴾ یس: ٥١. واتە: (هەموویان لە گۆڕەکانیان لە تویێی خاکەوە بەپەلە دێنە دەرەوە بۆ لای پەروەردگاریان).

---

(١) شرح المقاصد ٢١١/٢، هەروەها دواتر باسی کردووە کە: ئیمامی ڕازی دەڵێت: جیاوازییەکە ئەوەیە: کە موسڵمانان دەڵێن ڕۆحەکان بەدیهێنراون و لەدوای مردن لە جیهانی ڕۆژی دواییدا دەگەڕێنرێنەوە بۆ ناو لاشەکان، بەڵام ئەوانەی بڕوایان بە بیرۆکەی ڕۆح چوونە ناو جەستەیەکی نامۆوە (التناسخية): تێڕوانینیان وایە کە ڕۆح لە مێژینە و بێ سەرەتایە و هەر لەو ژیانەی دونیادا دەگەڕێتەوە بۆ ناو لاشەکەی تر و بیرۆکەی ناوبراو بڕوای بە ڕۆژی دوایی و بەهەشت و دۆزەخ نییە... جا هەلگرانی ئەم بیرۆکەیە بەکافرو بێ باوەڕ دادەنرێن لەبەر ئەوەی نکۆڵی ئەکەن لە بوونی قیامەت و بەهەشت و دۆزەخ و نەصرانیەکانیش بەهەمان شێوە بەکافر دادەنرێن، چونکە بڕوایان بە بیروباوەڕی سێکوچکەیی (تثليث) هەیە. سەیری ئەمەش بکە: شرح المواقف للسيد شريف ٥٨٢.

ج- ﴿ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَا ۖ قُلِ ٱلَّذِى فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ﴾ الاسـراء: ٥١. واتـه: (دەڵـێن: دەی باشه، كێ زیندوومان دەكاتەوە؟ بڵێ: ئەو زاتەی كه یەكەمجار بەدیهێناون).

چ- ﴿ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ ﴾ الأعراف: ٢٩. واتـه: (چۆن دروستی كـردوون لەسـەرتاوە، له ئایندەشدا هەر بۆ لای ئەو دەگەڕێنەوە).

ح- ﴿ كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ۚ وَعْدًا عَلَيْنَآ ﴾ الأنبياء: ١٠٤. واته: (هەروەك چۆن لەسـەرەتاوە دروسـتمان كـرد، وەك ئەوسـای خـۆی لێدەكەینـەوە، جا ئـەوە پـەیمان و بەڵێنی ئێمەیە).

خ- ﴿ فَأَحْيَيْنَا بِهِ ٱلْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ۚ كَذَٰلِكَ ٱلنُّشُورُ ﴾ فـاطر: ٩. واتـه: (ئینجـا ئـەو زەویەمان پـێ زینـدوو كـردەوە دوای ئـەوەی كـه مردبـوو، زینـدوو كردنـەوەی ئێـوەش هەر بەو شێوەیه دەبێت).

ز- ﴿ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِىَ خَلْقَهُۥ ۖ قَالَ مَن يُحْىِ ٱلْعِظَٰمَ وَهِىَ رَمِيمٌ ﴿٧٨﴾ قُلْ يُحْيِيهَا ٱلَّذِىٓ أَنشَأَهَآ أَوَّلَ مَرَّةٍ ﴾ یس: ٧٨ - ٧٩.[1] واته: (وتی: كێ ئەم ئێسكانه زیندوو دەكاتەوە له كاتێكدا كه ڕزیو و پرتوكاون؟!. پێیان بڵێ: ئەو زاتەی كه یەكەمجار دروستی كردووە، هەر ئەویش زیندووی دەكاتەوە).

خوای گەورە یەكەمجار دروست كردنـی جەسـتەی وەك بەڵگە هێناوەتـەوە لەسـەر دووبـارە زینـدوو كردنـەوە، چـونكه هـەموو كەسـێكی خـاوەن عـەقڵ و ژیـری ئـەوە دەزانێت كه ئەو زاتەی توانای بـەدیهێنانی جەسـتەكانی هـەبووە لـه یەكـەمجاردا ئـەوا تواناشی هەیه، پارچه بڵاوەكانی جەستەكان كۆبكاتـەوەو، دووبـارە دروسـتیان بكاتـەوە، چـونكه ئەگـەر نـەتوانێ دووبـارە دروسـتیان بكاتـەوە، ئـەوا پێویسـت بـوو لـه یەكـەم جاردا دەستەوەسان بوایه له ئاست بەدیهێنانیان.

هـەروەها كـرداری بـەدیهێنان، پێویسـتی بـه توانـای بەدیهێنـەر نـەدەبوو بەسـەر

---

(١) لوامع الأنوار البهية ٢/١٥٢-١٥٩.

بەدیهێنراواندا و پێویستی بەوە نەدەكرد كە زانا بێت بەهەموو زانیارییە وردو درشت و تێروتەسەلەكان، خوای گەورە ڕاستەوخۆ ئەم فەرمایشتەی لەدوای ئەم باسەی خستووەتەڕوو: ﴿ وَهُوَ بِكُلِّ خَلۡقٍ عَلِيمٌ ﴾ یس: ٧٩. واتە: (ئەو بەهەموو دروستكراوێك زانا و ئاگایە). جا خوای گەورە ئاگادارو زانایە بە هەموو شتەكانی بەدیهێنان و دروستكردنی یەكەم هەر لە بەشەكان و ماددەكان و وێنەكان، بەهەمان شێوە سەبارەت بەهی دووەمیش زانایە، جا مادەم خوای گەورە خاوەنی زانستی تەواوە، توانای كامڵە، چۆن زیندوو كردنەوەی ئێسكی پرتوكاو ڕزیوی لەسەر گران دەبێت؟.

پاشان جەختی لەسەر كردۆتەوە بە بەڵگەیەكی ئاشكرا كە وەڵامی پرسیارێكی كەسێكی بێ باوەڕ لە خۆی دەگرێت - كە دەڵێت: ئەگەر ئێسكەكان پرتوكان و ڕزین، ئەوا سروشتەكەیان وشك دەبێت و سارد دەبنەوە، ژیان تەنها لە ماددەیەكدا دەبێت كە گەرم و تەڕ بێت - كە بەڵگەیە لەسەر پرۆسەی زیندوو بوونەوە: ﴿ ٱلَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ ٱلشَّجَرِ ٱلۡأَخۡضَرِ نَارٗا فَإِذَآ أَنتُم مِّنۡهُ تُوقِدُونَ ٨٠ ﴾ یس: ٨٠. واتە: (ئەو زاتەی كە لە درەختی سەوز ئاگرتان بۆ بەدی دەهێنێت، ئیتر ئێوە دایدەگیرسێنن). خوای گەورە باسی كردووە كە ئەو ڕەگەزە (كە ئاگرە) لەو پەڕی گەرمیدایە و زۆر وشكە لە درەختی سەوز دەری ئەخات كە پڕە لە تەڕی و ساردی.

دواتر خوای گەورە جەختی لەسەر پرۆسەی زیندوو كردنەوە كردۆتەوە، بەوەی بەڵگەی بە شتێكی زۆر گەورەو مەزنی هێناوەتەوە لەسەر شتێكی بچوك و ئاسانتر، چونكە هەر كەسێكی ژیر دەزانێت كە زاتێك دەسەڵاتی بەسەر شتێكی گەورەدا بڕوات ئەوا بەسەر شتی لەویش بچوكتردا زۆر بەئاسانتر دەڕوات: ﴿ أَوَلَيۡسَ ٱلَّذِي خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَ بِقَٰدِرٍ عَلَىٰٓ أَن يَخۡلُقَ مِثۡلَهُمۚ بَلَىٰ وَهُوَ ٱلۡخَلَّٰقُ ٱلۡعَلِيمُ ٨١ ﴾ یس: ٨١. واتە: (ئایا ئەو زاتەی كە ئاسمانەكان و زەوی دروست كردووە ناتوانێت دووبارە وەك خۆیان دروستیان بكاتەوە؟! بەڵێ "زۆر چاك دەتوانێت"، چونكە ئەو زاتە لە

دروستکردن و داهێنانیدا بەتوانا و زانایە).

ك- فەرمان و ڕێگرییەکان (الأوامر والنواهي) لە قورئانی پیرۆزدا زۆرن:

نمونەی ئەو فەرمانانە: خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ ﴾ البقرە: ٤٣ و ٨٣ و ١١٠. **واتە: (نوێژەکانتان بە چاکی ئەنجام بدەن بە دروشمەکانیەوەو زەکاتیش بدەن).**

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ وَجَٰهِدُواْ فِي ٱللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِۦ ﴾ الحج: ٧٨. **واتە: (هەروەها بەردەوام بن لە خەبات و جیهاد و هەوڵ و کۆشش لە پێناوی خوادا بەو شێوەیەی شایستەیەتی). ...تاد.**

نمونەی ڕێگرییەکان (نهی): ﴿ وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا ﴾ الحجرات: ١٢. **واتە: (لەپاش ملە باس و ناوی یەکتر بەخراپە مەبەن).**

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِنَّمَا ٱلْخَمْرُ وَٱلْمَيْسِرُ وَٱلْأَنصَابُ وَٱلْأَزْلَٰمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ ٱلشَّيْطَٰنِ فَٱجْتَنِبُوهُ ﴾ المائدە: ٩٠. **واتە: (دڵنیابن کە عەرەق و قومارو گۆشتی ماڵاتی سەربڕاو بۆ غەیری خوا لەو شوێنانەی کە خەڵك بەپیرۆزی داناوە نەك ئیسلام، بورج و حەڵاڵ و حەرام زانین بەهۆی هەڵدانی زارەوە ئەمانە هەر پیسن و لەکارو کردەوەی شەیتانن، کەواتە ئێوەش خۆتانی لێ دوور بگرن و خۆتانی لێ بپارێزن).**

موسڵمان لە ئاست ئەم حوکم و بڕیارانەدا سەرپشك نییە، خوای گەورە دەفەرموویێت:

﴿ وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥٓ أَمْرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ ٱلْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ ﴾ الأحزاب: ٣٦. **واتە: (بۆ هیچ پیاو و ئافرەتێکی موسڵمان دروست نیە، کاتێك خواو پێغەمبەرەکەی بڕیاری شتێك بدەن، ئەوان سەرپشك بن لە ئەنجامدانی ئەو کارەدا).**

خوای گەورە هەڕەشەی کردووە لە خەڵکی لەوەی فەرمان و ڕێگرییەکان بشکێنن، لەوبارەوە فەرموویەتی:

﴿ فَلْيَحْذَرِ ٱلَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِۦٓ أَن تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴾ النـــور: ٦٣.
واتە: (دەبا ئەوانەی سەرپێچی لە فەرمانی خوا دەکەن بترسن لەوەی کە تووشی تاقی کردنەوەیەکی سەخت یان تووشی سزایەکی بە ئێش ببن).

بە پێی ئەو فەرمان و ڕێگرییانەی کە خرانەڕوو و ئەوەش باس کرا کە موسڵمان لە ئاستیدا سەرپشك نیە و هەڕەشەش کراوە لەوەی سەرپێچی دەکات، ئەوا بێگومان شتێکی پێویستە کە سزای جەستەیی تاوانبارە سەرپێچیکارەکان بدرێت و پاداشت و خۆشی پێشکەش بە باوەڕداران بکرێت، جا دادگەری و حیکمەت و دانایی و پیرۆزییە تەواو و کامڵەکەی خوای گەورە هەر ئەمە دەخوازێت.

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿ وَمَن يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ ٱلسَّعِيرِ ﴾ سبأ: ١٢. واتە: (جا ئەوەی لە فەرمانی ئێمە دەربچێت سزای دۆزەخی پێ دەچێژین).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا ﴿٣١﴾ حَدَآئِقَ وَأَعْنَٰبًا ﴿٣٢﴾ وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا ﴿٣٣﴾ وَكَأْسًا دِهَاقًا ﴿٣٤﴾ لَّا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِذَّٰبًا ﴿٣٥﴾ جَزَآءً مِّن رَّبِّكَ عَطَآءً حِسَابًا ﴿٣٦﴾ ﴾ النبـــأ: ٣١ - ٣٦.
واتە: (بەڕاستی بۆ خواناسان و پارێزکاران سەرفرازی و خۆشی و شادی و کامەرانی فراوان ئامادەیە. چەندەها باخچەی جوان و جۆری تریێ. "لەو جێگە و ڕێگە خۆشانەدا هاوسەرو هاودەمی" ئافرەتانی سینە جوان و "دیمەن جوان" هاوتەمەن ئامادەیە. لەگەڵ کاسەی پڕ لە شەرابی تایبەتیدا. لەو بەهەشتەدا هیچ جۆرە قسەیەکی پڕو پووچ و درۆو دەلەسەیەك نابیستن. ئەمەش هەموو پاداشتێکە لەلایەن پەروەردگارتەوە "ئەی ئیماندار"، بەخششێکە بە حیسابێکی ورد دەبەخشرێت "بە بەختەوەران").

جا شتێکی ڕوونە کە تەنها هەڕەشە و ترساندنێکی ڕووت نییە، بەڵکو ئەوە دەسەلمێنێت کە زیندوو بوونەوە شتێکی پێویستە، هیچ شتێکی تر نییە کە بەهۆیەوە هەر کەسێك خۆی بدزێتەوە لە بڕوا پێبوونی.

٢- لە فەرموودەی بەڕێزدا:

أ- لە (صحيح بخاری)دا: لە (ابن عباس - خوای لێی ڕازی بێت -) هاتووە، دەڵێت: گوێبیستی پێغەمبەری خوا (ﷺ) بووم كە وتاری دەدا لەسەر دوانگە و دەیفەرموو: ((اِنكم ملاقو الله حُفاة عراة غُـرْلاً)) واتە: لە ڕۆژی قیامەتدا بەپێی پەتی و ڕووت و قووتی و خەتەنە نەكراوی حەشر دەكرێن دەگەڕێنەوە لای خوا.

هەروەها لە (صحيح مسلم)دا هاتووە: دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) هەڵسا وتارێكی دا تیایدا ئامۆژگاری كردین و دواتر فەرمووی: ((يا أيها الناس اِنكم تُحْشـرون اِلى الله حُفـاة عـراة غُـرْلاً)) واتە: خەڵكی لە ڕۆژی قیامەتدا بەپێی پەتی و ڕووت و قـووتی و خەتەنـە نـەكراوی حەشـر دەكـرێن. ﴿كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ۚ وَعْدًا عَلَيْنَآ ۚ إِنَّا كُنَّا فَٰعِلِينَ﴾ الأنبياء: ١٠٤.[1] واتە: (هەروەك چۆن دروستمان كرد، وەك ئەوسای خۆی لێدەكەینەوە، جا ئەوە پەیمان و بەڵێنی ئێمەیە، بێگومان ئێمە ئەو كارە ئەنجام دەدەین).

ب- (ابن جرير) و (ابن المنذر) و (أبو حاتم) و (اسماعيلی) لە فەرهەنگەكەی و (حافظ الضياء) لە (المختارة) و (ابن مردويە) و (بيهقی) لە (الضُعَب) لە (ابن عباس)ەوە هێناویانە - خوای لێ ڕازی بێت - كە دەڵێت:

(عاص)ی كوڕی (وائل) هاتە لای پێغەمبەری خوا (ﷺ) و ئێسكێكی بەدەست بوو، ئێسكەكەی شكاند و وتی: ئەی محمد، خوای گەورە ئەو ئێسكە زیندوو ئەكاتەوە دوای ئەوەی پرتوكاوەو ڕزیوە؟ فەرمووی: ((نعم، يبعث الله هذا، ثم يميتك، ثم يُحييك، ثم يدخلك نار جهنم)) واتە: بەڵێ، ئەمە زیندوو دەكاتەوەو تۆش دەمرێنێت و پاشان زیندووت دەكاتەوە، دواتر دەتخاتە ناو ئاگری دۆزەخەوە. لەدوای ئەمە چەند ئایەتێكی كۆتایی سوورەتی (یس) دابەزین: ﴿أَوَلَمْ يَرَ ٱلْإِنسَٰنُ أَنَّا خَلَقْنَٰهُ مِن

---

(١) لوامع الأنوار ١٥٩/٢.

حديث البخاري في صحيحه - كتاب الرقائق - باب الحشر./ فتح الباري ٣٧٧/١١.

حديث مسلم في صحيحه - كتاب الجنة وصفة نعيمها - بيان فناء الدنيا و بيان الحشر. ٢١٩٤/٤.

نُّطْفَةٍ... ﴾: ٧٧ تا كۆتایی سورەتەكە. واتە: (ئایا ئادەمیزاد سەرنجی نەداوە كە: ئێمە بێگومان دروستمان كردووە لە نوتفەیەك...).

ئەمە دەقێكی ڕاشكاوە لەسەر زیندووكردنەوەو كۆكردنەوەی جەستەیی، كە ڕەگ و ڕیشەی تەئویل لەهەمبەر ئەو بابەتە دەردەهێنێت بەتەواوی.

٣- یەكدەنگی پێشینەكان (سلف)ی ئەم ئوممەتەی لەسەرە.

نمونە لە بەڵگەی عەقڵی:

١- پێغەمبەران شتانێك دەهێنن كە عەقڵ توانای پەیی پێبردنی هەبێت یاخود پشكنینی لەبارەوە ئەكات، هەرگیز شتێكی وا ناهێنن كە ژیری و عەقڵەكان ڕەتی بكەنەوەو بە ئەستەمی بزانن، لەبەر ئەوەی زیندوو بوونەوە: هێنانە بوونە لە نەبوونەوە یاخو كۆكردنەوەیە دوای پەرش و بڵاوبوون یاخود زیندوو كردنەوەیە پاش مردن.

جا هەموو ئەو حاڵەتانە شیاوی بوون و ئەستەم نین. هەواڵەكانی پێغەمبەران و كتێبە ئاسمانیەكان بەتایبەتی قورئانی پیرۆز زۆر زۆرن.

٢- هەر شتێك بەلگەی پێویست بوون یان ئەستەم بوونی لەسەر نەبێت ئەوا ئەصڵەكەی شیاوی بوون (اِمكان)ە، هەروەك فەیلەسوفەكان و زانایانی كەلام دەڵێن: هەر شتێك بە بەر گوێچكەت بكەوێت ئەوا وای دابنێ كە لە چوارچێوەی بووندایە، مەگەر بەلگەیەك لەلای تۆ بەرپا ببێت و بوونی شتەكە ڕەت بكاتەوە، جا هەر كەسێك گومانی وا بێت شتی لەناوچوو ناكرێت بێتەوە بوون، ئەوا پێویستە بە بەلگەی دروست بوونی سەرەتا پابەند بكرێت، چونكە دروست بوونی سەرەتا وەك دووبارە زیندوو كردنەوەیە، بەڵكو بریتیە لە خودی زیندوو كردنەوە یاخود ئاسانترە لێی (هەروەك خرایەڕوو)، ئەمەش ناشاردرێتەوە لە كەسی ژیرو عاقڵ[1].

بەم پێیە زیندوو بوونەوەی جەستەیی ڕاست و دروستەو دێتەجێ، دروستكەری

(١) لوامع الأنوار البهية ١٥٨/٢-١٥٩.

كاتژمێرێك كە توانای هەیە لاشە و جەستە لەت و پەت بكات بۆ بەشی زۆر بچوك، بەهەمان شێوە توانای هەیە وەك خۆی لێبكاتەوە بەو پەڕی جوانی و تۆكمەیی، كاتەكەش بە وردی ڕێكدەخات، هیچ كەسێكیش ناتوانێت نكوڵی لەو شتە بكات، جا گومان هەبوون لە زیندوو بوونەوە (دروست بوونەوەی دووەم) گومان هەبوونە لە توانای خوای گەورە لەسەر دروست كردنی بەدیهێنراوان لە سەرەتادا، گومان هەبوونە لەوەی خوای گەورە هۆكاری بوون بێت.

بەتایبەت ئەگەر زانیمان جەستەی زیندوو لەكاتێكەوە بۆ كاتێكی تر نوێ دەبێتەوە، لاشەی مرۆڤ لە یەك چركەدا (١٢٥ ملیۆن خانە) بەكاردەبات، هەر لە شوێنی ئەو خانانەش بەهەمان ئەندازە (١٢٥ملیۆن خانە) لە دایك ئەبن و دێنە بوون، ئەمەش مانای وایە كە جەستەی مرۆڤ لە نوێبوونەوەو خولی بەردەوام دایە لە مردنەوە بۆ ژیان و لە ژیانەوە بۆ مردن، خوای گەورە دەفەرموویێت:﴿ يُخْرِجُ ٱلْحَىَّ مِنَ ٱلْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ ٱلْمَيِّتَ مِنَ ٱلْحَىِّ ﴾ الروم: ١٩. واتە: (ئەو خوایە زیندوو لە مردوو دەردەهێنێت، مردویش لە زیندوو دەردەهێنێت). كەواتە جەستەی مرۆڤ لە هەر چركەیەكدا دەمرێت و دەژیتەوە، جا ئەو زاتەی كە توانای هەیە لەسەر زیندوو كردنەوەو مراندنی لەبەرچاو و دیدگاكان لە دونیادا، ئەوا بەهەمان شێوە توانای هەیە زیندووی بكاتەوە لە دوای مردن بۆ ژیانێكی تر.

لێرەدا وێنە و دیمەنێكی تر هەیە كە نمونەی ئەو زیندوو كردنەوەمان بۆ نمایش دەكات، ئەویش ئەوەیە كە: پایز دێت دارو درەختەكان ڕووت ئەكاتەوە لە پەلكەكانی... دواتر لە بەهاردا ژیانی دێتەوەبەر، خوای گەورە ئاو و باران دەبارێنێت بەسەر زەوی وشكی ڕووتدا كەچی دواتر سەوز دەبێت بەهۆی گژو گیاوە، خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿ وَأَحْيَيْنَا بِهِۦ بَلْدَةً مَّيْتًا ۚ كَذَٰلِكَ ٱلْخُرُوجُ ﴾ ق: ١١. واتە: (هەر بەو ئاو بارانە شوێنە مردووەكان زیندوو دەكەینەوە، هەر ئاوەهایش لە دوای مردن ئێوە لە خاك دێنە دەرەوە).

بەرپابوونی ڕۆژی دوایی (الساعه)

پێناسەی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

ئەو ڕۆژە گەورە سامناك و ترسناكەیە، كە جیهان تیایدا ئەشڵەژێت و سیستەمەكەی تێك دەچێت و هەموو زیندەوەرو گیانلەبەران لەناو دەچن.

ناوەكانی ڕۆژی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

لە قورئانی پیرۆز چەندین ناو هاتوون، بۆ نمونە:

ڕۆژی قیامەت، ڕۆژی سزاو پاداشت (الدین)، ڕۆژی چەسپاندنی حەق و ڕاستی (الحاقة)، داپۆشەر[1] (غاشیة)، گرمەی لەرزێنەر (القارعة)، دەنگی گوێ كپكەر (الصاخة).

بەرپابوونی ڕۆژی دوایی گومانی تێدا نییە:

خوای گەورە هیچ گومان و دوودڵی نەهێشتووە لەمەڕ بەرپابوونی ڕۆژی دواییدا، تەنانەت لە چەندین ئایەتدا جەختی كردۆتەوە لەسەر پێش هاتنی ڕۆژی دوایی، خوای پاك و بەرز دەفەرمووێت:

﴿ إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍۖ وَمَآ أَنتُم بِمُعۡجِزِينَ ١٣٤ ﴾ الأنعام: ١٣٤. واتە: (بەڕاستی ئەو بەڵێنانەی كە دەتاندرێتێ "دەربارەی قیامەت و لێپرسینەوە" بەرێوەیە و هەر دێت و ئێوە دەسەوسانكەر نین).

﴿ وَإِنَّ ٱلسَّاعَةَ لَأٓتِيَةٞۖ فَٱصۡفَحِ ٱلصَّفۡحَ ٱلۡجَمِيلَ ﴾ الحجر: ٨٥. واتە: (بەڕاستی ڕۆژی قیامەت بەرێوەیە و هەر دێت و تۆ "ئەی پێغەمبەر (ﷺ)، ئەی ئیماندار" بەشێوازێكی جوان چاوپۆشی بكە و لێبوردە بە "لە ڕەفتاری نادروستی ئەوان").

﴿ فَأَقِمۡ وَجۡهَكَ لِلدِّينِ ٱلۡقَيِّمِ مِن قَبۡلِ أَن يَأۡتِيَ يَوۡمٞ لَّا مَرَدَّ لَهُۥ مِنَ ٱللَّهِۖ يَوۡمَئِذٖ يَصَّدَّعُونَ ٤٣ ﴾ الروم: ٤٣. واتە: (كەواتە ڕووی خۆت بكەرە ئەم ئاینە پتەو و چاك و دامەزراوە، پێش ئەوەی ڕۆژێك بێت هیچ كەس نەتوانێت جڵەوی بگرێت و دژایەتی بەرنامەی خوا

---

(١) واتە سامناكی ئەو ڕۆژە هەموو زیندەوەرێك دادەگرێت و دادەپۆشێت. (وەرگێڕ).

بكات، ئەو ڕۆژە خەڵكی هەموو لە یەك جیادەبنەوە).

﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ لَا تَأۡتِينَا ٱلسَّاعَةُۖ قُلۡ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأۡتِيَنَّكُمۡ ﴾ سبأ: ٣.[١] واتە: (ئەوانەی كافرو خوانەناسن دەیانوت: قیامەت هەرنایەت و نامانگاتێ، ئەی پێغەمبەر (ﷺ) پێیان بڵێ: نەخێر وانییە، سوێند بە پەروەردگارم هەر یەختان دەگرێت).

زانستی سەردەمیش دان ئەنێت بەم ڕاستیەدا، لەوبارەوە (د. أدوارد لوثر كیسیل) دەڵێت:

(گوێزرانەوەی گەرمی بەبەردەوامی هەیە لە تەنە گەرمەكانەوە بۆ تەنە ساردەكان، ناكرێت ئەم كردارە بەپێچەوانەوە ڕووبدات بەهۆی هێزێكی خودی.. واتای ئەمەش ئەوەیە كە بوونەوەر بەرەو ئاراستەیەك دەڕوات كە پلەی گەرمی هەموو لاشەكان یەكسان ئەبن، سەرچاوەی هێزیان لەناو دەچێت، ئا لەو كاتەدا هیچ كارلێكێكی كیمایی یاخود سروشتی نابێت، تەنانەت شوێنەواری ژیان بوونی نابێت لەم بوونەوەرەدا)[٢].

هەروەها (د. محمد جمال الدین الفندی) دەڵێت:

(سەرجەم زانایانی گەردوونناسی جەخت لەوە دەكەنەوە كە خۆر "وەك هەر ئەستێرەیەكی تر" ئەوا شتێكی پێویستە كە زیادبوونی لەناكاوی بەسەردابێت لە گەرمی و قەبارەو تیشكەكانی دا بە ئەندازەیەك كە ژیرییەكان بڕوای پێناكەن، لەم باردۆخەشدا ڕووی دەرەكی درێژ دەبێت و لێك ئەچێت بەهۆی ئەو دووكەڵ و ئاگرەی تیایدا هەیە تا دەگاتە مانگ، بەمەش یەكسانی كۆمەڵەی خۆر تێكئەچێت بەگشتی، جا هەر خۆرێك كە لە ئاسماندا هەیە ئەوا پێویستە بە وێنەی ئەو بارودۆخەدا بڕوات بەر لەوەی هاوسەنگی بەردەوامی بێتەجێ، خۆری ئێمە هێشتا

(١) هەروەها سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: طه ١٥، الحج ٧، الجاثیة ٣٢.

(٢) الله یتجلی في عصر العلم - لجماعة من العلماء، چ ٣ ساڵی ١٩٦٨ ٢٧.

بەم خولەدا نەڕۆیشتووە)[1].

دیاردەی یەكەم كە دەكرێت ئاگادارمان بكاتەوە وەك هێمایەك بۆ ئەوەی كە گونجاوە ڕۆژی دوایی بەرپا ببێت بریتە لە زەوی لەرزین، ناواخنی زەوی پلەی گەرمی زۆر زۆر بەرزە بەشێوەیەك كە ئاشكرایی كاریگەری لەسەر ڕووی زەوی هەیە، جا یان ئەوەتا زەوی بە گەرمیە گڕكانییە تێكدەرەكان دەتەقێتەوە یاخود زەوی لەرزە سامناكە ترسێنەرەكان، كاریگەری دروست ئەكەن لەسەر ژیانی مرۆڤ سەرباری پێشكەوتنی تەكنەلۆژی، چونكە مرۆڤ هیچ شتێكی لەدەست نایەت لەئاست ئەم دیاردانە، لەبەر ئەوەی زۆر جار وابووە كە شارێك بەتەواوی خاپوور بووەو چرای ژیانی لێ كوژاوەتەوە یاخود كۆشك و تەلارو خانووەكانی داڕماون بەهۆی دەنگێكی ترسێنەری گەورە، ملیۆنان خەڵكیش لەماوەی چەند چركەیەكی كەمدا مردوون، هەروەك ئەمە لە وڵاتی چین و هیند و پرتوگال ڕوویدا.... مرۆڤ خۆی ناتوانێت پێشبینی كاتی ڕوودانی ئەو دیاردانە بكات، بەڵكو لە پڕێكەوە ڕوودەدەن، تەنانەت لەوبارەوە زەوی ناسی (جورج جاموف) دەڵێت: (ئێمە لەسەر پشتی مینێكی گەورەدا ڕاوەستاوین، دەكرێ لە هەر كاتێكدا بەڕووماندا بتەقێتەوە، تا سیستەمی زەوی بەتەواوی لەناو ببات).

ئایا ئەمە قیامەتی بچوك نییە؟

ئەمە سەبارەت بەزەوی، جا سەبارەت بە بارودۆخی گەردوونیش ئەوا دەبینین چەندین تەنی ئاسمانی و ئەستێرەی مەزنی تێدایە كە بە شتێك دەچێت ملیۆنان هاوێژەری بۆمبی نەوەوی تێدابێت، لە بۆشایی ئاسماندا بەخێراییەكی زۆر دەڕوات، هەرگیز نامۆ نییە - هەروەك زانا گەردونناسەكان دانیان پێداناوە - كە ئەو تەنانە بەیەكدا بخشێن و بەیەكدا بدەن، بەم هۆیەش سیستەمی بوون بە تەواوی

---

(١) الله يتجلى في عصر العلم ١٦٥. لە كتێبی ناوبراودا سەیری وتەی ئەمانە بكە: د. فرانك ألن ٥ و د. اِرفنج وليام نوباوتش ٥٣ و أ. كلوم و م. هاثاوي و نيوتن و بولتزمان ٩٠-٩١، وتەی هەموویان جەخت لەسەر ئەوە دەكەنەوە كە باسمان كردووە.

لەناوبچێت.

جا ئەم تێڕوانینەمان بۆ ڕۆژی دوایی بەوێنەیەکی بەرایی، یەکێکە لە بەڵگە ڕۆشنەکان کە بەرپابوونی قیامەت شتێکی چاوەڕوانکراوەو شیاوی بوونە. بەبێ دوودڵی و گومان هەبوون لە داهاتوویەکی نزیکدا قیامەت بەرپا دەبێت[1].

تەنها خوای گەورە زانایە بە کاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوای:

خوای گەورە کاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی بە پەنهانی هێشتۆتەوەو ویستی لەسەر نەبووە کە بوونەوەر پێی بزانن، بۆیە هیچ فریشتە و پێغەمبەرێك یاخود هیچ یەکێکی تر زانا نین بەکاتەکەی، ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەرپەرچی بانگەشەی ئەو نەفام و نەزان و دەجالانەیە کە دەڵێن کاتی ڕابوونی قیامەت فڵانە ساڵەیە یان فیسارە ڕۆژەیە...

خوای گەورە بۆیە ئەو زانیارییەی شاردۆتەوە، چونکە واباشتر و چاکترە بۆ بەندەکان، تاکو خاو و ساردوسوڕ نەبن لە تەوبە کردن و تەمبەڵی نەکەن لە خۆئامادە کردن و ئامادەکاری بۆ ڕۆژی دوایی، هەروەك گومان لەوەدا نیە کە شاردنەوەی کاتی مردن لەبەرژەوەندی بەندەکاندایە[2].

قورئانی پیرۆزیش ئەمەی لە چەندین ئایەتدا باس کردووە، بۆ نمونە:

﴿ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلسَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَىٰهَا ۖ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِندَ رَبِّى ۖ لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَآ إِلَّا هُوَ ۚ ثَقُلَتْ فِى ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۚ لَا تَأْتِيكُمْ إِلَّا بَغْتَةً ۗ يَسْـَٔلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِىٌّ عَنْهَا ۖ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِندَ ٱللَّهِ وَلَـٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٨٧﴾ ﴾ الأعراف: ١٨٧. واتە: ("ئەی محمد (ﷺ)" پرسیارت لێ دەکەن دەربارەی قیامەت: کەی بەرپا دەبێت؟ پێیان بڵێ: بەڕاستی زانینی کاتی بەرپابوون هەر لای پەروەردگارمە، لە کاتێکدا کەس لەکات و ساتی خۆیدا دەری ناخات و بەرپای ناکات زاتی پەروەردگار نەبێت، بەرپا بوونی قیامەت زۆر گرانە و

---

(١) الاسلام يتحدى ٧٤-٧٦.

(٢) لوامع الأنوار البهية ٢/ ٦٦.

زۆر دەكەوێت لەسەر دانیشتوانی ئاسمانەكان و زەوی، ڕۆژی دوایی بەرپا نابێت كتوپڕ نەبێت، لەپڕ یەخەتان پێ دەگرێت، وا پرسیارت لێ دەكەن هەر وەك تۆ زۆر عەودالّی زانینی هاتنی ڕۆژی قیامەت بیت و پرسیاری زۆرت لەبارەیەوە دەكرێت!! پێیان بڵێ: بەڕاستی زانینی بەرپا بوونی قیامەت تەنها لای خوایە، بەڵام زۆربەی خەڵكیش "ئەمە" نازانن).

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ عِندَهُۥ عِلۡمُ ٱلسَّاعَةِ ﴾ لقمان: ٣٤.[١] واتە: (بەڕاستی هەر خوا خۆی زانیاری بەرپابوونی ڕۆژی قیامەت دەزانێت).

هەروەها لە فەرموودەی (ئیمان و ئیسلامدا) هاتووە: جبریل پرسیاری لە پێغەمبەر (ﷺ) كرد: سەبارەت بە كاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی؟ فەرمووی: ((ما المسئول عنها بأعلم من السائل))[٢] واتە: پرسیار لێكراو زاناتر نییە لە پرسیاركەر لەبارەی كاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی.

لە ناكاودا ڕۆژی دوایی بەرپا دەبێت:

بەرپا بوونی ڕۆژی دوایی شتێكی كتوپڕو لەناكاوە، خێرایی بەرپابوونی وەك چاو تروكانە یاخود خێراتریش، خوای تاك و تەنها دەفەرمووێت: ﴿ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءَتۡهُمُ ٱلسَّاعَةُ بَغۡتَةً قَالُواْ يَٰحَسۡرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَّطۡنَا فِيهَا وَهُمۡ يَحۡمِلُونَ أَوۡزَارَهُمۡ عَلَىٰ ظُهُورِهِمۡۚ أَلَا سَآءَ مَا يَزِرُونَ ﴾ الأنعام: ٣١. واتە: (كاتێكیش قیامەت كتوپڕ یەخەیان پێ دەگرێت، دەڵێن: ئاخ و داخ و پەشیمانی بۆ ئەو ڕۆژگارەی بەكەمتەرخەمی بردمانەسەر، لە كاتێكدا ئەوانە هەموو گوناهو تاوانیان داوە بەكۆڵیاندا، ئاگادار بن كە چەندە خراپە، كۆڵ و باری وا، كە هەڵی دەگرن).

﴿ بَلۡ تَأۡتِيهِم بَغۡتَةً فَتَبۡهَتُهُمۡ فَلَا يَسۡتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمۡ يُنظَرُونَ ٤٠ ﴾ الأنبياء:

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: الأحزاب ٦٣ و فصلت ٤٧ والزخرف ٨٥ والنازعات ٤٢-٤٦.

(٢) متفق عليه. رواه البخاري و مسلم في كتاب الايمان./ اللؤلؤ والمرجان ٢.

٤٠.[(١)] واتە: (بەڵکو قیامەت کتوپڕ یەخەیان دەگرێت و سەرسام و ڕیسوایان دەکات، ئەوسا ناتوانن بەرەنگاری بوەستن و بیگێڕنەوەو مۆڵەتیشیان نادرێت).

﴿ وَلِلَّهِ غَيْبُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ۚ وَمَآ أَمْرُ ٱلسَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ ٱلْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٧٧﴾ ﴾ النحل: ٧٧. واتە: (هەرچی نهێنی و شاراوە هەیە، لە ئاسمانەکان و زەویدا، هەر بۆ خوایە و بەرپا بوونی قیامەتیش پێش نایەت وەك چاوتروکاندنێك نەبێت یان کەمتر لەوەش، بەڕاستی خوا دەسەڵاتی بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

هەروەها (أبو هريره - خوا لێی ڕازی بێت -) دەڵێت: پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((تقومُ الساعةُ والرجلُ يَحْلُب اللِّقْحةَ، فما يصل الانـاء الى فيه حتى تقوم، والرجلان يتبايعان الثوبَ، فما يتبايعانه حتى تقوم، والرجُل يَلِط في حوضه فما يَصْدُرُ حتى تقوم))مسلم گێڕاویەتیەوە[(٢)]. واتە: قیامەت دێت کاتێك کە پیاوێك خەریکە حوشترە دۆشەنیەکەی دەدۆشێت، فریاناکەوێت جامەکە بگەیەنێتە دەمی قیامەت هەڵدەستێت، دوو پیاو خەریکی کڕین و فرۆشتنی پۆشاکێك دەبن، مامەڵەکەیان نابڕێننەوە قیامەت دێت، پیاوێکیش خەریکی چاك کردنی حەوزەکەیەتی، لێنابێتەوە قیامەت دێت[(٣)].

ئەو ڕۆژەی کە ڕۆژی دوایی تیایدا بەرپا دەبێت ئەوا بڕوا هێنان لە بێ باوەڕان قبوڵ ناکرێت و پاساوەکان وەرناگیرێن:

خوای گەورە لەوبارەوە دەفەرموێت: ﴿ هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّآ أَن تَأْتِيَهُمُ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ أَوْ يَأْتِىَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِىَ بَعْضُ ءَايَٰتِ رَبِّكَ ۗ يَوْمَ يَأْتِى بَعْضُ ءَايَٰتِ رَبِّكَ لَا يَنفَعُ نَفْسًا إِيمَٰنُهَا لَمْ تَكُنْ ءَامَنَتْ

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: یوسف ١٠٧، الحج ٥٥، الزخرف ٦٦، محمد ١٨.

(٢) الحديث من صحيح مسلم - كتاب الفتن - باب قرب الساعة ٤/٢٢٧٠.

(٣) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم لە پوختەی سەحیحی موسلیم ١٠٣٩ وەرگرتووە. (وەرگێڕ).

مِن قَبۡلُ أَوۡ كَسَبَتۡ فِيٓ إِيمَٰنِهَا خَيۡرٗاۗ قُلِ ٱنتَظِرُوٓاْ إِنَّا مُنتَظِرُونَ ﴿١٥٨﴾ ﴾ الأنعام: ١٥٨. واتە: (ئایا ئەوانە چاوەڕێی هیچ شتێك دەكەن جگە لەوەی كە فریشتەی گیان كێشانیان بۆ بێت؟ یان پەروەردگارت خۆی ڕاستەوخۆ بێت بێ چەندو چوون؟ یان هەندێك لە نیشانەكانی پەروەردگارت دەربكەوێت "كە بەڵگەیە لەسەر بەرپابوونی قیامەت" لە ڕۆژی هاتنی هەندێك لە نیشانەكانی پەروەردگارت، ئەو كەسەی ئەو ڕۆژە ئیمان و باوەڕ دەهێنێت، ئەو ئیمان و باوەڕەی سوودی بۆ نابێت ئەگەر پێشتر ئیمانی نەهێنابێت یان كردەوەی چاكی هاوڕێ لەگەڵ ئیمانەكەیدا ئەنجام نەدابێت، پێیان بڵێ: چاوەڕێ بكەن "بزانن خوا چیتان بەسەر دەهێنێت" ئێمەش چاوەڕوانین).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ فَيَوۡمَئِذٖ لَّا يَنفَعُ ٱلَّذِينَ ظَلَمُواْ مَعۡذِرَتُهُمۡ وَلَا هُمۡ يُسۡتَعۡتَبُونَ ﴿٥٧﴾ ﴾ الروم: ٥٧. واتە: (جا لەو ڕۆژەدا تكاو پاڕانەوەو بڕو بیانووی ئەوانەی ستەمیان كردووە، هیچ سوودێكی نییە بۆیان، بەهیچ شێوەیەك خوا لێیان ڕازی نابێت و ئەوانەش داوای لابردنی رق و قینی خوایان لێ ناكرێت، بەهۆی تۆبەوە خۆیان ڕزگار بكەن).

هەر كەسێ نكۆڵی بكات لە بەرپابوونی ڕۆژی دوایی ئەوا كەسێكی ستەمكارو گوناهبارەو دۆڕانی ئاشكرا بەشی ئەبێت و ئەچێتە دۆزەخەوە:

خوای باڵادەست دەفەرموویت: ﴿ بَلۡ كَذَّبُواْ بِٱلسَّاعَةِۖ وَأَعۡتَدۡنَا لِمَن كَذَّبَ بِٱلسَّاعَةِ سَعِيرًا ﴿١١﴾ ﴾ الفرقان: ١١. واتە: (نەخێر "ڕەخنەكانیان بەجێ نییە"، ئەگینا ئەوان بڕوایان هەر بەقیامەت نییە، ئێمەش ئاگری بڵێسەدارمان بۆ ئەو كەسانە ئامادەكرووە كە بڕوایان بە قیامەت نییە).

هەروەها دەفەرموویت: ﴿ أَلَآ إِنَّ ٱلَّذِينَ يُمَارُونَ فِي ٱلسَّاعَةِ لَفِي ضَلَٰلِۭ بَعِيدٍ ﴾ الشورى: ١٨. واتە: (ئاگادار بن لە ڕاستیدا ئەوانەی موجادەلە لەسەر قیامەت دەكەن و بەگومانن لێی، لە بزربوون و سەر لێشێواویەكی قووڵدا ڕۆچوون).

﴿ وَيۡلٞ يَوۡمَئِذٖ لِّلۡمُكَذِّبِينَ ﴿١٠﴾ ٱلَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوۡمِ ٱلدِّينِ ﴿١١﴾ وَمَا يُكَذِّبُ بِهِۦٓ إِلَّا كُلُّ مُعۡتَدٍ أَثِيمٍ ﴿١٢﴾ ﴾

المطففين: ١٠ - ١٢. واته: (هاوارو ئاهوناڵە لەو ڕۆژەدا بۆ ئەوانەی بڕوایان نییە و بەرنامەی خوا بەدرۆ دەزانن. ئەوانەی كە باوەڕیان بە ڕۆژی قیامەت و زیندوو بوونەوە نییە و هەمیشە بەدرۆی دەزانن. كەسیش بەرپابوونی ئەو ڕۆژە بە درۆ نازانێت، مەگەر هەموو ستەمكارێكی گوناهبار نەبێت).

نیشانەكانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

قورئانی پیرۆز لە چەندین ئایەتدا هەواڵی پێداوین كە كاتی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی (قیامەت) نزیك بۆتەوە، بۆ نمونە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ ٱقۡتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمۡ وَهُمۡ فِي غَفۡلَةٖ مُّعۡرِضُونَ ١ ﴾ الأنبياء: ١. واتە: (موحاسەبە و لێپرسینەوەی خەڵكی نزیك بۆتەوە، لەكاتێكدا "زۆربەی" ئەوان بێ ئاگا و غافڵن و پشتیان لە ئایینی خوا كردووەو ڕوو وەردەگێڕن "لە بەرنامەكەی").

هەروەها دەفەرموێت: ﴿ ٱقۡتَرَبَتِ ٱلسَّاعَةُ وَٱنشَقَّ ٱلۡقَمَرُ ١ ﴾ القمر: ١.[1] واتە: (ڕۆژی قیامەت نزیك بۆتەوەو مانگیش لەت بوو).

قورئانی پیرۆز هەواڵی پێداوین بەوەی هەندێك لە نیشانەكانی ڕۆژی قیامەت دەركەوتوون:

هەروەك دەفەرموێت: ﴿ فَهَلۡ يَنظُرُونَ إِلَّا ٱلسَّاعَةَ أَن تَأۡتِيَهُم بَغۡتَةٗۖ فَقَدۡ جَآءَ أَشۡرَاطُهَا ﴾ محمد: ١٨. واتە: (ئایا ئەوانە چاوەڕێی چی دەكەن جگە لە قیامەت كە لەناكاو یەخەیان پێ بگرێت؟ چونكە بەڕاستی هەندێك لە نیشانەكانی دەركەوتووە).

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەو تەمەنەی كە جیهان ماوەیەتی زۆر كەمترە لە تەمەنی بەسەرچوو.

نمونەی ئەو نیشانانەی كە قورئانی پیرۆز بۆ ئێمەی باس كردووە، بریتیە لە: ئاوەدان كردنەوەی زەوی، پێشكەوتنی زانستی بەشێوەیەك كە خاوەنانی ئەم پێشكەوتنانە بڕوایان وایە كە دەتوانن بەویستی خۆیان گۆڕانكاری بكەن، خوای

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: الشورى ١٧، النجم ٥٧.

گەورە لەوبارە دەفەرموویێت: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَآ أَخَذَتِ ٱلۡأَرۡضُ زُخۡرُفَهَا وَٱزَّيَّنَتۡ وَظَنَّ أَهۡلُهَآ أَنَّهُمۡ قَٰدِرُونَ عَلَيۡهَآ أَتَىٰهَآ أَمۡرُنَا لَيۡلًا أَوۡ نَهَارٗا فَجَعَلۡنَٰهَا حَصِيدٗا كَأَن لَّمۡ تَغۡنَ بِٱلۡأَمۡسِۚ كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ ٱلۡأٓيَٰتِ لِقَوۡمٖ يَتَفَكَّرُونَ﴾ يونس: ٢٤. **واتە: (هەتا کاتێك وای لێدێت زەوی، بەجوانی نەخش و نیگاری خۆی دەردەخات و خۆی دەڕازێنێتەوە، خەڵکەکەی واگومان دەبەن بەڕاستی هەمیشە دەسەڵاتداری تەواون بەسەریدا "ئا لەو کاتەدا کە خەڵکی خراپ و غافڵن و دڵیان بەدنیا خۆشە و هەرچی گوناهو تاوانە دەیکەن" ئەوەی فەرمانی ئێمەیان بۆ دەردەچێت لە شەودا یان لە ڕۆژدا، ئەوسا وەك کشتوکاڵی درووێنەکراوی لێ دەکەین، هەروەکو دوێنێ نەبووبێت).**

هەروەها پێغەمبەری ڕاستگۆش نیشانەکانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی بەچەندین فەرمووده ڕوون کردۆتەوە، بۆ نموونە: ئەو فەرمایشتەی کە لە (صحيح مسلم)دا هاتووەو دەربڕینەکەش هەر هی ئەوە، هەروەها (أبو داود) و (الترمذي) و (ابن ماجە) گێڕاویانەتەوە، لە (حذيفة)ی کوڕی (أسِد الغِفَاري- ڕەزای خوای لێ بێت -) دەڵێت: ڕۆژێك پێغەمبەر (ﷺ) هاتە لامان کە ئێمە لە نێو خۆماندا قسەمان دەکرد، فەرمووی: ((ما تَذَاكرون؟)) واتە: باسی چی دەکەن؟ وتمان: باسی بەرپابوونی قیامەت دەکەین، فەرمووی: ((انها لن تقوم حتى ترون قبلها عشر آيات)) واتە: قیامەت بەرپا نابێت تاکو (دە) نیشانە لە پێشەوە نەبینن، ئینجا باسی ئەمانەی کرد: دووکەڵ، دەجال، زیندەوەرێك[1]، هەڵهاتنی خۆر لە خۆرئاواوە، هاتنە خوارەوەی عیسای کوڕی مەریەم (سەلامی خوای لێ بێت)، هاتنی یەئجووج و مەئجووج، هەروەها سێ ڕۆچوونی زەوی: یەکێك لە خۆرهەڵات، یەکێك لە خۆرئاوا، یەکێکی

---

(١) ئەو زیندەوەرە قسە لەگەڵ خەڵکیدا دەکات، هەروەك خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿وَإِذَا وَقَعَ ٱلۡقَوۡلُ عَلَيۡهِمۡ أَخۡرَجۡنَا لَهُمۡ دَآبَّةٗ مِّنَ ٱلۡأَرۡضِ تُكَلِّمُهُمۡ﴾ النمل: ٨٢. واتە: (کاتێك بڕیاری بەرپابوونی "قیامەت درا یاخود نزیك بووەوە"، زیندەوەرێك لە زەوی دەردەهێنین بۆیان قسەیان بۆ دەکات). (وەرگێڕ).

تریش لە نیوە دوورگەی عەرەبی، کۆتایی ئەوانە ئاگرێکە لە یەمەن پەیدا دەبێت، کە خەڵك بەرەو شوێنی کۆبونەوە ڕاپێچ دەکات.

ئەمانە نیشانەی زۆر مەزنن لەسەر لەناوچوونی دونیا و کۆتایی هاتنی.

چەندین فەرمووده هاتوون ئاماژە دەدەن کە ئەمانەی خوارەوەش لە نیشانەکانی ڕۆژی دواییینە:

هاتنی پێغەمبەر محمد (ﷺ)و کۆچی دوایی پێغەمبەر (ﷺ) و ڕزگارکرانی (بیت المقدس) و نەمانی زانست و بڵاوبوونەوەو زاڵبوونی نەفامی و نەزانی و دەسەڵات گرتنەدەستی نەزانان و زۆربوونی زینا و خواردنەوەی مەیی و کەمبوونەوەی ڕێژەی پیاو و زیادبوونی ژمارەی ئافرەتان و بەفیڕۆدانی سپاردەو نەپاراستنی و فەرامۆش کردنی نوێژ و خواردنی سوو (ڕیبا) و بەرزکردنەوەی باڵای خانوو و تەلارەکان و ڕازاندنەوەی مزگەوتەکان و بوونی منداڵ بە ئەمیر و نەفرەتکردنی کۆتایی ئومەت لە پێشینە و سەرەتاکەی و زۆربوونی کوشتن و خوێن ڕشتن و هاتنە خوارەوەی بەڵاو فیتنە وەك باران و زۆربوونی چەرمەسەری تا وای لێدێت پیاو بەلای گۆڕی یەکێکی تردا دەچێت هیوای ئەوە دەخوازێت کە لە جێگەی مردووەکەدا بێت لەبەر سەختی چەرمەسەرییەکە و لەناوچوونی ئەم ئومەتە هەندێکیان بەهۆی هەندێکی تریانەوە...

جا ئەم نیشانانە هەندێکیان هاتوونەتەجێ، هەندێکی تریان لە بن باڵی پەنها و غەیبەوە ماونەتەوە کە بە تێپەڕبوونی ڕۆژگارەکان و بەدوای یەکدا هاتنی ڕۆژەکان ئاشکرای دەکەن و دەری دەخەن.

کە پێغەمبەر (ﷺ) هەواڵی لەبارەی ئەم شتانەوە داوە، خۆی لەخۆیدا بەڵگەیەکە لەسەر ڕاستێتی پێغەمبەرایەتیەکەی[1].

---

(١) بۆ زانیاری تێرو تەسەل لەسەر ئەو نیشانانە و ئەو فەرموودانەی لەبارەیانەوە هاتوون، بگەڕێوە بۆ: تذكرة القرطبي ولوامع الأنوار البهية ب ٢. و حديث أشراط الساعة هذا، في صحيح مسلم - كتاب الفتن وأشراط الساعة - باب في الآيات التي تكون قبل الساعة ٢٢٢٥/٤.

پێویستە لەسەر ئێمە بڕوامان هەبێت بەو هەواڵ و خەبەرانەی پێغەمبەری مەزن (ﷺ) و بەڕاستیان دابنێین، جا هەروەك هەندێك لەو نیشانانە هاتوونەتەجێ، ئەوانەش كە ماونەتەوە بێگومان دێنەجێ.

(قرطبي) دەڵێت:

(زانایان وتویانە: حیكمەت لەوەی نیشانەكانی بەرپابوونی ڕۆژی قیامەت پێشخراون و خەڵكی لێی ئاگادار كراوەتەوە، بەئاگا هێنانەوەی خەڵكە لە پاڵدانەوەیان و هاندانیانە بۆ ئەوەی بۆخۆیان ئامادەباشی وەربگرن، بەوەی تۆبە بكەن و بگەڕێنەوە بۆ لای خوا، تاكو لەناكاو و كتوپڕ نێوانی ئەوان و تەوبە دانەخرێت و بەهۆی كۆمەڵێك ڕووداوەوە بە تەوبە ڕانەگەن، جا پێویستە لەسەر خەڵك بەرلەوەی نیشانەكانی ڕۆژی دوایی بەرپا ببن بەخۆیاندا بچنەوەو پشتیان لە دونیا و خۆیان ئامادە كردبێت بۆ كاتی ڕابوونی قیامەت كە خوای گەورە پەیمانی لەبارەوە داوە)[1].

ناخۆشییەكانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی:

قورئانی پیرۆزوێنەی دیمەنەكانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی دەكێشێت كە زۆر مەترسیدارو ترسێنەرو سامناك و سەخت و ناخۆشە و ترسێكی زۆر لە دەروونی ئەو كەسانەدا ئەڕوێنێت كە بێباوەڕ بوونە پێی، بەشێوەیەكی زۆر ترسێنەر:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱتَّقُواْ رَبَّكُمۡۚ إِنَّ زَلۡزَلَةَ ٱلسَّاعَةِ شَيۡءٌ عَظِيمٞ ١ يَوۡمَ تَرَوۡنَهَا تَذۡهَلُ كُلُّ مُرۡضِعَةٍ عَمَّآ أَرۡضَعَتۡ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمۡلٍ حَمۡلَهَا وَتَرَى ٱلنَّاسَ سُكَٰرَىٰ وَمَا هُم بِسُكَٰرَىٰ وَلَٰكِنَّ عَذَابَ ٱللَّهِ شَدِيدٞ ٢﴾ الحج: ١ - ٢. واتە: (ئەی خەڵكینە لە پەروەردگارتان بترسن و خۆتان لە خەشمی بپارێزن، چونكە بەڕاستی زەوی لەرزەی قیامەت و كاوڵ بوونی بوونەوەر

---

(١) التذكرة للقرطبي ٦٢٤.

كارەساتێكی زۆر گەورەیە و ڕوداوێكی سامناكە. لەو ڕۆژەدا كە كارەساتەكە دەبینن، هەموو شیردەرێك لە شیرە خۆرەكەی خۆی بێ ئاگا و فەرامۆش دەبێت، هەموو سك پڕو دوو گیانێكیش كۆرپەلەكەی دادەنێت و خەڵكی دەبینیت، وەكو سەرخۆشن، لەڕاستیدا سەرخۆشیش نین، بەڵكو سزای خوایی زۆر سەخت و سامناكە و سەری لێ شێواندوون).

هــەروەها دەفــەرمووێت: ﴿ وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِۚ ذَٰلِكَ يَوۡمُ ٱلۡوَعِيدِ ﴿٢٠﴾ وَجَآءَتۡ كُلُّ نَفۡسٖ مَّعَهَا سَآئِقٞ وَشَهِيدٞ ﴿٢١﴾ لَّقَدۡ كُنتَ فِي غَفۡلَةٖ مِّنۡ هَٰذَا فَكَشَفۡنَا عَنكَ غِطَآءَكَ فَبَصَرُكَ ٱلۡيَوۡمَ حَدِيدٞ ﴿٢٢﴾ ﴾ ق: ٢٠ - ٢٢. واتە: (لەوەودوا فوو دەكرێت بە صوردا، ئیتر ئـەوە ڕۆژی پێشهاتنی هەڕەشـەو ئاگادار كردنەوەكانـە. ڕۆژی قیامـەت دێـت و هـەموو كەسـێك دوو كەسـی لەگەڵدایـە، یــەكێكیان دەیگەیــەنێت و ئــەوی تریشــیان شــایەتە بەســەریەوە. بەیەكـە یەكـەی بێبـاوەڕان دەوترێـت: سـوێند بـەخوا بەڕاسـتی تـۆ لـەم بەسـەرهاتانە نائاگا بوویـت و گوێی خۆتت لێ خەواندبوو، ئێستا ئێمە پـەردەمان لەسـەر چاوەكانت لاداوەو هـەموو شتێك وەكو خۆی دەبینیت و ئەمڕۆ چاوەكانت تیژە).

ئینجا ئـەم سـەختی و سـامناكیە زەوی و ئاسمـان و گیانلەبـەرو مـرۆڤ و بچـوك و گـەورە بەهەشـت و دۆزەخ دەگرێتـەوە، كـە هـەر هـەموویان لـە چاوەڕوانیدان و تـرس دایگرتوونی.

خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿ إِذَا ٱلشَّمۡسُ كُوِّرَتۡ ﴿١﴾ وَإِذَا ٱلنُّجُومُ ٱنكَدَرَتۡ ﴿٢﴾ وَإِذَا ٱلۡجِبَالُ سُيِّرَتۡ ﴿٣﴾ وَإِذَا ٱلۡعِشَارُ عُطِّلَتۡ ﴿٤﴾ وَإِذَا ٱلۡوُحُوشُ حُشِرَتۡ ﴿٥﴾ وَإِذَا ٱلۡبِحَارُ سُجِّرَتۡ ﴿٦﴾ وَإِذَا ٱلنُّفُوسُ زُوِّجَتۡ ﴿٧﴾ وَإِذَا ٱلۡمَوۡءُۥدَةُ سُئِلَتۡ ﴿٨﴾ بِأَيِّ ذَنۢبٖ قُتِلَتۡ ﴿٩﴾ وَإِذَا ٱلصُّحُفُ نُشِرَتۡ ﴿١٠﴾ وَإِذَا ٱلسَّمَآءُ كُشِطَتۡ ﴿١١﴾ وَإِذَا ٱلۡجَحِيمُ سُعِّرَتۡ ﴿١٢﴾ وَإِذَا ٱلۡجَنَّةُ أُزۡلِفَتۡ ﴿١٣﴾ عَلِمَتۡ نَفۡسٞ مَّآ أَحۡضَرَتۡ ﴿١٤﴾ ﴾ التكوير: ١ - ١٤. واتە: (كاتێك خۆر دەپێچرێتەوەو ڕووناكی نامێنێت. كاتێكیش ئەستێرەكان "لە خولگەی خۆیان" دەترازێن و دەدەن بەیەكدا. كاتێك كێوەكان لەشوێنی خۆیان هەڵدەكەندرێن و بەملاولادا دەبرێن. كاتێك حوشترانی

ئاوس کە تەمەنی باردارییان دە مانگە گوێیان پێ نادرێت. کاتێك گیانلەبەرانی کێوی و وەحشی و دڕندە بە دەوری یەکدا کۆدەکرێنەوە. کاتێك دەریاکان گڕ دەدرێن. کاتێك گیانی هەر کەس دەگەڕێتەوە بۆ لاشەی و جووت دەبێتەوە لەگەڵیدا. کاتێك کچی زیندە بەچاڵکراو پرسیاری لێ دەکرێت. بە چ گوناهێك کوژرا؟!. کاتێك نامەی کردەوەکان واڵا دەکرێت. کاتێك ئاسمان لادەبرێن و دادەماڵرێن. کاتێك دۆزەخ دادەگیرسێت و تاودەدرێت. کاتێك بەهەشت نزیك دەخرێتەوە "لە خوانەناسان". ئیتر ئەوکاتە هەرکەس دەزانێت چی ئامادە کردووە و چ توێشوویەکی پێیە).

سەختی و ناخۆشییەکە زەوی لەبەری دێتە لەرزین و چیاکان ئەلەقێن و ئاسمان لەت دەبێت و کۆمەڵەکان پەرت دەبن و لەو ڕۆژەدا منداڵ پیر دەبێت و هەر کەسەو بەخۆیەوە سەرقاڵە جا یا ئەوەتا: باوەڕدارێکی ڕووخۆش و گەشە یاخود تاوانبارێکی ڕووگرژ و سەرشۆڕە، قورئانی پیرۆز ئەم دیمەنەمان بۆ وێنە ئەکێشێت بەشێوەیەکی زیندوو سەرسوڕهێنەر، کە وێنەکەی زۆر بەجوانی بۆ خوێنەر ئەخاتەڕوو، بەشێوەیەك ویژدان دێنێتە هەژان:

خوای پاك و تاك دەفەرمووێت: ﴿ يَوْمَ تَرْجُفُ ٱلْأَرْضُ وَٱلْجِبَالُ وَكَانَتِ ٱلْجِبَالُ كَثِيبًا مَّهِيلًا ﴿١٤﴾ ﴾ المزمل: ١٤. واتە: (لە ڕۆژێکدا کە زەوی و کێوەکان دێنە لەرزە، سەرەنجام کێوەکان وردو خاش دەبن و وەکو تەپۆڵکەی لمیان لێ دێت).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ يَوْمًا يَجْعَلُ ٱلْوِلْدَٰنَ شِيبًا ﴿١٧﴾ ٱلسَّمَآءُ مُنفَطِرٌۢ بِهِۦ ﴾ المزمل: ١٧ - ١٨. واتە: ("ئەگەر ئێوە لەسەر یاخی بونتان بەردەوام بن"؛ جا چۆن خۆتان دەپارێزن لە ڕۆژێك کە منداڵ پیر دەکات و سەری سپی دەبێت؟ ئەو شەوە ئاسمان بەهەموو ئەستێرە و هەسارەکانیەوە لەت و پەت ئەبێت، بێگومان ئەو بەڵێنە هەر دێتە دی).

﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْجِبَالِ فَقُلْ يَنسِفُهَا رَبِّى نَسْفًا ﴿١٠٥﴾ فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا ﴿١٠٦﴾ لَّا تَرَىٰ فِيهَا عِوَجًا وَلَآ أَمْتًا ﴿١٠٧﴾ ﴾ طه: ١٠٥ - ١٠٧. واتە: (پرسیارت لێ دەکەن دەربارەی کێوەکان

"کە لە بەرپا بوونی قیامەتدا چیان بەسەر دێت"، ئەی محمد (ﷺ) تۆ پێیان بڵێ: پەروەردگارم هەڵی دەتەکێنێت و وردو خاشی دەکات. جا پەرش و بڵاوی دەکاتەوەو دەیکاتە زەوییەکی پان و تەخت و بەرین و وازی لێدەهێنێت و بەجێی دەهێڵێت. هیچ خوارو خێچی و بەرزی و نزمیەك لەسەر ڕووکاری نابینیت).

﴿ يَوۡمَ نَطۡوِي ٱلسَّمَآءَ كَطَيِّ ٱلسِّجِلِّ لِلۡكُتُبِۚ كَمَا بَدَأۡنَآ أَوَّلَ خَلۡقٖ نُّعِيدُهُۥۚ وَعۡدًا عَلَيۡنَآۚ إِنَّا كُنَّا فَٰعِلِينَ ١٠٤ ﴾ الأنبياء: ١٠٤. **واتە: (ڕۆژێك دێت ئێمە ئاسمان دەپێچینەوە، وەك چۆن کتێبی کراوە دادەخرێت و دەپێچرێتەوە هەروەك چۆن لەسەرەتاوە دروستمان کرد، وەك ئەوسای خۆی لێ دەکەینەوە، جا ئەوە پەیمان و بەڵێنی ئێمەیە، بێگومان ئێمە ئەو کارە ئەنجام دەدەین).**

﴿ يَوۡمَ يَكُونُ ٱلنَّاسُ كَٱلۡفَرَاشِ ٱلۡمَبۡثُوثِ ٤ وَتَكُونُ ٱلۡجِبَالُ كَٱلۡعِهۡنِ ٱلۡمَنفُوشِ ٥ ﴾ القارعة: ٤ - ٥. **واتە: (ئەو ڕۆژە خەڵکی وەکو پەپولەی سەرگەردان پەرش و بڵاو دەبنەوە. کێوەکانیش وەکو خوری شیکراوەیان لێ دێت).**

﴿ يَوۡمَ يَفِرُّ ٱلۡمَرۡءُ مِنۡ أَخِيهِ ٣٤ وَأُمِّهِۦ وَأَبِيهِ ٣٥ وَصَٰحِبَتِهِۦ وَبَنِيهِ ٣٦ لِكُلِّ ٱمۡرِيٕٖ مِّنۡهُمۡ يَوۡمَئِذٖ شَأۡنٞ يُغۡنِيهِ ٣٧ وُجُوهٞ يَوۡمَئِذٖ مُّسۡفِرَةٞ ٣٨ ضَاحِكَةٞ مُّسۡتَبۡشِرَةٞ ٣٩ وَوُجُوهٞ يَوۡمَئِذٍ عَلَيۡهَا غَبَرَةٞ ٤٠ تَرۡهَقُهَا قَتَرَةٌ ٤١ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡكَفَرَةُ ٱلۡفَجَرَةُ ٤٢ ﴾ عبس: ٣٤ - ٤٢. **واتە: (ئەو ڕۆژە "هێندە سامناکە" برا لەدەست برا هەڵدێت و ڕادەکات و خۆی لێ دەشارێتەوە. هەروەها لە دەست دایکی و باوکی. لە دەست هاوسەرو کوڕەکانی. لەو ڕۆژەدا هەر کەسێك لەوانە ئەوەندە سەرگەرمی کێشەی خۆیەتی، ناتوانێت فریای کەسی تر بکەوێت. لەو ڕۆژەدا ڕووخسارانێك گەش و جوان و ڕوون و شاد و دەم بەپێکەنینن و مژدەو شادیان لێ دەدرەوشێتەوە. لەو ڕۆژەدا ڕووخسارانێکیش هەن کە گرژو تاڵ و ترش و تۆزاوی و پەست و غەمگینن. و دێزی و ڕەشی و تاریکی دایپۆشیوون. ئا ئەوانە بێ باوەڕو خوانەناس و تاوانبارو گوناهکارەکانن).**

﴿ كَلَّآ إِذَا دُكَّتِ ٱلۡأَرۡضُ دَكّٗا دَكّٗا ٢١ وَجَآءَ رَبُّكَ وَٱلۡمَلَكُ صَفّٗا صَفّٗا ٢٢ وَجِاْيٓءَ يَوۡمَئِذِۢ

بِجَهَنَّمَۚ يَوۡمَئِذٖ يَتَذَكَّرُ ٱلۡإِنسَٰنُ وَأَنَّىٰ لَهُ ٱلذِّكۡرَىٰ ﴿٢٣﴾ يَقُولُ يَٰلَيۡتَنِي قَدَّمۡتُ لِحَيَاتِي ﴿٢٤﴾ فَيَوۡمَئِذٖ لَّا يُعَذِّبُ عَذَابَهُۥٓ أَحَدٞ ﴿٢٥﴾ وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُۥٓ أَحَدٞ ﴿٢٦﴾ ﴾ الفجر: ٢١ - ٢٦.[1] واتە: (نەخێر، "هەر ئاوا بۆتان نالوێت"، كاتێك دێت كە زەوی وردو خاش دەكرێت و لەناكاو دەدرێت بەیەكدا. پەروەردگارت دێت و فریشتەكانیش پۆل پۆل. ئەو ڕۆژە دۆزەخ دەهێنرێت و نیشان دەدرێت، جا ئەو ڕۆژە "ئادەمیزادی بێ باوەڕ" دەزانێت چ بەڵایەكی بەسەر خۆیدا هێناوە، بەڵام تازە بەخۆدا هاتنەوەو پەشیمانی هیچ سوودێكی نییە و دادی نادات؟!. "ئەوسا بە كەساسی و هەناسەی ساردەوە" دەڵێت: خۆزگە بۆ ئەم ژیانە دەست پێشخەریم بكردایە. جا ئیتر ئەو ڕۆژە كەس وەكو خوا بەخەشم و قین نییە لە بێ باوەڕان، لەبەر ئەوە سزایەكیان دەدات كە كەس ناتوانێت سزای لەو چەشنە بدات. كەسیش وەكو ئەو زاتە "بێباوەڕان" نابەستێتەوەو بەندیان ناكات).

***

شەیپور، كەڕەنا (الصور)

پێناسەكەی:

شاخ و قۆچێكە وەك شەیپورو كەڕەنا، (اسرافیل) فووی تێدەكات، لەو كاتەی كە خوای گەورە ڕێگە بە بەرپابوونی ڕۆژی دوایی دەدات.

(ترمذي) لە (عبدالله)ی كوڕی (عمرو)ی كوڕی (عاص) - خوا لێیان ڕازی بێت - هێناویەتی: كە عەرەبێكی دەشتەكی هاتە لای پێغەمبەر (ﷺ) و فەرمووی: شەیپور (صور) چییە؟ فەرمووی: ((قرنٌ يُنْفخ فيه)) قال: حسن و صحيح[2]. واتە: (شاخ و قۆچێكە فوی تێدەكرێت).

مجاهد وتویەتی: شەیپور (صور) وەك شاخ و قۆچە. بخاری ئەم وتەیەی هێناوە.

فووكردن بە شەیپوردا بریتیە لە: فووی زیندوو كردنەوەو بڵاوكردنەوەیان بە

---

(١) سەیری ئەم دیمەنەو هاوێنەكانی بكە لە كتێبی :مشاهد القيامة في القرآن - سيد قطب.

(٢) سنن الترمذي - كتاب صفة القيامة - باب ما جاء في شأن الصور ٧/ ١٤٥.

گۆڕپانی ڕۆژی دواییدا.

ژمارەی ئەو فوانەی ئەکرێن بە شەیپوردا:

زانایان ڕاجیاوازن لە سەر ژمارەی ئەو فوانەی بەشیپوردا دەکرێن، لەمبارەوە دوو ڕایان هەیە:

ڕای یەکەم:

سێ فووە: ئەم ڕایە (ابن العربی) و جگەلەویش پەسەندیان کردووە.

فووی یەکەم: ئەمە فووی ترس و بیم گرتن و تۆقینە، کە بەهۆی ئەم فوەوە جیهان گۆڕانی بەسەردا دێت و سیستەمەکەی تێکدەچێت، دانیشتوانی ئاسمانەکان و زەوی لەبەر سامناکی ئەو فووەو دەنگە دەتۆقێن، مێینەی سکپڕ منداڵەکەی لەبار ئەچێت، منداڵ بەهۆیەوە پیر دەبێت، ئەمەش ئەو فوەیە کە لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا ئاماژەی بۆکراوە:﴿ وَمَا يَنظُرُ هَٰٓؤُلَآءِ إِلَّا صَيۡحَةٗ وَٰحِدَةٗ مَّا لَهَا مِن فَوَاقٖ ١٥ ﴾ ص: ١٥. واتە: (ئەوانە چاوەڕوانی هیچ شتێك ناکەن، تەنها یەکدەنگی سامناکی گەورە نەبێت، کە کتوپڕ ڕوودەدات و پێویستی بەدوبارە بوونەوە نییە).

هەروەها لەم فەرمایشتەدا: ﴿ وَيَوۡمَ يُنفَخُ فِي ٱلصُّورِ فَفَزِعَ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَن فِي ٱلۡأَرۡضِ إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُۚ وَكُلٌّ أَتَوۡهُ دَٰخِرِينَ ٨٧ ﴾ النمل: ٨٧. واتە: (یادی ڕۆژێك بکەن فوو دەکرێت بە - صور -دا، هەر کەس لە ئاسمانەکان و هەرکەس لە زەویدا، ترس و بیمێکی زۆر دایدەگرێت، جگە لەوانەی کە ویستی خوا وایە ترس و بیمیان نەبێت).

فووی دووەم: فووی کەڕبوون و مردن و لەناوچوون، بەم فووە هەموو کەسێك لەناو ئەچێت.

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَن فِي ٱلۡأَرۡضِ إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُ ﴾ الزمر: ٦٨. واتە: (لەو ڕۆژەدا فوو دەکرێت بە - صور -دا، هەر کەس لە ئاسمانەکان و زەویدا مابێت خێرا دەمرێت، مەگەر کەسێك خوا ویستی لەسەر مردنی نەبێت).

هەندێك وشەی (صعق)یان بە مردن لێك داوەتەوە.

(مسلم) لە (ابن عمر)ەوە - خوا لێیان ڕازی بێت - هێناویەتی، دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((يطوي الله عزوجل السماوات يوم القيامة، ثم يأخذهن بيده اليمنى، ثم يقول: أنا الملِك، أين الجبارون، أين المتكبرون؟ أين المتكبرون؟ ثم يطوي الأرضين بشماله، ثم يقول: أنا الملِك، أين الجبارون، أين المتكبرون؟))[1] واتە: خوای بالادەست لە ڕۆژی قیامەتدا ئاسمانەکان دەپێچێتەوە، پاشان بەدەستی ڕاستی ڕایان دەگرێت، ئینجا دەفەرمووێت: منم پاشا، دەسەڵاتدارە بەزەبرەکان لە کوێن؟ خۆبەزلزانەکان لە کوێن؟، پاشان زەویش بەدەستی چەپی دەپێچێتەوەو، دەفەرمووێت: منم پاشا، دەسەڵاتدارە بەزەبرەکان لە کوێن؟ خۆ بەزلزانەکان لەکوێن؟[2].

فووی سێیەم: ئەمە فووی زیندوو کرنەوەو هەستانەوەیە لەگۆڕو بڵاوبوونەوە بە گۆڕەپانی ڕۆژی دواییدا، هەروەها ڕاوەستان لەبەردەم بارەگای خوای جیهان.

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَإِذَا هُم مِّنَ ٱلۡأَجۡدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمۡ يَنسِلُونَ ٥١ ﴾ یس: ٥١. واتە: (لەمەو دوا هەر کە فوو دەکرێت بە - صور -دا، دەستبەجێ خێرا هەموویان لە گۆڕەکانیان لە توێی خاکەوە بەپەلە دێنە دەرەوە بۆ لای پەروەردگاریان).

هەروەها دەفەرمووێت: ﴿ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخۡرَىٰ فَإِذَا هُمۡ قِيَامٞ يَنظُرُونَ ﴾ الزمر: ٦٨. واتە: (لەوەدوا فوویەکی تری پیادا دەکرێتەوە، جا دەستبەجێ هەر هەموو خەڵکی هەستاونەتە سەرپێ و بەسەرسامیەوە چاوەڕوانن).

ڕای دووەم:

پێیان وایە دوو فووە، فووی تۆقێنەرو فووی لەناوبەر بەیەك فوو ئەژمار ئەکەن، چونکە تۆقان مردن پەیوەستن بە فووەکانەوە، واتە: بەشێوەیەك سامیان

---

(١) صحيح مسلم - كتاب المنافقين - صفة القيامة والجنة والنار.

(٢) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٩٧٧. (وەرگێڕ).

گـرت و تـۆقین کـە لـە تـاوان مـردن، (قـرطبي) ئـەم ڕایـەی پەسـەند کـردووە، بـەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ- ئـەم فەرمایشـتەی (أبـو هریـرة- ڕەزای خـوای لێبێـت -)، کـە دەڵێـت: پێغەمبـەری خـوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((ما بین النفختین أربعون)) واتە: مـاوەی نێـوان هـەردوو فووەکـە چلە. وتیان: ئەی (أبو هریرة) چل ڕۆژ؟ وتـی: نـاڵێم. وتیـان: ئـەی چـل مـانگ؟ وتـی: ناڵێم. وتیان: چل ساڵ؟ وتی: ناڵێم... مسلم گێڕاویەتیەوە[1].

ب- (ابن مبارك) لە (حسن)ەوە هێناویەتی کە وتویـەتی: پێغەمبـەری خـوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((بین النفختین أربعون سنة، الأولی: یمیت الله تعالی بها کل حـي، والأخـری: یحي الله بها کل میت)) واتە: ماوەی نێوان هـەر دوو فووەکـە چـل سـاڵە، فـووی یەکـەم: خوای گەورە هەموو زیندەوەرێکی پـێ ئـەمرێنێت و لـەناوی دەبـات، فـووی دوەمـیش: خوای گەورە هەموو مردوێکی پێ زیندوو دەکاتەوە.

پ- ئـەو جیاکردنـەوەو هـەڵاواردن (اسـتثناء)ە: ﴿إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُ﴾ کـە لـەم دوو ئایەتـــەدا هـــاتووە ﴿وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَصَعِقَ﴾ و ﴿وَيَوۡمَ يُنفَخُ فِي ٱلصُّورِ فَفَزِعَ﴾. بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە هەریەك شتە.

حلیمی دەڵێت: گێڕانەوەکان کۆکن لەسەر ئەوەی ماوەی نێـوان هـەر دوو فووەکـە چل ساڵە، بە بەڵگەی فەرموودەی پێشوو.

توێژەرەوان و موفەسیرانی قورئان دەڵێن: بانگـدەرو هاوارکەرەکـە (اسـرافیل)ە کـە فوو دەکات بە شەیپوردا[2].

***

(١) الحدیث في صحیح مسلم - کتاب الفتن - باب ما بین النفختین ٤/٢٢٧٠ و صحیح البخاري بلفظ مقارب/ ارشاد الساري ٧/٣٢٣.

(٢) لوامع الأنوار البهیة ٢ /١٦١ و لاپەڕەکانی دواتری، تذکرة القرطبي ١٦٥-١٨٥.

کۆکردنەوە (الحشر)

پێناسەکەی و بەڵگەکەی:

(حشر) لە ئەصڵی زمانەوانیدا: بە کۆکردنەوە دێت[1]. دەوترێت: (حشرت الناس) واتە: خەڵکم کۆکردەوە. مەبەستیش لە کۆکردنەوەی ڕۆژی دوایی بریتیە لە:

١- کۆکردنەوەی مردووان لە گۆڕەکانیاندا، دوای زیندوو کرانەوەیان. واتە: کۆکردنەوەی سەرجەم بەشەکانی لاشەی مردوو، دوای بڵاوبوونەوەو پەرتەوازە بوونیان[2]، پاشان زیندوو کردنەوەی لاشەکان پاش مردنیان. جا هاوتایە لەگەڵ زیندوو بوونەوەو بڵاوبونەوە (البعث والنشور) لە گۆڕەپانی ڕۆژی دواییدا.

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَٱسۡتَمِعۡ يَوۡمَ يُنَادِ ٱلۡمُنَادِ مِن مَّكَانٖ قَرِيبٖ ﴿٤١﴾ يَوۡمَ يَسۡمَعُونَ ٱلصَّيۡحَةَ بِٱلۡحَقِّۚ ذَٰلِكَ يَوۡمُ ٱلۡخُرُوجِ ﴿٤٢﴾ إِنَّا نَحۡنُ نُحۡيِۦ وَنُمِيتُ وَإِلَيۡنَا ٱلۡمَصِيرُ ﴿٤٣﴾ يَوۡمَ تَشَقَّقُ ٱلۡأَرۡضُ عَنۡهُمۡ سِرَاعٗاۚ ذَٰلِكَ حَشۡرٌ عَلَيۡنَا يَسِيرٞ ﴿٤٤﴾﴾ ق: ٤١ - ٤٤. واتە: (گوێش بەچاکی ڕابگرە!! ڕۆژێك دێت بانگ وێژێك بانگ دەکات لە شوێنێکی نزیکەوە. ئەو ڕۆژە دەنگێکی زۆر بەرز و سامناك دەبیستن، دیارە ئەو ڕۆژە هاتنە دەرەوەیە لەتوێی خاکدا. بەڕاستی هەر ئێمە ژیان دەبەخشین و دەشیان مرێنین، گەڕانەوەش هەر بۆ لای ئێمەیە. ڕۆژێك دێت زەوی لە ئاستی ئەوان شەق دەبێت و خەڵکی لە گۆڕەکانیان بەگورجی دێنە دەرەوە.. ئا ئەوە کۆکردنەوەیەکە لای ئێمە زۆر ئاسانە).

لە فەرموودەیەکی (مسلم)دا هاتووە:

(سهل)ی کوڕی (سعد) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((يُحشر الناسُ يوم القيامة على أرضٍ بيضاء عفراء كقُرْصَةِ النَّقي، ليس فيها عَلَم لأحد))[3] واتە: خەڵکی لە ڕۆژی قیامەتدا کۆدەکرێنەوە لەسەر زەوییەکی سپی خاکی، وەك

---

(١) قاموس المحيط والمختار من صحاح اللغة، مادة (حشر).

(٢) سەیری ڕاجیایی زانایانی کەلام بکە لەسەر ئەوەی: هل الحشر هو ایجاد بعد فناء؟ أو جمع بعد تفرق؟ مع بيان الأدلة في المقاصد وشرحه ٢/٢١٥-٢١٨.

(٣) صحيح مسلم - كتاب صفات المنافقين - باب في البعث والنشور ٤/٢١٥٠.

كولێرەیەكی دروستكراو لە ئاردێكی بێژراو نیشان كردنی تێدا نییە بۆ هیچ كەسێك[(١)].

هەروەها لە فەرموودەیەكی تردا كە (مسلم) هێناویەتی:

(ابن عباس - ڕەزای خوای لێ بێت -) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) هەڵسا وتارێكی دا و ئامۆژگاری كردین و فەرمووی: ((یا أیها الناس انكم تُحشرون الی الله حُفاة عُراة غُرْلاً)) ﴿كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ وَعْدًا عَلَيْنَآ إِنَّا كُنَّا فَٰعِلِينَ﴾ الأنبیاء: ١٠٤.[(٢)] واتە: ئەی خەڵكینە، ئێوە بەپێی پەتی و ڕووت و قووتی و خەتەنە نەكراوی كۆدەكرێنەوە. (هەروەك چۆن لە سەرەتاوە دروستمان كرد، وەك ئەوسای خۆی لێدەكەینەوە، جا ئەوە پەیمان و بەڵێنی ئێمەیە، بێگومان ئێمە ئەو كارە ئەنجام دەدەین)[(٣)].

٢- كۆكردنەوەیان بۆ گۆڕەپانی لێپرسینەوەو لێپێچینەوە، خوای پایەبەرز دەفەرموێت: ﴿وَحَشَرْنَٰهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾ الكهف: ٤٧. واتە: (لە كاتێكدا هەموو خەڵكیشمان كۆكردۆتەوەو كەسیشمان لێ بەجێ نەهێشتوون).

٣- كۆكردنەوەیان بۆ بەهەشت و دۆزەخ، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ ٱلْمُتَّقِينَ إِلَى ٱلرَّحْمَٰنِ وَفْدًا ﴿٨٥﴾﴾ مریم: ٨٥. واتە: (ڕۆژێك دێت ئێمە دەستە دەستە خواناس و پارێزگاران بۆ لای خوای میهرەبان بەڕێ دەكەین).

هەروەها فەرموویەتی: ﴿وَنَحْشُرُ ٱلْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾ طه: ١٠٢. واتە: (ئەو ڕۆژە تاوانباران چاویان كوێرو شین هەڵگەڕاوە).

﴿ٱلَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ أُوْلَٰٓئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا وَأَضَلُّ سَبِيلًا

---

(١) دەقی كوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٩٧٧. (وەرگێڕ).

(٢) صحیح مسلم - كتاب الجنة وصفة نعیمها وأهلها - باب فناء الدنیا وبیان الحشر ٢١٩٤/٤.

(٣) دەقی كوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٩٧٩. (وەرگێڕ).

﴾ (٣٤) ﴿[1] الفرقان: ٣٤. واتە: (ئەو تاوانبارانەی "دژایەتی بەرنامەی خوا دەكەن"، لەسەر ڕووخساریان كێش دەكرێن بۆ دۆزەخ و تیایدا كۆدەكرێنەوە، ئا ئەوانە ناخۆشترین جێگەیان هەیە، چونكە گومڕاترین ڕێبازیان كاتی خۆی گرتبووە بەر).

هەندێكیش دەڵێن: ئەگەر وشەی (حشر) بەكارهات ئەوا بەپێی مانای شەرعی بریتیە لە كۆكردنەوەی بەشەكانی لاشەی مردووەكان، هەر ئەم مانایە دەگەیەنێت لەڕووی شەرعیەوە مەگەر بەڵگەیەك چەمكی ناوبراو تایبەت بكات بەشتێكی تر[2].

ئەگەر وترا: ئەو دەنگەی لەو ئایەتەدا بۆ هاتنەدەرەوە بێت لە گۆڕ: ﴿ يَوْمَ يَسْمَعُونَ ٱلصَّيْحَةَ بِٱلْحَقِّ ذَٰلِكَ يَوْمُ ٱلْخُرُوجِ (٤٢) ﴾ ق: ٤٢. واتە: (ئەو ڕۆژە دەنگێكی زۆر بەرز و سامناك دەبیستن، دیارە ئەو ڕۆژە هاتنە دەرەوەیە لە تویی خاكدا). جا چۆن مردووان گوێبیستی ئەو دەنگە دەبن كەچی مردوون؟.

وەڵامی ئەدەمەوە بەوەی: ئەو فوەی كە بە شەیپوردا ئەكرێت بۆ زیندوو بوونەوە زۆر درێژ ئەبێت، جا سەرەتا فوەكە بۆ زیندوو كردنەوە دەبێت، پاشان بۆ هەراسان كردنیان لە گۆڕەكانیاندا، جا ئەو بەشە دەنگە نابیستن كە بۆ زیندوو بوونەوەیە، تەنها ئەو دەنگەیان بەرگوێ دەكەوێت كە بۆ هەراسان كردنە.

هەروەها لەوانەیە: ئەو فوەی كە بەشەیپوردا ئەكرێت درێژە بكێشێت، خەڵكی هەندێكیان دوای هەندێكی تریان زیندوو ببنەوە، جا هەر كە یەكێك زیندوو دەبێتەوە گوێی لەو شتە دەبێت كە ئەو كەسەی دوای ئەو پێی زیندوو دەبێتەوە، تا ئەم پرۆسەی زیندوو كردنەوەیە تەواو دەبێت و خەڵكی لە گۆڕەكانیاندا دێنە دەرەوە[3].

---

(١) التذكرة للقرطبي ٢٠١ و لاپەڕەكانی دواتری، ولوامع الأنوار البهية ٢/١٤٥-١٥٥، والمسامرة لابن أبي شريف على المسايرة للكمال بن همام (مطبعة السعادة - مصر) ٢٥٠-٢٥١.

(٢) لوامع الأنوار البهية للسفاريني ٢/١٥٥.

(٣) التذكرة ٢٠٢.

حوكمی بڕوا بوون پێی:

بڕوابوون بە كۆكردنەوە پێویست و فەرزە، بەهۆی ئەو دەقانەی كە لەسەری هاتوون. ئەمە ڕای ئەهلی سوننە و زۆربەی موعتەزیلەكانە[1].

***

نمایش كردن و لێپرسینەوە (العرض والحساب)

نمایش كردن (عرض):

كاتێك خوای گەورە خەڵكی لە گۆڕەكانیاندا دەر ئەهێنێتو زیندوویان ئەكاتەوەو بەرەو گۆڕەپانی ڕۆژیی دوایی دەبرێن و لەوێدا دەمێننەوە بەو ئەندازەیەی خوای گەورە دەیەوێت، لەو كاتەدا خەڵكەكە نمایش دەكرێت و دەخرێنەڕوو لە بەردەم خوای گەورە، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ ٱلْوَاقِعَةُ ﴿١٥﴾ وَٱنشَقَّتِ ٱلسَّمَآءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ ﴿١٦﴾ وَٱلْمَلَكُ عَلَىٰٓ أَرْجَآئِهَا ۚ وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَٰنِيَةٌ ﴿١٧﴾ يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَىٰ مِنكُمْ خَافِيَةٌ ﴿١٨﴾﴾ **الحاقه: ١٥ ... ١٨. واتە: (لەو ڕۆژەدا ئیتر قیامەت بەرپا دەبێت. ... لەو ڕۆژدەدا پیشان دەدرێن، هیچ شتێك لە نهێنیەكانتان شاراوە نییە).**

﴿ وَعُرِضُواْ عَلَىٰ رَبِّكَ صَفًّا لَّقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَٰكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍۭ ﴾ **الكهف: ٤٨. واتە: (ئەو ڕۆژە سەرجەم نەوەی ئادەم، ڕیزكراون لەبەردەم پەروەردگاردا، خوای گەورە ڕوو بەكافران دەفەرمووێت: سوێند بێت وا هاتنەوە بۆلامان هەر وەك لەسەرەتا دروستمان كردوون).**

﴿ وَوُضِعَ ٱلْكِتَٰبُ فَتَرَى ٱلْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَٰوَيْلَتَنَا مَالِ هَٰذَا ٱلْكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحْصَىٰهَا ۚ وَوَجَدُواْ مَا عَمِلُواْ حَاضِرًا ۗ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا

---

(١) الباجوري على الجوهرة ٢/٧٠.

﴿٤٩﴾ الكهف: ٤٩.[1] واتە: (نامەی کردەوەی هەر کەسێك دادەنرێت، "ئیمانداران

(١) شرح العقيدة الطحاوية ٤٠٣-٤٠٤.

بە بەڵگەی گومان هەڵنەگرو بێ پێچو پەنا لە زانستی سەردەم و هاوچەرخدا سەلماوە: کە دەنگەکان شەپۆڵەکانی ئەسیر دەجوڵێن، جا ئەم دەنگە لە ناو چینەکانی ئەسیردا دەمێنێتەوە بۆ هەتا هەتایە، دەکرێت جارێکی تر ئەو دەنگە ببیسترێتەوە، بەڵام ئەوەی زۆر گرانە جیاکردنەوەی ئەو دەنگە زۆرانەیە - بەدەنگی کۆن و نوێیەوە - ئەگەر لێرەدا گریمانێکی بەهێزیش هەبێت بەوەی چەند ئامرازێك هەبن کە توانای لێك جیاکردنەوەی ئەو دەنگانەی هەبێت.

ئەمە شتێکی نامۆ نیە، چونکە سەرباری ئەوەی کە هەزاران وێستگەی ڕادیۆیی هەیە لە جیهاندا کە بەشەو بەڕۆژ پڕۆگرامەکانی بڵاو ئەکاتەوە کە لەڕێگەی شەپۆڵەکانی لە هەوادا بەخێرایی (١٨٦٠٠٠ میل لە یەك چرکە) دەڕوات، کەچی دەنگەکانی ئەو ڕادیۆیانە لێك جیا ئەکرێنەوەو لە کاتی بەکارخستنی ڕادیۆ بەوەی بیخەیە سەر وێسگە خوازراوەکە. هەروەك ئێستا کە دەنگەکان لەسەر کاسیەت و ئامێر، تۆمار دەکرێن و دەکرێت ببنە نمونە و هێمایەك بۆ ڕووداوەکانی ڕوژی دوایی.

هەروەك زانستی سەرەدەم جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە گشت ئەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامی دەدین چ لە تاریکی یان لە ڕووناکی چ بە تاك یاخود بەکۆ، تەنانەت ئەو شتانەش کە چ جوڵاو یاخود وەستاو بن، ئەوا (گەرمیی)ەکی لێ دەرئەچێت بەشێوەیەکی بەردەوام لەگشت شوێن و بارودۆخێك، جا ئەم گەرمایەتیە بەپێچەوانەی شێوەو ڕەهەندەکانی بەتەواوی، بۆ ئەم مەبەستە ئامێری وردبین دروستکراون بۆ وێنەگرتنی شەپۆڵە گەرمیەکان کە لەهەر شتێك دەرئەچێت، ئینجا ئەم ئامێرە وێنەیەکی فۆتۆگرافی تەواو دەبەخشێت بە شتەکە، لەو کاتەی کە شەپۆڵەکانی گەرمی لێی دەرئەچن. شەوێك فڕۆکەیەکی نەناسراو لە ئاسمانی نیۆیۆرك دەفڕی، بۆ ئاشکرا کردنی ناسنامەی ئەم فڕۆکەیە هەڵسان بە وێنەگرتنی شەپۆلەکانی گەرمی ئاسمانی نیۆیۆرك بەو ئامێرەی کە بۆ ئەم مەبەستە دروستکراوە، بەمە توانیان قەبارەو جۆری فڕۆکەکە بزانن.

بەم پێیە زانستی سەردەم جەختی کردەوە لەسەر تۆمار کردنی گوفتارو کردار لە بۆشاییدا، بەمەش هیچ گومانێك لەلای گومان هەڵگران نامێنێت لەبارەی لێپرسینەوەی خوا لە بەندەکانی و بڵاوکردنەوەی نامەی کردەوەکانیان لە ڕۆژیی دواییدا بۆ ئەوەی پاداشت و سزای کردەوەکانیان

دڵخۆشن" بەڵام تاوانباران دەبینیت دڵەلەرزێ و دڵەڕاوكێیانە لە كارو كردەوەی ناپەسەندی تۆمار كراون، بۆیە دەڵێن: هاوار لە ئێمە ئەم نامە و دۆسیەیە چییە؟! هیچ گوناهێكی وردو درشت بەجێ ناهێڵێت بەڵكو هەمووی تۆمار كردووە، ئەو خەڵكە هەرچیان كردووە ئامادەیە، بێ گومان پەروەردگاری تۆ ستەم لە هیچ كەس ناكات).

ئەم نمایش كردنەی خەڵك و پیشاندانی كردەوەكانیان سێ جارە، كە فەرموودە پیرۆزەكان ڕوونیان كردۆتەوە، نموونە لەو فەرمایشتانە: ئەو فەرموودەیە كە (ترمذي) هێناویەتی، كە (أبو هريرة- خوای لێ ڕازی بێت -) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی:

((يُعرض الناس يوم القيامة ثلاث عرضات: فأما عرضتان فجدال ومعاذير، وأما العرضة الثالثة فعند ذلك تطاير الصحف في الأيدي فآخِذٌ بيمينه وآخِذٌ بشماله))[(١)] واتە: خەڵی لە ڕۆژی دواییدا سێ جار نمایش ئەكرێن و كردەوەكانیان دەخرێتەڕوو، جا نمایشی یەكەم و دووەم گفتوگۆو پاساو هێنانەوەو دەمەتەقێیە، هەروەها لە نمایشی سێیەمدا نامەی كردەوەكان ئەدرێنەوە، هەیانە بە دەستە ڕاست وەریئەگرێتەوەو هەشیانە بەدەستە چەپ وەریدەگرێتەوە.

وەربگرن، جا بەندە ژیانی خۆی ببینێت وەك چیرۆكێكی وێنە گیراو لە فیلمێكی تەواودا، كە لەو فیلمەدا جوڵەكانی دروون و زمان و ئەندامەكان تۆمار كراون بە ئامێری خۆبزێوی خێرا لەسەر لاپەڕی بۆشایی ئاسمان و ئەسیر لە هەموو شەو و ڕۆژێكدا، خوای پایەبەرز دەفەرموێت: ﴿ مَّا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ ﴿١٨﴾ ﴾ ق: ١٨. واتە: (هەر قسەیەك لەدەم دەرچێت خێرا چاودێرێكی ئامادە؛ تۆماری دەكات). هەروەها خوای گەورە لەبارەی ئەو كەسانە دەفەرموێت: ﴿ وَيَقُولُونَ يَٰوَيْلَتَنَا مَالِ هَٰذَا ٱلْكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحْصَىٰهَا ﴾ الكهف: ٤٩. واتە: ("دەڵێن" هاوار لە ئێمە ئەم نامە و دۆسیەیە چیە؟! هیچ گوناهێكی وردو درشت بەجێ ناهێڵێت بەڵكو هەمووی تۆمار كردووە). سەیری كتێبی: الاسلام يتحدى ٨٠-٨١. بكە.

(١) سنن الترمذي - كتاب: صفة القيامة - باب ما جاء في العرض ١٤١/٧.

(ابـن ماجـه) دەڤـی فـەرموودەی (أبـو موسـى الأشـعري) (خـوای لـێ ڕازی بێـت) گێڕاویەتیەوە:

((وأما الثالثة فعند ذلك تطاير الصحف في الأيدي، آخذ بيمينه وآخِذٌ بشماله))[1] واتـه: جـا لـه نمایشـی سـێیەمدا نامـەی كردەوەكـان ئەدرێنـەوە، هەیانـە بـە دەسـتە ڕاسـت وەریئەگرێتەوەو هەشیانە بەدەستە چەپ وەریئەگرێتەوە.

هـەروەها (بیهقـی) لـە (ابـن مسـعود)ەوە (خـوا لێـی ڕازی بێـت)هێناویـەتی: ((وأمـا الثالثة: فتطاير الكتب في الأيمـان والشـمائل)) واتـە: جـا لـە نمایشـی سـێیەمدا نامـەی كردەوەكان ئەدرێنەوە، بە دەستەكانی ڕاست و چەپ وەرئەگیرێنەوە.

جا درانەوەو وەرگرتنی نامەی كردەوەكان بە دەستی ڕاست و چەپ، خودی مەبەستی ئەو ئایەتەیە، كە خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَكُلَّ إِنسَٰنٍ أَلْزَمْنَٰهُ طَٰٓئِرَهُۥ فِى عُنُقِهِۦ ۖ وَنُخْرِجُ لَهُۥ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ كِتَٰبًا يَلْقَىٰهُ مَنشُورًا ﴿١٣﴾ ٱقْرَأْ كِتَٰبَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ ٱلْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ﴿١٤﴾ ﴾ الاسراء: ١٣ - ١٤. **واتە: (نامەی كردەوەی هەر كەسێكیشمان هەڵواسیووە بە گەردەنیداو لە ڕۆژی دواییدا كارنامەی كردەوەكانی بۆ دەردەهێنین و بەكراوەیی دەیخەینە بەردەستی. ئەوسا پێی دەوترێت: دەی نامەی كردەوەكانت بخوێنەرەوەو تەماشای بكە، ئەمڕۆ هەر خۆت بڕیار بدە و حیساب بۆ خۆت بكە "ئاخۆ شایستەی چ جۆرە پاداشتێكیت؟!").**

(ابن عباس) وتویەتی: (طَٰٓئِرَهُۥ**) واتە: كردەوەكانی.**

(حسن) وتویەتی: هـەموو كەسـێك خوێنـدەوار یـاخود نەخوێنـدەوار بێـت نامـەی كردەوەكانی دەخوێنێتەوە.

---

(١) سنن ابن ماجة - كتاب الزهد - باب ذكر البعث ٢/١٤٣٠.

لێپرسینەوە (الحساب):

جا دوای ئەوەی خەڵکی زیندوو ئەکرێنەوەو نامەی کردەوەکانیان ئەبینن، ئەوا لێپرسینەوەیان لەگەڵ ئەکرێت، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَٰبَهُۥ بِيَمِينِهِۦ ﴿٧﴾ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا ﴿٨﴾ ﴾ الانشقاق: ٧ - ٨. واتە: (جا ئەوەی دۆسیەی کردەوەکانی درایە دەستی. ئەوە لەمەودوا لێپرسینەوەیەکی زۆر ئاسانی لەگەڵ دەکرێت).

لێپرسینەوە لەکاتی وەرگرتنەوەی نامەی کردەوەکان دەبێت، چونکە کە خەڵکی زیندوو کرانەوە کردەوەکانی خۆیان بەبیر ناهێتەوە، خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ ٱللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوٓا۟ ۚ أَحْصَىٰهُ ٱللَّهُ وَنَسُوهُ ﴾ المجادلة: ٦. واتە: (لە رۆژێکدا کە خوا هەموویان زیندوو دەکاتەوە پێکەوە، ئەوسا هەواڵی هەموو کارو کردەوەکانیان پێ ڕادەگەیەنێت، خوا ئاماری کردووە، ئەوانیش فەرامۆشیان کردووە).

ئەو شتەی لێپرسینەوەی لەسەر ئەکرێ:

لە کاتی لێپرسینەوەدا، پرسیار لە بەندە دەکرێت:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ ٱلسَّمْعَ وَٱلْبَصَرَ وَٱلْفُؤَادَ كُلُّ أُو۟لَٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْـُٔولًا ﴾ الاسراء: ٣٦. واتە: (بەڕاستی دەزگاکانی بیستن و بینین و تێگەیشتن هەر هەمووی، بەرپرسیارە لە بەرامبەریەوە).

﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ﴿٧﴾ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴿٨﴾ ﴾ الزلزلة: ٧ - ٨. واتە: (جا ئەوەی بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك خێرو چاکەی ئەنجام دابێت دەیبینێتەوە. ئەوەش کە بەقەدەر سەنگی گەردیلەیەك شەڕو خراپەی هەبێت، دەیبینێتەوە).

هەروەها (ترمذي) لە (أبي برزة- خوای لێ ڕازی بێت -) هێناویەتی، دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((لا تزول قدما عبدٍ يوم القيامة حتى يُسأل: عن عمره فيمَ أفناه، وعن علمه فيمَ فعل، وعن ماله من أين اكتسبه، وفيمَ أنفقه، وعن جسمه

فیمَ أبلاه))[1] واتە: پێیەکانی هیچ کەسێك لە ڕۆژی دواییدا لـە جێـی خۆیـان نـاجوڵێن تا پرسیاریان لێ نەکرێت لەبارەی: تەمەنەکەی لەچی بەسەر بـردووە، لـە زانستەکەی لەچـیدا بـەکارهێناوە، لـەبارەی پـارەو سـامانەکەی لـە کوێـوە هێناویـەتی و لەچـیدا خەرجی کردووە، لەبارەی جەستەی کە لەچیدا بەکاریخستووە.

شایەتی دانی ئەندامەکانی جەستە لەسەر کردەوەکان:

کاتێك پرسیار دەکرێت لە بەنـدەکان لـەبارەی ئـەو شـتەی لـە دونیـادا کردویانـە، ئـەوا گوێ و چاو و پێستەکەی وەك سەرزەنشت کردن گەواهی لەسـەر کردەوەکانی دەدەن و دێنە گۆ.

خوای پاك و تاك دەفەرموویت:﴿ حَتَّىٰٓ إِذَا مَا جَآءُوهَا شَهِدَ عَلَيۡهِمۡ سَمۡعُهُمۡ وَأَبۡصَٰرُهُمۡ وَجُلُودُهُم بِمَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ﴿٢٠﴾ وَقَالُواْ لِجُلُودِهِمۡ لِمَ شَهِدتُّمۡ عَلَيۡنَاۖ قَالُوٓاْ أَنطَقَنَا ٱللَّهُ ٱلَّذِيٓ أَنطَقَ كُلَّ شَيۡءٖ وَهُوَ خَلَقَكُمۡ أَوَّلَ مَرَّةٖ وَإِلَيۡهِ تُرۡجَعُونَ ﴿٢١﴾ وَمَا كُنتُمۡ تَسۡتَتِرُونَ أَن يَشۡهَدَ عَلَيۡكُمۡ سَمۡعُكُمۡ وَلَآ أَبۡصَٰرُكُمۡ وَلَا جُلُودُكُمۡ وَلَٰكِن ظَنَنتُمۡ أَنَّ ٱللَّهَ لَا يَعۡلَمُ كَثِيرٗا مِّمَّا تَعۡمَلُونَ ﴿٢٢﴾ ﴾ فصلت: ٢٠ - ٢٢. واتە: (هەتا کاتێك دەگەنە ئاستی ئاگرەکە گوێ و چاوو پێستیان شایەتیان لەسەر دەدات کە چ کارو کردەوەیەکی نادروست و خراپیان ئەنجام دەدا. ئینجا بە غەمبارییەوە بە پێستی خۆیان دەڵێ: بۆچی شایەتیتان لەسەردایِن خۆ زەرەرتانە؟ لە وەڵامدا دەڵێن: ئەو خوایەی ئێمەی هێناوەتە گوفتار کە دەتوانێت هەموو شتێك بێنێتە قسەو گفتوگۆ، هەر ئەو زاتەشە کە یەکەمجار بەدیهێناوین و هەر بۆ لای ئەویش دەبرێینەوە. ئێوە کاتی خۆی ئەوەندە غەڕڕا بوون، گوناهو تاوانەکانتان نەدەشاردەوە، چونکە مەترسیتان نەبوو کە گوێتان و چاوتان و پێستتان شایەتیتان لەسەر بدات، بەڵام گومانتان وابوو کە بەڕاستی خوا زۆر ئاگاداری نیە بەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامی دەدەن).

(١) سنن الترمذي - متاب: صفة القيامة - باب ما جاء في العرض ١٣٦/٧، و قال: حسن صحيح.

﴿ ٱلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰٓ أَفْوَٰهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَآ أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُم بِمَا كَانُوا۟ يَكْسِبُونَ ﴿٦٥﴾ ﴾ یس: ٦٥. واته: (ئەمڕۆ مۆر دەنێین بەدەمیاندا و قسەیان پێ ناكرێت، بەڵكو دەستیان قسەمان بۆ دەكات، قاچیشیان شایەتی دەدات بەو كارو كردەوانەی كە ئەنجامیان دەدا).

﴿ يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم بِمَا كَانُوا۟ يَعْمَلُونَ ﴿٢٤﴾ ﴾ النـور: ٢٤. واتـه: (لـه ڕۆژێكدا كە زمان و دەست و قاچیان لێیان دەبێتە شایەتێكی گۆیا، لـه بەرامبـەر ئـەو كردەوانەی كە ئەنجامیان دەدا).

حیكمەتی لێپرسینەوە:

لێپرسـینەوەی خـوا لـە بەنـدەكانی بریتیـە لـە پێڕاگەیانـدیان بـە پاداشـت و سـزا، جـا بەختـەوەران بـە دەسـتە ڕاسـتی خۆیـان نامـەی كردەوەكانیـان وەرئـەگرن و بەدبـەختانیش بـە دەسـتی چـەپیان یـاخود لەپشـتیانەوە نامـەی كردەوەكانیـان وەردەگرن.

خـوای گـەورە دەفـەرمووێت:﴿ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ ﴾[1] آل عمـران: ١٠٦. واته: (ڕۆژێك دێت ڕووخسارانێك سپی دەبن و ڕووخسارانێكیش ڕەش هەڵدەگەڕێن).

جۆرەكانی لێپرسینەوە:

چەند جۆرێكن: سووك و سەخت، نهێنی و ئاشكرا، سەركۆنە كردن و لێ خـۆش بـوون و دادگەری.

هەندێ لە زانایان وتویانە: خوای گەورە بە پوختی باسـی لێپرسـینەوەی كـردووە، خەبەرو هەواڵ لەوبارەوە هـاتوون، لـەو هـەواڵ و خەبەرانەشـدا ئامـاژە بـەوەدراوە كـە زۆرێك لە باوەڕداران بە بـێ لێپرسـینەوە دەچـنە بەهەشـتەوە، جـا بـەم پێیـە خـەڵكی دەبنە سێ بەش: بەشێك بـەهیچ شـێوەیەك لێپرسـینەوەیان لەگـەڵ ناكرێـت، بەشـێكی

(١) التذكرة ٢٥٣ لاپەڕەكانی دواتری، لوامع الأنوار البهیة ١٧٢/٢ و١٨٠-١٨١.

تــریش لێپرســینەوەیەکی ســووکی لەگــەڵ دەکرێــت، ئــەم دوو بەشــە لــەباوەڕدارانن، بەشـێکی تـریش زۆر بەتوونـدی لێپرسـینەوەیان لەگـەڵ دەکرێـت کـە موسـڵمان و بـێ باوەڕ ئەم بەشە پێك دێنن. جا ئەگەر کەسانێك لـە بـاوەڕداران هـەبن نـزیکتر بـن لـە سۆزو بـەزەیی خـوا، ئـەوا بـەبێ لێپرسـینەوە خـوای گـەورە دەیانخاتـە بەهەشـتەوە، دووریش نیە کە کەسانێك لە بێ باوەڕان هەبن نزیکتر بن لـە تـووڕەیی نـەوەك سۆزی خوا، بەمەش بەبێ لێپرسینەوە خوای گەورە دەیانخاتە دۆزەخەوە[1].

حوکمی بڕوابوون بە لێپرسینەوە:

بڕوابوون پێـی پێویست و فـەڕزە. چونکە ڕاسـت و دروسـتە و چەسـپاوە بـە قورئـانی پیرۆزو سوننەتی بەپێزو یەکدەنگی (الاجماع)[2].

***

حەوز (الحوض)

بەڵگەکانی و وەسفەکەی:

ئـەو حـەوزەی کـە خـوای گـەورە بـە پێغەمبـەر (ﷺ) دەبەخشێت لـە ڕۆژی دواییـدا، چەسپاوە بەدەقی چەندین فەرموودەی ڕاست و دروست.

ئەو فەرموودانەی لەبارەی وەسفی حەوزەکەوە هـاتوون دەگەنـە ئاسـتی (تـەواتر)، نزیکەی سی و ئەوەندە هاوەڵ ئەو فەرموودانەیان گێڕاوەتەوە، (ابن کـثیر) لـە کۆتـایی کتێبە مێژووییەکەیدا (البدایة والنهایة) هێناویەتی، بۆ نمونە:

(أبـي ذر- ڕەزای خـوای لێبێـت -) دەڵێـت: وتم: ئـەی پێغەمبـەری خـوا کاسـەی حـەوز چییە؟ فەرمووی:

((والذي نفسُ محمد بيده لآنيته أكثر عـدد نجـوم السـماء وكواكبهـا، ألا في الليلـة المظلِمـة

---

(١) التذكرة ٢٨٦، والباجوري على الجوهرة ٧٣/٢-٧٤.

(٢) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٢٧.

المُصْحِية، آنيةُ الجنة مَن شرب منها لم يظمأ آخرَ ما عليه، يَشْخُبُ فيه ميزان الجنة، مَن شرِب منه لم يظمأ، عَرْضه مِثْلَ طُولِه، ما بين عَمَّان اِلى أيلَة، ماؤه أشدُّ من اللبن وأحلى من العسل))مسلم گێڕاویەتیەوە[(١)]. واتە: سوێند بەو كەسەی گیانی منی بەدەستە كاسەكانی زیاترن لە ئەستێرەكانی ئاسمان و هەسارەكانیش بەڵام لە شەوێكی تاریك و ساماڵدا، كاسەی بەهەشت هەر كەسێك تیایخواردەوە تینوی نابێت تاكۆتای ئەو حاڵەتەی لەسەریەتی (واتە هەتا هەتایە)، دوو سولاو لە بەهەشتەوە دەڕژێنە ناو ئەو حەوزە، هەر كەسێك لێی خواردەوە تینوی نابێ، پانایيەكەی وەك نێوەندی عەممان و ئەیلەیە، ئاوەكەی سپی ترە لە شیرو شیرینترە لە هەنگوین[(٢)].

(عبدالله)ی كوڕی (عمرو)ی كوڕی (عاص) (ڕەزای خوای لێ بێت) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی:

((حوضي مسيرةُ شهر، وزواياه سواء، وماؤه أبيضُ من الورِق، وريحه أطيب من المِسك، وكِيْزانه كنجوم السماء، فمَن شرِب منه فلا يظمأ بعده أبداً))موسلم هێناویەتی[(٣)]. واتە: حەوزەكەی من مانگێ ڕێگایە، سوچەكانی یەكسانن، ئاوەكەی سپیترە لە زیو، بۆنی خۆشترە لە میسك، سوراحیەكانی ئەوەندەی ئەستێرەكانی ئاسمانە، هەر كەسێك لێی بخواتەوە دوای ئەوە هەرگیز تینوی نابێت[(٤)].

(أنس - ڕەزای خوای لێ بێت -) دەڵێت: جارێكیان پێغەمبەری خوا (ﷺ) لەناوماندا بوو، سووكە خەوێكی كردوو، ئینجا سەری بەزەردەخەنەوە بەرزكردەوە، ئێمەش وتمان بۆچی پێدەكەنیت ئەی پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: ((ئێستا سورەتێكم بۆ دابەزیوە، هەر ئەو كاتە خوێندیەوەو فەرمووی: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ إِنَّآ

---

(١) صحيح مسلم - كتاب الفضائل - باب اثبات الحوض نبينا محمد (ﷺ) وصفاته ١٧٩٨/٤.

(٢) دەقی كوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم ٧٦٩. (وەرگێڕ).

(٣) صحيح مسلم - كتاب الفضائل - باب اثبات الحوض نبينا محمد (ﷺ) وصفاته ١٧٩٣/٤.

(٤) دەقی كوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ٧٦٧. (وەرگێڕ).

أَعۡطَيۡنَٰكَ ٱلۡكَوۡثَرَ ١ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَٱنۡحَرۡ ٢ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ ٱلۡأَبۡتَرُ ٣ ﴾

واتە: (بەڕاستی ئێمە ئاوی کەوسەرمان داویەتێ. دەی تۆش نوێژ و قوربانی بۆ خوای خۆت بکە. بێگومان هەر دوژمنان و ناحەزانی تۆ بێ ناو نیشان و وەجاخ کوێرو دوابڕاون). ئینجا فەرمووی: ((أتدرون ما الكوثر؟)) واتە: ئایا دەزانن "کوثر" چییە؟ وتمان: خواو پێغەمبەرەکەی باشتر دەزانن. فەرمووی: ((انه نهر وعدنيه ربي عزوجل، عليه خير كثير، هو حوض ترد عليه أمتي يوم القيامة، آنيته عدد النجوم، فَيُخْتَلَجُ العبد منهم، فأقول: رب، اِنه من أمتي. فيقول: ما تدري ما أحدثتْ بعدك))مسلم گێڕاویەتیەوە[(١)]. واتە: ڕووبارێکە پەروەردگارم بەڵێنی پێداوم، خێری زۆری هەیە، حەوزێکە لە ڕۆژی قیامەتدا ئوممەتم دێنە سەری، جامەکانی بە ئەندازەی ژمارەکانی ئەستێرەکانە، خەڵکێك دادەبڕێن لێیان، منیش دەڵێم: پەروەردگار؛ ئەوە لە ئوممەتی منە، ئەویش دەفەرمووێت: تۆ نازانی دوای تۆ چییان داهێناوە[(٢)].

جا لەو فەرموودانە وەردەگیرێت کە وەسفی حەوزەکە بەم شێوەیەیە: ((کە حەوزێکی زۆر گەورەیە، سەرچاوەو شوێنێکی بەخێرو فەڕە، لە ڕووباری "کوثر" کە لە بەهەشتدایە دەڕژێتە ناو حەوزەکە، ئاوی حەوزەکە سپی ترە لە شیرو ساردترە لە بەفرو شیرینترە لە هەنگوین و بۆن خۆشترە لە میسك و ڕووبەرەکەی گەلەك زۆر فراوانە و پانی و درێژییەکەی یەکسانە))[(٣)].

بەڵام چەسپانی حەوزی کەوسەر لە قورئانی پیرۆزدا لە سورەتی (کوثر) گریمانە و ئەگەرە نەوەك ڕاشکاو بێت، چونکە زانایان ڕاجیاوازیان هەیە لە تەفسیر کردنی "کوثر": کە ئایا بریتیە لە حەوز یاخود خێرو بێرێکی زۆر یان ئەو ڕووبارەیە کە

---

(١) التذكرة ٣٠٣-٣٠٤. وشرح العقيدة الطحاوية ١٨٨-١٨٩. وحديث أنس في صحيح مسلم - كتاب الصلاة - باب حجة من قال: البسملة آية من كل سورة، سوى براءة ١/٣٠٠.

(٢) دەقی کوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووە لە پوختەی سەحیحی موسلیم، ١٥٩. (وەرگێڕ).

(٣) شرح العقيدة الطحاوية ١٨٩.

له بەهەشتدایە؟[1].

كێن كه دوور ئەخرێنەوه له حەوز:

بخـاری لــه (أنــس)ەوه (خــوای لــێ ڕازی بێــت) هێناویــەتی كــه پێغەمبــەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((ليردنّ عليّ ناس من أصحابي الحوض، حتى اذا عـرفتهم، اختلجـوا دونـي، فأقول: أصحابي، فيقول: لا تدرى ما أحدثوا بعدك))[2] واته: كەسانێك له هاوەڵانم دێنـه سـەر حەوزەكـەم، منـیش ئەیاننناسمـەوه، كەچـی لـێم دادەبـڕێن و دوورئەخرێنـەوه، دەڵێم: ئەوه له هاوەڵانی منن، خـوای گـەوره دەفـەرمووێ: تـۆ نـازانی دوای تـۆ چییان داهێناوه.

مسـلم لـه (أسمـاء)ی كچـی (أبـو بكـر) (ڕەزای خوایـان لێبێـت) هێناویـەتی، دەڵێـت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویـەتی: ((انِّي علـى الحـوض حتـى أنظـرَ مَـن يـرِد علـيّ منكم، وسيُؤخذ أناس دوني، فأقول: يار ربّ مني ومن أمتي، فيقال: أما شَعَرْتَ ما عملـوا بعدَك؟ والله ما برِحُوا بعدكَ يَرجِعـون علـى أعقـابهم))[3] واتـه: مـن لەسـەر حەوزەكـەم، تەماشا دەكەم كێ له ئێوه دێت بـۆ لام، كەسـانێك ڕێـی لای منیـان لێـدەگیرێت، دەڵێم: ئەی پەروەردگار ئەوانه له منن، له ئوممەتی مـنن، دەوترێـت: ئـەی نازانیـت دوای تـۆ چـیان كـردووه؟ سـوێند بـەخوا دوای تـۆ هـەر خـەریكی پاشـگەزبوونەوه بـوون "لـه ئاینەكەت"[4].

زانایان وتویانه:

---

(١) سەیری: تفسير القرطبي ١٠/٧٣٠٦-٧٣٠٦. بكه، كه چەندین ڕای جیاوازی هێناوه سەبارەت به مانای (كوثر).

(٢) صحيح البخاري - كتاب الرقائق - باب في الحوض./ فتح الباري ١١/٤٦٤.

(٣) صحيح مسلم - كتاب الفضائل - باب اثبات الحوض نبينا محمد (ﷺ) وصفاته ٤/١١٩٤.

(٤) دەقی كوردی ئەم فەرمایشتەم وەرگرتووه له پوختەی سەحیحی موسلیم ٧٦٧. (وەرگێڕ).

هەر كەسێك پاشگەز ببێتەوە لە ئایینی خوا یاخود شتێكی داهێنا كە خوای گەورە پێی ڕازی نەبێت و ڕێی پێنەدابێت، ئەوا ئەو كەسە لەسەر حەوزەكە دەردەكرێت و دوور دەخرێتەوە[1].

حوكمی بڕوابوون بە حەوز:

بڕوابوون بە حەوزی (كوثر) پێویست و فەڕزە، كەسێك بڕوای پێ هەبێت پاداشت وەرئەگرێت و كەسێك نكوڵی لێ بكات بیدعەچی و لاسارە. ئەمە ڕای زۆربەی زانایانە، ئەم ڕایەیان هەڵهێنجاوە لەو فەرمووده ڕاشكاوانەی پێشوو كە جەخت لەسەر بوونی حەوزی ناوبراو دەكەنەوە.

بەمەش بەرپەرچی موعتەزیلەكان ئەدرێتەوە كە نكوڵیان لێ كردووە[2].

***

تەرازو (الميزان)

پێناسەی كێشان و تەرازو (الوزن و الميزان):

كێشان (الوزن) لە ئەصڵی زمانەوانیدا: زانینی چەندیەك بەهۆی بەراورد كردنی بە چەندییەكی تر بەشێوازێكی تایبەت[3].

تەرازو (میزان) لە زمانەوانیدا: ناسراوە.

بەڵام لە زاراوەدا لەبارەی تەرازوو دوو بۆچوون هەیە:

یەكەم: خوای گەورە تەرازوویێك دادەنێت لە ڕۆژی دواییدا، زمان و دوو تایەی هەن، كە كردەوە چاك و خراپەكانی بەندەكانی پێ ئەكێشێت. ئەمە بۆچوون و ڕای زۆربەی زانایانە، كە ڕووكەشی ئەو فەرموودانەی لەوبارەوە هاتوون ئەوەیان لێ

(١) التذكرة ٣٠٦ ولوامع الأنوار البهية ٢/٢٠٠.

(٢) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٤٠.

(٣) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٣٤.

وەردەگیرێت.

دووەم: تەرازو بریتیە لە دادگەری و پێوانە و ئەندازە کێشانی کردەوەکان بۆ دیاریکردنی پاداشت و سزا، جا لە زمانەوانیدا ئەو واتایە زۆر بەشێوەیەکی فراوان بەکاردێت بۆ کێشان. ئەمە ڕای (مجاهد) و (ضحاك) و (أعمش)ە.

موعتەزیلەکانیش بۆچوونیان وایە کە تەرازو بریتیە لە دادگەری، چونکە کردەوە لەلایەن ئەوان بریتیە لە ڕووکەشەکان (أعراض)، ئەستەمە ڕووکەشەکان پێوانە بکرێن، چونکە ڕووکەشەکان بێ نیازو سەربەخۆ نین و بوونیان پەیوەستە بەغەیری خۆ[1].

بۆیە پرسیاریان کردووە:

چۆن دەکرێت کردەوکان کە بریتین لە ڕووکەشەکان بکێشرێن و بپێورێن، چونکە ڕووکەشەکان بە سوکی و قورسی وەسف ناکرێن؟ جا دەکرێ بەم شێوەیە وەڵامیان بدرێتەوە:

بەوەی کە جەستەی مرۆڤ و هەر تەنێکی تری سەر زەوی کێشێکی دیاریکراوی هەیە، ئەمەش بەهۆی هێزی کێشکردنی زەوی، بەڵام کاتێك ئەو تەنە لە کێشکردنی زەوی دوور ئەکەوێتەوە - وەك ئەوەی تەنەکە لەسەر مانگ بێت - ئەوا تەنەکە قورسایی و کێشەکەی لە دەست دەدات. بۆ نمونە هەر تەن و جەستەیەك لە سەر مانگ کێش و سەنگێکی تایبەتی هەیە، بەهەمان شێوە لەسەر زەویش سەنگێکی تایبەتی هەیە. کردەوەکانیش بەهەمان شێوە لە دونیادا ناتوانرێ بسەنگێنرێن و کێشیان نیە، بەڵام هیچ ڕێگرێکیش نییە لەبەردەم ئەوەی ئەو کردەوانە لە ڕۆژی دواییدا بگۆڕدرێن بۆ تەن و جەستە و بکێشرێن.

ئەم بەڵگانەی خوارەوە ئەمە پشت ڕاست دەکەنەوە:

أ- ئەو فەرمایشتەی کە (ابن عباس - ڕەزای خوای لێبێت -) گێڕاویەتیەوە: خوای پایەبەرز ڕووکەشەکان دەکاتە جەستە و دەیان پێوێت و دەیانکێشێت لەڕۆژی دوایی

---

(١) رسالة في التوحيد والفرق المعاصرة ١١٤.

دا.

ب- ئەو فەرمایشتەی کە ئیمامی أحمد لە (أبي هريرة- خوای لێی ڕازی بێت -) گێڕاویەتیەوە: کە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((يُؤتَى بالموت كبشاً أغثر، فيوقف بين الجنة والنار، فيقال: يا أهل الجنة، فيشرئِبُون وينظرون. ويقال ياأهل النار، فيشرئِبُون وينظرون. ويرون أن قد جاء الفرج، فيذبح. فيقال خلوداً لا موت)) ئەم فەرامایشتە ڕاست و دروست (صحيح)ە[1]. واتە: لە ڕۆژیی دواییدا مردن دەهێنرێت لە سەر شێوەی بەرانێك كە خوریەكی زۆری پێوەیە، لە نێوان بەهەشت و دۆزەخ ڕادەگیرێت، هاوار دەكرێت: ئەی دانیشتوانی بەهەشت، ئەوانیش سەر هەڵدەبڕن و تەماشا ئەكەن، هەروەها بانگی دۆزەخییەكان دەكرێت: ئەوانیش بەهەمان شێوە سەر هەڵدەبڕن و تەماشا دەكەن، تەنانەت وا هەست ئەكەت دەرویان لێ دەكرێتەوەو ڕزگار دەبن، جا لەو كاتەدا سەری دەبڕدرێت و دەوترێت: ئێوە نەمرن بۆ هەتا هەتایی مردن یەختەتان ناگرێت.

جا مردن كە ڕووكەش (عرض)ە لە دونیادا كەچی لە دوارۆژدا دەبێتە جەستەو دەكوژرێتەوە، جا كردەوەكانیش بەهەمان ئەو شێوەیە.

شوێنی كێشان و تەرازو:

زانایان وتویانە: ئەگەر لێپرسینەوە كۆتایی هات، ئەوا دەست دەكرێت بەكێشران و هەڵسەنگێنرانی كردەوەكان، چونكە كێشران و هەڵسەنگێنران بۆ سزاو پاداشتە بۆیە پێویستە لەدوای لێپرسینەوە بێت، جا لێپرسینەوە بۆ دیاریكردنی كرەوەكانە و كێشان و هەڵسەنگاندن بۆ ئەندازەو دەرخستنی پێوانە كردنیانە، تا پاداشت و سزا بە ئەندازەی كردەوەكە بێت.

بەڵگەكانی:

تەرازو چەسپاوە بە دەقی ئایەتەكانی قورئانی پیرۆز.

---

(١) التذكرة ٣١٣ وشرح المواقف ٥٩٣. والحديث في مسند أحمد ٤٢٣/٢.

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَـٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا ۖ وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا ۗ وَكَفَىٰ بِنَا حَـٰسِبِينَ ﴿٤٧﴾ ﴾ الأنبياء: ٤٧. واتە: (ئێمە پێوەرو تەرازووەكانی دادپەروەری لە ڕۆژی قیامەتدا دادەنێین، جا كەس بەهیچ شێوەیەك ستەمی لێ ناكرێت، ئەگەر بەقەدەر تۆی خەرتەلەیەك "كە زۆر بچوك و وردە، كارێكی چاك یان خراپی ئەنجام دابێت" دەیهێنینە مەیدان، جا ئەوەندە بەسە بۆ ئێمە كە ئاوا بەوردی حساب و لێپرسینەوە ئەنجام دەدەین).

﴿ فَأَمَّا مَن ثَقُلَتْ مَوَٰزِينُهُۥ ﴿٦﴾ فَهُوَ فِى عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ ﴿٧﴾ وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَٰزِينُهُۥ ﴿٨﴾ فَأُمُّهُۥ هَاوِيَةٌ ﴿٩﴾ ﴾ القارعة: ٦ - ٩. واتە: (جا ئەوەی تەرازووی خێری سەنگین بێت. ئەوە لەبارودۆخێكی خۆش و ئاسوودەدا ژیان دەباتە سەرو زۆر پێی ڕازییە. ئەوەش تەرازووی "خێرو چاكەی" سووك بێت "گوناهی زۆر بێت". ئەوە دایكی ئەو دۆزەخە "باوەشی بۆ كردۆتەوە". جا تۆ چووزانی "هاویە" چییە؟!. ئاگرێكی زۆر سووتێنەرو بلێسەدارە).

﴿ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَٰزِينُهُۥ فَأُو۟لَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ خَسِرُوٓا۟ أَنفُسَهُم ﴾ الؤمنون: ١٠٣، الأعراف: ٩.واتە: (بەڵام ئەو كەسەی تەرازووی چاكەكانی سووك بێت، ئەوانە ئەو كەسانەن خۆیان لەدەست داوەو خۆیان زەرەرمەندو ڕیسوا كردووە).

هەروەها بە دەقی فەرموودە ڕاست و صەحیحەكانی پێغەمبەریش (ﷺ) چەسپاوە، هەروەك دەیانخەینەڕوو[1].

ئەو شتەی دەپێوری و دەكێشرێت:

زانایان ڕاجیان سەبارەت بەوەی كە چی دەپێورێت، بەهۆی جیاوازی ئەو فەرمایشتانەی لەوبارەوە هاتوون، بۆیە چەند ڕایەك دابەش بوون:

(١) التذكرة ٣٠٩، لوامع الأنوار البهية ١٨٤/٢ نقلاً عن التذكرة، شرح الطحاوية ٤١٠.

ڕای یەکەم: نامەی کردەوەکان: واتە نامەی کردەوەکان هەڵ دەسەنگێنرێن و دەکێشرێن، ئەوانەی ئەو ڕایەیان پەسەند کردووە بریتین لەم زانایانە: (قرطبي) و (ابن عبدالبر) و (شیخ مرعی)، هەروەها زۆربەی توێژەرەوان (مفسر)ەکان، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ- لە (عبدالله)ی کوڕی (عمرو)ی کوڕی (عاص)ەوە (خوا لێیان ڕازی بێت) هاتووەو وتویەتی: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی:

((إِن الله سيخلص رجلاً من أمتي على رؤوس الخلائق يؤم القيامة، فينشر عليه تسعة وتسعين سجلاً، كل سِجِل مثل مَد البصر، ثم يقول: أتنكر من هذا شيئاً؟ أظلمك كَتَبتي الحافظون؟ فيقول: لا يا رب. فيقول: أفلك عذرٌ؟ فيقول: لا يارب. فيقول: بلى ان لك عندنا حسنة، فانه لا ظلم عليك اليوم. فتخرج له بِطاقة فيها: أشهد أن لا اله الا الله، وأن محمداً عبده ورسوله، فيقول: احضر وزنك، فيقول: يا رب ما هذه البطاقة مع السجلات؟ فقال: انك لا تظلم. قال: فتوضع السجلات في كِفة، والبطاقة في كِفَة، ثقلت البِطاقة، فلا يثقل مع اسم الله شيء))ترمذي گێڕاویەتیەوە[1]واتە: خوای گەورە کەسێك لە ئوممەتی من لەناو هەموو خەڵکی دواڕۆژدا ڕزگار ئەکات و نەوەدو نۆ نامەی پێ ئەداتەوە، هەر یەك لەو نامانە ئەوەندەی چاو حوکم ئەکات گەورەن، پاشان خوای گەورە پێی دەفەرمووێت: ئایا نکوڵی لە هیچ شتێك لەمانە ئەکەیت؟ ئایا فریشتە نووسەرە پارێزراوەکانم ستەمیان لێکردی؟ دەڵێت: نا پەروەدگارا. خوای گەورە دەفەرمووێت: ئایا پاساوێك و بیانویەکت هەیە؟ دەڵێت: نا ئەی پەروەردگارا. خوای گەورە دەفەرمووێت: نا وانیە بەڵکو تۆ چاکەیەکت هەیە لەلای ئێمە کە بەپاساو ئەشێت، بەڕاستی ئەمڕۆ ستەمت لێ ناکرێت و مافت ناخورێت. جا پسوولەیەکی بۆ دەردەخرێت کە شایەتمانی لەسەر نووسراوە : "أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا رسول الله"، جا پێی دەفەرمووێت: سەنگ و کێشی خۆت بێنە. دەڵێت: پەروەردگارا؛

(١) سنن الترمذي - أبواب الايمان - باب ما جاء فيمن يموت وهو يشهد أن لا اله الا الله. ٢٩٥/٧. و قال حسن غريب.

ئـــەم پووســـەلەیە لەگـــەڵ ئـــەو نامانـــە چـــینە؟ فـــەرمووی: تـــۆ ســـتەمت لـــێ ناكرێت.فـەرمووی: جـا نامـەكان لەلایـەكی تـەرازوو و پسـوولەكە لەلایـەكی تـردا دادەنرێـت، جـا نامـەكان هەڵدەكشێن و سـوك دەبـن و پسـوولەكە دادەكشێت و گـران دەبێت. بێگومان هیچ شتێك لە ناوی پیرۆزی خوای گەورە گرانتر نابێت.

ابـــن ماجـــە لـــە (ســـنن)ەكەیدا هێناویـــەتی و لەســـەرەتای فەرموودەكـــەدا وتویەتی:((یصاح بالرجل مـن أمـة یـوم القیامـة علـی رؤوس الخلائـق))[1] واتـە: بـانگی كەسێك لە ئومەتەكەم دەكرێت لەناو سەرجەم خەڵكی ڕۆژی دواییدا.

هـەروەها ابـن حبـان لـە (صـحیح)ەكەیدا و حـاكم و بیهقـی گێڕاویانەتـەوە، حـاكم وتویەتی مەرجەكانی موسلیمی تێدا هاتوونەتەجێ.

محمدی كوڕی یحیا وتویەتی: (البطاقة والرقعة) واتە: پسولە. دانیشـتووانی میسـر بە (الرقعة) ئەڵێن پسولە.

ب- پرسـیار لـە پێغەمبـەر (ﷺ) كـرا لـەبارەی ئـەوەی كـە چ شـتێك ڕۆژی دوایـی دەكێشرێت، فەرمووی: ((الصحف))[2] واتە: نامەی كردەوەكان.

پ- ابن عمر وتویەتی: نامەی كردەوكان دەپێورێت و دەكێشرێت[3].

ڕای دووەم: بكەرەكە (العامل): بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ- هـەمان ئـەو فەرموودەیـەی پێشـتر باسـی پسـوولە (بطاقـة) كـرد، بـەڵام بـە دەربڕینێكی تر كە هاتووە: ((توضع المـوازین یـوم القیامـة فیـؤتی بالرجـل فیوضـع في كفـة...))فەرموودەكەی پێشوو. واتـە: تـەرازوو لـە ڕۆژی دواییـدا دادەنرێـت و جا مـرۆڤ دەخرێتە دەست و لایەكی تەرازووەوە... .

ب- لـە (أبـي هریـرة)ەوە (خـوا لێـی ڕازی بێـت) هـاتووە، كـە پێغەمبـەری خـوا

(1) سنن ابن ماجه - كتاب الزهد - باب ما یرجی من رحمة الله یوم القیامة ۱٤۳۷/۲.

(2) لوامع الأنوار البهیة ۱۸۲/۲.

(3) التذكرة ۳۱۳.

فەرموویەتی: ((اِنّه ليأتي الرجل العظيم السمين يوم القيامة، لا يَزِنُ عندَ الله جناح بعوضة، و قال: اِقرؤوا : ﴿فَلَا نُقِيمُ لَهُمۡ يَوۡمَ ٱلۡقِيَٰمَةِ وَزۡنًا﴾ الكهف: ١٠٥.)) بخاری گێڕاویەتیەوە[١]. واتە: لە ڕۆژی دواییدا کەسی گەورەی قەڵەو دەهێنرێت، کەچی لەلای خوای گەورە نرخی باڵی مێشولەیەکی نییە. و فەرمووی: ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە بخوێننەوە: (لە ڕۆژی قیامەتدا هیچ جۆرە بایەخ و نرخێکیان بۆ دانانێین).

پ- لە (ابن مسعود)ەوە (خوای لێی ڕازی بێت) هاتووە، کە ناوبراو سیواکێکی لە داری (ئاراك) بەدەست بووە، لاقەکانیشی باریك بوون و با دەیجوڵاند، ئەوانەی لەدەوروبەری بوون پێی پێکەنین، پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرمووی: ((مم تضحكون؟)) واتە: بەچی پێ ئەکەنن. وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا بە لاقە باریکەکانی. جا فەرمووی ((والذي نفسي بيده لهما أثقل في الميزان من أُحُد)) وهو حديث حسن، أحمد لە (مسند)ەکەیدا گێڕاویەتیەوە[٢]. واتە: سوێند بەو زاتەی ڕۆحی منی بەدەستە لاقەکانی لە تەرازووی ڕۆژی دواییدا لە کێوی ئوحد گرانترە.

ڕای سێیەم: کردەوەکان: بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ- لە (أبي مالك الأشعري)ەوە هاتووە کە وتویەتی: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((الطُّهور شَطْرُ الاِيمان، والحمد لله تملأ الميزان))مسلم هێناویەتی[٣]. واتە: پاکژی نیوەی ئیمان و باوەڕە، خێری وتنی (الحمد لله) تەرازوو پڕ دەکات.

ب- پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((كلمتان خفيفتان على اللسان، ثقيلتان في الميزان، حبيبتان اِلى الرحمن: سبحان الله وبحمده، سبحان الله العظيم))بخاری و جگە لەویش

---

(١) صحيح البخاري - كتاب التفسير - باب أولئك الذين الكفروا بآيات ربهم. / فتح الباري ٤٢٦/٨.

(٢) شرح عقيدة الطحاوية ٤١١-٤١٢. و حديث ابن مسعود في مسند الامام أحمد ١/ ٤٢٠ -٤٢١.

(٣) صحيح مسلم - كتاب الطهارة - باب فضل الوضوء ٢٠٣/١.

هێناویانە[(١)]. واتە: دوو وشە لەسەر زمان سوکن و لە تەرازوودا زۆر گران و قورسن و خۆشەویستن لەلایەن خوا، بریتین لە: سبحان الله وبحمده، سبحان الله العظيم.

حیکمەتی بوونی تەرازو:

بریتیە لە دەرخستنی دادپەروەری و گەورەیی، بەشێوەیەك کە تەنانەت یەك گەردیلەی چاکە و خراپەش فەراموش ناکرێت[(٢)]، جا تەرازوو هێمایەکە بۆ بەختەوەران و بەدبەختان، بە هۆی تەرازووەوە بەندەکان بۆیان دەردەکەوێت کە چ چاکە و خراپەیەك بەشیانە، بەهۆی کێشانی کردەوەکانیان لە ڕێگەی تەرازووەوە بەلگەیان لەسەر بەرپا دەکرێت[(٣)].

چۆنیەتی کێشان:

چاکەکان لە تایەیەکی تەرازوو و خراپەکانیش لە تایەکەی تری تەرازوودا دادەنرێن، هەر یەکەیان لەلایەکی تەرازوودا[(٤)] دەبن، ئەمەش بەپێی بۆچوونی زۆربەی زانایانە. زانایانە.

کێ کردەوەی دەپێورێ و دەکێشرێت؟

کردەوکانی کەسێك پێوان و کێشانەی بۆ دەکرێت کە بڕوادار بێت و کردەوەیەکی چاکی تێکەڵ بەیەکێکی خراپی کردبێت، واتە خراپەو چاکەی هەبێت، ئەمەش بۆ ئەوەیە هەمووان پاداشت و سزای خۆیان وەربگرن.

هەروەها کردەوەی بڕواداره پارێزگارو لەخواترسەکانیش دەکێشرێت، بۆ ئەوەی چاکە و گەورەییان دەربکەوێت.

بەڵام حەفتا هەزار کەس بەبێ لێپرسینەوە ئەچنە بەهەشت - هەروەك لە

---

(١) شرح العقيدة الطحاوية، سەرچاوەی پێشوو.

(٢) سەرچاوەی پێشوو ٤١٣، لوامع الأنوار البهية ١٨٨/٢.

(٣) التذكرة ٣١٢.

(٤) التذكرة ٣١٢.

فەرموودەدا هاتووە - جا كردەوەی ئەوانە بە تەرازوو ناكێشرێت. تەنانەت كتێبی كردەوەكانیش وەرناگرن، بەڵكو تەنها بێ تاوانیان نووسراوە: "لا الە الا اللە محمد رسول اللە"، ئەمە بێ تاوانی فڵانی كوڕی فیسارە، خوای گەورە لێی خۆشبووەو بەختەوەرییەكی دەست خست كە هەرگیز دوای ئەمە ناخۆشی نابینێت.

كردەوەی بێ باوەڕان دەكێشرێت، بۆ ئەوەی سەرشۆڕی و بێ نرخی ئەوان دەربكەوێت، تەنانەت وەك سەرزەنشتێك بۆیان لەسەر ئەوەی كە هیچ چاكەیەكیان نەكردووە[1].

حوكمی بڕوابوون بە كێشان و تەرازو:

بڕواپێ بوونی پێویست و فەڕزە، بەهۆی ئەوەی بە بەڵگەی قورئانی پیرۆزو سوننەتی بەپێز چەسپاوە، هەروەك پێشتر خستمانەڕوو[2].

* * *

پرد (الصراط)

پێناسەكەی:

پرد (الصراط) لە زمانەوانیدا: بریتیە لە ڕێگای ڕۆشن. كە لە (سرط[3] الشيء)ەوە هاتووە واتە: قوتدان و هەڵ لوشینی شت، چونكە ڕێگەی ڕێبوارو تێپەڕ (مار) هەڵ ئەلوشێت. خوای گەورەش دەفەرمووێت: ﴿وَأَنَّ هَٰذَا صِرَٰطِي مُسْتَقِيمًا فَٱتَّبِعُوهُ﴾ الأنعام: ١٥٣. واتە: (بێگومان ئەمە ڕێبازی منە كە ڕاستە دەسا ئێوەش شوێنی بكەون).

لە زاراوەدا: بریتیە لە پردێكی درێژكراو و دانراو لەسەر دۆزەخ، كە پێشین و پاشین دەبێت بەسەریدا بڕۆن، جا ئەمە ئەو پردەی دۆزەخە لەنێوان بەهەشت و

(١) التذكرة ٣١١ و ٣١٥.

(٢) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٣٣-٢٣٤.

(٣) چ بە سین یاخود صاد واتە: (صراط) چ (سراط) بێت هەر یەك مانایان هەیە.

ئاگردا[1].

(١) لوامع الأنوار البهية ٢/١٨٩.

بەڵگەکەی:

پردی ڕۆژی دوایی بە چەندین ئایەت بوونی سەلماوە، نمونەی ئەم ئایەتانەش:

أ- ﴿ وَلَوْ نَشَآءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰٓ أَعْيُنِهِمْ فَٱسْتَبَقُوا۟ ٱلصِّرَٰطَ فَأَنَّىٰ يُبْصِرُونَ ﴿٦٦﴾ ﴾ **یس: ٦٦. واته: (خوانەناسان بۆ بیرێك ناكەنەوە خۆ ئەگەر بمانەوێت چاویان کوێر دەکەین و شوێنەواری نایەڵین، ئەو کاتە ئەگەر بیانەوێت بە ڕێگاکەدا بڕۆن، چۆن دەتوانن ڕێگاکە ببینن و پێشبڕکێ بکەن؟!).**

ب- ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا ۚ كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ﴿٧١﴾ ثُمَّ نُنَجِّى ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوا۟ وَّنَذَرُ ٱلظَّٰلِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴿٧٢﴾ ﴾ **مریم: ٧١ - ٧٢. واته: (ئێوه "خەڵکینه" کەستان نیە تێپەڕ نەکات بەسەر دۆزەخدا، ئەم پێشهاتە شتێکی بڕیاردراوە هەر جێبەجێ دەکرێت. لەوەودوا ئەوانە ڕزگار دەکەین کە پارێزکارو خواناس بوون و ستەمکارانیش لەناو دۆزەخدا بەچۆکدا دەهێنین).**

چەندین فەرموودەش لەمبارەوە هاتوون، بۆ نمونە:

ئەو فەرموودەیە ڕاست و دروستە کە (مسلم) لە (أبي سعيد الخدري- ڕەزای خوای لێ بێت -) گێڕاویەتەوە،

((ثم يُضرب الجِسْرُ على جهنم، وتَحِلُّ الشفاعةُ، ويقولون: اللهم سلم سلم)) قيل: يارسول الله، وما الجِسْرُ؟ قال: ((دَحضٌ مَزَلَّةٌ، فيه خطاطيفٌ و كَلاليبٌ وحَسَكٌ، تكون بنجد فيها شُوَيكة، يقال لها السَعْدان، فيمر المؤمنون كطَرْف العين، وكالبرق، وكالريح، وكالطير، وكأجاويد الخيل و الرِّكاب، فناجٍ مُسَلَّمٌ، ومخدوش مُرْسَلٌ، ومَكْدُوسٌ في نارِ جهنم))[1] واته: (پاشان پرد بەسەر پشتی دۆزەخ ڕادەخرێ و شەفاعەت دەست پێدەکات، دەڵێن: بەسەلامەتی بەسەلامەتی) وترا: ئەی پێغەمبەری خوا، پرد چییە؟ فەرمووی: (ڕێیەکی زۆر خلیسکە، لووسە، قولاپ و دڕکی پان و ڕاخراوی پێوەن و دڕکێکی پێوەیە سەری قولاپە کە لە "نجد" دەبێ و "سەعدانی" پێ دەگوترێ، جا بڕواداران

(١) التذكرة ٣٣١. والحديث في صحيح مسلم - كتاب الأيمان - باب المعرفة طريق الرؤية ١٦٩/١.

بەسەریدا تێدەپەڕن، هەندێكیان وەك ئەندازەی خێرایی چاو تێدەپەڕن، هەندێكیان وەك خێرایی تیشك، هەندێكی تریان وەك بایەكی بەهێز، هەندێكی تریشیان وەك ئەسپانی باش و خێرا، هەندێكی تریان وەك سواری وڵاخی باربەر، جا هەیانە ڕزگاری دەبێ و سەلامەتە، هەشیانە تێپەڕ ئەبێت بەڵام بریندار دەبێ و دەڕووشێت و هەشیانە سەرەو بن دەكەوێتەوە ناو دۆزەخەوە).

كاتێك بڕواداران بەسەر پردا تێئەپەڕن ئەوا نوورو ڕووناكیان پێ ئەدرێت بە ئەندازەی كردەوەكانیان، هەیانە نوورێكی وای پێئەدرێت وەك چیایەكە، هەیانە نوورەكەی كەمترە، هەروەك ئەو فەرمووده ڕاست و دروستەی كە (البيهقي) گێڕاویانەتەوەو (حاكم) بەپێی مەرجەكانی بخاری و مسلم بە ڕاست و دروستی داناوەو ئاماژەی بۆ ئەمە داوە[(١)].

وەسفی پردەكە:

(أبي سعيد الخدري- ڕەزای خوای لێ بێت -) دەفەرمووێت: پێم گەیشتووە كە پردەكە ناسكترە لە موو و تیژترە لە شمشێر[(٢)].

هەندێ لە زانایانی كەلام وەك (القرافي) و (العز بن عبدالسلام) بۆچوونیان وایە كە ئەو وەسفەی كە خرایەڕوو تەئویل بكرێت، بۆیە لەمبارەوە وتویانە:

أ- بارودۆخی پردەكە بە خۆشی و سەختیەكەی دەگۆڕێت، بەپێی پەرستش و تاوانەكان، تەنها خوای گەورەش زانایە بە ئەندازەكەی، نەریت وابووە كە نموونە بە مووی ناسك هێنراوەتەوە، بۆ شتی ناڕۆشن و نادیارو شمشێر تیژی بەنمونە هێنراوەتەوە، بۆ خێرایی فریشتەكان لە ڕۆیشتن بەرەو جێبەجێ كردنی فەرمانەكانی خوای گەورەو پاداشتدانەوەی خەڵكی.

ب- ئەو وەسفەی كرا، بەرپەرچ دراوەیە، بەوەی كە فریشتەكان لەلا تەنیشتی بڕوادارانەوەن، هەروەها باسكرا كە پرد قولاپە و درکی هەیە، واتە: هەر كەسێك

(١) شرح العقيدة الطحاوية ٤٠٧-٤٠٨.

(٢) التذكرة ٣٣١. والحديث في صحيح مسلم - كتاب الايمان - باب المعرفة طريق الرؤية ١٧١/١.

بەسەر پردەكەدا بڕوات، ئەوا بەسەر سكیدا دەكەوێت، هەیانە دەكەوێت و دواتر هەڵدەستێتەوە. ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی كە جێگای پێدانان هەیە بۆ ئەوانەی بەسەر پردەكەدا تێدەپەڕن، موی ناسكیش ئەمە هەڵناگرێت.

جا (قرافی) و (بیهقی) دەڵێن:

(باریك و ناسك تربوونی پرد "سراط" لە موو، هەروەها تیژتر بوونی لە شمشێر، ئەم وەسفەم نەبینیوە لە گێڕانەوە ڕاست و دروستەكان، بەڵكو ئەم وەسفە لە چەند هاوەڵێكی پێغەمبەرەوە (ﷺ) هاتووە)[1].

هەروەها پێشەوا (قرطبي) بەهەمان شێوە ئەم بۆچوونەی ڕەت كردۆتەوەو وتویەتی:

(ئەم وتەیە ڕەت كراوەیە بەهۆی ئەو هەواڵ و خەبەرانەی لەوبارەوە هاتوون كە پێویستە بڕوامان پێی هەبێت، چونكە ئەو خوایەی كە توانای ڕاگرتنی باڵندەی هەیە لە هەوادا، ئەوا توانای هەیە كە مرۆڤ لەسەر شتی باریك ڕابگرێت و لەسەری بڕوێنێت و ڕۆیشتنی پێ لەسەر بكات، تەنها لەكاتی ئەستەمیدا لە واتای ڕاستەقینە "حقیقی" لادەدرێت بۆ واتای خوازراو "مجاز"، ئەم وەسفەی كە بۆ پردەكە كراوە بە تیژی و باریكی شتێكی ئەستەم نییە بەهۆی ئەو شوێنەوارانەی لەوبارەوە هاتوون و پێشەوا دادپەروەرەكان ڕوونیان كردۆتەوەو نەقڵیان كردووە، جا ئەو كەسەی خوای گەورە هیچ نوورێكی پێ نەبەخشێت لەكوێ نووری دەست ئەكەوێت)[2].

پردەكە دوو پردە:

زانایان باسیان كردووە كە لە ڕۆژی دواییدا دوو پرد (سراط) هەن:

یەكەم: تێپەڕگە و پردێكە هەموو خەڵكی گۆڕەپانی دواڕۆژ بەسەریدا تێدەپەڕن بەوانەی تاوانیان زۆرەو بەوانەش كە تاوانیان كەمە، جگە لەو كەسانەی بەبێ لێپرسینەوە دەچنە بەهەشت یاخود ملی ئاگر دەیان گرێت، هەتا ئەو

---

(١) التذكرة ٣٣١. و لوامع الأنوار البهية ١٩٣/٢.

(٢) التذكرة سەرچاوەی پێشوو، لوامع الأنوار البهية ١٩٤/٢ نقلاً عن التذكرة. سەیری ئەمانەش بكە: شرح المقاصد ٢٢٣/٢، شرح المواقف للسید الشریف ٥٩٢. وإحياء علوم الدين ١٢٠/١.

موسڵمانانەشی لێی ڕزگار نابێ کە تۆڵە سەندنەوە کۆتایی بە چاکەکانیان ناهێنێ، ئەمانە لەسەر پردی دووەم ڕادەگیرێن لە نێوان بەهەشت و دۆزەخ و کەس لەوانە بەویستی خوا ناگەڕێتەوە ناو ئاگر، چونکە ئەوانە لە پردی یەکەم پەڕیونەتەوە کە لەسەر پشتی دۆزەخ دانراوە کە لەو پردەدا ئەوانەی کە خاوەن گوناهن تێیدەکەون و ئەوانەش کە لە تۆڵە سەندنەوە خێرو پاداشیان نامێنێ.

بخاری هێناویەتی: ... لە (أبي سعيد الخدري- ڕەزای خوای لێ بێت -) دەڵێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((يخلصُ المؤمنون من النار، فيُحْبَسُون على قَنطرة بين الجنة والنار فَيُقَصُّ لبعضهم من بعض، مظالمُ كانت بينهم في الدنيا، حتى اذا هُذِّبوا ونَقوا أُذِنَ لهم الدخول الجنة، فوالذي نفس محمد بيده، لأحدهم أهدى بمنزله في الجنة منه بمنزله كان في الدنيا)) واتە: کاتێك بڕواداران لە ئاگر دەرباز دەبن لەسەر قەراغی پردێکی نێوان بەهەشت و دۆزەخ گیر ئەدرێن لەوێدا داوەری دەکرێت لە نێوانیاندا سەبارەت بەو ستەمانەی کە کردوویانە بەرامبەر یەکتری لە دونیادا، جا کاتێك لە گوناهو تاوان پاك و خاوێن دەبنەوە ڕێگەیان پێدەدرێت بچنە بەهەشتەوە. جا سوێند بەو کەسەی گیانی منی بەدەستە هەریەکە لەوان شارەزاترە بەماڵی خۆی لە بەهەشتدا زیاتر لەو ماڵەی کە هەیبووە لە دونیادا.

دارقطني فەرموودەیەکی هێناوە کە تیایدا هاتووە: بەهەشت لەدوای پرد (سراط)ە.

هەروەها (قرطبي) وتویەتی: دەکرێ ئەم پردەش (قنطرة) لەدوای پردەکە (سراط)، بە بەڵگەی فەرموودەی (بخاری)[1].

حوکمی بڕوا بوون بە پرد (الصراط):

بە خستنەڕووی ئەو بەڵگە ڕاشکاوانەی ڕابردوو بۆمان دەردەکەوێت کە بڕوا پێبوونی پێویست و فەڕزە[2].

---

(١) التذكرة ٣٣٨-٣٣٩، لوامع الأنوار البهية ١٨٩/٢.

وحديث البخاري في صحيحه - كتاب الرقائق - باب القصاص يوم القيامة. فتح الباري ٣٩٥/١١.

(٢) شرح عبدالسلام على الجوهرة ٢٣٥.

بەهەشت و دۆزەخ

ئەوە خرایەڕوو كە مرۆڤ لە گۆڕ دێتەدەرو بەجەستەوە زیندوو دەكرێتەوە - بە ڕۆح و جەستەكەی - دواتر بڕوادار خۆشی ئەكات و بێباوەڕیش ئازارو خەم دەخوات، دیاردەكانی ڕۆژیی دوایی دەبینێت تا ئەگاتە ئەو شوێنەی بۆی ئامادەكراوە چ وەك سزا یاخود پاداشت، كە بریتیە لە بەهەشت و دۆزەخ.

دەقەكانی قورئانی پیرۆزو سوننەتی پاك و بەپێزی پێغەمبەر (ﷺ) وێنەی ئەم دیاردەو بارودۆخانەی ڕۆژیی دواییان كێشاوە، بەشێوەیەك كە وەك قەوارەیەكی ماددی بەرهەست وایە، ئەم وێنە كێشانەش نزیك خەرەوەیە بۆ بیری مرۆڤ لە ژیانی دونیا بەشێوەی نمونە، تا مرۆڤ بزانێت تا چ ئەندازەیەك ئازار یاخود خۆشی یان چێژی جەستەیی یان چێژی ڕۆحی هەیە لە بەهەشت و دۆزەخدا، ئەمە تەنها بۆ نزیك خستنەوەیە ئەگەرنا بەهەشت و دۆزەخ زۆر لەوە گەورەو فراوانترن كە عەقڵی مرۆڤ ئەندێشەی ئەكات لە ژیانی دونیادا، بە بەڵگەی:

ئەو فەرمایشتەی (أبو هريرة- خوای لێ ڕازی بێت -) كە دەفەرمووێت: پێغەمبەری خوا (ﷺ) فەرموویەتی: ((يقول الله عزوجل: أعددتُ لعبادي الصالحين ما لا عينٌ رأت، ولا أُذُنٌ سمعت، ولا خَطَر على قلب بشر، ذُخْراً بَلْهَ ما أطلعكم الله عليه)) ثم قرأ:﴿ فَلَا تَعۡلَمُ نَفۡسٞ مَّآ أُخۡفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعۡيُنٖ ﴾ السجدة: ١٧. مسلم گێڕاویەتیەوە[1]. واتە: (بۆ بەندە چاكەكانی خۆم جێگیایەكم ئامادە كردووە، كە نەهیچ چاوێك بینیویەتی و نەهیچ گوێیەك بیستویەتی و نە بەخەیاڵی هیچ كەسیشدا هاتووە، بۆ ئێوەی هەڵگرتووە كە پیشانی ئێوەی نەداوە) دواتر ئەم ئایەتەی خوێندەوە: (جا هیچ كەس لەو بەختەوەرانە نازانێت چی بۆ هەڵگیراوەو شاراوەتەوە لە نازو نیعمەتی جۆراو جۆر لای پەروەردگاری، كە چاو پێی گەش دەبنەوەو بە دیتنی شاد دەبن).

هەروەها فەرموودەی (أبي سعيد الخدري) و (أبو هريرة) (خوا لێیان ڕازی بێت)كە

---

(١) صحيح مسلم - بداية كتاب الجنة ٢١٧٥/٤.

له پێغەمبەر (ﷺ) گێڕاویانەتەوە پێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: ((ينادي مناد: ان لكم أن تَصِحُّوا فلا تقسموا أبداً، وان لكم أن تحيوا فلا تموتوا أبداً، تشبُّوا فلا تهرموا أبداً، وان لكم أن تنعموا فلا تَبْأَسوا أبداً))فذلك قوله عزوجل:﴿وَنُودُوٓاْ أَن تِلۡكُمُ ٱلۡجَنَّةُ أُورِثۡتُمُوهَا بِمَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ﴾الأعراف: ٤٣. مسلم گێڕاویەتیەوە[1]. واتە: (بانگدەرێك هاوار ئەكات: بەخۆشی و تەندروستی چاك ئەژین هەرگیز نەخۆش نابن، دەژین و هەرگیز مردن یەخەتان ناگرێت، هەر گەنج دەبن و هەرگیز پیر نابن، تام و لەزەت لە خۆشییەكانی دەكەن بەبێ ئەوەی ئەم تام و لەزەتە نەمێنێت) ئەمەش هاومانایە لەگەڵ ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (ئەوسا بانگیان لێكرا: ئەوە ئەو بەهەشتەیە كە پێتان دراوە بەهۆی ئەو كردەوانە كە ئەنجامتان داوە).

ئالێرەدا ئەو وەسفانە ڕوون دەكەمەوە كە قورئانی پیرۆز لە بارەی بەهەشت و بەهەشتیەكان و دۆزەخ و دۆزەخیەكان خستویەتیەڕوو، وەك هاندان بەرەو بەهەشت و خۆشیەكانی و هۆشداریدان لەبارەی دۆزەخ و سزا سامناكەكەی.

***

ئاگری دۆزەخ

دۆزەخییەكان:

خوای گەورە ئاگری دۆزەخی ئامادەكردووە، وەك سزایەك بۆ ئەوانەی كە ئەو شتانەیان نەكردووە كە خوای گەورە فەرمانی پێكردووە، هەروەها خۆشیان دوور نەگرت لەو شتانەی كە قەدەغەی كردبوون هەر لە ژیانی دونیادا، جا قورئانی پیرۆز دۆزەخییەكانی بەچەند وەسفێك باس كردووە:

(١) صحيح مسلم - كتاب الجنة - باب في دوام نعيم أهل الجنة ٢١٨٢/٤.

١- بێ باوەڕان (الکافرون):

خـوای گـەورە دەفـەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ بِـَٔايَٰتِنَا سَوۡفَ نُصۡلِيهِمۡ نَارًا ﴾ النسـاء: ٥٦. واتـە: (بەڕاسـتی ئەوانـەی باوەڕیـان نـەهێناوە بـە ئایـەت و فەرمانـەکانی ئێمـە، لـە ئایندەدا دەیانسوتێنین بە ئاگری دۆزەخ).

﴿ وَٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحۡشَرُونَ ﴾ الأنفـال: ٣٦. واتـە: (بێگومـان ئەوانـەش کـە بێباوەڕ بوون بۆ دۆزەح کۆ دەکرێنەوە و ڕاپێچ دەکرێن).

﴿ إِنَّآ أَعۡتَدۡنَا جَهَنَّمَ لِلۡكَٰفِرِينَ نُزُلٗا ﴾ الکهـف: ١٠٢. واتـە: (بەڕاسـتی ئێمـە دۆزەخمـان ئامادەکردووە بۆ بێ باوەڕان کە لەوێ دادەبەزن و نیشتەجێ دەبن).

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَعَنَ ٱلۡكَٰفِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمۡ سَعِيرًا ﴿٦٤﴾ ﴾ الأحـزاب: ٦٤. واتـە: (بێگومـان ئـەو خوایـە نەفرینی کردووە لە کافرەکان، لە ڕۆژی قیامەتیشدا سزایەکی زۆر سـەختی بـۆ ئامادە کردوون).

﴿ وَسِيقَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا ﴾ الزمـر: ٧١.[1] واتـە: (ئەوسا ئەوانـەی کـە بـێ باوەڕ بوون، ڕاپێچ ئەکرێن بەرەو دۆزەخ دەستە دەستە و تاقم تاقم دەگوازرێنەوە).

٢- ئەوانەی کە ئایەتەکانی خوایان بە درۆ ئەخستەوەو خۆیان بەگەورەتر دەزانی لەوەی گوێی بۆ بگرن:

خوای پایەبـەرز دەفـەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ كَذَّبُواْ بِـَٔايَٰتِنَا وَٱسۡتَكۡبَرُواْ عَنۡهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمۡ أَبۡوَٰبُ ٱلسَّمَآءِ وَلَا يَدۡخُلُونَ ٱلۡجَنَّةَ حَتَّىٰ يَلِجَ ٱلۡجَمَلُ فِي سَمِّ ٱلۡخِيَاطِ ﴾ الأعـراف: ٤٠. واتـە: (بێگومـان ئەوانـەی بڕوایـان بـە ئایـەت و فەرمانـەکانی ئێمـە نـەهێناوەو خۆیـان لـە ئاسـتیدا بەگـەورە دانـاوە، ئەوانـە دەروازەکـانی ئاسمانیـان بـۆ ناکرێتـەوەو ناچـنە بەهەشـتەوە

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: البقرة ٢٤، آل عمران ١٣١، المائدة ١٠، الأنعام ٧٠، یونس ٤، الاسراء ٨، الحج ٧٢، العنکبوت ٦٨، فاطر ٣٦، غافر ٦، الملك ٦، البیّنة ٦.

هەتا وشتر نەچێت بە ناو كونی دەرزیدا).

﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَسۡتَكۡبِرُونَ عَنۡ عِبَادَتِي سَيَدۡخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ﴾ **غافر: ٦٠. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی خۆیان بەگەورە دادەنێن و لووت بەرزی دەكەن لە ئاستی مندا، لە ئایندەدا بەسەرشۆڕی و خەجاڵەتییەوە دەخرێنە ناو ئاگری دۆزەخەوە).**

﴿ ذَٰلِكَ جَزَآءُ أَعۡدَآءِ ٱللَّهِ ٱلنَّارُۖ لَهُمۡ فِيهَا دَارُ ٱلۡخُلۡدِۖ جَزَآءَۢ بِمَا كَانُواْ بِـَٔايَٰتِنَا يَجۡحَدُونَ ﴿٢٨﴾ ﴾ **فصلت: ٢٨. واتە: (ئا ئەوەیە پاداشتی دوژمنانی خوا هەر ئاگرەكەی دۆزەخە، كە ماڵ و نیشتەجێی هەمیشەییانە، لە تۆڵەی ئەوەی سەرسەختانە بەرەنگاری ئایەتەكانی ئێمەیان كرد).**

﴿ بَلۡ كَذَّبُواْ بِٱلسَّاعَةِۖ وَأَعۡتَدۡنَا لِمَن كَذَّبَ بِٱلسَّاعَةِ سَعِيرًا ﴿١١﴾ ﴾ **الفرقان: ١١.[1] واتە: (ئێمەش ئاگری بڵێسەدارمان بۆ ئەو كەسانە ئامادە كردووە كە بڕوایان بە قیامەت نییە).**

٣- دووڕووەكان (المنافقین):

خوای پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ فِي ٱلدَّرۡكِ ٱلۡأَسۡفَلِ مِنَ ٱلنَّارِ ﴾ **النساء: ١٤٥. واتە: (بەڕاستی دووڕووەكان لە چینی هەرە خواری ناو دۆزەخدان).**

﴿ وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ وَٱلۡمُنَٰفِقَٰتِ وَٱلۡكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَاۚ هِيَ حَسۡبُهُمۡ ﴾ **التوبة: ٦٨. واتە: (خوا بەڵێنی ئاگری دۆزەخی بە دووڕووەكان لە پیاوان و ژنان و بێ باوەڕانیش داوە، كە بەردەوام نەمرن تیایدا، ئەو دۆزەخەیان بەسە).**

٤- تاوانبارەكان (المجرمون):

خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿ وَنَسُوقُ ٱلۡمُجۡرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرۡدًا ﴿٨٦﴾ ﴾ **مریم: ٨٦. واتە: (تاوانبارو گوناهكارانیش بەپەلەو بە توێنیتی ڕاپێچ دەكەین بۆ ناو دۆزەخ).**

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: المائدة ١٠، الزمر ٦٠، المرسلات ٣٤، النبأ ٢٨.

﴿ إِنَّ ٱلْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَٰلِدُونَ ﴿٧٤﴾ ﴾ الزخرف: ٧٤. واتە: (بەڕاستی تاوانبارو تاوانکاران لە ناو ئازارو سزای دۆزەخدا بەهەمیشەیی دەمێننەوە).

﴿ إِنَّ ٱلْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَٰلٖ وَسُعُرٖ ﴿٤٧﴾ ﴾ القمر: ٤٧. واتە: (بەڕاستی تاوانبارو تاوانکاران لە گومڕایی و شێتیەکی زۆردا ڕۆچوون).

٥- سەر لێشێواوان (الغاوون):

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموێت: ﴿ وَبُرِّزَتِ ٱلْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ ﴿٩١﴾ ﴾ الشعراء: ٩١. واتە: (دۆزەخیش بۆ گومڕاو سەرلێشێواوەکان دەرخراوە).

٦- ستەمکاران (الظالمون):

خوای تاك و پاك دەفەرموێت: ﴿ وَمَأْوَىٰهُ ٱلنَّارُ وَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنْ أَنصَارٖ ﴾ المائدة: ٧٢. واتە: (شوێن و جێگە و سەرەنجامی ئاگرە، ئەوسا ئەو ستەمکارانە هیچ جۆرە پشتیوانێکیان نیە).

﴿ لَهُم مِّن جَهَنَّمَ مِهَادٞ وَمِن فَوْقِهِمْ غَوَاشٖ وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٤١﴾ ﴾ الأعراف: ٤١. واتە: (ئەوانە "لەناو ئاگری دۆزەخدا" ڕایەخی ئاگرینیان هەیە، لە سەروشیانەوە "سەقف و بەتانی و لێفەی" ئاگرین داپۆشەریانە، بێگومان هەر بەوشێوەیە پاداشتی ستەمکاران دەدەینەوەو تۆڵەیان لێ دەسێنین).

٧- یاخییەکان (الطاغون):

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادٗا ﴿٢١﴾ لِّلطَّٰغِينَ مَـَٔابٗا ﴿٢٢﴾ ﴾ النبأ: ٢١ - ٢٢. واتە: (بێگومان دۆزەخیش دەمێکە چاوەڕێی ئەو ڕۆژەیە و خۆی بۆ مەڵاسداوە. دەبێتە مەنزڵگای خوانەناس و یاخیەکان).

﴿ فَأَمَّا مَن طَغَىٰ ﴿٣٧﴾ وَءَاثَرَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ﴿٣٨﴾ فَإِنَّ ٱلْجَحِيمَ هِيَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴿٣٩﴾ ﴾ النازعات: ٣٧ - ٣٩. واتە: (جا ئەوەی خوانەناس و یاخی و لە سنوور دەچوو بێت. ژیانی دونیای زیاتر

لـە قیامــەت مەبەســت بووبێــت. ئــەوە بێگومــان ئــەو دۆزەخــە جێگــەی مانــەوەو حەوانەوەیەتی!!).

٨- ئەوانەی ژیانی دونیایان زیاتر مەبەست بووە لە ژیانی ڕۆژی دوایی:

خــوای گــەورە دەفــەرموویێت: ﴿ فَأَمَّا مَن طَغَىٰ ﴿٣٧﴾ وَءَاثَرَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ﴿٣٨﴾ فَإِنَّ ٱلْجَحِيمَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴿٣٩﴾ ﴾ النازعـات: ٣٧ - ٣٩. **واتــە: (جـا ئــەوەی خوانــەناس و یـاخی و لـە سـنوور دەچوو بێت. ژیانی دونیای زیاتر لـە قیامـەت مەبەسـت بووبێـت. ئـەوە بێگومـان ئـەو دۆزەخە جێگەی مانەوەو حەوانەوەیەتی!!).**

﴿ مَّن كَانَ يُرِيدُ ٱلْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُۥ فِيهَا مَا نَشَآءُ لِمَن نُّرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُۥ جَهَنَّمَ يَصْلَىٰهَا مَذْمُومًا مَّدْحُورًا ﴿١٨﴾ ﴾ الاسراء: ١٨. **واتە: (ئەوەی مەبەستی تەنها دونیا بێت کە بەپەلە و بەخێرایی تێدەپەڕێت، ئەوە ئێمە "بە ئارەزووی کەس ناکەین" هەرچیمان بووێت بەزوویی، بەویستی خۆمان و بە هەر کەس بمانەوێت دەیبەخشین، پاشان "لەو جیهان" ئەو جۆرە کەسانە "واتە دونیا پەرستان" دەخەینە ناو دۆزەخەوە، بە سەرزەنشت کراوەی و ڕاونراویەوە).**

﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا وَرَضُوا۟ بِٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَٱطْمَأَنُّوا۟ بِهَا وَٱلَّذِينَ هُمْ عَنْ ءَايَـٰتِنَا غَـٰفِلُونَ ﴿٧﴾ أُو۟لَـٰٓئِكَ مَأْوَىٰهُمُ ٱلنَّارُ بِمَا كَانُوا۟ يَكْسِبُونَ ﴿٨﴾ ﴾ یونس: ٧ - ٨. **واتە: (بەڕاستی ئەوانەی بەتەمای ئامادەبوونی بەر بارەگای ئێمە نین و "باوەڕیان پێی نییە" و ڕازی بوون بە ژیانی ئەم دونیایە و دڵنیا بوون پێی و دڵیان پێی خۆشبوو و ئەوانەش کە خۆیان غافڵ و بێ ئاگان لە ئایەت و نهێنی دروست کراوەکانی ئێمە. ئا ئەوانە شوێن و جێگەیان ئاگرە بەهۆی ئەو کارو کردەوانەی کە دەیانکرد).**

٩- تاوانكاران (الفجار):

خــواى مــەزن دەفــەرموویت: ﴿ وَإِنَّ ٱلْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ ﴿١٤﴾ يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ ٱلدِّينِ ﴿١٥﴾ ﴾ الانفطار: ١٤ - ١٥. واتە: (بێگومان تاوانبارو تاوانكارەكانیش لەناو دۆزەخدا ژیانی پڕ لە ئێش و ئازار دەبەنەسەر. كە لە ڕۆژی قیامەتدا دەخرێنە ناوی و دووچاری دەبن).

١٠- لاسارەكان (الفاسقون):

خـوای گـەورە دەفـەرموویت: ﴿ وَأَمَّا ٱلَّذِينَ فَسَقُوا۟ فَمَأْوَىٰهُمُ ٱلنَّارُ ﴾ السجدة: ٢٠. واتـە: (ئەوانەش تاوانبارو یاخی بوون، شوێنیان ناو ئاگری دۆزەخە).

١١- ئەوانەی دوژمنایەتی خواو پێغەمبەرەكەی دەكەن:

خــوای پایەبــەرز دەفــەرمویت: ﴿ مَن يُحَادِدِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ فَأَنَّ لَهُۥ نَارَ جَهَنَّمَ خَٰلِدًا فِيهَا ﴾ التوبـة: ٦٣. واتـە: (ئـەوەی دژایـەتی خـواو پێغەمبەرەكـەی بكـات، ئـەوە بەڕاستی ئاگری دۆزەخ بەشیەتی و بۆی ئامادەیە هاوڕێ لەگەڵ ژیانی نەبڕاوەشدا).

١٢- هەر كەسێك تەرازووی خێرو چاكەی سووك و كـەم بێت واتـە ئـەو دەستەی تەرازوو كە چاكەی تێدایە سوكتر بێت لەو دەستەی تەرازوو كە گوناهەكانی تێدایە، لە تەرازووی ڕۆژی دواییدا):

خــوای مــەزن دەفــەرموویت: ﴿ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَٰزِينُهُۥ فَأُو۟لَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ خَسِرُوٓا۟ أَنفُسَهُمْ فِى جَهَنَّمَ خَٰلِدُونَ ﴿١٠٣﴾ ﴾ المؤمنـون: ١٠٣. واتـە: (بـەڵام ئـەو كەسـانەی تـەرازووی چاكەكانی سووك بێت، ئەوانە ئەو كەسانەن خۆیان دۆڕاندووەو خەسارو ڕیسوا كـردووە، دەبێـت هەر لەناو دۆزەخدا ژیانی نەبڕاوە ببەنە سەر).

﴿ بَلَىٰ مَن كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَٰطَتْ بِهِۦ خَطِيٓـَٔتُهُۥ فَأُو۟لَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلنَّارِ ﴾ البقــرة: ٨١. واتە: (نەخێر وانییە، ئەو كەسەی گوناهو تاوان ئەنجام بدات و تاوانـەكانی هـەموو لایـەكی داگرتبێـت "ئاشـكراو نادیـاری" ئـەو جـۆرە كەسـانە نیشـتەجێی ئـاگری

دۆزەخن).

﴿ وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَٰزِينُهُۥ ﴿٨﴾ فَأُمُّهُۥ هَاوِيَةٌ ﴿٩﴾ وَمَآ أَدْرَىٰكَ مَا هِيَهْ ﴿١٠﴾ نَارٌ حَامِيَةٌۢ ﴿١١﴾ ﴾ القارعة: ٨ - ١١. واتە: (ئەوەش تەرازووی "خێرو چاکەی" سووك بێت و "گوناهی زۆر بێت". ئەوە دایکی ئەو دۆزەخە "باوەشی بۆ کردۆتەوە. جا تۆ چووزانی "هاویە" چییە؟!. ئاگرێکی زۆر سوتێنەرو بڵێسەدارە).

وەسفەکانی ئاگری دۆزەخ و بارودۆخی دۆزەخییەکان هەروەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە:

١-خستنەڕووی دۆزەخ بۆ بێباوەڕان کە زۆر بە ڕوونی و دیاری دەیبینن و بۆیان دەردەکەوێت:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِّلْكَٰفِرِينَ عَرْضًا ﴿١٠٠﴾ ﴾ الکهف: ١٠٠. واتە: (ئیتر ئەو ڕۆژە دۆزەخ نیشانی کافران دەدەین و بەتەواوی دەری دەخەین).

﴿ وَبُرِّزَتِ ٱلْجَحِيمُ لِمَن يَرَىٰ ﴿٣٦﴾ ﴾ النازعات: ٣٦. واتە: (دۆزەخ نیشان دەدرێت و دەردەخرێت بۆ هەر کەسێك کە ببینێت).

٢- دۆزەخ هەموو ئەو کەسانەی شیاوی سزای ئاگرن لە مرۆڤ و جنۆکە لە خۆ دەگرێت:

خوای پاك و تاك دەفەرموویت: ﴿ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ ٱلْجِنَّةِ وَٱلنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴾ هود: ١١٩، السجدة: ١٣.واتە: ("خوای گەورە بڕیاری داوە کە" دۆزەخ پڕ دەکەم لە گرۆی پەری و خەڵکی "ئەوانەی خۆیان شیاوی ئاگر دەکەن").

﴿ يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ ٱمْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِن مَّزِيدٍ ﴿٣٠﴾ ﴾ ق: ٣٠.واتە: (ڕۆژێك دێت بە دۆزەخ دەڵێین: ئایا پڕ بوویت؟ ئەویش لە وەڵامدا دەڵێت: ئایا کەسی تر ماوەو خەڵکی زیاتر نییە؟!).

٣-دۆزەخ چەند دەروازەیەكی هەیە:

خـــوای پـــەروەردگار دەفـــەرمووێت: ﴿ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَٰبٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِّنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ ﴿٤٤﴾ ﴾ الحجر: ٤٤. واتە: (حەوت دەروازەی گەورەی هەیـە، هـەر دەروازەیـەكیش چـەند دەرگـاو چـەند بەشـێكە كـە دەسـتەی دۆزەخیـان بـەگوێرەی تـاوان و گوناهیـان ڕاپـێچ ئەكرێن بۆ ناوی).

﴿ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَٰبُهَا ﴾ الزمر: ٧١.واتە: (تـا كاتێـك دەگەنـە بـەر دەرگاكـانی، بۆیان دەكرێتەوە).

﴿ أَبْوَٰبَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَا ﴾ الزمـر: ٧٢، غـافر: ٧٦. واتــە: (دەی ئــیتر لــە دەرگاكــانی دۆزەخەوە بۆ ژوورەوە).

٤- دۆزەخ فریشتەی تایبەتی هەن كە سزاو ئەشكەنجەی دۆزەخیان دەدەن:

خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ دەفەرمووێت: ﴿ وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَآ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ ءَايَٰتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَآءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا ۚ قَالُوا۟ بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ ٱلْعَذَابِ عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ ﴾ الزمر: ٧١. واتە: (فریشتەی بەرپرس و سەرپەرشتیار سەرزەنشتیان دەكات و پێیان دەڵێت: باشە، مەگەر پێغەمبەران لەخۆتان ڕەوانە نەكرابوو بۆتان كە ئایەتەكانی پەروەردگاری خۆتان بەسەردا بخوێنێتەوەو یادەوریتان بكات و داتان بچڵەكێنێت لە گەیشتنی ئەم ڕۆژە؟! بەدەم ئاخ و داخ و ناڵەوە دەڵێن: بەڵێ، بەڵام تازە، بەڵێ، سوودی نییە و بڕیاری سزاو ئازار دراوە بەسەر كافرو بێ بڕواكاندا).

﴿ كُلَّمَآ أُلْقِىَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَآ أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ ﴿٨﴾ قَالُوا۟ بَلَىٰ قَدْ جَآءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ ٱللَّهُ مِن شَىْءٍ إِنْ أَنتُمْ إِلَّا فِى ضَلَٰلٍ كَبِيرٍ ﴿٩﴾ ﴾ الملك: ٨ - ٩. واتە: (هەر جارێك دەستەو تاقمێك فڕێدەدرێتە ناوی پاسەوانی دۆزەخ لێیان دەپرسێت: باشە، ترسێنەرێكتان بۆ نەهات، تا لەم سەرەنجامە ئاگادارتان بكات؟!. لەوەڵامدا بەكەساسیەوە دەڵێن: با،

بەڵێ، لە ڕاستیدا ترسێنەرمان بۆ هات، بەڵام ئێمە بڕوامان پێ نەكردو وتمان: خوا هیچی لەم بارەیەوە نەناردووە، ئێوە تەنها لە گومڕاییی گەورەدا گیرتان خواردووەو هیچی تر).

٥- فریشتە سەرپەرشتیارەكانی دۆزەخ زۆر دڵڕەق و توونذو تیژن:

خـــوای پایەبـــەرز دەفـــەرموویت: ﴿ عَلَيْهَا مَلَٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَّا يَعْصُونَ ٱللَّهَ مَآ أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴾ التحـريم: ٦. واتـە: (سەرپەرشـتیاری ئـەو دۆزەخ و ئـاگرە، جـۆرە فریشـتەیەكن كـە زۆر دڵ ڕەق و توونـدو تیـژن، بـێ فـەرمانی خـوا ناكـەن لـە هـیچ شتێكدا كە فەرمانیان پێبدات و هەرچی فەرمانێكیان پێ بدرێت ئەنجامی دەدەن).

﴿ عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ ﴿٣٠﴾ ﴾ المدثر: ٣٠. واتە: (نۆزدە فریشتە سەرپەرشتی دۆزەخ دەكەن).

﴿ وَمَا جَعَلْنَآ أَصْحَٰبَ ٱلنَّارِ إِلَّا مَلَٰٓئِكَةً ﴾المـدثر: ٣١. واتـە: (جـا ئێمـە وەنـەبێت كـارگوزارانی دۆزەخمان لە كەسانی تر جگە لە فریشتە بەدی هێنابێت).

٦- دۆزەخ لەسەر چەند ستونێك دروستكراوەو دەرگاكانی داخراون:

خوای بـێ هـاوەڵ و هاوتـا دەفـەرموویت: ﴿ إِنَّهَا عَلَيْهِم مُّؤْصَدَةٌ ﴿٨﴾ فِى عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍۭ ﴿٩﴾ ﴾ الهمـزة: ٨ - ٩. واتـە: (بێگومـان ئـاگری دۆزەخ لـە شـوێنێكدایە كـە سـەرگیراو و دەرگـا داخراوە لەسەریان. "خوانەناسان لەوێ" لەناو چەند ستونێكی ئاگرینی درێژدان).

٧- دۆزەخ دیواری ئاگرینی هەیە:

خـوای مـەزن دەفـەرموویت: ﴿ إِنَّآ أَعْتَدْنَا لِلظَّٰلِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا ﴾ الكهف: ٢٩. واتـە: (بێگومـان ئێمـە دۆزەخێكمـان ئامـادە كـردووە بـۆ سـتەمكاران كـە لـە هـەموو لایەكەوە دەورەیان دەدات و دیواری بڵێسەی ئابلۆقەی داون).

٨- دۆزەخ نهۆم نهۆم و چین چینە لەسەر یەك:

خـوای بـێ وێنـە دەفـەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلْمُنَٰفِقِينَ فِى ٱلدَّرْكِ ٱلْأَسْفَلِ مِنَ ٱلنَّارِ ﴾ النسـاء:

١٤٥.واتە: (بەڕاستی دووڕووەکان لە چینی هەرە خوارەوەی ناو دۆزەخدان).

٩- خوانەناسان بەرگەی کەش و هەوای دۆزەخ ناگرن، ئاگرەکەی زۆر گەرمە و دووکەڵەکەی ڕەشە، گەرمایەتیەکەی کەم نابێتەوە، بەڵکو بەردەوام پلەی گەرمی زیاد ئەبێت:

خوای گەورە دەفەرموویێت ﴿ قُلۡ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّاۚ ﴾ التوبة: ٨١. واتە: (ئەی محمد (ﷺ) پێیان بڵێ: ئاگری دۆزەخ بەتینترو بەهێزترە لە گەرمیدا ئەگەر تێبگەن و بیرو هۆشیان بخەنەکار).

﴿ وَأَصۡحَٰبُ ٱلشِّمَالِ مَآ أَصۡحَٰبُ ٱلشِّمَالِ ﴿٤١﴾ فِي سَمُومٖ وَحَمِيمٖ ﴿٤٢﴾ وَظِلّٖ مِّن يَحۡمُومٖ ﴿٤٣﴾ لَّا بَارِدٖ وَلَا كَرِيمٍ ﴿٤٤﴾ ﴾ الواقعة: ٤١ - ٤٤. واتە: (لەولاشەوە دەستەی چەپەکان، قوڕبەسەریان بۆ بارودۆخێك کە تێی کەوتوون. لەناو ئاگرو ئاوی لەکوڵ دا گیریان خواردووەو دەتلێنەوە. ڕادەکەن بۆ ژێر سێبەر، کە ئەویش دوو کەڵی ڕەش و گەرم و سوتێنەرە. نە فێنکە و نەبە کەڵکی حەوانەوە دێت).

﴿ فَنُزُلٞ مِّنۡ حَمِيمٖ ﴿٩٣﴾ وَتَصۡلِيَةُ جَحِيمٍ ﴿٩٤﴾ ﴾ الواقعة: ٩٣ - ٩٤. واتە: (بەئاوی لەکوڵ پێشوازی لێ دەکرێت. دەشگەیەنرێتە دۆزەخ).

١٠- ئاگری دۆزەخ داگیرساوەو گەرم تاودراوە:

خوای تاك و پاك لە هاوەڵ دەفەرموویێت: ﴿ وَإِذَا ٱلۡجَحِيمُ سُعِّرَتۡ ﴿١٢﴾ ﴾ التکویر: ١٢. واتە: (کاتێك دۆزەخ دادەگیرسێت و تاودەدرێت).

﴿ وَمَآ أَدۡرَىٰكَ مَا هِيَهۡ ﴿١٠﴾ نَارٌ حَامِيَةُۢ ﴿١١﴾ ﴾ القارعة:١٠ -١١. واتە: (جا تۆ چووزانی "هاویە" چیە؟!. ئاگرێکی زۆر سوتێنەرو بڵێسەدارە).

﴿ نَارُ ٱللَّهِ ٱلۡمُوقَدَةُ ﴿٦﴾ ﴾ الهمزة: ٦. واتە: (بریتیە لە ئاگری داگیرساو بلێسەداری خوا).

﴿ تَصۡلَىٰ نَارًا حَامِيَةٗ ﴿٤﴾ ﴾ الغاشية: ٤. واتە: (دەچنە ناو ئاگرێکی سووتێنەرەوە).

١١- بلێسەی ئاگری دۆزەخ زۆر گەورەیە:

خـوای گـەورە دەفـەرموویت: ﴿ إِنَّهَا تَرۡمِي بِشَرَرٖ كَٱلۡقَصۡرِ ﴿٣٢﴾ كَأَنَّهُۥ جِمَٰلَتٞ صُفۡرٞ ﴿٣٣﴾ ﴾ المرسلات: ٣٢ - ٣٣. واتـە: (بەڕاسـتی ئـەو ئـاگرە بلێسـەیەك فڕێـدەدات وەك كۆشـك و تەلارێكی گەورە، مەزنە. هەروەك وشتری زەردی مەیلەو ڕەش دەنوێنێت).

١٢- هەر کاتێك بلێسـەی ئـاگری دۆزەخ بـەرەو كپ بوونـەوە چوو ئـەوا بلێسەكەی زیاد ئەكرێتەوە:

خوای پایەبـەرز دەفـەرموویت: ﴿ كُلَّمَا خَبَتۡ زِدۡنَٰهُمۡ سَعِيرٗا ﴾ الاسراء: ٩٧. واتـە: (ئەوانە شـوێنیان نـاو ئـاگری دۆزەخـە، هـەر كاتێـك بلێسـەی كوژایـەوە، بلێسـەی زیـاد دەكەینەوە بۆیان).

١٣- دۆزەخ چەند جۆرە دەنگێكی ترسێنەری هەیە:

خوای باڵادەسـت و خـاوەن شـكۆ دەفـەرموویت: ﴿ إِذَا رَأَتۡهُم مِّن مَّكَانِۭ بَعِيدٖ سَمِعُواْ لَهَا تَغَيُّظٗا وَزَفِيرٗا ﴿١٢﴾ ﴾ الفرقـان: ١٢. واتــە: (كاتێــك هــەر لــە دوورەوە ئــەو ئــاگرە بلێســەدارە خوانەناسان دەبینێت، دەنگی خەشم و قین و هەناسەی داخ لەدڵی دەبیستن).

﴿ إِذَآ أُلۡقُواْ فِيهَا سَمِعُواْ لَهَا شَهِيقٗا وَهِيَ تَفُورُ ﴿٧﴾ تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ ٱلۡغَيۡظِ ﴾ الملــك: ٧ - ٨. واتــــە: (كاتێـك فڕێدەدرێنــە نــاوی دەنگێكـی ناسـازو نـاخۆش و لوورەیـەك لـە دۆزەخـەوە دەبیستن، لە كاتێكدا قوڵـپ دەدات و دەكوڵێـت. لـەداخی خوانەناسـان خەریكە پارچـە پارچە و لێك ببێتەوە).

١٤- ئاگری دۆزەخ زۆر توندو تیژە، ڕووبەڕووی هەر شتێك ببێتەوە تێكی ئەشكێنێت:

خوای تاك و بێ هـاوەڵ دەفـەرموویت: ﴿ سَأُصۡلِيهِ سَقَرَ ﴿٢٦﴾ وَمَآ أَدۡرَىٰكَ مَا سَقَرُ ﴿٢٧﴾ لَا تُبۡقِي

﴿وَلَا تَذَرُ ﴿٢٨﴾﴾ المدثر: ٢٦ - ٢٨. واتە: ("ئەو بێ ویژدانە بەسەرییەوە ناچێت" دەبێت بیگەیەنمە دۆزەخ. جا تۆ نازانیت دۆزەخ چییە. هیچ ئەندامێك ناهێڵێتەوەو دەست هەڵناگرێت).

١٥- دۆزەخییەكان كۆ دەكرێنەوە، تا خەلكی پاك و ناپاك لەیەكتر جیا بكرێنەوە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحۡشَرُونَ ﴿٣٦﴾ لِيَمِيزَ ٱللَّهُ ٱلۡخَبِيثَ مِنَ ٱلطَّيِّبِ وَيَجۡعَلَ ٱلۡخَبِيثَ بَعۡضَهُۥ عَلَىٰ بَعۡضٖ فَيَرۡكُمَهُۥ جَمِيعٗا فَيَجۡعَلَهُۥ فِي جَهَنَّمَۚ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡخَٰسِرُونَ ﴿٣٧﴾﴾ الأنفال: ٣٦ - ٣٧. واتە: (بێ گومان ئەوانەش كە بێ باوەڕ بوون بۆ دۆزەخ كۆ دەكرێنەوەو ڕاپێچ دەكرێن. بۆ ئەوەی كە: خوا كەسانی دەروون پیس و ناپاك لە كەسانی دەروون خاوێن و پاك جیا بكاتەوەو پیس و ناپاكەكانیش لەسەر یەك كەڵەكە بكات و هەموویان بدات بە مل یەكدا بۆ ئەوەی كۆیان بكاتەوە بەگشتی، ئینجا فڕێیان بداتە ناو دۆزەخەوە، ئا ئەوانە هەر خۆیان خەسارەتمەند و زەرەرمەندن).

١٦- خوانەناسان و تاوانباران دەبرێنە سەر دۆزەخ، بە تیلەی چاو سەیری ئاگری دۆزەخ ئەكەن لە ترسان:

خوای بێ وێنە دەفەرموویت: ﴿وَتَرَىٰهُمۡ يُعۡرَضُونَ عَلَيۡهَا خَٰشِعِينَ مِنَ ٱلذُّلِّ يَنظُرُونَ مِن طَرۡفٍ خَفِيّٖ﴾ الشورى: ٤٥. واتە: (سەرەنجام تاوانباران دەبینیت دەبرێنە دۆزەخ، هەموو پەست و زەلیل و خەجاڵەتن، "لە شەرمەزاری و لە ترسدا" لە ژێرەوە بە تیلەی چاو دەڕوانن بۆ ئاگرەكە).

١٧- هیچ یەكێك لە دۆزەخیان دەربازی نابێت لە سزای دۆزەخ:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةُۢ بِٱلۡكَٰفِرِينَ﴾ العنكبوت: ٥٤. واتە: (بێگومان دۆزەخ دەوری كافرانی داوەو هەرگیز لە سزای دەرباز نابن).

﴿أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (دیواری بڵێسەی ئاگر ئابلۆقەی داون).

١٨- دۆزەخییەكان بەكۆت و زنجیرەوە فڕێدەدرێنە ناو شوێنێكی تەنگەبەرەوە:

خوای مەزن دەفەرموێت: ﴿وَإِذَآ أُلْقُواْ مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُّقَرَّنِينَ دَعَوْاْ هُنَالِكَ ثُبُورًا ﴿١٣﴾ لَّا تَدْعُواْ ٱلْيَوْمَ ثُبُورًا وَٰحِدًا وَٱدْعُواْ ثُبُورًا كَثِيرًا ﴿١٤﴾﴾ الفرقان: ١٣ - ١٤. واتە: (هەر كاتێك ئەوانە بەكۆت و زنجیرەوە فڕێ دەدرێنە ناو شوێنێكی تەنگەبەرەوە لە دۆزەخدا، داوای مەرگ و تیاچوون دەكەن و مردن بە ئاوات دەخوازن لەوێ. "ئەوسا پێیان دەوترێت" ئەمڕۆ داوای تەنها مردنێك مەكەن، بەڵكو داوای مردنی زۆر و بێشومار بكەن و ئاواتی بۆ بخوازن).

١٩- سووتەمەنی ئاگری دۆزەخ خەڵك و بەردە:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَقُودُهَا ٱلنَّاسُ وَٱلْحِجَارَةُ﴾ البقرة: ٢٤، التحريم: ٦. واتە: ("ئەو ئاگرەی" سووتەمەنیەكەی خەڵك و بەردە).

﴿وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ ٱلنَّارِ﴾ آل عمران: ١٠. واتە: (ئا ئەوانە سووتەمەنی ئاگرن).

﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنتُمْ لَهَا وَٰرِدُونَ ﴿٩٨﴾﴾ الأنبياء: ٩٨. واتە: ("پاشان پێیان دەوترێت" بێگومان ئێوەو ئەو شتانەی لە جیاتی خوا دەتانپەرست سووتەمەنی دۆزەخن و سەلكە بزوتی ئاگرن، دەبێت هەر بچنە ناوی و هەمیشە تێیدان).

٢٠- ئاگری دۆزەخ دەروونیشیان دەگرێتەوە:

خوای پەنهان زان دەفەرموێت: ﴿ٱلَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى ٱلْأَفْـِٔدَةِ ﴿٧﴾﴾ الهمزة: ٧. واتە: (ئەو ئاگرەی ڕوو دەكاتە ناو جەرگەی دڵ و دەروونەكان "كە مەڵبەندی كوفرو خوانەناسی و ڕەزیلییە").

٢١- سزادرانی دۆزەخییەکان بەردەوام نەبڕاوەیە:

خوای بێ هاوتا دەفەرموویت: ﴿ لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ ﴿٧٥﴾ ﴾ الزخرف: ٧٥. واتە: (ئازارو سزا لەسەریان کەم ناکرێتەوە، لە کاتێکدا هەمووشیان تیایدا نائومێد و بێ هیوان).

٢٢-جۆرەها وێنە و شێوەی سزا بۆ دۆزەخیان ئامادەیە:

خوای پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُم بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ ﴾[1] النساء: ٥٦. واتە: (هەموو جارێك پێستیان داوەشاو و سووتا و هەڵقرچا، پێستی تر دەکەین بەبەریاندا، بۆ ئەوەی بە چاکی سزاو ئازار بچێژن).

﴿ لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ ﴾ الأنعام: ٧٠، یونس: ٤. واتە: (بۆ ئەوانە خواردنەوەو ئاوی لەکوڵ و سزای بەئێش ئامادەیە).

﴿ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾ التوبة: ٣٤. واتە: (مژدەی سزایەکی پڕ ئێشیان بدەرێ).

﴿ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴾ الحج: ٢٢. واتە: ("پێیان دەوترێت": بچێژن سزای سووتان و ئاگر).

﴿ وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ ﴿٢٠﴾ وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٢١﴾ ﴾ السجدة: ٢٠ - ٢١. واتە: (پێیان دەوترێت: بچێژن سزای ئەو ئاگرەی کە بڕواتان پێی نەبوو. سوێند بەخوا ئێمە تاڵاو لە دونیادا دەکەین بەگەرویاندا، بێجگە لە سزای ڕیشە کێشکردنیان، بۆ ئەوەی بیر بکەنەوەو بگەڕێنەوە بۆ لای ئیمان).

---

(١) زانستی پزیشکی هاوچەرخ دەڵێت: جەستەی مرۆڤ پێکدێت لە توێژ و بن توێژ (جلد و أدمة)، توێژەکە شوێنی هەست پێکردنە، بن توێژەکەش هیچ هەستێکی پێ ناکرێت، ئەمەش یەکێك لەو شوێنە ئیعجازییە زانستیانەی قورئانی پیرۆزە.

﴿لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُم مِّنْ عَذَابِهَا﴾ فاطر: ٣٦. واتە: (بڕیاری لەناوچوونیان نادرێت، تا بمرن و ڕزگاریان بێت!! تەنانەت بەشێك لە سزاكەش لەسەریان كەم ناكرێتەوە).

﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ غافر: ٤٦. واتە: (ڕۆژی قیامەتیش فەرمان دەدرێت: ئادەی تاقم و دەستەی فیرعەون بخەنە ناو ئێش و ئازاری زۆر ناخۆشەوە).

﴿فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾﴾ فصلت: ٢٧. واتە: (كەوابوو سوێند بەخوا هەر دەبێت تاڵاوی سزای سەخت بكەین بەگەرووی ئەوانەی كە بێ باوەڕ بوون، لە ئایندەشدا بەخراپتر لەو كارو كردەوانەی كە دەیانكرد تۆڵەیان لێ دەستێنین).

﴿وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾ الحديد: ٢٠. واتە: (بێگومان لە قیامەتیشدا سزای زۆر سەخت بۆ دونیا پەرستان ئامادەیە).

﴿فَذُوقُوا فَلَن نَّزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا ﴿٣٠﴾﴾ النبأ: ٣٠. واتە: ("پاشان پێیان دەوترێت" دەبچێژن "ئەی خوانەناسان" لە سزاو ئازارو ئەشكەنجە بەولاوە، جا هەرگیز هیچی ترتان بۆ زیاد ناكەین).

٢٣- ئارامگرنین و توانای بەرگە گرتنی ئەو سزایەیان نیە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿اصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ ۖ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾﴾ الطور: ١٦. واتە: (دەبێت بچنە ناوی و سزا بچێژن، جا ئیتر خۆڕاگرن یان خۆڕاناگرن وەك یەكە بۆتان، بێگومان تۆڵەی ئەو كارو كردەوانەتان هەر دەدرێتەوە كە دەتانكرد).

٢٤- دۆزەخیەكان لەلایەن سەرپەرشتیارانی دۆزەخەوە بەناو ئاگری دۆزەخدا ڕائەكێشرێن و كۆت و زنجیر دەخرێتە ملی دۆزەخیان و بەگورزی ئاسنین لێیان

ئەدرێت:

خــوای پایەبــەرز دەفــەرموویت: ﴿ إِذِ ٱلۡأَغۡلَٰلُ فِيٓ أَعۡنَٰقِهِمۡ وَٱلسَّلَٰسِلُ يُسۡحَبُونَ ٧١ فِي ٱلۡحَمِيمِ ثُمَّ فِي ٱلنَّارِ يُسۡجَرُونَ ٧٢ ﴾ غـافر: ٧١ - ٧٢. واتـه: (کاتێـك کـۆت و زنجیرەکـان دەکرێنە گەردەنیان و ڕادەکێشرێن. بۆ ناو ئاوی زۆر گەرم، پاشـان ئاگریـان پـێ خـۆش دەکرێت و دەبنە سووتەمەنی بۆی).

﴿ خُذُوهُ فَٱعۡتِلُوهُ إِلَىٰ سَوَآءِ ٱلۡجَحِيمِ ٤٧ ثُمَّ صُبُّواْ فَوۡقَ رَأۡسِهِۦ مِنۡ عَذَابِ ٱلۡحَمِيمِ ٤٨ ذُقۡ إِنَّكَ أَنتَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلۡكَرِيمُ ٤٩ ﴾ الدخان: ٤٧ - ٤٩. واتە: (فەرمان دەدرێت: ئەو تاوانبارە بگرن و بەرزی بکەنەوە بەسەر ناوەڕاستی دۆزەخداو بەری بدەنەوە. لەوەودوا ئاگرو ئاوی زۆر لەکوڵ بکەن بەسەریدا. ئەوسا پێی دەوترێت: دەبچێژە، بێگومان زۆر خۆتت بەشت دەزانی و خۆتت زۆر بە ماقووڵ دەخستە بەرچاو).

﴿ أَلۡقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٖ ٢٤ ﴾ ق: ٢٤. واتــە: (هەرچــی کــافرو بــێ بــاوەڕێکی سەرکەش و بوغزن هەیە فڕێی بدەنە ناو ئاگری دۆزەخەوە).

﴿ فَأَلۡقِيَاهُ فِي ٱلۡعَذَابِ ٱلشَّدِيدِ ﴾ ق: ٢٦. واتە: (کەواتە ئێوە هەردووکتان ئـەو ئادەمییـە فـڕێ بدەنە ناو سزای سەختەوە).

﴿ يَوۡمَ يُدَعُّونَ إِلَىٰ نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا ١٣ هَٰذِهِ ٱلنَّارُ ٱلَّتِي كُنتُم بِهَا تُكَذِّبُونَ ١٤ ﴾ الطور: ١٣ - ١٤. واتە: (ڕۆژێك دێت بەتووندی پاڵیان پێوە دەنرێت بۆ ناو دۆزەخ. پێیان دەوترێت: ئەمە ئەو ئاگرو دۆزەخەیە کە کاتی خۆی بڕواتان پێی نەبوو بە گاڵتەتان دەزانی).

﴿ يَوۡمَ يُسۡحَبُونَ فِي ٱلنَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمۡ ذُوقُواْ مَسَّ سَقَرَ ٤٨ ﴾ القمـر: ٤٨. واتە: (ڕۆژێك دێـت کـە لەسەر ڕوویان ڕادەکێشرێن لەناو ئاگری دۆزەخدا، پێیان دەوترێـت: دە بچێژن تاڵـاوی دۆزەخ).

﴿ ثُمَّ ٱلۡجَحِيمَ صَلُّوهُ ٣١ يَوۡمَ يُسۡحَبُونَ فِي ٱلنَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمۡ ذُوقُواْ مَسَّ سَقَرَ ٤٨ ﴾ الحاقة: ٣١ - ٣٢.

واتە: (لەوەودوا بەرەو دۆزەخ ڕاپێچی بکەن و بیبەن و بیخەنە ناوی. پاشان بە زنجیرێکی حەفتا گەزی بیبەسنەوە).

﴿ يُصَبُّ مِن فَوْقِ رُءُوسِهِمُ ٱلْحَمِيمُ ﴿١٩﴾ يُصْهَرُ بِهِۦ مَا فِى بُطُونِهِمْ وَٱلْجُلُودُ ﴿٢٠﴾ وَلَهُم مَّقَـٰمِعُ مِنْ حَدِيدٍ ﴿٢١﴾ ﴾ الحج: ١٩ - ٢١. واتە: (ئاوی زۆر بەکوڵ لەسەرویانەوە دەکرێت بەسەریاندا. ئەو ئاوە بەکوڵە هەرچی لەناو سکیاندا هەیە بەپێستشیانەوە دەیتوێنێتەوە. گورزیش لە ئاسن "بۆ پیامالێن و لێدانیان" ئامادەکراوە).

﴿ إِنَّ لَدَيْنَآ أَنكَالًا وَجَحِيمًا ﴿١٢﴾ ﴾ المزمل: ١٢. واتە: (بەڕاستی ئێمە کۆت و زنجیرو دۆزەخمان ئامادەکردووە).

٢٥- دۆزەخیەکان زۆر بە سەختی و قوڕسی هەناسە دەدەن بە ئاهونالەوە:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ شَقُوا۟ فَفِى ٱلنَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ ﴿١٠٦﴾ ﴾ هود: ١٠٦. واتە: (جا ئەوانەی بەدبەخت و چارە ڕەش بوون، ئەوە لەناو ئاگردان، هەناسە هەڵمژین و هەناسە دانەوەیان زۆر سەخت و دژوارە).

﴿ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ ﴿١٠٠﴾ ﴾ الأنبياء: ١٠٠. واتە: (ئەوانە؛ بەهەناسەی قوڕس و لرخەلرخ و ئاهو ناڵەوە "ژیانی سەختی تیادا دەبەنەسەر" و مژدەو هیواو قسەیەکی خۆش نابیسن).

٢٦- بڵێسەی ئاگر ڕووی دۆزەخییەکان دەسوتێنێت و ڕووخساریان ئەم دیو و ئەو دیوی پێ دەکرێت لەناو ئاگری دۆزەخدا:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ ٱلنَّارُ وَهُمْ فِيهَا كَـٰلِحُونَ ﴿١٠٤﴾ ﴾ المؤمنون: ١٠٤. واتە: (بڵێسەی ئاگر چرۆچاویان دەبرژێنێت و هەموویان لێویان هەڵقرچاوەو دانیان شۆڕ دەبێتەوە).

﴿ يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِى ٱلنَّارِ ﴾ الأحزاب: ٦٦. واتە: (ڕۆژێك دێت ڕووخساریان ئەم دیودیوی پێ دەکرێت لەناو ئاگردا).

٢٧-ئاگری دۆزەخ پێستی ئەندامەکان و سەر دادەماڵێت و دەیسوتێنێت و ڕەشی دەکات:

خـوای باڵادەسـت و خـاوەن شـکۆ دەفـەرموویێت: ﴿ كَلَّآ إِنَّهَا لَظَىٰ ﴿١٥﴾ نَزَّاعَةً لِّلشَّوَىٰ ﴿١٦﴾ ﴾ المعـارج: ١٥ - ١٦. واتـه: (نـەخێر، ئـەو ئاواتانـە هیچـی نایەنەتـەدی، بەڕاسـتی دۆزەخ ئامادەیـە و بڵێسـەدارو داخ لـە دڵـە. لەکاتێکـدا داماڵێنـەری پێسـتی سـەرو هـەموو ئەندامەکانە).

﴿ لَوَّاحَةٌ لِّلْبَشَرِ ﴿٢٩﴾ ﴾ المـدثر: ٢٩. واتـە: (پێسـتیان هەڵدەقرچـێنێت و ڕەشـی دەکـات و دەری دەخات).

٢٨- ڕایەخ و داپۆشەریان لە ئاگرە:

خـوای بـێ وێنـە دەفـەرموویێت: ﴿ لَهُم مِّن جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِن فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ ﴾ الأعـراف: ٤١. واتە: (ئەوانە "لەناو دۆزەخدا" ڕایەخی ئاگرینیـان هەیـە، لـە سەروشیانەوە "سـەقف و بەتانی و لێفەی" ئاگرین داپۆشەریانە).

﴿ يَوْمَ يَغْشَىٰهُمُ ٱلْعَذَابُ مِن فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ ذُوقُواْ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٥٥﴾ ﴾ العنكبوت: ٥٥. واتە: (لە ڕۆژێکیاندا کە سزا دایاندەگرێت لە سەرویانەوە، لە ژێر پێیانەوە، خوای گەورە پێیان دەفەرموێت: دەیچێژن سەرەنجامی ئەو کارو کردەوانەی کە ئەنجامتان دەدا).

﴿ لَهُم مِّن فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِّنَ ٱلنَّارِ وَمِن تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ذَٰلِكَ يُخَوِّفُ ٱللَّهُ بِهِۦ عِبَادَهُۥ ﴾ الزمـر: ١٦. واتـە: (ئەوانە لەسەرویانەوە پەلـە هـەوری دوو کـەڵ لـە ئـاگر دەوری داون، لـە ژێریشیانەوە هەمان پەلە هەورو دووکەڵ هەیە، ئا بەوشێوەیە خوا بەندەکانی دەترسێنێت).

٢٩- پۆشاکیان لە ئاگرە:

خـــوای پـــەروەردگار دەفـــەرموویێت: ﴿ سَرَابِيلُهُم مِّن قَطِرَانٍ وَتَغْشَىٰ وُجُوهَهُمُ ٱلنَّارُ ﴿٥٠﴾ ﴾ ابـراهیم: ٥٠. واتـە: (کراسـەکانیان لـە قەترانـە "کـە ماددەیـەکی ڕەشـی بـۆن

ناخۆشە و بەخێراییش دەسوتێت" و بڵێسەی ئاگریش ڕووخساریانی داپۆشیوە).

﴿ فَٱلَّذِينَ كَفَرُواْ قُطِّعَتۡ لَهُمۡ ثِيَابٞ مِّن نَّارٖ يُصَبُّ مِن فَوۡقِ رُءُوسِهِمُ ٱلۡحَمِيمُ ﴾ الحـــج: ١٩.

واتە: (جا ئەوانەیان کە بێ باوەڕ بوون پارچە پۆشاك لە ئاگر بـڕاوە بـە باڵایـان، ئـاوی زۆر لەکوڵ لەسەرویانەوە دەکرێت بەسەریاندا).

٣٠- ئەوانەی زێڕو زیویان کۆ ئەکردەوەو لە ڕێی چاکە بەکاری ناهێنن، ئەوا بەوەی کۆیان کردۆتەوە سزا ئەدرێن:

خوای بێ هاوەڵ و هاوتا دەفەرمووێت: ﴿ يَوۡمَ يُحۡمَىٰ عَلَيۡهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكۡوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمۡ وَجُنُوبُهُمۡ وَظُهُورُهُمۡۖ هَٰذَا مَا كَنَزۡتُمۡ لِأَنفُسِكُمۡ فَذُوقُواْ مَا كُنتُمۡ تَكۡنِزُونَ ٣٥ ﴾ التوبة: ٣٥. واتە: ("سزای سەخت" لە ڕۆژێکدا دەبێت ئەو پارەو سامانەی کۆیان کردۆتەوە، لە دۆزەخدا سوور دەکرێنەوە، ناوچاو و لاتەنیشت و پشتیانی پێی داخ دەکرێت،ئینجا پێیان دەوترێت: ئەمە ئەو سامانەیە کە کۆتان دەکردەوە بۆخۆتان، دە بچێژن سزای ئەوەی کە بۆ خۆتان کۆدەکردەوە).

٣١- خۆراکی دۆزەخییەکان لە درەختی ژەقنەبوتە، کە درەختێکە لەناخی دۆزەخدا خوا ڕوواندویەتی:

خـوای گـەورە دەفـەرمووێت: ﴿ إِنَّ شَجَرَتَ ٱلزَّقُّومِ ٤٣ طَعَامُ ٱلۡأَثِيمِ ٤٤ كَٱلۡمُهۡلِ يَغۡلِي فِي ٱلۡبُطُونِ ٤٥ كَغَلۡيِ ٱلۡحَمِيمِ ٤٦ ﴾ الـدخان: ٤٣ - ٤٦. واتــە: (بەڕاسـتی درەختــی ژەقنەبوت. بەروبوومەکەی خۆراکی تاوانبارانـە. هـەروەك کـانزای تـواوە لـەناو ورگ و ڕیخۆڵەکاندا دەکوڵێت. وەك کوڵانی ئاوی یەکجار گەرم).

﴿ لَأٓكِلُونَ مِن شَجَرٖ مِّن زَقُّومٖ ٥٢ فَمَالِـُٔونَ مِنۡهَا ٱلۡبُطُونَ ٥٣ فَشَٰرِبُونَ عَلَيۡهِ مِنَ ٱلۡحَمِيمِ ٥٤ فَشَٰرِبُونَ شُرۡبَ ٱلۡهِيمِ ٥٥ ﴾ الواقعة: ٥٢ - ٥٥. واتە: (لە بەرووبومی درەختی ژەقنەبوتیش دەخۆن. ورگ و سکتانی لێ پڕ دەکەن. ئینجا ئاوی کوڵیشی بەسەردا دەکەن. هەر وەکو ئەو

حوشترانەی بەهۆی نەخۆشییەكی تایبەتەوە تێر ئاو نابن).

﴿ فَلَيۡسَ لَهُ ٱلۡيَوۡمَ هَٰهُنَا حَمِيمٞ ٣٥ وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنۡ غِسۡلِينٖ ٣٦ لَّا يَأۡكُلُهُۥٓ إِلَّا ٱلۡخَٰطِـُٔونَ ٣٧ ﴾ الحاقـة: ٣٥ - ٣٧. واتە: (كەواتە ئەمڕۆ ئالێرە هیچ دڵسۆزێكی نییە. خۆراكیشی تەنها لە كێم و زوخاوی داچۆڕاو نەبێت هیچی تر نییە. كە، كەس نایخوات، جگەلە تاوانباران).

﴿ أَذَٰلِكَ خَيۡرٞ نُّزُلًا أَمۡ شَجَرَةُ ٱلزَّقُّومِ ٦٢ إِنَّا جَعَلۡنَٰهَا فِتۡنَةٗ لِّلظَّٰلِمِينَ ٦٣ إِنَّهَا شَجَرَةٞ تَخۡرُجُ فِيٓ أَصۡلِ ٱلۡجَحِيمِ ٦٤ طَلۡعُهَا كَأَنَّهُۥ رُءُوسُ ٱلشَّيَٰطِينِ ٦٥ فَإِنَّهُمۡ لَأٓكِلُونَ مِنۡهَا فَمَالِـُٔونَ مِنۡهَا ٱلۡبُطُونَ ٦٦ ثُمَّ إِنَّ لَهُمۡ عَلَيۡهَا لَشَوۡبٗا مِّنۡ حَمِيمٖ ٦٧ ﴾ الصافات: ٦٢ - ٦٧. واتە: (باشە، ئایا ئەو بەهەشت و نازو نیعمەتە چاكە؟ یان درەختی ژەقنە بووت. كە ئێمە كردوومانە بەهۆی ناخۆشی و ئازار بۆ ستەمكاران. بێگومان ئەوە درەختێكە لەناخی دۆزەخدایە و لەوێوە "لق و پۆپەكانی" بەهەموو بەشەكانی دۆزەخدا بڵاوكردووەتەوە. بەروبوومەكەی دەڵێی سەلكەسەری شەیتانەكانە. دۆزەخیەكان بەناچاری لێی دەخۆن و سكیان لێ پڕ دەكەن. لەوەودوا شلەمەنیەكی زۆر گەرم دەكەن بەسەریدا).

﴿ لَّيۡسَ لَهُمۡ طَعَامٌ إِلَّا مِن ضَرِيعٖ ٦ لَّا يُسۡمِنُ وَلَا يُغۡنِي مِن جُوعٖ ٧ ﴾ الغاشية: ٦ - ٧. واتـە: (هـیچ خۆراكیشیان نییـە تـەنها دڕكێكی وشـك و تفت و تاڵـە نـەبێت. نـە ئەوەیـە گۆشـتی پێبگرن و پێی قەڵەو ببن، نە ئەوەشە پێی تێرببن).

٣٢- خواردنەوەیان ئاوی گـەرم و لـەكوڵ و كـێم و زووخـاوە، كـە لەبـەر گەرمییەكەی ڕیخۆڵەكانیان لەت لەت دەبێت:

خـــوای پایەبـــەرز دەفـــەرمووێت: ﴿ وَٱسۡتَفۡتَحُواْ وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٖ ١٥ مِّن وَرَآئِهِۦ جَهَنَّمُ وَيُسۡقَىٰ مِن مَّآءٖ صَدِيدٖ ١٦ يَتَجَرَّعُهُۥ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُۥ ﴾ ابـراهیم:١٥ - ١٧. واتە: (ئەوسا ئـیتر پێغەمبـەران داوای سـەركەوتنیان لـە پـەروەردگار كـردو هـەموو زۆردارو سـتەمكارو سەرسـەخت و دڵ ڕەشـێك نائومێـد و مایـەپووچ بـوو. "هـەر یـەك لەوانـە" لـە داهـاتوودا دۆزەخ چـاوەڕێیەتی و تیایـدا كـێم و زووخـاوی دەرخـوارد

دەدرێت. جا ئەو کێم و زووخاوە قوم قوم بەناچاری دەخواتەوەو بەئاسانی بۆی قوت نادرێت).

﴿ لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ ﴾ الأنعام: ٧٠، یونس: ٤. واتە: (بۆ ئەوانە خواردنەوەو ئاوی لەكوڵ ئامادەیە).

﴿ بِئْسَ ٱلشَّرَابُ وَسَآءَتْ مُرْتَفَقًا ﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (ئای كە چەند خواردنەوەیەكی تاڵ و ناخۆشە، چەندە جێگەو ڕێگەیەكی پڕ لە ئازارە).

﴿ وَسُقُوا۟ مَآءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَآءَهُمْ ﴾ محمد: ١٥. واتە: (ئاوی لەكوڵ دەكرێت بەگەروویاندا، كە ڕیخۆڵەكانیان پارچە پارچە و توێ توێ دەكات).

﴿ يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ ءَانٍ ﴿٤٤﴾ ﴾ الرحمن: ٤٤. واتە: (جا لە نێوان ئاگرو ئاوی گەرمدا كە بە سەروچاویاندا دەكرێت هەر دەخولێنەوە).

﴿ لَّا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا ﴿٢٤﴾ إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا ﴿٢٥﴾ ﴾ النبأ: ٢٤ - ٢٥. واتە: (لەناویدا ناچێژن فێنكاییەك یان خواردنەوەیەكی بەتام. جگە لەئاوی لە كوڵ و كێم و زووخاو).

٣٣- بە ئاهو ناڵەوە هاوار دەكەن، لە تینویتیە زۆرەكەیاندا داوای ئاو ئەكەن، ئاوێكی گەرمی وەك خڵتەی كانزای تواوە پێیان دەدرێت:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَإِن يَسْتَغِيثُوا۟ يُغَاثُوا۟ بِمَآءٍ كَٱلْمُهْلِ يَشْوِى ٱلْوُجُوهَ ﴾ الكهف: ٢٩. واتە: (خۆ ئەگەر هاوار بكەن لە ئازارو تینویەتیدا، ئەوە ئاو دەدرێن بە ئاوێكی گەرمی پیس و بۆن ناخۆش كە وەكو خڵتەی كانزای تواوە وایە، ئەوەندەش گەرمە دەم و چاویان هەڵدەكورڕوزێنێت و دەیبرژێنێت).

﴿ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَٰشِعَةٌ ﴿٢﴾ عَامِلَةٌ نَّاصِبَةٌ ﴿٣﴾ تَصْلَىٰ نَارًا حَامِيَةً ﴿٤﴾ تُسْقَىٰ مِنْ عَيْنٍ ءَانِيَةٍ ﴿٥﴾ ﴾ الغاشية: ٢ - ٥. واتە: (لەو ڕۆژەدا چەند ڕووخسارانێك خەجاڵەت و ڕەنگ زەرد و شەرمەزار و زەبوونن. "هەر یەك لە خاوەنی ئەو ڕووخسارانە" ئیشكەرێكی شەكەت

و ماندوون "بۆ دەستهێنانی دنیای دوور لە ئیمان". دەچنە ناو ئاگرێكی سووتێنەرەوە. لە سەرچاوەیەكی لە كوڵ و زۆر گەرم خواردنەوەی دەدرێتیٚ).

٣٤- خۆراك و خواردنـەوەی بەهەشـتییەكان لـە دۆزەخییـەكان قەدەغـە كراوە:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ وَنَادَىٰٓ أَصۡحَٰبُ ٱلنَّارِ أَصۡحَٰبَ ٱلۡجَنَّةِ أَنۡ أَفِيضُواْ عَلَيۡنَا مِنَ ٱلۡمَآءِ أَوۡ مِمَّا رَزَقَكُمُ ٱللَّهُۚ قَالُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى ٱلۡكَٰفِرِينَ ٥٠ ﴾ **الأعراف: ٥٠.**

واتە: ("دۆزەخیان بەدەم ئاهو ناڵەو غەم و پەژارەوە" هاواریان لە بەهەشتیەكان كردو لێیان پاڕانەوەو وتیان: نەختێك ئاومان بەسەردا بڕێژن یان بەشمان بدەن لەو ڕزق و ڕۆزیانەی كە خوا پێی بەخشیوون "بەهەشتیەكان لەوەڵامدا" وتیان: بەڕاستی خوا خواردن و خواردنەوەی بەهەشتیان لەسەر بێ باوەڕان حەڕام كردووە).

٣٥- ئاكامی دۆزەخیەكان ڕیسوایی و سەر شۆڕبوون و چارەنووسی هەرە خراپە:

خـوای پایەبـەرز دەفـەرموویێت: ﴿ فَحَسۡبُهُۥ جَهَنَّمُۖ وَلَبِئۡسَ ٱلۡمِهَادُ ﴾ **البقـرة: ١٢٦. واتـە: (بەڵام لەوەودوا بەناچاری تووشی سزای ئاگری دەكەم كە سـەرەنجام و چارەنووسـێكی خراپە).**

﴿ فَحَسۡبُهُۥ جَهَنَّمُۖ وَلَبِئۡسَ ٱلۡمِهَادُ ﴾ **البقـرة: ٢٠٦. واتـە: (جـا ئـەو خوانەناسـە دۆزەخـی بەسە، سوێند بەخوا ئەو دۆزەخە شوێن و جێگەو لانكەیەكی نالەبارە).**

﴿ يُدۡخِلۡهُ نَارًا خَٰلِدًا فِيهَا وَلَهُۥ عَذَابٌ مُّهِينٌ ﴾ **النسـاء: ١٤. واتـە: (ئـەوە خـوا دەیخاتـە نـاو ئاگرێكـەوە كـە بـۆ هەمیشـە تیایـدا دەمێنێتـەوەو سـزایەكی سـەر شـۆڕو ڕیسواكەری بۆ هەیە).**

﴿ ذَٰلِكَ ٱلۡخِزۡيُ ٱلۡعَظِيمُ ﴾ **التوبـة: ٦٣. واتـە: (ئـا ئـەوە ڕیسـوایی و خەجاڵەتیـەكی**

زۆر گەورەیە).

﴿ ٱلَّذِينَ يُحۡشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمۡ إِلَىٰ جَهَنَّمَ أُوْلَٰٓئِكَ شَرّٞ مَّكَانٗا وَأَضَلُّ سَبِيلٗا ﴿٣٤﴾ ﴾ **الفرقان: ٣٤.[1] واتە: (ئەو تاوانبارانەی "دژایەتی بەرنامەی خوا دەکەن"، لەسەر ڕووخساریان کێش دەکرێن بۆ دۆزەخ و تیایدا کۆدەکرێنەوە، ئا ئەوانە ناخۆشترین جێگەیان هەیە، چونکە گومڕاترین ڕێبازیان کاتی خۆی گرتبووە بەر).**

٣٦- کاتێك سزا دەدرێن ئومێدی گەڕانەوە دەخوازن بۆ ژیانی دونیا:

خوای بێ هاوەڵ و هاوبەش دەفەرموێت: ﴿ وَلَوۡ تَرَىٰٓ إِذۡ وُقِفُواْ عَلَى ٱلنَّارِ فَقَالُواْ يَٰلَيۡتَنَا ... ﴾ **الأنعام: ٢٧. واتە: (جا ئەگەر ئەوانە ببینی "لە قیامەتدا" لەسەر لێواری دۆزەخ ڕاوەستێنراون "بەدەم حەسرەت و ئاهوناڵەوە" دەڵێن: خۆزگە جارێکی تر بیانگێڕاینایەتەوە بۆ دونیا).**

﴿ رَبَّنَآ أَخۡرِجۡنَا مِنۡهَا فَإِنۡ عُدۡنَا فَإِنَّا ظَٰلِمُونَ ﴿١٠٧﴾ قَالَ ٱخۡسَـُٔواْ فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ ﴿١٠٨﴾ ﴾ **المؤمنون: ١٠٧ - ١٠٨. واتە: (پەروەردگارا لەناو ئاگری دۆزەخ و سزاکەیدا دەرمان بهێنە ئەگەر جارێکی تر گەڕاینەوە "بۆ گومڕایی" ئەوە ئیتر دیارە کە ئێمە کەسانێکی ستەمکارین. "خوای گەورە لە وەڵامدا بە تووڕەییەوە" دەفەرموێت: بێ دەنگ بن و دەمتان داخەن، قسەم لەگەڵدا مەکەن).**

﴿ كُلَّمَآ أَرَادُوٓاْ أَن يَخۡرُجُواْ مِنۡهَا مِنۡ غَمٍّ أُعِيدُواْ فِيهَا وَذُوقُواْ عَذَابَ ٱلۡحَرِيقِ ﴿٢٢﴾ ﴾ **الحج: ٢٢. واتە: (هەر کە هەوڵ بدەن و بیانەوێت خۆیان ڕزگار بکەن و لەو سزایە هەڵبێن "بە قامچی و تێهەڵدان" دەگێڕدرێنەوە ناوی و پێیان دەوترێت: دەبچێژن سزای سووتان و ئاگر).**

﴿ كُلَّمَآ أَرَادُوٓاْ أَن يَخۡرُجُواْ مِنۡهَآ أُعِيدُواْ فِيهَا وَقِيلَ لَهُمۡ ذُوقُواْ عَذَابَ ٱلنَّارِ ٱلَّذِي كُنتُم بِهِۦ

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە: التوبة ٧٣، الرعد ١٨، الحج ٧٢، الفرقان ٦٦، الزمر ٧٢، غافر ٧٦، الحدید ١٥، المجادلة ٨، الملك ٦.

تُكَذِّبُونَ ﴾ السجدة: ٢٠. واتە: (هەر کاتێك ویستیان لێی دەرچن، دەگێڕدرێنەوە بۆ ناوی، پێیان دەوترێت: بچێژن سزای ئەو ئاگرەی کە بڕواتان پێی نەبوو).

﴿ يَقُولُونَ يَٰلَيۡتَنَآ أَطَعۡنَا ٱللَّهَ وَأَطَعۡنَا ٱلرَّسُولَا۠ ﴾ الأحزاب: ٦٦. واتە: (بەدەم ئاهو ناڵەوە دەڵێن: ئای خۆزگە فەرمانبەرداری خواو گوێڕایەڵی پێغەمبەر بووینایە).

﴿ وَهُمۡ يَصۡطَرِخُونَ فِيهَا رَبَّنَآ أَخۡرِجۡنَا نَعۡمَلۡ صَٰلِحًا ﴾ فاطر: ٣٧. واتە: (ئەوانە گریە و زاری و هاوارو قیژەو ناڵەیان لەناو دۆزەخدا لێ بەرز دەبێتەوەو بە کەساسیەوە دەڵێن: پەروەردگارا؛ دەرمان بێنە و ڕزگارمان بکە لەم حاڵە، مەرج بێت کارو کردەوەی چاك ئەنجام بدەین).

﴿وَتَرَى ٱلظَّٰلِمِينَ لَمَّا رَأَوُاْ ٱلۡعَذَابَ يَقُولُونَ هَلۡ إِلَىٰ مَرَدّٖ مِّن سَبِيلٖ ﴾ الشورى: ٤٤. واتە: (ئەوسا تۆ ئەی محمد (ﷺ) لە قیامەتدا دەبینیت ستەمکاران کاتێك سزاو ئەشکەنجەی دۆزەخ دەبینن، بەکەساسیەوە دەڵێن: ئایا هیچ ڕێگەیەك هەیە بۆ گەڕانەوە، تا خوا چۆنی بوێت وا بکەین؟!).

٣٧-لەخوای گەورە دەپاڕێنەوە بۆ ئەوەی سزایان لەسەر کەم بکاتەوە یاخود سووك بكات:

خوای باڵادەست دەفەرموویت: ﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ فِي ٱلنَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ٱدۡعُواْ رَبَّكُمۡ يُخَفِّفۡ عَنَّا يَوۡمٗا مِّنَ ٱلۡعَذَابِ ۝٤٩ ﴾ غافر: ٤٩. واتە: (ئینجا ئەوانەی کە لەناو ئاگری دۆزەخدان بە فریشتەکانی کارگێڕی دۆزەخ دەڵێن: داوا لە پەروەردگارتان بکەن، تەنها ڕۆژێك سزاو ئازارمان لەسەر کەم بکاتەوە).

٣٨- هیوای مردن ئەخوازن، تا لە سزا ڕزگاریان ببێت ئەمەش هەرگیز بۆیان نایەتەجێ:

﴿ وَنَادَوۡاْ يَٰمَٰلِكُ لِيَقۡضِ عَلَيۡنَا رَبُّكَۖ قَالَ إِنَّكُم مَّٰكِثُونَ ۝٧٧ ﴾ الزخرف: ٧٧. واتە: (دۆزەخیەکان هاوار دەکەن، ئەی مالك "کە فریشتەی سەرپەرشتیارە": دەبا پەروەردگارت

بمانكوژێت و دەبا بمرین و كۆتایی بەم سەغڵەتیەمان بێت، لەوەڵامیاندا دەڵێت: بەڕاستی ئەوە جێتانە و تیایدا بۆ هەمیشەیی دەبێت بمێننەوە).

٣٩- هیچ كەسێك نییە فریایان بكەوێت ئەگەر داوای پشتیوانیش بكەن:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ لَّا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴾ الأحزاب: ٦٥.واتە: (لەوێش نە پشتیوانێك شك دەبەن فریایان بكەوێت، نە كەسێك ڕزگاریان بكات).

﴿ أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ ٱلْعَذَابِ أَفَأَنتَ تُنقِذُ مَن فِى ٱلنَّارِ ﴿١٩﴾ ﴾الزمر: ١٩.واتە: (جا ئایا ئەو كەسەی كە بەهۆی خراپی و خوانەناسیەوە بڕیاری سزادرانی درابێت "تۆ هیچ كاروباری ئەوت بەدەستە".. ئایا تۆ دەتوانیت ئەو جۆرە كەسانە ڕزگار بكەیت كە لەناو ئاگری دۆزەخدا گیریان خواردووە؟!).

٤٠- تاوانباران دان بە تاوانەكانیان دەنێن و بەشە سزای خۆیان وەرئەگرن:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ وَقَالُوا۟ لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِىٓ أَصْحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ ﴿١٠﴾ فَٱعْتَرَفُوا۟ بِذَنۢبِهِمْ فَسُحْقًا لِّأَصْحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ ﴿١١﴾ ﴾ الملك: ١٠ - ١١. واتە: (ئینجا دەڵێن: ئەگەر ئێمە گوێمان بگرتایە و بیرو هۆشمان بەكار بهێنایە نەدەبووینە نیشتەجێی دۆزەخ. ئەوسا ئیتر بەناچاری و خەجاڵەتیەوە دان بەگوناهو تاوانی خۆیاندا دەنێن، جا با نیشتەجێكانی دۆزەخ لەوەولاترچن).

﴿ قَالُوا۟ رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَآلِّينَ ﴿١٠٦﴾ ﴾ المؤمنون: ١٠٦. واتە: ("سەرەنجام بەكەساسیەوە" دەڵێن: پەروەردگارا نەگبەتی و نەهامەتی سەرشانی گرتین و زاڵ بوو بەسەرماندا ئێمە كەسانێكی گومڕا بووین).

٤١- بۆ هەتا هەتایی لە دۆزەخدا دەمێننەوە:

خـــوای پایەبـــەرز دەفـــەرموویێت: ﴿ هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴾ البقـــرة: ٣٩.[1] واتـــە: (ئەوانـــە نیشتەجێی دۆزەخن بۆ هەتا هەتایی تیایدا دەمێننەوە).

﴿ خَٰلِدِينَ فِيهَا ﴾ البقرة: ١٦٢.[2] واتە: (لە ئاگری دۆزەخدا بۆ هەمیشە دەمێننەوە).

﴿ خَٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدٗا ﴾ النساء: ١٦٩.[3] واتە: (ژیانی نەمری بەناچاری دەبێت لـە دۆزەخـدا ببەنە سەر).

﴿ خَٰلِدِينَ فِيهَاۖ لَا يُخَفَّفُ عَنۡهُمُ ٱلۡعَذَابُ وَلَا هُمۡ يُنظَرُونَ ١٦٢ ﴾ البقـــرة: ١٦٢، آل عمـــران: ٨٨. واتـــە: (ئەوانـــە بـــەو نەفرینـــە لـــە ئـــاگری دۆزەخـــدا بـــۆ هەمیشـــە دەمێننـــەوەو ئـــەو سزایەیان لەسەر سووك ناكرێت و بە چاوی سۆزەوە تەماشا ناكرێن).

﴿ وَفِي ٱلۡعَذَابِ هُمۡ خَٰلِدُونَ ﴾ المائـدة: ٨٠. واتــە: (لــەناو ســزای دۆزەخــدا دەبێــت بــۆ هەمیشە بمێننەوە).

﴿ فِي جَهَنَّمَ خَٰلِدُونَ ﴾ المؤمنون: ١٠٣. واتە: (دەبێت هەر لە ناو دۆزەخدا ژیـانی نـەبڕاوە ببەنە سەر).

﴿ فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَٰلِدُونَ ﴾ الزخـــرف: ٧٤. واتـــە: (لـــەناو ئـــازارو ســـزای دۆزەخـــدا بەهەمیشەیی دەمێننەوە).

﴿ وَفِي ٱلنَّارِ هُمۡ خَٰلِدُونَ ﴾ التوبـة: ١٧. واتــە: (ئەوانــە لــەناو ئــاگری دۆزەخـدا "لـە ژیانی كوڵە مەرگیدا" بەردەوام).

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: البقرة ٨١ و٢١٧ و٢٥٧ و٢٧٥، آل عمران: ١١٦، الأعراف ٣٦، یونس ٢٧، الرعد ٥، المجادلة ١٧.

(٢) هەروەها سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: التوبة ٦٨، هود ١٠٧، النحل ٢٩، الزمر ٧٢، غافر ٧٦، التغابن ١٠، البينة ٦.

(٣) سەیری ئەم دوو ئایەتانەش بكە لە: الأحزاب ٦٥، الجن ٢٣.

﴿ وَذُوقُواْ عَذَابَ ٱلْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ السجدة: ١٤. واتە: (بچێژن ئێش و سزای نەبڕاوە، لە سەرئەنجامی کارو کردەوەیەك کە دەتانکرد).

﴿ ٱلنَّارُ مَثْوَىٰكُمْ خَٰلِدِينَ فِيهَآ إِلَّا مَا شَآءَ ٱللَّهُ ﴾ الأنعام: ١٢٨. واتە: (ئەم ئاگرە جێگەتانە نەمرن تیادا، مەگەر خوا ویستی لەسەر بێت).

﴿ لَّٰبِثِينَ فِيهَآ أَحْقَابًا ﴿٢٣﴾ ﴾ النبأ: ٢٣.(١) واتە: (هەزارەها ساڵی دوورو درێژو نەبڕاوەی تێدا دەبەنەسەر).

ڕاڤەکارانی قورئان وتویانە، مەبەست لە مانەوەی هەتا هەتایی لە ئاگری دۆزەخدا: بە نیسبەت موسڵمانان و بڕواداران بریتیە لە مانەوە لە ئاگری دۆزەخدا بۆ ماوەیەکی درێژ. هەروەها بەنیسبەت بێ باوەڕان و دووڕوان بریتیە لە مانەوەی هەتا هەتایی. وتەی تریش لەمبارەوە کراوە.

٤٢- هەندێك لە دۆزەخیەكان نەفرەت لە هەندێکی تریان دەکەن و تۆمەتباریان دەکەن بەوەی هۆکاری چوونە دۆزەخی ئەوان بوونە، بۆیە لە خوای گەورە دەپاڕێنەوە کە دوو بەرامبەر سزای گومڕاکەرانیان بدات:

خوای پایەبەرز دەفەرمووێت: ﴿ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَّعَنَتْ أُخْتَهَا ۖ حَتَّىٰٓ إِذَا ٱدَّارَكُواْ فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَىٰهُمْ لِأُولَىٰهُمْ رَبَّنَا هَٰٓؤُلَآءِ أَضَلُّونَا فَـَٔاتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِّنَ ٱلنَّارِ ۖ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلَٰكِن لَّا تَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ وَقَالَتْ أُولَىٰهُمْ لِأُخْرَىٰهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ فَذُوقُواْ ٱلْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ ﴿٣٩﴾ ﴾ الأعراف: ٣٨ - ٣٩. واتە: (هەر کاتێك هەر کۆمەڵ و دەستەیەك دەچنە ناوی نەفرین دەکەن لە هاوئاین و هاوبیرانیان، هەتا ئەو کاتەی هەموویان کۆ دەکرێنەوەو بەسەریەکدا دەدرێن لە ناویدا، شوێنکەوتەکان ڕوو بەگەورەکانیان دەڵێن: پەروەردگارا ئا ئەوانە ئێمەیان گومڕا کرد، دە تۆش لە ناو دۆزەخدا سزای

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بکە کە هەمان ئەو واتایەیە: التوبة ٦٣، النساء ١٤ و ٩٣، فصلت ٢٨، الأنبياء ٩٩.

دوو بەرامبەریان بدە!! "خوای گەورەش دەفەرموویت": بۆ هەموو لایەك "سزاو تۆڵە" دوو بەرامبەرە بەڵام ئێوە پێی نازانن. "پاشان" دەستە پێشوەكان بە دواییینەكان دەڵێن: وەنەبێت ئێوە هیچ ڕێزو فەزڵێكتان هەبێت بەسەر ئێمەدا، دە ئێوەش بچێژن سزاو ئازار بەهۆی ئەو كارو كردەوە نالەبارانەوە كە ئەنجامتان دەدا).

﴿ وَإِذۡ يَتَحَآجُّونَ فِي ٱلنَّارِ فَيَقُولُ ٱلضُّعَفَـٰٓؤُاْ لِلَّذِينَ ٱسۡتَكۡبَرُوٓاْ إِنَّا كُنَّا لَكُمۡ تَبَعٗا فَهَلۡ أَنتُم مُّغۡنُونَ عَنَّا نَصِيبٗا مِّنَ ٱلنَّارِ ﴿٤٧﴾ ﴾ **غافر: ٤٧. واتە: (ئەوكاتە ئیتر شەڕو كێشە دەست پێدەكەن لەناو ئاگری دۆزەخدا، لاوازو چەوساوەكان بە دەسەڵاتدارو لووت بەرزەكان دەڵێن: خۆ بەڕاستی ئێمە شوێنكەوتەی ئێوە بووین، ئایا ئێوە ناتوانن تۆزێك سزای ئاگرمان لەسەر كەم بكەنەوە؟).**

﴿ إِذۡ تَبَرَّأَ ٱلَّذِينَ ٱتُّبِعُواْ مِنَ ٱلَّذِينَ ٱتَّبَعُواْ وَرَأَوُاْ ٱلۡعَذَابَ وَتَقَطَّعَتۡ بِهِمُ ٱلۡأَسۡبَابُ ﴿١٦٦﴾ ﴾ **البقرة: ١٦٦. واتە: (لەو كاتەدا سزای ڕۆژی دوایی دەبینن، ئەوانەی كە خەڵكی شوێنیان كەوتبوون خۆیان بەری دەكەن و لە شوێنكەوتەكانیان حاشا دەكەن، بەتایبەت كاتێك ئەو سزا توندو تیژە دەبینن، هەموو پەیوەندییەكیان دەپچڕێت كە لە نێوانیاندا هەبوو و هیچ بەڵگە و بیانویەكیان بەدەستەوە نامێنێت كە خۆیانی پێ ڕزگار بكەن).**

٤٣- بەهەشتیەكان بانگی دۆزەخییەكان دەكەن و پێیان دەڵێن ئەو بەڵێنەی پەروەردگارمان بە ئێمەی دابوو دەستمانكەوت، ئایا بەڕاستی ئەو بەڵێنەی كە پەروەردگارتان بە ئێوەی دابوو دەستتان كەوت؟:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ وَنَادَىٰٓ أَصۡحَٰبُ ٱلۡجَنَّةِ أَصۡحَٰبَ ٱلنَّارِ أَن قَدۡ وَجَدۡنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقّٗا فَهَلۡ وَجَدتُّم مَّا وَعَدَ رَبُّكُمۡ حَقّٗاۖ قَالُواْ نَعَمۡۚ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنُۢ بَيۡنَهُمۡ أَن لَّعۡنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٤٤﴾ ٱلَّذِينَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ وَيَبۡغُونَهَا عِوَجٗا وَهُم بِٱلۡأٓخِرَةِ كَٰفِرُونَ ﴿٤٥﴾ ﴾ **الأعراف: ٤٤ - ٤٥. واتە: ("پاشان" نیشتەجێیانی بەهەشت بانگی نیشتەجێكانی دۆزەخیان كرد: بەڕاستی**

ئەو بەڵێنەی كە پەروەردگارمان پێی دابووین دەستمانكەوت و پێی بەخشین، ئایا ئێوەش ئەو بەڵێنەی كە پەروەردگارتان دابووی بەڕاستی دەستانكەوت؟! "لەوەڵامدا بەدڵ شكاوی و غەم و پەژارەیەكی زۆرەوە" وتیان: بەڵێ... ئەوسا جاڕچییەك جاریدا لە نێوانیاندا و هاواری كرد: نەفرەتی خوا لە ستەمكاران بێت. ئەوانەی كە بەنەرمە بڕی بەرهەڵستی ڕێبازی خوا دەكەن و كۆسپ و تەگەرە دەخەنە سەر ڕێگە و ڕێبازی خۆیان، لە كاتێكدا هەمیشە ئەوان بێ بڕوان بە زیندوو بوونەوەو لێپرسینەوە).

بەهەشت

بەهەشتییەکان:

خـوای گـەورە بەهەشـتی ئامـادەکردووە بـۆ ئەوانـەی باوەڕیـان هێنـاوە بـەخواو پێغەمبەرەکەی و پەیامەکەی کە ئیسلامە. جا قورئانی پیرۆز بەچەند وەسفێك وەسفی بەهەشتیەکانی کردووە، کە بریتین لە:

١- پارێزگاران و لە خواترسان (المتقون):

خـوای گـەورە دەفـەرموویێت:﴿ لِلَّذِينَ ٱتَّقَوۡاْ عِندَ رَبِّهِمۡ جَنَّٰتٌ ﴾ آل عمـران: ١٥. واتـە: (بۆ ئەوانەی پارێزکارو خواناسن، لای پەروەردگاریان باخەکانی بەهەشت ئامادەیە).

﴿ وَلَنِعۡمَ دَارُ ٱلۡمُتَّقِينَ ٣٠ جَنَّٰتُ عَدۡنٍ يَدۡخُلُونَهَا تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُۖ لَهُمۡ فِيهَا مَا يَشَآءُونَۚ كَذَٰلِكَ يَجۡزِي ٱللَّهُ ٱلۡمُتَّقِينَ ٣١ ﴾ النحل: ٣٠ - ٣١. واتە: (ئای کە چەندە جێگە و ڕێگە و کۆشك و تەلاری خواناس و پارێزکاران سازگارو خۆش و جوان و ڕازاوەیە. "ئەو جێگە و ڕێگەیە" باخەکانی بەهەشتی عەدنە کە بەختەوەران دەچنە ناوی، چەندەها ڕووبار بەبەردەم کۆشکەکان و بەژێر درەختەکانیدا جاری و ڕەوانە، هەرچیەك بخوازن و هەرچی ئارەزوو بکەن و هەرچی داوا بکەن، بۆیان ئامادەیە تیایدا، ئا بەوشێوەیە خوای میهرەبان پاداشتی خواناس و پارێزکاران دەداتەوە).

﴿ جَنَّةُ ٱلۡخُلۡدِ ٱلَّتِي وُعِدَ ٱلۡمُتَّقُونَۚ كَانَتۡ لَهُمۡ جَزَآءً وَمَصِيرًا ﴾ الفرقـان: ١٥. واتـە: (بەهەشـتی هەمیشـەیی بـەردەوام کـە بـەڵێن دراوە بـەخواناس و پارێزکـاران، هـەر دەمێکیشە ئامادەکراوە بۆیان، کە پاداشتە و سەرەنجام).

﴿ إِنَّ لِلۡمُتَّقِينَ عِندَ رَبِّهِمۡ جَنَّٰتِ ٱلنَّعِيمِ ٣٤ ﴾ القلـم: ٣٤.[1] واتـە: (بەڕاسـتی بـۆ خوانـاس و پارێزکاران باخەکانی بەهەشتی پڕ لە نازو نیعمەت لەلای پەروەردگاریان ئامادەیە).

---

(١) سەیری ئەمانە بکە: آل عمران ١٣٣ و ١٩٨، الذاریات ١٥، الرعد ٣٥، الشعراء ٩٠، الزمر ٢٠ و ٧٣، الدخان ٥١ - ٥٢، محمد ١٥، الطور ١٧، الحجر ٤٥، المرسلات ٤١، النبأ ٣١.

٢- چاکەکاران (الأبرار):

خـــوای پایەبـــەرز دەفـــەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلۡأَبۡرَارَ يَشۡرَبُونَ مِن كَأۡسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا ﴿٥﴾ ﴾ الدهر: ٥. واتـە: (بێگومـان چـاکان و پاکـانیش لـە پـەرداخێکی پـڕ شەڕابدا دەخۆنەوە، کە ئاوێتەکەی لە سەرچاوەی کافوورەوەیە).

﴿ لَٰكِنِ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوۡاْ رَبَّهُمۡ لَهُمۡ جَنَّٰتٞ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ خَٰلِدِينَ فِيهَا نُزُلٗا مِّنۡ عِندِ ٱللَّهِۗ وَمَا عِندَ ٱللَّهِ خَيۡرٞ لِّلۡأَبۡرَارِ ﴿١٩٨﴾ ﴾ آل عمـران: ١٩٨. واتـــە: (باخـــەکانی بـــەهەشت کـــە چـەندەها ڕووبـار بـەژێر درەختەکانیـداو بەبـەردەم کۆشـکەکانیدا دەڕوات، هـاوڕێ لەگـەڵ ژیـانی هەمیشـەیی لەوێـدا، ئـەو شـوێنانەش لەلایـەن خـواوە ئامـادەکراوە، بـۆ میوانـداری هەمیشـەیی بەختـەوەران، ئەڵبەتـە ئـەو بەشـەی کـە لای خوایـە چـاکترو بەنرخترە بۆ چاکەکاران و خواناسان).

٣- ڕاستگۆیان (الصادقون):

خوای تاك و پاك دەفەرموویت: ﴿ هَٰذَا يَوۡمُ يَنفَعُ ٱلصَّٰدِقِينَ صِدۡقُهُمۡۚ لَهُمۡ جَنَّٰتٞ ﴾ المائدة: ١١٩. واتــە: (ئەمــە ئــەو ڕۆژەیــە کــە ڕاســتگۆیان ڕاســتگۆییەکەیان ســوودیان پــێ دەگەیەنێت، باخەکانی بەهەشتیان بۆ ئامادەیە).

٤- گوێڕایەڵان (الطائعون):

خـوای گـەورە دەفـەرموویت: ﴿ وَمَن يُطِعِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ يُدۡخِلۡهُ جَنَّٰتٍ ﴾ النسـاء: ١٣. واتە: (ئەو کەسـەی فەرمانبـەرداری خـواو پێغەمبەرەکـەی بکـات، ئـەوە خـوا دەیخاتـە ناو باخەکانی بەهەشتەوە).

٥- ئەوانەی بڕوایان بەخوا هەیە و چەسپاون لەسەر ئەمە:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسۡتَقَٰمُواْ فَلَا خَوۡفٌ عَلَيۡهِمۡ وَلَا هُمۡ يَحۡزَنُونَ ﴿١٣﴾ أُوْلَٰٓئِكَ أَصۡحَٰبُ ٱلۡجَنَّةِ خَٰلِدِينَ فِيهَا جَزَآءَۢ بِمَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ﴿١٤﴾ ﴾ الأحقاف:

١٣ - ١٤. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی کە دەڵێن: پەروەردگارمان - الله -یەو، پاشان پابەندی ئەو ئیمانە دەبین و ڕاست و ڕەوان پەیڕەوی دەکەن و لەسەری بەردەوامن، ئەوانە هیچ جۆرە ترس و بیمێکیان لەسەر نییە و دڵتەنگ نابن. ئەوانە بەهەشتین).

٦- نزیك و خۆشەویستانی خوا (المقربون):

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ فَأَمَّآ إِن كَانَ مِنَ ٱلۡمُقَرَّبِينَ ﴿٨٨﴾ فَرَوۡحٞ وَرَيۡحَانٞ وَجَنَّتُ نَعِيمٖ ﴿٨٩﴾ ﴾ الواقعة: ٨٨ - ٨٩. واتە: (جا ئەگەر ئەو کەسەی کە لە سەرەمەرگدایە لە نزیکان و خۆشەویستانی ئێمە بێت. ئەوە ئیتر خۆشی و کامەرانی و ئاسوودەیی بەهەشتی پڕ لە نازو نیعمەت چاوەڕێیەتی).

٧- ئەوانەی بڕوایان هێناوەو کاری چاکە ئەکەن:

خوای مەزن دەفەرمووێت: ﴿ وَبَشِّرِ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ أَنَّ لَهُمۡ جَنَّٰتٖ ﴾ البقرة: ٢٥. واتە: ("ئەی پێغەمبەر (ﷺ)" مژدە بدە بەوانەی کە باوەڕیان هێناوەو کاروکردەوەی چاکەکانیان ئەنجامداوە بەوەی باخەکانی بەهەشتیان بۆ هەیە).

﴿ وَمَن يَعۡمَلۡ مِنَ ٱلصَّٰلِحَٰتِ مِن ذَكَرٍ أَوۡ أُنثَىٰ وَهُوَ مُؤۡمِنٞ فَأُوْلَٰٓئِكَ يَدۡخُلُونَ ٱلۡجَنَّةَ وَلَا يُظۡلَمُونَ نَقِيرٗا ﴿١٢٤﴾ ﴾ النساء: ١٢٤. واتە: (ئەوەش کردەوە چاکەکان ئەنجامبدات نێر یان مێ لە کاتێکدا ئیماندار بێت، جا ئەوانە دەچنە بەهەشتەوەو بەقەدەر پەردەی ناوکی خورما ستەمیان لێ ناکرێت).

﴿ وَمَن يُؤۡمِنۢ بِٱللَّهِ وَيَعۡمَلۡ صَٰلِحٗا يُكَفِّرۡ عَنۡهُ سَيِّـَٔاتِهِۦ وَيُدۡخِلۡهُ جَنَّٰتٖ ﴾ التغابن: ٩. واتە: (جا ئەوەی ئیمان و باوەڕ بهێنێت بەخواو کردەوەی چاکیش ئەنجام بدات، ئەوە خوا چاوپۆشی دەکات لە گوناهو هەڵەکانی و دەیخاتە باخەکانی بەهشتەوە).

﴿ وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلْمُؤْمِنِينَ وَٱلْمُؤْمِنَٰتِ جَنَّٰتٍ ﴾ التوبة: ٧٢.[1] واته: (خوای گەورە بەڵێنی داوە بە ئیماندادران لە پیاوان و ئافرەتان، بەوەی کە باخەکانی بەهەشتیان پێ دەبەخشێت).

قورئـانی پیرۆز باسی ئەو كردەوە چاكانەی كردووە، كە جێگیر بوونی ژیان و گوزەرانی پێوە بەندە، كە ئەنجامدەری ئەوكارە چاكانە شايەنی چوونە بەهەشتن، بۆيە وەسفی كردوون بەوەی كە:

أ-بڕوايان بە خواو پێغەمبەرەكەی و ڕۆژی دوايی و پەيامی پێغەمبەر (ﷺ) بە ووردو درشتيەوە هەيە، بۆيە ئەمانە: بڕوايان بەخوا هەيە و هاوبەشی بۆ بڕيارنادەن، يادی خوا دەكەن و كاتێ بەلای ئايەتەكانی خوای گەورەدا تێئەپەڕن بێ دەنگ دەبن و گوێی بۆ شل ئەكەن و كاری پێئەكەن، ئەوانە تەوبەكارو لەخواترسن وبڕوايان بە پێغەمبەران هەيە و پشتيان گرتووەو سەريان دەخەن.

ب- پەرستشەكان ئەنجام دەدەن، ئەوانە كەسانێكن:

نوێژ ئەكەن بەجوانی و ڕێكوپێكی و شەو بێدار ئەكەنەوە، سوژدەی زۆر دەبەن و زەكات دەدەن و ماڵيان ئەبەخشن لەكاتی خۆشيدا بەبێ زيادەڕەوی و كەمڕەوی.

پ- ئەوانەن كە قەدەغەكراوەكان فەرامۆش ئەكەن، بەرگری لەئيسلام ئەكەن، ئەوانە:

كۆچبەران (المهاجرون) و پشتيوانان (أنصار)ی بەرايی و سەرەتا و ئەوانەش كە بەچاكە شوێنی ئەوان ئەكەون، جا ئەو كۆچبەرانەی كە كۆچ ئەكەن بۆ ئەوەی نەكەونە ناو بازنەی قەدەغە كراوەكان، هەروەها ئەو تێكۆشەرانەی كە لە پێناوی خوا ئازاريان پێگەيشتووەو جەنگاون و دوژمنانی خوايان كوشتووەو خۆشيان كوژراون، ئەوانەش كە ئارامگرن لە پێناوی خوا.

---

(١) سەيری ئەمانە بكە: البقرة ٨٢، النساء ٥٧ و ١٢٢، الأعراف ٤٢، يونس ٩، هود ٢٣، ابراهيم ٢٣، الكهف ٣٠ - ٣١ و ١٠٧، مريم ٩٦، طه ٧٥ - ٧٦، الحج ٢٣، العنكبوت ٥٨، السجدة ١٩، غافر ٤٠، محمد ١٢، الطلاق ١١، البروج ١١، البيّنة ٧ - ٨، الفتح ٥.

ت- ئەوانـەی كـە پابەنـدی ڕەوشـتی ڕاسـت و ڕێـك بـوون لـە هەڵسـوكەوتیاندا لەبەرامبەر كەسانی تر، ئەوانە:

تەنها بەڕەواو حەق نەبێت كەس ناكوژن، زینا ناكەن، شایەتی بـەدرۆ نـادەن، ڕقـی خۆیان ئەخۆنەوە، لـە خـەڵكی خـۆش دەبـن و چاكەكارن و داوای لێخۆشـبوون ئەكـەن بۆ گوناهەكانیان و سورنین لەسەر ئەنجامدانی تاوان، پەیمانی خـوا بـەجێ ئەگەیـەنن، ئـەو پەیوەندییـە دەگەیـەنن كـە خـوای گـەورە فـەرمانی گەیانـدنی كـردووە، خۆیـان ئەشكێنن و خاكی و خۆبەكەم زانن لەبەرامبـەر خـەڵكی، پشت لـە نەفامـەكان ئەكـەن بە نەرمی و سەلام لێكردنیـان، كـاتێ بـە لای قسـەی هەرچی و پەرچی و بـێ كەڵكدا ئەچن بە ڕێزەوە تێئەپەڕن، كاری چاكە ئەكەن بـۆ وەلانـانی خراپـەكان، ئەوانـەن داوا لـە خـوای گـەورە ئەكـەن چاوڕۆشـنییەكیان پـێ ببەخشـێت و بیانكاتـە پێشـەوا بـۆ موسڵمانان، داوا دەكەن خوا بیانپارێزێت لە سزای دۆزەخ.

ئەم چوار شتە كۆی ئەو شتانەیە كـە پـەیامی ئیسـلام لـەخۆی ئـەگرێت، قورئـانی پیرۆزیـش بـەدەق ئامـاژەی بـۆ زۆرێـك لـە شـتە وردەكـانی كـردووە، باسـی ئەوەشـی كردووە كە پاداشتی ئەو شتانە بەهەشتە، هەروەك لەم ئایەتانەی خوارەوەدا هاتووە:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ فِي ٱلسَّرَّآءِ وَٱلضَّرَّآءِ وَٱلۡكَٰظِمِينَ ٱلۡغَيۡظَ وَٱلۡعَافِينَ عَنِ ٱلنَّاسِۗ وَٱللَّهُ يُحِبُّ ٱلۡمُحۡسِنِينَ ١٣٤ وَٱلَّذِينَ إِذَا فَعَلُواْ فَٰحِشَةً أَوۡ ظَلَمُوٓاْ أَنفُسَهُمۡ ذَكَرُواْ ٱللَّهَ فَٱسۡتَغۡفَرُواْ لِذُنُوبِهِمۡ وَمَن يَغۡفِرُ ٱلذُّنُوبَ إِلَّا ٱللَّهُ وَلَمۡ يُصِرُّواْ عَلَىٰ مَا فَعَلُواْ وَهُمۡ يَعۡلَمُونَ ١٣٥ أُوْلَٰٓئِكَ جَزَآؤُهُم مَّغۡفِرَةٞ مِّن رَّبِّهِمۡ وَجَنَّٰتٞ ﴾ آل عمران: ١٣٤ - ١٣٦. واتە: (ئەوانەی لە خۆشی و ناخۆشیدا، لە هەرزانی و گرانیدا ماڵ و سامانیان دەبەخشن، ڕق و كینەی خۆیان دەخۆنەوەو خۆگرن، لە خەڵكی خۆش دەبن و لێبوردەن، خوای میهرەبانیش چاكەكاران و چاكەخوازانی خۆش دەوێت. ئەوانەش كە تاوان یان گوناهێك ئەنجام دەدەن یاخود ستەم لە خۆیان دەكەن "دوایی بەخۆیاندا دێنەوەو سزای" خوا دێتە یادیان، ئەوسا داوای لێخۆشبوون دەكەن، جا كێ هەیە كە لە گوناهیان خۆش ببێت جگە لەخوا؟! هەروەها لەسەر گوناهو تاوانیان

بەردەوام نابن، لە كاتێكدا دەزانن "ئەوە تاوانە". ئائەوانە پاداشتیان لێخۆشبوون و لێبوردنە لەلایەن پەروەردگاریانەوە لەگەڵ باخەكانی بەهەشتدا).

هەروەها دەفەرموویێت: ﴿ فَٱلَّذِينَ هَاجَرُواْ وَأُخۡرِجُواْ مِن دِيَٰرِهِمۡ وَأُوذُواْ فِي سَبِيلِي وَقَٰتَلُواْ وَقُتِلُواْ لَأُكَفِّرَنَّ عَنۡهُمۡ سَيِّـَٔاتِهِمۡ وَلَأُدۡخِلَنَّهُمۡ جَنَّٰتٖ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ ثَوَابٗا مِّنۡ عِندِ ٱللَّهِۚ وَٱللَّهُ عِندَهُۥ حُسۡنُ ٱلثَّوَابِ ﴾ آل عمرا: ١٩٥. واتە: (جا ئەوانەی كۆچیان كردو لە شوێنەواری خۆیان دەربەدەر كران و ئازارو ئەشكەنجە دران لە پێناوی مندا جەنگان و شەهید كران، بەڕاستی سوێند بێت چاوپۆشی دەكەم لە هەڵەو گوناهەكانیان و دەیانخەمە باخەكانی بەهەشتەوە كە چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەكانیدا و بەردەم كۆشكەكانیدا دەڕوات، ئەمەش پاداشتێكە لەلایەن خواوە "پێشكەشیان دەكرێت" خوا پاداشتی چاك و جوانی لایە "بۆ تێكۆشەران").

﴿ لَٰكِنِ ٱلرَّسُولُ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مَعَهُۥ جَٰهَدُواْ بِأَمۡوَٰلِهِمۡ وَأَنفُسِهِمۡۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ لَهُمُ ٱلۡخَيۡرَٰتُۖ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡمُفۡلِحُونَ ٨٨ أَعَدَّ ٱللَّهُ لَهُمۡ جَنَّٰتٖ ﴾ التوبة: ٨٨ - ٨٩. واتە: (بەڵام پێغەمبەر (ﷺ) و ئەوانەی كە لە گەڵیدا باوەڕیان هێناوە، جیهاد و تێكۆشانیان كردووە "بۆ چەسپاندنی ئایینی خوا" بەماڵ و سامان و گیانیانەوە، ئا ئەوانە هەرچی خێرو خۆشی هەیە بەشیانە و ئەوانە سەربەرز و سەرفرازو و ڕزگارن).

﴿ لَئِنۡ أَقَمۡتُمُ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَيۡتُمُ ٱلزَّكَوٰةَ وَءَامَنتُم بِرُسُلِي وَعَزَّرۡتُمُوهُمۡ وَأَقۡرَضۡتُمُ ٱللَّهَ قَرۡضًا حَسَنٗا لَّأُكَفِّرَنَّ عَنكُمۡ سَيِّـَٔاتِكُمۡ وَلَأُدۡخِلَنَّكُمۡ جَنَّٰتٖ ﴾ المائدة: ١٢. واتە: (سوێند بێت بەخوا ئەگەر نوێژەكانتان بەچاكی بكەن و زەكات بدەن و باوەڕ بهێنن بەهەموو پێغەمبەرانی من و پشتیوانیان لێبكەن، قەرزی چاك و جوان و ڕێك و پێك بدەن بە خەڵكی لەبەر خوا، ئەوە بێگومان لە گوناهو هەڵەكانتان خۆشدەبم و چاوپۆشیتان لێدەكەم و دەتانخەمە باخەكانی بەهەشتەوە).

﴿ وَٱلسَّٰبِقُونَ ٱلۡأَوَّلُونَ مِنَ ٱلۡمُهَٰجِرِينَ وَٱلۡأَنصَارِ وَٱلَّذِينَ ٱتَّبَعُوهُم بِإِحۡسَٰنٖ رَّضِيَ ٱللَّهُ

عَنۡهُمۡ وَرَضُواْ عَنۡهُ وَأَعَدَّ لَهُمۡ جَنَّٰتٍ ﴾ التوبة: ١٠٠. **واته: (خوای میهرەبان لەوانەی كە پێشكەوتن و یەكەم كەس بوون لە خزمەت كردنی ئیسلامدا لە كاروانی كۆچبەران و پشتیوانان و ئەوانەی كە بە ڕێكوپێكی شوێنیان كەوتوون، ڕازی بووەو ئەوانیش لەو ڕازی بوون، باخەكانی بەهەشتی بۆ ئامادە كردوون).**

﴿ ٱلَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهۡدِ ٱللَّهِ وَلَا يَنقُضُونَ ٱلۡمِيثَٰقَ ﴿٢٠﴾ وَٱلَّذِينَ يَصِلُونَ مَآ أَمَرَ ٱللَّهُ بِهِۦٓ أَن يُوصَلَ وَيَخۡشَوۡنَ رَبَّهُمۡ وَيَخَافُونَ سُوٓءَ ٱلۡحِسَابِ ﴿٢١﴾ وَٱلَّذِينَ صَبَرُواْ ٱبۡتِغَآءَ وَجۡهِ رَبِّهِمۡ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَأَنفَقُواْ مِمَّا رَزَقۡنَٰهُمۡ سِرّٗا وَعَلَانِيَةٗ وَيَدۡرَءُونَ بِٱلۡحَسَنَةِ ٱلسَّيِّئَةَ أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمۡ عُقۡبَى ٱلدَّارِ ﴿٢٢﴾ جَنَّٰتُ عَدۡنٖ يَدۡخُلُونَهَا وَمَن صَلَحَ مِنۡ ءَابَآئِهِمۡ وَأَزۡوَٰجِهِمۡ وَذُرِّيَّٰتِهِمۡ ﴾ الرعد: ٢٠ - ٢٣. **واته: (ئەو كەسانەن وەفا دەكەن و بەئەمەكن لە بەرامبەر ئەو پەیمانەوە كە هەیانە لەگەڵ خوای پەروەردگارداو، ئەو پەیمانەش ناشكێنن و بەڵێن هەڵناوەشێننەوە. ئەوانەش كە هەرچی خوا فەرمانی بە گەیاندنی داوە دەیگەیەنن و بەدڵ لە پەروەردگاریان دەترسن و لە لێپرسینەوەو حیسابی توند و تیژی قیامەتیش سڵ ناكەنەوە. ئەوانەش كە دانیان بەخۆدا گرت و ئارام بوون بۆ بەدەست هێنانی ڕەزامەندی پەروەردگاریان و نوێژەكەشیان بەچاكی ئەنجام داوەو لەو ڕزق و ڕۆزییەش پێمان بەخشیوون بەخشیویانە، بەنهێنی و بەئاشكرا و بە چاكەكاری و شێوازی جوان پاڵ بە نادروستی و هەڵە و خراپەكاریەوە دەنێن، ئا ئەوانە سەرەنجامەكەیان ئەو خانووبەرە "ڕازاوەیەیە لە بەهەشتدا". كە باخەكانی بەهەشتی عەدنە، بۆیان ڕازاوەتەوە، بە شادییەدەوە دەچنە ناوی، هاوڕێ لەگەڵ هەر كەسێك چاك و پاك و خواناسە لە باووباپیران و هاوسەرو نەوەكانیان، جا فریشتەكان دەچن بۆ سەردانیان لە هەموو دەروازەكانەوە).**

﴿ وَعِبَادُ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلَّذِينَ يَمۡشُونَ عَلَى ٱلۡأَرۡضِ هَوۡنٗا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ ٱلۡجَٰهِلُونَ قَالُواْ سَلَٰمٗا ﴿٦٣﴾ وَٱلَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمۡ سُجَّدٗا وَقِيَٰمٗا ﴿٦٤﴾ وَٱلَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا ٱصۡرِفۡ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَۖ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا ﴿٦٥﴾ إِنَّهَا سَآءَتۡ مُسۡتَقَرّٗا وَمُقَامٗا ﴿٦٦﴾ وَٱلَّذِينَ

إِذَآ أَنفَقُواْ لَمۡ يُسۡرِفُواْ وَلَمۡ يَقۡتُرُواْ وَكَانَ بَيۡنَ ذَٰلِكَ قَوَامٗا ﴿٦٧﴾ وَٱلَّذِينَ لَا يَدۡعُونَ مَعَ
ٱللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ وَلَا يَقۡتُلُونَ ٱلنَّفۡسَ ٱلَّتِي حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلۡحَقِّ وَلَا يَزۡنُونَۚ وَمَن يَفۡعَلۡ ذَٰلِكَ يَلۡقَ
أَثَامٗا ﴿٦٨﴾ ﴾ الفرقان: ٦٣ - ٦٨. **واتە: (بەندەکانی خوای میهرەبان ئەو کەسانەن کە زۆر بەهێمنی بەسەر زەویدا دەڕۆن، کاتێکیش نەفامان بە قسەو قسەلۆکی ناخۆش بەرەنگاریان دەبن، لە وەڵامیاندا دەڵێن: سڵاو "ڕەوشت بەرزی خۆیان دەنوێنن". ئەوانەی کە شەوگار بۆ پەروەردگاریان بە سوژدەو وەستان و نوێژ دەبەنە سەر. ئەوانەی کە دەڵێن: پەروەردگارا؛ لە سزای ئاگر دوورمان بکە و پەنامان بدە، چونکە سزاو ئازاری لە کۆڵ نابێتەوەو بەردەوامە. بەڕاستی ئەو دۆزەخە شوێن و نیشتەجێیەکی زۆر ناخۆش و ناسازە. "هەروەها بەندەکانی خوای میهرەبان" ئەوانەن کە: کاتێك ماڵ و سامانیان دەبەخشن و خەرجی دەکەن، نە زیادەڕەوی تێدا دەکەن و بەزایەی دەدەن، نە دەست نوقاو ڕەزیلیشن، بەڵکو لەو نێوانەدان. هەروەها ئەوانەی هیچ جۆرە خوایەکی تر لەگەڵ خوادا ناپەرستن، کەسیش ناکوژن کە خودا کوشتنی حەڕام کردبێت مەگەر بەحەق و ڕەوا، هەروەها زینا ناکەن و نزیکی ناکەون، جا ئەوەی ئەو جۆرە کارە خراپانە ئەنجام بدات، ئەوە تووشی سزاو ئازار و ڕیسوایی دەبێت).**

﴿ وَعِبَادُ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلَّذِينَ يَمۡشُونَ عَلَى ٱلۡأَرۡضِ هَوۡنٗا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ ٱلۡجَٰهِلُونَ قَالُواْ سَلَٰمٗا
﴿٦٣﴾ وَٱلَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمۡ سُجَّدٗا وَقِيَٰمٗا ﴿٦٤﴾ وَٱلَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا ٱصۡرِفۡ عَنَّا
عَذَابَ جَهَنَّمَۖ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا ﴿٦٥﴾ إِنَّهَا سَآءَتۡ مُسۡتَقَرّٗا وَمُقَامٗا ﴿٦٦﴾ وَٱلَّذِينَ
إِذَآ أَنفَقُواْ لَمۡ يُسۡرِفُواْ وَلَمۡ يَقۡتُرُواْ وَكَانَ بَيۡنَ ذَٰلِكَ قَوَامٗا ﴿٦٧﴾ وَٱلَّذِينَ لَا يَدۡعُونَ مَعَ
ٱللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ وَلَا يَقۡتُلُونَ ٱلنَّفۡسَ ٱلَّتِي حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلۡحَقِّ وَلَا يَزۡنُونَۚ وَمَن يَفۡعَلۡ ذَٰلِكَ يَلۡقَ
أَثَامٗا ﴿٦٨﴾ ﴾ الفرقان: ٧١ - ٧٤. **واتە: (جا ئەوەی کە تەوبە دەکات و کارو کردەوەی چاکە ئەنجام دەدات و بەتەمایە پەروەردگار تەوبەی لێ وەر بگرێت؛ ئەوە بێگومان**

دەگەڕێتەوە بۆ لای خوا بە تەوبەیەكی ڕاست و دروستەوە. "بەندەكانی خوای میهرەبان" ئەوانەشن كە شایەتی ناحەق نادەن، هەرگیز لە شوێنێكدا ئامادە نابن كە شایەتی ناحەقی تێدا ئەنجام دەدرێت یان درۆی تیادا دەكرێت، كاتێكیش بەلای گەمە و گاڵە و چەپۆكانی نەفاماندا تێدەپەڕن،، بەهێمنی و لەسەر خۆیی و سەربەرزییەوە تێدەپەڕن. هەروەها ئەوانەشن؛ كاتێك بە ئایەت و فەرمانەكانی پەروەردگاریان بێدار بكرێنەوە، هەروا بە كەڕی و كوێری بەلایدا تێناپەڕن. ئەوانەشن كە دەڵێن: پەروەردگارا؛ لە هاوسەرانمان و نەوەكانمان كەسانێكمان پێ ببەخشە كە ببنە مایەی ڕووناكی دیدەمان و شادمانی دڵمان و بمان كە بە پێشەوا بۆ پارێزكاران و خواناسان).

وەسفی بەهەشت و بارودۆخی بەهەشتیان، هەروەك لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە:

١- نزیك بوونەوەو دەركەوتنی بەهەشت بۆ بەهەشتیەكان، بەرلەوەی بچنە ناویەوە، هەر یەك لە بەهەشتیەكانیش پلەو مەنزڵگای خۆی ئەزانێت لە بەهەشتدا، بۆیە بەرەو شوێنی خۆی ئەچێت:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ وَيُدۡخِلُهُمُ ٱلۡجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمۡ ﴾ محمد: ٦. واتە: (هەروەها دەیانخاتە ئەو بەهەشتەوە كە بە جۆرەها شێواز بۆی باس كردوون).

﴿ وَأُزۡلِفَتِ ٱلۡجَنَّةُ لِلۡمُتَّقِينَ ٩٠ ﴾ الشعراء: ٩٠. واتە: (ئەوكاتە، بەهەشت لە چاكەكاران و خواناسان نزیك كراوەتەوە).

﴿ وَأُزۡلِفَتِ ٱلۡجَنَّةُ لِلۡمُتَّقِينَ غَيۡرَ بَعِيدٍ ٣١ ﴾ ق: ٣١. واتە: (لەو لایشەوە بەهەشت نزیك خراوەتەوە لە خواناس و پارێزكارو باوەڕداران، بێ ئەوەی لێیان دوور بێت).

﴿ وَإِذَا ٱلۡجَنَّةُ أُزۡلِفَتۡ ١٣ ﴾ التكویر: ١٣. واتە: (كاتێك بەهەشت نیزك دەخرێتەوە "لە خواناسان").

٢- بەهەشت لە شوێنێکی بەرزە یاخود پلەکانی یان خانو و تەلارو دارودرەختەکانی بەرزن:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ ﴿٢٢﴾ ﴾ الحاقة: ٢٢، والغاشية: ١٠. واتە: (لە بەهەشتێکی بەرزو بڵندا ژیان دەبەنە سەر).

٣- پانتایی بەهەشت بەئەندازەی پانتایی نێوان ئاسمانەکان و زەوییە:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا ٱلسَّمَٰوَٰتُ وَٱلْأَرْضُ ﴾ آل عمران: ١٣٣. واتە: (و بەهەشتێك كە پانایيەكەی ئاسمانەكان و زەوی گرتۆتەوە).

٤- بەهەشت چەند دەرگا و دەراوازەیەکی هەیە:

خـــوای پایەبـــەرز دەفـــەرمووێت ﴿ جَنَّٰتِ عَدْنٍ مُّفَتَّحَةً لَّهُمُ ٱلْأَبْوَٰبُ ﴿٥٠﴾ ﴾ ص: ٥٠. واتـــە: (باخەكانی بەهەشتی عەدنە، كە هەر هەموو دەروازەكانی لەسەر پشتە بۆیان).

﴿ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَٰبُهَا ﴾ الزمر: ٧٣. واتە: (هەتا ئەو كاتەی دەگەنە ئەوێ و دەروازەكانی بەهەشت لە ڕوویاندا كراوەیە و لەسەر پشتە).

٥- بەهەشت سەرپەرشتیاری هەیە، كە پێشوازی و سڵاو لە ئەوانە دەكەن كە دەچنە ناویەوە:

خـــوای گـــەورە دەفـــەرمویێت:﴿ وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَٰمٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَٱدْخُلُوهَا خَٰلِدِينَ ﴾ الزمـر: ٧٣. واتـە: (فریشـتەكانی بـەرپرس و سەرپەرشـتیارانی بەهەشـت پێشوازییان لێ دەكەن و دەڵێن: درودو سڵاوتان لێبێت، ئێوە پاك و خاوێنن، كەواتە فەرموو بچنە ناو بەهەشتەوە، هاوڕێ لەگەڵ ژیانی هەمیشەیی و نەبڕاوەدا).

٦- ڕووبارەكانی بەهەشت چەند ڕەنگێكی جیاوازیان هەیە:

خوای پاك و تاك دەفەرمووێت: ﴿ فِيهَآ أَنْهَٰرٌ مِّن مَّآءٍ غَيْرِ ءَاسِنٍ وَأَنْهَٰرٌ مِّن لَّبَنٍ لَّمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُۥ وَأَنْهَٰرٌ مِّنْ خَمْرٍ لَّذَّةٍ لِّلشَّٰرِبِينَ وَأَنْهَٰرٌ مِّنْ عَسَلٍ مُّصَفًّى ﴾ محمد: ١٥. واتە: (چەندەها ڕووباری لە

ئاوی سازگارو تام نەگۆڕاوی تێدایە و چەندەها ڕووباری شیر کە تامی تێك نەچووەو چەندەها ڕووبار لە شەڕابی تام خۆش و بۆنخۆش بۆ ئەوانەی کە دەیخۆنەوەو چەندەها ڕووبار لە هەنگوینی پاڵفتە و بێگەرد).

﴿ وَمَآءٍ مَّسۡكُوبٍ ﴿٣١﴾ ﴾ الواقعة: ٣١. واتە: (تاڤگەی جوان و حەوزو فوارەی ڕازاوەی تێدایە).

٧- ئەو ڕووبارانە بەناو باخەكانی بەهەشتدا دەڕۆن:

خوای پایەبەرز دەفەرموێت:﴿ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ ﴾ البقرة: ٢٥ و ٢٦٦.[١] واتە: واتە: (چەندەها ڕووبار بەژێر درەخت و بەناو باخەكانیدا دەڕوات).

﴿ تَجۡرِي تَحۡتَهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ ﴾ التوبة: ١٠٠. واتە: (چەندەها ڕووبار بە بەردەم كۆشكەكانی و بەژێر درەختەكانیدا دەڕۆن).

﴿ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهِمُ ٱلۡأَنۡهَٰرُ ﴾ الأعراف: ٤٣، یونس: ٩، الكهف: ٣١. واتە: (چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەكانیدا و بە بەردەم كۆشكەكانیدا دەڕوات).

٨- كانیاوی تێدان:

خوای گەورە دەفەرمووێت:﴿ فِيهَا عَيۡنٞ جَارِيَةٞ ﴿١٢﴾ ﴾ الغاشیة: ١٢. واتە: (لەو بەهەشتەدا كانی و سەرچاوەو تاڤگەی ڕەوانی تێدایە).

﴿ فِيهِمَا عَيۡنَانِ تَجۡرِيَانِ ﴿٥٠﴾ ﴾ الرحمن: ٥٠. واتە: (دوو سەرچاوەی لەكانی و ئاوی سازگاریان تیایدایە و بەخوڕ بە جۆگەلەكاندا دەڕۆن).

---

(١) سەیری ئەمانە بكە: آل عمران ١٥ و ١٣٦ و ١٩٥ و ١٩٨، النساء ١٣ و ٥٧ و ١٢٢، المائدة ١٢ و ٨٥ و ١١٩، التوبة ٧٢ و ٨٩، الرعد ٣٥، ابراهیم ٢٣، النحل ٣١، طه ٧٦، الحج ١٤ و ٢٣، الفرقان ١٠، العنكبوت ٥٨، الزمر ٢٠، محمد ١٢، الفتح ٥ و ١٧، الحدید ١٢، المجادلة ٢٢، الصف ١٢، التغابن ٩، الطلاق ١١، التحریم ٨، البروج ١١، البیّنة ٨.

﴿ فِيهِمَا عَيۡنَانِ نَضَّاخَتَانِ ﴿٦٦﴾ ﴾ الرحمن: ٦٦. واتە: (دوو سەرچاوەی هەڵقوڵاویان تێدایە "كە دیمەنیان زۆر دڵڕفێنە").

٩- خانوی وای تێدایە كە ژوورەكانی لەسەر یەكن، وەك تەلارە چەند نهۆمییەكان:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ لَهُمۡ غُرَفٞ مِّن فَوۡقِهَا غُرَفٞ مَّبۡنِيَّةٞ ﴾ الزمر: ٢٠. واتە: (كۆشك و تەلاری چەند نهۆم كە ژوورەكانی لەسەر یەكن بۆیان ئامادەیە).

١٠- درەختەكانی خاوەن لق و پۆپی سەوزن، كە ڕەش دەرئەكەون لەبەر سەوزاییەكەیان، بۆن و بەرامیان خۆشە:

خوای پەروەردگار دەفەرمووێت: ﴿ وَلِمَنۡ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ ﴿٤٦﴾ ... ذَوَاتَآ أَفۡنَانٖ ﴿٤٨﴾ ﴾ الرحمن: ٤٦ و ٤٨. واتە: (بۆ ئەو كەسەش لە مەقامی پەروەردگاری خۆی ترسابێت، دوو باخی ڕازاوە ئامادەیە. ئەو دوو باخەش خاوەنی دارو درەختی گەڵا ناسك و جوانی بریسكەدارە).

﴿ وَمِن دُونِهِمَا جَنَّتَانِ ﴿٦٢﴾ ... مُدۡهَآمَّتَانِ ﴿٦٤﴾ ﴾ الرحمن: ٦٢ و ٦٤. واتە: (جگەلەو دوو بەهەشتەی كە باسكرا، دوو بەهەشتی تریش ئامادەیە بۆ ئەوانەی كە پلەو پایەیان وا لەخوار خاوەنانی دوو بەهەشتی ناوبراوەوە. .. "ئەو بەهەشتانەش" ئەوەندە سەوز دەنوێنن مەیلەو ڕەش دەچنەوە لە جوانی و تۆخیدا).

﴿ فِي سِدۡرٖ مَّخۡضُودٖ ﴿٢٨﴾ وَطَلۡحٖ مَّنضُودٖ ﴿٢٩﴾ ﴾ الواقعة: ٢٨ و ٢٩. واتە: (لە ژێر سێبەری - سدر -ی بێ دڕكدان. هەروەها درەختی مۆزیش كە بەرهەمەكانی چین چین لەسەر یەكن).

١١- سێبەرەكەی درێژو پان و پۆڕ و ڕازاوە:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَنُدۡخِلُهُمۡ ظِلّٗا ظَلِيلًا ﴾ النساء: ٥٧. واتە: (هەروەها دەیانخەینە ژێر سایەی سێبەری جوان و ڕازاوەیی هەمیشەیی).

﴿ وَظِلٍّ مَّمْدُودٍ ﴿٣٠﴾ ﴾ الواقعة: ٣٠. واتە: (لەژێر سێبەری دوورو درێژدان لەو باخە خۆشانەدا).

﴿ أُكُلُهَا دَآئِمٌ وَظِلُّهَا ﴾ الرعد: ٣٥. واتە: (خواردن و خواردنەوەی "هەمەجۆر و هەمەڕەنگی" بەردەوامە هاوڕێ لەگەڵ سێبەری خۆش).

﴿ إِنَّ ٱلْمُتَّقِينَ فِى ظِلَٰلٍ وَعُيُونٍ ﴿٤١﴾ ﴾ المرسلات: ٤١. واتە: (بەڕاستی دیندارو پارێزکاران، وان لەژێر سێبەردان، لەپاڵ کانیاو تاڤگەکاندا).

١٢-کەش و هەواکەی خۆش و مامناوەندە نە زۆر گەرمە و نەزۆر ساردە:

خوای پاك و تاك ئەفەرموویت: ﴿ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا ﴾ الدهر: ١٣. واتە: (نەگەرمای خۆر بێزاریان دەکات، نە کزەبا و سەرما سەغڵەتیان دەکات).

١٣- نازو نیعمەت و خۆشیەکانی زۆرو بێ ئەندازەیە:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا ﴿٢٠﴾ ﴾ الدهر: ٢٠. واتە: (کاتێکیش بەهەر لایەکدا چاودەگێڕیت، ئەوە نازو نیعمەتی نەبڕاوەو بێ ئەندازەو دەسەڵاتێکی گەورە دەبینیت لە باخ و باخات و کۆشك و تەلارو دیمەنی جوان و فراوانی بێ سنور).

﴿ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴾ غافر: ٤٠. واتە: (بێ سنوورو بێ حیساب ڕزق و ڕۆزی هەمەجۆرو هەمە چەشنیان پێدەبەخشرێت).

﴿ قَدْ أَحْسَنَ ٱللَّهُ لَهُۥ رِزْقًا ﴾ الطلاق: ١١. واتە: (بێگومان خوا ڕزق و ڕۆزی چاك و پاك و فرەو فراوانی بۆ ئامادەکردوون).

١٤-ژیانی بەهەشتیەکان پڕە لە کامەرانی و شادومانی و بەختەوەری:

خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ فَهُوَ فِى عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ ﴿٢١﴾ ﴾ الحاقة: ٢١. واتە: (جا ئەو بەختەوەرە لە ژیانێکی پڕ لە شادی و کامەرانیدا دەژی کە زۆر پێی ڕازییە).

١٥- نازو نیعمەت و خۆشی و شادی بەهەشتیەکان نەبڕاوەو بەردەوامە:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ وَجَنَّٰتٍ لَّهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ ﴾ التوبة: ٢١. واتە: (لەو بەهەشتانەدا نازو نیعمەتی نەبڕاوە پێشکەشیان دەکرێت).

١٦- بەخشش و نیعمەتەکان ئامادەکراون بۆ بەهەشتیەکانکە هەرگیز کۆتایی نایەن و نابڕێنەوە:

خوای پەروەردگار دەفەرموویێت: ﴿ عَطَآءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ ﴾ هود: ١٠٨. واتە: (ئەمەش بەخششێکە هەرگیز کۆتایی نایەت).

﴿ وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ﴾ مریم: ٦٢. واتە: (لە بەیانیان و ئێوارانـدا ڕزق و ڕۆزی بۆیان ئامادەیە).

﴿ أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ ﴿٤١﴾ ﴾ الصافات: ٤١. واتە: (ئەوان ڕزق و ڕۆزی ئاشکرای زۆرو زەبەندە و دیاری کراویان پێشکەش دەکرێت).

﴿ إِنَّ هَٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُۥ مِن نَّفَادٍ ﴿٥٤﴾ ﴾ ص: ٥٤. واتە: (بەڕاستی ئەمە ڕزق و ڕۆزیمانە بۆ بەختەوەران، هەرگیز تەواو نابێت و کۆتایی نایەت).

﴿ لَّا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ ﴿٣٣﴾ ﴾ الواقعة: ٣٣. واتە: (نە بەروبوومی تەواو دەبێت، نە قەدەغە کراویشە).

﴿ أُكُلُهَا دَآئِمٌ وَظِلُّهَا ﴾ الرعد: ٣٥. واتە: (خواردن و خواردنەوەی "هەمەجۆر و هەمەڕەنگی" بەردەوامە هاوڕێ لەگەڵ سێبەری خۆش).

١٧- گۆشتی هەمەجۆر دەخرێتە بەردەمیان:

خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿ وَلَحْمِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ ﴿٢١﴾ ﴾ الطور: ٢٢. واتە: (حەزو ئارەزوویان لەهەر گۆشتێك بێت پێشکەشیان دەکەین).

﴿ وَلَحْمِ مِّمَّا يَشْتَهُونَ ﴾ الواقعة: ٢١. واتە: (گۆشتی هەر باڵندەیەکیش کە حەزی لێ بکەن

بۆیان ئامادەیە).

١٨- خواردنەوەی بەهەشتیەکان لەناو کاسە و کوپە و پەرداخی زۆر جوان و قەشەنگ دایە کە تام و چێژ ئەبەخشن بە بینەران:

خـــوای گـــەورە دەفـــەرموویێت: ﴿ يُطَافُ عَلَيۡهِم بِكَأۡسٖ مِّن مَّعِينِۭ ٤٥ بَيۡضَآءَ لَذَّةٖ لِّلشَّٰرِبِينَ ٤٦ لَا فِيهَا غَوۡلٞ وَلَا هُمۡ عَنۡهَا يُنزَفُونَ ٤٧ ﴾ الصـــافات: ٤٥ - ٤٧. واتـــە: (لـــە پـــەرداخی تایبەتیـدا شـەرابی تایبـەتیان بەسـەردا دەگێـڕن. شـەرابەکە زۆر سپی و بەلەزەتـە بـۆ ئەو کەسانەی کە دەیخۆنەوەو نۆشی دەکەن. ئـەو شـەرابە نەدەبێتـە هـۆی سەرئێشـە و ئێڵنجدان، نە مەست و سەرخۆش و بێ هۆشیان دەکات).

﴿ يَدۡعُونَ فِيهَا بِفَٰكِهَةٖ كَثِيرَةٖ وَشَرَابٖ ﴾ ص: ٥١. واتــە: (بــەردەوام داوای میــوەی زۆر و خواردنەوەی هەمەجۆر دەکەن).

﴿ يَتَنَٰزَعُونَ فِيهَا كَأۡسٗا لَّا لَغۡوٞ فِيهَا وَلَا تَأۡثِيمٞ ٢٣ ﴾ الطور: ٢٣. واتە: (بەدڵ خۆشـیەوە لەکاسـی تایبەتیدا شەڕاب دەنۆشن، جارجار بـۆ خۆشـی لەیـەکتری دەسـێنن، دوور لـە ڕەفتـاری ناشرین و گوناه و تاوانبار کردنی یەکتر).

﴿ بِأَكۡوَابٖ وَأَبَارِيقَ وَكَأۡسٖ مِّن مَّعِينٖ ١٨ لَّا يُصَدَّعُونَ عَنۡهَا وَلَا يُنزِفُونَ ١٩ ﴾ الواقعـــــــــة: ١٨ - ١٩. واتـە: (بـەکوپ و دۆڵکـەو سوڕاحیەوە دەگـەڕێن و لـە پـەرداخی تایبەتـدا جۆرەهـا شـــەربەت و شـــەراب خواردنـــەوەی بـــەتام و خۆشـــیان پێشـــکەش دەکـــەن کـــە لەسەرچاوەیەکی ڕەوانەوە پڕ دەکرێن).

﴿ إِنَّ ٱلۡأَبۡرَارَ يَشۡرَبُونَ مِن كَأۡسٖ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا ٥ عَيۡنٗا يَشۡرَبُ بِهَا عِبَادُ ٱللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفۡجِيرٗا ٦ ﴾ الدهر: ٥ - ٦. واتە: (بێگومان چاکان و پاکانیش لە پەرداخێکی پڕ شەرابدا دەخۆنەوە، کە ئاوێتەکەی لەسەرچاوەی کافورەوەیە. کە کانییەکە بەندەکانی خوا لێی ئەخۆنەوە لە هەر شوێنێك بیانەوێت هەڵی دەقوڵێنن و فوارە دەکات).

﴿ وَسَقَىٰهُمۡ رَبُّهُمۡ شَرَابٗا طَهُورًا ﴾ الدهر: ٢١. واتە: (ئینجا لەلایەن پەروەردگاریانەوە شەڕابی پاك و بێگەرد و خاوێنیان پێشكەش كراوە).

﴿ وَكَأۡسٗا دِهَاقٗا ﴿٣٤﴾ ﴾ النبأ: ٣٤. واتە: (لەگەڵ كاسەی پڕ لە شەڕابی تایبەتیدا).

١٩- هەموو جۆرە میوەجات و بەربومێكی بۆن خۆش و بەتام بە هەموو ڕەنگەكانیەوە تیایدا ئامادەیە كە ئارەزووی دەكەن:

﴿ لَكُمۡ فِيهَا فَٰكِهَةٞ كَثِيرَةٞ مِّنۡهَا تَأۡكُلُونَ ﴿٧٣﴾ ﴾ الزخرف: ٧٣. واتە: (میوەجاتی زۆرو هەمەجۆری تیایدا بۆتان ئامادەیە و لێی دەخۆن).

﴿ يَدۡعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَٰكِهَةٍ ءَامِنِينَ ﴿٥٥﴾ ﴾ الدخان: ٥٥. واتە: (بانگ دەكەن تیایدا بۆ هەموو جۆرە میوەیەك، بێ ئەوەی بترسن لە تەواو بوون و، نەخۆش كەوتن و لەبەرچاو كەوتن).

﴿ وَلَهُمۡ فِيهَا مِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ ﴾ محمد: ١٥. واتە: (هەروەها بۆیان هەیە لەو بەهەشتەدا لە هەموو جۆرە بەرو بووم و میوەیەكی جوان و بەتام و بۆنخۆش).

﴿ فِيهِمَا مِن كُلِّ فَٰكِهَةٖ زَوۡجَانِ ﴿٥٢﴾ ﴾ الرحمن: ٦٨. واتە: (درەختی میوەو دارخورماو هەناریان تێدایە).

﴿ فِيهِمَا فَٰكِهَةٞ وَنَخۡلٞ وَرُمَّانٞ ﴿٦٨﴾ ﴾ الرحمن: ٥٢. واتە: (لە هەر جۆرە میوەیەك دوو جۆریان تێدایە).

﴿ وَفَٰكِهَةٖ مِّمَّا يَتَخَيَّرُونَ ﴿٢٠﴾ ﴾ الواقعة: ٢٠. واتە: (میوەشیان بۆ دەگێڕن، بە ئارەزووی خۆیان لێی هەڵدەبژێرن).

﴿ وَفَوَٰكِهَ مِمَّا يَشۡتَهُونَ ﴿٤٢﴾ ﴾ المرسلات: ٤٢. واتە: (لە هەر جۆرە میوەیەك كە ئارەزوو بكەن بۆیان ئامادەیە و پێشكەشیان دەكرێت).

﴿ حَدَآئِقَ وَأَعۡنَٰبٗا ﴿٣٢﴾ ﴾ النبأ: ٣٢.[1] واتە: (چەندەها باخچەی جوان و جۆری ترێ).

٢٠- بەروبوومی بەهەشت وەك بەرووبومی دونیایە، بەڵام لەگەڵ بوونی جیاوازییەكی زۆر لە نێوانیاندا:

خـوای پـەروەردگار دەفـەرموویت: ﴿ كُلَّمَا رُزِقُواْ مِنۡهَا مِن ثَمَرَةٖ رِّزۡقٗا قَالُواْ هَٰذَا ٱلَّذِي رُزِقۡنَا مِن قَبۡلُۖ وَأُتُواْ بِهِۦ مُتَشَٰبِهٗا ﴾ البقرة: ٢٥. واتـە: (هـەر كاتێـك لـە میـوەو بەرهـەمی ئـەو باخانـەیان بـۆ دەهێـنن، دەڵـێن: ئێسـتا لـەوەتان هێنـا، تاوێـك لەمـەو پـێش خواردمان، هەر دەیهێنن و لەیەكتریش دەچن "لە ڕواڵەتدا، بەڵام لـە تـام و بۆنـدا زۆر جیاوازن").

٢١-میوەجاتی بەهەشت ملكەچ كراون و ئاسانن بۆ لێكردنەوە:

خـوای گـەورە دەفـەرموویت: ﴿ قُطُوفُهَا دَانِيَةٞ ﴿٢٣﴾ ﴾ الحاقـة: ٢٣. واتـە: (میوەجـاتی زۆر بەدرەختەكانەوە شۆڕ بۆتەوەو لێكردنەوەی ئاسانە لە دەست ڕەس دایە).

﴿ وَدَانِيَةً عَلَيۡهِمۡ ظِلَٰلُهَا وَذُلِّلَتۡ قُطُوفُهَا تَذۡلِيلٗا ﴿١٤﴾ ﴾ الانســان: ١٤. واتــە: (ســێبەری درەختــە جوانەكان بەسەر شوێنە خۆشەكانیاندا سەری فرو هێنـاوەو لێكردنـەوەی میوەكـانیش ئاسانە و ملكەچ كراوە).

٢٢- خواردن و خواردنەوە دەخرێتە بەردەم بەهەشتیەكان بەو ئامێرانەی خواردن كە لە زێرو زیو دروستكراون:

خــوای پــاك و تــاك دەفــەرموویت:﴿ يُطَافُ عَلَيۡهِم بِصِحَافٖ مِّن ذَهَبٖ وَأَكۡوَابٖ ﴾ الزخرف: ٧١. واتە: (لە سینی و كوپی ئـاڵتون جۆرەهـا خـواردن و خواردنـەوەی جـوان و ڕازاوەو تام خۆش و بۆن خۆشیان بەسەردا دەگێڕن).

﴿ وَيُطَافُ عَلَيۡهِم بِـَٔانِيَةٖ مِّن فِضَّةٖ وَأَكۡوَابٖ كَانَتۡ قَوَارِيرَا۠ ﴿١٥﴾ قَوَارِيرَاْ مِن فِضَّةٖ قَدَّرُوهَا تَقۡدِيرٗا ﴿١٦﴾ وَيُسۡقَوۡنَ فِيهَا

---

(١) سەیری ئەمانەش بكە: یس ٥٧، الصافات ٤١ - ٤٢، ص ٥١، الطور ٢٢، الواقعة ٣٢.

كَأۡسٗا كَانَ مِزَاجُهَا زَنجَبِيلًا ﴿١٧﴾ عَيۡنٗا فِيهَا تُسَمَّىٰ سَلۡسَبِيلٗا ﴿١٨﴾ ﴾ الانسان: ١٥ - ١٨. واتە: (هەروەها لە سوراحی و دۆڵکەی زیودا شەرابیان بۆ دەگێڕن کە دەکرێتە ئەو کوپ و پەرداخانەوە کە لە شوشە و کریستاڵی تایبەت دروستکراون. هەموو دام و دەزگای خواردن و خواردنەوەکان لە شووشەی زیو دروستکراون بەشێوەیەکی جوان و دڵڕفێن. هەروەها شەرابێکی تریان پێشکەش دەکرێت ئاوێتەکەی زەنجەبیلە. کە سەرچاوەیەکە لە بەهەشتدا بە سەلسەبیل ناودەبرێت).

٢٣- لاوانی ئێسك سووك و ڕووخۆش و زۆر جوانی نەمر خواردن و خواردنەوە بۆ بەهەشتیەکان ئامادە ئەکەن و بە چاکترین شێوە خزمەتیان دەکەن:

خوای پایەبەرز دەفەرمووێت:﴿ وَيَطُوفُ عَلَيۡهِمۡ غِلۡمَانٞ لَّهُمۡ كَأَنَّهُمۡ لُؤۡلُؤٞ مَّكۡنُونٞ ﴿٢٤﴾ ﴾ الطور: ٢٤. واتە: (هەروەها مندااڵنی جوان و ئێسك سووك بە دەوریاندا دێن و خزمەتیان دەکەن دەڵێی مرواری پاك و بێگەردن).

﴿ قُطُوفُهَا دَانِيَةٞ ﴿٢٣﴾ ﴾ الواقعة: ١٧. واتە: (لاوانی جوان و ئێسك سووك و نەمر بە دەوریاندا دێن و خزمەتیان دەکەن و هەمیشە گەنجن و پیرنابن).

﴿ وَيَطُوفُ عَلَيۡهِمۡ وِلۡدَٰنٞ مُّخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيۡتَهُمۡ حَسِبۡتَهُمۡ لُؤۡلُؤٗا مَّنثُورٗا ﴿١٩﴾ ﴾ الانسان: ١٩. واتە: (ئینجا نێوجەوانانی هەمیشە لاو و ڕووخۆش و جوان و پاك، بەناویاندا دەگەڕێن، کاتێك دەیانبینیت وا دەزانیت مروارین و بەوناوەدا بڵاوبونەتەوە).

٢٤- دەستبەند و بازنەکانی بەهەشتیەکان لە زێڕو زیون، هەروەها پۆشاکیان لە ئاوریشمی تەنك و ئەستورە:

خوای مەزن دەفەرمووێت:﴿ أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمۡ جَنَّٰتُ عَدۡنٖ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهِمُ ٱلۡأَنۡهَٰرُ يُحَلَّوۡنَ فِيهَا مِنۡ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٖ وَيَلۡبَسُونَ ثِيَابًا خُضۡرٗا مِّن سُندُسٖ وَإِسۡتَبۡرَقٖ ﴾ الكهف: ٣١. واتە: (بازن و دەستبەندی ئاڵتونیان لە دەست ئەکرێت، پۆشاکی سەوزی جوان دەپۆشن کە

دووتوێیە، چینی ژێرەوە ئاوریشمی ئەستورە و چینی سەرەوەش ئاوریشمی تەنكە).

﴿ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ ﴾ الحج: ٢٣، فاطر: ٣٣. واتە: (لەوێ دەستبەندی ئاڵتون و مرواری دەكرێتە دەستیان، پۆشاكیشیان لەو بەهەشتەدا ئاوریشمە).

﴿ يَلْبَسُونَ مِن سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُّتَقَابِلِينَ ﴿٥٣﴾ ﴾ الدخان: ٥٣. واتە: (دەپۆشن لە ئاوریشمی تەنك و ئەستور، لەو كاتەدا، خۆشەویستان لە بەرامبەر یەك دادەنیشن "بەڕووی خۆشەوە بۆ یەكتر دەڕوانن و گفتوگۆی خۆش و بەتام ئەكەن ").

﴿ عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُندُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِن فِضَّةٍ ﴾ الانسان:٢١. واتە: (پۆشاكی بەختەوەران ئاوریشمی سەوزی تەنكە كە بەسەر پۆشاكی ئاوریشمی ئەستوردا لەبەریان كردووە، بە بازنی زیوی ڕازێنراونەتەوە).

٢٥- بەهەشتیەكان لەسەر قەنەفە و كورسی و فەرش و ڕایەخی ئاوریشمی سەرسورهێنەر شانیان داداوەو پاڵیان داوەتەوە:

خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ دەفەرموێت: ﴿ هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَّكِئُونَ ﴿٥٦﴾ لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَلَهُم مَّا يَدَّعُونَ ﴿٥٧﴾ ﴾ یس: ٥٦ - ٥٧. واتە: (خۆیان و هاوسەرانیان لەژێر سێبەری درەختی جوان و چڕوپڕدا لەسەر كورسی و قەنەفە ڕازاوەكان شانیان داداوە. میوەجاتی جۆراو جۆریان پێشكەش دەكرێت، هەروەها هەرچی داوا بكەن و حەزی لێ بكەن دەستبەجێ ئامادەیە).

خوای پایەبڵند دەفەرموێت:﴿ عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَابِلِينَ ﴿٤٤﴾ ﴾ الصافات: ٤٤. واتە: (ئەو بەختەوەرانە لەسەر كورسی و قەفەنە ڕازاوەكان بەرامبەر یەكتری دادەنیشن).

﴿ مُتَّكِئِينَ عَلَىٰ رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ ﴿٧٦﴾ ﴾ الرحمن: ٧٦. واتە: (شانیان داداوە لەسەر پشتی سەوزو جوان و دۆشەكی نایاب و ڕازاوە).

﴿ فِيهَا سُرُرٌ مَّرْفُوعَةٌ ﴿١٣﴾ وَأَكْوَابٌ مَّوْضُوعَةٌ ﴿١٤﴾ وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ ﴿١٥﴾ وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ ﴿١٦﴾ ﴾ الغاشیة:

١٣ - ١٦.[1] واتە: (چەندین تەختگەلی بەرزو بڵندو چەندین پەرداخی دانراویشی تیایە. و چەندین پشتیی ڕیزكراو و فەرشی ڕاخراویشی تیایە).

٢٦- هاوسەرانی بەهەشتیەكان پاك و بێگەردو ڕەوشت بەرزن، كە قەشەنگ و خۆشەویستن لەلایەن مێردەكانیان، تەنها چاویان لەلای مێردەكانیانە:

خوای باڵادەست و خاوەن شكۆ دەفەرمووێت: ﴿ وَلَهُمْ فِيهَآ أَزْوَٰجٌ مُّطَهَّرَةٌ ﴾ البقرة:٢٥. واتە: (هەروەها لەوێدا هاوسەرانی پاك و بێ گەردیان بۆ ئامادەكراوە).

﴿ وَعِندَهُمْ قَٰصِرَٰتُ ٱلطَّرْفِ عِينٌ ﴿٤٨﴾ كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ ﴿٤٩﴾ ﴾ الصافات: ٤٨-٤٩. واتە: (لە تەنیشتیانەوە حۆری چاوگەش دانیشتوون، جگە لە هاوسەرانیان چاو بۆ كەسی تر هەڵنابڕن. هەر دەڵێی هێلكەی كوڵاوی پاك كراو و شاراوەن "كەس دەستی لێ نەداون").

﴿ ٱدْخُلُوا۟ ٱلْجَنَّةَ أَنتُمْ وَأَزْوَٰجُكُمْ تُحْبَرُونَ ﴿٧٠﴾ ﴾ الزخرف:٧٠. واتە: ("پێیان دەوترێت": فەرموون بچنە بەهەشتەوە خۆتان و هاوسەرانتان، خۆتان و ئەوانەی وەك ئێوە خواناس بوون و لەوێ ژیانی كامەرانی و شادی و بەختەوەریتان پێدەدرێت).

﴿ فِيهِنَّ قَٰصِرَٰتُ ٱلطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَآنٌّ ﴿٥٦﴾ كَأَنَّهُنَّ ٱلْيَاقُوتُ وَٱلْمَرْجَانُ ﴿٥٨﴾ ﴾ الرحمن:٥٦ و ٥٨. واتە: (لەو بەهەشتە حۆری تیادایە كە تەنها تەماشای هاوسەرەكانیان دەكەن، پێش ئەوان دەستی كەسیان لێ نەكەوتووە، نە لە گرۆی ئادەمی و نە لە پەری. ... ئەو هاوسەرانە لە جوانی و شۆخ و شەنگی و قەشەنگیدا وەكو یاقوت و مەرجان وان).

---

(١) سەیری ئەمانەش بكە: الكهف ٣١، ص ٥١، الطور ٢٠، الرحمن ٥٤، الواقعة ١٥ - ١٦ و ٣٤ و ٨٩، الدهر ١٢ - ١٣.

﴿ فِيهِنَّ خَيۡرَٰتٌ حِسَانٌ ﴿٧٠﴾ ...حُورٌ مَّقۡصُورَٰتٌ فِي ٱلۡخِيَامِ ﴿٧٢﴾ ... لَمۡ يَطۡمِثۡهُنَّ إِنسٌ قَبۡلَهُمۡ وَلَا جَآنٌّ ﴿٧٤﴾ ﴾ الرحمن:٧٠ و ٧٢ و ٧٤. واتە: (لەو بەهەشتەدا حۆری جوان و شۆخ و شەنگ و ڕەوشت بەرزی تیادایە. ... حۆری چاوگەش و چاوڕەش، ئەو ئافرەتە حۆریانە لە ڕەشماڵەكانیاندا ماونەتەوە ... ئەو حۆریانە، پێش ئەوان دەستی كەسیان پێ نەكەوتووە، نە لە گرۆهی ئادەمی و نە لە پەری).

﴿ وَحُورٌ عِينٌ ﴿٢٢﴾ كَأَمۡثَٰلِ ٱللُّؤۡلُوِ ٱلۡمَكۡنُونِ ﴿٢٣﴾ ﴾الواقعة:٢٢ - ٢٣. واتە: (هاوڕێ لەگەڵ حۆری چاوگەش و چاو ڕەش. وەك مرواری شاراوەو دەست لێ نەدراوو).

﴿ إِنَّآ أَنشَأۡنَٰهُنَّ إِنشَآءً ﴿٣٥﴾ فَجَعَلۡنَٰهُنَّ أَبۡكَارًا ﴿٣٦﴾ عُرُبًا أَتۡرَابًا ﴿٣٧﴾ لِّأَصۡحَٰبِ ٱلۡيَمِينِ ﴿٣٨﴾ ﴾ الواقعة:٣٥ - ٣٨.[١] واتە: (ئەو حۆریانەمان بە تایبەتی بۆ دروست كردوون. كردوومانن بە حۆریانی هەمیشە كیژ. هاوسەرەكانیان زۆر خۆش دەوێت و هەموویان هاوتەمەنن. ئەمانە هەمووی بۆ دەستە ڕاستەكان "ئەوانەی نامەی كردەوەكانیان درایە دەستی ڕاستیان").

٢٧- شادمان و بەختەوەر بوون بە بینینی خوای گەورە:

خوای گەورە دەفەرموویت:﴿ لِّلَّذِينَ أَحۡسَنُواْ ٱلۡحُسۡنَىٰ وَزِيَادَةٌ ﴾ یونس: ٢٦. واتە: (بۆ ئەو كەسانەی چاكەیان كردووە، پاداشتی زۆر چاك هەیە لەگەڵ زیادەدا كە گەیشتنە بە دیداری خوای گەورەوە).

﴿ وُجُوهٌ يَوۡمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ﴿٢٢﴾ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ﴿٢٣﴾ ﴾ القیامة: ٢٢ - ٢٣.[٢] واتە: (لەو ڕۆژەدا، ڕووخسارانێك گەشاوەو ناسك و ئاسوودەن. چونكە "هەریەكە بۆ خۆی" تەماشای پەروەردگاری دەكات).

---

(١) سەیری ئەمانەش بكە: آل عمران ١٥، النساء، ص ٥٢، الدخان ٥٤، الطور ٢٠، النبأ ٣٣.

(٢) لەبارەی بینینی خوای پەروەرگار، هەروەها بۆچوون و مەزهەبەكانی زانایان لەوبارەوە بگەڕێوە بۆ بەشی خواناسی (الالهیات).

٢٨- هەر شتێك دەروون و نەفس حەزو ئارەزووی بكات ئەوا لە بەهەشتدا هەیە:

خوای پایەبەرز دەفەرموویێت: ﴿وَهُمۡ فِي مَا ٱشۡتَهَتۡ أَنفُسُهُمۡ خَٰلِدُونَ﴾ الأنبياء: ١٠٢. واتە: ("ئەوان لەناو نازو نیعمەتدا" كە حەزیان لێی بوو و ئارەزوویان دەكرد بۆ هەتا هەتایی دەمێنن).

﴿لَّهُمۡ فِيهَا مَا يَشَآءُونَ خَٰلِدِينَ﴾ الفرقان: ١٦. واتە: (لەو بەهەشتەدا هەرچی داوا بكەن بۆیان ئامادەیە هاوڕێ لەگەڵ ژیانی نەمریدا).

﴿وَفِيهَا مَا تَشۡتَهِيهِ ٱلۡأَنفُسُ وَتَلَذُّ ٱلۡأَعۡيُنُ﴾ الزخرف: ٧١. واتە: (لەو بەهەشتەدا هەرچی نەفس حەزی لێ بكات و دڵ بیخوازێت و چاو حەز بەدیتنی بكات ئامادەیە).

﴿لَهُم مَّا يَشَآءُونَ فِيهَا وَلَدَيۡنَا مَزِيدٞ ٣٥﴾ ق: ٣٥. واتە: (هەرچیش داوا دەكەن و حەزی لێ دەكەن بۆیان ئامادەیە تیایدا، زۆر لەوەش زیاترمان لایە).

﴿كَذَٰلِكَ يَجۡزِي ٱللَّهُ ٱلۡمُتَّقِينَ﴾ النحل: ٣١. واتە: (هەرچییەك بخوازن و هەرچی ئارەزوو بكەن و داوا بكەن، بۆیان ئامادەیە تیایدا، ئا بەو شێوەیە خوای میهرەبان پاداشتی خواناس و پارێزكاران ئەداتەوە).

٢٩- بۆ هەتا هەتایی و هەمیشەیی بەهەشتیەكان ژیان لە بەهەشتدا بەسەر دەبەن:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَهُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ﴾ البقرة: ٢٥. واتە: (ژیانی هەمیشەیی و نەبڕاوە لەو بەهەشتەدا دەبەنە سەر).

﴿ هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴿٨٢﴾ ﴾ البقرة: ٨٢.[1] واتە: (هەر ئەوان نیشتەجێی بەهەشتن و تیایدا ژیانی هەتا هەتایی دەبەنە سەر).

﴿ هُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴾ یونس: ٢٦. واتە: (ئا ئەوانە نیشتەجێی بەهەشتن و بۆ هەمیشەیی ژیانی تیادا دەبەنە سەر).

﴿ خَٰلِدِينَ فِيهَا ﴾ آل عمران: ١٥ و ١٣٦ و ١٩٨.[2] واتە: (هاوڕێ ژیانی نەبڕاوە).

﴿ خَٰلِدِينَ فِيهَآ أَبَدٗا ﴾ النساء:٥٧ و ١٢٢.[3] واتە: (لەوێدا ژیانی هەمیشەیی و بەردەوام دەبەنە سەر).

﴿ وَمَا هُم مِّنۡهَا بِمُخۡرَجِينَ ﴾ الحجر: ٤٨. واتە: (هیچ کات ئەوان لەو بەهەشتەدا دەرناکرێن).

﴿ فَٱدۡخُلُوهَا خَٰلِدِينَ ﴿٧٣﴾ ﴾ الزمر: ٧٣. واتە: (فەرموون بۆ هەتا هەتایی بچنە ناو بەهەشتەوە).

﴿ وَأَنتُمۡ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴾ الزخرف: ٧١. واتە: (هەروەها ژیانی هەمیشەیی و نەبڕاوەشی تیادا دەبەنە سەر).

﴿ لَا يَذُوقُونَ فِيهَا ٱلۡمَوۡتَ إِلَّا ٱلۡمَوۡتَةَ ٱلۡأُولَىٰۖ وَوَقَىٰهُمۡ عَذَابَ ٱلۡجَحِيمِ ﴿٥٦﴾ ﴾ الدخان: ٥٦. واتە: (لە هەمووی خۆشتر ئەوەیە کە هەرگیز تاڵیی مردن ناچێژن تیایدا جگە لەو مردنەی یەکەمجار، و پەروەردگاریان لە سزای دۆزەخ بەدووری گرتوون و پاراستوونی).

---

(١) هەروەها سەیری ئەمانەش بکە: الأعراف ٤٢، یونس ٢٦، المؤمنون ١١، آل عمران ١٠٧، هود ٢٣.

(٢) هەروەها تەماشای ئەم ئایەتانەش بکە: النساء ١٣، المائدة ٨٥، التوبة ٧٢ و٨٩، هود ١٠٨، ابراهیم ٢٣، الکهف ١٠٨، طه ٧٦، الفرقان ٧٦، العنکبوت ٥٨، لقمان ٩، الأحقاف ١٤، الفتح ٥، الحدید ١٢، المجادلة ٢٢.

(٣) سەیری ئەم ئایەتانە بکە: المائدة ١١٩، التوبة ٢٢ و ١٠٠، التغابن ٩، الطلاق ١١، البینة ٨.

﴿ ٱدۡخُلُوهَا بِسَلَٰمٖۖ ذَٰلِكَ يَوۡمُ ٱلۡخُلُودِ ﴿٣٤﴾ ﴾ ق: ٣٤. واتـە: (بفـەرموون بچـنە نـاو بەهەشـتەوە لەگەڵ ئاشتی و ئارامی و هێمنیدا، ئا ئەوە ئیتر ڕۆژی نەمری و نەبڕاوەیە).

٣٠- قسەی بێ كەڵك و نابەجێ و یەكتر تۆمەتبار كردنی تێدا نییە:

خـوای مـەزن دەفـەرموویێت: ﴿ لَا يَسۡمَعُونَ فِيهَا لَغۡوٗا وَلَا تَأۡثِيمًا ﴿٢٥﴾ إِلَّا قِيلٗا سَلَٰمٗا سَلَٰمٗا ﴿٢٦﴾ ﴾ الواقعة: ٢٥ - ٢٦. واتە: (هیچ جۆرە قسـەیەكی نابـەجێ و نادروسـت و نارێـك نابیسـتن و یەكتریش گوناهبار ناكەن. جگە لەوتنی سڵاو و وەڵامدانەوەو قسەی خۆش نەبێت).

﴿ لَّا يَسۡمَعُونَ فِيهَا لَغۡوًا إِلَّا سَلَٰمٗا ﴾ مـریم: ٦٢. واتـە: (ئـەوجا لـەوێ هـیچ گوفتـارێكی نابەجێ نابیستن، جگە لە سڵاو كردن و "گوفتاری خۆش و بەجێ" نەبێت).

﴿ لَّا يَسۡمَعُونَ فِيهَا لَغۡوٗا وَلَا كِذَّٰبٗا ﴿٣٥﴾ ﴾ النبـأ: ٣٥. واتـە: (لـەو بەهەشـتەدا هـیچ جـۆرە قسەیەكی پڕو پووچ و درۆو دەلەسە نابیستن).

﴿ لَّا تَسۡمَعُ فِيهَا لَٰغِيَةٗ ﴿١١﴾ ﴾ الغاشية: ١١. واتە: (لەو شوێنەدا قسـەو گوفتـارێكی نـاخۆش و نابەجێ نا بیستن).

٣١- هەست بە ماندوێتی و بێزاری ناكەن:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ لَا يَمَسُّهُمۡ فِيهَا نَصَبٞ ﴾ الحجر: ٤٨. واتە: (هـیچ جـۆرە بێ تاقەتی و بێزاری و ناخۆشی و پەستییەك دووچاریان نابێت).

﴿ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٞ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٞ ﴾ فـاطر: ٣٥. واتـە: (هـیچ نەخۆشـی و ناخۆشییەك توخنمان ناكەوێت، هیچ ئازارو ئێشێكی دەروونی تووشمان نابێـت و هـیچ بێزاری و ماندووبوونێكیش ڕوومان تێناكات).

٣٢- سوپاس و ستایشی پەروەردگاریان ئەكەن لەسەر ئەوەی بەڵێنی خۆی هێنایەجێ و نازو نیعمەتی بەوان بەخشیووە:

خوای باڵادەست دەفـەرموویێت: ﴿ وَقَالُواْ ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ ٱلَّذِي صَدَقَنَا وَعۡدَهُۥ وَأَوۡرَثَنَا ٱلۡأَرۡضَ

نَتَبَوَّأُ مِنَ ٱلْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَآءُ ﴾ الزمر: ٧٤. واتە: (ئەوسا ئیتر ئەو بەختەوەرانە دەڵێن: سوپاس و ستایش بۆ ئەو خوایەی، كە بەڵێنی خۆی بۆمان بردە سەرو كردینی بەخاوەنی سەر زەمینی بەهەشت و لەهەر شوێنێك و لەهەر جێیەكیدا بمانەوێت سەربەستانە ژیان دەبەینە سەر).

﴿ وَقَالُوا۟ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ ٱلَّذِى هَدَىٰنَا لِهَٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِىَ لَوْلَآ أَنْ هَدَىٰنَا ٱللَّهُ لَقَدْ جَآءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِٱلْحَقِّ وَنُودُوٓا۟ أَن تِلْكُمُ ٱلْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾ ﴾ الأعراف: ٤٣. واتە: ("ئەوسا ئیتر هەمووان بەیەك دەنگ و یەك ئاواز" دەڵێن: سوپاس و ستایش بۆ ئەو خوایەی كە هیدایەت و ڕێنمووی كردین بۆ ئەم جێگە و ڕێگە خۆشە، ئەگەر ئەو خودایە هیدایەت و ڕێنمووی نەكردینایە هەرگیز ڕێگەی هیدایەتمان نەدەزانی و ئەم پاداشتەمان وەرنەدەگرت، سوێند بەخوا بەڕاستی پێغەمبەرانی پەروەردگارمان بەحەق و ڕاستیەوە هاتن، ئەوسا بانگیان لێكرا: ئەوە ئەو بەهەشتەیە كە پێتان دراوە، بەهۆی ئەو كارو كردەوانەی كە ئەنجامتان دەدا).

﴿ وَءَاخِرُ دَعْوَىٰهُمْ أَنِ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾ یونس: ١٠. واتە: (دواهەمین گوفتاریشیان دوای هەموو نازو نیعمەت و بەخششێك ئەوەیە كە، پڕ بەدڵ، لەناخی دەروونیانەوە بەڕاستی دەڵێن: الحمد لله رب العالمین).

﴿ وَقَالُوا۟ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ ٱلَّذِىٓ أَذْهَبَ عَنَّا ٱلْحَزَنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ ﴿٣٤﴾ ﴾ فاطر: ٣٤. واتە: (ئینجا هەمووان لە خۆشیدا دەڵێن: سوپاس و ستایش بۆ ئەو خوایەی كە هەرچی غەم و پەژارەیە لە دڵ و دەروونی دەركردین، بەڕاستی پەروەردگارمان زۆر لێ خۆشبوو و سوپاسگوزارە).

﴿ وَنَادَىٰٓ أَصْحَٰبُ ٱلْجَنَّةِ أَصْحَٰبَ ٱلنَّارِ أَن قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدتُّم مَّا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا۟ نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌۢ بَيْنَهُمْ أَن لَّعْنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿٤٤﴾ ﴾ الأعراف: ٤٤. واتە: ("پاشان" نیشتەجێیانی بەهەش بانگی نیشتەجێیانی دۆزەخیان كرد: بەڕاستی ئەو بەڵێنەی پەروەردگارمان پێی دابووین دەستمانكەوت و پێی بەخشین، ئایا ئێوەش ئەو

بەڵێنەی كە پەروەردگارتان دابووی بەڕاستی دەستانكەوت؟! لەوەڵامدا وتیان: بەڵێ.. ئەوسا جاڕچیەك جاڕیدا لە نێوانیاندا و هاواری كرد: نەفرەتی خوا لە ستەمكاران بێت).

٣٣- هیچ ڕق و كینەیەك لە دڵ و دەروونی بەهەشتیەكاندا نییە:

خوای پاك و تاك دەفەرمووێت:﴿ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنْ غِلٍّ ﴾ الأعراف: ٤٣. واتە: ("هەروەها لە دەروازەی بەهەشتدا" هەرچی بوغزو كینەیەك لە دڵ و دەروون و سینەیاندا بوو ئێمە دامان ڕنی).

﴿ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنْ غِلٍّ ﴾ الحجر: ٤٧. واتە: (لە كاتێكدا هەرچی كینەو بوغزە لە دڵ و دەروونیاندا دەرمان كێشا).

٣٤- چاك و چۆنیشیان لە بەهەشتدا سڵاو كردنە:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ ﴾ ابراهیم: ٢٣. واتە: (چاك و چۆنیان لە بەهەشتدا سڵاوكردنە).

﴿ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ ﴾ یونس: ١٠. واتە: (چاك و چۆنیشیان لەوێ سڵاوكردنە).

٣٥- فریشتەكان بەسڵاوی گەرمەوە پێشوازییان لێ ئەكەن:

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَن صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِم مِّن كُلِّ بَابٍ ﴿٢٣﴾ سَلَامٌ عَلَيْكُم بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ ﴿٢٤﴾ ﴾ الرعد: ٢٣ - ٢٤. واتە: (جا فریشتەكان دەچن بۆ سەردانیان لە هەموو دەروازەكانەوە. "دەڵێن" سڵاوتان لێبێت لەبەرامبەر خۆگرتنتانەوە، كەوابوو ئای چەندە جێگە و ڕێگەیەكی خۆشتان بۆ خۆتان مسۆگەر كرد).

﴿ لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ ﴾ الأنبیاء: ١٠٣. واتە: ("ئەو بەختەوەرانە" لێقەومانی گەورەو تەنگانەی بێ

سنووری "قیامەت" تووشی غەمباری و پەژارەیان ناکات، بەڵکو فریشتەکان "بەڕووی خۆشەوە پێشوازیان لێ دەکەن و" دەڵێن ئەمە ئەو ڕۆژەیە کە کاتی خۆی بەڵێنتان پێدەدرا).

﴿ وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَٰمًا ﴾ الفرقان: ٧٥. واتە: (جا لەوێ بە سڵاو درووود پێشوازییان لێدەکرێت).

٣٦- بەهەشتیەکان ناترسن و خەفەتیش ناخۆن:

خوای مەزن دەفەرموویت: ﴿ ٱدۡخُلُواْ ٱلۡجَنَّةَ لَا خَوۡفٌ عَلَيۡكُمۡ وَلَآ أَنتُمۡ تَحۡزَنُونَ ﴾ الأعراف: ٤٩. واتە: (دە بچنە بەهەشتەوە، نە ترس و بیمتان لەسەرە نە غەم و پەژارەش دەخۆن).

﴿ ٱدۡخُلُوهَا بِسَلَٰمٍ ءَامِنِينَ ﴿٤٦﴾ ﴾ الحجر: ٤٦. واتە: ("پێیان دەوترێت:" فەرموون بچنە ناوی بەسەلامەتی و سەلامتان لەسەر بێت، ژیانی پڕ لە ئاسوودەیی تیادا بەرنە سەر).

﴿ فَأُوْلَٰٓئِكَ يَدۡخُلُونَ ٱلۡجَنَّةَ وَلَا يُظۡلَمُونَ شَيۡـًٔا ﴾ مریم: ٦٠. واتە: (ئا ئەوانە دەچنە بەهەشتەوەو هیچ جۆرە ستەمێکیان لێ ناکرێت).

﴿ إِنَّ ٱلۡمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ ﴿٥١﴾ فِي جَنَّٰتٍ وَعُيُونٍ ﴿٥٢﴾ ﴾ الدخان: ٥١ - ٥٢. واتە: (بەڕاستی ئەوانەی پارێزکار و دیندارن، لە جێگە و شوێنێکی زۆر ئارامدا ژیان دەبەنە سەر. لە باخچە و دیمەنەکانی بەهەشتدا، لەپاڵ کارێزو کانی و تاڤگەکاندا دەژین).

﴿ يَدۡعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَٰكِهَةٍ ءَامِنِينَ ﴾ الدخان: ٥٥. واتە: (بانگ دەکەن تیایدا بۆ هەموو جۆر میوەیەك، بێ ئەوەی بترسن لە تەواوبوون و، نەخۆش کەوتن و لەبەرچاو کەوتن).

﴿ ٱدۡخُلُوهَا بِسَلَٰمٍ ﴾ ق: ٣٤. واتە: (بفەرموون بچنە ناو بەهەشتەوە لەگەڵ ئاشتی و

ئارامی و هێمنیدا).

٣٧- ڕووی گەش و شادییان پێ دەبەخشرێت:

خوای پەروەردگار دەفەرموویت: ﴿ وَلَقَّىٰهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا ﴾ الدهر: ١١. واتە: (ڕووی گەش و شادمانی پێیبەخشین).

٣٨- خاوەن حورمەت و ڕێز لێنراون:

خوای گەورە دەفەرموویت:﴿ وَهُم مُّكْرَمُونَ ﴾ الصافات: ٤٢. واتە: (قەدرو ڕێزێکی بێ وێنە لەلایەن پەروەردگارو فریشتەکانەوە لێیان دەگیرێت).

﴿ أُوْلَٰٓئِكَ فِي جَنَّٰتٍ مُّكْرَمُونَ ٣٥ ﴾ المعارج: ٣٥. واتە: (ئا ئەوانە لە باخەکانی بەهەشتدا ڕێز لێنراون).

٣٩- بەهەشتیەکان میهرەبانی و ڕەزامەندی خوای گەورە دەست دەخەن:

خوای پایەبەرز دەفەرموویت:﴿ يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُم بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَٰنٍ ﴾ آل عمران: ١٥. واتە: (بۆ ئەوانەی پارێزکارو خواناسن، لای پەروەردگاریان باخەکانی بەهەشت ئامادەیە کە: چەندەها ڕووبار بەژێر درەختەکانیدا و بەبەردەم کۆشکەکانیدا دەڕوات، هاوڕێ لەگەڵ ژیانی نەبڕاوە لەگەڵ هاوسەرانی پاکیزەو بەدەم هەست کردنی بەردەوام بە ڕەزامەندیی پەروەردگاری ئازیز).

﴿ رَّضِيَ ٱللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُواْ عَنْهُ ﴾ المائدة: ١١٩. واتە: (خوای پەروەردگار لێیان ڕازی بووەو ئەوانیش لەخوا ڕازی بوون).

﴿ يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُم بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَٰنٍ ﴾ التوبة: ٢١. واتە: (پەروەردگاریان مژدەیان دەداتێ بە ڕەحمەت و میهرەبانی تایبەت لەلایەن خۆیەوە، هاوڕێ لەگەڵ ڕەزامەندی).

﴿ وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلْمُؤْمِنِينَ وَٱلْمُؤْمِنَٰتِ جَنَّٰتٍ ...وَرِضْوَٰنٌ مِّنَ ٱللَّهِ أَكْبَرُ ﴾ التوبة: ٧٢. واتە: (خوای گەورە بەڵێنی داوە بە ئیمانداران لە پیاوان و لە ئافرەتان، بەوەی کە

باخەكانی بەهەشتیان پێ دەبەخشێت.... لەگەڵ ڕەزامەنـدی خـوای گەورەدا، كە لە هەموو نازو نیعمەتەكان بەنرخترو گرنگترە).

٤٠-بەدەستهێنانی بەهەشت گەورەترین سەركەوتن و دەستكەوتی بێ سنووریانە:

خـوای گـەورە دەفـەرمووێت: ﴿ ذَٰلِكَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ ﴾ النسـاء: ١٣. واتــە: (بێگومـان هـەر ئەوەشە سەرفرازی گەورەو دەستكەوتی بێ سنوور).

﴿ ذَٰلِكَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡكَبِيرُ ﴾ البروج: ١١. واتــە: (هــەر ئــەوە خــۆی لەخۆیـدا سـەركەوتن و سەرفرازییەكی زۆر گەورەو بێ سنورو بێ وێنەیە).

﴿ ذَٰلِكَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ ﴾ المائدة: ١١٩.[1] واتە: (ئەوەیە سەرفرازی گەورەو بێ سنور).

﴿ ذَٰلِكَ عِندَ ٱللَّهِ فَوۡزًا عَظِيمًا ﴾ الفتح: ٥. واتە: (ئەم بەڵێنە لەلایـەن خـواوە دەسـتكەوت و سەرفرازیەكی زۆر گەورە و بێ سنورە بۆ ئیمانداران).

﴿ ذَٰلِكَ هُوَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ ﴾ التوبـة: ٧٢، الـدخان: ٥٧، الحديـد: ١٢. واتــە: (ئــەوە خــۆی سەرفرازیەكی زۆر گەورەو بێ ئەندازەیە).

﴿ إِنَّ هَٰذَا لَهُوَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ ﴿٦٠﴾ ﴾ الصافات: ٦٠. واتە: (بەڕاستی ئـا ئەمەیـە سـەركەوتن و سەرفرازی و بەختەوەری گەورەو بێ سنور).

﴿ نِعۡمَ ٱلثَّوَابُ وَحَسُنَتۡ مُرۡتَفَقًا ﴾ الكهف: ٣١. واتە: (بەڕاستی ئـەو بەختەوەرانـە چاكترین و جــوانترین و خۆشــترین پاداشــتیان دەســتكەوتووە، هــاوڕێ لەگــەڵ خۆشــترین و سازگارترین جێگە و ڕێگەدا).

﴿ حَسُنَتۡ مُسۡتَقَرًّا وَمُقَامًا ﴾ الفرقــان: ٧٦. واتـــە: (بەڕاســـتی جێگـــە و ڕێگـــە و نیشتەجێیەكی خۆش و سازگارو ڕازاوەیە).

---

(١) سەیری ئەم ئایەتانەش بكە: التوبة ٨٩ و ١٠٠، الصف ١٢، التغابن ٩.

﴿ فَمَن زُحۡزِحَ عَنِ ٱلنَّارِ وَأُدۡخِلَ ٱلۡجَنَّةَ فَقَدۡ فَازَ ﴾ آل عمران: ١٨٥. واتە: (ئەوسا ئەوەی دوور خرایەوە لە ئاگری دۆزەخ و خرایە بەهەشتەوە، ئەوە بەڕاستی سەرفراز بووە).

٤١- مژدەیان پێ دەدرێت:

خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿ بُشۡرَىٰكُمُ ٱلۡيَوۡمَ جَنَّٰتٌ ﴾ الحديد: ١٢. واتە: (مژدەی ئێوە ئەمڕۆ باخەکانی بەهەشتە).

٤٢- پیرۆزباییان لێدەکرێت بەوەی لەناو ئەو نازو نیعمەت و خۆشیانەدان:

خوای مەزن دەفەرموویێت: ﴿ كُلُواْ وَٱشۡرَبُواْ هَنِيٓـَٔۢا بِمَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ ﴿١٩﴾ ﴾ الطور: ١٩، المرسلات: ٤٣. واتە: (پێیان دەوترێت بخۆن و بخۆنەوە نۆشی گیانتان بێت لە پاداشتی کردەوەی چاك و ڕێك و پێکتاندا).

﴿ كُلُواْ وَٱشۡرَبُواْ هَنِيٓـَٔۢا بِمَآ أَسۡلَفۡتُمۡ فِي ٱلۡأَيَّامِ ٱلۡخَالِيَةِ ﴿٢٤﴾ ﴾ الحاقة: ٢٤. واتە: ("ئینجا پێیان دەوترێت" بخۆن و بخۆنەوەو نۆشتان بێت، بەهۆی دەست پێشخەریتان لە ڕۆژگاری ڕابردوودا).

٤٣- بەهەشتیەکان سەرگەرم و سەرقاڵن لەناو خۆشی و شادی و بەختەوەرییەکی بێ هاوتادا، بۆیە ماوەی پرسیارکردنیان نیە، جا دوای ئەو نازو نیعمەتە هەتا هەتاییە پرسیارو داوای چی دەکەن؟

خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ دەفەرموویێت: ﴿ إِنَّ أَصۡحَٰبَ ٱلۡجَنَّةِ ٱلۡيَوۡمَ فِي شُغُلٖ فَٰكِهُونَ ﴾ یس: ٥٥. واتە: (بەڕاستی ئەمڕۆ بەهەشتیەکان لەناو خۆشی و شادی و کامەرانیەکی بێ وێنەدا سەرگەرمن).

﴿ فَٰكِهِينَ بِمَآ ءَاتَىٰهُمۡ رَبُّهُمۡ ﴾ الطور: ١٨. واتە: (زۆر کەیف خۆش و دڵخۆش و ڕووخۆشن بەو بەخششانەی کە پەروەردگاریان پێی بەخشیون).

٤٤- بەهەشتیەکان بەهەشت بەهیچ شوێنێك و جێگایەکی تر ناگۆڕنەوە،

لەبەر ئەو نازو نیعمەتانەی کە بەهەشت هەیەتی:

خـوای گـەورە دەفـەرموویٚت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ كَانَتۡ لَهُمۡ جَنَّٰتُ ٱلۡفِرۡدَوۡسِ نُزُلًا ﴿١٠٧﴾ خَٰلِدِينَ فِيهَا لَا يَبۡغُونَ عَنۡهَا حِوَلٗا ﴿١٠٨﴾ ﴾ الكهف: ١٠٧ - ١٠٨. **واتـە: (بەڕاسـتی ئەوانـەی کـە ئیمـان و باوەڕیـان هێنـاوەو کـردەوە چـاکەکانیان ئەنجامـداوە، ئێمـە هـەر لـە زووەوە بەهەشتی فیردەوسمان بۆ ئامادە کـردوون، تـا لـەوێ دابـەزن و ژیـانی کامـەرانی تیایـدا دەبەنەسـەر. ژیانیـان تیایـدا بـەردەوام و نەبڕاوەیـە و نایانـەوێت بگوێزرێنـەوە بـۆ شوێنێکی تر "لەبەرچاویان ناکەوێت").**

ئـا بەوشـێوەیە وێنـەی بەهەشـت بـۆ ئێمـە ڕوون و ڕۆشـن دەبێـت، کـە دانیشتوانەکەی تیایـدا ئەسوڕێنەوەو خۆشـی و شـادی ئەکـەن و ڕائـەبوێرن بەهـەموو جۆرەکانیەوە، (م. عبدالرزاق نوفل) لە کتێبەکەی کە بەناوی (یوم القیامة)ە دەڵێت:

بەهەشتیەکان جیاوازن و پلە پلەن - هەروەك چۆن دانیشتوانی دونیـا پلـە پلـەن - لـە ڕێگاکـان و چـۆنیەتی و شـێوازەکانی چـێژو تـام وەرگـرتن، جـا هەنـدێك کـەس دەبیـنین کـە لـە ژیـانی دونیـا بـەدوای چـێژو خۆشـی دەگـەڕێت لـە ڕێگـەی چێشـت و خواردنی خۆش و باشەوە یاخود لە ڕێگەی خواردنـەوەی خـۆش و فێنکـەرەوە یـان لـە ڕێگەی دیمەنی جوان و قەشـەنگەوە یـان ئـاوازێکی ڕێکـەوە یـاخود دانوسـتانێکی ئـارام لەگەڵ هاوڕێیەکدا یاخود لە ڕێگـەی تـەنیایی و بیرکردنـەوەو فیکردنـەوە، لـە دونیـادا کۆمەڵـە کەسـێکی پـاك و پوخـت هـەن، کـە هـەموو خۆشـی و چـێژێکیان و بەختەوەرییان بریتیە لە تەنیا بوونی لەگەڵ خـوای گـەورە لـە نوێـژو نزاکانیـەوە.... بەم شێوەیە.

جا کاتێك کە دەیبینی لە دواڕۆژدا ڕووناکایی و نووری خوای گەورە پەخش ئەبێت بەسەر بووندا، پەردەکان هەڵدەگیرێن و لائەچن بۆ ئەوەی دڵ و دەروونەکان بەر لەچاوەکان پەیوەست ببن بەو نوورە پاك و بەرزو پیرۆزە.... جا مرۆڤ بە دوو بەشە پاکەکەی هەوڵدەدات کە پەیوەست ببێت و دەست بگرێت بە ئەصڵ و بنەچەی نوورەکە و ئاوێتە ببێت لە بوونێکدا کە جگە لەخوای گەورە هیچی تر نابینرێت...

ئەم شتانە بەدی ئەکەین لە کەسانێکدا لەکاتی خوادرن و خواردنەوەو ڕابواردن... جا ئایا هیچ خۆشی و چێژێك و بەختەوەری و شادمانییەك هەیە بە ئەندازەی نزیك بوون لە خوای گەورەو بینینی... بێگومان هیوای باوەڕداران - هەروەك نووری ئەوان بۆیان ڕۆشن کراوەتەوە - ئەوەیە کە لەو نوورە بەهرەوەر بن، تاکو ببنە بەشێك لەو نوورە، هەر ئەمەشە کە پێی لەخوای گەورە دەپاڕێنەوە، داوای لێدەکەن بە دەقی ئایەتی پیرۆز: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ تُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ تَوۡبَةٗ نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمۡ أَن يُكَفِّرَ عَنكُمۡ سَيِّـَٔاتِكُمۡ وَيُدۡخِلَكُمۡ جَنَّٰتٖ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ يَوۡمَ لَا يُخۡزِي ٱللَّهُ ٱلنَّبِيَّ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مَعَهُۥۖ نُورُهُمۡ يَسۡعَىٰ بَيۡنَ أَيۡدِيهِمۡ وَبِأَيۡمَٰنِهِمۡ يَقُولُونَ رَبَّنَآ أَتۡمِمۡ لَنَا نُورَنَا وَٱغۡفِرۡ لَنَآۖ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ ٨﴾ التحريم: ٨.[(١)] واتە: (ئەی ئەو کەسانەی باوەڕتان هێناوە، ئێوە بە تەوبە و پەشیمانییەکی پوخت و دڵسۆزانەوە ڕووبکەنە خوا، نزیکە پەروەردگارتان لە هەڵە و گوناهەکانتان خۆش ببێت و بتانخاتە باخەکانی بەهەشتەوە کە چەندەها ڕووبار بەژێر درەخت و کۆشکەکانیدا دەڕوات، ڕۆژێك دێت کە خوا پێغەمبەرو ئەوانەی لەگەڵیدان خەجاڵەت و شەرمەزار ناکات، نوورو ڕووناکیان دەدرەوشێتەوەو دێت و دەچێت لەبەردەم و لای ڕاستیانەوەو دەڵێن: پەروەردگارا ئەم نوورو ڕووناکیەمان بۆ زیاد بکە و لێمان خۆش ببە، چونکە بەڕاستی تۆ دەسەڵاتت بەسەر هەموو شتێکدا هەیە).

بەڵام دوان لەسەر شوێنی بەهەشت و ئاگری دۆزەخ ئایا ناوبراوان ئێستا دروستکراون یان نا؟ ئێمە پێویستمان بەوە نییە لێرەدا لەسەری بدوێین، چونکە بابەتێکی واگرنگ نیە کە تایبەت بێت بە کرۆکی بیروباوەڕ[(٢)].

وآخر دعوانا أنِ الحمد لله رب العالمين.

---

(١) يوم القيامة - عبدالرزاق نوفل ١٥٥-١٥٧ (بە دەستکارییەوە).

(٢) لە بارەی ئەم بابەتە بڕوانە: المقاصد و شرحه ٢١٨/٢ - ٢٢٠، والمواقف وشرحه ٥٨٤.

پێرستی سەرچاوەکان

١. الاتقان في علوم القرآن: جلال الدين السيوطي، ٩١١ کۆچی دوایی کردووە، چ ٣،ساڵی ١٩٥١ مصطفى البابي الحلبي بمصر.

٢. الأجوبة الفاخرة عن الأسئلة الفاجرة: شهاب الدين القرافي ٦٨٤ك کۆچی دوایی کردووە، لە پەراوێزی ئەم کتێبە (كتاب الفارق بين المخلوق والخالق) چاپ کراوە.

٣. الإحكام في أصول الأحكام: علي بن محمد الآمِدي ٦٣١ك کۆچی دوایی کردووە، مطبعة محمد على صبيح وأولاده بمصر.

٤. الإحكام في أصول الأحكام: ابن حزم ٤٥٦ك کۆچی دوایی کردووە، مطبعة العاصمة بالقاهرة.

٥. إحياء علوم الدين: لأبي حامد الغزالي ٥٠٥ك کۆچی دوایی کردووە، القاهرة ١٩٣٩ز.

٦. أحكام القرآن: للامام الشافعي ٢٠٤ك کۆچی دوایی کردووە. بتحقيق الشيخ عبدالغني عبدالخالق. الطبعة المصورة - دار الكتب العلمية - بيروت.

٧. الأديان دراسة تأريخية مقارنة: القسم الأول الديانات القديمة. الدكتور رشدي عليان وسعدون الساموك. دار الحرية، بغداد، ساڵی ١٩٧٦.

٨. أديان الهند: أحمد شبلى. چاپی دووەم ساڵی ١٩٢٣، القاهرة. چ ٣، ساڵی ١٩٧٢، القاهرة.

٩. إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري: القسطلاني ٩٢٣ك کۆچی دوایی کردووە. چ ٧، ساڵی ١٣٢٣ك لە بولاق مصر.

١٠. أساس التقديس في علم الكلام: فخر الدين الرَازي ٦٠٦ك کۆچی دوایی کردووە. القاهرة ١٩٣٥.

١١. أسباب نزول القرآن: الواحدي. تحقيق أحمد صقر. چ ١، ساڵی ١٣٨٩ك.

١٢. الإسلام عقيدة والشريعة: الشيخ محمود شلتوت، ١٩٦٣ کۆچی دوایی کردووە. دار الشروق - چ ٦ ساڵی ١٩٧٢.

١٣. الاسلام وحاجة الانسان اليه: د.محمد يوسف موسى. الشركة العربية للطباعة والنشر، القاهرة، چ ٢، ساڵی ١٩٦١.

١٤. الاسلام يتحدى: وحيد الدين خان. چ ٤، ساڵی ١٩٧٣.

١٥. الاسلام والخلافة: الدكتور رشدي عليان. مطبعة دار السلام - بغداد ساڵی ١٩٧٧.

١٦. الاشارات والتنبيهات: ابن سينا. المطبعة الحيدرية - طهران ساڵی ١٣٧٧ك.

١٧. اشتقاق أسماء الله: لأبي القاسم الزجاجي. تحقيق د. عبدالحسين المبارك. مطبعة النعمان ساڵی ١٩٧٤ز.

١٨. أصل الشيعة وأصولها: محمد حسين آل كاشف الغطاء. چ ٤. المطبعة الحيدرية بالنجف ساڵی ١٣٨٥ك.

١٩. الأصنام: ابن الكلبي. تحقيق أحمد زكي. چ ١، الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة.

٢٠. أصول الدعوة: الدكتور عبدالكريم زيدان. چ ١ ساڵی ١٩٦٨ بغداد.

٢١. أصول الدين: عبدالقاهر البغدادي ٤٢٩ك کۆچی دوایی کردووە. چ١، مطبعة الدولة ساڵی ١٩٢٨.

٢٢. أصول الدين الاسلامي: محمد علي ناصر. منشورات المكتبة المصرية، صيدا، بيروت.

٢٣. الأصول العامة للفقه المقارن: محمد تقي الحكيم. چ ١، ساڵی ١٩٦٣ز. دار الأندلس للطباعة والنشر، بيروت.

٢٤. أصول الفقه: د. عبدالكريم زيدان. سەیری: الوجيز في أصول الفقه، بکە.

٢٥. أصول الفقه: محمد رضا المظفر. چ ٢، ساڵی ١٣٨٦ك مطبعة النعمان بالنجف.

٢٦. إظهار الحق: رحمة الله بن خليل الرحمن الهندي. تحقيق عمر الدسوقي. مطبعة الرسالة، القاهرة ساڵی ١٩٦٤.

٢٧. إعجاز القرآن والبلاغة النبوية: مصطفى صادق الرفاعي. چ ٦، ساڵی ١٩٥٦ مصر.

٢٨. إعلام النبوة: لأبي الحسن على بن محمد الماوردي ٤٥٠ك کۆچی دوایی کردووە. مصر ساڵی ١٩٧١.

٢٩. الإقتصاد في الإعتقاد: لأبي حامد الغزالي، تقديم د. عادل العوا. دار الأمانة، بيروت ساڵی ١٩٦٩. وطبعة كلية الإلهيات - أنقرة ساڵی ١٩٦٢.

٣٠. الأموال: أبو عُبَيد القاسم بن سلام ٢٢٤ك کۆچی دوایی کردووە. تحقيق محمد خليل هراس. القاهرة ١٩٦٩.

٣١. إنجيل برنابا: وەرگێڕانی: د. خليل سعادة. القاهرة ١٩٠٨.

٣٢. الإنسان ذلك المجهول: دانانی: ألكسيس كاريل، بەعەرەبی کردنی: شقيق أسعد فريد. بيروت.

٣٣. أنوار التنزيل وأسرار التأويل (تفسير البيضاوي): القاضي البيضاوي ساڵی ٧٩١ك کۆچی دوایی کردووە. چ ٢،المطبعة البهية المصرية ١٩٢٥.

٣٤. أوائل المقالات في المذاهب والمختارات: الشيخ المفيد ٤١٣ك کۆچی دوایی کردووە. چ ٣ ساڵی ١٩٧٣ - المطبعة الالحيدرية بالنجف.

٣٥. البداية والنهاية: عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير ٧٧٤ك کۆچی دوایی کردووە. مطبعة السعادة، مصر.

٣٦. البرهان في علوم القرآن: بدر الدين الزركشي. تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم. مصر ساڵی ١٩٥٧.

٣٧. البرهان الكاشف عن اعجاز القرآن: لإبن الزّملكاني سالّی ٦٥١ك كۆچی دوایی كردووه. تحقيق د. أحمد مطلوب و د. خديجة الحديثي. مطبعة المعاني سالّی ١٩٧٤.

٣٨. البيان في غريب إعراب القرآن: أبو البركات بن الأنباري، تحقيق د. طه عبدالحميد طه. مصر سالّی ١٩٦٩ - ١٩٧٠.

٣٩. تأريخ الأدب العربي: كارل بروكلمان، ترجمة د. عبدالحليم النجار. ج ٣، دار المعارف، مصر.

٤٠. تأريخ بغداد: الخطيب البغدادي ٤٨٣ك كۆچی دوایی كردووه. مطبعة السعادة، القاهرة، سالّی ١٩٣١.

٤١. تأريخ الفلسفة في الإسلام: دي بور، ترجمة أبي ريدة، ج ٤، ١٩٧ز.

٤٢. تأريخ المذاهب الاسلامية: محمد أبو زهرة ١٩٧٤ز. دار الفكر العربي - القاهرة.

٤٣. التبصير في الدين: أبو المظفر الإسفراييني سالّی٤٧١ك كۆچی دوایی كردووه. تحقيق محمد زاهد الكوثري سالّی ١٣٧١ك كۆچی دوایی كردووه. القاهرة سالّی ١٩٥٥ز.

٤٤. التبيان في علم البيان المطلع على اعجاز القرآن: لابن الزمّلكاني ٦٥١ك كۆچی دوایی كردووه. تحقيق د. خديجة الحديثي و د. أحمد مطلوب. مطبعة الماني ١٩٦٤.

٤٥. التذكرة في أحوال الموتى وأمور الآخرة: لأبي عبدالله الأنصاري القرطبي ٦٧١ك كۆچی دوایی كردووه. مطابع مدكور وأولاده - القاهرة.

٤٦. التصوير الفني في القرآن: سيد قطب ١٩٦٧ز كۆچی دوایی كردووه. دار المعارف، مصر، ١٩٥٦.

٤٧. تطور دراسات اعجاز القرآن وأثرها في البلاغة العربية: الدكتور عمر ملا حويش. مطبعة الأمة، بغداد، ١٩٧٢.

٤٨. التعريفات: السيد شريف الجرجاني ٨١٦ك كۆچی دوایی كردووه. مطبعة الحلبي، مصر، ١٣٥٧ك.

٤٩. التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن: حنفي أحمد. دار المعارف، مصر.

٥٠. تفسير القرآن العظيم: ابن كثير ٧٧٤ك كۆچی دوایی كردووه. دار احياء التراث العربي، بيروت، ١٩٦٩ز. و مطبعة دار احياء الكتب العربية.

٥١. التفسير الكبير: الفخر الرازي ٦٠٦ك كۆچی دوایی كردووه. ج ٢،مصورة دار الكتب العلمية - طهران.

٥٢. تلبيس ابليس: أبو الفرج عبدالرحمن بن علي بن الجوزي ٥٩٧ك كۆچی دوایی كردووه، ج ٢، المطبعة المنيرية.

٥٣. التمهيد: أبو بكر محمد بن الطيب بن الباقلاني ٤٠٣ك كۆچی دوایی كردووه، عُني بطعه ونشره الأب رتشرد يوسف مكارثي اليسوعي، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، ١٩٥٧ز.

٥٤. تمهيد لتأريخ الفلسفة: مصطفى عبدالرزاق. القاهرة، ١٩٥٩ز.
٥٥. تنوير الحوالك شرح موطأ الامام مالك: جلال الدين السيوطي ٩١١ك كۆچی دوایی كردووە. المكتبة التجارية، مصر.
٥٦. توضيح المراد في شرح تجريد الاعتقاد: الطهراني. چ ١، ١٣٨١ك، مطبعة المصطفوي، ئيران.
٥٧. ثلاث رسائل في اِعجاز القرآن: الرُماني والخطَّابي وعبدالقاهر الجُرْجاني، تحقيق محمد خلف الله و دكتور محمد زغلول سلام. دار المعارف، مصر، چ ٢ لا ١٩٦٧.
٥٨. الجامع لأحكام القرآن (تفسير القرطبي): أبو عبدالله محمد بن أحمد القرطبي. چ. الشعب - مصر.
٥٩. الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: ابن تيمية تقي الدين ٧٢٨ك كۆچی دوایی كردووە، القاهرة.
٦٠. حادي الأرواح الى بلاد الأفراح: لاِبن قيّم الجوزية ٧٥١ك كۆچی دوایی كردووە. چ ٤، ١٣٨١ك - ١٩٦٢ز، مطبعة محمد على صبيح وأولاده، مصر.
٦١. حاشية البناني: ١١٩٨ك كۆچی دوایی كردووە، على شرح الجلال المَحلَّى ٨٦٤ك كۆچی دوایی كردووە، على متن جمع الجوامع لابن السُبكي ٧٧١ك كۆچی دوایی كردووە. چ ١ ساڵی ١٩٣٧، ميصر.
٦٢. حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين: يوسف بن اسماعيل النبهاني. الطبعة المصورة - بيروت.
٦٣. حقيقة البابية والبهائية: محسن عبدالحميد. منشورات المكتب الاسلامي، بيروت، چ ١، ساڵی ١٣٨٩ك.
٦٤. خاطرات جمالدين الأفغاني: محمد باشا المخزومي. دار الفكر، دمشق، چ ٢، ساڵی ١٩٦٥.
٦٥. دائرة المعارف القرن ١٤ك ٢٠ز: محمد فريد وجدي، چ ٣، ساڵی ١٩٧١ بيروت.
٦٦. دراسات في الفِرَق والعقائد: د. عِرفان عبدالحميد. مطبعة الارشاد، بغداد، چ ١، ساڵی ١٣٨٧ك.
٦٧. الدين: بحوث ممهدت لدراسة تأريخ الأديان، الشيخ محمد عبدالله دراز. مطبعة السعادة، مصر، ساڵی ١٩٦٩.
٦٨. الدين الاسلامي: محمد علي. اقتبسه من الأصل الانكليزي الى العربية محمد سعيد. مطبعة لجنة التأليف والنشر، القاهرة ساڵی ١٣٧٠ك.
٦٩. الدين المقارن: محمود أبو الفيض المنوفي. دار نهضة مصر، چ ١، ساڵی ١٩٧٠ز.
٧٠. راحة العقل: الكرماني.

٧١. الرازي مفسراً: د. محسن عبدالحميد، دار الحرية، بغداد، ساڵی ١٩٧٤ز.
٧٢. الرسالة الشافية للجرجاني: انظر ثلاث رسائل في اعجاز القرآن.
٧٣. الرسالة القشيرية في علم التصوف: لأبي القاسم عبدالكريم بن هوازة القشيري ٤٦٥ك كۆچی دوایی كردووه. مكتبة محمد على صبيح ١٩٥٧.
٧٤. رسالةالتوحيد: محمدعبده. دارالهلالعدد ١٤٣ لسنة ١٣٨٢ك،چ ١٧ دارالمنار،مصرساڵی ١٣٧٦ك.
٧٥. رسالة الفتوى الحموية الكبرى: ابن تيمية ساڵی ٧٢٨ك كۆچی دوایی كردووه. چ ٤، المطبعة السلفية بمكة المكرمة.
٧٦. رسالة في التوحيد والفِرق المعاصرة: كمال الدين الطائي ١٣٩٢ - ١٩٧٢ز. مطبعة سلمان الأعظمي، بغداد.
٧٧. الرسول: سعيد حوى. مؤسسة الرسالة، بيروت، چ ٣، ١٣٩٣ك - ١٩٧٣ز.
٧٨. رياض الصالحين: الامام النووي محي الدين يحيى بن شرف ٦٧٦ك كۆچی دوایی كردووه. مطبعة الاستقامة، القاهرة، چ ٤.
٧٩. الروح: لابن قيّم الجوزية ٧٥١ك كۆچی دوایی كردووه. چ ٣، ١٣٨٦ك - ١٩٦٧ز، مطبعة محمد علي صبيح وأولاده، مصر.
٨٠. روح المعاني في تفسير القرآن العظيم واللسبع المثاني: شهاب الدين محمود الآلوسي ١٢٧٠ك كۆچی دوایی كردووه، الطبعة المصورة عن الطبعة المنيرية.
٨١. الروض الأنف في تفسير سيرة ابن هشام: للسُهَيْلي ٥٨١ك كۆچی دوایی كردووه. تحقيق طه عبدالرؤوف سعد. القاهرة ١٩٧٣.
٨٢. زاد المعاد في هدي خير العباد: ابن قيّم الجوزية. چ ٢ ساڵی ١٩٥٠، مصر.
٨٣. سنن الترمذي: ٢٧٩ك كۆچی دوایی كردووه. تحقيق عزة عبيد الدعاس، حمص ١٩٦٥.
٨٤. سنن ابن ماجه: ٢٧٥ك كۆچی دوایی كردووه، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقی، دار اِحياء الكتب العربية، عيسى البابي، مصر ساڵی ١٩٥٢ز.
٨٥. السيرة النبوية: ابن كثير. تحقيق مصطفى عبدالواحد. مطبعة عيسى البابي، القاهرة ١٩٦٤ - ١٩٦٦ز.
٨٦. السيرة النبوية: ابن هشام. چ ٣، ساڵی ١٣٩١ك دار اِحياء التراث العربي، بيروت. و تهذيب سيرة ابن هشام: عبدالسلام هارون.
٨٧. شرح الأصول الخمسة: عبدالجبار بن أحمد ٤١٥ك كۆچی دوایی كردووه، تحقيق عبدالكريم عثمان. چ ١، ساڵی ١٣٨٤ مطبعة الاستقلال الكبرى بالقاهرة.

٨٨. شـرح البَيْجُوري - علـى جـوهرة التوحيـد -: اِبـراهيم البَيْجـوري ١٢٧٧ك كۆچـی دوايـی كـردووە. القاهرة ١٩٦٤ز.

٨٩. شرح البيجوري على السنوسية - وبهامشه تقرير العلامة الشمس الأنبابي: القاهرة ١٣٦٩ك.

٩٠. شرح تجريد الاعتقاد: علاء الدين علي بن محمد القوشجي ٨٧٩ك كۆچی دوايی كردووە. طبـع في ايران طبعة حجرية ١٢٧٤ك.

٩١. شـرح الخريـدة البهيـة: سـيدي أحمـد الـدَّردير ١٢٠١ك كۆچـی دوايـی كـردووە. وحاشـية العلامـة الصاوي عليه مطبعة الاستقامة، مصر.

٩٢. الشـرح الجديـد لجـوهرة التوحيـد: للشـيخ محمـد أحمـد العَـدَوي، وجـوهرة التوحيـد: منظومـة لابراهيم بن ابراهيم اللّقـاني سـاڵی ١٠٤١ك كۆچـی دوايـی كـردووە. چ ١، ١٩٤٧، مطبعـة المصطفى البابي الحلبي، مصر.

٩٣. شرح جوهرة التوحيد، المسمى (إتحاف المريد بجوهرة التوحيد): لعبدالسلام بن اِبـراهيم اللقـاني المالكي ساڵی ١٠٨٧ك كۆچی دوايی كردووە، وقد شرح منظومة والده. چ ٢، ١٩٥٥، مطبعة السعادة، مصر.

٩٤. شرح رمضان أفندي: على شرح العقائد للتفتازاني: دراسات ١٣١٤ك.

٩٥. شرح العقائد النسفية: سعد الدين مسعود بن عمر التفتـازاني. چ ١، سـاڵی ١٣٢٦ك، تـركيـا، أعـادت مكتبة المثنى بالأوفست. وطبعة دار اِحياء الكتب العربية، مصر، وبهامشـه حاشـية عصـام الـدين الاِسفرائيني.

٩٦. شرح العقيدة الطحاوية: لابن أبي العز، چ ٣ نشر المكتب الاسلامي، دمشق.

٩٧. الشـفا بتعريـف حقـوق المصـطفى: للقاضـي أبـي الفضـل عيـاض اليَحصـبي ٥٤٤ك كۆچـی دوايـی كردووە. المكتبة التجارية، مصر.

٩٨. الشورى بين النظرية والتطبيق: قحطان عبدالرحمن الدوري. مطبعة الأمة، بغداد ١٩٧٤.

٩٩. الشيعة بين الأشاعرة والمعتزلة: هاشم معروف الحسني، چ ١، ساڵی ١٩٦٤.

١٠٠. الصابئون - حرانيين و مندائيين: الدكتور رشدي عليان. مطبعة دار السلام، بغداد سنة ١٩٧٧.

١٠١. صحيح البخاري: ٢٥٦ك كۆچی دوايی كردووە. طبعة مصورة، دار احيـاء الـتراث العربـي، بـيروت عن طبعة القاهرة.

١٠٢. صحيح مسلم بن حجاج القشيري: ٢٦١ك كۆچی دوايی كردووە، تحقيـق محمـد فـؤاد عبـدالباقي. وشرح الامام النووي على صحيح الامام مسلم، مطبوع بهامش اِرشاد الساري للقسطلانـي.

١٠٣. الطب محراب الايمان: د. خالص كنجو، ١٣٩١ك، ١٩٧١ز، دمشق.

١٠٤. الطريق الى النجوم: فان دريت وللي.وەرگێڕانی: د. عمر فروخ. دار العلم للملايين، بـيروت، چ ٢،

١٩١٧.

١٠٥. الظاهرة القرآنية: مالك بن نبي، ترجمة عبدالصبور شاهين، دار الفكر، بيروت.

١٠٦. عارضة الأحوذي بشرح صحيح الترمذي: لابن العربي ٥٤٣ كۆچی دوايی كردووه. الطبعة المصورة.

١٠٧. عقائد الامامية الاثني عشرية: ابراهيم الزنجاني، چ ٢، ساڵی ١٩٧٣.

١٠٨. عقائد الامامية: محمد رضا المظفر، مطابع النعمان - النجف.

١٠٩. العقائد العضدية: عضدالدين عبدالرحمن بن أحمد الايجي ٧٥٦ك كۆچی دوايی كردووه، ومعه شرح جلال الدين محمد بن أسعد الدواني الصديقي ٩١٨ك كۆچی دوايی كردووه، ومعه حاشية اسماعيل الكلنبوي ١٢٠٥ك كۆچی دوايی كردووه، وبهامشه حاشية المرجاني وحاشية الخلخالي ١٠١٤ك كۆچی دوايی كردووه. دراسات مطبعة عثمانية ١٣١٦ك.

١١٠. عقائد ما بعد الموت في حضارة وادي الرافدين القديمة: رسالة ماجستير على الآلة الكاتبة تقدم بها نائل حنون عليوى - كلية الآداب جامعة بغداد ساڵی ١٩٧٥.

١١١. العقل عند الشيعة الامامية: د. رشدي عليان، چ ١، ساڵی ١٩٧٣ز مطبعة دار السلام، بغداد.

١١٢. العقل وسطوته: ج. راين، وەرگێڕانی: محمد الحلوجي، مطبعة السعادة، مصر.

١١٣. العقل والوجود: يوسف كرم، طبعة دار المعارف، مصر ساڵی ١٩٦٤ز.

١١٤. العقيدة والشريعة: جولد زيهر،وەرگێڕانی: الدكتور محمد يوسف موسى، وآخرون، چ ١، ساڵی ١٩٤٦، مطابع دار الكاتب المصري.

١١٥. علم أصول الفقه: عبدالوهاب خلاف، چ ٧، ساڵی ١٩٥٦، مصر.

١١٦. علم الكلام و بعض مشكلاته: أبو الوفا الغنيمي التفتازاني، چ ١، ساڵی ١٩٦٦ز، مكتبة القاهرة الحديثة.

١١٧. العلم ليس كافراً: د. محسن عبدالحميد، مقال في مجلة التربية الاسلامية، بغداد، ژمارەی سێیەم ١٩٧٣، و نشر برسالة مستقلة.

١١٨. العلم يدعو للايمان: كريسي موريسون، وەرگێڕانی: محمود صالح الفلكي، چ ٤، ساڵی ١٩٦٢ و چ ٥، ساڵی ١٩٦٥.

١١٩. غاية المرام في عقائد أهل الاسلام: الحاج حمدي الأعظمي، چ ٢، ١٣٦٧ك.

١٢٠. غاية المرام في علم الكلام: لسيف الدين الآمدي. تحقيق حسن محمود عبدالطيف، القاهرة ١٩٧١.

١٢١. الغلّو والفرق الغالية: عبدالله سلوم السامرائي، مطبعة الحكومة، بغداد ١٣٩٢ك.

١٢٢. الفارق بين المخلوق والخالق: عبدالرحمن بك باجه جي زاده، چاپی یەكەم، مطبعة التقدم،

مصر ١٣٢٢ك.

١٢٣. فتح الباري شرح صحيح البخاري: لابن حجر العسقلاني ٨٥٢ك کۆچی دوایی کردووه، طبع بعناية محب الدين الخطيب، دار المعرفة، بيروت، مصورة عن طبعة المكتبة السلفية، القاهرة.

١٢٤. فتح الغفار بشرح المنار: لابن نُجَيْم ٩٧٠ك کۆچی دوایی کردووه، مصر ١٩٣٦.

١٢٥. فجر الاسلام: أحمد أمين، چ ١٠، ساڵی ١٩٦٥ز لجنة التأليف والنشر بالقاهرة.

١٢٦. الفَرق بين الفِرق: عبدالقاهر بن طاهر بن محمد البغدادي ٤٢٩ك کۆچی دوایی کردووه. تحقيق محمد محيي الدين عبدالحميد، مطبعة المدني، القاهرة.

١٢٧. فِرق الشيعة: النوبختي، استنبول ساڵی ١٩٣١، وطبعة المطبعة الحيدرية بالنجف ساڵی ١٩٦٩.

١٢٨. الفرق بين أولياء الرحمن وأولياء الشيطان: لابن تيمية. دار الغدير، بغداد ١٩٦٩.

١٢٩. الفصل في الملل والأهواء والنِّحَل: لابن حزم الأندلسي ٤٥٦ك کۆچی دوایی کردووه، طبع مكتبة المثنى ببغداد بالأوفست.

١٣٠. فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال: أبو الوليد ابن رشد ٥٩٥ك کۆچی دوایی کردووه، دار المعارف، مصر.

١٣١. الفقه الأكبر: للامام أبي حنيفة، شرح علي القاري ١٠١٤ك کۆچی دوایی کردووه، دار الكتب العربية، مصر.

١٣٢. في الدين المقارن: محمد كمال جعفر، دار الكتب الجامعية ١٩٧٠ز.

١٣٣. في ظلال القرآن: سيد قطب ١٩٦٧ز کۆچی دوایی کردووه. دار اِحياء التراث العربي، بيروت، چ ٥، ساڵی ١٩٦٩.

١٣٤. في العقائد والأديان: د. محمد جابر الحيني، چ ١، ساڵی ١٩٧١.

١٣٥. القاموس المحيط: مجد الدين الفيرزآبادي ٨١٧ك کۆچی دوایی کردووه. المكتبة التجارية، القاهرة.

١٣٦. القسطاس المستقيم: الغزالي، تحقيق ڤيكتور شلحت. چ ١، ساڵی ١٩٥٩ز المطبعة الكاثوليكية.

١٣٧. قصة الاِيمان: نديم جسر، مطابع المكتب الاسلامي، بيروت، چ ٣، ساڵی ١٩٦٩.

١٣٨. قصة الديانات: سليمان مظهر، چ ١، دار الوطن العربي للطبع والنشر.

١٣٩. القضاء والقدر: محمد متولي الشعراوي، دار الشروق، مصر.

١٤٠. الكامل في التأريخ: ابن أثير عز الدين ٦٣٠ك کۆچی دوایی کردووه، دار صادر بيروت.

١٤١. كبرى اليقينيات الكونية: د. محمد سعيد رمضان البوطي، چ ٢، ١٣٩٠ك.

١٤٢. الكتاب: سيبويه أبو بشر عَمْرو ١٨٠ك. چ ١، بولاق، مصر ١٣١٦ك.

١٤٣. كشاف اصطلاحات الفنون: التهانوي، كلكتا ١٨٦٢ز.

١٤٤. الكشاف عن حقائق التنزيل و عيون التأويل: لأبي القاسم جار الله محمود بن عمر الزَّمَخْشري ٥٣٨ك کۆچی دوایی کردووە. مطبعة مصطفى البابي الحلبي، مصر ١٩٤٨ و طبعة ١٩٦٦.
١٤٥. الكواشف الجَلية عن معلني الواسطية: عبدالعزيز المحمد السلمان. والعقيدة الواسطية لتقي الدين ابن تيمية، چ ٤، مؤسسة مكة للطباعة والإعلام. من مطبوعات رابطة العالم الإسلامي بمكة المكرمة.
١٤٦. اللؤلؤ والمرجان فيما اتفق عليه الشيخان: محمد فؤاد عبدالباقي. مراجعة د. عبدالستار أبو غدة. المطبعة العصرية بالكويت ١٩٧٧.
١٤٧. لباب النقول في أسباب النزول: جلال الدين السيوطي بهامش تفسير الجلالين. المطبعة الهاشمية، دمشق ١٣٥٨ك.
١٤٨. لسان العرب: جمال الدين بن منظور المصري ٧١١ك کۆچی دوایی کردووە. دار صادر، بيروت.
١٤٩. الله: عباس محمود عقاد، دار الهلال، مصر.
١٥٠. الله جل جلاله: سعيد حوى، چ ٣، ١٩٧٢ز.
١٥١. الله يتجلى في عصر العلم: نخبة من العلماء الأمريكيين. أشرف على تحريره جون كلوفومونسا، وەرگێرانی: د. الدمرداش، چ ٣، ١٩٦٨، مؤسسة الحلبي وشركاء بمصر.
١٥٢. لماذا أؤمن بالقرآن الكريم و بمحمد (ﷺ): هلال علي هلال.
١٥٣. اللمع لأبي نصر السراج الطوسي: تحقيق د. عبدالحليم محمود و د. عبدالباقي سرور ١٩٦٠، مطبعة السعادة، مصر.
١٥٤. لوامع الأنوار البهية وسواطع الأسرار الأثرية لشرح الدرة المضية في عقد الفرقة المرضية: محمد بن أحمد، السفاريني الأثري الحنبلي، مطابع دار الأصفهاني وشركاء بجدة ١٣٨٠ك.
١٥٥. مباحث الحكم عند الأصوليين: محمد سلام مدكور، چ ٢، ساڵی ١٣٨٤ك.
١٥٦. مباحث في علوم القرآن: د. صبحي صالح ١٩٨٦ز کۆچی دوایی کردووە. چ٤، دار القلم للكلايين، بيروت.
١٥٧. مبادء الاسلان: أبو الأعلى المودودي، چ ٢، ساڵی ١٩٥٧، دمشق.
١٥٨. مجمع البيان في تفسير القرآن: الطَبرسي ٥٤٨ك کۆچی دوایی کردووە، دار احياء التراث العربي - بيروت.
١٥٩. محاضرات في الفقه على المذاهب أهل السنة والامامية: بدر المتولى علي عبدالباسط، بغداد چ ١.
١٦٠. محاضرات في الفلسفة الاسلامية: يحي هويدي، چ ١، ساڵی ١٩٦٦.
١٦١. محاضرات في النصرانية: محمد أبو زهرة. مطبعة العلوم ١٣٦١ك - ١٩٤٢ز، مصر.

١٦٢. المختار من صحاح اللغة: محمد محيي الدين عبدالحميد، و محمد عبداللطيف السُبْكي، ج ٤، مصر.

١٦٣. المذاهب الاسلامية: محمد أبو زهرة، المطبعة النموذجية، مصر، سلسلة الألف كتاب.

١٦٤. مذاهب الاسلاميين: عبدالرحمن بدوي، ج ١، دار العلم للملايين، بيروت.

١٦٥. مذاهب و مفاهيم في الفلسفة والاجتماع: عبدالرزاق الماجد، منشورات دار المكتبة العصرية، صيدا، بيروت.

١٦٦. مروج الذهب: المسعودي ٣٤٦ك كۆچى دوايى كردووە، ج ٢،دار الأندلس، بيروت ١٩٧٣ز.

١٦٧. المسايرة: للكمال بن همام ٣٤٦ك كۆچى دوايى كردووە، والمسامرة بشرح المسايرة لابن أبي شريف القدسي ٩٠٦ك كۆچى دوايى كردووە، وشرحه للشيخ قاسم بن قطلوبغا ٨٧٩ك كۆچى دوايى كردووە، حاشية محمد محي الدين عبدالحميد مطبعة السعادة، مصر.

١٦٨. المستدرك على الصحيحين: الحاكم النيسابوري ٤٠٥ك كۆچى دوايى كردووە، النسخة المصورة على الطبعة الهند.

١٦٩. مسند أحمد بن حنبل: طبعة مصورة في بيروت على الطبعة الميمنية بمصر المطبوعة ١٣١٣ك.

١٧٠. مشاهد القيامة في القرآن: سيد قطب. دار المعارف بمصر.

١٧١. مع الأنبياء في القرآن الكريم: عفيف عبدالفتاح طبارة، دار العلم للملايين، بيروت.

١٧٢. مع الله في السماء: د. أحمد زكي. دار الهلال بمصر.

١٧٣. معترك الأقاران في إعجاز القرآن: السيُوطي ٩١١ك كۆچى دوايى كردووە، تحقيق: علي محمد البجاوي، القاهرة ١٩٦٩.

١٧٤. المعتقد الايماني - شرح منظومة الشيباني: لأبي البقاء الأحمدي الشافعي، بغداد ١٩٦٢، مطبعة شفيق.

١٧٥. المعتقد المنتقد: الشاه فض الرسول القادري، طبعة مصورة، مكتبة إيشق، إستنبول ١٩٧٥.

١٧٦. مفتاح السعادة: طاش كبرى زاده ٩٦٨ك كۆچە دوايى كردووە، دار الكتب الحديثية، القاهرة ١٩٦٨ز.

١٧٧. المفردات في غريب القرآن: الراغب الأصفهاني ٥٦٥ك، دار الكتب الحديثية، القاهرة ١٩٦٨ز.

١٧٨. المقاصد وشرحه: كلاهما للتفتازاني ٧٩١ك كۆچى دوايى كردووە. طبعة الأستانة ١٣٠٥ك.

١٧٩. مقالات الاسلاميين واختلاف المصلين: أبو الحسن الأشعري ٣٣٠ك كۆچى دوايى كردووە، تحقيق الشيخ محمد محيي الدين عبدالحميد، ج ١، ساڵى ١٣٦٩ك، مكتبة النهضة المصرية.

١٨٠. المقلات والفرق: أبو خلف الأشعري، تحقيق د. محمد جواد مشكور، ج ١،مطبعة الحيدري، طهران ١٩٦٣.

١٨١. مقام العقل عند العرب: قدري طوفان، دار المعارف للطباعة والنشر والتوزيع، مصر.
١٨٢. مقدمة ابن خلدون: ٨٠٨ك كۆچی دوایی کردووە، مطبعة مصطفى محمد، مصر.
١٨٣. مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة: طه باقر. چ ٢، بغداد ساڵی ١٩٥٥.
١٨٤. المِلَل والنِحَل: الشهرستاني ٥٤٨ك كۆچی دوایی کردووە، تحقيق عبدالعزيز الوكيل، مؤسسة الحلبي، طبعة سنة ١٩٦٨، و لە پەڕاوێزی: (الفِصَل لابن حزم) چاپکراوە.
١٨٥. مناهج الأدلة في عقائد الملة: لابن رشد. چ٣، تقديم وتحقيق د.محمود قاسم ١٩٦٩، مكتبة الأنجلو المصرية بالقاهرة.
١٨٦. مناهل العرفان في علوم القرآن: محمد عبد الرزاق الزرقاني، دار احياء الكتب العربية.
١٨٧. مناهج الاسلام في الحكم: محمد أسد، نقله اِلى العربية الأستاذ منصور محمد ماضي، چ ٣، دار العلوم للملايين، بيروت.
١٨٨. الموافقات: للشلطبي، الطبعة السلفية، مصر ١٣٤١.
١٨٩. المواقف: لعضدالدين الاِيجي. مع شرح المواقف للسيد الشريف على بن محمد الجرجاني، طبع بالقسطنطينية ١٢٨٦ك.
١٩٠. موقف العقل والعلم والعالم من رب العالمين: للأستاذ مصطفى صبري، القاهرة ١٩٥٠.
١٩١. النبأ العظيم - نظرات جديدة في القرآن: د. محمد بن عبدالله دراز، چ ٣، ١٩٧٠.
١٩٢. النجوم في مسالكها: د. جيمس جينز، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر بالقاهرة ١٩٦٢ز.
١٩٣. نداء الروح: فاضل صالح السامرائي، المطبعة الاسلامية، بغداد ١٣٧٨ك - ١٩٥٨ز.
١٩٤. نسيم الرياض في شرح شفاء القاضي عياض: شهاب الدين الخفاجي المصري ١٠٦٩ك كۆچی دوایی کردووە، دار الفكر، بيروت، مصورة عن طبعة القاهرة.
١٩٥. نشأة الآراء والمذاهب والفرق الكلامية: يحي حسن فرغل، من مطبوعات مجمع البحوث الاسلامية ١٣٩٢.
١٩٦. نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام: د.علي سامي نشار، دار المعارف بمصر ب ١ ١٩٧٥ چ ٦.
١٩٧. نهاية الاِقدام في علم الكلام: عبدالكريم الشهرستاني، صححه الفرد جيوم.
١٩٨. النهاية في غريب الحديث والأثر: مجدالدين ابن الأثير الجزري. تحقيق طاهر أحمد الزاوي و محمود الطناجي، القاهرة ١٩٦٥ز.
١٩٩. نور الاسلام: الشيخ عبدالكريم محمد المدرس، الدار العربية للطباعة ببغداد ١٩٧٨ز.
٢٠٠. هداية الحيارى من اليهود والنصارى: ابن قيم الجوزية، هامش كتاب (الفارق).
٢٠١. هداية العقول: القاسم بن محمد، طبع في اليمن ١٣٥٩ك.
٢٠٢. الوجيز في أصول الفقه: عبدالكريم زيدان: چ ٣، ١٩٦٧ بغداد.

٢٠٣. الوحي المحمدي: السيد محمد رشيد رضا ١٩٣٥ز كۆچى دوايى كردووه، شركة الطباعة الفنية القاهرة، چ ٦.

٢٠٤. الوسيلة في شرح الفضيلة: عبدالكريم المدرس، چ ١ ١٩٧٢ مطبعة الارشاد، بغداد.

٢٠٥. اليواقيت والجواهر في العقائد الأكابر: عبدالوهاب الشعراني ٩٧٣ك كۆچى دوايى كردووه، مصر ١٩٥٩.

٢٠٦. يوم القيامة: عبدالرزاق نوفل، دار الشعب، القاهرة ١٩٦٩ك.

٢٠٧. اليهودية: د. أحمد شلبي، چ ٣، ١٩٧٣، مطبعة السنة المحمدية، مصر.

پێرستی بابەتەکان

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی وەرگێڕ	١٠
دابەش كردنی كارەكان لە نێوان هەردوو نووسەرەكە	١٣
پێشەكی چاپی چوارەم	١٤
پێشەكی چاپی سێیەم	١٥
پێشەكی چاپی دووەم	١٦
پێشەكی چاپی یەكەم	١٧
بەشی یەكەم: لێكۆڵینەوە بەراییەكان	٢١
دەروازەی یەكەم: ناساندنی زانستی بنەماكانی ئایین	٢٣
سەرەتا (تمهید):	٢٣
ناوەكانی ئەم زانستە و هۆیەكانی	٢٣
پێناسەی زانستی بنەماكانی ئایین	٢٦
دەروازەی دووەم: مێـــــژووی زانستی بنەماكانی ئایین	٣٨
سەرەتا	٣٨
١- بـــارودۆخی عەقیـــدە و بیروبـــاوەڕی ئیســـلامی لـــە ســـەردەمی پێغەمبـــەرو خەلیفەكانی ڕاشدین	٤٩
أ- لە سەردەمی پێغەمبەر	٤٩
ب- لە سەردەمی خەلیفەكانی ڕاشدین (١١ - ٤٠ك)	٥٤
٢- بـارودۆخی عەقیـدە و بیروبـاوەڕی ئیسـلامی لـە سـەردەمی ئەمەوییـەكان (٤١ - ١٣٢ك)	٦٢
٣- بارودۆخی عەقیدە و بیروباوەڕی ئیسلامی لە سەردەمی عەبباسیەكان (١٣٢ك) تاسەردەمی	٦٦
دەروازەی سێیەم: بـــنەماكانی ئاییـــــــنی ئیسلام	٧٤
١- بنەماكانی ئایین لەلایەن ئەهلی سوننە	٧٤
٢- شیعەی ئیمامی	٨١

٣- موعتەزیلە ٨٥
ئەو بنەما ئایینیانەی کە موسڵمانان لەسەری کۆکن ٨٦
ئەو بنەمایانەی ڕاجیاییان لەسەرە ٨٨
بنەمای ئایینی و بنەمای مەزهەبی ٩٠
بەشی دووەم: خواناسی (الإلهیات) ٩٣
دەروازەی یەکەم: بوونی خواو سیفاتەکانی ٩٦
باسی یەکەم: بوونی خوای باڵادەست و خاوەن شکۆ ٩٦
بەڵگەکانی بوونی خوای پاك و بەرز ٩٦
بەڵگەی یەکەم: بەڵگەی بەدیهاتن و پەیدابوون ٩٧
بەڵگەی دووەم: بەڵگەی پێویست بوون (الوجوب) ١٠٠
مانای خول (دور) و بەڵگەی پوچەڵیەکەی ١٠٢
واتای زنجیرەیی (التسلسل) و بەڵگەی پوچەڵیەکەی ١٠٤
بەڵگەی سێیەم: بەڵگەی زانستی (بەڵگەی چاودێری و داهێنان) ١٠٨
بەڵگەی چاودێری (عنایة) ١٠٨
بەڵگەی داهێنان (اختراع) ١١٠
بەڵگەی چوارەم: بەڵگەی بوونی (وجودي) ١٢١
بەڵگەی پێنجەم: بەڵگەی ڕەوشتی (الأخلاقي) ١٢٢
لە هۆش (ذهن)ی کراوەدا جێگای بێ باوەڕی نابێتەوە ١٣١
هەڵخەڵتان و بەهەڵە داچوونی هەستەکان ١٣٣
هۆکارەکانی بێ باوەڕی و گومڕایی ١٣٤
باسی دووەم:سیفەتەکانی خوا ١٤١
١- سیفەتی خودی (نفسی): سیفەتی بوون (الوجود) ١٤٢
٢- سیفەتە پێچەوانەکان (سلبیة) ١٤٣
سیفەتی لەمژینە و دێرینی (القِدَم) ١٤٤
سیفەتی نەمری و هەرمان (البقاء) ١٤٦
سیفەتی پێچەوانەی پەیدابووەکان (مخالفة الحوادث) ١٤٨

سیفەتی بێ نیازیی و بەخۆوە ڕاوەستان (القیام بالنفس) ١٦٢
سیفەتی تەنهایی (وحدانیة) ١٦٥
بەڵگەكانی ڕەتكردنەوەی هەر پێنج چەندێتییەكان ١٦٦
یەكەم: بەڵگەی ڕەتكردنەوەی چەندێتی لكاو (الكم المتصل) لە زاتی خوادا ١٦٦
دووەم: بەڵگەی ڕەتكردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل) لە زاتی خوادا ١٦٦
سێیەم: بەڵگەی ڕەتكردنەوەی چەندێتی لكاو (الكم المتصل) لە سیفەتەكانی خوادا ١٦٩
چوارەم: بەڵگەی ڕەتكردنەوەی چەندێتی جیا (الكم المنفصل) لە سیفەتەكانی خوادا ١٦٩
كاریگەری بیروباوەڕی یەكتاناسی لە ژیاندا ١٧١
٣- سیفەتە واتاییەكان (معانی) ١٧٤
مشتومڕ لەمەڕ سیفەتی واتاییەكان (معانی) ١٧٥
هۆكاری سەرهەڵدانی كێشەو مشومڕ ١٨١
مێژووی كێشەو مشتومڕەكە ١٨٣
سیفەتی توانا (القدرة) ١٨٤
دەروازەی دووەم: دەرەنجام و بەرهەمی باوەڕ بوون بە سیفاتەكانی خوا ٢١٢
باسی یەكەم:ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە نەبوو و ئەستەمن ٢١٢
باسی دووەم:ئەو شتانەی بۆ خوای گەورە دروستن ٢١٢
بینینی خوای پاك و بەرز ٢١٤
باسی سێیەم:قەزاو قەدەر ٢٢٥
باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر و پەیوەندیەكەی بە بیرۆكەی (جەبر) ٢٢٦
دەست گرتن بە هۆكارەكان و باوەڕ بوون بە قەزاو قەدەر ٢٢٨
دەركەوتنی بابەتی قەزاو قەدەر ٢٢٩
مەزهەبەكانی موسڵمانان لەبارەی قەزاو قەدەر ٢٣٠
چوارەم: مەزهەبی ئیمامی
پێنجەم: مەزهەبی (ابن روشد)
بەشی سێیەم: پێغەمبەرایەتی (النبوە) ٢٤٣

دەروازەی یەکەم:عەقلی مرۆڤ و پێویستی بە ڕێنمایی و هیدایەت پێغەمبەرایەتی	٢٤٥
باسی یەکەم: زانینی عەقڵی	٢٤٥
بوونی عەقڵ	٢٤٥
باسی دووەم: پێویستی عەقڵ بە ڕێنمایی و هیدایەتی پێغەمبەرایەتی	٢٥٠
باوەڕی عەقڵ ... و باوەڕی سروش	٢٥٠
دەروازەی دووەم: مشتومڕ کردن لەگەڵ ئەوانەی نکۆڵی دەکەن لە پێغەمبەرایەتی	٢٥٤
کۆتایی	٢٨١
دەروازەی سێیەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەکی گشتی	٢٨٣
باسی یەکەم: پێغەمبەرایەتی و ئەرکەکەی	٢٨٣
وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زمانەوانیدا	٢٨٤
وشەی پێغەمبەر و پەیامبەر لە زاراوەدا	٢٨٤
سەلماندنی پێغەمبەرایەتی	٢٨٧
پێغەمبەرایەتی بە هەڵبژاردن و دەستنیشان کردن دەبێت لەلاین خوای گەورە	٢٨٧
پەیامبەران و پێغەمبەران مرۆڤن	٢٨٨
سوودەکانی تووش بوونی پێغەمبەران بە دیاردە (أعراض) مرۆییەکان	٢٩٠
باوەڕ بوون بە پێغەمبەران و پەیامبەران	٢٩٢
ژمارەو ڕێژەی پێغەمبەران	٢٩٤
بە درۆخستنەوەی پێغەمبەران و بەوەی کەم و کوریان هەیە بێ باوەڕی و کوفرە	٢٩٦
کاری پێغەمبەران و ڕەوانە کرانیان بۆ هەموو گەلانی جیهان بەتێکڕایی	٢٩٦
قورئانی پیرۆز و کتێبە ئاسمانیەکانی تر	٢٩٨
باسی دووەم: تایبەتمەندییەکانی پێغەمبەرایەتی	٣٠٢
سیفەتی یەکەم:پارێزراوی (العصمة)	٣٠٢
جۆری یەکەم: پارێزراوی لە گوناهی گەورە	٣٠٣
یەکەم: پارێزراو بوون لە کوفرو بێ باوەڕی	٣٠٣
دووەم: پارێزراو بوون لە درۆ کردن	٣٠٣
سێیەم: پارێزراو بوون لە گوناهە گەورەکانی تر	٣٠٦

قۆناغی پێش پێغەمبەرایەتی ٣٠٦
قۆناغی دوای پێغەمبەرایەتی ٣٠٦
جۆری دووەم: پارێزراوی لە گوناهی بچوك ٣٠٧
گوناهی بچوك دوو جۆرن ٣٠٧
بەڵگەی پارێزراوی پێغەمبەران ٣٠٨
ئەوەی لەبارەی پێغەمبەران هاتووەو لە ڕووكەشدا بە گوناه دەردەكەوێت ٣١٠
حیكمەتی تۆمار كردنی هەڵەی پێغەمبەران ٣١٦
سیفەتی دووەم: ڕاگەیاندنی بەرنامەی خوا (التبليغ) ٣١٧
سیفەتی سێیەم: زیرەكی و ژیری (الفَطَانة) ٣١٩
سیفەتی چوارەم: نێرینە بوون (الذكورة) ٣٢١
سیفەتی پێنجەم: پاك و سەلامەت بوون لە ناتەواوی و كەموكوریەكان ٣٢٣
سروش (الوحي) ٣٢٦
واتای سروش (وحي) لە زاراوەدا ٣٢٨
جۆرەكانی سروش (وحي) ٣٢٨
چونیەتی سروش و دابەزینی بۆ سەر پێغەمبەر ٣٣٢
سروش (وحي) شتێكە لە دەرەوەی دەروونە ٣٣٥
چەند گومانێكی لاوازو بێ بنەما ٣٥٧
موعجیزە (المعجزة) ٣٧٠
حوكمی باوەڕ بوون بە موعجیزە ٣٧٩
چەند گومانێك و بەرپەرچەكانی ٣٨٠
دەروازەی چوارەم: پێغەمبەرایەتی بەشێوەیەكی تایبەت ٣٨٢
باسی یەكەم: سەلماندنی پێغەمبەرایەتی محمد (صلى الله عليه وسلم) ٣٨٢
یەكەم: بانگەشە كردنی پێغەمبەرایەتی ٢٨٢
دووەم: دەرخستنی موعجیزە ٣٨٣
موعجیزەكانی پێغەمبەر (ﷺ) ٣٨٣
جۆری یەكەم ٣٨٣

قورئانی پیرۆز ٣٨٧
ئیعجازی قورئان ٣٨٨
هاتنەجێ و هاتنەدی مەرجەکانی ئیعجاز لە قورئانی پیرۆزدا ٣٨٩
ڕووەکانی ئیعجازی قورئانی پیرۆز ٣٩٢
شێوازی قورئانی پیرۆز ٣٩٥
تایبەتمەندییەکانی شێوازی قورئانی پیرۆز ٣٩٨
. تایبەتمەندی یەکەم ٣٩٨
تایبەتمەندی دووەم ٣٩٩
تایبەتمەندی سێیەم ٤٠٠
تایبەتمەندی چوارەم ٤٠٣
تایبەتمەندی پێنجەم ٤٠٦
تایبەتمەندی شەشەم ٤١٠
تایبەتمەندی حەوتەم ٤١١
ڕووی دووەم: لە ڕووەکانی ئیعجازی قورئانی پیرۆز ٤١٣
ڕووی سێیەم ٤٢٥
أ- هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراوەو غەیبیەکانی ڕابردوو ٤٢٥
ب-هەواڵی داوە لەبارەی ئەو شتە شاراوەو غەیبیانەی ئامادەنە و هەن ٤٢٧
پ- هەواڵی داوە لەبارەی شتە شاراوەو غەیبیەکانی داهاتوو ٤٢٨
ڕووی چوارەم: ئەو ڕاستیە زانستیانەی قورئان کە زانستی سەردەم جەختیان لەسەر دەکاتەوە ٤٣٤
گومانێك و بەرپەرچەکەی ٤٣٨
چەند گەواهییەکی ترلەسەر پێغەمبەرایەتی پەیامبەری مەزن محمد(ﷺ) ٤٤١
گەواهی یەکەم ٤٤١
گەواهی دووەم ٤٤٥
گەواهی سێیەم ٤٥٠
گەواهی چوارەم ٤٥٠
گەواهی پێنجەم ٤٥١

ئەو مژدانەی لە كتێبەكانی پێغەمبەرانی پێشوودا هاتوون ٤٥١

ئەو مژدانەی لە (زبور)دا هاتوون ٤٥٢

ئەو مژدانەی لە (تورات)دا هاتوون ٤٥٣

ئەو مژدانەی لە (ئینجیل)دا هاتوون ٤٥٦

ئینجیلی (برنابا) ٤٦٢

مێژووی ئینجیلی (برنابا) ٤٦٤

باسی دووەم:پەیامەكەی پێغەمبەر (ﷺ) و بنەماكانی بانگەوازەكەی تەواوكەرو كۆتایی شەریعەتەكانە ٤٧١

كۆتایی هاتنی پێغەمبەرایەتی ٤٧١

گشتگیری پەیامەكەی پێغەمبەر (ﷺ) . ٤٧٥

محمد (ﷺ) خاوەنی بەرزترین پلەو پایەیە لەناو پێغەمبەراندا ٤٧٧

تكا و شەفاعەتی پێغەمبەر(ﷺ) ٤٨٠

شەفاعەت دوو جۆرە ٤٨٠

١- شەفاعەتی چەسپاو (مثبتة) ٤٨٠

٢- شەفاعەتی نەچەسپاو (منفية) ٤٨١

جۆرەكانی تكا و شەفاعەتی چەسپاو ٤٨٣

تكاو شەفاعەتی غەیری پێغەمبەر(ﷺ) ٤٨٦

حیكمەت لە تكاو شەفاعەت ٤٨٧

بنەماكانی بانگەوازی پێغەمبەری مەزن (ﷺ) ٤٨٧

لە بەرامبەر پێغەمبەری خوادا (ﷺ)چیمان لەسەر پێویستە ٤٩٢

بەشی چوارەم: ڕۆژی دوایی ٤٩٥

دەروازەی یەكەم ٤٩٩

بەڵگەكانی ڕۆژی دوایی ٤٩٩

١-توێژینەوەی دەروونی (نفسی) ٥٠٠

٢- توێژینەوەی ڕۆحی ٥٠١

٣- گەواهی كرداری و ئەزموونی ٥٠٢

ئامانج و مەبەست لە بڕوا بوون بە ڕۆژی دوایی ٥٠٢
پێویستی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی ٥٠٣
١- لایەنی دەروونی ٥٠٤
٢- لایەنی ڕەوشتی ٥٠٤
٣- پابەند بوون و گرتنەبەر (السلوك) ٥٠٧
٤- پێویستی بوونەوەریی (الضرورة الكونية) ٥٠٨
دەروازەی دووەم: ڕۆژی دوایی لە هزری نا ئیسلامی ٥١٠
١- لە شارستانیەتی دۆڵی ڕافدین ٥١٠
٢- لەلای میسرییە کۆنەکان ٥١٤
٣- لە ئایینی زەردەشتی ٥١٨
٤- لەلایەن یۆنانیە کۆنەکان ٥١٩
٥- لەلایەن ڕۆمانیەکان ٥٢١
٦- لەلایەن هندۆسیەکان ٥٢٢
٧- لەلایەن صابیئەکان ٥٢٣
٨- لەلایەن جولەکەکان ٥٢٤
٩- لەلایەن نەصرانیەکان ٥٢٥
دەروازەی سێیەم: ڕۆژی دوایی لە هزری ئیسلامدا ٥٢٨
واتاکەی ٥٢٨
هۆی ناونرانی بەو ناوە ٥٢٨
ئەو ڕێگەیەی کە ڕۆژیی دوایی پێی سەلمێنراوە ٥٢٩
ڕێگەی تێگەیشتن لەشتە شاراوەو غەیبییەکان و بڕوابوون پێیان ٥٣٠
بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی دەرەنجامی بڕوا بەخوا بوونە ٥٣١
ژیانێکی تر ٥٣٣
پچڕانی کردار بەهۆی مردن ٥٣٣
ئاکام خراپی، کردەوەکان پەیوەستن بە ئاکامەکانیانەوە ٥٣٣
پەشیمانی (التوبة) ٥٣٥
مەرجەکانی پەشیمان بوونەوە ٥٣٦

مردن (الموت)	٥٣٨
پێناسەكەی	٥٣٨
ئەوەی شوێن مردوو ئەكەوێت بۆ سەر	٥٤٠
هیوا خواستنی مردن	٥٤٢
ژیانی ناو گۆڕ (البرزخ)	٥٤٥
گۆڕ (القبر) یەكەم قۆناغە لە قۆناغەكانی ڕۆژی دوایی	٥٤٥
زیندوو بوونەوەو (هەستانەوەی جەستەیی) دووبارە ژیانەوە	٥٥٥
بەرپابوونی ڕۆژی دوایی	٥٦٦
نیشانەكانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی	٥٧٤
ناخۆشییەكانی بەرپابوونی ڕۆژی دوایی	٥٧٧
شەیپور، كەڕەنا (الصور)	٥٨١
كۆكردنەوە (الحشر)	٥٨٥
نمایش كردن و لێپرسینەوە (العرض والحساب)	٥٨٨
حەوز (الحوض)	٥٩٥
تەرازو (المیزان)	٥٩٩
پرد (الصراط)	٦٠٧
بەهەشت و دۆزەخ	٦١٢
ئاگری دۆزەخ	٦١٣
بەهەشت	٦٤٢
پێرستی سەرچاوەكان	٦٧٤
پێرستی بابەتەكان	٦٨٦

دیارترین دانراوە زانستیەكانی

د. رشدي عليان

یەكەم: كتێبە زانستیەكان:

١. العقل عند الشيعة: مطبعة دار السلام، بغداد ١٩٧٣.
٢. الاسلام والخلافة: مطبعة دار السلام، بغداد ١٩٧٦.
٣. الصابئون - حرانيين ومندائيين: مطبعة دار السلام، بغداد ١٩٧٦.
٤. الأديان: دراسة تأريخية مقارنة - بالاشتراك مع د. سعدون الساموك، مطبعة دار الحرية، بغداد ١٩٧٦.
٥. علوم القرآن: بالاشتراك مع د. قحطان الدوري وكاظم الراوي، مطابع مؤسسة دار الكتب بالموصل ١٩٨٠.
٦. علوم الحديث ونصوص من الأثر: بالاشتراك مع د. قحطان الدوري وكاظم الراوي - مطبعة جامعة بغداد ١٩٨٠.
٧. أصول الدين الاسلامي: ئەم كتێبەی بەردەستمان.
٨. نهج خميني في ميزان الفكر الاسلامي: بالاشتراك، دار عمار للنشر والتوزيع، عمان، الأردن ١٩٨٥.
٩. النصيرية حركة هدمية: بالاشتراك، مطبعة الارشاد، بغدا ١٩٨٦.
١٠. التطرف الديني: بالاشتراك، مطبعة وزارة الأوقاف، بغداد ١٩٨٦.
١١. أسرى الحرب في الاسلام: بالاشتراك، مطبعة وزارة الأوقاف، بغداد ١٩٨٦.

دووەم: ئەو كتێبانەی كە وەك پەیڕەو و بەرنامەی خوێندن دانراون:

ناوبراو بەشدار بووە لە دانانی (٢٠) كتێب كە كراونە پەیڕەوی خوێندن بۆ چەندین قۆناغی جیا جیای خوێندن لە وەزارەتی پەروەردە، كە ئەمانەن:

١. التربية الاسلامية: (٤) كتێبە، بۆ پۆلەكانی سێی ناوەندی و چوارو پێنج و شەشەمی ئامادەیی لە قوتابخانە ئامادییەكان ساڵی ١٩٧٩ز.
٢. التربية الاسلامية: (٢) كتێبە، بۆ پۆلەكانی یەكەم و دووەمی خولی مامۆستایان، ساڵی ١٩٧٩ز.

٣. التربية الاسلامية: (٣) كتێبه بۆ پۆلەكانی: يەكەم و دووەم و سێيەمی ناوەندی لە قوتابخانەكانی ئیسلامی ساڵی ١٩٧٩ز.
٤. علوم القرآن: (٢) كتێبە: بۆ پۆلەكانی چوارەم و پێنجەمی ئامادەيی لە قوتابخانەكانی ئیسلامی ساڵی ١٩٧٩ز.
٥. الفقه الاسلامي: (٣) كتێبە، بۆ پۆلەكانی: چوارەم و پێنجەم و شەشەمی ئامادەيی لە قوتابخانەكانی ئیسلامی ساڵی ١٩٧٩ز.
٦. الحديث الشريف: (٣) كتێبە، بۆ پۆلەكانی: چوارەم و پێنجەم و شەشەمی ئامادەيی بۆ قوتابخانەكانی ئیسلامی ساڵی ١٩٧٩ز.
٧. العقائد الاسلامية: لە (٣) كتێب پێكهاتووە بۆ پۆلەكانی: چوارەم و پێنجەم و شەشەمی قوتابخانەكانی ئیسلامی ساڵی ١٩٧٩ز.

سێيەم: لێكۆڵینەوەو توێژینەوەكان:

١. الاجماع في الشريعة الاسلامية: مجلة المورد، مجلد ٢ عدد ١، ١٩٧٣.
٢. ديانة العرب قبل الاسلام: مجلة الكلية الدراسات، عدد ٢، ١٩٧٤.
٣. الديانة المصرية القديمة: مجلة الرابطة الأدبية - النجف عدد ٤، ١٩٧٥.
٤. الديانة البابلية: مجلة الرابطة الأدبية - النجف عدد ٣، ١٩٧٥.
٥. الديانة اليونانية: مجلة البيان الكويتية، عدد ١٢٤، ١٩٧٦.
٦. الشورى في الاسلام: مجلة آفاق عربية، عدد ١٠، ١٩٧٩.
٧. مكافحة أمية الكبار: مجلة كلية الآداب، عدد ٢٧، ١٩٧٩.
٨. القرآن والأحرف السبعة: مجلة المورد مجلد ٩ عدد٤ ١٩٨١.
٩. الفقه الاسلامي في العراق: موسوعة حضارة العراق ب ٧ ١٩٨٥.
١٠. المؤسسة الدينية وأثرها في تكوين الشخصية الايرانية: مجلة المنار عدد ٥، ١٩٨٥.

بەرهەمە چاپكراوەكانی

د. قحطان عبدالرحمن الدوري

یەكەم: كتێبەكان:

١. الاحتكار وأثره في الفقه الاسلامي: ج ١، مطبعة الأمة، بغداد ١٩٧٤. و ج ٢، دار الرشيد، بالرياض ١٩٨٣ز.
٢. الشورى بين النظرية والتطبيق: مطبعة الأمة، بغداد ١٩٧٤.
٣. صفوة الأحكام من نيل الأوطار وسبل السلام: ج ١، مطبعة دار السلام، بغداد ١٩٧٤. و ج ٢ مطبعة الارشاد، بغداد ١٩٨٦.
٤. الكمال بن همام وتحقيق رسالته: إعراب قوله (ﷺ): ((كلمتان خفيفتان على اللسان....)) مطبعة جامعة بغداد ١٩٨٠ز.
٥. الاقتراح في بيان الاصطلاح: لابن دقيق العيد (دراسة وتحقيق) مطبعة الارشاد، بغداد ١٩٨٢ لوزارة الأوقاف العراقية.
٦. القرآن الكريم كلماته ومعانيه: (ج ٢٧ - ٢٨) لوزراة التربية، مطبعة الخلود بغداد ١٩٨٣ز.
٧. عقد التحكيم في الفقه الاسلامي والقانون الوضعي: مطبعة الخلود، بغداد ١٩٨٥ لوزراة الأوقاف والشؤون التربية.

دووەم: ئەو كتێبانەی بە هاوبەش دایناوون:

أ- ئەو كتێبانەی بەهاوبەش نووسیویەتی بۆ وەزارەتی خوێندنی باڵا:

١. المدخل الى دين الاسلام: بالاشتراك مع د. منير البياتي، مطبعة دار الحرية، بغداد ١٩٧٦ز.
٢. أصول الدين الاسلامي: بالشتراك مع د. رشدي عليان، ج ١، مطبعة دار الحرية، بغداد ١٩٧٧ز، ج ٢ مطبعة جامعة بغداد ١٩٨١ز، ج ٣،مطبعة الارشاد، بغداد ١٩٨٦ز، كە ئەم كتێبەی بەردەستمانە.
٣. قواعد التلاوة: بالاشتراك مع السيد فرج توفيق الوليد، مطبعة الجامعة بغداد ١٩٨٠ز.
٤. علوم الحديث ونصوص من الأثر: بالاشتراك مع د. رشدي عليان وكاظم فتحي

الراوي، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٨٠.

٥. علوم القرآن: بالاشتراك مع د. رشدي عليان وكاظم فتحي الراوي، مطابع مؤسسة دار الكتب بالموصل، ١٩٨٠.

٦. التفسير: بالاشتراك مع د. محسن عبدالحميد، دار المعرفة ١٩٨٠ز.

ب- ئەو كتێبانەی بە هاوبەش نووسیویەتی بۆ وەزارەتی پەروەردە:

١. التربية الاسلامية: (بۆ قوتابخانەكانی ئیسلامی) لە (٦) كتێب پێكهاتووە، بۆ پۆلەكانی: چوارەم و پێنجەم و شەشەمی سەرەتایی، هەروەها بۆ پۆلی یەكەم و دووەم و یەكەمی ناوەندی، ١٩٧٩ز.

٢. الحديث الشريف وعلومه: (بۆ قوتابخانەكانی ئیسلامی) لە (٦) كتێب پێكهاتووە، بۆ پۆلەكانی: دووەم و سێیەمی ناوەندی و چوارەم و پێنجەم و شەشەمی ئامادەیی، ١٩٧٩ز.

٣. التربية الاسلامية: (بۆ پۆلی شەشەم بۆ قوتابخانەكانی نیشتمانی) المجلس الأعلى للحملة الوطنية الشاملة لمحو الأمية الإلزامي. بغداد ١٩٨٠ز.

٤. علم التجويد: (بۆ قوتابخانەكانی ئیسلامی) ١٩٨٢، بالاشتراك مع الشيخ جلال الحنفي الأستاذ فرج توفيق الوليد.

سێیەم: توێژینەوەكانە:

١. عقد التحكيم في الفقه الاسلامي: نشر في مجلة كلية الدراسات الاسلامية، العدد ٤، ١٩٧٤ز. و قد تضمنه كتاب (عقد التحكيم في الفقه الاسلامي والقانون الوضعي).

٢. التسعير في الفقه الاسلامي: نشر في مجلة كلية الدراسات الاسلامية، عدد ٥، ١٩٧٣ و طبع ضمن كتاب الاحتكار وآثاره في الفقه الاسلامي.

٣. محمد عبده - المُصلِح الأستاذ: نشر في ٩ مقالات في مجلة الرسالة الاسلامية، بغداد ١٩٨٢ز.

٤. محمد رشيد رضا: نشر في مجلة دراسات عربية إسلامية، عدد ٣، بغداد، ١٩٨٣ز.

٥. الادخار: نشر في مجلة الرسالة الاسلامية، عدد ١٦٠ - ١٦١، بغداد ١٩٨٣ز.

٦. علوم الحديث الشريف: نشر في كتاب (حضارة العراق) ب ٧ و ١١ لوزارة الاعلام العراقية، بغداد ١٩٨٥ز.

٧. الحركات الهدامة في الاسلام: وطبع في كتاب (النصيرية حركة هدمية) من منشورات كلية الشريعة ١٩٨٦ز.

٨. التطرف الديني: وطبع في كتاب (الطرف الديني) من منشورات وزارة الأوقاف والشؤون الدينية لكلية الشريعة ١٩٨٦ز.

٩. مادة (ثمن): في الموسوعة الفقهية التي تصدرها وزارة الأوقاف بالكويت ١٩٨٦. و مادة (مقايضة) فيها أيضاً ١٩٨٩.

١٠. غلو الخمينية في ولاية الفقيه: ضمن كتاب (ولاية الفقيه - الواقع والأبعاد) من منشورات كلية الشريعة ١٩٨٨.

١١. الاسلام والارهاب: ضمن كتاب (الدين والارهاب) من منشورات منظمة المؤتمر الاسلامي الشعبي، مطبعة الرشاد بغداد ١٩٨٨.

١٢. تأثير المحدثين العراقيين في خارج البلاد العربية: ضمن كتاب (العراق في موكب الحضارة) بغداد ١٩٨٨.

١٣. الحركة الباطنية - الوسائل والغايات: ضمن بحوث الندوة (الحركة الباطنية ودورها التخريبي في الفكر العربي الاسلامي) من منشورات كلية الشريعة ١٩٨٩ز.

١٤. التحدي في آيات الاعجاز: مجلة الرسالة الاسلامية ١٩٩٠.

ئەم کتێبە

بۆیە بەوناوە ناونراوە، چونکە بنچینەی زانیارییەکانی ئایینە و ئەو زانیاریانەش، کە لەسەری بنیاد دەنرێن و، لەبەرئەوەی ئەرکی روونکردنەوەی ئەو شتانە لە ئەستۆ دەگریت، کە لە بنەماکانی ئایین و بنچینەکانیەتی، کە بەنەبوونی باوەر دانامەزریت. لە بەرامبەر زانستی (فیقە) کە هەڵدەستێت بە روونکردنەوەی لایەنە ناسەرەکی (فروع)یە کردارییەکانی ئایین و ، لەبەرامبەر زانستی رەوشت و تەصەوف کە گرنگی دەدات بە لایەنی رەوشت لەسەر بنچینەی چێژی رۆحی و ویژدانی دەروونی و دل.

بویە ئەو ناوەمان هەڵبژارد و کردمانە ناونیشانی ئەم کتێبە، ئامانجمان جەخت کردنەوەیە لە لێکۆڵینەوەی بنەماکانی ئایین، نەك لێکۆڵینەوە لە بنەما مەزهەبیەکان، و بابەتە لاوەکیەکان چ تیۆری بن یان کرداریی.

نوسینگەی تەفسیر
بۆ بلاوکردنەوەو راگەیاندن
هەولێر - شەقامی دادگا - ژێر تونێلی شیرین پالاس
Mob: +964 750 460 51 22
Tel: +964 66 251 81 38
www.tafseer-pub.com
tafseeroffice@yahoo.com

COVER DESIGN